Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

बाल अयोध्या अरण्य किष्किन्धा सुन्दर युद्ध काण्डानि

परीक्षितनूतनप्रकाशनम्

संस्कृतलघुविवरणसमेतम्

संपादक : विवरणकर्ता च

कालूरि हनुमन्तरावः

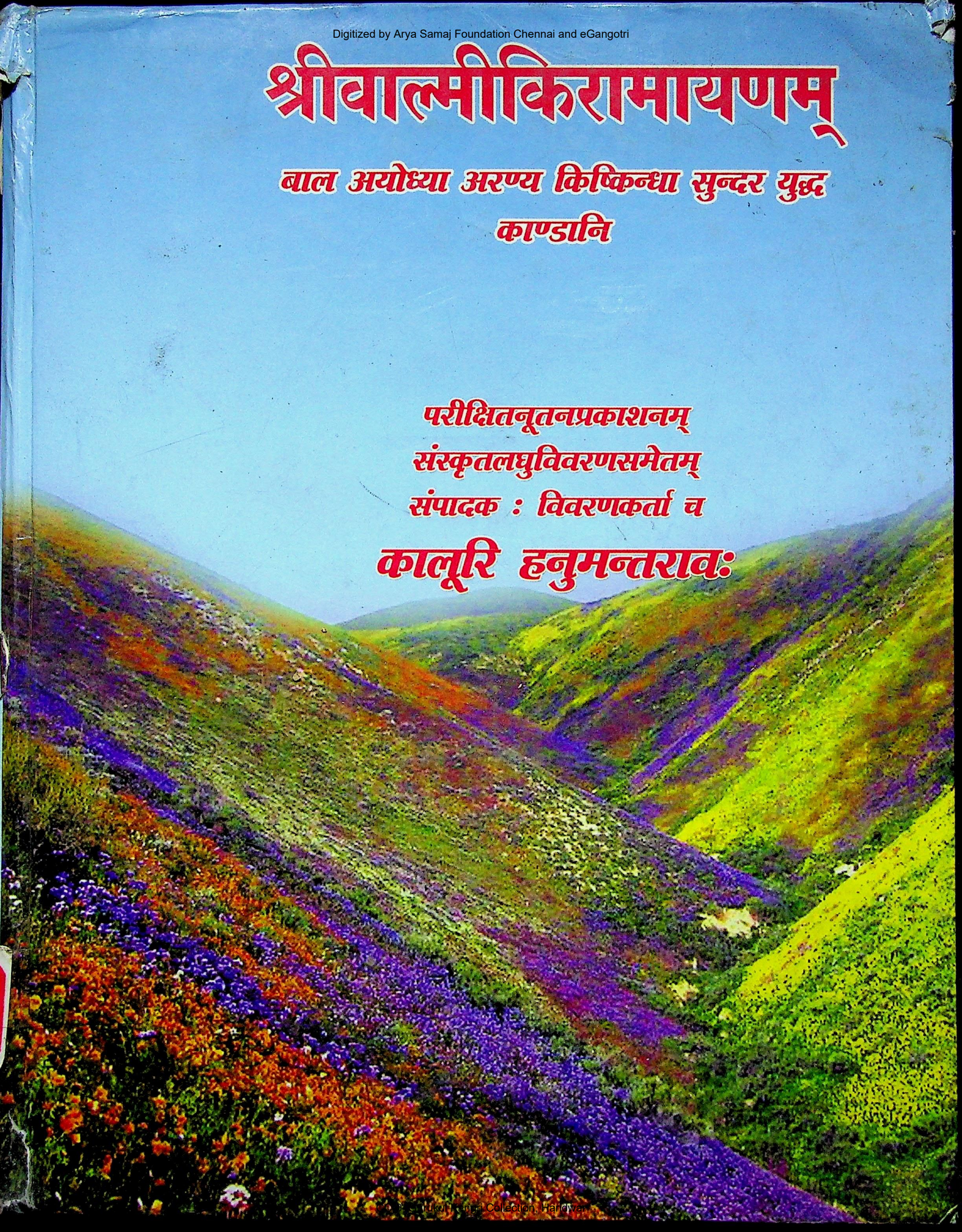

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

700
राव-श्री

D029
181268

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Presented to The Main Library
Gurukul Kangri Vishvavidyalaya
Haridwar
By
K. Hanumantha Rao
16/1/2013

KALURI HANUMANTHA RAO
AUTHOR

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

बाल अयोध्या अरण्य किष्किन्धा सुन्दर युद्ध काण्डानि

पुस्तकालय
181268
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

पुस्तकालय
D029
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

700,RAO-S
181268

परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
संस्कृतलघुविवरणसमेतम्

संपादक : विवरणकर्ता च
कालूरि हनुमन्तरावः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्
बाल अयोध्या अरण्य किष्किन्धा
सुन्दर युद्ध काण्डानि

Sri Valmiki Ramayanam
Bala to Yuddha Kandas
in Sanskrit

© K. Hanumantha Rao

Published With the Financial Assistance
From The Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed University)
New Delhi

700
राव-श्री

First Edition : 2011

Copies : 500

Price : **Rs. 502/-**

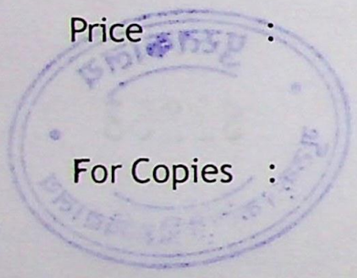

For Copies : **K. Hanumantha Rao**
20 OU Teachers' Colony,
Sainikpuri Secunderabad - 500 094.
Phone : 040-27113696, Cell : 8790339043

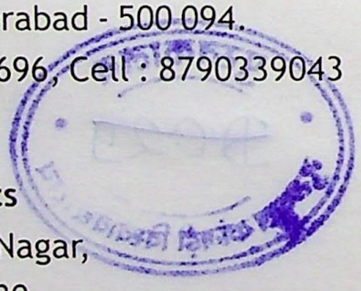

DTP : **Samantha Graphics**
S.R.T. 8, Jawahar Nagar,
Hyderabad - 500 080.
Phone : 040-27670198

Printed at : **Sree Kalanjali Graphics**
Vittalwadi, Hyderabad - 500 029.
Phone : 65599831

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीः

''यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्'' ★ (ऋ.वे.10.125.5)

Satadhika Grantha Nirmata, Vedanta Visarada, Vedanta Sagara, Sastrakalanidhi
"Mahamahopadhyaya" **Dr. P. Sri Ramachandrudu**
Vedanta Siromani (Sanskrit), Vidvan (Telugu), M.A., Ph.D. (Skt.). M.A. (English), M.A. (Hindi), Professor of Sanskrit, O.U. (Retd.)

'Nandanam' 7-1-32/4,
P-2 (892) Leela Nagar, Begumpet,
Hyderabad - 500 016.
Phone : 23731200

★ *"Whomever I want to protect I make him very powerful, a creator, a seer of supernatural vision and intellect" Declares the* ***Vedic Seer,*** वाक् in her ***Brahmic Ecstasy.***

विद्वन्नुतिः

श्रीमद्रामायणमहाभारतादिषु सुचिरं गुरुशिष्यमौखिकपाठनपठनपारम्पर्येण, पश्चात्, तत्तत्प्रान्तीयलिपिलिखितनैकपुस्तकादिरूपेण च लोके सर्वत्र लब्धप्रचारेषु विविधाःपाठभेदाः, नैकेषां ग्रन्थांशानां प्रक्षेपाश्च संभाव्यन्ते एव। मौलिकानां साधूनां पाठानां निर्णयः, प्रक्षिप्तानां चांशानां परिहृतिः इति नितरां दुःसाध्यमेवेदं कार्यम्, अथापि तदा तदा नैके व्याख्यातारः पुरापि कर्मण्यस्मिन् व्यापृताः आसन्, सफलयत्नाश्च।

तत्तद्ग्रन्थानां पाठान् यथामति संशोध्य तेषां पुस्तकरूपेण मुद्रापणकार्यक्रमः पूर्वस्यां शताब्द्यां नैकैः विद्वद्वरेण्यैः कृतोपक्रम आसीत्। प्रायः समुपलब्धानां सर्वेषां पाठानां, परिहृतानां वा तेषां, सूचनाम् अदत्त्वैव बहूनि काव्यनाटकादीनि, तद्व्याख्याः, पुराणादीनि च, साधुतया स्वाभिमतैः पाठैः, संपादकाः प्राचीकटन्। पूनानगरादिगतेषु आनन्दाश्रममुद्रणालयादिषु पुनः एतदपवादतया पादिकासु (अधःसूचिकासु) पाठान्तरादिप्रदर्शनमुपलभ्यते। एतादृशे कार्ये, निःस्वार्थवाङ्मयसेवाभावेन निर्वोढव्ये, महाराष्ट्रदेशीयपण्डितवरेण्याः नितरां श्रद्धालवः आसन्।

महाभारतस्य तदात्वे उपलब्धानि तालपत्रादिलिखितानि पुस्तकानि बहूनि संकलय्य श्री सुखतंकरमहोदयेन, तदधिष्ठितया संपादकविद्वन्मण्डल्या च महाभारतस्य परिष्कृतपाठस्य मुद्रापणमकारि महता श्रमेण तस्य च संपादने काश्चन रीतयः नियमाश्च तैरादृताः। तानेव अनुरुध्य साधुतया अभिमताः पाठाः मूलपुस्तके अदीयन्त, पाठान्तराणि च पादिकासु। ''अस्माभिः गृहीतेभ्यः पाठेभ्यः साधुतराः अन्येऽपि केचित्पाठाः भवेयुरेव; पथिप्रदर्शनं त्वस्माभिः कृतम्'' इति ते प्रथमत एव समसूसुचन्। प्रायः तैः समाहृतेषु लिखितपुस्तकेषु अधिकसंख्याकेषु ये पाठाः उपालभ्यन्त त एव प्रधानतया तैः स्वीकृताः दृश्यन्ते, पाठान्तराणि च पादिकासु अदीयन्त। अतः अस्य कार्यस्य निर्वहणं यान्त्रिकतया (mechanical manner) कृतमित्यभ्यूहितुं शक्यते। परं तु अर्थप्रकरणादीनामौचित्यमपि परिशील्य यदि पाठनिर्णयः अकरिष्यत तदास्य संशोधितपुस्तकस्य उपयोगिता सर्वथा समैधिष्यत।

महाभारतविषये अनुसृतामेव रीतिमनुरुध्य बरोडाप्राच्यविद्यासंशोधनालयात् श्रीमद्रामायणस्य संशोधितपुस्तकरूपेण प्रकाशनमकारि तत्रत्यैः पण्डितवरेण्यैः तैः कृते पुस्तकसंपादनेऽपि यान्त्रिकता दृश्यते। परं तु रामायणभारतयोः एतेन परिशोधितपुस्तकजालेन विविधपाठभेदज्ञानविषये विद्वल्लोकस्य महानुपकारः कृत इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः कस्यापि। परन्तु प्रकरणार्थादीनाम् औचित्यस्य परिशीलनेन ये साधुपाठानां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्णयं चिकीर्षन्ति तेषां धिषणायाः प्रवृत्तेरपि दत्तोऽवकाशः तैः संपादकैः, यत्र तेषामपि न कोऽपि सन्देहलेश आसीत्। एतादृशीषु वैद्यकपुरोगतिषु - (academic progress)

''ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य यदर्थतत्त्वं
धीः पश्यति श्रान्तिमवेदयन्ती ।
फलं तदाद्यैः परिकल्पितानां
विवेकसोपानपरम्पराणाम्।।'' (अभिनवभारती)

इति तत्रभवतः अभिनवगुप्तस्योक्तिः,

''वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकः तद्गतानुगतिको न महार्घः'' (नै.चरितम् ५.५५) इति महाकवेः श्रीहर्षस्योक्तिश्च करदीपिकायेते विमर्शकलोकस्य।

श्रीमान् आचार्यः डा. कालूरि हनुमन्तरावमहोदयः सूक्ष्मेक्षिकासंपन्नः महाभारत-रामायणसंशोधन-कार्येऽत्र बहोः कालात् महान्तं परिश्रमं करोति। महाभारतीयान् पाठान् सम्यक् परिशील्य विदुषानेन विराटपर्व, द्यूतपर्व च मुद्रापिते। अन्येषु च पर्वसु पाठनिर्धारणादौ व्यापृतोऽयं, प्रवर्तमान एव तस्मिन् कार्ये रामायणस्य समग्रस्य पाठान् परिशील्य, सर्वमपि तत् आदिकाव्यं पठितॄणां पुरतोऽद्य समुपस्थापयति। अतः पूर्वमेव डा.रावः लघुषु निबन्धेषु रामायणगतान् वैदीहीवह्निप्रवेशादीन्, भारतगतांश्च कतिचिद्विषयानधिकृत्य युक्तिमहितया रीत्या स्वीयान् नूतनान् आशयान् प्राचीकटत् ये विद्वल्लोकेन समादृताः।

ग्रन्थेऽस्मिन् साधूनां पाठानां विनिर्णये प्रक्रियेयमनुसृता श्रीमता हनुमन्तरावेण -

१. रामायणे सर्वेष्वपि काण्डेषु तत्र तत्र बहवः सर्गाः प्रक्षिप्ता इति कतिभिश्चिद्व्याख्यातृभिः मुद्रापकैश्च निर्धारितम्। तेषां पाठाः पुनः केषुचित् पुस्तकेषु यथातथं मुद्रिताः। तत्र तत्र नैके ग्रान्थांशा अपि कालान्तरे पण्डितैः प्रक्षिप्ता इति अभ्यूहितुं शक्यते येषां तादृक्त्वं न पूर्वं व्याख्यत्रादिभिः निरणायि। अत्रोदाहरणतया दृश्यन्तां द्विन्राणि स्थानानि -

i) अरण्यकाण्डे ससैन्यानां खरदूषणादीनां रामेणैकेन मृधे हननं दृष्ट्वा हतावशिष्टः भयाक्रान्तमनाः अकम्पनो नाम कश्चित् सैनिकः त्वरितं रावणं गत्वा तस्मै रामेण कृतं खरदूषणादिवधं निवेद्य - ''भवान् रामेण योद्धुं नैव प्रभवेत्। तस्य प्रियतमा सीता यदि हृता भवता स विरहार्तः स्वयमेव म्रियते'' इत्युपदिशति। तच्छ्रुत्वा रावणः श्व एव तथा करिष्यामीति उक्त्वा सुदूरं मारीचस्याश्रमं गत्वा सीताहरणे आत्मनः साहाय्यं कर्तुं तमभ्यर्थयते। रामस्यातुलं बलपराक्रमादिकं वर्णयित्वा ''तेन सह वैरेण भवान् सर्वथा विनङ्क्ष्यति'' इति तं भाययति मारीचः। रावणः तद्वचः श्रुत्वा तूष्णीं स्वनगरं प्रतिगच्छति। पञ्चाशत्श्लोकात्मकोऽयं ग्रन्थभागः केनापि रामस्य बलपराक्रमातिशयं वर्णयितुं तस्य विष्णववतारतां च पाठकान् स्मारयितुं प्रक्षिप्तः। वृत्तान्तोऽयं रावणस्वभावस्य वाल्मीकिना अनुसृतायाः कथाकथनरीतेश्च सुतरां विरुद्धः। वाल्मीकिः यदा तत्प्रथमतया किंचिन्नगरोद्यानादिकं वा महापुरुषादीन् वा कथायां प्रवेशयति तदा तेषां सुदीर्घं वर्णनं कृत्वा तेषां सजीवं चित्रमिव पठितॄणां मनोमुकुरस्याग्रतः उपस्थापयति। विना ताहशीं रीतिं ''कश्चन भटः लङ्कागतं रावणमगमत्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य वचः श्रुत्वा रावणः मारीचस्याश्रमं गत्वा तद्वाक्यैः भीतमनाः प्रतिनिववृते पुरम्'' इति कथनम् अस्वाभाविकम्। तदनन्तरसर्गे एव यदा शूर्पणखा रावणं गच्छति तत्र तस्य परिपूर्णं वर्णनं कृतम्। रावणस्य गमनसमये सुदूरमारीचाश्रममार्गस्यापि सुदीर्घां सुरुचिरां च वर्णनामकरोत् कविः।

डा. रावेण प्रक्षिप्तोऽयं कथाशः स्वपुस्तके न निक्षिप्त इति युक्तमेवेदम् ।

ii) रामेण सख्यसंपादनानन्तरं सुग्रीवः रामादिभिः किष्किन्धां गत्वा वालिना नियुद्धं करोति। तयोः कतरो वालीति ज्ञातुमशक्तः रामः वालिनं नैव हन्ति। तेन नितरां पीडितः सुग्रीवः पलाय्य, ऋष्यमूकं प्राप्य राम-मधिक्षिपति। रामेण चोदितः हनूमान्, सुग्रीवस्य गले पुष्पमालां बध्नाति, पुनश्चासौ द्वितीयवारं किष्कन्धां गत्वा यदा वालिना युद्धं करोति तदा रामः बाणेनैकेन वालिनं भूमौ पातयति। अयं कथांशोऽपि प्रायः सर्वेषु रामायणपुस्तकेषूपलभ्यते।

अस्याः कथायाः अनौचित्यमपि स्पष्टमेव। तादृशो धीमान् रामः सुग्रीवम् अभिज्ञातुं नैवाशकदिति असंभाव्यमेव, पार्श्वगतान् हनूमदादीन्वा पृष्ट्वा स ज्ञातुं किल शक्नुयात्। विशेषतश्च हेममालारहितः सुग्रीव इति वा जनीयात्।

प्रथमवारं रामादयः शीघ्रमेव किष्किन्धां प्राप्नुवन्। द्वितीयवारे गमने मार्गस्य सुदीर्घस्य रुचिरं वर्णनं दृश्यते। अतः अवाल्मीकीयेयं कल्पना केन कुतः कृता इति न ज्ञायते। योद्धुं सुग्रीवस्य द्वितीयवारगमनेन भीतहृदयया तारया वाली निवारित इति वक्तुं कल्पितमिदं स्यात्। तारा रामसुग्रीवयोः सख्यादिकं पूर्वमेवा-जानादित्युच्यते किल / अतः सापि कल्पना निरालम्बा ।

डा. रावेण अयं वृत्तान्तः यथातथं विनिवेशितः स्वपुस्तके। एतादृशाः अनेके ग्रन्थभागाः प्रक्षिप्ता रामायणे ते सर्वेऽपि प्रायः नैव समादृताः डा. रावेणेति युक्तिसहमेवेदम्।

२. रामायणे बहवः श्लोकाः नितरां प्रसिद्धाः प्रायः पण्डितैः श्रद्धया महत्या वारं वारम् उदाहृताः श्रूयन्ते -

''नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले। नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्''

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च वान्धवाः तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः''

इत्यादयः। लोकप्रियेष्वपि तेषु बहवः नैवौचित्यं पुष्णन्ति इति सयुक्तिकं प्रत्यपादि डा. रावेण।

३. रामायणे कतिषुचित् स्थानेषु श्लोकाः, तदर्धानि, पादाश्च अन्वयाननुगुणया रीत्या इतस्ततः विक्षिप्ता दृश्यन्ते येन अर्थः विसंष्ठुलो भवति; पदानामन्वितिश्च न सम्यग्घटते। तादृशेषु स्थानेषु अन्वययोग्यतया श्लोकपादार्धादीनाम् उचितः संनिवेशः सूचितः, यथा मूलगतपादस्य परिपूर्णता सम्यक्ता च संपाद्यते। परिष्कृतपुस्तकजाले पादिकास्थानां श्लोकांशानां गहणं च अक्रियत डा. रावेण। अत्र च कतिचिदुदाहरणानि न केवलं रामायणात् भारतादपि प्रथमेऽनुबन्धे प्रादर्श्यन्त। एषु च डा. रावस्य सुसूक्ष्मा दृष्टिः स्पष्टतया भासते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रायः प्रतिपत्रमस्मिन् पुस्तके पञ्चषावराः टिप्पण्यः अदीयन्त यासु केषांचित् श्लोकानां भावाः विशदीकृताः, कासुचिच्च परिष्कृते पुस्तके मूलदत्तपाठापेक्षया पादिकागताः पाठा समीचीना ग्रहणार्हाश्च इत्यादिकं स्पष्टीकृतम्। मूलपाठानां स्थाने तत्र तत्र डा.रावेण पादिकातः गृहीताः सर्वेऽपि पाठाः अर्थानुगुणतया प्रकरणादिवशेन च साधवः दृश्यन्ते। एवमेषां पाठानां निर्धारणं सर्वथा युक्तिसहमिति विषये न स्यात् कोऽपि विशयः विमर्शकानाम्।

पुस्तकस्यान्ते संयोजिते अनुबन्धचतुष्टये अनेके रामायणसंबद्धाः विषया विमृष्टाः। तृतीये अनुबन्धे रामायणस्य उत्पत्तिविकासावधिकृत्य नैकैः पाश्चात्यविमर्शकैः तदनुसारिभिश्च भारतीयैः चर्चिता विषयाः पुनरुद्घाटिताः यत्र बह्वीनां विप्रतिपत्तीनामस्त्येवावकाशः। चतुर्थानुबन्धे रामायणीयाः केचन भाषाविशेषाः सम्यगनुशीलिताः।

विज्ञानशास्त्रनिष्णातः आचार्यः कालूरि हनुमन्तरावः सुचिरं तत्संबद्धानि पदान्यलंकृत्य अन्ततः उस्मानिया विश्वविद्यालयस्य टेक्नोलजी कलाशालातः अचार्यपदात् विश्रान्तः अद्यत्वे निरन्तरं संस्कृतसाहित्यस्य सेवां कुर्वाणः विश्राणयति तद्गतं विज्ञानधनं जिज्ञासुलोके। **''काव्यसंग्रहः''** इत्यादीनां ग्रन्थानां रचनया स्वीयां कारयित्रीं प्रतिभां **'साहितीजगती'** इत्यादीनां काव्यविमर्शग्रन्थानां निर्माणेन आत्मनः भावयित्रीं च प्रतिभां लोके प्राकटयत्।

परिशोधसंस्थाषु नियुक्तया पण्डितमण्डल्यैव कर्तुं शक्यम् एतादृशं रामायणमहाभारतादिपरिष्कृतिकार्यं रात्रिंदिवं कृतनिरन्तरश्रमेण एकेनैव डा. रावेण निरूढमिति नितरामभिनन्दनीयश्रद्धाशाली विमर्शकाग्रणीः अयं महाभागः। अनेन रचितानां काव्यादीनां पठनेन, विशेषतश्च रामायणभारतयोः अनेन प्रदर्शितया दिशा परिशीलनेन च नितरां हृष्टान्तरङ्गा भवेयुः सहृदयाः विद्वज्जनाः, संस्कृतप्रणयिनश्चेति बाढं विश्वसिमि।

हैदराबाद

२-४-२०१०

पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

बाल अयोध्या अरण्य किष्किन्धा सुन्दर युद्ध काण्डानि ।

उपोद्घातः

अस्य नूतनप्रकाशनग्रन्थस्य आवश्यकता चर्चिता अनुबन्धे।

ग्रन्थनिर्माणसामग्री।

1 The Valmiki Ramayana Critical Edition. cr.

A. Oriental Institute, Vadodara.

अस्य ग्रन्थस्य द्वैविध्यं वतेते। बृहद्ग्रन्थः लघुग्रन्थः Text as constituted in its critical edition इति ।

2. श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

B. गोविन्दराजीयमहेश्वरतीर्थीयव्याख्याचतुष्टयसमेतम्।
Nag Publishers, Delhi.

3. श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्।

C. हिन्दी तात्पर्यसहितम्। गीताप्रेस् गोरखपूर्।

4. श्रीमद्रामायणमु

D. महामहोपाध्याय आचार्य पुल्लेलश्रीरामचन्द्रविरचितबालानन्दिनीव्याख्यासहितम्।
आन्ध्रलिपिः आन्ध्रव्याख्या आर्षविज्ञानट्रस्ट् हैदराबाद्।

ग्रन्थनिर्माणविधानम्

cr (A) ग्रन्थः प्रधानतया अनुसृतः। यत्र मूलं ममाभिप्रायेण पाठपरिवर्तनमपेक्षते तत्र + चिह्नं स्थापयित्वा तत्प्रकाशनग्रन्थस्य अधःसूचिकातः पाठान्तरं गृहीतम्। cr ग्रन्थात् परिवर्तनीयः स पाठः मम अधःसूचिकायां प्रदर्शितः। cr ग्रन्थे तदधःसूचिकायां वा सुतरामविद्यमानः पाठः कदाचिद् यद्यन्यप्रकाशनाद् गृहीतः तदा स विषयः सूचितः। A ग्रन्थस्य मूले B C D ग्रन्थेषु च अविद्यमानः पाठः क्वचित् क्वचित् A ग्रन्थस्य अधःसूचिकातः गृहीतः। किमपि पाठान्तरं मया न कल्पितम्। यत्र मूलमर्थावगमनाय अपर्याप्तं तत्र cr ग्रन्थस्य अधःसूचिकातः आवश्यकाः श्लोकाः पङ्क्तयो वा गृहीताः संयोजिताश्च । अयं च विषयः + चिह्नेन सूचितः। यद्यत् परिवर्तनं मया कृतं तत् तत् प्रायेण अन्यग्रन्थेषु विद्यमानमेव भवति। पाठनिर्णये प्राच्य (गोर्रेसियो) रामायणं च उपयुक्तम्।

तत्र तत्र लघुविवरणं कृतम्। आर्षप्रयोगाः प्रायेण सूचिताः। एकारे ओकारे वा श्लिष्टः अकार एव अवग्रहेण सूचितः। सवर्णदीर्घसंधिश्लिष्टः अकारः अवग्रहेण न सूचितः।

रामायणे महाभारते च सर्वे श्लोकाः मुद्रितपादद्वयात्मका न वर्तन्ते। केचित् श्लोकाः मुद्रितपादत्रयात्मका

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवन्ति। एकपादश्लोकाश्च क्वचित् सन्ति। यत्र श्लोकावसानचिह्नं स्थाप्यते तत्र वाक्यावसानं कदाचिन्न भवति। एवं पूर्वप्रकाशनेषु वर्तते मया च सा पद्धतिरनुसृता।

लघुव्याख्यारचनार्थं ABCD ग्रन्थाः चत्वारश्च उपयुक्ताः । यतो रामायणं मानवधर्मनिरूपणात्मकं सुमहत् काव्यमस्ति ततो मया अक्षरार्थानुसारिणी व्याख्या कृता ।

अस्मिन् ग्रन्थे उदाहृतानां महाभारतश्लोकानां संख्याः भण्डारकरसंशोधितप्रकाशनम् (Critical Edition). अनुसृत्य सन्ति ।

परममान्येन सुहृदा महामहोपाध्यायेन पुल्लेल श्रीरामचन्द्रेण अस्य ग्रन्थस्य सुविचारमयी भूमिका रचिता । एतदर्थं तेषां हार्दिकीं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनार्थं दिल्लीनगरस्थेन राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन धनसहायता कृता। एतदर्थं तस्य संस्थानस्य सर्वेभ्यः अधिकारिभ्यः कृतज्ञतां निवेदयामि ।

कालूरि हनुमन्तरावः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुक्रमणिका

सर्गः	विषयः		पृष्ठसंख्या
	बालकाण्डम्		
1.	नारदेन वाल्मीकये रामायणस्य संक्षेपकथनम् ।	-	1
2.	शोकेन वाल्मीकेः प्रथमश्लोकवचनम्। ब्रह्मण आगमनम् ।	-	4
3.	रामायणविषयाणां संक्षिप्तकथनम् ।	-	7
4.	कुशीलवगानश्रवणम् ।	-	8
5.	दशरथस्य राज्यं राजधानी च ।	-	9
6.	पौराणां सुखजीवनम् ऐश्वर्यं च ।	-	11
7.	राज्यपालनम् ।	-	12
8.	सुमन्त्रेण ऋश्यशृङ्गवृत्तकथनम् ।	-	13
9.	ऋश्यशृङ्गस्य अङ्गदेशागमनम् ।	-	14
10.	ऋश्यशृङ्गस्य अयोध्यागमनम् ।	-	16
11.	अश्वमेधयागप्रारभ्मः ।	-	17
12.	अश्वमेधयागः ।	-	18
13.	अश्वमेधयागपरिसमाप्तिः ।	-	19
14.	पुत्रकामेष्टिः। रावणसंहारार्थं देवैर्विष्णोरभ्यर्थनम् ।	-	22
15.	अवतरणार्थं विष्णोर्निर्णयः । दशरथेन पायसप्राप्तिः पत्नीषु विभागश्च ।	-	23
16.	वानराः ।	-	24
17.	रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां जन्म वर्धनं च विश्वामित्रागमनम् ।	-	25
18.	विश्वामित्रेण यागसंरक्षणाभ्यर्थनम् ।	-	27
19.	दशरथवचनम् ।	-	28
20.	वसिष्ठवचनम् ।	-	29
21.	रामलक्ष्मणयोर्विश्वामित्रानुगमनम् विद्यालाभः ।	-	29
22.	कामदाहः ।	-	31
23.	ताटकावनम् ।	-	31
24.	ताटकावृत्तान्तः ।	-	33

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

25.	ताटकावधः ।		33
26.	विश्वामित्रेण रामाय अस्त्रप्रदानम्	-	34
27.	अस्त्राणामुपयोगविधानम् ।	-	35
28.	सिद्धाश्रमः विश्वामित्रयज्ञारम्भः ।	-	36
29.	श्रीरामेण राक्षससंहारः । यागसमाप्तिः ।	-	37
30.	विश्वामित्ररामलक्ष्मणानां मिथिलाप्रस्थानम् ।	-	38
31.	विश्वामित्रेण स्ववंशचरित्रकथनम् ।	-	39
32.	ब्रह्मदत्तस्य विवाहः ।	-	40
33.	गाधिजन्मवृत्तान्तः। विश्वामित्रसोदर्याः प्रशंसा ।	-	41
34.	गङ्गावतरणकथा ।	-	42
35.	उमाचरितम् ।	-	43
36.	कार्तिकेयजननम् ।	-	44
37.	सगरस्य संतानोत्पत्तिः । तेन यागप्रारम्भः ।	-	46
38.	सगरपुत्रैर्भूविदारणम् ।	-	47
39.	कपिलेन सगरपुत्राणां भस्मीकरणम् ।	-	48
40.	सगरयज्ञसमाप्तिः ।	-	50
41.	गङ्गावतरणार्थं भगीरथस्य तपः ।	-	50
42.	गङ्गावतरणम् ।	-	51
43.	गङ्गाजलेन भगीरथस्य पितृतर्पणम्।	-	53
44.	क्षीरसागरमथनम् । देवैः सह युद्धे दैत्यानां मरणम् ।	-	54
45.	दितिगर्भस्थशिशुखण्डनम् ।	-	55
46.	विशालागमनम् ।	-	56
47.	अहल्यावृत्तान्तः ।	-	57
48.	अहल्याशापमोक्षणम् मिथिलागमनम् ।	-	58
49.	विश्वामित्ररामलक्ष्मणानां जनककृतं स्वागतम् ।	-	59
50.	विश्वामित्रचरितम् ।	-	60
51.	विश्वामित्राय वसिष्ठकृतमातिथ्यम् ।	-	61
52.	शबलां मे देहीति विश्वामित्राभ्यर्थनम् ।	-	62

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

53.	विश्वाभित्रेण शबलाया बलाद् ग्रहणम् ।	-	63
54.	विश्वामित्रसेनाविनाशः ।	-	64
55.	वसिष्ठेन विश्वामित्रपराजयः विश्वामित्रस्य तपः।	-	65
56.	वसिष्ठेन त्रिशङ्कुप्रत्याख्यानम् ।	-	66
57.	त्रिशङ्कुशापः ।	-	67
58.	विश्वामित्रेण वसिष्ठपुत्राणां शापः ।	-	68
59.	त्रिशङ्कोरूर्ध्वलोकप्राप्तिः ।	-	69
60.	अम्बरीषेण शुनस्सेपक्रयणम् ।	-	70
61.	अम्बरीषयागः ।	-	71
62.	विश्वामित्रस्य मेनकासंगः ।	-	72
63.	रम्भाप्रलोभनम् ।	-	73
64.	विश्वामित्रेण ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः ।	-	74
65.	जनको धनुर्वृत्तान्तं सीताजन्मवृत्तान्तं च कथयति ।	-	75
66.	रामेण शिवधनुर्भङ्गः ।	-	76
67.	जनकेन दशरथाह्वानम् ।	-	77
68.	दशरथस्यागमनम् ।	-	78
69.	दशरथवंशकथनम् ।	-	78
70.	जनकवंशकथनम् ।	-	80
71.	विवाहोपक्रमः ।	-	81
72.	चतुर्णां विवाहः ।	-	82
73.	परशुरामागमनम् ।	-	83
74.	परशुरामेण रामस्य भर्त्सनम् ।	-	84
75.	परशुरामपराजयः ।	-	85
76.	अयोध्यागमनम् । सीतारामप्रेमवर्णनम् ।	-	86

अयोध्याकाण्डम्

1.	रामं युवराजं कर्तुं दशरथेन पौरानुमोदाभ्यर्थनम् ।	-	88
2.	पौरानुमोदः ।	-	89
3.	श्वस्त्वं युवराजो भविष्यसीति राम उच्यते दशरथेन ।	-	91

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

4. दशरथेन रामः पुनराकार्यते श्वः यौवराज्याभिषेकाय राजबद्धो भवेत्युच्यते च । - 93

5. अयोध्यायां रामाभिषेकानन्दः । - 95

6. रामेणोपवासं कारयितुं वसिष्ठो दशरथेन प्रेष्यते । - 96

7. रामाभिषेकः श्वः भवतीति मन्थरा कैकेयीं वदति । - 97

8. स्वाधिकारं रक्षेति कैकेयीमुद्बोधयति मन्थरा । - 99

9. मन्थरा कैकयीं स्मारयति तौ द्वौ वरौ तौ उपयोक्तुं कैकेयी निश्चिनोति । - 101

10. कैकेय्या वरद्वयस्य साधिकारार्थनं दशरथस्य विस्मयविषादौ च । - 103

11. दशरथस्य प्रार्थना तस्य निश्चेतनस्य पतनं च । - 105

12. दशरथविषादः। कैकेय्या रामस्य आकारणा । - 106

13. सुमन्त्रेण राम आनीयते । - 107

14. रामो दशरथभवनं गच्छति । - 109

15. लक्ष्मणसहितो रामो मित्रैरभिवन्दितो राजभवनं प्रविशति । - 110

16. विषादमग्नो दशरथः । कैकेय्या रामो वरद्वयं कथितः । - 111

17. वनं गन्तुं रामः अङ्गीकरोति मातृगृहं गच्छति । - 114

18. रामस्य पितृवाक्यपालननिश्चयः । - 115

19. रामो लक्ष्मणं वदति दैवं प्रभवतीति । - 117

20. सर्वान् विरोधिन उन्मूलयिष्यामीति लक्ष्मणो रामं वदति । - 119

21. पतिसेवा परमो धर्म इत्युक्त्वा मातरं स्थापयित्वा राम आत्मनो वनवासाय तस्या अनुमतिं गृह्णाति । - 121

22. कौसल्याया रामस्य स्वस्तिवाचनम् । - 122

23. रामेण सीताया स्ववनवासकथनम् त्वमयोध्यायां भवेति उपदेशः। - 123

24. मामपि नयेति सीता रामं प्रार्थयते । - 124

25. रामेण वनवासक्लेशवर्णनम् । - 125

26. वनवासो मम क्लेशाय म भविष्यतीत्युक्त्वा सीता पुनः वनगमनं प्रार्थयते । - 126

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

27.	सीताया दृढो निश्चयः रामस्तामनुमन्यते ।	-	127
28.	वनगमनाय लक्ष्मणश्चाङ्गीकृतः।	-	128
29.	रामेण दानवितरणम् ।	-	129
30.	रामः सीता लक्ष्मणश्च राजभवनं गच्छन्ति ।	-	130
31.	रामेण पितुः सान्त्वनं वचसि स्थातव्यमिति वचनं च ।	-	131
32.	सैन्यं राममनुसरतु इति दशरथवचनम् । कैकेय्या निषेधवचनम्।	-	133
33.	वल्कलानि परिधाय सीतरामलक्ष्मणा वनं गन्तुं सिद्धाः ।	-	134
34.	राजाज्ञया सुमन्त्रेण रथ आनीतः। कौसल्यया सीताया उद्बोधः आशिषश्च ।	-	135
35.	सुमित्राया लक्ष्मणस्य उद्बोधः । सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य निर्गमनम् । राज्ञो राजदाराणां पौराणां च परिदेवनम् । पौरानुगमनम् ।	-	137
36.	सर्वा अयोध्या रामनिर्गमनेन दुःखिता ।	-	138
37.	रुदन् दशरथः कौसल्यागृहं गतः ।	-	139
38.	कौसल्याविलापः ।	-	140
39.	सुमित्रा कौसल्यां सान्त्वयति ।	-	141
40.	दुःखितपौरानुसृतो रामस्तमसामासन्नः ।	-	142
41.	प्रभातकालात् पूर्वं पौरान् वञ्चयित्वा सारथिः सीतारामलक्ष्मणान् वाहयति। दुःखिताः पौरा अयोध्यां प्रतिगच्छन्ति सीतारामलक्ष्मणास्तमसामतिक्रान्ताः ।	-	144
42.	रामं विना आगतान् स्वपुरुषान् दृष्ट्वा पौरस्त्रीणां विलापः ।	-	145
43.	ते त्रयो वेदश्रुतिं गोमतीं स्यन्दिकां च अतिक्रान्ताः ।	-	147
44.	ते गङ्गां प्राप्ताः । निषादपतेर्गुहस्य तेषां स्वागतम् ।	-	147
45.	गुहस्य सकाशे लक्ष्मणस्य विलापः ।	-	148
46.	गङ्गातिक्रमणम् ।	-	150
47.	रामविलापः लक्ष्मणसान्त्वनं च ।	-	153
48.	प्रयागप्रवेशः भरद्वाजाश्रमे नक्तं तेषां स्थितिः ।	-	155
49.	भरद्वाजवचनेन यमुनामतिक्रम्य चित्रकूटासादनम् ।	-	156

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

50.	आश्रमनिर्माणम् ।	-	157
51.	सुमन्त्रस्य अयोध्यानिवर्तनम् ।	-	158
52.	राज्ञे रामसंदेशकथनम् ।	-	159
53.	रामवियोगेन नगरजनदुःखं सुमन्त्रो राजानं कथयति । राजा दुःखोद्विग्नः ।	-	160
54.	कौसल्याविलापः ।	-	161
55.	कौसल्यया राज्ञ उपालम्भः ।	-	162
56.	दशरथस्य प्रार्थनं सान्त्वनं च ।	-	163
57.	दशरथः कौसल्यामात्मनः कृतं दुष्कर्म कथयति।	-	164
58.	शापकथनम् । दशरथमरणम् ।	-	166
59.	राजदाराणां विलापः।	-	169
60.	तैलद्रोण्यां दशरथशरीरस्थापनम् । भरतप्रतीक्षा।	-	169
61.	राजरहिते राज्ये आपदो भवेयुरिति ब्राह्मणप्रवराणां वर्णनम् ।	-	170
62.	भरतमानेतुं वसिष्ठेन केकयदेशं दूताः प्रेषिताः।	-	172
63.	भरतेन दुःस्वप्नदर्शनम्।	-	172
64.	भरतशत्रुघ्नयोः केकयदेशात् अयोध्यां प्रति प्रस्थानम्।	-	173
65.	प्रतिनिवृत्तो भरतः अयोध्यां दुःखितामिव पश्यति।	-	174
66.	पितुर्मृतिं रामस्य विवासनं च कैकेयी पुत्रं कथयति।	-	176
67.	भरतेन मातृनिन्दा राज्याधिकारनिराकरणं च।	-	178
68.	पुनश्च भरतेन मातृनिन्दा।	-	178
69.	भरतेन कौसल्यासान्त्वनम् । अहमनपराध इति बहुशपथैः सह कथनम् ।	-	180
70.	दशरथदहनसंस्कारः।	-	182
71.	श्राद्धकर्म विलापश्च।	-	183
72.	मन्थरां दृष्ट्वा भरतस्य कोपः।	-	184
73.	राजा भवेति मन्त्रिभिर्याचितो भरतस्तन्निराकरोति ।	-	186
74.	भरतादेशेन अरण्ये मार्गनिर्माणम् ।	-	186
75.	सभां प्रविष्टो वसिष्ठः पौरप्रमुखान् सभामानेतुं दूतान् प्रेषयति।	-	187

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

76.	सेनासहितस्य भरतस्य प्रस्थानम् ।	-	188
77.	गङ्गातीरे सेनानिवेशः।	-	189
78.	सेनां पश्यतो गुहस्य संदेहः। सावधानेन तेन भरतस्य स्वागतम्।	-	190
79.	भरतेन गुहसंदेहनिवृत्तिः।	-	191
80.	गुहभरतसंभाषणम्।	-	192
81.	भरतेनानुयुक्तो गुहः सीतारामलक्ष्मणानां भोजनशयनविधानं कथयति।	-	193
82.	जटावल्कलानि धृत्वा अहं वने निवत्स्यामीति भरतवचनम्।	-	194
83.	सैन्येन गङ्गातरणम्। भरतो भरद्वाजाश्रमं गच्छति।	-	196
84.	भरतस्य स्वागतं भरद्वाजेन सेनासहितप्रस्थानाभिप्रायावगमनम्।	-	197
85.	ससैन्याय भरताय भरद्वाजस्य आतिथ्यम्।	-	198
86.	भरद्वाजमामन्त्र्य भरतः ससेनः चित्रकूटं प्रति गच्छति।	-	201
87.	भरतवसिष्ठसुमन्त्राणां चित्रकूटं प्रति पुरोगमनम्।	-	203
88.	रामः सीतां चित्रकूटशोभां दर्शयति।	-	204
89.	रामः सीताया मन्दाकिनीनदीशोभां वर्णयति।	-	205
90.	दूरात् सैन्यं प्रेक्ष्य लक्ष्मणो भरतं प्रति कोपाविष्टो भवति।	-	206
91.	रामो लक्ष्मणाय भरतस्य सद्भावं कथयति। लक्ष्मणो लज्जितस्तिष्ठति	-	207
92.	पुरस्तादागतो भरतो रामस्याश्रमं पश्यति।	-	208
93.	भरतशत्रुघ्नौ राममासाद्य पादयोः पततः।	-	208
94.	रामो भरतं राज्यनिर्वहणविधानमनुयुङ्कते। कच्चित्सर्गः।	-	210
95.	भरतेन पितृमृतिकथनम्। पिण्डप्रदानम्। विलापः।	-	213
96.	मातृणामागमनम्। तासां दुःखम्।	-	215
97.	राज्यं स्वीकर्तुं भरतेन प्रार्थितो रामः प्रत्याख्याति।	-	216
98.	भरतेन बहुधा प्रार्थितो रामो दृढं निराकरोति।	-	217
99.	रामो भरतमुद्बोधयति पितुर्वचनेन त्वं राजा भवेति।	-	221
100.	नास्तिकमतमवलम्ब्य जाबाली रामं वदति राज्यं त्वया ग्रहीतव्यमिति ।	-	222

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

101. रामेण जाबालेर्नास्तिकमतखण्डनम्। आस्तिकमतस्थापनम्। पितुर्वचनं मया अवश्यं करणीयमिति निश्चयकथनम्। - 223

102. वसिष्ठेन रामाय वंशसंप्रदायकथनम्। ज्येष्ठपुत्रेण त्वया राज्यं स्वीकर्तव्यमिति वचनम्। - 225

103. भरतेन बहु प्राथितस्यापि रामस्य राज्यस्वीकरणवैमुख्यम्। - 226

104. भरतप्रार्थितेन रामेण पादुकाप्रदानम्। - 228

105. पादुके गृहीत्वा भरतस्य अयोध्यानिवर्तनम्। - 229

106. दुःखपूर्णा अयोध्या भरतेन दृष्टा। - 230

107. नन्दिग्रामे भरतेन राजासने पादुकयोः स्थापनं तदधिकारेण राज्यपालनानिर्वहणं च। - 231

108. मुनीनां चित्रकूटत्यागः। - 232

109. चित्रकूटं त्यक्त्वा रामः अत्रेराश्रमं गच्छति। - 233

110. अनसूयया अनुयुक्ता सीता आत्मनः स्वयंवरवृत्तान्तं कथयति। - 234

111. अनसूयया आदिष्टा सीता तया दत्तानि वस्त्राभरणानि धृत्वा रामस्य समीपं गच्छति। तेषां तां रात्रिं तत्र निवासः। परेद्यवि प्रातः ऋषीनामन्त्र्य ते अरण्यं प्रति प्रस्थिताः। - 236

अरण्यकाण्डम्

1. दण्डकारण्ये मुनीनां रामाय स्वागतम्। - 238

2. विराधेन सीताहरणम्। - 239

3. विराधरामसंभाषणम्। विराधवधः। - 240

4. शरभङ्गाश्रमगमनम्। शरभङ्गस्य ब्रह्मलोकगमनम्। - 241

5. राक्षसबाधाभ्यः अस्मान् रक्षेति मुनयो रामं विज्ञापयन्ति। - 243

6. रामाय सुतीक्ष्णस्य आतिथ्यम्। - 244

7. सुतीक्ष्णाश्रमात् निर्गमनम्। - 245

8. शत्रुत्वं विना राक्षसा न हन्तव्या इति रामं सीता विज्ञापयति। - 245

9. मुनिरक्षार्थं मया राक्षसा हन्तव्या इति रामवचनम्। - 247

10. मुन्याश्रमेषु सीतारामलक्ष्मणानां संचरतां दश वर्षाणि गतानि। ते अगस्त्यमुन्याश्रमं गच्छन्ति। - 247

11. अगस्त्यो रामं सत्कृत्य तस्मै दिव्यास्त्राणि ददाति। - 251

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

12.	अगस्त्यवचनेन रामः पञ्चवटीं प्रति गच्छति। -	252
13.	मार्गे जटायुना मेलनम्। तेन स्वविषयकथनम्। -	253
14.	पञ्चवट्यामाश्रमनिर्माणम्। सीतारामलक्ष्मणानां तत्र निवासः। -	255
15.	लक्ष्मणकृतं हेमन्तवर्णनम्। -	256
16.	शूर्पणखागमनम्। -	258
17.	शूर्पणखाविरूपणम्। -	259
18.	रुदत्याः शूर्पणखायाः रवरे विज्ञापनम्। -	260
19.	रामेण खरप्रेषितराक्षसानां वधः। -	261
20.	रामं जहीति शूर्पणखा रवरं प्रचोदयति। -	262
21.	सेनया सह खरस्य रामं प्रति प्रस्थानम्। -	263
22.	तेषां दुश्शकुनानि। -	264
23.	सीतां रक्षन् त्वं तिष्ठ अहं राक्षसान् हनिष्यामीति लक्ष्मणाय रामादेशः। -	265
24.	बहुसेनावधः। दूषणाभियोगः। -	266
25.	सेनासहितस्य दूषणस्य वधः। -	267
26.	त्रिशिरसो वधः। -	268
27.	खरयुद्धम्। -	269
28.	रामखरयोः परस्परदूषणम्। -	270
29.	खरवधः। -	271
30.	शूर्पणखा सत्वरं लङ्कां गत्वा रावणाय खरदूषणवधं कथयति। -	272
31.	शूर्पणखा रावणं विनिन्दति। -	273
32.	सीतारामलक्ष्मणवार्तां कथयित्वा शूर्पणखा रावणमुपदिशति। -	274
33.	कार्यं निश्चित्य रावणो मारीचमुपगच्छति। -	275
34.	सीतापहरणविधानं प्रकाश्य रावणो मारीचस्य सहायतामर्थयते। -	276
35.	विनाशकरं दुष्कर्म त्याज्यनिति मारीचो रावणमुपदिशति। -	277
36.	बालस्यापि रामस्य पराक्रमं कथयित्वा दुस्संकल्पाद् विरमेति मारीचो रावणं वदति। -	278
37.	रामेण सहात्मनो द्वितीयाभियोगानुभवं कथयित्वा मारीचो दुस्संकल्पं त्यक्तुं रावणं वदति। -	279

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

38. मारीचस्योद्बोधं प्रत्यादिश्य अस्मिन् कार्ये मम सहायो भव अन्यथा हनिष्यसे इति रावणस्तं वदति। - 280

39. मारीचस्य पुनरपि मतिदानप्रयत्नः। - 281

40. अनिच्छन् मारीचः हरिणरूपं धृत्वा रामाश्रमसमीपे संचरति। - 281

41. मृगमानेतुं सीताप्रार्थनम्। लक्ष्मणस्य अनर्थशङ्का। तथापि रामगमनम् - 282

42. रामेण मारीचवधः। - 284

43. मारीचाक्रोशेन वञ्चिता सीता तत्र झटिति गच्छ रामं रक्षेति लक्ष्मणं प्रेषयति। - 285

44. संन्यासिवेषो रावणो रामाश्रममागतः सीतया सत्कृतश्च। - 287

45. अतिथिशापभीता सीता रावणेन संभाषते। को भवानिति तया पृष्टः स आत्मानं प्रकटयति। सीता कोपाविष्टा। - 289

46. अहं सर्वश्रेष्ठपराक्रमसंपन्नोऽस्मि। मम भार्या भवेति रावणेनोक्ता सीता तं विनिन्दति। - 291

47. रावणः सीतामपहरति। - 292

48. जटायुनिरोधः। - 293

49. जटायुरावणयुद्धम्। - 294

50. जटायुं खण्डयित्वा रावणः सीतामपहरति। - 296

51. अपह्रियमाणा सीता रावणं निन्दति। - 297

52. सीतां गृहीत्वा रावणो लङ्कां प्रविशति। - 298

53. मम भार्या भवेति रावणः सीतां प्रार्थयते। - 300

54. सीताया रौद्रप्रत्याख्यानेन कुपितो रावणस्तामशोकवने रक्षितुमादिशति। - 301

55. अभिमुखमायान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामः सीतां प्रति भीतो भवति। - 302

56. लक्ष्मणमुपालभ्य राम आश्रमं प्रति त्वरया गच्छति। - 303

57. रामलक्ष्मणसंभाषणम्। - 304

58. आश्रमे सीतामपश्यतो रामस्य संभ्रमः। - 305

59. सीतामपश्यतो रामस्य विलापः। - 307

60. प्रवृत्तयुद्धचिह्नदर्शनम्। रामकोपः। - 308

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

61.	लक्ष्मणसान्त्वनम्।	-	310
62.	निराशो मा भवेति रामं लक्ष्मणो वदति।	-	311
63.	जटायुदर्शनम्। सीतापहरणवार्ताकथनम्।	-	312
64.	जटायुमरणम्। रामेण तस्य दाहसंस्कारः।	-	313
65.	क्रौञ्चारण्ये कबन्धाक्रमणम्।	-	314
66.	कबन्धभुजखण्डनम्।	-	316
67.	कबन्धेन स्वचरितकथनम्।	-	316
68	सुग्रीवसख्यं कार्यमिति रामाय कबन्धस्योपदेशः।	-	317
69.	कबन्धेन सुग्रीवनिवासस्थानकथनम्।	-	318
70.	शबरीमेलनम्।	-	320
71.	रामलक्ष्मणौ पम्पामुपयातौ।	-	321

किष्किन्धाकाण्डम्

1.	सीताहरणव्याकुलोऽपि रामः पम्पासरसः शोभां लक्ष्मणाय वर्णयति। रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सानुचरः सुग्रीवो भीतः।	-	323
2.	सुग्रीवादिष्टो हनुमान् रामसकाशं गच्छति।	-	325
3.	कौ युवां किमर्थं वनमागतौ इति हनुमान् रामलक्ष्मणौ पृच्छति। अस्माकं प्रभुः सुग्रीवो युवयोः स्नेहमिच्छतीति वदति।	-	326
4.	हनुमान् रामलक्ष्णौ सुग्रीवसकाशं नयति।	-	327
5.	रामसुग्रीवयोरग्निसाक्षिकः स्नेहः।	-	328
6.	सीतया पातितानि वस्त्राभरणानि सुग्रीवो रामाय प्रदर्शयति। रामशोकः।	-	329
7.	सुग्रीवेण रामसान्त्वनम्। तव कार्यं साधयिष्यामीति तस्मै रामवचनम्।	-	329
8.	रामाय सुग्रीवेण स्वदुःखप्रकटनम्। युवयोः सोदरयोर्वैरकारणं किमिति रामस्य प्रश्नः।	-	330
9.	वालिना सह स्वस्य वैरस्य कारणं सुग्रीवो रामं कथयति।	-	332
10.	सुग्रीवेण वालिकृतपराभवकथनम्।	-	333
11.	वालिकृतदुन्दुभिवधकथनम्।	-	334
12.	वालिसुग्रीवयोः प्रथमयुद्धम्।	-	336

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13. वालिना सह पुनर्योद्धुं सुग्रीव ऋश्यमूकात् किष्किन्धां पुनर्गच्छति।
मार्गे रामो बहुवृक्षान् सरांसि सप्तजनाश्रमं च पश्यति। - 338
14. अभिज्ञानार्थं पुष्पमालया अलंकृतः सुग्रीवो वालिनं
युध्दार्थमाकारयति। - 339
15. वालिनं तारा हितं वदति इदानीं योद्धुं न गन्तव्यमिति।
वाली न शृणोति। - 340
16. वालिसुग्रीवयोर्द्वितीययुद्धम्। - 340
17. रामबाणविद्धो वाली तं निन्दति। - 342
18. रामेण स्वकर्मसमर्थनम्। - 344
19. तारया आगमनम्। - 346
20. ताराविलापः। - 348
21. हनुमता तारासान्त्वनम्। - 349
22. वालिनः सुग्रीवायाङ्गदाय च हितोपदेशः। - 350
23. वालिमरणम्। ताराविलापः। - 351
24. वालिदेहसंस्कारः। - 352
25. सुग्रीवाभिषेकः। - 354
26. प्रस्रवणपर्वतगुहायां रामस्य निवासः। - 355
27. रामकृतं वर्षावर्णनम्। - 356
28. रामाय कृतं प्रतिश्रवं सुग्रीवं हनुमान् स्मारयति। - 359
29. रामो लक्ष्मणं सुग्रीवसमीपं प्रेषयति। - 361
30. लक्ष्मणः किष्किन्धां गच्छति। - 363
31. हनुमत्सुग्रीवसंभाषणम्। - 365
32. सुग्रीवभवने लक्ष्मणप्रवेशः। - 366
33. लक्ष्मणः सुग्रीवं विनिन्दति। - 367
34. तारा लक्ष्मणं प्रशमयति। - 368
35. निर्व्याजः सुग्रीव इति लक्ष्मणः प्रत्ययं गतः। - 369
36. सर्वसैन्यसमाहारमादिशति सुग्रीवः। - 370
37. लक्ष्मणेन सह सुग्रीवो राममुपगच्छति। - 371
38. महासेनासमेतसुग्रीवसेनानायकानामागमनम्। - 373

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

39.	सुग्रीवः ससेनं विनतं प्राचि प्रेषयति।	-	374
40.	अङ्गदहनुमदादीन् दक्षिणां दिशं प्रेषयति।	-	376
41.	पश्चिमदिशायां ससेनं सुषेणं प्रेषयति।	-	378
42.	सेनासहितं शतबलिमुदीच्यां प्रेषयति।	-	380
43.	रामो हनुमतः अङ्गुलीयकं प्रयच्छति।	-	382
44.	वानराणां साटोपगमनम्।	-	383
45.	सुग्रीवो राममात्मनः समस्तभूमण्डलज्ञानकारणं वदति।	-	383
46.	तिसृषु दिक्षु प्रहिता नायकाः सीतामदृष्ट्वा प्रत्यागताः।	-	384
47.	अङ्गदनायका वानरसेना विन्ध्यानन्विष्यति।	-	385
48.	दक्षिणदिशायामन्वेषणम्।	-	385
49.	वानरा ऋक्षबिलं प्रविष्टाः।	-	386
50.	स्वयंप्रभाकथनम्।	-	388
51.	हनुमद्वाक्यम्।	-	388
52.	अङ्गदस्य प्रायोपवेशचिन्तनम्।	-	389
53.	हनुमानङ्गदं कार्योन्मुखं कर्तुं प्रयतते।	-	390
54.	अङ्गदादीनां प्रायोपवेशनिश्चयः।	-	392
55.	संपात्यागमनम्।	-	392
56.	अङ्गदवाक्यम्।	-	393
57.	संपातिर्वानरान् सीतावार्तां कथयति।	-	394
58.	सीतान्वेषणं कर्तुं संपातिर्वानरान् प्रोत्साहयति।	-	395
59.	निशाकरकथा।	-	397
60.	संपातिकथनम्।	-	397
61.	निशाकरकथनम्।	-	398
62.	संपातेः पक्षप्ररोहः।	-	399
63.	समुद्रं पश्यतां वानराणां निरुत्साहः।	-	399
64.	वानरनायकानां स्वस्वशक्तिकथनम्।	-	400
65.	समुद्रं क्रमितुं जाम्बवान् हनुमन्तं प्रोत्सहयति।	-	401
66.	लङ्घनोद्युक्तो हनुमान् महेन्द्रपर्वतमधिरोहति।	-	403

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुन्दरकाण्डम्

1.	हनुमतः समुद्रलङ्घनम्	-	405
2.	हनुमान् लङ्कांमुपगतः।	-	412
3.	नक्तं हनुमान् लङ्कां प्रविशति।	-	414
4.	हनुमान् नगरे स्थलानि जनान् च पश्यति।	-	415
5.	भवनाद् भवनमुत्प्लुत्य हनुमान् रावणभवनं प्रविशति।	-	417
6.	रावणभवने हनुमान् सीतां न पश्यति।	-	418
7.	रावणभवनवर्णनम्।	-	420
8.	रावणस्य शयनगृहं हनुमान् प्रविशति। तत्र मन्दोदरीं दृष्ट्वा सीतेति भ्रमते।	-	423
9.	भ्रमं विधूय पुनस्तस्मिन् भवने अन्विष्यति।	-	425
10.	सीतामपश्यन् हनुमान् निराशः।	-	426
11.	सीता मृता भवेदिति हनुमान् चिन्तयति।	-	427
12.	हनुमान् अशोकवनं प्रविशति।	-	430
13.	शोकपूर्णां सीतां हनुमान् पश्यति।	-	432
14.	सीतां दृष्ट्वा हनुमान् दुःखितः।	-	434
15.	राक्षसीपरिवृतां सीतां दृष्ट्वा हनुमान् विषण्णस्सन् हृष्टः स्वकार्यसंपादनेन	-	436
16.	रावणागमनम्।	-	437
17.	रावणं दृष्ट्वा सीता भयेन वेपते।	-	438
18.	मां स्वीकुरु इति बहुधा रावणः सीतां वदति।	-	439
19.	कुचिन्तनाद् विरम स्वजनं रक्षेति सीता रावणं वदति।	-	440
20.	सीतां प्रति रावणस्य स्वीकारावधिनिर्णयः। तां वशीकर्तुं राक्षसीनियोगः।	-	442
21.	सीतां प्रति राक्षसीनां तर्जनं पुनश्च अनुनयः।	-	443
22.	तासां रावणप्रशंसा रामनिन्दा । सीतातर्जनम्।	-	444
23.	सीतायाः तासां प्रत्याख्यानं विलापः आत्महत्याचिन्तनं च।	-	445
24.	रामं चिन्तयन्ती सीता प्राणत्यागमीहते।	-	446
25.	त्रिजटास्वप्नकथनम्।	-	448

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

26.	सीतानिर्वेदः मरणचिन्तनं च।	-	450
27.	सीतायाः शुभशकुनानि।	-	451
28.	सीतया सह संवादः कर्तव्य इति हनुमतो निर्णयः। कथं सीतया संभाषणमुपक्रमणीयमिति वितर्कः।	-	452
29.	सीताया अदृश्यमानो हनुमान् रामकथां कथयति।	-	453
30.	तच्छ्रुत्वा सीताया बहुविधवितर्कः।	-	454
31.	हनुमता पृष्टा सीता स्वचरितं कथयति।	-	454
32.	सीतायाः शङ्का। सीताहनुमत्संभाषणम्।	-	456
33.	हनुमत्कृतरामवर्णनम्।	-	457
34.	अङ्गुलीयकप्रदानम्।	-	461
35.	अहं त्वामिदानीमेव रामसकाशं नयामीति हनुमद्वचनं सीताया निराकरणं च।	-	463
36.	हनुमतः अभिज्ञानयाचनं सीतया काकवृत्तान्तकथनं शिरोभूषणप्रदानं च।	-	466
37.	वानरसामर्थ्ये सीतायाः शङ्का हनुमता तन्निवारणं च।	-	469
38.	रामं प्रति सीतायाः पुनश्च संदेशः।	-	471
39.	हनुमता अशोकवनध्वंसः।	-	472
40.	रावणेन किंकरप्रेषणं हनुमता तेषां वधः।	-	473
41.	चैत्यप्रासादध्वंसः।	-	474
42.	जम्बुमालिवधः।	-	475
43.	मन्त्रिकुमारवधः।	-	476
44.	सेनापतिपञ्चकवधः।	-	476
45.	अक्षकुमारवधः।	-	478
46.	इन्द्रजिद्युद्धं हनुमद्ग्रहणं रावणसभानयनं च।	-	480
47.	रावणरूपशोभां दृष्टवतो हनुमतो विस्मयः।	-	483
48.	रावणवचनेन प्रहस्तो हनुमन्तमनुयुङ्क्ते। हनुमद्वचनम्।	-	484
49.	रावणं प्रति हनुमद्वाक्यम्। रावणेन तस्य वधाज्ञा।	-	484
50.	दूतवधो निषिद्ध इति विभीषणवाक्यम्।	-	486
51.	राक्षसैर्हनुमद्वालदहनम्।	-	487

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

52. लङ्कादहनम्। - 488
53. हनुमतः सीताक्षेमव्यग्रता। चारणवाक्येन शङ्कानिवृत्तिः। - 489
54. पुनः सीतादर्शनमामन्त्रणं च। - 490
55. हनुमतः पुनस्समुद्रतरणम्। - 491
56. वानरमेलनं लङ्कायात्राकथनम्। - 492
57. सीतादुरवस्थाकथनम्। - 497
58. अङ्गदवाक्यं जाम्बवद्वचनं च। - 498
59. मधुवनस्वेच्छोपयोगः। - 499
60. दधिमुखताडनम्। - 500
61. सुग्रीवाय निवेदनम्। - 501
62. अङ्गदादीनामागमनम्। - 502
63. हनुमतः सीतादर्शनकथनम्। - 504
64. रामस्य शिरोभूषणदर्शनं विलापश्च। - 505
65. हनुमता सीतासंदेशकथनम्। - 505
66. हनुमता सीतासंभाषणकथनम्। - 507

युद्धकाण्डम्

1. रामो हनुमन्तं सत्करोति। समुद्रतरणं कथमिति रामो विस्मयते। - 509
2. सुग्रीवस्य धैर्यवाक्कथनम्। - 509
3. रामेण पृष्टो हनुमान् लङ्कायां रावणसेनाविन्यासं कथयति। - 510
4. रामसेनाप्रस्थानं समुद्रतीरासादनं च। - 511
5. सीतां चिन्तयतो रामस्य शोकः। - 515
6. राक्षसैः सह रावणमन्त्रणम्। - 516
7. राक्षसानां युद्धोत्साहः। - 517
8. रावणसेनापतीनां स्वबलप्रशंसा विकत्थनं च। - 518
9. विभीषणेन सीताप्रदानहितवचनम्। - 518
10. रावणेन विभीषणोपालम्भः विभीषणनिर्गमनं च। - 519
11. विभीषणविषये वानरनायकानामभिप्रायाः। - 520
12. विभीषणं ग्रहीतुं रामनिर्णयः। - 523
13. रामवचनेन विभीषणस्य लङ्काराज्याभिषेकः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	समुद्राराधनं कर्तव्यमिति विभीषणवचनम्।	-	524
14.	रुष्टो रामः समुद्रे अस्त्राणि प्रयुङ्क्ते।	-	524
15.	समुद्रेनानुमतो नलो सेतुं निर्माति। वानरसेना समुद्रं तरति।	-	525
16.	रावणेन शुकसारणौ चारौ प्रेषितौ।	-	526
17.	सारणो रावणं वानरनायकान् कथयति।	-	527
18.	सारणकथनम्।	-	529
19.	शुककथनम्।	-	530
20.	रावणेन अन्यदूतप्रेषणम्।	-	532
21.	शार्दुलवाक्यम्।	-	533
22.	रामस्य कृत्रिमं शिरः प्रदर्श्य रावणः सीतां प्रतारयति।	-	534
23.	सीताविलापः।	-	535
24.	सरमा सीतां सान्त्वयतिं	-	537
25.	सरमा रावणकार्यणि वीक्ष्य सीतां वदति।	-	539
26.	शान्तिं कुरु इति माल्यवान् रावणमुद्बोधयति।	-	540
27.	रावणो लङ्कारक्षणमादिशति।	-	541
28.	रामेण लङ्कावस्कन्दविधाननिर्णयः।	-	542
29.	रामः सुवेलपर्वतमधिरोहति।	-	543
30.	लङ्कावर्णनम्।	-	544
31.	वानरसेनया लङ्कादुर्गोपरोधः। अङ्गददौत्यम्।	-	545
32.	वानरराक्षसयुद्धम्।	-	548
33.	वानरराक्षसयुद्धम्।	-	549
34.	नक्तं युद्धम्।	-	550
35.	इन्द्रजिता रामलक्ष्मणौ पातितौ।	-	551
36.	सेनासहितस्य सुग्रीवस्य विषादः विभीषणधैर्यवचनम्।	-	552
37.	पुष्पकविमाने उपविष्टा सीता पतितौ रामलक्ष्मणौ पश्यति।	-	554
38.	सीताविलापः। त्रिजटासान्त्वनम्।	-	555
39.	चैतन्यमधिगतो रामो लक्ष्मणाय विलपति।	-	556
40.	गरुडो रामलक्ष्मणौ मोचयति।	-	557
41.	वानरान् प्रति धूम्राक्षप्रस्थानम्।	-	559

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

42.	हनुमता धूम्राक्षवधः।	-	561
43.	अकम्पनयुध्दम्।	-	562
44.	हनुमता अकम्पनवधः।	-	563
45.	प्रहस्तयुद्धम्।	-	564
46.	नीलेन प्रहस्तवधः।	-	566
47.	रावणयुद्धम्। रामेण पराजितोऽपि मुक्तः।	-	567
48.	कुम्भकर्णप्रतिबोधनम्।	-	574
49.	विभीषणो रामं कुम्भकर्णचरितं कथयति।	-	577
50.	कुम्भकर्णो रावणं मिलति।	-	579
51.	कुम्भकर्णो रावणं सान्त्वयति।	-	579
52.	महोदरभाषणम्।	-	581
53.	कुम्भकर्णो युद्धभूमिं गच्छति।	-	583
54.	कुम्भकर्णात् पलायमानान् वानरान् अङ्गद उपालभते।	-	585
55.	कुभ्मकर्णयुद्धम्। रामेण तस्य वधः।	-	586
56.	रावणविलापः।	-	592
57.	नरान्तकः अङ्गदेन हतः।	-	592
58.	देवान्तकत्रिशिरोमहोदरमहापार्श्वा हताः।	-	596
59.	लक्ष्मणेन अतिकायो हतः।	-	598
60.	अदृश्य इन्द्रजित् वानरसेनां हन्ति।	-	602
61.	जाम्बवद्वचनेन हनुमान् ओषधिपर्वतशिखरमानयति।	-	604
62.	वानरसैन्येन लङ्कादहनम्।	-	608
63.	कुम्भस्य युद्धं वधश्च।	-	609
64.	हनुमता निकुम्भस्य वधः।	-	611
65.	मकराक्षयुध्दम्।	-	612
66.	रामेण मकराक्षवधः।	-	613
67.	अदृश्य इन्द्रजित् समलक्ष्मणौ शरैः प्रहरति।	-	614
68.	इन्द्रजित् मायासीतां हन्ति।	-	616

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

69.	राक्षसान् प्रति हनुमान् वानरसेनां नयति। निकुम्भिलायामिन्द्रजित् यज्ञं करोति।	-	617
70.	लक्ष्मणवचनम्।	-	618
71.	विभीषणो रामं सान्त्वयति।	-	621
72.	लक्ष्मणो निकुम्भिलां गच्छति।	-	621
73.	यज्ञमपरिसमाप्य लक्ष्मणेन योद्धुम् इन्द्रजिदुत्तिष्ठति।	-	623
74.	इन्द्रजिद्विभीषणयोः परस्परदूषणम्।	-	624
75.	इन्द्रजिल्लक्ष्मणयुद्धम्।	-	625
76.	इन्द्रजिल्लक्ष्मणयुध्दम्।	-	626
77.	इन्द्रजितः सारथिरथाश्वा नष्टाः।	-	627
78.	लक्ष्मणेन इन्द्रजिद्वधः।	-	629
79.	रामेण लक्ष्मणप्रशंसा। सुषेणेन लक्ष्मणक्षतिचिकित्सा।	-	631
80.	रावणशोकः।	-	631
81.	रामो राक्षससेनां हन्ति।	-	633
82.	राक्षसस्त्रीविलापः।	-	635
83.	युद्धाय रावणस्य प्रस्थानं दुश्शकुनानि च।	-	636
84.	सुग्रीवेण विरूपाक्षवधः।	-	638
85.	सुग्रीवेण महोदरवधः।	-	639
86.	अङ्गदेन महापार्श्ववधः।	-	640
87.	रामरावणयुद्धम्।	-	640
88.	रावणशक्तिप्रहारेण लक्ष्मणः क्षतः। रावणो रामात् पलायते।	-	642
89.	हनुमदानीतया आषेध्या सुषेणेन लक्ष्मणस्य स्वस्थीकरणम्।	-	644
90.	रामरावणयुद्धम् । इन्द्रेण रथः प्रेषितः ।	-	645
91.	युद्धे रामो रावणमतिशेते ।	-	646
92.	रामेण रावणोपालम्भः। रावणस्य सारथिः रथमपनयति ।	-	648
93.	रावणेन सारथिनिन्दा । उक्तकारणो रावणः समाहितः पुनर्युद्धभूमिं गतः ।	-	649
94.	दुश्शकुनानि ।	-	650
95.	रामरावणयुद्धम् ।	-	651

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

96. रामरावणयुद्धम् । - 652
97. रामो रावणं हन्ति । - 653
98. रावणभार्याणां विलापः । - 654
99. मन्दोदरीविलापः रावणस्य देहसंस्कारः । - 655
100. विभीषणो लङ्काराज्ये अभिषिक्तः । - 657
101. हनुमान् रामसंदेशं सीतां कथयति । - 658
102. सीतानयनम् । - 659
103. रामेण सीताप्रत्याख्यानम् । - 661
104. सीताविलापः अग्निप्रवेशश्च । - 662
105. ब्रह्मा रामं प्रशंसति । - 663
106. अग्निदेवेन सीता रामाय समर्पिता । - 664
107. दशरथवचनम् । - 665
108. हतवानराणां पुनरुज्जीवनम् । - 666
109. पुष्पकविमानानयनम् । - 667
110. रामः अयोध्यां प्रति प्रस्थितः । - 668
111. गच्छता रामेण विविधसन्निवेशानां वर्णनम् । - 669
112. भरद्वाजदर्शनम् । - 670
113. भरताय हनुमत्प्रेषणम् । - 670
114. हनुमत्कथनम् । - 672
115. भरतरामसम्मेलनम् । - 673
116. श्रीरामपट्टाभिषेकः। - 675

अनुबन्धाः

1. रामायणस्य महाभारतस्य च संशोधितप्रकाशनयोः Critical Editions तत्र तत्र पाठपरिवर्तनं संयोजनं च आवश्यकम्। - 680
2. रामायणे महाभारते च साधारणप्रकाशनेषु विद्यमानाः प्रक्षिप्ताः। - 686
3. वाल्मीकिरामायणस्य उत्पत्तिविकासौ। - 689
4. रामायणीयाः केचन भाषाविशेषाः। - 691
5. परिशिष्टम्। - 694

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

बालकाण्डम्

१

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥ १

तपसि वेदाध्ययने च लग्नं वाग्विदां वरं मुनिश्रेष्ठं नारदं तपस्वी वाल्मीकिः पप्रच्छ।

को न्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः॥ २
चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः।
विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः॥ ३

सदाचारयुक्तः सर्वप्राणिहिताचरणशीलः विद्वान् अन्यदुष्करकार्यनिर्वहणसमर्थः दृष्टमात्रः सर्वदा आनन्दकरश्च कः?

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः।
कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥ ४

धीरः जितक्रोधकामादिव्यसनः असूयारहितश्च कोऽद्य प्रकाशते। कं वीक्ष्य संङ्गामे रुष्टं देवा अपि बिभ्यति?

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे।
महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम्॥ ५

दृश्यतां परिशिष्टम्

श्रुत्वा चैतत् त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः।
श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्॥ ६
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः।
मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥ ७
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी॥ ८
बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः।
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः॥ ९

महाहनुः विशालगण्डस्थलः।

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिंदमः।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः॥ १०

सुविक्रमः शोभनगमनरीतिमान्। दृश्यतां परिशिष्टम्।

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः॥ ११

समः नात्यायतः न च ह्रस्वः। समविभक्ताङ्गः। तस्य अङ्गानि अन्यूनानतिरिक्तानि परस्परसदृशानि सन्ति।

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः।
यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान्॥ १२

वश्यः आश्रितसुलभः। समाधिमान् मनःसंयमवान्।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः॥ १३

निष्ठितः पूर्णप्रज्ञः।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान्।
सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः॥ १४

सकलशास्त्रज्ञाता स ज्ञातविषयान् न विस्मरति। स प्रतिभावान् सर्वजनप्रियः साधुः उदारहृदयश्चतुरश्च।

सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः।
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः॥ १५

यथा नद्यः समुद्रं सम्मिलन्ति तथा सज्जनास्तमभिगच्छन्ति। मान्यः स सर्वेषु समभावं वहति। तस्य दर्शनं सदा एकविधमेवानन्दं जनयति।

स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः।
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव॥ १६
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः॥ १७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः। १८
तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम्।
ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम्।
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या महीपतिः॥ १९
तस्याभिषेकसंभारान् दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी।
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम्॥ २०
स सत्यवचनाद् राजा धर्मपाशेन संयतः।
विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम्॥ २१
स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन्।
पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात्॥ २२

पितुर्वागेवाज्ञया कैकेय्याः प्रीतिमुत्पादयन् रामः वनं जगाम।

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह।
स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः॥ २३
सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः।
सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा॥ २४
पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च।
शृङ्गबेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत्॥ २५

तदा पौरा दशरथश्च बहुदूरं तमनुसस्रुः। गङ्गातीरे शृङ्गबेरपुरान्तिके रामः सारथिं निवर्तयामास। दृश्यतां परिशिष्टम्।

ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः।
चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात्॥ २६
रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः।
देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन् सुखम्॥ २७
चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा।
राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम्॥ २८

विलपन् सुतम् सुतं स्मारं स्मारं विलपन्।

मृते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः।
नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः।
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः॥ २९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः।
निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः॥ ३०

स्वस्य प्रातिनिध्येन स्वपादुके राज्यनिर्वहणाय दत्त्वा पुनः पुनः प्रबोधेन अभ्युपगमय्य भरतं रामो निवर्तयामास।

स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन्।
नन्दिग्रामेऽकरोद् राज्यं रामागमनकाङ्क्षया॥ ३१
रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह॥ ३२

भरते गते पुरजनाः भूयोभूयस्तत्रागमिष्यन्ति इति अभ्युह्य रामस्तत्पश्चात् तत्र स्ववनवासदीक्षा विघ्निता भविष्यतीति निश्चित्य दण्डकारण्यं प्राविशत्।

विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह।
सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा॥ ३३

विसंधिः तत्र तत्र दृश्यते। 25.21 अयो. 65.2, 70.13, 105.24.

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम्।
खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ॥ ३४
वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह।
ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे वधायासुररक्षसाम्॥ ३५

वनचरैः सह निवसतः रामस्य समीपं सर्वे मुनयः असुराणां राक्षसानां वधमभ्यर्थयितुं जग्मुः।

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी॥ ३६
ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् सर्वराक्षसान्।
खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम्॥ ३७
निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान्।
रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश॥ ३८
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः।
सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम्॥ ३९

क्रोधमूर्छितः पूर्णकोपाविष्टः।

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः।
न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते॥ ४०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः।
जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा।। ४१
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ।
जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम्।। ४२
गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम्।
राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः।। ४३
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम्।
मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम्।।४४

तत्पश्चात् तेनैव शोकेन सह (तस्मिन्नेव शोके मग्नः) रामः गृध्रं जटायुषं दग्ध्वा अरण्ये सीतामन्विष्यन् विकृतं भयंकरं राक्षसं कबन्धं ददर्श।

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः।। ४५
स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम्।
श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव।
सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः।। ४६
शबर्या पूजितः सम्यग् रामो दशरथात्मजः।
पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह।। ४७
हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः।
सुग्रीवाय च तत् सर्वं शंसद् रामो महाबलः।। ४८

शंसत् अशंसत्। अडागमविकल्पः। आर्षः प्रयोगः। अर्थात् तत्कालभाषाविधानम्। दृश्यतां परिशिष्टम्।

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति।
रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद् दुःखितेन च।। ४९

वैरानुकथनं भ्रात्रा वालिना सह स्वस्य वैरस्य वृत्तान्तम्।

वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः।
प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति।
सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे।। ५०

वीर्येण राघवे वीर्यहेतुना रामे। किमयं रामः वालिनं हन्तुं बले पराक्रमे चालं स्यादिति सुग्रीवः शङ्कामग्नः अभवत्।

राघवः प्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम्।
पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम्।। ५१

दशानां योजनानां समाहारः दशयोजनम्।

बिभेद च पुनः सालान् सप्तैकेन महेषुणा।
गिरिं रसातलं चैव जनयन् प्रत्ययं तदा।। ५२

सुग्रीवस्य विश्वासं जनयन् तत्पश्चात् एकेन महाबाणेन सप्त सालान् पर्वतं रसातलं च बिभेद।

ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः।
किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा।। ५३

किष्किन्धां गुहां पर्वतानां मध्ये गुहाकारेण स्थितां किष्किन्धाम्। कि. 32.4 Cr. Notes.

ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः।
तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः।। ५४
ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे।
सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत्।। ५५
स च सर्वान् समानीय वानरान् वानरर्षभः।
दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम्।। ५६
ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् बली।
शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम्।। ५७
तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम्।
ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम्।। ५८

अशोकवनिकां गताम् अशोकवने स्थिताम्।

निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च।
समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम्।। ५९

निवेदयित्वा निवेद्य। आर्षः प्रयोगः। तोरणम् अशोकवनद्वारम्।

पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि।
शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत्।। ६०
अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद् वरात्।
मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यदृच्छया।। ६१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पितामहवरात् ब्रह्मास्त्रेण आत्मानं मुक्तं ज्ञात्वापि बध्नतः राक्षसान् यदृच्छया सहमानः (तस्थौ)।

ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम्।
रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान् महाकपिः॥ ६२
सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम्।
न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः॥ ६३

राममभिगम्य तस्य प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्टा सीतेति यथार्थं न्यवेदयत्।

ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः।
समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसंनिभैः॥ ६४
दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः।
समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत्॥ ६५
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे।
अभ्यषिञ्चत् स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम्॥ ६६
कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम्।
सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः॥ ६७
तथा परमसंतुष्टैः पूजितः सर्वदैवतैः।
कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह॥ ६८

विज्वरः मनस्तापं त्यक्त्वा।

देवताभ्यो वरान् प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान्।
पुष्पकं तत् समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा॥ ६९
नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः।
रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्॥ ७०
प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः।
निरामयोऽरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः॥ ७१

निरामयोऽरोगश्च निरामयो अरोगश्च इति पठितव्यम्। cr. ग्रन्थे इत्थमेव (यो अ इति) वर्तते।

न पुत्रमरणं केचिद् द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित्।
नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः॥ ७२
न वातजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः।
न चाग्निजं भयं किंचिद् यथा कृतयुगे तथा॥ ७३
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः।
गवां कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम्॥ ७४
राजवंशाञ्शतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः।
चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति॥ ७५
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति॥ ७६

उपासित्वा उपास्य।

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम्।
यः पठेद् रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ७७
एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः।
सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते॥ ७८

आयुष्यम् आयुर्वृद्धिकरम्।

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्।
स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीया-
ज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्॥ ७९

रामायणं पठन् ब्राह्मणः पण्डितः भवेत्। यदि क्षत्रियः स्यात् स भूपतिर्भवेत्। वणिक् स्यात् तर्हि वाणिज्ये लाभं विन्देत्। शूद्रः स्यात् तर्हि स प्रतिष्ठाम् अधिगच्छेत्।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे प्रथमः सर्गः।

२

नारदस्य तु तद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः।
पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः॥ १
यथावत् पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा।
आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम्॥ २

आपृष्ट्वा आपृच्छ्य।

स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा।
जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥ ३

मुहूर्तं अल्पकाले।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तु तीरं समासाद्य तमसाया महामुनिः।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्।। ४

तीर्थं स्नानघट्टम्।

अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा।। ५
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्।। ६
एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना।
प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः।। ७

वाल्मीकेन वाल्मीकिना।

स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः।
विचचार ह पश्यंस्तत् सर्वतो विपुलं वनम्।। ८
तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम्।
ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिस्वनम्।। ९

अत्र मिथुनशब्दस्य पुंलिङ्गत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः। निःस्वनम् इति केचित् पठन्ति।

तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः।
जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः।। १०

मृगपक्षिणां वैरी रतिसमयेऽपि हननात् पापनिश्चयः निषादः सह संचरतः तस्मान्मिथुनादेकं पुमांसं पक्षिणं मुनेः समक्षं जघान। तस्य पश्यतः इति न निरादरणे षष्ठी। व्याधः पक्षिमिथुनमेव पश्यति। मुनिं प्रति तस्य अवधानं नास्ति। यथा पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत। महाभारतम् उद्योगपर्व १८८.१५. विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः। do शान्ति ५.१०. अस्य ग्रन्थस्य ११.२१, ५९.१५.

तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले।
भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम्।। ११
तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम्।
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत।। १२
ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः।
निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्।। १३

दयाशाली मुनिः रतिकालवधमधर्मं मत्वा रुदतीं क्रौञ्चीं पश्यन् व्याधमवदत्।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमश्शाश्वतीस्समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।। १४

निषाद! क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितमेकं त्वमवधीः। तस्मात् त्वं चिरं न भविष्यसि। मा अगमः इति आर्षः। पा.सू 6.4.74. अथवा मा इति अव्ययं न माङ्।

तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः।
शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया।। १५

पश्यतः एवं वदतश्च तस्य मनसि चिन्ता जाता पक्षिकारणात् शोकार्तेन मया किमिदं व्याहृतमिति। वीक्षतः वीक्षमाणस्य।

चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम्।
शिष्यं चैवाब्रवीद् वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः।। १६
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः।
शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा।। १७
शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम्।
प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद् गुरुः।।१८

एवं ब्रुवतः गुरोरुत्तमं वाक्यं भरद्वाजो हर्षेण सत्यमयं श्लोक एव भवतीति समर्थयामास। तेन वाल्मीकिश्च तुतोष।

सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि।
तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः।। १९

अभिषेकं स्नानम्। उपावर्तत आश्रमं प्रत्यागतः।

भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् गुरोः।
कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह।। २०

विनीतः शास्त्रवेत्ता शिष्यः भरद्वाजः पूर्णकलशमादाय तमनुजगाम।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित्।
उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः॥ २१
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः।
चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम्॥ २२
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः॥ २३
पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः।
प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वानामयमव्ययम्॥ २४
अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते।
वाल्मीकये महर्षये संदिदेशासनं ततः॥ २५

संदिदेशासनं तमुपवेष्टुमाह।

उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षाल्लोकपितामहे।
तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः॥ २६
पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना।
यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात्॥ २७

वैरग्रहणबुद्धिना वैरेण तं पक्षिणं ग्रहीतुम् इच्छता।

शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं पुनः।
जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः॥ २८

इति क्रौञ्चीविषये दुःखमग्नः सन् मुनिश्चिन्तयन् पुनश्च श्लोकमुपजगौ।

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम्।
श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा॥ २९
मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती।
रामस्य चरितं सर्वं कुरु त्वमृषिसत्तम॥ ३०
धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः।
वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम्॥ ३१
रहस्यं च प्रकाशं च यद् वृत्तं तस्य धीमतः।
रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः॥३२
वैदेह्याश्चैव यद् वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः।
तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति॥ ३३
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति।
कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम्॥ ३४
यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले।
तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति॥ ३५
यावद् रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति।
तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि॥ ३६

यावत् त्वत्कृता रामकथा प्रचरिष्यति तावत् मत्सृष्टेषु लोकेषु सर्वत्र निवत्स्यसि।

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत।
ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ॥ ३७
तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः।
मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः॥ ३८

प्राहुः परस्परं प्राहुः।

समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा।
सोऽनुव्याहरणाद् भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः॥ ३९

पक्षिविषयकः शोकः तत्स्पन्दितहृदयेन महर्षिणा भूयो वचनैरुक्तत्वात् समाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बद्धं श्लोकरूपं प्राप। श्लोकः श्लोकत्वमागतः इति केचित् पठन्ति। शोक इत्येव समुचितः पाठः। श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः इति कालिदासः। रघु. १४.७०. रामायणमञ्जरी 1.17

तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः।
कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम्॥ ४०

भावितात्मनः तल्लग्नचित्तस्य। चिन्तितपरमात्मन इति गोविन्दराजः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान्।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारधीर्मुनिः॥ ४१

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद् धर्मात्मा धर्मसंहितम्।
व्यक्तमन्वेषते भूयो यद् वृत्तं तस्य धीमतः॥ १

धर्मस्वभावः वाल्मीकिः धर्मसंयुतं रामकथावस्तु श्रुत्वा भूयश्च तत् सम्यग् ज्ञातुं प्रयत्नवान् बभूव।

उपस्पृश्योदकं सम्यङ् मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम्॥ २
जन्म रामस्य सुमहद् वीर्यं सर्वानुकूलताम्।
लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम्॥ ३
नाना चित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने।
जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम्॥ ४
रामरामविवादं च गुणान् दाशरथेस्तथा।
तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम्॥ ५
व्याघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम्।
राज्ञः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम्॥ ६
प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम्।
निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा॥ ७
गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम्।
भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम्॥ ८
वास्तुकर्म निवेशं च भरतागमनं तथा।
प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम्॥ ९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

पादुकाग्र्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम्।
दण्डकारण्यगमनं सुतीक्ष्णेन समागमम्॥ १०
अनसूयासमस्यां च अङ्गरागस्य चार्पणम्।
शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा॥ ११

अनसूयासमस्याम् अनसूयया सह सम्मेलनम्। दृश्यतां परिशिष्टम्।

वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च।
मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा॥ १२

उत्थानं रावणस्य रावणस्य उद्यमम्।

राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम्।
कबन्धदर्शनं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम्॥ १३
शबर्या दर्शनं चैव हनूमद्दर्शनं तथा।
विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः॥ १४

पम्पायां पम्पातीरे।

ऋश्यमूकस्य* गमनं सुग्रीवेण समागमम्।
प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम्॥ १५
वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम्।
ताराविलापं समयं + वर्षरात्रनिवासनम्॥ १६

सुग्रीवप्रतिपादनम् सुग्रीवाय किष्किन्धाराज्यप्रदानम्। समयं रामसुग्रीवयोर्मध्ये सीतान्वेषणनियमम्।

कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम्।
दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम्॥ १७

पृथिव्याश्च निवेदनम् पृथिवीवर्णनम्।

अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम्।
प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चापि दर्शनम्॥ १८
पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम्।
रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्यापि विचिन्तनम्॥ १९
आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्।
अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम्॥ २०
अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम्।
राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम्॥ २१
मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च।
राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निबर्हणम्॥ २२
ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम्।
प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा॥ २३
राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा।
संगमं च समुद्रस्य नलसेतोश्च बन्धनम्॥ २४
प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम्।
विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम्॥ २५
कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम्।
रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे॥ २६

---

* cr. अरण्य. ६८.१२. Notes सूचना ऋश्य इति।

+ ताराविलापसमयं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृश्यतां परिशिष्टम्।

विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम्।
अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम्।। २७
रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम्।
स्वराष्ट्रर्ज्जनं चैव वैदेह्याश्य विसर्जनम्।। २८
अनागतं च यत्किंचिद् रामस्य वसुधातले।
तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः।। २९

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे तृतीयः सर्गः।

४

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः।
चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान्।। १

आत्मवान् महामतिसंपन्नः।

कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम्।
चिन्तयामास को न्चेतत् प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः।। २
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः।
अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ।। ३
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ।
भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ।। ४
स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ।
वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः।। ५

वेदोपबृंहणार्थाय वेदप्रचाराय रचितं रामायणम्।

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्।
पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः।। ६

रामकथात्मकमेतत् काव्यं यत् सीतायाः महत् चरित्रं वर्णयति । महात्मा वाल्मीकिः पौलस्त्यवधमिति च स्वकाव्यस्य नाम कृतवान् । रमयतीति रामः। रामो रमयतां वर इत्यार्षनिर्वचनात् । यद्वा रमन्तेऽस्मिन् सर्वे जना इति रामः। अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् इति घञ् । सः अय्यते प्रतिपाद्यते अनेनेति रामायणम् । अय गतौ इति धातोः कर्मणि ल्युट्। पूर्वपदात् संज्ञायामगः इति णत्वम् इति गोविन्दराजः।

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम्।
जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम्।। ७

एतत् काव्यं पठने गाने च मधुरमस्ति। द्रुतमध्य-विलम्बिताख्याभिस्तिसृभिर्गतिभिः षड्जमध्यम गान्धारनिषादऋषभधैवतपञ्चमाख्याभिः सप्तभि : जातिभिश्चान्वितम्। तन्त्रीवादनया स्वरतालयुतं गातुं शक्यते।

हास्यशृङ्गारकारुण्यरौद्रवीरभयानकैः।
बीभत्सादिरसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम्।। ८
तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्छनास्थानकोविदौ।
भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ।। ९

तौ भ्रातरौ सङ्गीतरहस्यविदौ मन्द्रमध्यतार स्वरोत्पत्तिस्थानज्ञौ पूर्णस्वरस्थानज्ञानिनौ मधुरस्वरौ रूपिणौ गन्धर्वौ इव आस्ताम्।

रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ।
बिम्बादिवोध्दृतौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ।। १०

सुन्दररूपेण शुभलक्षणैश्च संपन्नौ मधुरस्वरेण भाषमाणौ तौ रामदेहमूलबिम्बादुत्पन्नौ द्वौ प्रतिबिम्बाविव दृश्येते स्म।

तौ राजपुत्रौ कात्स्न्र्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम्।
वाचोविधेयं तत् सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ।। ११

धर्म्यम् धर्मप्रतिपादकम्। अनिन्दितौ निर्दोषौ।

ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे।
यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ।
महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ।। १२
तौ कदाचित् समेतानामृषीणां भावितात्मनाम्।
आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम्।। १३

भावितात्मनां पवित्रहृदयानाम्।

तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः।
साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः।। १४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः।
प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ॥ १५
अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः।
चिरनिर्वृत्तमप्येतत् प्रत्यक्षमिव दर्शितम्॥ १६
प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तदा भावमगायताम्।
सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा॥ १७

प्रतिश्लोकभावं सुष्ठु प्रविश्य तालानुसार-कण्ठसम्मेलनेन मधुरं मनोहरं स्वरसंपन्नं चैतौ सम्यगगायताम्।

एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः।
संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम्॥ १८
प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ।
प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद् ददौ ताभ्यां महायशाः॥१९

संस्थितः उत्थाय।

आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम्।
परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम्॥ २०

मुनिविरचितमिदमाश्चर्यकरं काव्यं परवर्तिनां कवीनां श्रेष्ठ आधारो भविष्यति। श्रीमतो रामस्य संपूर्णं चरितं यथाक्रमम् अस्मिन् काव्ये वर्णितम्। आधारमिति क्लीबत्व-मार्षम्।

प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित् तत्र गायकौ।
रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः॥ २१
स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ।
पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः॥ २२
आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः।
उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः+॥ २३
दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ तावुभौ वीणिनौ ततः।
उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा॥ २४

वीणिनौ गृहीतवीणौ।

श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः।
विचित्रार्थपदं सम्यग् गायतोर्मधुरस्वरम्॥ २५

+ परंतपः

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ
कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ।
ममापि तद् भूतिकरं प्रचक्षते
महानुभावं चरितं निबोधत॥ २६

इमौ मुनी भूत्वापि राजलक्षणान्वितौ स्तः। न केवलं गायकौ तपस्विनौ चैतौ स्तः। एतत् काव्यं ममाप्यभ्युदयकरमिति वृद्धा ब्रुवन्ति। अतो भवन्त एतन्महाचरितं सावधानं शृण्वन्तु।

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदिता-
वगायतां मार्गविधानसंपदा।
स चापि रामः परिषद्गतः शनै-
र्बुभूषयासक्तमना बभूव ह॥ २७

ततो रामवचः प्रचोदितौ कुशीलवौ मार्गविधानेन रामायणं जगतुः। सभागतो रामश्च शनैस्तद्गानानुभवासक्तो बभूव।

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः।

५

सर्वा पूर्वमियं * येषामासीत् कृत्स्ना वसुंधरा।
प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम्॥ १
येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन्॥ २
इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम्।
महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम्॥ ३

प्रजापतिं वैवस्वतमनुमारभ्य सकलद्वीपवती कृत्स्नेयं धरित्री जयशालिनां येषां नृपाणां वशे पूर्वमासीद् येषां चान्यतम आसीत् सगरो येन सागरः खानितो यं च युद्धप्रस्थितं षष्टिः पुत्रसहस्राणि अनुजग्मुः तेषां महात्मनामिक्ष्वाकूणां वंशे इदं प्रसिद्धमाख्यानं रामायणमुत्पन्नम्।

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः।
धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया॥ ४

* सर्वापूर्वमियं इति Cr.पाठः। सर्वा पूर्वमियं इति पाठ्यः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वमिदं काव्यं धर्मार्थकामसहितमादितः गायामि (कथयिष्यामि) । दोषदृष्टिं परित्यज्येदं श्रोतव्यम्।

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्।। ५
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम्।। ६
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा।। ७
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः।। ८
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा।। ९

दिवि अमरावतीमिव।

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम्।
सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः।। १०
सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम्।। ११

दृश्यतां परिशिष्टम्।

वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम्।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम्।। १२

वधूनाटकसंघैश्च इत्यस्यार्थो न स्पष्टं ज्ञायते। नर्तकी-नर्तकानां संघैः अथवा स्त्रीणामुद्दिष्टैः नर्तनागारैः। इति व्याख्यातारः। सालमेखलाम् प्राकारमेखलाम् ।

दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम्।
वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा।। १३
सामन्तराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृताम्।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम्।। १४

करदायिभिः सामन्तनृपैरावृता नानादेशीयैः वणिग्भिः सा शोभिता च।

प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम्।
कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम्।।१५

रत्नमयैः प्रासादैः क्रीडापर्वतैर्बहुभूमिकाहर्म्यैश्च स्वर्गवत् सा संपूर्णा बभूव।

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम्।
सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम्।। १६

अष्टापदाकारां द्यूतफलकाकारां चतुरङ्गफलकाकारां वा। विमानगृहशोभिताम् सप्तभूमिकाप्रासादैः शोभिताम्। चित्रामाश्चर्यकरीम्।

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम्।
शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम्।। १७

गृहनिबिडा सा पुरी अनुपयुक्तस्थलरहिता समभूमौ निर्मिता च।

दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम्।। १८
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि।
सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम्।। १९
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम्।
शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः।। २०
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद् बाहुबलैरपि।। २१
तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः।
पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा।। २२

तस्मिन् नगरे बहुसहस्राणि महारथा आसन्।ते वीराः कदाप्येकाकिनं वा पितृपुत्रोभयहीनं वा शब्दवेधिबाणद्वारा प्रहरणशक्यं वा पलायमानं वा न प्रहरन्ति स्म। मत्तान् सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च शस्त्रेण वा बाहुबलेन वा ते घ्नन्ति स्म। आवासयामास निवासमकरोत्।

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां
द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः।
सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभि-
र्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः।।२३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन् नगरे निवसन्तो महात्मानो द्विजा आहिताग्नयो गुणवन्तो वेदवेदाङ्गविदो दानशौण्डाः सत्यरताः केचिन्महर्षितुल्याः केचिदृषयश्चासन्। तां पुरीमयोध्यां दशरथो निवासं चकार।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः।

६

पुर्यां तस्यामयोध्यायां वेदवित् सर्वसंग्रहः।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः॥ १

सर्वसंग्रहः सर्वोपयोगवस्तुसंग्रहकर्ता। अथवा वशीकृतसर्वजनः।

इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः॥ २
बलवान्निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः।
धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः॥ ३
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता।
तथा दशरथो राजा वसञ्जगदपालयत्॥ ४
तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता।
पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती॥ ५

तेन धर्मार्थकामसंपादनकर्मानुष्ठानपरेण सत्यप्रतिज्ञेन देवेन्द्रेण स्वर्ग इव श्रेष्ठा सा पुरी पालिता।

तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः।
नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः॥ ६
नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान्॥ ७

तस्मिन्नुत्तमपुरे न कश्चित् कुटुम्बी आसीद् योऽल्पसंचितधनः असिद्धधर्मार्थकामः गवाश्वधनधान्यहीनश्च।

कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित्।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् न च नास्तिकः॥८
सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः।
उदिताः +शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः॥ ९

+मुदिताः।

नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान्।
नामृष्टो नानुलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते॥ १०

तस्मिन् नगरे न कोऽप्यासीद् यस्य कुण्डलं मुकुटं पुष्पमाला च नासीत्। न कोऽपि तत्र अल्पभोगवान् अविद्यत। अभ्यङ्गनस्नानेन चन्दनलेपेन सुगन्धेन च वञ्चितस्तत्र कोऽपि नासीत्।

नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक्।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान्॥ ११

अनात्मवान् असंयतमनाः।

नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो नाप्यसहस्रदः।
कश्चिदासीदयोध्यायां न च निर्वृत्तसंकरः॥ १२

असहस्रदः सहस्रस्वर्णमुद्राभ्यो न्यूनदाता। निर्वृत्तसंकरः वर्णसंकरकारी।

स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे॥ १३

संयताश्च प्रतिग्रहे दानस्वीकरणे संयताः।

न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते तदा॥१४
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन।
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान्।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान्॥ १५

क्षिप्तचित्तः व्याकुलमनाः।

वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः।
दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः॥ १६
क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद् वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः।
शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः॥ १७
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता॥ १८
योधानामग्रिकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम्।
संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अग्नितुल्यैर्निपुणैः पौरुषवद्भिरायुधविद्याशालिभिश्च योधैस्तथा सा पुरी भरिता यथा सिंहैर्गिरिगुहा।

काम्बोजविषये जातैर्बाह्लिकैश्च हयोत्तमैः।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोपमैः॥ २०

वनायुजैः वनायुदेशजातैः नदीजैः सिन्धुदेशोद्भूतैः।

विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः॥२१
अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः।
भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी॥ २२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः।
सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते॥ २३

अञ्जनाद् वामनाच्च संभूतैः भद्रमन्द्रमुगाख्यानां वारणजातीनां संकरादुत्पन्नैर्भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैरित्यादिभिर्नित्यमत्तैः पर्वतसन्निभैर्वारणैः सा पुरी सदा पूर्णा बभूव। योजनद्वयदूरादपि शत्रुभिः योद्धुमशक्या सा पुरी अयोध्येति अन्वर्थनामा प्रकाशते स्म।

तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां
गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम्।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
शशास वै शक्रसमो महीपतिः॥ २४

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षष्ठः सर्गः।

७

अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः॥ १
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽर्थसाधकः।
अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्॥ २

सिद्धार्थो अर्थ इति Cr. अवग्रहेण स पाठ्यः।

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ।
वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे॥ ३
श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः।
कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः॥ ४
तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः।
क्रोधात् कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः॥ ५
तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा।
क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम्॥ ६

स्वेषु परेषु वा कृतं क्रियमाणं चिकीर्षितं वा कर्म तेषां चारद्वारा अविदितं किमपि नासीत्।

कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः।
प्राप्तकालं यथा दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि॥ ७

व्यवहारेषु ते कुशलाः स्नेहविषयेषु परीक्षिताश्च। सत्यवसरे सुतेष्वपि दण्डं कुर्युः।

कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे।
अहितं चापि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम्॥ ८

शत्रुमपि अनपराधिनं न ते दण्डयेयुः।

वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः।
शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम्॥ ९

ते वीराः स्थिरोत्साहा राजशास्त्रमनुसृत्य कार्यकारिणो नित्यं स्वराज्यवासिनां सत्पुरुषाणां रक्षकाश्च बभूवुः।

ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन्।
सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम्॥ १०

बलिनः अपराधिनः तीक्ष्णदण्डं दुर्बलस्य मृदुदण्डं च ते व्यदधुः। अथवा अपराधगुरुलाघवं समीक्ष्य दण्डं व्यदधुः।

शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम्।
नासीत् पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित्॥ ११

शुचिषु एकबुद्धिषु सर्वेषु मन्त्रिषु राजकार्याणि विचारयत्सु पुरे वा राष्ट्रे वा क्वचिदसत्यवादी नासीत्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररतिर्नरः।
प्रशान्तं सर्वमेवासीद् राष्ट्रं पुरवरं च तत्॥ १२
सुवाससः सुवेशाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः।
हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा॥ १३
गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः।
विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात्॥ १४

जाग्रतः जाग्रति। गुरुजनेषु ते गुणैकग्राहिणः पराक्रमैः प्रख्याता बुद्धिनिष्पन्नकार्यद्वारा विदेशेषु च विज्ञाताः।

ईदृशैस्तैरमात्यैस्तु राजा दशरथोऽनघः।
उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद् वसुंधराम्॥ १५

अन्वशासत्। अन्वशात्।

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन्।
नाध्यगच्छद् विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः॥१६
तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते + निविष्टै -
वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः।
स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्त -
स्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः॥ १७

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तमः सर्गः।

८

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद् वंशकरः सुतः॥ १
चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः।
सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम्॥२
स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान्।
मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरेव कृतात्मभिः॥ ३

कृतात्मभिः शुद्धात्मभिः।

ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम्।
शीघ्रमानय मे सर्वान् गुरूंस्तान् संपुरोहितान्॥ ४

+ मन्त्रहितैः

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत्।
ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः॥ ५
सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम्।
ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति॥ ६
काश्यपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभाण्डक इति श्रुतः।
ऋश्यशृङ्ग* इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति॥ ७
स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा।
नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात्॥ ८
द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः।
लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा॥ ९

महात्मनस्तस्य ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति। प्रथमतो दण्डमेखलादिधारणारूपं मुख्यब्रह्मचर्यं पश्चादृतुकाले पत्नीसमागमरूपं गौणब्रह्मचर्यं च। इदं द्वैविध्यं लोकेषु प्रथितं विप्रैः कथितं च।

तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत।
अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम्॥१०

इत्थं सदा वननिवासिनः पितुरन्यमजानतः अग्निं पितरं च शुश्रूषमाणस्य कालः कश्चिद् व्यपैष्यति। समभिवर्तत। भविष्यदर्थे लङ् अडभावश्चार्ष इति गोविन्दराजः।

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान्।
अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः॥११
तस्य व्यतिक्रमाद् राज्ञो भविष्यति सुदारुणा।
अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतभयावहा॥ १२

व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात्।

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः।
ब्राह्मणाञ्श्रुतवृध्दांश्च समानीय प्रवक्ष्यति॥ १३
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः।
समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत्॥ १४

* ऋश्य इति cr notes. ष्य इति न।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः।
विभाण्डकसुतं राजन् सर्वोपायैरिहानय॥ १५
आनाय्य च महीपाल ऋश्यशृङ्गं सुसत्कृतम्।
प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः॥ १६

सत्कृत्य ऋश्यशृङ्गमानाय्य श्रद्धया कन्यां शान्तां तस्मै शास्त्रोक्तेन विधिना विवाहार्थं प्रयच्छ।

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते।
केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान्॥ १७

शक्यम् दृश्यताम्। ६.८.

ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान्।
पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृतान्॥ १८
ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथितावनताननाः*।
न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम्॥ १९

ऋषेर्भीता वयं न गच्छेमेति राजानं प्रार्थयिष्यन्ते।

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तान् क्षमान्।
आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति॥ २०
एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः।
आनीतोऽवर्षयद् देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते॥ २१

एवमङ्गाधिपेन गणिकाभिः ऋषेः सुत आनीतो भविष्यति। आनीतमात्रे तस्मिन् देवो वर्षिष्यति। राजा शान्तां तस्मै प्रदास्यति।

ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति।
सनत्कुमारकथितमेतावद् व्याहृतं मया॥ २२
अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत।
यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण त्वयोच्यताम्॥ २३

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टमः सर्गः।

---

* व्यथिता वनताननाः इति Cr. पाठः। व्यथितावनताननाः इति पाठ्यः। व्यथिताः अवनताननाः। संधिरार्षः। अथवा अव उपसर्गात् अकारलोपः। तदा व्यथिता वनताननाः इति पाठः।

९

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा।
यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः स ह*॥ १

राज्ञा चोदितः सुमन्त्र इदं वचः प्राह। यथा स ऋश्यशृङ्गो मन्त्रिभिरानीतस्तद् वृत्तं शृणु।

रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः।
उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः॥ २

उपायो निरपायः उपायो येन कार्यविघ्नो न भविष्यति।

ऋश्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायने रतः।
अनभिज्ञः स नारीणां विषयाणां सुखस्य च॥ ३
इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः।
पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम्॥ ४

क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् शीघ्रमयं प्रयत्नः क्रियताम्।

गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलंकृताः।
प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः॥ ५
श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम्।
पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा चक्रुश्च ते तदा॥ ६
वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत्।
आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्वन्ति दर्शने॥ ७
ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः।
पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात्॥ ८
न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना।
स्त्री वा पुमान् वा यच्चान्यत् सत्त्वं नगरराष्ट्रजम्॥९

नगरजं राष्ट्रग्रामजं वा सत्त्वं तेन न दृष्टपूर्वम्।

ततः कदाचित् तं देशमाजगाम यदृच्छया।
विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद् वराङ्गनाः॥ १०

---

* शृणु मे मन्त्रिभिः सह इति Cr. पाठः। परन्तु सुमन्त्रो दशरथं रहसि भाषते। अतः मन्त्रिभिः स ह इति पदच्छेदः कार्यः। ह इति प्रसिद्धौ इति गोविन्दराजः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः।
ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन्।। ११
कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ् ज्ञातुमिच्छामहे वयम्।
एकस्त्वं विजने घोरे वने चरसि शंस नः।। १२
अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः।
हार्दात् तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम्।।१३

कस्त्वम् । किं वर्तसे। एको वने किं चरसि। हार्दात् तासु स्नेहात्।

पिता विभाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः।
ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि।। १४

ऋश्यशृङ्ग इति मम नाम तपस्यादिकर्म च भुवि प्रसिद्धमस्ति।

इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः।
करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम्।। १५

आश्रमपदः इति पुंस्त्वमार्षम्। सर्वेषाम् । स्त्री-स्वरूपापरिज्ञानात् पुंलिङ्गनिर्देश इति गोविन्दराजः। किन्तु स औरसपदं जानाति।

ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै।
तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः[+]।। १६
आगतानां[++] ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह।
इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः।। १७
प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः।
ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः।। १८
अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज।
गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम्।। १९

गृहाण प्रति प्रतिगृहाण।

ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः।
मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधाञ्शुभान्।।२०
तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते।
अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिना। २१
आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च।
गच्छन्ति स्मापदेशात् ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः।।२२

तदा तं विप्रमापृच्छ्य तस्य पितुर्भीताः स्त्रियः इतः परमस्माभिर्न स्थातव्यं व्रतानुष्ठानभङ्गो भवेदिति मिषेण व्याहृत्य निर्जग्मुः।

गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः।
अस्वस्थहृदयश्चासीद् दुःखं स्म परिवर्तते।। २३
ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ।
मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः।। २४
दृष्ट्वैव च तदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः।
उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः।। २५
एह्याश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुवन्।
तत्राप्येष विधिः श्रीमान् विशेषेण भविष्यति।। २६
श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम्।
गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः।। २७
तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन् महात्मनि।
ववर्ष सहसा देवो जगत् प्रह्लादयंस्तदा।। २८
वर्षेणैवागतं विप्रं विषयं स्वं नराधिपः।
प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः।। २९

वर्षं दृष्ट्वैव मुनिः स्वविषयमागत इति ज्ञात्वा राजा प्रत्युद्गम्य प्रह्वः साष्टाङ्गनमस्कारं चकार।

अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः।
वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मन्युराविशेत्।। ३०

तव पितुर्विभाण्डकस्य कोपो मा भूदिति प्रसादं वव्रे।

अन्तःपुरं प्रविश्यास्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि।
शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः।। ३१
एवं स न्यवसत् तत्र सर्वकामैः सुपूजितः।
ऋश्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया।। ३२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे नवमः सर्गः।

[+]ह [++] गतानां तु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१०

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम्।
यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत्।।१

देवप्रवरः सनत्कुमारः। एवं भूयः शृणु।

इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः।
राजा दशरथो नाम्ना श्रीमान् सत्यप्रतिश्रवः।। २

सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः।

अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति।। ३

अस्य अङ्गराजस्य शान्ता नाम कन्या भविष्यति।

पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः।
तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः।। ४
अनपत्योऽस्मि धर्मात्मञ्शान्ताभर्ता मम क्रतुम्।
आहरेत त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च।। ५

संतानार्थं कुलस्य मम कुलविवृद्ध्यर्थम्।

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद् वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च।
प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान्।। ६

आत्मवान् बुद्धिशाली।

प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः।
आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना।। ७

आहरिष्यति करिष्यति।

तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः।
ऋश्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित्।। ८
यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः।
लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद् विशांपतिः।। ९
पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः।
वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः।। १०
एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान् कथाम्।
सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः।। ११

देवयुगे सत्ययुगे।

स त्वं पुरुषशार्दूल तमानय सुसत्कृतम्।
स्वयमेव महाराज गत्वा सबलवाहनः।। १२
अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च।
सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः।। १३

अनुमान्य वसिष्ठं वसिष्ठस्यानुमतिं प्राप्य।

वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः।
अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः।। १४
आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम्।
ऋषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम्।। १५
ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः।
सखित्वात् तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना।। १६
रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते।
सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत्।। १७
एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः।
सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत्।। १८
शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशांपते।
मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम्।। १९

कार्यं हि महदुद्यतम् महत् कार्यमुपस्थितम्।

तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः।
उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया।। २०
ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा।
स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया।। २१
तावन्योऽन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात् संश्लिष्य चोरसा।
ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान्।। २२
ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः।
पौरेभ्यः प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगामिनः।
क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ।। २३
ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम्।
तथा प्रचक्रुस्तत् सर्वं राज्ञा यत् प्रेषितं तदा।। २४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम्॥ २५
ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम्।
प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा॥ २६
अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा तु शास्त्रतः।
कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात्॥ २७

उपवाहनात् आनयनात्।

अन्तःपुराणि सर्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम्।
सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन्॥ २८
पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः।
उवास तत्र सुखिता कञ्चित्कालं सहद्विजा॥ २९

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे दशमः सर्गः।

११

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित् सुमनोहरे।
वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत्॥१
ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम्।
यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य वै॥ २
तथेति च स राजानमुवाच च सुसत्कृतः।
संभाराः संभ्रियान्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ ३
ततो राजाब्रवीद् वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम्।
सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः॥ ४
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः।
समानयत् स तान् विप्रान् समस्तान् वेदपारगान्॥ ५

त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः।

सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम्।
पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः॥ ६
तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा।
धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥ ७
मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम्।
तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम॥ ८
तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा।
ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम्॥ ९
ततः साध्विति तद् वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्युतम्॥ १०
ऋश्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा।
संभाराः संभियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ ११
सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान्।
यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता॥ १२
ततः प्रीतोऽभवद् राजा श्रुत्वा तद् द्विजभाषितम्।
अमात्यांश्चाब्रवीद् राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम्॥ १३
गुरूणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे।
समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम्॥ १४

संभ्रियन्तु संभ्रियन्ताम्।

सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्।
शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि॥ १५
शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता।
नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे॥ १६
छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः।
विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति॥ १७
तद् यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते।
तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह॥ १८

एवं कर्तुं सर्वे भवन्तः समर्थाः सन्ति।

तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन्।
पार्थिवेन्द्रस्य तद् वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत॥ १९
ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम्।
अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम्॥ २०
गतानां तु द्विजातीनां मन्त्रिणस्तान् नराधिपः।
विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः॥ २१

गतानां द्विजातीनां गतेषु द्विजातिषु। दृश्यताम् २-१०. विसर्जयित्वा विसर्ज्य।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकादशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१२

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत्।
अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च। १
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम्।
यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुंगव॥ २
यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम्।
भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान्॥ ३

मह्यम् मम।

वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः।
तथेति च स राजानमब्रवीद् द्विजसत्तमः॥ ४
करिष्ये सर्वमेवैतद् भवता यत् समर्थितम्।
ततोऽब्रवीद् द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान्॥५
स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान्।
कर्मान्तिकाञ्शिल्पकारान् वर्धकीन् खनकानपि॥ ६

कर्मान्तिकान् कार्यनिर्वाहकान्।

गणकाञ्शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान्।
तथा शुचीञ्शास्त्रविदः पुरुषान् सुबहुश्रुतान्॥ ७

गणकान् ज्यौतिषिकान्। लेखकानिति गोविन्दराजः।

यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात्।
इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति॥ ८

इष्टका बहुसाहस्री जातावेकवचनम्। बहुसहस्राणि इष्टकाः आनीयन्तामित्यभिप्रायः।

औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः।
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः॥ ९
भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः।
तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः॥ १०
आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः॥ ११
तथा जानपदस्यापि जनस्य बहुशोभनम्॥
दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु लीलया। १२

लीलया अनादरेण।

सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः।
न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि॥ १३
यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः* पुरुषाः शिल्पिनस्तथा।
तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम्॥ १४

यज्ञकर्मसु ये सेवकाः शिल्पिनश्च निमग्ना भवन्ति तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या।

यथा सर्वं सुविहितं न किंचित् परिहीयते।
तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्निग्धेन चेतसा।
ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन्॥ १५
यथोक्तं तत् करिष्यामो न किंचित् परिहास्यते।
ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥ १६
निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्याञ्शूद्रांश्चैव सहस्रशः॥ १७
समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान्।
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम्॥ १८
निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम्।
तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम्।
पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते॥ १९
तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम्।
सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह॥ २०
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम्।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय॥ २१
अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम्।
वयस्यं राजसिंहस्य तमानय यशस्विनम्॥ २२
प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान्।
दाक्षिणात्यान् नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह॥ २३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले।
तानानय यथाक्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान्॥ २४
वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा।
व्यादिशत् पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान्॥ २५

---

*यज्ञकर्मसु येऽव्यग्राः इति Cr.। यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः इति पाठ्यः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात्।
सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः॥ २६

महीक्षितः मुख्यान् राज्ञः।

ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते।
सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम्॥ २७
ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् पुनरब्रवीत्।
अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा।
अवज्ञया कृतं हन्याद् दातारं नात्र संशयः॥२८
ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः।
बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह॥ २९
ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत्।
उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात्॥ ३०
मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः।
यज्ञियं च कृतं राजन् पुरुषैः सुसमाहितैः॥ ३१

यज्ञियं यज्ञकार्यम्। सुसमाहितैः सावधानैः।

निर्यातु च भवान् यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात्।
सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः॥ ३२
तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः।
शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः॥ ३३
ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः।
ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा॥ ३४

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्वादशः सर्गः।

१३

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे।
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत॥ १
ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः।
अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः॥ २
कर्म कुर्वन्ति विधिवद् याजका वेदपारगाः।
यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः॥ ३
प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः।
चक्रुश्च विधिवत् सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः॥ ४
अभिपूज्य ततो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि।
प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः॥ ५
न चाहुतमभूत् तत्र स्खलितं वापि किंचन।
दृश्यते ब्रह्मवत् सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे॥ ६

तत्पश्चात् तत्तत्कर्माङ्गभूतदेवतापूजां कृत्वा मुनिपुंगवा यथाविधि प्रातःसवनमध्यन्दिनसवनतृतीयसवनकर्माणि चक्रुः। तत्र दोषयुतहोमः स्खलितं वा किमपि नाभवत्। सर्वं मन्त्रयुतं क्षेमयुक्तं चादृश्यत। चाहुतम् च अहुतम्।

न तेष्वहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वापि दृश्यते।
नाविद्वान् ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा॥ ७

विद्याहीनः शतशिष्यरहितो वा ब्राह्मणस्तत्र नासीत्।

ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते।
तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा॥ ८

नाथवन्तः दासाः। श्रमणाः सन्न्यासिनः।

वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च।
अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते॥ ९

अन्नस्य मधुरत्वात् निरन्तरं भुञ्जानानामपि तृप्तिर्नाभवत्। भुञ्जमानानां भुञ्जानानाम्।

दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च।
इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः॥ १०

अन्नं दीयतां वासांसि च दीयन्तामिति वचनविपरिणामः।

अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः।
दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत् तदा॥ ११

सिद्धस्य अन्नकूटाः सिद्धस्यान्नस्य राशयः।

अन्नं हि विधिवत् स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः।
अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः॥ १२

स्म इति पादपूरणे अव्ययम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान् पर्यवेषयन्।
उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः।। १३
कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान् बहूनपि।
प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया।। १४

कर्मणां मध्यकालेषु सुवक्तारः स्थिरबुद्धयो विप्राः परस्परजिगीषया बहून् शास्त्रवादानकुर्वन्।

दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः।
सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः।। १५
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः।
सदस्यस्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः।। १६
प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड् बैल्वाः खादिरास्तथा।
तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथापरे।। १७

यूपस्थापनसमये षड् बिल्वदारुयूपाः तत्समीपे षट् खादिरदारुयूपाः षट् पलाशदण्डयूपाश्च स्थापिताः।

श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा।
द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ।। १८

श्लेष्मातकयूपश्चाश्वमेधयज्ञे निर्दिष्टः। तथैव द्वौ देवदारुयूपौ परस्परं व्यामदूरे स्थापितौ। देवदारुमयः। अत्रैकत्वमविवक्षितम्। द्वयोः श्रुत्या चोदितत्वात्। इति गोविन्दराजः।

कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः।
शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालंकृता भवन्।। १९

यज्ञशोभार्थं ते यूपाः काञ्चनेनालंकृता अभवन्। भवन् अभवन्।

विन्यस्ता विधिवत् सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः।
अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः।।२०

सर्वे ते यूपस्तम्भा विधिवत् शिल्पिभिः सुकृता दृढाश्चासन्। अष्टकोणाकारास्ते यूपाः स्पर्शे मसृणा आसन्।

आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च भूषिताः।
सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि।। २१

इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः।
चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि।। २२

शास्त्रोक्तप्रमाणेनेष्टकाः कारिताः। शुल्बकर्मकुशलैर्ब्राह्मणैरग्निवेदी निर्मिता।

स चित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः।
गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः।। २३

शुक्लयजुर्वेदशाखीयानामन्ययज्ञसमये षट्प्रस्तारा होमवेदी *भवति स्म। परन्तु दशरथस्य अस्मिन्नश्वमेधयज्ञे ततस्त्रिगुणा अर्थात् अष्टादशप्रस्तारा होमवेदी बभूव। चयनम रचनम् । चित्यः तस्यां वेद्यां स्थापितः अग्निः। गरुडः गरुडाकारा वेदिः।

नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम्।
उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः।।
शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये ।। २४

तेषु यूपेषु शास्त्रानुसारेण पशवः उरगाः पक्षिणश्च (पञ्जरादिषु) तत्तद्देवता उद्दिश्य बद्धाः। पशुविशसने प्राप्ते अश्वो जलचराश्च ऋत्विग्भिर्निबद्धाः।**

ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा।
पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा।
अश्वरत्नोत्तमं तस्य राज्ञो दशरथस्य ह।। २५

एवं पशूनां त्रिशतं दशरथस्याश्वमेधीयो हयश्च यूपेषु बद्धाः।

कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः।
कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा।। २६

---

*कृष्णयजुर्वेदीयानामन्ययज्ञे पञ्चप्रस्तारा वेदी अश्वमेधयज्ञे पञ्चदशप्रस्तारा च।ततोऽ नुमीयते दशरथः शुक्लयजुर्वेदीय इति गोविन्दराजः। **यज्ञे अरण्यमृगा ग्राम्यमृगाश्च बद्धयन्ते। अरण्यमृगा अग्निप्रदक्षिणानन्तरं मुच्यन्ते। अन्ये विशस्यन्ते। गोविन्दराजः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदा कौसल्या शास्त्रोक्तप्रकारेण प्रदक्षिणम् अप्रदक्षिणं च तं हयं परिक्रम्य परमेण मोदेन त्रिभिः कृपाणैस्तं * विशशास।

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा।
अवसद् रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया।। २७

तत्पश्चात् सुस्थिरचित्ता सा तेनाश्वेन सह धर्माचरण श्रद्धया रात्रिमेकामवसत्। **

होताध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन्।
महिष्या परिवृत्याथ [३*] वावाातामपरां तथा।। २८

होता अध्वर्युरुद्गाता च महिष्या परिवृत्त्या वावातया [४*] च हयस्य स्पर्शमकारयन्।

पतत्रिणस्तरय वपामुध्दृत्य नियतेन्द्रियः।
ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः।। २९
धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः।
यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः।। ३०
हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत् समन्त्राः [+]षोडशर्त्विजः।।३१
प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः।
अश्वमेधस्य चैकस्य वैतसो भाग इष्यते।। ३२

अन्ययज्ञानां हविः प्लक्षशाखासु स्थाप्यते। अश्वमेधीयं हविर्वेतसशाखायां स्थापयित्वा संस्क्रियते।

त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः।
चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्।। ३३
उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम्।
कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात्।। ३४
ज्योतिष्टोमायुषी चैव अतिरात्रौ च निर्मितौ।
अभिजिद् विश्वजिच्चैव अप्तोर्यामो महाक्रतुः।। ३५

अश्वमेधयागः कल्पसूत्रप्रकारेण त्रिषु दिनेषु कार्य इति ब्राह्मणैः कथितम्। प्रथमाहस्य सवनं चतुष्टोमं द्वितीयाहस्य उक्थं तृतीयदिवसस्यातिरात्रं च कथितम्। शास्त्रानुसारेण अश्वमेधयागान्तर्गता बहवः क्रतवः ऋत्विग्भिः कारिताः। ज्योतिष्टोमः आयुर्यागः द्वौ अतिरात्रयागौ अभिजिद्यागः विश्वजिद्यागः अप्तोर्यामाख्यो महाक्रतुश्च कृताः।

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः।
अध्वर्यवे प्रातीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम्।। ३६
उद्गात्रे च तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता।
अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते [+] पुरा।। ३७
क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः।
ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्धनः।। ३८
ऋत्विजस्त्वब्रुवन् सर्वे राजानं गतकल्मषम्।
भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति।। ३९
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने।
रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप।
निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति।। ४०
गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः।
दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम्।। ४१
ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु।
ऋश्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते।। ४२

पुस्तकालय
181268
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

---

* स्वर्णसूचीभिः। सुमित्रा कैकेयी च तत्पूर्वं हतमश्वमिति गोविन्दराजः। ** द्रष्टव्या गोविन्दराजस्य व्यख्या। ३* परिवृक्त्याथ इति Cr. notes । ४* दशरथस्य क्षत्रियजातीया भार्या महिषी। वैश्यजातीया वावाता। शूद्रजातीया परिवृत्तिः। इति गीताप्रेस्। राजपत्नीषु अभिषिक्ता महिषी। पुरा प्रिया संप्रत्युपेक्षिता परिवृत्तिः। अधुना प्रिया वावाता। एतास्तिस्रः पालाकल्या (अनुक्तया पात्रप्रदया) सह ब्रह्मणा (अनुक्तेन) सह चतुर्भ्य ऋत्विग्भ्यो देयाः किल। ते ता हस्ते गृहीत्वा (हयेन इति पाठस्य स्थाने हस्तेन इति अन्यप्रकाशनेषु पाठः) द्रव्यविनिमयेन पुना राज्ञे ददति किल। इति गोविन्दराजः। * समस्ताः

[+] स्वयम्भुविहिते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः।
सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम्।। ४३
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम्।
पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः।।४४

दुस्तरं पार्थिवर्षभैः अन्यैर्नृपैर्दुष्करम्।

ततोऽब्रवीद्दश्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा।
कुलस्य वर्धनं तत् तु कर्तुमर्हसि सुव्रत।। ४५
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः।
भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः।। ४६

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः।

१४

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरम्।
लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत्।। १

मेधावी वेदज्ञ ऋश्यशृङ्गः पश्चात् कि कर्म करणीयमिति किंचिद् ध्यात्वा तत् कर्म स्मृत्वा राजानमब्रवीत्।

इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात्।
अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः।। २
ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात्।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा।। ३
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि।। ४
ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः।
अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं महत्।। ५

ता देवतास्तस्मिन् यज्ञसदसि (मानवानाम् अदृश्याः सत्यः) समेत्य लोकस्रष्टारं ब्रह्माणमब्रुवन्।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः।
सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः।। ६
त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन् पुरा।
मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे।। ७
उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः।
शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति।। ८
ऋषीन् यक्षान् सगन्धर्वानसुरान् ब्राह्मणांस्तथा।
अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः।। ९
नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः।
चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते।। १०
तन्महन्नो भयं तस्माद् राक्षसाद् घोरदर्शनात्।
वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि।। ११
एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत्।
हन्तायं विहितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः।। १२
तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम्।
अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया।। १३
नाकीर्तयदवज्ञानात् तद्रक्षो मानुषांस्तदा।
तस्मात् स मानुषाद् वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते।।१४
एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम्।
देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा।। १५
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः।
ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः।। १६
तमब्रुवन् सुराः सर्वे समभिष्टूय संनताः।
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया।। १७
राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो
धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः।
तस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च
विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम्।।१८
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम्।
अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम्।। १९
स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान्।
राक्षसो रावणो मूरर्वो वीर्योत्सेकेन बाधते।। २०
तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं+
प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम्।
विरावणं साधुतपस्विकण्टकं
तपस्विनामुद्धर तं भयावहम्।। २१

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः।

+ ऋध्दतेजसं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१५

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः।
जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्।।१

श्लक्ष्णं मधुरम्, प्रियम्।

उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः।
यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम्।। २
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम्।
मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे।। ३
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिंदम।
येन तुष्टोऽभवद् ब्रह्मा लोककृल्लोकपूजितः।। ४
संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः।
नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात्।। ५
अवज्ञाताः पुरा तेन वरदानेन मानवाः।
तस्मात् तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप।। ६
इत्येतद् वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान्।
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्।। ७
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महाद्युतिः।
अयजत् पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः।। ८
ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम्।
प्रादुर्भूतं महद् भूतं महावीर्यं महाबलम्।। ९
कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम्।
स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजम्।। १०

तद् भूतं कृष्णवर्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनं स्निग्धसिंहकेशसदृशश्रेष्ठश्मश्रुकेशं चाभवत्।

शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम्।
शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम्।। ११
दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम्।
तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम्।। १२
दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम्।
प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव।। १३

राजतान्तपरिच्छदाम् रजतपिधानाम्।

समवेक्ष्याब्रवीद् वाक्यमिदं दशरथं नृपम्।
प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप।। १४
ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः।
भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते।।१५
अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत्।
राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया।। १६
इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम्।
प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम्।। १७
भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै।
तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं यजसे नृप।। १८
तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम्।
पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ।। १९
अभिवाद्य च तद् भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम्।
मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम्।। २०
ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम्।
बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः।। २१
ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम्।
संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत।। २२

अद्भुतप्रख्यम् अद्भुताकारम् । संवर्तयित्वा संवर्त्य समाप्य।

हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ।
शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोंऽशुभिः।। २३
सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत्।
पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः।। २४
कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा।
अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः।।
कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ।। २५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम्।
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः॥ २६

राजा कौसल्यायै अर्धभागं सुमित्रायै चतुर्थभागं कैकेय्यै अष्टमभागं पुनः सुमित्रायै अष्टमभागं ददौ ।

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक्।
तास्त्वेतत् पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः।
सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः॥ २७

न तावता रामो विष्णोरर्धभागो लक्ष्मणश्चतुर्थभागो भरतशत्रुघ्नौ अष्टमभागाविति व्याख्येयम् । परमात्मा अव्ययः। तस्य विभागो लौकिकः। पूर्णादर्धग्रहणानन्तरं शिष्टं पुनः पूर्णमेव भवति पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति ईशावास्योपनिषद्वचनात्। दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः।

१६

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः।
उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम्॥१
सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः।
विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः॥२
मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमाञवे।
नयज्ञान् बुद्धिसंपन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान्॥ ३
असंहार्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान्।
सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव॥ ४
अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च।
यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च॥ ५
किंनरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च।
सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान्॥ ६
ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम्।
जनयामासुरेवं ते पुत्रान् वानररूपिणः॥ ७
दृश्यतां परिशिष्टम्।

ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः।
चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः॥ ८
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः।
अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः॥ ९
ते गजाचलसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः।
ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे॥ १०
यस्य देवस्य यद् रूपं वेषो यश्च पराक्रमः।
अजायत समस्तेन तस्य तस्य सुतः पृथक्॥ ११

यस्य देवस्य य आकारो वेषः पराक्रमश्च तस्य सुतः पृथक् तेन समः अजायत।

गोलाङ्गूलीषु चोत्पन्नाः केचित् सम्मतविक्रमाः।
ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किंनरीषु च॥ १२
शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः ।
नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ १३
विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान् ।
क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ १४
दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवम् ।
नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ १५
गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने ।
नर्दमानांश्च नादेन पातयेयुर्विहंगमान् ॥ १६
ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ।
शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ।
बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीरांश्चाजनयन् हरीन् ॥ १७

ईदृशानां कामरूपिणां महात्मनां यूथपानां हरीणां शतशतसहस्राणि प्रसूतानि । एवं जातास्ते यूथपश्रेष्ठा बभूवुः वीरांश्च हरीन् अजनयन् ।

अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ।
अन्ये नानाविधाञ्शैलान् काननानि च भेजिरे ॥ १८
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्व एव हरीश्वराः ॥ १९
तैर्मेघवृन्दाचलकूटकल्पै -
र्महाबलैर्वानरयूथपालैः ।
बभूव भूर्भीमशरीररूपैः
समावृता रामसहायहेतोः ॥ २०

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षोडशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१७

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः ।
प्रतिगृह्य सुरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २
यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ।
मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ ३
गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः ।
प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ४
शान्तया प्रययौ सार्धमृश्यशृङ्गः सुपूजितः ।
अन्वीयमानो राज्ञाथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ५
कौसल्याजनयद् रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ।
विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ ६
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ७
भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ८

सत्यपराक्रमः सर्वैर्गुणैः संपन्नः अवतारं प्राप्तस्य विष्णोः (रामस्य) चतुर्थभागो भरतो नाम पुत्रः कैकेय्यां जातः ।

अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत् सुतौ ।
वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ ९

विष्णोरंशौ वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुमित्रा जनयामास ।

पायसदानक्रमेण (१५-२५, २६) रामलक्ष्मण-भरतशत्रुघ्नानां स एव भ्रूणीभावक्रमो भवेत् । प्रसूतिक्रमस्तु (१७.७-९) रामभरतशत्रुघ्नलक्ष्मणाः । अयमभिप्रायो मे सूचितो मम पितृपादेन कालूरि व्यासमूर्तिमहाभागेन । तत्र कारणं लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्यमलत्वम् । यमलयोः कनीयान् प्रथमं जायते इति साम्प्रदायिको विश्वासः । हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोर्हिरण्याक्षो मातृगर्भात् प्रथमं जातः कनीयांश्च परिगणितः । दृश्यताम् भागवतम् गीताप्रेस् ३.१७.१८ हिन्दी व्यारव्या) श्रीधरव्याख्या च। अतो भ्रूणीभावे रामादेव कनीयान् लक्ष्मणो जन्मक्रमेण सर्वेषामन्तिमः । नामकरणक्रमः रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः (१७-११-१२) । विवाहक्रमः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः (७२.१७-२०) । लक्ष्मणो भरतानुजः कथितः (युद्ध ४७.१०६) । भरतो लक्ष्मणमार्यं कथयति (अयो.७६.१८) ।

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।
गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १०

भाद्रपदानक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदा उत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रद्वयं वर्तते। तद्द्वये च पृथक् पृथक् नक्षत्रद्वयं भवति। इत्थं भाद्रपदानक्षत्रं चतुस्तारासमुदायः । गीताप्रेस् । महेश्वरतीर्थश्च ।

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् ।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ ११
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ।
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ।
तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ १२

तेषां यथाकालं जातकर्मनामकरणान्नप्राशन-चौलोपनयनादीन् सर्वान् संस्कारान् कृतवान् ।

तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ।
बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ १३

चतुर्णां पुत्राणां कुलकीर्तिपताकावद् ज्येष्ठो रामस्तथा पितुः प्रीतिकरोऽभवद् यथा सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मा ।

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ।
सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ।
तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १४

चत्वारश्च ते वेदविदः शूरा लोकहिते रताः ज्ञानसंपन्नाः गुणवन्तश्च । तेषामपि सत्यपराक्रमो राम उत्कृष्टः अभवत्।

अत्र उत्कृष्ट इति पदमध्याहार्यम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः।
रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ १५
सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ।
लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ १६

लक्ष्मीसंपन्नो लक्ष्मणः स्वशरीरतोऽपि रामस्य प्रियकरणे निरतः । स रामस्य बहिःस्थितः अपरः प्राण इवाभवत् । लक्ष्मिवर्धनः । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् इति ह्रस्वः इति गोविन्दराजः ।

न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ।
मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ १७

पुरुषोत्तमो रामः तेन लक्ष्मणेन विना निद्रां न लभते उपानीतं श्रेष्ठमन्नं न अश्नाति ।

यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ।
तदैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ १८

हयमारूढो रामो यदा मृगयां याति तदा तं परिपालयन् सधनुर्लक्ष्मणः पृष्ठतोऽनुयाति ।

भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ।
प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत् तथा प्रियः ॥ १९
स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ।
बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ २०
ते यदा ज्ञानसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ २१
अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ २२
तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २३

तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन् चिन्तयति सति ।

स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ।
शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राजवेश्म प्रदुद्रुवुः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ २५
ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ।
प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे+ तदा ॥ २६
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ।
प्रत्युज्जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ २७
स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ।
प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत् ॥ २८

उपहारयत् उपाहारयत् ।

स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ २९
वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुंगवः ।
ऋषींश्च तान् यथान्यायं महाभागानुवाच ह ॥ ३०
ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ।
विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ ३१
अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ३२
यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ।
यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ३३
प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ।
तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ३४

अनूदके अन्येषामपि दृश्यते (६-३-१३७) इति दीर्घः इति गोविन्दराजः । महोदये उत्सवारम्भे।

कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ।
पात्रभूतोऽसि मे विप्र दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धार्मिक ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ३५

किमु केन प्रकारेण ।

पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ।
ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया ॥ ३६
तदद्भुतमिदं विप्र पवित्रं परमं मम ।
शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात् प्रभो ॥ ३७

इदं तवागमनम्। तव संदर्शनादहं पुण्यक्षेत्रगत इवास्मि।

+इक्ष्वाकवे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ।
इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ३८

तुभ्यं तव ।

कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिक ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम ॥ ३९
इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं
श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ।
प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः
परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ४०

आत्मवता मतिमता ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ।

१८

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रो ऽभ्यभाषत ॥ १
सदृशं राजशार्दूल तवैतद् भुवि नान्यतः ।
महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २

वसिष्ठव्यपदेशिनः यस्य वसिष्ठ उपदेष्टा सः ।

यत् तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३

मम मनोगतं यत् कार्यं वक्तव्यमस्ति तत् पूरय । महाराज ! सत्यप्रतिज्ञो भव ।

अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४
व्रते मे बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ।
तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५
अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ।
कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६

मम दीक्षासंकल्पो भ्रष्टस्तथा व्यर्थश्च संजातः । श्रमं कृत्वापि निरुत्साहोऽहं तस्माद् देशादपक्रम्यागतः ।

न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ।
तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ ७
स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ।
काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८
शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९
श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ।
त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १०
न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन ।
न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११
वीर्योत्सिक्तौ तु तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ।
रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ १२
न च पुत्रकृतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।
अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३
अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४
यदि ते धर्मलाभं च यशश्च परमं भुवि ।
स्थिरमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५
यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय ॥ १६
अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ।
दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७

मया काङ्क्षितं तवात्मजं राजीवलोचनं रामं यज्ञरक्षार्थं दशरात्रमविलम्बितं दातुमर्हसि ।

नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ।
तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ।
विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९
इति हृदयमनोविदारणं
मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ।
नरपतिरगमद् भयं महद्
व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २०

हृदयमन इति पुनरुक्तेरभिप्रायो न ज्ञायते ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१९

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १
ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।
न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २
इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ।
अनया संवृतो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३

यस्याः अहं यस्याहम् आर्षः संधिः ।

इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ।
योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४
अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ।
यावत् प्राणान् धरिष्यामि तावद् योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५
निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ।
अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६
बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ।
न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ।
न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते ध्रुवम् ॥ ७
विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ८
यदि वा राघवं ब्रह्मन् नेतुमिच्छसि सुव्रत ।
चतुरङ्गसमायुक्तं मया सह च तं नय ॥ ९
षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।
दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ १०
चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ।
ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११

चतुर्णामात्मजानां च मम महती प्रीतिरस्ति । तेषां ज्येष्ठं धर्मविषये प्रधानं रामं नेतुं नार्हसि ।

किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ।
कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुंगव ॥ १२
कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ।
मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १३
सर्वं मे शंस भगवन् कथं तेषां मया रणे ।
स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ १४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।
पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ १५
स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ।
महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १६
श्रूयते हि महावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः ।
साक्षाद् वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १७
यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ।
तेन संचोदितौ तौ तु राक्षसौ सुमहाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १८
इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ।
न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ १९
स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ।
मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २०

स त्वं तस्मात् त्वम् ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २१
स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः ।
तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ।
सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २२
कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ।
बालं मे तनयं ब्रह्मन् नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २३
अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ।
यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २४
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ।
तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां ससुहृद्गणः ॥ २५

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२०

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।
राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २
यदीदं* ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् ।
मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ॥ ३

यतः त्वमिदमेव ते युक्तं मन्यसे ततः यथागतमहं गमिष्यामि । मिथ्याप्रतिज्ञः सन् सबान्धवः सुखी भव ।

तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४

एवं रोषपूर्णे विश्वामित्रे कृत्स्ना वसुधा चचाल । सुरान् भयमाविशत् ।

त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत् सर्वं महानृषिः ।
नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५

त्रस्तरूपं भृशं त्रस्तम् । प्रशंसायां रूपप् ५-३-६६.

इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद् धर्म इवापरः ।
धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान् न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७
संश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ।
इष्टापूर्तवधो भूयात् तस्माद् रामं विसर्जय ॥ ८
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः ।
गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९
एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः ।
एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १०
एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।
नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११

अस्त्रानिति पुंलिङ्गत्वमार्षमिति गोविन्दराजः ।

न देवा नर्षयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः ।
गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ १२
सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ।
कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३

सर्वास्त्राणि च परमधार्मिकाः कृशाश्वपुत्राः सन्ति । पुरा यदा विश्वामित्रो राज्यं प्राशात् तदा तस्मै दत्तानि ।

तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः ।
नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४

कृशाश्वस्य ते पुत्रा दक्षप्रजापतेः सुतयोः पुत्राः सन्ति। तान्यस्त्राणि बहुरूपाणि महावीर्याणि दीप्तिमन्ति जयावहानि च सन्ति ।

जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ।
ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५

दक्षस्य जया सुप्रभेति द्वे सुते सुन्दर्यावास्ताम् । ते शतमस्त्रशस्त्राणि सुषुवाते ।

पञ्चाशतं सुताँल्लेभे जया नाम वरान् पुरा ।
वधायासुरसैन्यानाममेयान् कामरूपिणः ॥ १६
सुप्रभाजनयच्चापि पुत्रान् पञ्चाशतं पुनः ।
संहारान् नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ॥ १७
तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः ।
अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १८
एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महातपाः ।
न रामगमने राजन् संशयं गन्तुमर्हसि ॥ १९

गन्तुं प्राप्तुम् ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे विंशः सर्गः ।

२१

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् ।
प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १
कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २

* यदिदं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३
ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्को ववौ तदा ।
विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद् देवदुन्दुभिनिस्वनः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५

महती पुष्पवृष्टिः पपात । देवदुन्दुभिनादेन सह (राजप्रासादे) शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषो बभूव ।

विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः ।
काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६

अग्रे विश्वामित्रो ययौ । तमनु काकपक्षधरो धन्वी रामो जगाम । (स च काकपक्षधरो धन्वी) लक्ष्मणस्तमन्वगात् ।

कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ।
विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ।
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ७

शोभयानौ शोभयमानौ ।

बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ।
स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ॥ ८

तौ अचिन्त्यप्रभावं महेश्वरं वह्निपुत्रौ स्कन्दविशाखाविवानुसस्रतुः । कुमारस्वामी चतुर्मूर्तिः । ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः स्कन्दो विशाखः शाकश्च नैगमेषश्च पृष्ठतः इति भारतोक्तेरिति गोविन्दराजः ।

अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ९
गृहाण वत्स सलिलं मा भूत् कालस्य पर्ययः ।
मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ १०

गृहाण वत्स सलिलं जलं गृहीत्वा आचमनं कुरु ।

न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ ११
न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ।
त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत् सदृशस्तव ॥ १२
न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ।
नोत्तरे प्रतिपत्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १३

सौभाग्ये चातुर्ये ज्ञाने बुद्ध्यां निश्चयकरणे कस्यापि प्रश्नस्य समाधानप्रदाने तव समो लोके न भवेत् ।

एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः ।
बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १४
क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ।
बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ।
विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाप्यतुलं भुवि ॥ १५

अधीयाने अधीयाने त्वयि ।

पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ।
प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १६
कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ।
तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ १७

तुभ्यमेतद्विद्याद्वयं प्रदीयते। त्वमेव योग्यः । बहुगुणास्त्वयि सन्ति । तत्र संशयो नास्ति । त्वया तपसा वर्धिते इतोऽपि बहुरूपे भविष्यतः ।

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः।

विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ।
गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ॥ १८

जलं स्पृष्ट्वा जलमाचम्य । अत्र रामाय विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणमिति गोविन्दराजः । ततो रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रे गुरुसेवां चक्रतुः ।

ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां सुसुखं त्रयः ॥ १९

ते त्रयः सरयूतीरे सुसुखं रात्रिमूषुः ।

इति श्रीरामायणे [illegible] सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२२

प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः ।
अभ्यभाषत काकुत्स्थं शयानं पर्णसंस्तरे ॥ १
कौसल्यासुप्रजाराम* पूर्वा संध्या प्रवर्तते ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २

हे कौसल्यासुपुत्रराम! पूर्वा संध्या प्रवर्तते । नरश्रेष्ठ! उत्तिष्ठ। देवतासंबन्धि दैनिकं कर्म करणीयम् ।

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नृपात्मजौ ।
स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३

स्नात्वा अर्घ्यं प्रदाय गायत्रीं जेपतुः ।

कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ।
अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायोपतस्थतुः ॥ ४
तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ।
ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः संगमे शुभे ॥ ५

सरयूगङ्गयोः शुभसंगमे दिव्यां गङ्गानदीं ददृशतुः ।

तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् ।
बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६
तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ।
ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कोन्वस्मिन् वसते पुमान् ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८
तयोस्तद् वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ।
अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९
कन्दर्पो मूर्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १०
तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ।
कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम् ।
धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११

---

* कौसल्या सुप्रजा राम इति cr पाठः। कौसल्यासुप्रजाराम इति स पठितव्यः ।

कुमारसंभवकथनादिदं कथनं भिद्यते । कुमारसंभवे विवाहात् पूर्वं हिमवत्पर्वते शिवः कामेन धर्षितः । अस्मिन् कथने कृतविवाहः तपस्यालग्नः शिवः अङ्गदेशे मन्मथेन धर्षितः । संभवत इयं कथा कुमारसंभवकथायाः प्राचीना। अथवा कृतोद्वाहं इति एका पङ्क्तिः प्रक्षिप्ता गण्या ।

दग्धस्तु तस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ।
व्यशीर्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२
तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना ।
अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ॥ १३
अनङ्ग इति विख्यातस्तदा प्रभृति राघव ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह ॥ १४
तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ।
शिष्या धर्मपरा वीर तेषां पापं न विद्यते ॥ १५

एते मुनयः शिवस्य परम्पराशिष्याः अर्थात् शिवशिष्य-परम्परागताः स्युः । तस्य शिवस्य ।

इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ।
पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६
तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ।
विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १७
अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ।
रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १८
सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ।
न्यवसन् सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ १९

अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन् ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ।

२३

ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिन्दमौ ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १
ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ।
उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आरोहतु भवान् नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥ ३
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च ।
तत्तार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४
अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ।
वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ५

भिद्यमानस्य बलवत्सम्मेलनस्य ।

राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ।
कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ६
कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः ।
ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ७
तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते ।
सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ८

तस्माद् ब्रह्मसरसः पुण्यनदी सरयूः सुस्राव । सा नदी अयोध्यां परिवेष्टते । सरसः प्रभवात् सा सरयूः ।

तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ।
वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ ९

अत्र सरयूर्गङ्गां प्रविशति । जलसंसर्गजोऽयं महान्ध्वनिः। राम! भक्त्या नदीसंगमस्य प्रणामं कुरु ।

ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ।
तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ १०

जग्मतुर्लघुविक्रमौ शीघ्रपदक्रमेण जग्मतुः ।

स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ।
अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ११

तत्र भयंकरं जनसंचारशून्यं वनं दृष्ट्वा रामो विश्वामित्रं पप्रच्छ ।

अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ।
भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दारुणारुतैः ॥ १२
नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ।
सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितम् ॥ १३
धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिन्दुकपाटलैः ।
संकीर्णं बदरीभिश्च किं न्विदं दारुणं वनम् ॥ १४
तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद् दारुणं वनम् ॥ १५
एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ।
मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १६
पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ।
क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् [+] ॥ १७
तमिन्द्रं स्नापयन् देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १८

स्नापयन् अस्नापयन् । प्रमोचयन् प्रामोचयन् ।

इह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारूषमेव च ।
शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ १९

इह प्रदेशे इन्द्रस्य मलं क्षुधां च दत्त्वा ते हर्षं प्रपेदिरे।

निर्मलो निष्करूषश्च शुचिरिन्द्रो यदाभवत् ।
ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २०
इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ।
मलदाश्च करूषाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २१

मम शरीरमलधारिणाविमौ जनपदौ समृद्धौ भूत्वा मलदाः करूषा इति विख्यातौ भविष्यतः ।

साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ।
देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २२
एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ।
मलदाश्च करूषाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २३
कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी ।
बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत ॥ २४

कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्मिंश्चित् काले गते ।

ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ।
मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २५

[+] यदाविशत्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।
मलदांश्च करूषांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २६
सेयं पन्थानमावार्य वसत्यत्यर्धयोजने ।
अत एव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यतः ॥ २७
स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ।
मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ २८
न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ।
यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया ॥ २९
एतत् ते सर्वमाख्यातं यथैतद् दारुणं वनम् ।
यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३०

यथैतद् दारुणं वनं यक्ष्या उत्सादितं सर्वं च तत् ते आख्यातम् । अद्यापि सा अस्माद् वनान्न निर्गच्छति ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ।

२४

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ।
श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १
अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुंगव ।
कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २
विश्वामित्रो ऽब्रवीद् वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा ।
वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ३
पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ।
अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत् तपः ॥ ४
पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ।
कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ५
ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ।
न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशाः ॥ ६
तां तु जातां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ।
जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ७
कस्यचित्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत ।
मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद् राक्षसोऽ भवत् ॥ ८

व्यजायत अजनयत् ।

सुन्दे तु निहते राम अगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ९

सुन्दे तु निहते अगस्त्यशापेन सुन्दे निहते ।

राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ।
अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १०
पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृताननाः ।
इदं रूपमपाहाय दारुणं रूपमस्तु ते ॥ ११
सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छिता ।
देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १२
एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ।
गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १३
न ह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ।
निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १४
न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ।
चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १५
राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ।
अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ १६
श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ।
पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ १७
विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता ।
अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ १८
एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्र महात्मभिः ।
अधर्मनिरता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ १९

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ।

२५

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १

अक्लीबं शौर्यसंपन्नम् ।

पितुर्वचननिर्देशात् पितुर्वचनगौरवात् ।
वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ।
पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं च तद्वचः ॥ ३
सोऽहं पितृवचः श्रुत्वा शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।
करिष्यामि न सन्देहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४
गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य सुखाय च ।
तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५

उद्यतः उद्यतोऽस्मि ।

एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमरिंदमः ।
ज्याशब्दमकरोत् तीव्रं दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ६
तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ।
ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७
तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता ।
श्रुत्वा चाभ्यद्रवद् वेगाद् यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ८
तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् ।
प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९

प्रमाणेनातिवृद्धां महाप्रमाणाम् ।

पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ।
भिद्येरन् दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १०
एनां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् ।
निहतां पतितां भूमौ रुधिरेण परिप्लुताम् ॥ ११
इयं हि राक्षसी घोरा महादुष्कृतकारिणी ।
मच्छराग्निविनिर्दग्धा धूतपापा भविष्यति ॥ १२ +
एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्छिता ।
उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १३
तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ।
शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥ १४
तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ।
साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ १५

+ विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ।
न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ।
वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥
४, १४, श्लोकयोः प्रामाण्येन पाठान्तरं ग्राह्यम् ।

उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ १६
मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ।
तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ १७
प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान् सत्यपराक्रमान् ।
तपोबलभृतान् ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ १८

पुत्रान् अस्त्ररूपान् पुत्रान् ।

पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने धृतः ।
कर्तव्यं च महत् कर्म सुराणां राजसूनुना ॥ १९

ब्रह्मन् ! तवानुगामी रामः अस्त्रदानाय पात्रभूतः ।
अनेन सुराणां महत् कर्म कर्तव्यं च ।

एवमुक्त्वा सुराः सर्वे हृष्टा जग्मुर्यथागतम् ।
विश्वामित्रं पूजयित्वा ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ २०

प्रवर्तते। कथने भूते लट् । प्रावर्तत ।

ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ।
मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१
इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ।
श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ २२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ।

२६

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः ।
प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १

उष्य उषित्वा ।

परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २
देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगानपि ।
यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३

जयिष्यसि जेष्यसि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ।
दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४
धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च ।
विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रमस्त्रं [+] तथैव च ॥ ५
वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ।
ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६
गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे ।
प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७
धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ।
वारुणं पाशमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८
अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन ॥ ९
ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १०
वायव्यं प्रथमं * नाम ददामि तव राघव ।
अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ११
शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव चानघ ।
कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ॥ १२
धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ।
वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः ॥ १३
असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ।
गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः ॥ १४
प्रस्वापनप्रशमने दद्मि सौरं च राघव ।
दर्पणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ १५

दद्मि ददामि ।

मदनं चैव दुर्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ।
पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ।
प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६
तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबलम् ।
संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं च नृपात्मज ॥ १७

[+] मन्द्रं चक्रं * प्रथनम् इति पाठान्तरम् । प्रथममिति पाठे सर्वास्त्राणामाद्यं वायव्यमित्यर्थः । c.

सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायाधरं परम् ।
घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोऽपकर्षणम् ॥ १८
सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदामनम् ।
दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मानवम् ॥ १९
एतान्राम महाबाहो कामरूपान् महाबलान् ।
गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २०
स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ।
ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१
जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २२
ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ।
इमे स्म परमोदार किंकरास्तव राघव ॥ २३
प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ।
मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २४

रामस्तानि प्रतिगृह्य पाणिना स्पृष्ट्वा मम मनसि निवसतेति तान्यभ्यचोदयत् । समालभ्य स्पृष्ट्वा । भविष्यध्वम् । भूधातुरात्मनेपदे प्रयुक्तः । आर्षं लृट्लोट्-सम्मेलनम् । द्रष्टव्यः अनुबन्धः - 4.

ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २५

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षड्त्रिंशः सर्गः ।

२७

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १
गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरैरपि ।
अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुंगव ॥ २
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महामुनिः ।
संहारं व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ॥ ३
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ।
प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४
लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ।
दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ ।
ज्योतिषं कृशनं चैव नैराश्यविमलावुभौ ।
यौगन्धरहरिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा ॥ ६
पित्र्यं सौमनसं चैव विधूतमकरावुभौ ।
करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ७
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ।
जृम्भकं सर्वनाभं च सन्तानवरणौ तथा ॥ ८
कृशाश्वतनयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः ।
प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव ॥ ९
बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ १०
रामं प्राञ्जलयो भूत्वाब्रुवन् मधुरभाषिणः ।
इमे स्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते ॥ ११

प्रहृष्टेन मनसा रामस्तान्यस्त्राणि (जग्राह) । ते कृशाश्वपुत्रा दिव्यप्रकाशमानदेहा मूर्तिमन्तः प्राञ्जलयो रामं मधुरस्वरेणोचुः ।

गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ।
मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १२
अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १३
स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १४
किं न्वेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ।
वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १५
दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ।
नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतम् ॥ १६
निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्तारात् रोमहर्षणात् ।
अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १७
सर्वं मे शंस भगवन् कस्याश्रमपदं त्विदम् ।
संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ १८

अन्त्या पङ्क्तिरसंबद्धा तिष्ठति ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ।

२८

अथ तस्याप्रमेयस्य तद् वनं परिपृच्छतः ।
विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १
इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः ।
वर्षाणि सुबहूनीह तथा युगशतानि च ।
तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ +
एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ।
सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३

अयं वामनावतारात् पूर्वं विष्णोराश्रमः । अत्र काश्यपो वाञ्छासिद्धिं प्राप येनायं सिद्धाश्रम इति ख्यातः ।

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ।
निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रांश्च समरुद्गणान् ।
कारयामास तद् राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४

कारयामास चकार ।

बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ।
समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५

बलेस्तु यजमानस्य बलौ यज्ञं कुर्वति ।

बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ।
असमाप्ते क्रतौ तस्मिन् स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६
ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ।
यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७

ये केऽपि याचितार इतस्तत आगत्य यद् यत्र यथावद् याचन्ते तत् तत्र तथावत् तेभ्यः सर्वं स प्रयच्छति।

स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः ।
वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८
अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात् ते भविष्यति ।
सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ ९
अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ।
वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १०

+ तिस्रः पङ्क्तयो गृहीताः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रीन् क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानतः ।
आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ११
महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा ।
त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ १२
तेनैष पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ।
मयापि भक्त्या तस्यैष वामनस्योपभुज्यते ॥ १३
एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ।
अत्र ते पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ १४
अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।
तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद् यथा मम ॥ १५

यथेदमाश्रमपदं ममास्ति तथा तवाप्यस्ति ।

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ।
उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ १६
यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ।
तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १७
मुहूर्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्रावरिंदमौ ।
प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ १८
अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ।
सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १९
एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २०

नियतेन्द्रियो विश्वामित्रो नियमानुसारेण दीक्षां प्रविवेश।

कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ।
प्रभातकाले चोत्थाय विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ २१

सुसमाहितौ सावधानचित्तौ ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ।

२९

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ ।
देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १
भगवञ् श्रोतुमिच्छावो यस्मिन् काले निशाचरौ ।
संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन् नातिवर्तेत तत् क्षणम् ॥ २

रक्षन्ति आभ्यामिति रक्षणीयौ अपादानार्थे अनीयर्।D.

एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ।
सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३
अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् ।
दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४
तौ तु तद् वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ।
अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५
उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ।
ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिंदमौ ॥ ६

उपासांचक्रतुः समीपे स्थितौ ।

अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ।
सौमित्रिमब्रवीद् रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७
रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ।
प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८

यावद् युद्धकाङ्क्षात्वरितो राम एवमुक्तवान् तावद् ऋत्विक्पुरोहितसहिता होमवेदिः (राक्षसागमनोत्पातं सूचयन्ती) प्रजज्वाल ।

मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ।
आकाशे च महाञ्शब्दः प्रादुरासीद् भयानकः ॥ ९
आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि निर्गतः ।
तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ १०

निर्गतः निर्गन्तुं व्याप्तः ।

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा ।
आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् ॥ ११
तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ।
लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १२
पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान् ।
मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १३
मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १४
स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ।
संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सागरसंप्लवे समुद्रप्रवाहे ।

विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलपीडितम् ।
निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १६

शीतेषुरिति मानवास्त्रनामान्तरमिति महेश्वरतीर्थः । दृश्य दृष्ट्वा ।

पश्य लक्ष्मण शीतेषुं मानवं धर्मसंहितम् ।
मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ १७

न हन्ति निश्चेतनं करोति तस्मात् मानवास्त्रं शीतेषुः स्यात् । यो मानवास्त्रेण ताड्यते स प्राणैर्न वियुज्यते । अथवा वियुज्यते वियोजयति ।

इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान् दुष्टचारिणः ।
राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ १८
प्रगृह्य[+] सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः ।
सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद् भुवि ॥ १९
शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः ।
राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २०
स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः ।
ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २१
अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।
निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २२

निरीतिका दिशः विघ्नबाधारहिता दिशः ।

कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ।
सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥ २३

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ।

३०

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ।
ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १
प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ।
विश्वामित्रमृषींश्चान्यान् सहितावभिजग्मतुः ॥ २
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३
इमौ स्वो मुनिशार्दूल किंकरौ समुपस्थितौ ।
आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४
एवमुक्ते ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य विश्वामित्रानुज्ञाताः ।

मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ।
यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६
त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ।
अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७
तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ।
अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८

घोरं परमभास्वरमप्रमेयबलं तद् धनुः पूर्वं यज्ञे आगतैर्दैवतैर्जनकस्य कस्मैचित् पूर्वपुरुषाय सदसि दत्तम्।

नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९

तस्य धनुषो ज्यारोपणं कर्तुं देवा गन्धर्वा असुरा राक्षसाश्च न शक्ताः । मनुष्याणां का कथा ?

धनुषस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासन्तो महीक्षितः ।
न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १०
तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ।
तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११
तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ।
याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२

शोभनलस्तकं तदुत्तमं धनुः सर्वदैवतेभ्यो यज्ञफलरूपेण मैथिलेन देवरातेन याचितम् ।

एवमुक्तो [+]मुनिवरः प्रस्थानमकरोत् तदा ।
सर्षिसंघः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १३

[+] विगृह्य

[+] उक्त्वा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १४
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।
उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १५
तं व्रजन्तं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् ।
शकटीशतमात्रं तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १६
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १७
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ।
वासं चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः ॥ १८
ते ऽस्तंगते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ १९
रामोऽपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च ।
अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २०
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितः ॥ २१
भगवन् को न्वयं देशः समृद्धवनशोभितः ।
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २२
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ।
तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २३

निखिलं सकलवृत्तान्तम् ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ।

३१

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महातपाः ।
वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान् ।
कुशाम्बं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ १
दीप्तियुक्तान् महोत्साहान् क्षत्रधर्मचिकीर्षया ।
तानुवाच कुशः पुत्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः ।
क्रियतां पालनं पुत्रा धर्म प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ २
कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसम्मताः ।
निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ३

निवेशं निर्माणम् ।

कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम् ।
कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ४
आधूर्तरजसो राम धर्मारण्यं महीपतिः ।
चक्रे पुरवरं राजा वसुश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ५
एषा वसुमती राम वसोस्तस्य महात्मनः ।
एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ६
सुमागधी नदी रम्या मगधान् * विश्रुतायायौ ।
पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ७

राम! अयं भूभागो महात्मनो वसोरस्ति । इमं परितः पञ्च महाशैलाः प्रकाशन्ते । रम्या प्रसिद्धा मगधदेशभवा शोणनदी मगधदेशमाययौ । सा पञ्चानां शैलानां मध्ये मालेव शोभते ।

सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः ।
पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ८

सैषा शोणनदी वसोरस्ति । सा पूर्वदेशात् प्रत्यङ्-मुखवाहिनी। तस्यास्तीरप्रान्तेषु सुक्षेत्राणि सस्यपङ्क्तयश्च सन्ति ।

कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ।
जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ ९
तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ १०
गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च राघव ।
आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ ११
अथ ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १२

अस्मिन् श्लोके प्राकाशन्त इति पदं संयोज्यम् ।

ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ।
दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३

---

* मागधान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वात्मकः सर्वव्यापी ।

अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ।
मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १४
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ।
अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १५

अहं सर्वा वः कामये । मम भार्या भविष्यथ । मानुषो भावस्त्यज्यताम् । (दिवाङ्गनावद्) दीर्घमायुरवाप्स्यथ । अप्रतिहतकर्मणो वायोस्तद् वचनं श्रुत्वा अपहस्य कन्या ऊचुः ।

अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम ।
प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे ॥ १६
कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम ।
स्थानाच्चावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १७
मा भूत् स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ।
अवमन्य स्वधर्मेण [+]स्वयं वरमुपास्महे॥ १८

दुर्मते! सत्यवादिनं पितरमवमन्य स्वेच्छया स्वयमेव वरं वयं न ग्रहीष्यामः । स कालो मा भवतु।

पिता हि प्रभुरस्मांक दैवतं परमं हि सः।
यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ १९
तासां तद् वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ।
प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥ २०
ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ।
दृष्ट्वा भग्नास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २१
किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ।
कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥ २२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ।

[+] नावमन्यस्व धर्मेण । अवमन्यस्व धर्मेण इति cr अधस्सूचिकापाठः । अवमन्य स्वधर्मेण इति पाठ्यः ।

३२

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ।
शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १
वायुः सर्वात्मको राजन् प्रधर्षयितुमिच्छति ।
अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २
पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ।
पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३

वयं पित्रधीना न तु स्वतन्त्राः । अस्मत्पितरमभ्यर्थय यद्यस्मान् तुभ्यं स दास्यति ।

तेन पापानुबन्धेन वचनं नप्रतीच्छता ।
एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुना निहता भृशम् ॥ ४

पापानुबन्धेन पापलग्नेन । निहताः पीडिताः ।

तासां तद् वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ।
प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत् कृतम् ।
ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६

क्षमावतां कर्तव्यमनुसृत्य यद् भवतीभिः क्षान्तं तत् सुमहत् कृतम् । ऐकमत्यं प्राप्य मम कुलगौरवं रक्षितम्।

अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ।
दुष्करं तच्च वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ।
यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ७

स्त्रीणां पुरुषाणां वा क्षमैव भूषणम् । (रूपैश्वर्यगर्वितानां) सुराणां क्षमा दुष्करैव । (अप्सरः-पुत्रीभिरपि भवतीभिः) यादृशी क्षमा एकरूपेण सर्वाभिः प्रदर्शिता सा अत्यन्तं दुष्करैव ।

क्षमा दानं क्षमा यज्ञः क्षमा सत्यं च पुत्रिकाः ।
क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां विष्ठितं जगत् ॥ ८
विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ।
मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ।
देशे काले प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्युक्त्वा राजा कन्या अन्तःपुरं प्रेषयामास । पश्चान्मन्त्रिभिः सह कन्याप्रदानं प्रति मन्त्रयामास । प्रतिपादनविषये देशकालौ वरस्य सदृशत्वं च विचारितवान्।

एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महामुनिः ।
ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ १०

ब्राह्मं तपः वेदोक्तं तपः ।

तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्युपासते ।
सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ ११

पर्युपासते पर्युपास्ते ।

सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ।
उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १२

कालेन स तस्यास्तुष्टोऽभवत् ।

स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ।
परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १३

कालयोगेन सुकाले प्राप्ते ।

परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरम् ।
उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १४
लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः ।
ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १५
अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ।
ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १६

उपगताया मम तपोमहिम्ना पुत्रं दातुमर्हसि । (दातुं प्रसन्नो भव।)

तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् ।
ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १७

तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिश्चूली स्वमनःकल्पितं सुतं ब्रह्मदत्तनामानं तस्या ददौ ।

स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत् तदा ।
काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १८

यदा कुशनाभः स्वपुत्रीविवाहविचारपर आसीत् तदायं ब्रह्मदत्तो राजा बभूव । दिवं देवराज इव ब्रह्मदत्तः परया लक्ष्म्या काम्पिल्यां पुरीमध्यवसत् ।

स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ।
ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ १९
तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ।
ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २०
यथाक्रमं ततः पाणिं जग्राह रघुनन्दन ।
ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २१

पाणिं जग्राह पाणीन् जग्राह । जातावेकवचनम् । पाणिनिसूत्रम् १-२-५८.

स्पृष्टमात्रे ततः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ।
युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं[+] तदा ॥ २२

स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ।
बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः ॥ २३
कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः ।
सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २४
सोमदापि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ॥ २५
यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥ २६

सदृशीं क्रियाम् योग्यं विवाहम् । अथवा तस्य तन्महत् कर्म । कन्यानां वैरूप्यापनयनम् ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ।

३३

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव ।
अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १

पौत्रीमिष्टिम् पुत्र अण् स्त्रियां ङीप्। पुत्रलाभप्रयोजनामिष्टिम् । कुशनाभश्चकार।

इष्ट्यां तु वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ।
उवाच परमप्रीतः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २

[+] बभुः कन्या शतं। विसर्गलोप आर्षः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः ।
गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३
एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ।
जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४

आकाशमाविश्य आकाशं प्रविश्य ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ।
जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५
स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६
पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता ।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७
सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
कौशिकी परमोदारा सा प्रवृत्ता महानदी ॥ ८

भर्तारमनुवर्तिनी सा सशरीरा स्वर्गं गता । परमोदारा सा महानदी कौशिकी च प्रवृत्ता ।

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९

प्रवृत्ता प्रवाहरूपा संजाता ।

ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ।
भगिन्याः स्नेहसंयुक्तः कौशिक्या रघुनन्दन ॥ १०
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ॥ ११
अहं हि नियमाद् राम हित्वा तां समुपागतः ।
सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२

यागनियमात् तां हित्वा सिद्धाश्रममहमागतो ऽस्मि । तव शक्त्या सिद्धोऽस्मि ।

एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ।
देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३

राम! शोणनदीतटदेशं प्रति तव प्रश्नस्योत्तरं मया कथितम् । मम वंशस्य मम चोत्पत्तिः कथिता ॥

गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ।
निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद् विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४

मयि कथाः कथयति अर्धरात्रो गतः । सम्प्रति निद्राहि। तव भद्रमस्तु । निद्राया अभावान्मार्गे अस्माकं विघ्नो मा भूत् ।

निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ।
नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५
शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ।
नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६

रात्र्यास्तमसा दिशो व्याप्ताः । शनैः संध्या अपगता। नक्षत्रैरश्विन्यादितारागणैश्च ज्योतिर्भिर्व्याप्तं नभो नेत्रपूर्णमिव भाति ।

उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ।
ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया विभो ॥ १७
नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ।
यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८
एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ।
साधु साध्विति तं सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९
रामोऽपि सहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः ।
प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २०

प्रशस्य प्रशंस्य ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

३४

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ।
निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १

उपास्य उषित्वा ।

सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ।
गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः ।
कतरेण पथा ब्रह्मन् संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ।
एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५
ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ।
जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६

नदीं तीर्णाः ते दूरमध्वानं गत्वा अर्धदिवसे गते मुनिसेवितां श्रेष्ठां नदीं जाह्नवीं ददृशुः ।

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ।
बभूवुर्मुदिताः सर्वे मुनयः सहराघवाः ॥ ७
तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्ते आवासपरिग्रहम् ।
ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ।
हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः ॥ ८
विविशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः ।
विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥ ९
संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ।
त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १०
चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।
वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ११
शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान् ।
तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १२
या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ।
नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १३
तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
उमा नाम द्वितीयाभूत् कन्या तस्यैव राघव ॥ १४
अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया ।
शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १५
ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ।
स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १६
प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः ।
गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १७
या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद् रघुनन्दन ।
उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १८
उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ।
रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ १९
एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ।
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २०
एतत् ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी ।
खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतां वर ॥ २१

गतिमतां वर सुन्दरगमनवतां श्रेष्ठ । अस्मिन् श्लोके गतिम् इति पदमन्वयरहितमस्ति ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः।

३५

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ।
प्रतिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १
धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया ।
दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ।
विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २
त्रीन् पथो हेतुना केन पावयेल्लोकपावनी ॥ ३

लोकपावनी गङ्गा केन हेतुना त्रीन् मार्गान् पावयति?

कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ।
त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ।
निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५
पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः ।
दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६
शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ।
न चापि तनयो राम तस्यामासीत् परंतप ॥ ७
ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः ।
यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत् प्रतिसहिष्यते ॥ ८

ततः पितामहप्रमुखा देवा यो महान् प्राणी उमायामुत्पत्स्यते कस्तं सहिष्यते इति समुद्विग्ना बभूवुः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ।
देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ।
सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९
न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ।
ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १०
त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ।
रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ ११

सर्वानिमान् लोकान् रक्ष । लोकानां नाशो मा भूत्।

देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ।
बाढमित्यब्रवीत् सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १२
धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया ।
त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३

हे सुराः! अहम् उमा च स्वतेजसी स्वदेहयोरेव धारयिष्यावः । पृथिवी सुखमधिगच्छतु ।

यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ।
धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १४
एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ।
यत्तेजः क्षुभितं ह्येतद् तद् धरा धारयिष्यति ॥ १५
एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ।
तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १६

एवमुक्तो महेश्वरो येन तेजसा सगिरिकानना पृथिवी व्याप्ता तत् तेजो महीतले प्रमुमोच ।

ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चाथ हुताशनम् ।
प्रविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १७
तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातः श्वेतपर्वतः ।
दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ।
यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ १८

अग्निना व्याप्तं पुनः श्वेतपर्वतः संजातः इत्यन्वयः।

अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा ।
पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः ॥ १९

अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ।
समन्युरशपत् सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २०
यस्मान्निवारिता चैव संगता पुत्रकाम्यया ।
अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ।
अद्य प्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ २१

अप्रजाः पत्नयः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् नित्यमसिच् प्रजामेधयोः इति सकारागमो न कृतः । पत्नीशब्दस्य पत्नयः इति बहुवचनमार्षम् ।

एवमुक्त्वा सुरान् सर्वाञ्शशाप पृथिवीमपि ।
अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २२
न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २३

सुदुर्मेधे । समासान्तः न कृतः ।

तान् सर्वान् व्रीडितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा ।
गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २४

सुरपतिः महेश्वरः ।

स गत्वा तप आतिष्ठत् पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ।
हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ २५
एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ।
गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २६

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

३६

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १
ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ।
प्रणिपत्य शुभं वाक्यं सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ।
स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३

तपः नियमः। तप्यते स्म तप्यते । स्म पादपूरणे ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स ब्रह्मचर्यमास्थाय इति पाठान्तरम् ।

यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ।
संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ।
सान्त्वयन् मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५
शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजास्यथ पत्निषु ।
तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६

प्रजास्यथ प्रजनयिष्यथ । पत्निषु पत्नीषु । आर्षप्रयोगौ। वचनमक्लिष्टं निरोधरहितं वचनम् ।

इयमाकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ।
जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ७
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् ।
उमायास्तद् बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८

अग्निराकाशगङ्गायां देवसेनापतिं जनयिष्यति। गङ्गा तमग्निपुत्रमङ्गीकरिष्यति । उमायाश्च तद् बहुमतं भविष्यति। अत्र संदेहो नास्ति ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ।
प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९
ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ।
अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदैवताः[+] ॥१०
देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन ।
शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११

महातेजो इति अग्नेः संबोधनम् ।

देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ।
गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२
इत्येतद् वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ।
स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत ॥ १३

महिमाम् इति स्त्रीलिङ्गशब्दः आर्षः । दृष्ट्वा तन्महिमानं स इति अत्र पाठान्तरं B D ग्रन्थयोर्दृश्यते । Cr. अधःसूचिकायां तु तं महिमानं सा इति दृश्यते । अवकीर्यत अवाकीर्यत।

समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १४

ईश्वरतेजसा पावको देवीं गङ्गामभ्यषिञ्चत् । गङ्गायाः सर्वे अवयवास्तेन पूर्णा बभूवुः ।

तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ।
अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्धतम् ।
दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १५

ततो गङ्गा सर्वदेवपुरःस्थितमग्निमुवाच । विजृम्भितं तव तेजो धर्तुमशक्तास्मि । तत्तेजसा दह्यमानाहं पुनः व्यथितचेतना संवृत्ता ।

अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ।
इह हैमवते पादे गर्भोऽयं संनिवेश्यताम् ॥ १६
श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ।
उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥ १७

स्रोतोभ्यः अवयवेभ्यः ।

यदस्या निर्गतं तस्मात् तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १८

अस्या यत्तेजस्तप्तजाम्बूनदकान्ति निर्गतं भूमिं प्राप्तं च तस्मात् शुभं काञ्चनं श्वेतं रजतं चाजायेताम् ।

ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ।
मलं तस्याभवत् तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥ १९

तत्तैक्ष्णाद् दूरस्थितेषु वस्तुषु ताम्रं कार्ष्णायसं चाजायेताम् । अथवा तत्तेजसः क्षारगुणात् ताम्रं कार्ष्णायसं चाजायेताम् । अभिजायत अभ्यजायत । तत्तेजसो मलं त्रपु सीसकं च परिणतम् ।

तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २०
निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ।
सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद् वनम् ॥ २१

[+] देवताः। ग्राह्यः दैवताः । दैवतशब्दः पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति दैवतानि पुंसि वेत्यनुशासनादिति गोविन्दराजः । मृच्छकटिकम् ९.१५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पर्वतसन्नद्धम् पर्वतसंरूढम् ।

जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव ।
सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२

यतः सुवर्णस्य तेजस्वि रूपं प्रकटितमभवत् ततस्तदा प्रभृति वह्निसमप्रभं सुवर्णं जातरूपमिति ख्यातम् ॥

तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सह मरुद्गणाः* ।
क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २३

तदा कुमारो जातः। सेन्द्रा देवगणा जातस्य कुमारस्य युगपत् क्षीरदानार्थं कृत्तिकाः समयोजयन् । सह युगपत्।

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ।
ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २४

ताः कृत्तिका अयमस्माकं सर्वासां पुत्रो भवेदिति समयं कृत्वा निश्चित्य च जातमात्रस्य क्षीरं ददुः ।

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ।
पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५

ततः सर्वा देवता अयं पुत्रः कार्तिकेयस्त्रैलोक्य-विख्यातो भविष्यति । संशयो नास्तीत्यब्रुवन् । ब्रुवन् अब्रुवन् ।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ।
स्नापयन् परया लक्ष्म्या दीप्यमानमिवानलम् ॥ २६

स्नापयन् कृत्तिकाः अस्नापयन् ।

स्कन्द इत्यब्रुवन् देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवात् ।
कार्तिकेयं मह्यभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २७
प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ।
षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २८

अनुत्तमम् श्रेष्ठम् ।

गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ।
अजयत् स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान् विभुः ॥ २९

---

* सहमरुद्गणाः इति cr. । सह मुरुद्गणाः इति पाठ्यः ।

सुरसेनागणपतिं ततस्तममलद्युतिम् ।
अभ्यषिञ्चन् सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३०
एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।
कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१

राम! गङ्गाया एष कथाविस्तरो मया कथितः । पुण्यः कुमारसंभवश्चोक्तो येन श्रोतारो धन्याः भवन्ति।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ।

३७

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् ।
पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ।
सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २

अप्रजः संतानहीनः अप्रजाः । समासान्ताभावः ।

वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ।
ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४
ताभ्यां सह तदा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ।
हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५

हिमालयपर्वतान् गत्वा भृगुप्रस्रवणे गिरौ पत्नीभ्यां सह स तपस्तताप ।

अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ।
सगराय वरं प्रादाद् भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६
अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ ।
कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८
भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपत्न्यौ प्रसाद्य तम् ।
ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९
एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन् का बहूञ्जनयिष्यति ।
श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तयोस्तद् वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ।
उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ॥ ११
एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ।
कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ।
पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३
षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ।
महोत्साहान् कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४
प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ।
जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५
अथ काले गते तस्मिञ्ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ।
असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६

तस्मिन् कस्मिंश्चित् । व्यजायत व्यजनयत् ।

सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुम्बं व्यजायत ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान् समवर्धयन् ।
कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९
स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठ सगरस्यात्मसंभवः ।
बालान् गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन ।
प्रक्षिप्य प्रहसन् नित्यं मज्जतस्तान् निरीक्ष्य वै ॥ २०
पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ॥ २१
तस्य पुत्रोंऽशुमान् नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ।
सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२
ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ।
सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३

समभिजायत समभ्यजायत ।

स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ।
यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४

वेदज्ञो राजा उपाध्यायैः सह यज्ञकर्मणि निश्चित्य यष्टुं समुपचक्रमे ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ।

३८

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ।
उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ।
पूर्वको मे कथं ब्रह्मन् यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २
विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ।
श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३
शंकरश्वशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः ।
विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४

अचलोत्तमो हिमवान् विन्ध्यपर्वतमासाद्य तिष्ठति । तयोर्मध्ये अन्यः पर्वतो नास्ति । ततस्तावन्योऽन्यं प्रेक्षमाणाविव स्तः ।

तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद् यज्ञः स पुरुषोत्तम ।
स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५
तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ।
अंशुमानकरोत् तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६
तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ।
राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ७

तं यज्ञं यजमानस्य तस्य यज्ञीयाश्वं वासवो राक्षसीं तनुं धृत्वा उक्थ्यदिवसे पर्वणि अपाहरत् इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ।
उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८
अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोऽपनीयते ।
हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ ९
यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत् सर्वेषामशिवाय नः ।
तत् तथा क्रियतां राजन् यथाच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १०

तत् तस्मात् ।

उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ।
मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२

अय क्रतुर्मन्त्रपूतैर्महात्मभिरास्थितोऽस्ति । तस्मादत्र राक्षसाः प्रवेष्टुं न शक्नुवन्ति इति ममाभिप्रायः । (सगरस्याभिप्रायः ।)

तद् गच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ।
समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत ॥ १३

तत् तस्मात् । विचिन्वध्वं विचिनुध्वम् ।

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४
यावत् तुरगसंदर्शस्तावत् खनत मेदिनीम् ।
तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५
दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् ।
इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६

दीक्षितोऽहं पौत्रेण ऋत्विग्भिश्च सह तुरगदर्शनं प्रतीक्षमाण इह स्थास्यामि ।

इत्युक्ता हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ।
जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७
योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् ।
बिभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८
शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ।
भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९
नागानां वध्यमानानामसुराणां च राघव ।
राक्षसानां च दुर्धर्षः सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २०

नागानां सर्पाणाम्। दुर्धर्षः दुरसहः।

योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन ।
बिभिदुर्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१

भूमिं रसातलीकृत्य योजनानां षष्टिं सहस्राणि ते बिभिदुः ।

एवं पर्वतसंबाधं जम्बूद्वीपं नृपात्मजाः ।
खनन्तो नृपशादूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपन्नगाः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३
ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ।
ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४
भगवन् पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ।
बहवश्च महात्मानो वध्यन्ते जलचारिणः ॥ २५
अयं यज्ञहनोऽस्माकमनेनाश्वोऽपनीयते ।
इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६

यज्ञहनः यज्ञध्वंसकः । हन्तीति हनः पचाद्यच् इति गोविन्दराजः ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ।

३९

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान् वै पितामहः ।
प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान् कृतान्तबलमोहितान् ॥ १

कृतान्तबलमोहितान् जननाशकसगरपुत्रबलमोहितान् इति गोविन्दराजः ।

यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ।
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ २

कपिलरूपेण विष्णुर्धरां धरति । तस्माद् भूमिर्विनश्यतीति चिन्ता न कार्या । इत्यभिप्रायः ।

पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ।
सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ३

पृथिव्या निर्भेदः पुरातनकालादपि दृष्ट एव । तद्वत् अदीर्घजीविनां सगरपुत्राणां विनाशश्च निश्चितः ।

पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ।
देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ४

यथा तेषामागतमागमनमभवत् तथा जग्मुः । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या अश्विनौ च त्रयस्त्रिंशद् देवताः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ।
पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिस्वनः ॥ ५
ततो भित्त्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ६
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः ।
देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगकिंनराः ॥ ७
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च ।
किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ८

करिष्याम करवाम । लृट्लोट्सम्मेलनमार्षम् । लृटः विसर्गलोपश्छान्दस इति गोविन्दराजः ।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ।
समन्युरब्रवीद् वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ ९
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ।
अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तथ ॥ १०
पितुर्वचनमास्थाय सगरस्य महात्मनः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ ११

अभिद्रवन् अभ्यद्रनन् ।

खन्यमाने ततस्तस्मिन् ददृशुः पर्वतोपमम् ।
दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १२

विरूपाक्षं नाम दिशागजं ददृशुः ।

सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ।
शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १३
यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ।
खेदाच्चालयते शीर्ष भूमिकम्पस्तदा भवेत् ॥ १४

यदा स महागजः अवयवसंधिषु खेदाद्विश्रामार्थं शिरश्चालयति तदा भूमिकम्पो भवति ।

तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ।
मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् ॥ १५

मानयन्तः पूजयन्तः ।

ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः ।
दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १६
महापद्मं महात्मानं सुमहापर्वतोपमम् ।
शिरसा धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १७

विस्मयं जग्मुरुत्तमम् महान्तं विस्मयं प्रापुः ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १८
पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ।
दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ १९
तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ।
खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २०

सोमवतीं दिशम् कुबेरपालितामुत्तरदिशम् ।
सोमः कुबेरः ।

उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ।
भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २१
समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २२
ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ।
रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २३
ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ।
हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ॥ २४
ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २५

ज्ञात्वा मत्वा ।

अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि ।
दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २६
श्रुत्वा तद् वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ।
रोषेण महताविष्टो हुंकारमकरोत् तदा ॥ २७
ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना ।
भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ २८

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४०

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ।
नप्तारमब्रवीद् राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १

नप्तारं पौत्रमंशुमन्तम् ।

शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा ।
पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोऽपहारितः ॥ २
अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३
अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ।
सिद्धार्थः संनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४

सिध्दार्थः प्रतिनिवृत्य मम यज्ञं समापय।

एवमुक्तोऽशुमान् सम्यक् सगरेण महात्मना ।
धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५

लघुविक्रमः त्वरितगमनः ।

स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ।
प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ।
पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ।
पितॄन् स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीत्याहांशुमतो वचः ।
आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ।
यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १०
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ।
पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ।
भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ।
चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३
यज्ञियं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ।
ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४
स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ।
सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५
विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत् खगाधिपम् ।
पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६
स चैनमब्रवीद् वाक्यं वैनतेयो महाबलः ।
मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७
कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः ।
सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८
गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ।
भस्मराशीकृतानेतान् पावयेल्लोकपावनी ॥ १९
तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया ।
षष्टिं पुत्रसहस्राणि * स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २०
गच्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ।
यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि॥ २१
सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् ।
त्वरितं हयमादाय पुनरायान् महायशाः ॥ २२
ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ।
न्यवेदयद् यथा वृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ।
यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४
स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ।
गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५

इष्टयज्ञः समाप्तयज्ञः। निश्चयमुपायम्।

अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ।

४१

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ।
राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १

प्रकृती इत्यत्र दीर्घ आर्ष इति गोविन्दराजः ।

---

*पुत्र सहस्राणि इति cr. पुत्रसहस्राणि इति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनन्दन ।
तस्य पुत्रो महानासीद् दिलीप इति विश्रुतः ॥ २
तस्मिन् राज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन ।
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३

रम्ये। पुण्ये इति पाठान्तरम्।

द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः ।
तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ।
दुःखोपहतया वुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।
तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरो ऽभवत् ॥ ६
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ।
पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८

अकारयत् अकरोत् स्वार्थे णिच् ।

अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ।
व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९
इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ।
राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १०
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ।
अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ११

स तपो दीर्घमातिष्ठद् गोकर्णे रघुनन्दन ।
ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १२

गोकर्णः अद्यतनगोमुखी गङ्गोत्रीसमीपे इति cr notes. हिमवत्पादविशेषे इति गोविन्दराजः । परितः अग्नीन् चतुरः स्थापयित्वा सूर्यं पश्यन् यस्तपः करोति स पञ्चतपाः उच्यते ।

तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १३
ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ।
भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १४
भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर ।
तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १५
तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ।
भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १६
यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ।
सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १७
गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ १८
देया च संततिर्देव नावसीदेत् कुलं च नः ।
इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ १९

अत्यन्तं शाश्वतम्। इक्ष्वाकूणां कुले संततिर्देया। वरः परः द्वितीयो वरः ।

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ।
प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २०
मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ।
एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २१
इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
तां वै धारयितुं राजन् हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २२
गङ्गायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यते ।
तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २३
तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ।
जगाम त्रिदिवं देवः सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ २४

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ।

४२

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १

उपासत उपास्त ।

अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ २
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद् रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम् ।
आकाशादपतद् राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ४
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमोहिता ।
तत्रैवाबभ्रमद् देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥ ५*

अबभ्रमद् अबम्भ्रमीत् ।

अनेन तोषितश्चासीदत्यर्थं रघुनन्दन ।
विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ॥ ६

अनेन गङ्गागर्वभङ्गेन । बिन्दुसरः पवित्रो ह्रदः गङ्गोत्रीसमीपस्थ इति cr notes ।

गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता ।
व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ ७
ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तथा ।
व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद् गां गतां तदा ॥ ८
विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
पारिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ॥ ९

विष्ठिताः स्थिताः।

तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम् ।
दिदृक्षवो देवगणाः समेयुरमितौजसः ॥ १०
संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ।
शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ ११
शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः ।
विद्युद्भिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत् + तदा ॥ १२
पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ।
शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः॥ १३

सहस्रधा कीर्यमाणैः पाण्डरैः फेनैर्गगनं हंसगणैः शरन्मेघैश्चाकीर्णमिवादृश्यत ।

क्वचिद् द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् ।
विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद् याति शनैः शनैः ॥ १४

सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ।
मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां पुनः ॥ १५
तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ।
व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ १६
तत्र देवर्षिगन्धर्वा + वसुधातलवासिनः ।
भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ १७

पस्पृशुः स्नानमाचमनं च चक्रुः । अयो २२.१, ५०.४, अर ७.२.

शापात् प्रपतिता ये च गगनाद् वसुधातलम् ।
कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ १८

कृत्वा तत्राभिषेकं स्नात्वा ।

धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभास्वता ।
पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान् प्रतिपेदिरे ॥ १९
मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ।
कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतक्लमः ॥ २०
भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ।
प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१
देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ।
गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ २२
सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः ।
गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ २३
यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ।
जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ २४
ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ।
गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २५
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुस्तु राघव ।
अपिबत् तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ २६

तस्यावलेपनं तस्याः अवलेपनं संधिरार्षः । अथवा तस्या वलेपनम् गर्वम् ।

ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ।
पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ।
गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ २७

---

*B C D ग्रन्था अत्र एकां पङ्क्तिमधिकां पठन्ति । तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । cr अधस्सूचिकायां चास्ति । + विक्षिप्तैराकाशमभवत् ।

+ तत्रर्षिगणगन्धर्वा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् पुनः ।
तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ २८
जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ।
सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ।
रसातलमुपागच्छत् सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ २९
भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ।
पितामहान् भस्मकृतानपश्यद् दीनचेतनः ॥ ३०
अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ।
प्लावयत् पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ३१+

प्लावयत् अप्लावयत् ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

४३

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ।
प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १

तलं भूमेरधस्तलम् ।

भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै ।
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३
सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव ।
सगरस्यात्मजास्तावत् स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४
इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ।
त्वत्कृतेन च नाम्ना वै लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५

इयं गङ्गा तवापि ज्येष्ठा पुत्री भविष्यति तव नामसंबन्धिना नाम्ना लोके विश्रुता च भविष्यति ।

गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६

दिव्या गङ्गा त्रिपथगा भागीरथीति नामद्वयेन च प्रसिद्धा भविष्यति । आकाशं पृथ्वीं पातालं त्रीन् पथः पवत्रीकुर्वती प्रवहतीति सा त्रिपथगेति कथ्यते ।

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।
कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७
पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा ।
धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८
तथैवांशुमता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ।
गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा ।
मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १०
दिलीपेन महाभाग तव पित्राततेजसा ।
पुनर्न शकिता + नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ ॥ ११
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ।
प्राप्तोऽसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२
यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ।
अनेन च भवान् प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३

गङ्गावतरणकार्येण महतीं धर्मप्रतिष्ठां त्वं प्राप्तोऽसि।

प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ।
सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४

सदा स्नानयोग्ये गङ्गाजले स्नात्वा त्वं शुचिर्भव पुण्यफलं च प्राप्नुहि ।

पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५

स्वस्ति तेऽस्तु । मम लोकमहं गमिष्यामि । त्वं च राजधानीं गच्छ ।

इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ।
यथागतं तथागच्छद् देवलोकं महायशाः ॥ १६
भगीरथोऽपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ।
यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ।
कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ १७

+ २५-३१ श्लोका ग्राह्याः । नो चेद् गङ्गाया जाह्नवीनामार्थ-मन्यो ग्रन्थः अन्वेष्टव्यो भवेत् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

+ शङ्किता

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ।
प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ।
नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १८
एष ते राम गङ्गाया विस्तरो ऽभिहितो मया ।
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संध्याकालोऽतिवर्तते ॥ १९
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुत्र्यमथापि च ।
इदमाख्यानमाख्यातं गङ्गावतरणं मया ॥ २०

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रयश्चत्वारिंशः सर्गः ।

४४

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं·त्वया ।
गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्य च पूरणम् ॥ २
तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा ।
जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ३

चिन्तयानस्य चिन्तयमानस्य ।

ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ४
गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ।
क्षणभूतेव सा रात्रिः संवृत्तेयं महातपः ।
इमां चिन्तयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ५
तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।
नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ।
भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
संतारं कारयामास सर्षिसंघः सराघवः ॥ ७

संतारं कारयामास स्वार्थे णिच् चकार ।

उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः ।
गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ८
ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः ।
विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ ९
अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ १०
कतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ।
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ ११
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुंगवः ।
आख्यातुं तत् समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १२

विशालानगरस्य पुरातनमितिवृत्तं कथयितुमुपचक्रमे।

श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः शुभाम् ।
अस्मिन् देशे हि यद् वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव ॥ १३
पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ।
अदितेश्च महाभागा वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १४

पूर्वं कृतयुगे दितेः पुत्रा महाबला अदितेः पुत्रा वीर्यवन्तः सुधार्मिकाश्च बभूवुः । अथवा दितेरदितेश्च पुत्रा महाबला वीर्यवन्तः सुधार्मिकाश्च बभूवुः ।

ततस्तेषां नरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ।
अमरा निर्जराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १५
तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीद् विपश्चिताम् ।
क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १६
ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १७
अथ धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ।
अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्माद् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ १८

अस्मिन् श्लोके अप्सरस्शब्दः आकारान्तः सकारान्तश्च दृश्यते ।

षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसाम् ।
असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ १९
न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ।
अप्रतिग्रहणात्ताश्च सर्वाः साधारणीकृताः [+] ॥ २०
वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ।
उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ २१

[+] च्चैव तेन साधारणाः स्मृताः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ।
अदितेरस्तु सुता वीर जगृहुरस्तामनिन्दिताम् ॥ २२
असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ।
हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन् वारुणीग्रहणात् सुराः ॥ २३
उच्चैःश्रवा हयश्रेठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ।
उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ २४
अथ तस्य कृते राम महानासीत् कुलक्षयः ।
अदितेरस्तु ततः पुत्रा दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ २५
अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान् निजघ्निरे ।
तस्मिन् घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ २६
निहत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरंदरः ।
शशास मुदितो लोकान् सर्षिसंघान् सचारणान् ॥ २७

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

४५

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ।
मारीचं काश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः ।
शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोऽर्जितम् ॥ २

दीर्घेण तपसा अर्जितं पुत्रमिच्छामि । तपः ऊर्जितं तपोर्जितं दीर्घतपसा महासत्त्वसंपन्नं संधिरार्ष इति गोविन्दराजो व्याख्याति ।

साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ।
ईश्वरं [+] शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३

ईश्वरं लोकनायकम् ।

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ।
प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ।
जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ।
पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं[++] मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६

[+] ईदृशं [++] हन्तारं

हन्तारमिति पाठे त्रिलोकविजयिनमित्यर्थः।

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना स ममार्ज ताम् ।
समालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥ ७
गते तस्मिन् नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ।
कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८

कुशप्लवनं तन्नाम क्षेत्रम् ।

तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह ।
सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ॥ ९

कुर्वन्त्यां कुर्वत्यां ।

अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ।
न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १०

अत्र काष्ठं फलं मूलमिति जातावेकवचनम् ।

गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ।
शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११
अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ।
दितिः परमसंप्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२
तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ।
अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३
तमहं त्वत्कृते पुत्र समाधास्ये जयोत्सुकम् ।
त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १४

पुत्र! यदा मम पुत्रस्त्वां जेतुमुत्सुको भविष्यति तदा तं शान्तं करिष्यामि । त्वां प्रति वैरभावमुत्सृज्य भ्रातृस्नेहयुक्तं करिष्यामि । ततस्त्वं तेन सह स्थित्वा निश्चिन्तस्तत्कृतत्रिभुवनविजयसुखं भोक्ष्यसि ।

एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ।
निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १५

व्रतं विस्मृत्य मध्याह्ननिद्रा अशुचित्वमिति पादस्थाने शिरःस्थापनमशुचित्वमिति उपविष्टा एव निद्रया नता भूत्वा शिरसा पादावस्पृशत् तदशुचित्वमिति अत्र विविधा व्याख्या।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्धजाम् ।
शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १६
तस्याः शरीरविवरं विवेश च पुरंदरः ।
गर्भं च सप्तधा राम बिभेद परमात्मवान् ॥ १७

परम् आत्मवान् सावधानः अथवा धैर्यवान् ।

भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।
रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १८
मा रुदो मा रुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ।
बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ १९

मा रुदो मा रुद इति शक्रो गर्भमभिभाषमाणो रुदन्तमपि तं बिभेद ।

न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २०
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ।
अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २१
तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।
अभिन्दं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २२

तदन्तरम् तमवकाशम् । अभिन्दं अभिनदम् ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

४६

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १
ममापराधाद् गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः ।
नापराधोऽस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २
प्रियं तु कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ।
मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे ॥ ३

गर्भस्याचिन्तितपरिणामं संलक्ष्य ममेदं प्रियं कर्तुमिच्छामि । इमे सप्त गर्भखण्डाः सप्तानां मरुतां स्थानपाला भवन्तु ।

वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रकाः ।
मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४

ममेमे दिव्यरूपाः पुत्रका मारुता इति नाम्ना प्रसिद्धा आकाशे वातस्कन्धानामधिष्ठानदेवता भूत्वा दिवि चरन्तु। आवहः प्रवहः संवहः उद्वहः विवहः परिवहः परावहश्च एते सप्त मरुतः वातस्कन्धाः कथ्यन्ते । इति विष्णुपुराणे इति गोविन्दराजः ।

ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः ।
दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥ ५
चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ।
संचरिष्यन्ति भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ।
त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७
सर्वमेतद् यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ।
विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवभूतास्तवात्मजाः ॥ ८
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ।
जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९
एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ।
दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १०
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ।
अलम्बुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ १२
विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ।
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ॥ १३
सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ।
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ १४
सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ।
कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १५
कुशास्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ।
सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६
तस्य पुत्रो महातेजाः सम्प्रत्येष पुरीमिमाम् ।
आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ।
दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इहाद्य रजनीं राम सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ।
श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्गच्छन्महायशाः ॥ २०

प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् ।

पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः ।
प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने ।
संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

४७

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ।
कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।
गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ।
अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।
कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ।
परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ ५
किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ।
वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ७
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ।
पूजयामास विधिवत् सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८
ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ।
उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९

उष्य उषित्वा ।

तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ।
साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ १०
मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ।
पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ११

दृश्य दृष्ट्वा ।

श्रीमदाश्रमसंकाशं किंन्विदं मुनिवर्जितम् ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन् कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२

शोभायुक्तमिदमाश्रमवद् दृश्यते तथापि मुनिवर्जितमस्ति । अयं कस्य पूर्व आश्रमः ? भगवन् श्रोतुमिच्छामि।

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ।
यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मना ॥ १४

महात्मना कोपात् शप्तमिदमाश्रमपदं तं महात्मानं चोद्दिश्य कथयामि । शृणु ।

गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ।
आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५

दिव्यसंकाशः देवनिलयतुल्यः ।

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ।
वर्षपूगाननेकांश्च * राजपुत्र महायशः ॥ १६
तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ।
मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ।
संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८

अन्तरं विदित्वा मुनिरहितसमयं प्राप्य । सुसमाहिते सम्यङ् ब्रह्मणा निर्मिते । इति गोविन्दराजः ।

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ।
मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९

दुर्मेधाः विवेकहीना । कुतूहलात् आसक्त्या ।

* वर्षपूगान्यनेकानि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथाब्रवीत् सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ।
कृतार्थोऽसि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ।
आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद ॥ २०

संगमानन्तरं संतुष्टचित्ता सा प्राह सुरश्रेष्ठ! तव वाञ्छा पूर्णास्ति । प्रभो ! इतः शीघ्रं गच्छ । आत्मानं मां च सर्वदा रक्ष । मम मानस्य हानिर्मा भूत् । कृतार्थास्मि इति पाठान्तरम् ।

इन्द्रस्तु प्रहसन् वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ।
सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २१
एवं संगम्य तु तया निश्चक्रामोटजात् ततः ।
स संभ्रमात् त्वरन् राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २२

त्वरन् त्वरमाणः ।

गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ।
देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ।
तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ।
गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुंगवम् ॥ २३
दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोऽभवत् ॥ २४
अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ।
दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद् वचनमब्रवीत् ॥ २५
मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ।
अकर्तव्यमिदं यस्माद् विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २६

तस्मादित्यध्याहार्यः। तस्मादिति पाठान्तरं वा ग्राह्यम्।

गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ।
पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २७
तथा शप्त्वा स वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान् ।
इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ २८
वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।
अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ २९

अत्र बुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्य विधीयमानं प्रायश्चित्तं शापापदेशेनोच्यते इति गोविन्दराजः ।

यदा चैतद् वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।
आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३०
तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता ।
मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३१
एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ।
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

४८

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ।
अब्रवीत् त्रस्तवदनः सर्षिसंघान् सचारणान् ॥ १
कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ।
क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २
अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता ।
शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३
तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसंघाः सचारणाः ।
सुरसाह्यकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४

सुरसाह्यकरं सुरकार्यं कृतवन्तम्। सफलं सवृषणम्।

शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ।
पितृदेवानुपेत्याहुः सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ ५
अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ।
मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ॥ ६

गृह्य गृहीत्वा ।

अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ।
भवतां हर्षणार्थाय ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ ७

अवृषणः कृतोऽपि मेषो भवतां तुष्टिं हर्षं च प्रदास्यति। ये मानवा अफलं मेषं दास्यन्ति ते चेष्टफलं लप्स्यन्ते ।

अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ।
उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेदयन् ॥ ८
तदा प्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ।
अफलान् भुञ्जते मेषान् फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९

तदा प्रभृति पितृदेवाः मेषानफलान् भुञ्जते यतो मेषाण्डौ शक्रे योजयामासुः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदा प्रभृति राघव ।
गौतमस्य प्रभावेन तपसश्च महात्मनः ॥ १०
तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ।
तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ ११
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १२
ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।
लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १३
प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ।
धूमेनाभिपरीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४
सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५
सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
त्रयाणामपि लोकानां यावद् रामस्य दर्शनम् ॥ १६
राघवौ तु ततस्तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ।
स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा च तौ ॥ १७
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता ।
प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद् देवदुन्दुभिनिस्वनैः ।
गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत् समागमः ॥ १९
साधु साध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ।
तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २०
गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ।
रामं संपूज्य विधिवत् तपस्तेपे महातपाः ॥ २१
रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ।
सकाशात् विधिवत् प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

४९

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १
रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ।
साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २
बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ।
ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३
ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ।
देशो विधीयतां ब्रह्मन् यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४
रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
निवेशमकरोद् देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५
विश्वामित्रं मुनिश्रेष्ठं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ।
शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ।
प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ *६
ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् ।
विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७
प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८
स तांश्चापि मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ।
यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत् प्रहृष्टवत् ॥ ९
अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ।
आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १०
जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ।
पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११
आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान् समन्ततः ।
दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२
अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ।
अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ १४
द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः ।
ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५
इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ।
पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ॥ १६
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।
गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ।
अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८

*पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।
कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९
वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥ २०
परस्पररस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ।
काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ।
तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३

तच्चागमनमव्यग्रं रक्षस्सहस्रावृतेन मार्गेण निर्भयागमनम् ।

अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ।
महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २४

जिज्ञासां कर्तुम् परीक्षां कर्तुम् ।

एतत् सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।
निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

५०

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।
हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १
गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।
रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २
स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ ।
शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३
अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ।
दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४
अपि रामे महातेजो मम माता यशस्विनी ।
वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५

महातेजः इति विश्वामित्रस्य संबोधनम् ।

अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् ।
मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६
अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ।
माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७

अपि मम माता रामसंदर्शनानन्तरं मम पित्रा संयुक्ता?

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ।
इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ॥ ८
अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ।
इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १०
नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत् कर्तव्यं कृतं मया ।
संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३
अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ।
विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४

वेत्स्येनं परमां गतिम् स्थाने त्वमेनं परमां गतिं वेत्सि।

नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽ न्यो भुवि कश्चन ।
गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत् तपः ॥ १५
श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ।
यथाबलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६

विश्वामित्रस्य कीदृशं बलं कीदृशं वृत्तमिति कथयिष्यामि शृणु ।

राजाभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिंदमः ।
धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७
प्रजापतिसुतस्त्वासीत् कुशो नाम महीपतिः ।
कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८
कुशनाभसुतस्त्वासीद् गाधिरित्येव विश्रुतः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९
विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ।
बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २०

अकारयत् अकरोत् स्वार्थे णिच् ।

कदाचित् तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ।
अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१
नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् ।
आश्रमान् क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२
वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पफलद्रुमम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३
देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४
ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ।
तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः॥ २५
सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६
फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितरोषैर्जितेन्द्रियैः ।
ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७
वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ।
ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ।

५१

स दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ।
प्रणतो विनयाद् वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १
स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ।
आसनं चास्य भगवान् वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २
उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ।
यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३
प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद् राजसत्तमः ।
तपोऽग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४
विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा ।
सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५
सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।
पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६
कच्चित् ते कुशलं राजन् कच्चिद् धर्मेण रञ्जयन् ।
प्रजाः पालयसे राजन् राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७
कच्चित् ते सुभृता भृत्याः कच्चित् तिष्ठन्ति शासने ।
कच्चित् ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८
कच्चिद् बले च कोशे च मित्रेषु च परंतप ।
कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ॥ ९
सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ।
विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १०
कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाः शुभाः ।
मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११

प्रीयेतां अप्रीयेताम् ।

ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३
सत्क्रियां तु भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् ।
राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४
एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ।
कृतमित्यब्रवीद् राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५
फलमूलेन भगवन् विद्यते यत् तवाश्रमे ।
पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६
सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ।
गमिष्यामि नमस्तेऽस्तु मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७
एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ।
न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनःपुनरुदारधीः ॥ १८
बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
यथा प्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिसत्तम ॥ १९
एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ।
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषः ॥ २०

कल्माषीं चित्रवर्णां स्वां कामधेनुम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ।
सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ।
भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१
यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ।
तत् सर्वं कामधुग् दिव्ये अभिवर्ष कृते मम ॥ २२
रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ।
अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ।

५२

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ।
विदधे कामधुक् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितम् ॥ १
इक्षून् मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च वरासवान् ।
पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ २
उष्णाढ्यस्यौदनस्यापि राशयः पर्वतोपमाः ।
मृष्टान्नानि च सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३
नानास्वादुरसानां च षाडवानां तथैव च ।
भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४

उष्णोदनस्य पर्वतोपमा राशयः सूपा दधिप्रवाहा नानास्वादुषड्रसभक्ष्याणां पूर्णपात्राणि गुडेन कृतानि मिष्टानि च सहस्रशस्तत्राभवन् । पाडवाः षड्रसभक्ष्याः। इति गोविन्दराजः ।

सर्वमासीत् सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ।
विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनाभितर्पितम् ॥ ५
विश्वामित्रोऽपि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ।
सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६

सान्तःपुरवरः श्रेष्ठान्तःपुरजनसहितः ।

सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ।
युक्तः परेण हर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७

अमात्याः कर्मणि सहायाः मन्त्रिणो मन्त्रसहाया इति गोविन्दराजः ।

पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् पूजार्हेण सुसत्कृतः ।
श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ।
रत्नं हि भगवन्नेतद् रत्नहारी च पार्थिवः ।
तस्मान् मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ ९
एवमुक्तस्तु भगवान् वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १०
नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ।
राजन् दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ ११
न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिंदम ।
शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १२

आत्मवतः बुद्धिशालिनः धैर्यशालिनः वा ।

अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १३
स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ।
आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १४
सर्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी सदा ।
कारणैर्बहुभी राजन् न दास्ये शबलां तव ॥ १५
वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत् ततः ।
संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६

संरब्धतरमत्यर्थं अत्यन्ताभिलाषपूर्णत्वरया ।

हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान् सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
ददामि कुञ्जरांस्तेऽहं + सहस्राणि चतुर्दश ॥ १७

एवमेव द्वे शते भद्रकांस्तथा । अयो २९.१६ रुक्म-निष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च । अयो ६४.१८ पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि । अर ४५.२७ ततः शतसहस्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषितान् । महाभा. (गीता) द्रोण ७०-१८. कुञ्जराणामिति षष्ठ्येवास्तु इति नियमो नास्ति।

हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ।
ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीशतघोषिणाम्++॥ १८

+ कुञ्जराणां ते । ++ किङ्किणीकविभूषितान्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिरण्मयान् चतुःश्वेताश्वयुजः किङ्किणीविभूषितान् रथान् अष्टशतानि ददामि ।

हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ।
सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ १९

सहस्रमेकं दश च एकादशसहस्राणि ।

नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च ।
ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २०

नानाप्रकारवर्णाः वयःस्था गाः कोटिं ददामि । शबला मम दीयताम् ।

एवमुक्तस्तु भगवान् विश्वामित्रेण धीमता ।
न दास्यामीति शबलां प्राह राजन् कथंचन ॥ २१
एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ।
एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २२
दर्शश्च पूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ।
एतदेव हि मे राजन् विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २३

एतन्मूलमेव मम रत्नं धनं सर्वस्वं जीवितं च । दर्शयागः पूर्णमासयागः भूरिदक्षिणा यज्ञास्तथा विविधाः क्रियाश्चैतन्मूला एव ।

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन् न संशयः ।
बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २४

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ।

५३

कामधेनुं वसिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः।
तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोऽ न्चकर्षत ॥ १

वसिष्ठोऽपि बहुनिर्बध्दोऽपि वसिष्ठः ।

नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ।
दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्शिता ॥ २

रुदन्ती रुदती ।

परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ।
याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३

ह्रियेयं ह्रियेय ।

किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्मामनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४

भावितात्मन : पवित्रान्तःकरणस्य ।

इति सा चिन्तयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः।
जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं प्रति राघव+ ॥ ५
निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्शतशः शत्रुसूदन ।
जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ।
वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ७
भगवन् किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ।
यस्माद् राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ।
शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ।
एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १०
न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषत : ।
बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११

ममानेन तुल्यं बलं नास्ति । विशेषतोऽ द्यायं राजास्ति। राजायं बली क्षत्रियः पृथिवीपतिश्चास्ति ।

इयमक्षैहिणी पूर्णा सवाजिरथसंकुला ।
हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२
एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ।
वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ १३

विनीतवत् विनीत मतुप् क्रियाविशेषणम् । विनीतवत् प्रत्युवाच विनीता भूत्वा प्रत्युवाच ।

न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ।
ब्रह्मन् ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात् तु बलवत्तरम् ॥ १४
अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५

तुभ्यं तव । तव बलमप्रमेयम् । महापराक्रमो भूत्वापि विश्वामित्रस्त्वत्तो न बलवत्तरः। दुरासदं तव तेजः।

+ परमौजसम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियुङ्श्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् ।
तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः॥ १६
इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठः सुमहायशाः ।
सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलारुजम् ॥ १७
तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप ।
नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १८

नाशयन्ति नाशयन्ति स्म। कथने भूते लट् ।

स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
पह्लवान् नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९
विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पह्लवाञ्शतशस्तदा ।
भूय एवासृजद् घोराञ्शकान् यवनमिश्रितान् ॥ २०
तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ।
प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसंनिभैः ॥ २१
दीर्घासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतै : ।
निर्दग्धं तद् बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २२
ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ २३

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रिपञ्चाशःसर्गः ।

५४

ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ।
वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक् सृज योगतः ॥ १

योगतः योगशक्त्या।

तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसस्त्वथ संजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः ॥ २
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥ ३
तैस्तन्निषूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४
दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ।
विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५
अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ।
हुंकारेणैव तान् सर्वान् निर्ददाह महानृषिः ॥ ६
ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ।
भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तदा ॥ ७
दृष्ट्वा विनाशितान् पुत्रान् बलं च सुमहायशाः ।
सव्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत् तदा ॥ ८
समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९
हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ।
हतदर्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १०
स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ।
पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११
स गत्वा हिमवत्पार्श्वं किंनरोरगसेवितम् ।
महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२

उरगाः कस्याश्चिज्ज्ञातेर्मानवाः स्युः इति D.

केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ।
दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १३
किमर्थं तप्यसे राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
वरदोऽस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोऽभिधीयताम् ॥ १४
एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ।
प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ।
साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६

उपनिषदः इति अदन्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः।

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ।
गन्धर्वयक्षरक्षस्सु प्रतिभान्तु ममानघ ॥ १७
तव प्रसादाद् भवतु देवदेव ममेप्सितम् ।
एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा दिवं गतः ॥ १८
प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः ।
दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत् तदा ॥ १९

महाबलो विश्वामित्रः अस्त्राणि प्राप्य स्वतो दर्पवानधुना द्विगुणीकृतदर्पो बभूव ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ।
हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २०
ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ।
यैरतत् तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१
उदीर्यमाणमस्त्रं तद् विश्वामित्रस्य धीमतः ।
दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२
वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तथैव मृगपक्षिणः ।
विद्रवन्ति भयाद् भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३
वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।
मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४

ईरिणसन्निभम् मरुभूमितुल्यम् ।

वदतो वै वसिष्ठस्य मा भैष्टेति मुहुर्मुहुः ।
नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५

वसिष्ठे एवं वदति मुनयो दुद्रुवुः ।

एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ।
विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६
आश्रमं चिरसंवृद्धं यद् विनाशितवानसि ।
दुराचारोऽसि यन्मूढ तस्मात् त्वं न भविष्यसि ॥ २७
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ।
विधूम इव कालाग्निर्यमदण्डमिवापरम् ॥ २८

इत्युक्त्वा विधूमः कालाग्निरिव परमक्रुद्धो यमदण्डतुल्यं दण्डमुद्यम्य (तदभिमुखं तस्थौ) ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

५५

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।
आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १
वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद् बलं तद् विदर्शय ।
नाशयाम्येष ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३
क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ।
पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४
तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् ।
ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाम्भसा ॥ ५
वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ।
ऐषीकं चैव चिक्षेप रुषितो गाधिनन्दनः ॥ ६
मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ।
जृम्भणं भेदनं [+] चैव संतापनविलापने ॥ ७
शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ।
ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८
पिनाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा ।
दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९
धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ।
वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १०
शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा ।
वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११
त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कङ्कणम् ।
एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ।
वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२
तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३
तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनन्दनः ।
तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४
देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ।
त्रैलोक्यमासीत् संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५
तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ।
वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६
ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।
त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत् सुदारुणम् ॥ १७
रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ।
मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८
प्राज्वलद् ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ।
विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ १९
ततोऽस्तुवन् मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् ।
अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २०

[+] मोहनं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तव तेजः तवैव शक्त्या धारय ।

निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महातपाः ।
प्रसीद जपतां श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१
एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ।
विश्वामित्रोऽपि निकृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२
धिग् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३
तदेतत् समवेक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
तपो महत् समास्थास्ये यद् वै ब्रह्मत्वकारकम् ॥ २४

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

५६

ततः संतप्तहृदयः स्मरन् निग्रहमात्मनः ।
विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १
स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ।
तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः ।
फलमूलाशनो दान्तश्चचार परमं तपः ॥ २
अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ।
हविष्पन्दो मधुष्पन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ।
अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे ॥ ५
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ।
त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६

त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं ब्रह्मणः लोकं त्रिविष्टपम् ।

विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ।
दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७
तपश्च सुमहत् तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ।
देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ।
तपश्चचार काकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९

एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १०
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ।
गच्छेयं स्वशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११
स वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ।
अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२

अशक्यत्वं च न ऋषेरसामर्थ्यात् । नापि तादृशकर्मविधानाभावात् । सशरीर एव स्वर्गं लोकमेतीति श्रुतेः । किन्तु त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वकल्पकृततज्ज्ञानादिति गोविन्दराजः ।

प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ।
वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ १३
त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ।
वसिष्ठपुत्रान् ददृशे तप्यमानान् यशस्विनः ॥ १४
सोऽभिगम्य महाभागान् * सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ।
अब्रवीत् सुमहातेजाः सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५
शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्शरणागतः ।
प्रत्याख्यातोऽस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ।
गुरुपुत्रानहं सर्वान् नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७
शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ।
ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ।
सशरीरो यथाहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।
गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २०

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ।

---

* महात्मानः। द्वितीयार्थे प्रथमा ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५७

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ।
ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १

त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा मुनिपुत्रशतं क्रोधं प्राप तं च उवाच ।

प्रत्याख्यातो ऽसि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ।
तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २

शाखान्तरमुपेयिवान् अन्यं गतोऽसि ।

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३

सर्वेषामिक्ष्वाकूणां पुरोधा वसिष्ठः परमा गतिः । सत्यवादिनो वसिष्ठस्य वचनमतिक्रमितुं न शक्यम् ।

अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ।
तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४
बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ।
याजने भगवाञ् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ।
स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।
अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ७
ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ।
शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ।
एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम् ॥ ८

घोराभिसंहितम् घोराभिप्रायम् ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ।
चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ ९

नीलवस्त्रधरो नीलवर्णः परुषाङ्गो ह्रस्वमूर्धजः चितामाल्यभस्मानुलेप आयसाभरणश्च बभूव । प्रातरेव तस्य राजभूषणवस्त्रादीनि एवं परिवर्तितानि ।

तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यक्त्वा चण्डालरूपिणम् ।
प्राद्रवन् सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ १०
एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ।
दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ११

धैर्यवानेको हि राजा दिवारात्रं दुःखेन दह्यमानस्तपोधनं विश्वामित्रं जगाम ।

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ।
चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १२
कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ।
इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ॥ १३
किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ।
अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १४
अथ तद् वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १५
प्रत्याख्यातो ऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।
अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १६
सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्य दर्शनम् ।
मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ १७

दर्शनम् अभिप्रायः ।

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ १८
यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ।
गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ १९
धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ।
परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुंगव ॥ २०
दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २१
तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।
कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २२

तादृशस्य परमार्तस्य दैवोपहतकर्मणः प्रार्थयमानस्य मम प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यः शरणमस्ति मे ।
दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २३

कृपया पुरुषकारेण दैवप्रातिकूल्यं निवर्तय ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

५८

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ।
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १

कुशिकात्मजः कुशिकसंततिः विश्वामित्रः ।

इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ।
शरणं ते भविष्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव ॥ २
अहमामन्त्रये सर्वान् महर्षीन् पुण्यकर्मणः ।
यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३
गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ।
अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नरेश्वर ।
यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणं गतः ॥ ५
एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान् परमधार्मिकान् ।
व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६
सर्वाञ्शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७
सर्वानृषिवरान् वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया ।
सशिष्यसुहृदश्चैव[+] सर्त्विजः सबहुश्रुतान्[++] ॥ ८
यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ।
तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ॥ ९

यदि कश्चिन्ममादेशे न तिष्ठति अन्यथा च ब्रूयात् सर्वं तत्तदनादरवचनं निश्शेषं ममाख्येयम् ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ।
आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ १०
ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ।
ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ ११
श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः ।
सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् ॥ १२

तव वचनं श्रुत्वा सर्वदेशेषु स्थिता ब्राह्मणा अयान्ति। महोदयं वर्जयित्वा ते आगता एव ।

वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ।
यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुंगव ॥ १३

वासिष्ठं तच्छतं सर्वे ते वसिष्ठपुत्राः शतम् ।

क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ।
कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १४

सुराणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम् ऋषीणामृत्विक्त्वेन इष्टशिष्टविभागतया भोक्तृत्वम् इति महेश्वरतीर्थः । दृश्यतां परिशिष्टम्।

ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् ।
कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १५

विश्वामित्रवचनं स्वीकृत्य महात्मानोऽपि ब्राह्मणाश्चण्डालभोजनं भुक्त्वा कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति ?

एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ।
वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १६
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुंगवः ।
क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १७
यद् दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ।
भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १८
अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ।
सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १९

सप्त जन्मशतानि ते शवपालका भवन्तु। तदनन्तरं तेषां नरको विश्चितः ।

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ।
विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ॥ २०

मुष्टिकाः मुष्टिकजातिभवाः ।

महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् ।
दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २१
प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ।
दीर्घकालं मम क्रोधाद् दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २२

[+] सशिष्यान् सुहृदश्चैव [++] सुबहुश्रुतान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स प्राणिवधनिरतो निरनुक्रोशो मम क्रोधाद् दीर्घकालं दुर्गतिं गमिष्यति ।

एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ।
विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २३

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

५९

तपोबलहतान् कृत्वा वासिष्ठान् समहोदयान् ।
ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १
अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।
धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ।
स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २
यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ।
तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ।
ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ।
यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्यं न संशयः ॥ ५
अग्निकल्पो हि भगवाञ्शापं दास्यति रोषितः ।
तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ।
गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ६
ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७
एवमुक्त्वा महर्षयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ।
याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ ॥ ८
ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ।
चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९
ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ।
चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १०
नाभ्यागमंस्तदाहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११
ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।
स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ।
पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ॥ १२
एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ।
दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३
स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ।
राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ।
दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५
देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ।
सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ।
गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः ॥ १७
एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः ।
विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ।
रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९
ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ।
सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः ॥ २०
नक्षत्रमालामपरामसृजत् क्रोधमूर्छितः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिमध्ये महायशाः ॥ २१

ऋषिमध्यस्थितस्तेजस्वी क्रोधाविष्टः विश्वामित्रः अपरो ब्रह्मेव दक्षिणदिशायामन्यान् सप्तर्षीन् अन्यां नक्षत्रमालां च ससर्ज ।

सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ।
अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ।
दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२
ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसंघाः सुरर्षभाः ।
विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३
अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः ।
सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः ।
अब्रवीत् सुमहद् वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५
सशरीरस्य भद्रं वः त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ।
आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७
यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्येतानि सर्वशः ।
मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् ॥ २९
एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्येतानि सर्वशः ।
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद् बहिः ॥ ३०
नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् ।
अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ ३१

मया सृष्टानि नक्षत्राणि ध्रुवाणि सन्तु । यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदेतानि सर्वाणि मत्कृतानि तिष्ठन्तु । तदनुज्ञातुमर्हथ । तत् श्रुत्वा सुराः प्रत्यूचुः । एवं भवतु। भद्रं ते । त्वया सृष्टान्येतानि सर्वाणि नक्षत्राणि ज्योतिश्चक्राद् बहिर्गगने तिष्ठन्तु । तेषां मध्ये प्रकाशमानो देवतातुल्यस्त्रिशङ्कुरवाक्शिरास्तिष्ठतु ।

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३२
ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः ।
जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३३

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः।

६०

विश्वामित्रो महात्माथ प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तानृषीन् ।
अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वांस्तान् वनवासिनः ॥ १
महाविघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ।
दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ।
सुखं तपश्चरिष्यामः परं तद्धि तपोवनम् ॥ ३

पुष्करक्षेत्रम् आज्मीरसमीपस्थमिति cr. महात्मनः हे महात्मानः।

एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ।
तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः ।
अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५
तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह ।
प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६
पशुरद्य हृतो राजन् प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ।
अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७

दुर्नयात् अधर्मात् ।

प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ।
आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्तते ॥ ८

यावत् कर्म प्रारभ्यते तावत्पूर्वं यज्ञपशुमन्विष्यानयस्व। अथ वा तत्पशोः प्रतिनिधिरूपेण कमपि नरमानयस्व । इदमेव तव दुर्नयस्य प्रायश्चित्तम् ।

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ।
अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९

पुरोहितवाक्यमाकर्ण्य राजा गोसहस्रैर्नरपशुमन्वियेष।

देशाञ्जनपदांस्तांस्तान् नगराणि वनानि च ।
आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १०
स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ।
भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११
तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ।
ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ।
पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२
गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ।
पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३
सर्वे परिसृता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ।
दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद् वचः ।
नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५
ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ।
उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६
ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥ १७
प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ।
मातॄणां च कनीयांसस्तस्माद् रक्षे कनीयसम् ॥ १८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कनीयसम् कनीयांसम् अर्थात् कनिष्ठम् ।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च ।
शुनःशेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ।
विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन् पुत्रं नयस्व माम् ॥ २०

अतो मध्यमं पुत्रं विक्रीतं मन्ये । राजन् मां नयस्व।

गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः ।
गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २१
अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ।
शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ।

६१

शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ।
व्यश्राम्यत् पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः ।
पुष्करं श्रेष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २
विषण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ।
पपाताङ्के मुने राम वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३
न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ।
त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव ॥ ४
त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ।
राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ ५

भावनः हितकारी ।

स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ।
स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ।
पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ६

स तस्मात्। किल्बिषात् दुर्घटनात् ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ।
सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ७
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ।
परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ८
अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ।
अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ ९
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ।
पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्रेः प्रयच्छत ॥ १०
नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नितो [+] भवेत् ।
देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ ११
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः ।
साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १२

मुनेर्वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः अहंकारेण अवहेलनेन च प्रत्यूचुः ।

कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ।
अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १३
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुंगवः ।
क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १४
निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ।
अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १५
श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ।
पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १६
कृत्वा शापसमायुक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तदा ।
शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १७
पवित्रपाशैरासक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १८

वैष्णवं यूपं विष्णुदेवतासंबन्धिनं यूपम् । उदाहर स्तुहि ।

इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ।
अम्बरीषस्य यज्ञे ऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १९
शुनःशेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ।
त्वरया राजसिंहं तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २०

सुसमाहितः एकाग्रचित्तो भूत्वा ।

[+] विघ्नतो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः ।
निर्वर्तयस्व * राजेन्द्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २१
तद् वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्सुकः ।
जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २२
सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ।
पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २३
स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ ।
इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २४
ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितर्पितः ।
दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय राघव ॥ २५
स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ।
फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २६

समाप्तवान् संप्राप्नोत् ।

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ।
पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २७

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ।

६२

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ।
अभ्यागच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १

तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दित्सवः ।

अब्रवीत् सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः ।
ऋषिरस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २
तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ।
विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत् तपः ॥ ३
ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ।
पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४

पुष्करेषु पुष्करतीर्थे ।

तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ।
रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५
दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिरस्तामिदमब्रवीत् ।
अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ।
अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन सुमोहितम् ॥ ६
इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत् ।
तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः ॥ ७
तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ।
विश्वामित्राश्रमे सौम्य सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ८

पञ्च पञ्च च दश ।

अथ काले गते तस्मिन् विश्वामित्रो महामुनिः ।
सव्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ९
बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ।
सर्वं सुराणां कर्मैतत् तपोऽपहरणं महत् ॥ १०
अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ।
काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ ११

तपोपहरणम् इति cr. पठति । अवग्रहः स्थाप्यः। अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रसमत्वेन अथवा अहः-सुखरात्रिसुखव्याजेन ।

विनिःश्वसन् मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ १२
भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ।
मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ।
उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १३
स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः ।
कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १४
तस्य वर्षसहस्रं तु घोरं तप उपासतः
उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद् भयम् ॥ १५

उपासतः उपासीनस्य ।

अमन्त्रयन् समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः ।
महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १६
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ।
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १७

---

* निवर्तयस्व । Cr. अधःसूचिकायामविद्यमानोऽपि निर्वर्तयस्व इति पाठः B D ग्रन्थप्रामाण्येन ग्राह्यः । दृश्यतां परिशिष्टम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ।
महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १८

महर्षे स्वागतं महर्षे त्वामभिनन्दामि । स्वागतमिति पदमधुना वेल्कम् इति आङ्गलपदसमानतयोपयुज्यते । प्राचीनसाहित्ये त्वामभिनन्दामि तव शुभमस्तु इत्याद्यर्थेषु च प्रयुक्तं दृश्यते । स्वागतशब्दस्य प्राचीनार्थः कुशलप्रश्न इति हारावली इति शब्दकल्पद्रुमः । कुशलप्रश्न आगतं प्रति स्थितं प्रति च क्रियेत । साअदं अज्ञस्स (स्वागतमार्यस्य) (मृच्छकटिकम् ५) इति मैत्रेयमाह वसन्तसेना । गृहस्थितो मैत्रेयः । आगता वसन्तसेना। त्वामभिनन्दामीत्येवार्थः कुशलप्रश्नो वा । सुस्वागतमिति च दृश्यते । भागवतम् १०, ७१, ३५, जैमिनीयाश्वमेधम् ६६.३२, अयं ग्रन्थः अरण्य ४.३६, पञ्चतन्त्रम् काको १५९.

ब्रह्मणः स वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥ १९
ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ।
यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २०
तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत् त्वं जितेन्द्रियः ।
यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २१
विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २२

निरालम्बः निराधारः ।

घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ।
शिशिरे सलिलस्थायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ २३

आकाशसंश्रयः बहिः स्थितः ।

एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २४
तस्मिन् संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ।
संभ्रमः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च ॥ २५
रम्भामप्सरसं शक्रः सह सर्वैर्मरुद्गणैः ।
उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २६

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ।

६३

सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहत् त्वया ।
लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १
तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ।
व्रीडिता प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २
अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ।
क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ।
ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३
तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
मा भैषी * रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ४
कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ।
अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ५

रुचिरद्रुमे वसन्तेऽहं हृदयग्राही कोकिलो भूत्वा मन्मथसहितस्तव पार्श्वतः स्थास्यामि ।

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ।
तमृषिं कौशिकं रम्भे भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ६
सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ।
लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ७
कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ।
संप्रहृष्टेन मनसा तत एनामुदैक्षत ॥ ८
अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ।
दर्शनेन च रम्भाया मुनिः संदेहमागतः ॥ ९
सहस्राक्षस्य तत् कर्म विज्ञाय मुनिपुंगवः ।
रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ १०
यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम् ।
दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ ११

शैली शिलाप्रतिमा इति गोविन्दराजः । शिलारूपा इति महेश्वरतीर्थः ।

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ।
उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १२

* भैषि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्राह्मणः सुमहातेजाः वसिष्ठ इत्याहुः इति गोविन्दराजः।

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
अशक्नुवन् धारयितुं कोपं संतापमागतः ॥ १३
तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् ।
वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १४
कोपेन स महातेजास्तपोऽपहरणे कृते ।
इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १५

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ।

६४

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ।
पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १
मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ।
चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २
पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ।
विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३
ततो देवाः सगन्धर्वाः पन्नगासुरराक्षसाः ।
मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ।
कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ४
बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ५
न ह्यस्य वृजिनं किंचिद् दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ।
न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ।
विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ।
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित् प्रकाशते ॥ ६
सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ।
प्रकम्पते च पृथिवी वायुर्वाति भृशाकुलः ॥ ७
बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः ।
तावत् प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ ८

भगवानग्निरूपः पूज्यः अग्नितुल्यश्च ।

कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ।
देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ ९

यथा पुरा कालाग्निना त्रैलोक्यमदह्यत तथास्य तपोऽग्निना सम्प्रति दह्येत । यदि स देवराज्यमभिलषति तद् वा सर्वं तन्मतं दीयताम् ।

ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ।
विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥ १०
ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ।
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ ११
दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन् ददामि समरुद्गणः ।
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १२
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ।
कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १३
ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ।
ॐकारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ १४
क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ।
ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ।
यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ १५

यदि ब्राह्मण्यं दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं तर्हि ओंकारो वषट्कारो वेदाध्यापनं याजनं च मां वरयन्तु । किं च धनुर्वेदादिक्षत्रवेदविदां ब्रह्मवेदविदामपि श्रेष्ठो ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मां ब्रह्मर्षिं वदतु । यद्येवं स्यान्मम मनोरथः कृतो भवेत् सुरा ऋषयश्च यान्तु । क्षत्रवेदः अथर्ववेद इति cr. ।

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ।
सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ १६
ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपत्स्यते तव ।
इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १७
विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ।
पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १८
कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः ।
एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ १९
एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ।
एष धर्मः परो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ।
जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २१
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ।
यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २२
पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् दर्शनेन महामुने ।
गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ २३
विस्तरेण च ते ब्रह्मन् कीर्त्यमानं महत् तपः ।
श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ २४
सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ २५
अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ।
अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ २६

तुभ्यं तव ।

तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ।
कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥ २७
श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ।
स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ २८
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ २९
विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः ।
स्वं वाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३०

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ।

६५

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ।
विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १
तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २
भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ।
भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३
एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना ।
प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४
पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ।
द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत् त्वयि तिष्ठति ॥ ५
एतद् दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ।
दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६

धनुषो दर्शनादेव पूर्णकामौ राजपुत्रौ यथेष्टं गमिष्यतः।

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७

येन कारणेन तद् धनुरिह तिष्ठति स धनुषो वृत्तान्तः श्रूयताम् ।

देवरात इति ख्यातो निमेः षष्ठो महीपतिः ।
न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मना ॥ ८
दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ।
रुद्रस्तु त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९
यस्माद् भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १०
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव ।
प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद् भवः ॥ ११
प्रीतियुक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२

सर्वेषां तेषां प्रीतियुक्तः शिवस्तद् धनुः तेभ्यो ददौ ।

तदेतद् देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ।
न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३

देवैरस्मत्पूर्वपुरुषे न्यासभूतम्।

अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता मया[+]।
क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता । १४

(यागार्थं) भूमिं कृषतो मम लाङ्गलादुत्थिता नाम्ना सीतेति विश्रुता कन्या क्षेत्रं शोधयता मया लब्धा ।

भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ।
वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५
भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ।
वरयामासुरागम्य राजानो मुनिपुंगव ॥ १६
तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ।
वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७
ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव ।
मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यं जिज्ञासवस्तदा ॥ १८

[+] मम

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् ।
न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥ १९
तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ।
प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २०
ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुंगव ।
अरुन्धन् मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः ॥ २१
आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय मुनिपुंगव ।
रोषेण महताविष्टाः पीडयन् मिथिलां पुरीम् ॥ २२

पीडयन् अपीडयन् ।

ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ।
साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३
ततो देवगणान् सर्वास्तपसाहं प्रसादयम् ।
ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४

प्रसादयम् प्रासादयम् ।

ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ।
अवीर्या वीर्यसंदिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ॥ २५
तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६
यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ।
सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

६६

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १
ततः स राजा जनकः सचिवान् व्यादिदेश ह ।
धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २
जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन् पुरीम् ।
तद् धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया ॥ ३
नृणां शतानि पञ्चाशद् व्यायतानां महात्मनाम् ।
मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद् धनुः ।
सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५
इदं धनुर्वरं राजन् पूजितं सर्वराजभिः ।
मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६

राजन् ! इदं सर्वराजभिः पूजितं धनुर्वरम् । यदीच्छसि रामलक्ष्मणाभ्यां दर्शय । यदिच्छसि इति पाठान्तरम्।

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ।
विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७
इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ।
राजभिश्च महावीर्यैरशक्यं पूरितुं तदा ॥ ८
नैतत् सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ।
गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ ९
क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ।
आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १०

प्रपूरणं नामनम् आरोपणं ज्यासंयोजनम् समायोगः बाणसंधानं वेपनं ज्याकर्षणं तोलनं चालनम् ।

तदेतद् धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव ।
दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।
वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२
महर्षेर्वचनाद् रामो यत्र तिष्ठति तद् धनुः ।
मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३
इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् संस्पृशामीह पाणिना ।
यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४
बाढमित्येव तं राजा मुनिश्च समभाषत ।
लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ १५
पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ।
आरोपयत् स धर्मात्मा सलीलमिव तद् धनुः ॥ १६

बहुषु नृसहस्रेषु पश्यत्सु रामस्तद् धनुः लीलया आरोपयत् ।

आरोपयित्वा मौर्वीं च पूरयामास वीर्यवान् ।
तद् बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७

आरोपयित्वा आरोप्य ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिस्वनः ।
भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८

दीर्यतः दीर्यमाणस्य ।

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।
वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९
प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवम् ॥ २०
भगवन् दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ।
अत्यद्भुतमचिन्त्यं च अतर्कितमिदं मया ॥ २१
जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।
सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२

रामं दशरथात्मजं भर्तारं प्राप्य मम सुता सीता जनककुलकीर्तिं संपादयिष्यति ।

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ।
सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३
भवतोऽनुमते ब्रह्मञ्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।
मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ।
प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५
मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ।
प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६
कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ।
अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ।

६७

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥ १
ते राजवचनाद् दूता राजवेश्म प्रवेशिताः ।
ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ।
राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन् मधुराक्षरम् ॥ ३
मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतम्[+] ।
कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ४
मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंयुक्तया गिरा ।
जनकस्त्वां महाराज पृच्छते सपुरस्सरम् ॥ ५
पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ६
पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ।
राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ७
सेयं मम सुता राजन् विश्वामित्रस्य शासनात् ।
पुरीमिमां समागत्य तव पुत्रेण निर्जिता ॥ ८ [++]
तच्च राजन् धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ ९
अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १०

तर्तुम् तरितुम् ।

सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ।
शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११
प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ।
पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १२
एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १३
दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणोऽन्यांश्च सोऽब्रवीत् ॥ १४
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५
दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ।
संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६

[+] पुरस्कृतः

[++] सेयं मम सुता राजन् विश्वामित्रपुरस्सरैः।
यदृच्छयागतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥

पुत्रकैः पूजायां बहुवचनम् । जामातृत्वाध्यवसायात् महाराजकुमारत्वाद् वा पूजा । अल्पार्थेन कप्रत्ययेन बाल्यं द्योतितम् इति गोविन्दराजः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यादे वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ।
पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥ १७
मन्त्रिणो वाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
सुप्रीतश्चाब्रवीद् राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः ॥ १८
मन्त्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ।
ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १९

समस्तसद्गुणसंपन्ना जनकमन्त्रिणो नरेन्द्रेण दशरथेन सत्कृता बभूवुः । ते प्रमोदेन तां रात्रिमूषुः ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ।

६८

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः ।
राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १
अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ।
व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २

सुविहिताः सुरक्षिताः संसिद्धा वा ।

चतुरङ्गबलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ।
ममाज्ञासमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३

यानयुग्यम् प्रवहणानि रथाश्च ।

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४
एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे ।
यथा कालात्ययो न स्याद् दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५
वचनाच्च नरेन्द्रस्य सा सेना चतुरङ्गिणी ।
राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ६
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ।
राजा तु जनकः श्रीमाञ् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ ।
उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥ ८
स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ।
पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥ ९
दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ।
सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १०
दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ।
राघवैः सह संबन्धाद् वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥ ११
श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ।
यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसम्मतम् ॥ १२
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ।
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १३
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ।
यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत् करिष्यामहे वयम् ॥ १४
तद् धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ।
श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ १५
ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ।
हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवसन् सुखम् ॥ १६
राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ।
उवास परमप्रीतो जनकेन सुपूजितः ॥ १७
जनकोऽपि महातेजाः क्रिया धर्मेण तत्त्ववित् ।
यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १८

जनकश्च यज्ञकर्माणि सुतयोर्विवाहार्थं कर्माणि च धर्मेण कृत्वा रात्रिमुवास ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ।

६९

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १
भ्राता मम महातेजा यवीयानतिधार्मिकः ।
कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २
वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ।
साङ्काश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३

अतिधार्मिको मे यवीयान् भ्राता कुशध्वज इक्षुमतीनदीतीररिथतां पवित्रां पुष्पकविमानसदृशीं शत्रुनिवारणयन्त्रपरिवृतां शुभां सांकाश्यां पुरीमधिवसति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः ।
प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४

स मम यज्ञरक्षकोऽभवत् । तमहमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि । सीताविवाहसंदर्भे मया सह स प्रीतिमनुभविष्यति ।

शासनात् तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ।
समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ५
आज्ञया तु नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ६
स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ।
सोऽभिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् ॥ ७
राजार्हं परमं दिव्यमासनं चाध्यरोहत ।
उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितौजसौ ॥ ८
प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ।
गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम् ।
आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥ ९

मन्त्रिपते मन्त्रित्रेष्ठ ।

औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ।
ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १०
अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ।
स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ११
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तदा ।
सबन्धुरगमत् तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १२
स राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः ।
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १३
विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ।
वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १५
तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोहितम् ॥ १६
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ १७
विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ।
मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ १८
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ।
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत ॥ १९
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २०
अनरण्यात् पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोः सुतः ।
त्रिशङ्कोरभवत् पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ॥ २१
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः ।
युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २२
मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत ।
सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २३
यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ।
भरतात् तु महातेजा असितो नाम जायत ॥ २४
असितात् सगरः पुत्रः क्षत्रदेव्यां व्यजायत ।
पतिशोकातुरा तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत।
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया। *
सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २५

जायत अजायत । पुत्रजननकाले असितो मृतः।

सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् ।
दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ।
भगीरथात् ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्तथा ॥ २६
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।
कल्माषपादो ह्यभवत् तस्माज्जातस्तु शङ्खणः ॥ २७

प्रवृद्धः शापाद् राक्षसो बभूव कल्माषपादनाम्ना प्रसिद्धश्च।

सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ।
शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥ २८
मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ।
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ २९
नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ।
नाभागस्य बभूवाजः अजाद् दशरथोऽभवत् ।
तस्माद् दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३०

* तिस्रः षड्क्तयो ग्राह्याः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ।
इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ३१
रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ।
सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ३२

इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नानां राज्ञां वंश आदिकालात् शुद्धः। सर्वे ते धर्मात्मानः सत्यवादिनश्च सन्ति । महाराज! तद्वंशीययोः रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये । सदृशाभ्यां वराभ्यां सदृशे वध्वौ त्वत्सुते दातुमर्हसि ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः।

७०

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः कीर्तितं परम् ॥ १
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ।
वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामुने ॥ २
राजाभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ।
निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ ३
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ।
प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४

मिथेः पुत्रो जनकः । सः अस्मत्कुलनृपेषु प्रथमो जनकः । अर्थात् तन्नाम्ना सर्वे तद्वंशीया राजानो जनकाः कथिताः ।

उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ।
नन्दिवर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ।
देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति श्रुतः ॥ ६
बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ।
महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७
सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ।
धृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥ ८
हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः ।
प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ।
देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १०
महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ।
कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११
महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ।
स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य नराधिपः ।
कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४

कुशध्वजं भारं पोष्यं मयि समावेश्य वनं गतः ।

वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् ।
भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात् पश्यन् कुशध्वजम् ॥ १५
कस्यचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादगमत् पुरात् ।
सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६

अगमत् निष्क्रान्तः ।

स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ।
सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७
तस्याप्रदानाद् ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह ।
स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८
निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ।
सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम् ॥ १९
कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव ।
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २०
वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ।
द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः ।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते रघुनन्दन ॥ २१

त्रिर्ददामि इति पाठान्तरम्। त्रिर्ददामि ददामीति त्रिर्व्याहरामि । मनोवाक्कायैर्ददामीति केचिद् व्याख्यातारः।

रामलक्ष्मणयो राजन् गोदानं कारयस्व ह ।
पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामलक्ष्मणयोर्गोदानं कृत्वा पश्चान्नान्दीश्राद्धं कुरु। ततो विवाहं कुरु।

मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे प्रभो।
फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु ॥ २३

फल्गुन्यामुत्तरे उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे।

रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः।

७१

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः।
उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुंगव।
इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा।
रामलक्ष्मणयो राजन् सीता चोर्मिलया सह ॥ ३

रामलक्ष्मणयोः सीतोर्मिलयोः सह विवाहे धर्मसंबन्धः सदृशः। तेषां रूपसंपदा च परस्परसदृशो विवाहः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४
भ्राता यवीयान् धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः।
अस्य धर्मात्मनो राजन् रूपेणाप्रतिमं भुवि।
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः।
वरयेम सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६

महात्मनोस्तयोर्भरतशत्रुघ्नयोरर्थे वरयामहे।

पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः
लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम्।
इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८

तेषां दशरथपुत्राणां तव ते भ्रातुश्च पुत्रीणां च विवाहेनेक्ष्वाकुकुलं पुण्यकर्मणो भवतः कुलेन दृढमनुबध्यताम्।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा।
जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ॥ ९
सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथः स्वयम्।
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे।
पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ १०

यतो युवां सदृशं कुलसंबन्धं स्वयमाज्ञापयथः तत एवं भवतु। सर्वदा सह चरन्तौ भरतशत्रुघ्नौ इमे कुशध्वजसुते माण्डवी श्रुतकीर्तिश्च क्रमेण पत्न्यौ भूत्वा सेवेताम्।

एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने।
पाणीन् गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ ११

चतसृणाम् इति पाठे छन्दस्युभयथा इति पक्षे दीर्घः इति गोविन्दराजः।

उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फल्गुनीभ्यां मनीषिणः।
वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १२

ब्रह्मन्! पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनीनक्षत्राभ्यां युक्तयोर्दिनयोर्यत्र संतानदाता भगो देवता तस्मिन्नुत्तरफल्गुनीयुक्त उत्तरे दिवसे विवाहं मनीषिणः प्रशंसन्ति।

एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः।
उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोः सदा।
इमान्यासनमुख्यानि आसातां [+] मुनिपुंगवौ ॥ १४
यथा दशरथस्येयं तथायोध्या पुरी मम।
प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथः ॥ १५
तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः।
राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १६
युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ।
ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १७
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम्।
श्राद्धकर्माणि सर्वाणि विधास्य इति चाब्रवीत् ॥ १८
तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा।
मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ १९

[+] आसेतां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २०

श्राद्धं ब्राह्मणदेवतापितृतृप्तिकरं शुभकर्म। पुत्रजननात् श्राद्धकर्म यथा विष्णुपुराणे (गीताप्रेस्) ३-१०.४. जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् । तथा - विषुवे चापि संप्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्केच गच्छति नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा । ३-१४-५, ६. आपृष्ट्वा आपृच्छ्य । गोदानं समावर्तनं स्नातकव्रतम् ।

गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ।
एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २१
सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ।
गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २२
वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ।
ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २३

कांस्यदोहनाः बृहत्पात्रपूर्णं क्षीरं ददानाः । गोदानमुद्दिश्य स्नातकव्रतवेलायाम् ।

स सुतैः कृतगोदानैर्वृतश्च नृपतिस्तदा ।
लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २४

सौम्यः प्रसन्नः ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः।

७२

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ।
तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित् समुपेयिवान् ॥ १
पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद् भरतमातुलः ।
दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २
केकयाधिपती राजा स्नेहात् कुशलमब्रवीत् ।
येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३
स्वस्त्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः+ ।
तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४

महीपतिः कैकेय्याः पिता। तदर्थम् तं नेतुम् ।

श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ।
मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ।
त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ ५
अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ।
दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजार्हं समपूजयत् ॥ ६
ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ।
ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ७
युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ।
भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ।
वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ।
पितुः समीपमाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः॥++ ८

कृतकौतुकमङ्गलः कृतविवाहदीक्षः मणिबन्धे बद्धमङ्गलसूत्रः ।

वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ९
राजा दशरथो राजन् कृतकौतुकमङ्गलैः ।
पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १०
दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ ११

एतादृशानि कर्माणि दातृप्रतिग्रहीत्रोः समवायेन सिध्यन्ति । अतो विवाहकृत्यं कृत्वा स्वधर्मं समाचर ।

इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ।
प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १२
कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते ।
स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १३

द्वारे भवतां निरोधकः प्रतिहारः कः स्थितः ? कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते ? इदं भवतां स्वगृहमेव। यथेच्छं

+ महीपते । ++ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवद्भिरिहागन्तव्यम् । स्वगृहे विचारो नास्ति । इदं राज्यं तव राज्यसदृशमेव ।

कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ।
मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १४
सज्ञोऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ।
अविघ्नं कुरुतां राजा किमर्थं हि विलम्ब्यते ॥ १५
तद् वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ।
प्रवेशयामास सुतान् सर्वान् ऋषिगणानपि ॥ १६
अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ १७

प्रतीच्छ स्वीकुरु ।

लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ।
प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥ १८

उद्यतां तुभ्यं दातुं निश्चिताम् । कालस्य पर्ययः कालातिक्रमणम् ।

तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ।
गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ १९
शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वरः ।
श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ २०
सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ।
पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥ २१
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन् ।
चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ २२
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ।
ऋषींश्चैव महात्मानः सहभार्या रघूत्तमाः ।
यथोक्तेन तदा+ चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ २३
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात् सुभास्वरा ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ २४
ननृतुश्चाप्सरःसंघा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ।
विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५

+ तथा

ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते ।
त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ २६
अथोपकार्यां जग्मुस्ते सदारा रघुनन्दनाः ।
राजाप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसंघः सबान्धवः ॥ २७

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ।

७३

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।
आपृच्छ्य तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १
विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ।
आपृच्छ्याथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २
अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ।
गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३
कम्बलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यम्बराणि च ।
हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४
ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ५
हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ।
ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ६

उत्तमरूपं स्वलंकृतं श्रेष्ठं दासीदासं ददौ । हिरण्यं रजतम् ।

दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ।
प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ७
राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ।
ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥ ८
गच्छन्तं तु नरव्याघ्रं सर्षिसंघं सराघवम् ।
घोराः स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति ततस्ततः ।
भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ ९
तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ।
असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ।
किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति ॥ १०
राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ।
उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत् फलम् ॥ ११

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्युतम् ।
मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १२

पक्षिमुखाच्युतम् पक्षिरवैः सूचितम् ।

तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ।
कम्पयन् मेदिनीं सर्वां पातयंश्च द्रुमाञ्शुभान् ॥ १३
तमसा संवृतः सूर्यः सर्वा न प्रबभुर्दिशः ।
भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद् बलम् ॥ १४
वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ।
ससंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद् विचेतनम् ॥ १५
तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ।
ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १६
कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् ।
ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १७
स्कन्धे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ।
प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा हरम् ॥ १८

स जामदग्न्य इति सैन्या न जानन्ति।

तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ।
संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ १९
कच्चित् पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ।
पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २०
एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ।
ऋषयो राम रामेति मधुरां वाचमब्रुवन् ॥ २१
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ।
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २२

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

७४

राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ।
धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १
तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ।
तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २

गृह्य गृहीत्वा ।

तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद् धनुः ।
पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३
तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे ।
द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमिदं तव ॥ ४

तदाहं धनुषः प्रपूरणे तव बलं दृष्ट्वा वीर्यश्लाघ्यं द्वन्द्वयुद्धं ते अनुपदं प्रदास्यामि ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ।
विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५
क्षत्ररोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशाः ।
बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६
भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ।
सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं निक्षित्पवानसि ॥ ७
स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८
मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ।
न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९
ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अनादृत्यैव तद् वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १०
इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिविश्रुते ।
दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११
अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ।
त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत् त्वया ॥ १२
इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ।
समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १३
तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ।
शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १४
अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ।
विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ १५
विरोधे च महद् युद्धमभवद् रोमहर्षणम् ।
शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः ॥ १६
तदा तज्जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ।
हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदा विष्णोर्हुंकारेण शैवं धनुः शिथिलं शिवश्च स्तम्भितः ।

देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः ।
याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १८
जृम्भितं तद् धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ।
अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १९
धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ।
देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २०
इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ।
ऋचीके भार्गवे प्रादाद् विष्णुः स न्यासमुत्तमम् ॥ २१
ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ।
पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २२
न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ।
अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २३

प्राकृतीम् इति पाठो न दृश्यते।

वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ।
क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २४

उत्सादयं उदसादयम् ।

पृथिवीं चाखिलां प्राप्य काश्यपाय महात्मने ।
यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५
दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ।
श्रुतवान् धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ २६
तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७
योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ।
यदि शक्नोषि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः।

७५

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।
गौरवाद् यन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १

जामदग्न्यस्य वाक्यं शृण्वन् रामः पितृगौरवात् तावदवाक् स्थित्वा अन्ततो भार्गवमिदमाह ।

श्रुतवानस्मि यत् कर्म कृतवानसि भार्गव ।
अनुरुन्ध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २

पितुरानृण्यमास्थितस्त्वं यत् कर्म कृतवानसि तदनुरुन्ध्महे। अनुमोदामहे ।

वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ।
अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३

वीर्यहीनं क्षत्रधर्माशक्तमिव मामवजानासि । इदानीं मम बलपराक्रमौ पश्य ।

इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् ।
शरं च प्रतिसंगृह्य हस्ताल्लघुपराक्रमः ।
आरोप्य च धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ ४

लघुपराक्रमः क्षिप्रपराक्रमः । धनुः सज्यं चकार । शरमारोप्य इति उत्तरेणान्वयः ।

जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद् वचः ॥ ५
ब्राह्मणो ऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ।
तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६

विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रेण सह तव बन्धुत्वस्य कारणेन । तव प्राणहरं शरं मोक्तुं न शक्तोऽस्मि।

इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जितान् ।
लोकानप्रतिमान् वापि हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७
न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः ।
मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८

न मोघः पतति वीर्येण मोघवीर्यो न पतति ।

वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र संघशः ॥ ९
गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिंनराः ।
यक्षराक्षसनागाश्च तद् द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १०
जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ।
निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११
तेजोभिर्हतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ।
रामं कमलपत्राक्षं मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ।
विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३
सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशाम् ।
इति प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता वै काश्यपस्य ह ॥ १४

गुरुवचः गुरोः काश्यपस्य वचनम्।

तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ।
मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५

तत् तस्मात् ।

लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ।
जहि ताञ्शरमुख्येन मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥ १६
अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम् ।
धनुषोऽस्य परामर्शात् स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १७
एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ।
त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८
न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ।
त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९
शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत ।
शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २०
तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ।
रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१
ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ।
सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २२
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २३

प्रशस्य प्रशंस्य ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः।

७६

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ।
वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम् ॥ १
अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखान् ऋषीन् ।
पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २
जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ।
अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३
रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय राघवम् ॥ ४
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ।
चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ५
पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम् ।
सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ६

पताका अचिह्निता । ध्वजः चिह्नितः । अल्पा महान् वा ।

राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ।
संपूर्णां प्राविशद् राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ ७

राजप्रवेशसुमुखैः राजप्रवेशहर्षितैः ।

कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ।
वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ८
ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ।
कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपपत्नयः ॥ ९

पत्नयः पत्न्यः ।

मङ्गलालम्भनैश्चैव * शोभिताः क्षौमवाससः ।
देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १०

मङ्गलालम्भनैः मङ्गलविलेपनैः ।

अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ।
रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ ११
कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ।
शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ १२

वर्तयन्ति अनुसरन्ति स्म ।

तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ।
स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ १३

---

* मङ्गलालापनैश्चैव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ।
मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ १४
प्रिया तु सीता रामस्य दाराः प्रियकृता * इति ।
गुणाद् रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत ॥ १५

प्रियकृताः वाहिताग्न्यादिषु २-२-३७ इति कृतशब्दस्य परनिपातः। तयोः परस्परप्रणयो युगपदुद्भूत इत्यभिप्रायः। एषः अधिकशः पश्चिमोत्तरदेशीयः पाठः।

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ।
अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ १६

तौ पूर्णतः परस्परहृदयज्ञावास्ताम् ।

तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ।
देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ १७

रूपवती सीता रामस्य हृदये भूयः परिवर्तते।

तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया
समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।
अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया
विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ १८

अतिकामया अतिप्रणयया ।

इति श्रीरामायणे बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ।

श्रीवाल्मीकिरामायणम् परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
लघुव्याख्यासमेतम्
संपादकः विवरणकर्ता च कालूरि हनुमन्तरावः

॥ समाप्तं बालकाण्डम् ॥

---

* पितृकृता । दृश्यताम् अयो. ११०.४९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

अयोध्याकाण्डम्

१

कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम्।
भरतं केकयीपुत्रमब्रवीद् रघुनन्दनः। १
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक।
त्वां नेतुमागतो वीर युधाजिन्मातुलस्तव।। २
श्रुत्वा दशरथस्यैतद् भरतः केकयीसुतः।
गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा।। ३
आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम्।
मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ।। ४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

युधाजित् प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः।
स्वपुरं प्राविशद् वीरः पिता तस्य तुतोष ह।। ५
स तत्र न्यवसद् भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः।
मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः।। ६
तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम्।। ७

स्मरतां अस्मरताम्।

राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ।। ८
सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः।
स्वशरीराद् विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः।। ९
तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः।
स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः।। १०
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः।
पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा।। ११
पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः।
चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च।।१२
मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः।
गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत।। १३
एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा।
रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः।। १४

नैगमाः वणिजः।

स हि नित्यं प्रशान्तात्मा मृदु पूर्वं च भाषते।
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते।। १५
कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया।। १६

मृदु पूर्वं च भाषते मृदु भाषते स्वयं पूर्वं च भाषते। मृदुपूर्वं सान्त्वपूर्वम् इति गोविन्दराजः। आत्मवत्तया सहृदयतया।

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः।
कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि।। १७

अस्त्राभ्याससमयानां प्राप्तेषु अवकाशेषु च स शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैर्नित्यं संभाषमाणो बभूव।

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः।। १८

स सद्वंशसंजातः साधुरुदारः सत्यभाषी ऋजुः धर्मार्थदर्शिभिः वृद्धैर्द्विजैः सुष्ठु शिक्षितश्च।

धर्मार्थकामतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान्।
लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः।। १९

स रामो धर्मार्थकामयथार्थस्वरूपज्ञाता स्मरणशक्तिसंपन्नः समयस्फुरणतीक्ष्णमतिमान् तत्तत् समयोपयुक्तलोकव्यवहाराणां सम्यक्क्रर्ता निपुणश्च। कृतकल्पः कृतसंविधानः।

शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः।
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः।। २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स शास्त्रज्ञः कृतज्ञः सर्वेषां तारतम्यवेत्ता यथान्यायं दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहे विचक्षणश्च।

आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित्।
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेष्वपि ।। २१

प्रजानां कष्टमददद् धर्मानुसारेण धनार्जने निपुणः शास्त्रवर्णितव्ययकर्मज्ञः शास्त्रेषु व्यामिश्रकेषु च श्रेष्ठताम् अधिगतश्च। व्यामिश्रकेषु- संस्कृतप्राकृतादिकाव्यनाटकादिषु इति महेश्वरतीर्थः। अपि आदिकाव्यस्य रामायणस्य काले प्राकृतकाव्यानि स्युः? व्यामिश्रकाः परस्परसंबद्धा अल्पा वा विद्या इति D. संस्कृतकाव्यनाटकादिषु इति गोविन्दराजः।

अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः।
वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित्।। २२

अर्थधर्मसंग्रहं कुर्वन्नेव तदनुकूलतया सुखासक्तो बभूव न तु अलसः। मनोरञ्जकसंगीतचित्रलेखनादीनां च ज्ञाता। अर्थव्ययवेत्ता च।

आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम्।
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः।। २३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः।
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः।। २४

शत्रुसेनाक्रमणकर्ता प्रहर्ता सेनासंचालनविशारदश्च। क्रुद्धैः सुरासुरैरपि संग्रामे अप्रधृष्यः।

अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी।
न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः।। २५

स न कमपि प्राणिनमवमन्यते। स कालाधीनो न भवति प्रत्युत कालमेव स्ववशे स्थापयति स्म।

एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः।
संमतस्त्रिषु लेकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः।। २६

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः।
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः।। २७
तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम्।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी।। २८
एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम्।
दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः।। २९
एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते।
कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम्।। ३०
वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः।
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान्।। ३१
यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ।
महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः।। ३२
महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्।
अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम्।। ३३
तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैर्गुणैः।
निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत।। ३४
नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि।
समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान् पृथिवीपतिः।। ३५

राजा तान् पृथक् पृथक् आनिनाय।

अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च।
राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः।। ३६
स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः
पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ
सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः।। ३७

लब्धगौरवैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरवासिभिः जानपदैश्च अधिकारिभिः समीपोपविष्टैर्वृतो नृपतिः अमरैरावृतः सहस्राक्ष इव बभौ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः।

२

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः।
हितमुद्धर्षणं चेदमुवाचाप्रतिमं वचः।। १

उद्धर्षणमानन्दकरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना।
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन्।। २
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान्।। ३
विदितं भवतामेतद् यथा मे राज्यमुत्तमम्।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत् परिपालितम्।।+ ४
सोऽहमिक्ष्वाकुभिः पूर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम्।
श्रेयसा योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत्।। ५
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता।
प्रजा नित्यमतन्द्रेण यथाशक्त्यभिरक्षता।। ६
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम्।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया।। ७
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः++।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये।। ८

अभिरोचये प्रगाढमिच्छामि।

राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन्।। ९

शौर्यधैर्यादिराजप्रभावैरेवावलम्बनीयमजितेन्द्रियैर्दुर्वहं लोकस्य गुरुं धर्मभारं वहन् परिश्रान्तोऽस्मि। धर्मधुरम् अनित्यत्वात् समासान्तो (५-४-७४) न कृतः।

सोऽहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते।
सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान्।। १०

अनुमान्य तेषामङ्गीकारं प्राप्य।

अनुजातो हि मां 3+ सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो ममात्मजः।
पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः।। ११
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम्।
यौवराज्येन योक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुङ्गवम्।। १२

पुष्यनक्षत्रयुतं चन्द्रमिव स्थितं धर्मभृतां वरं पुरुषश्रेष्ठं तं प्रीतोऽहं यौवराज्येन योजयिष्यामि।

अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः।
त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम्।। १३

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्याहमिमां महीम्।
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन् निवेश्य वै।। १४
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन् नृपा नृपम्।
वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्तमिव बर्हिणः।। १५
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम्।। १६

धर्मार्थवेत्तुस्तस्य भावं ज्ञात्वा तं भावं मनसा विचिन्त्य वृद्धं नृपं दशरथं ते ऊचुः।

अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव।
स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम्।। १७

स तस्मात्। दृश्यतां ७-१७ । युवराजानं समासान्तो न कृतः। ५-४-९१।

इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम्।
अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत्।। १८
कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम्।। १९
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह।
बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते।। २०
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः।
इक्ष्वाकुभ्यो हि सर्वेभ्योऽप्यतिरिक्तो विशांपते।। २१
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः।
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः।। २२
क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः।
मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः।। २३
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः।
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता।। २४
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते।
देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः।। २५

कीर्तिः औदार्यादिगुणनिमित्ता प्रथा यशः पराक्रमादिनिबन्धना प्रथा इति गोविन्दराजः।

यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा।
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते।। २६

+ श्लोकौ (३,४) ग्राह्यौ। ++ जीवितः 3+ मे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रामार्थे नगरस्य वा ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थम्।

संग्रामात् पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा।
पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति॥ २७
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च।
निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान्॥ २८

अग्निषु नित्यानुष्ठानेषु।

शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चित् कर्मसु दंशिताः।
इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते॥ २९

कर्मसु दंशिताः कर्मसु सन्नद्धाः।

व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति॥ ३०

उत्सवेषु विवाहाद्युत्सवेषु प्राप्तेषु तदभिवृद्धिं प्रेक्ष्य पितृवत् परितुष्यति।

सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः।
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघवः।
दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः॥ ३१

सत्यवादी महाधानुष्को वृद्धसेवी जितेन्द्रियो रामस्तव भाग्यवशात् प्रजाश्रेयसे ते पुत्रो जातः। मरीचि-पुत्रः कश्यप इव दिष्ट्या रामः पुत्रोचितगुणसंपन्नोऽस्ति।

बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः।
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा॥ ३२
अभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः।
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः॥ ३३

राष्ट्रे राजधान्यां च निवासिनस्तथा आगन्तुकाः पौरा जानपदा वृद्धास्तरुण्यः स्त्रियः सर्वे सायं प्रातरेकाग्रचित्तेन सुविख्यातस्य रामस्य बलमारोग्यमायुष्यं चाशंसन्ते।

सर्वान् देवान् नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः।
तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात् समृध्यताम्॥ ३४

आयाचितं प्रार्थनम्। समृध्यताम् सफलं भवतु।

राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम्।
पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम्॥ ३५
तं देवदेवोपममात्मजं ते
सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम्।
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं
मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

३

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः।
प्रतिगृह्याब्रवीद् राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः॥ १

प्रगृहीतानि बद्धानि।

अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ॥ २

प्रभावः भाग्यम्। अहोऽस्मि संधिरार्षः।१-१-१५

इति प्रत्यर्च्य तान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत्।
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम्॥ ३

एवं सभास्तारान् सत्कृत्य तेषु शृण्वत्सु वसिष्ठं वामदेवमन्यान् ब्राह्मणांश्चेदमब्रवीत्।

चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः।
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम्॥ ४
कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम्।
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ॥ ५

राजवचनात् सर्वाणि कार्याणि कारयित्वा प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ वसिष्ठवामदेवौ राजानमभिगम्य यथा भवता उक्तं तथा कृतमित्यब्रूताम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत्।
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति।। ६

कृतात्मा शिक्षितबुद्धिः।

स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात्।
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम्।। ७

आनयांचक्रे आनेतुं जगामेत्यभिप्रायः।

अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्।
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः।। ८
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः।
उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम्।। ९
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः।
प्रासादस्थो रथगतं ददर्शायान्तमात्मजम्।। १०
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम्।
दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम्।। ११
चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम्।
रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्।। १२

चन्द्रकान्ताननं चन्द्रवन्मनोहरमुखम्। पुंसां जनानाम्।

घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः।
न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः।। १३

पश्यमानः पश्यन्।

अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात्।
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात्।। १४
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नरपुङ्गवः।
आरुरोह नृपं द्रष्टुं सह सूतेन राघवः।। १५
स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके।
नाम स्वं श्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः।। १६
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः।
गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम्।। १७

गृह्य गृहीत्वा।

तस्मै चाभ्युद्यतं श्रीमान् मणिकाञ्चनभूषितम्।
दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम्।। १८

अभ्युद्यतं प्रागेव तत्रानीय स्थापितम्।

तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः।
स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः।। १९
तेन विभ्राजता+ तत्र सा सभाभिव्यरोचत।
विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना।। २०
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम्।
अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम्।। २१
स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः।
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः।। २२

आभाष्य राम इति व्याहृत्य।

ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः।
उत्पन्नस्त्वं गुणी ज्येष्ठो++ मम रामात्मजः प्रियः।। २३
त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः।
तस्मात् त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि।। २४

पुष्ययोगेन पुष्यनक्षत्रयुक्ते दिवसे।

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि।
गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्र वक्ष्यामि ते हितम्।। २५

त्वं स्वभावत एव भृशं विनीतो गुणवानसि।
गुणवत्यपि त्वयि स्नेहाद् हितमुपदिशामि ।

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः।
कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च।। २६

दृश्यतां परिशिष्टम्।

परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा।
अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय।। २७
तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम्।
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः।
तस्मात् पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर।। २८
तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः।
त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन्।। २९

+ विभ्राजिता ++ गुणश्रेष्ठो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतावत् कौसल्याया रामाभिषेकवार्ता न ज्ञाता।

सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ।
व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा॥ ३०
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः।
ययौ स्वं द्युतिमद् वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः॥ ३१
ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्त -
च्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाप्य।
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा
देवान् समानर्चुरतीव हृष्टाः॥ ३२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः।

४

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः।
मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम्॥ १
श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्येत मे सुतः।
रामो राजीवताम्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः॥ २

अथ पौरेषु गतेषु कार्यनिश्चयविधानज्ञो नृपो भूयो मन्त्रिभिः सह मन्त्रयित्वा श्व एव पुष्यो भविता मे सुतो रामः श्वो यौवराज्येऽभिषेच्यतामिति निश्चिकाय।

अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा।
सूतमाज्ञापयामास रामं पुनरिहानय॥ ३
प्रतिगृह्य स तद् वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ।
रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः॥ ४

आनयितुं णय गतौ इति धातोः।

द्वारथैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः।
श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत्॥ ५
प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत्।
यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद् ब्रूह्यशेषतः॥ ६
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति।
श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेतराय वा॥ ७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरयान्वितः।
प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम्॥ ८
तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः।
प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम्॥ ९
प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः।
ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः॥ १०
प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः।
प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत्॥ ११
राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा मयेप्सिताः।
अन्नवद्भिः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः॥ १२
जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि।
दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम॥ १३

इष्टं यज्ञाः कृताः।

अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखानि च।
देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः॥ १४

यज्ञैर्देवानां स्वाध्यायेन ऋषीणां सन्तानेन पितॄणां दानैर्विप्राणां चास्य शरीरस्य अनृणोऽस्मि।

न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात्।
अतो यत् त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि॥ १५
अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम्।
अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक॥ १६
अपि चाद्याशुभान् राम स्वप्नान् पश्यामि दारुणान्।
सनिर्घाता महोल्काश्च पतन्तीह महास्वनाः॥ १७
अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः।
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः॥ १८

मम जन्मनक्षत्रं सूर्याङ्गारकराहुभिः दारुणैर्ग्रहैरवष्टब्धम् इति दैवज्ञा आवेदयन्ति।

प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे।
राजा वा मृत्युमाप्नोति घोरां वापदमृच्छति॥ १९

ऋच्छति गच्छति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद् यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव।
तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः॥ २०
अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात् पूर्वं पुनर्वसू*।
श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः॥ २१

अद्य पुष्यात् पूर्वं पुनर्वसू चन्द्रोऽभ्युपगतः। श्वः पुष्ययोगमभिषेकाय प्रशस्तं दैवज्ञा आहुः।

तत्र पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम्।
श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप॥ २२
तस्मात् त्वयाद्य व्रतिना निशेयं नियतात्मना।
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना॥ २३
सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः।
भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि॥ २४
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम॥ २५

दशरथेन कृतोऽयमेव महान् दोषो यत् स भरतस्यानुपस्थितौ राममभिषेक्तुमियेष। सद्गुणवन्तं भरतं विश्वस्य तस्य सम्मत्या यदि स रामाभिषेकमकरिष्यत् तर्हि अभिषेकभङ्गो नाभविष्यत्। द्रष्टव्यो मम ग्रन्थः सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः। दृश्यतां च ९९.३

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः।
ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः॥ २६
किन्तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः।
सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव॥ २७

किन्तु सतां धर्मस्थिराणां मनुष्याणां शोभितं चित्तमपि अनित्यमिति मे मतिः।

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने।
व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययाद् गृहम्॥ २८
प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने।
तस्मिन् क्षणे विनिर्गत्य मातुरन्तःपुरं ययौ॥ २९

स्ववेश्मनि सीता नासीत्। तस्मात् तत्क्षणं विनिर्गम्य मातुर्गृहं गतः तत्रैव सीता च भवेदिति विचिन्त्य इति ऊहनीयम्।

तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम्।
वाग्यतां देवतागारे ददर्श याचतीं श्रियम्॥ ३०

याचतीं श्रियम् लक्ष्मीप्रार्थनां कुर्वाणाम्।

प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा।
सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम्॥ ३१
तस्मिन् काले हि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा।
सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च॥ ३२

अन्वास्यमाना सेव्यमाना।

श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम्।
प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम्॥ ३३

पुरुषं पुरुषोत्तमम्।

तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च।
उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं तदा॥ ३४
अम्ब पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि।
भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः॥ ३५
सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह।
एवमृत्विगुपाध्यायैः सह मामुक्तवान् पिता॥ ३६
यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने।
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम्।
हर्षबाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत॥ ३८

हर्षबाष्पकलं हर्षबाष्परुद्धकण्ठेन अस्पष्टमधुरम्।

वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः।
ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय॥ ३९
कल्याणे बत नक्षत्रे मयि जातोऽसि पुत्रक।
येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता॥ ४०
अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे।
येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति॥ ४१

---

* पुनर्वसुम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुण्डरीकाक्षं श्रीमहाविष्णुमाराधयन्त्या मया कृतं व्रतोपवासादिक्लेशसहनं सफलमभवदिति महानानन्दो मे जातः।इक्ष्वाकुराज्यश्रीस्त्वां संश्रयिष्यति।

इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत्।
प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव।। ४२
लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम्।
द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता।। ४३
सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च।
जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये।। ४४
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च।
अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च जगाम स्वं निवेशनम्।। ४५

अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च सीतायाश्चापि गमनस्य अनुज्ञां प्राप्य।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः।

५

संदिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने।
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत्।। १
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन।
श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतम्।। २
तथेति च स राजनमुक्त्वा वेदविदां वरः।
स्वयं वसिष्ठो भगवान् ययौ रामनिवेशनम्।। ३
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम्।
तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः।। ४

पाण्डुराभ्रघनप्रभम् पाण्डुरमेघवत् सान्द्रप्रभम्।

तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमः।
मानयिष्यन् स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात्।। ५
अभ्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः।
ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयम्। ६
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च।
प्रियार्हं हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः।। ७

संभाष्याभिप्रसाद्य कुशलप्रश्नेन प्रीतं कृत्वा।

प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि।
उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया।। ८
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः।
पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा।। ९
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम्।
मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः।। १०
ततो यथावद् रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः।
अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात्।। ११

अभ्यनुज्ञाप्य गन्तुमनुमतिं प्राप्य।

सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः।
सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः।। १२

पियंवदैः सुहृद्भिः सह राम आसीनस्तैः सभाजितः पश्चात् तेषामनुमतिं प्राप्य तान् विसृज्य अन्तःपुरं विवेश।

हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ।
यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः।। १३
स राजभवनप्रख्यात् तस्माद् रामनिवेशनात्।
निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम्।। १४

ददृशे ददर्श।

वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः।
बभूवुरभिसंबाधाः कुतूहलजनैर्वृताः।। १५

अयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततो वृन्दवृन्दैः कुतूहलपूर्णैः जनैर्वृताः संबाधा बभूवुः।

जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा।
बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः।। १६
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तदहर्वनमालिनी।
आसीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा।। १७

तस्मिन्नहनि सिक्तसंमृष्टरथ्या कदलीक्रमुकादिविरचितवृक्षश्रेणी सर्वतः समुच्छ्रितगृहध्वजा चायोध्या नगरी बभूव।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो[+] जनः।
रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं[++] रवेः॥ १८
प्रजालंकारभूतं च जनस्यानन्दवर्धनम्।
उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम्॥ १९

प्रजानामलंकारभूतमानन्दवर्धनं च तं महोत्सवं द्रष्टुं जन उत्सुको बभूव।

एवं तं जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः।
व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ। २०

एवं जनसंबाधं राजमार्गं पश्यन् वसिष्ठो जनौघं द्विधा विभजमान इव शनै राजगृहं ययौ।

सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः।
समियाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः॥ २१

सिताभ्रावृतपर्वतशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य स शक्रेण बृहस्पतिरिव नरेन्द्रेण समियाय।

तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः।
पप्रच्छ स च तस्मै तत् कृतमित्यभ्यवेदयत्॥ २२

तमागतं वीक्ष्य नृपो राजासनं हित्वा सगौरवं पप्रच्छ किं मयोक्तं कृतमिति। स च तत् कृतमिति निवेदयामास।

गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम्।
विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव॥ २३
तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं
महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम्।
विदीपयंश्चारु[3+] विवेश पार्थिवः
शशीव तारागणसंकुलं नभः॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः।

[+] बालाबलो। अस्मिन् पाठे अबला बलरहिता वृद्धा इति गो। [++] आकाङ्क्षन्नुदयं [3+] व्यदीपयंश्चारु

६

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्॥ १

उपागमत् उपास्त।

प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत् तदा।
महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले॥ २
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम्।
ध्यायन् नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे॥ ३
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः॥ ४
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः।
अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः॥ ५
तत्र शृण्वन् सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम्।
पूर्वां संध्यामुपासीनो जजाप यतमानसः॥ ६

जजाप यतमानसः निश्चलचित्तो गायत्रीं जजाप।

तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम्।
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान्॥ ७

शिरसा प्रणतो मधुसूदनं तुष्टाव। शुभक्षौमसंवीतो ब्राह्मणान् पुण्याहं वाचयामास।

तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तदा।
अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः॥ ८
कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम्।
अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः॥ ९
ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम्।
प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम्[+]॥ १०
सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च॥ ११

श्वेतमेघाच्छन्नपर्वतशिखरतुल्येषु देवालयेषु चतुष्पथेषु वीथीषु देवतावृक्षेषु अट्टालकेषु च।

[+] चक्रे शोभां परां पुनः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।
कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तदा ॥ १३

वृक्षेष्वालक्षितेषु दूरादपि दृश्येषु उन्नतवृक्षेषु । ध्वजाः सचिह्नाः पताका उचिह्ना इति गोविन्दराजः।

नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम् ।
मनःकर्णसुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४

शुश्रुवुः जनाः शुश्रुवुः।

रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।
रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५
बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः ।
रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रुरेव मिथः कथाः ॥ १६
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।
राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिषेचने ॥ १७
प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ।
दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनु रथ्यासु सर्वशः ॥ १८

तथा अनु पुष्पाद्यलंकरणानन्तरम् रामाभिषेक-कार्यक्रमो रात्रिं यावत् भविष्यतीति विभाव्य प्रकाशी-करणार्थं सर्वशो रथ्यासु बहुशाखायुतान् दीपस्तम्भान् चक्रुः ।

अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।
आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९
समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ।
कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २०
अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१
सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२

जनानां तारतम्यद्रष्टा रामो यन्नो महीपतिश्चिराय गोप्ता भविता तत् सर्वे अनुगृहीताः स्मः ।

अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३
चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।
यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा ।
दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥२५
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।
रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६

रामस्य पुरीम् अयोध्याम् ।

जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः ।
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७

जनप्रवाहसंचारोद्भूतो निस्वनः श्रुतः।

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं
दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः ।
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ
समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ।

७

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु + सहोषिता ।
प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १

कैकेय्याः विवाहानन्तरं तया सह मातृगृहादागता जन्मनः प्रभृति कैकेय्या सहोषिता वर्धिता च बन्धुदासी (मन्थरा) चन्द्रवद् धवलं प्रासादं यदृच्छया आरुरोह । यतो जाता यत्रकुत्रचिज्ज्ञाता अज्ञातमातापितृकेति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ । तादृशीं दासीं को नाम मान्यो राजा अन्तःपुरं प्रवेशयेत् ? यतो जाता आ जन्मनः इति व्याख्येयम् । D.

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ।
अयोध्यां मन्थरा तस्मात् प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २

+ कैकेय्यास्तु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पताकाभिर्वराहाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् ।
सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ४

धात्रीं रामधात्रीम् ।

उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।
राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ।
अतिमात्रं प्रहर्षोऽयं किं जनस्य च शंस मे ।
कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ५

महाहर्षसंयुक्ता राममाता किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य जनेभ्यो धनं संप्रयच्छति किम् ? जनस्यातिमात्रस्यास्य प्रहर्षस्य किं कारणम् ? अपि संप्रहृष्टो महीपतिः किमपि महाकार्यं करिष्यति? अर्थपरा कदर्या भूत्वापि इति चैका व्याख्या । जनस्य अतिमात्रं प्रहर्षो दृश्यते इति शेषः । इति महेश्वरतीर्थः । अतिमात्रप्रहर्षः इति पाठान्तरम् ।

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री परमया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ ६

कुब्जा गडुला Hump backed इति व्याख्यातारः। कुब्जाः तज्जातिभवा दास्य इति cr. notes. काव्ये तु मन्थरायाः कुब्जत्वं (Hump back) च वर्णितम् ।

श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम् ।
राजा दशरथो राममभिषेचयितानघम् ॥ ७
धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ।
कैलासशिखराकारात् प्रासादादवरोहत ॥ ८

अवरोहत अवारोहत् ।

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन किमात्मानं न बुध्यसे ॥ १०

मूढे ! उत्तिष्ठ । किं शेषे ? भयं त्वामभितो वर्तते। दुःखप्रवाहेण संप्लुतमात्मानं किं न बुध्यसे ?

अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ ११

पत्युः प्रियतमेव त्वं दृश्यसे परन्तु त्वमनिष्टासि। इदमजानती त्वं तव सौभाग्येन गर्वसि । ग्रीष्मकाले नदीप्रवाहवत् ते सौभाग्यं चलमस्ति ।

एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत् परम् ॥ १२
कैकेयी त्वब्रवीत् कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ १३
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १४
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी ।
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १५

कैकेय्या हितैषिणी सा विषण्णतरा भूत्वा तस्या विषादं रामाद् विभेदं च जनयन्ती प्रोवाच ।

अक्षेमं सुमहद् देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १६
सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ १७

सा तस्मात्। दुःखं मनस्तापः शोकः रोदनम् ।

तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद् भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः ॥ १८

तव वृद्धिर्मम वृद्धिस्तव दुःखं मम दुःखमिति मन्थराया अभिप्रायः।

नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ १९
धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावे न जानीषे तेनैवमतिसंधिता ॥ २०

तव पतिर्धर्मान् भाषते परन्तु निगूढमपकरोति । प्रियं ब्रूते परन्तु क्रूरः । हे शुद्धभावे ! तेनैवं प्रतारितमात्मानं न जानीषे ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।
अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २१

तत्तत्कालोचितं वृथा सान्त्वं त्वयि प्रयुञ्जानस्ते भर्ता कौसल्यामेवाद्य संपदा योजयिष्यति ।

अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्यं स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २२

काल्यं श्वः प्रभाते । अत्र काल्यमिति अव्ययपदत्वेन ग्राह्यम् । काल्ये इति पाठान्तरं कल्ये कल्यमिति च ।

शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
आशीविष इवाङ्केन बाले परिधृतस्त्वया ॥ २३

पतिनामकः स ते शत्रुः । मूढे! हितमिच्छन्त्या मात्रेव स त्वया अङ्केन सर्प इव धृतः ।

यथा हि कुर्यात् सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः ।
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २४
पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यं सुखोचिते ।
रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २५
सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ २६

हे आश्चर्यकरसौन्दर्यवति! कैकेयि! समयोचितं ते हितं कार्यं क्षिप्रं कुरु । पुत्रमात्मानं मां च त्रायस्व।

मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ २७
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ।
कैकेयी मन्थरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ २८
इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम् ।
एतन्मे प्रियमाख्यातं [+] किं वा भूयः करोमि ते ॥ २९
रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये ।
तस्मात् तुष्टास्मि यद् राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥

३०

[+] प्रियमाख्यातुः

न मे परं किञ्चिदितस्त्वया पुनः
प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचो वरम् ।
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं
वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३१

इतः परं प्रियं मम किमपि नास्ति त्वमप्याख्यातुं न शक्नोषि । मम श्रेष्ठं प्रियं त्वमवोचः । अत उत्तमं वरं ते प्रददामि । वृणु ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः।

८

मन्थरा त्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणं च तत् ।
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १

मन्थरा तु कैकेयीं प्रति अक्षमा कोपदुःखसमन्विता तदाभरणमुत्सृज्य पश्चादिदमुवाच ।

हर्षं किमिदमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ।
शोकसागरमध्यस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २

मूर्खे! त्वमस्थाने हर्षमकरोः । किमिदम्? शोकसागरमध्यस्थमात्मानं नावगच्छसि ।

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ३
प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रतीतां तां हतद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीव त्वं कृताञ्जलिः ॥ ४

यैवराज्येन यौवराज्येन हेतुना। प्रतीतां प्रसिद्धाम् अधिकारवतीमित्यभिप्रायः ।

हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ ५

उत्तरपदे ते स्नुषाः इत्युक्तत्वाद् रामस्य परमाः स्त्रियः इत्यस्य रामस्य भार्याः इत्येवार्थो वक्तव्यः । कथं तर्हि एकपत्नीव्रतप्रसिद्धस्य रामस्य बहुभार्याकथनमिति चेद् राजानः प्रायेण बहुपत्नीकाः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाश्चान्यराजवद् बहुभार्यावन्तो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवेयुरिति भविष्यद्दृष्ट्या परिमितविवेकया तद्गुणाज्ञया मन्थरया एवमुक्तमिति समाधेयम् ॥ D.

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ।
रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ ६

परमप्रीतां परम् अप्रीताम् । ब्रुवन्तीं ब्रुवतीम् ।

धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥७

गुरुभिर्दान्तः गुरुभिः शिक्षितः ।

भ्रातॄन् भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति ।
संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ ८
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात् परम् ।
पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ॥ ९

रामस्य वर्षशतपरिपालनानन्तरं ध्रुवं भरतश्च पितामहपितृक्रमादागतं राज्यमाप्स्यति ।

सा त्वमभ्युदये प्राप्ते वर्तमाने च मन्थरे ।
भविष्यति च कल्याणे किमर्थं परितप्यसे ।

तस्मान्मन्थरे! प्राप्ते वर्तमाने चाभ्युदये शुभे च भविष्यति किमर्थं त्वं परितप्यसे?

यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।+
कौसल्यातोऽतिरिक्तं च स तु शुश्रूषते हि माम् ॥ १०
कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ११
अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानंमवबुध्यसे ।
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ १२

कष्टपूर्णे दुःखसागरे मज्जन्ती मूर्खत्वात् स्वप्रयोजनमपश्यन्ती आत्मानं नावबुध्यसे । अनर्थदर्शिनी अर्थादर्शिनी स्वप्रयोजनादर्शिनी ।

भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ।
राजवंशात् तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥ १३

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ।
स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ १४
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।
स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ १५

यदि ज्येष्ठो गुणहीनो भवेत् तर्हि गुणवत्स्वितरेष्वपि स्थापयन्ति ।

असावत्यन्तनिर्भग्रस्तव पुत्रो भविष्यति ।
अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ १६
साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ।
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥ १७

तस्मादहं त्वदर्थे संप्राप्तास्मि । त्वं तु मां नावबुध्यसे यतः सपत्नीवृद्धौ पारितोषिकं मे दातुमिच्छसि । सपत्नि सपत्नी ।

ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा ॥ १८

दृश्यतां परिशिष्टम्।

बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।
सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ १९

आ बाल्यादपि भरतो मातुलगृहं प्रति असकृद् गमनागमनं करोतीति अभिप्रायः ।

गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ।
अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ २०

लोकेषु जनेषु ।

तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ २१
तस्माद् राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः ।
एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ २२
एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ।
यदि चेद् भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ २३

अथवा यदि भरतो धर्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति तर्हि तव तव बन्धुपक्षस्य च श्रेय एव भविष्यति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ।
समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ २४

नष्टार्थः स भरतः समृद्धार्थस्य रामस्य वशे कथं जीविष्यति ?

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ २५

अरण्ये सिंहेनानुद्रुतं गजयूथपमिव रामेणाक्रम्यमाणं भरतं त्रातुमर्हसि ।

दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ २६
यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति
ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति ।
अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे
परस्य चाद्यैव विवासकारणम् ॥ २७

इति श्रीरामयणे अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः।

९

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलिताना ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद् राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ३
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४

उपहिंसन्ती उपहिंसती ।

हन्तेदानीं प्रवक्ष्यामि कैकेयि श्रूयतां च मे ।
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५
श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ।
किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ६
कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद् राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ७
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कुब्जा वचनमब्रवीत् ॥ ८
तव देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ।
अगच्छत् त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ९
दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान् प्रति ।
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १०

तिमिर्ध्वजचिह्नमस्येति वा तिमिध्वजनामा शम्बर इति विख्यातापरनामा वा ।

स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ।
ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिर्जितः ॥ ११
तस्मिन् महति संग्रामे राजा दशरथस्तदा ।
अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः ॥ १२
तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ।
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १३

द्वादशे श्लोके रक्षितः इति पदमूहनीयम् । त्रयोदशे श्लोके पुनः (रक्षितः) इति च ।

स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ ।
गृह्णीयामिति तत् तेन तथेत्युक्तं महात्मना ।
अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १४
तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
प्रव्राजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ १५
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ।
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ।
मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥ १६
दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ।
त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ १७
न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।
तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ॥ १८
न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।
मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ १९
मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्याद् दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात् ।
तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रमेत् ॥ २१
यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः ।
व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २२

व्यवस्थाप्य प्रतिज्ञायां स्थापयित्वा ।

रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभः ॥ २३
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ।
भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ २४

रामोऽरामो भविष्यति रामः प्रजानामरामः प्रजारञ्जनमकुर्वाणः भविष्यति ।

येन कालेन रामश्च वनात् प्रत्यागमिष्यति ।
तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ।
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्धमात्मवान् ॥ २५

येन कालेन रामो वनात् प्रतिनिवर्तिष्यते तेन कालेन बुद्धिमान् तव पुत्रो वशीकृतप्रजः संपादितमित्रः कृतमूलो भविष्यति ।

प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा ।
रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ २६
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ।
हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ २७

प्रतीता करणीयं ज्ञातवती ।

कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम् ।
पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ २८
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ।
नाहं समवबुद्ध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ २९
सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः ।
त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना ॥ ३०

सन्ति कुब्जाः पूर्वजन्मकृतपापेन दुरवयवनिर्माणवत्यो वक्रशरीराश्च । त्वं यद्यपि किञ्चिद् वक्रासि तथापि वातेन संनतं पद्ममिव प्रियदर्शनासि ।

उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत् स्कन्धात् समुन्नतम् ।
अधस्ताच्चोदरं शातं [+] सुनाभमिव लक्षितम् ॥ ३१

व्याप्तं तवोरः स्कन्धं यावत् समुन्नतमस्ति । तदधस्तात् शातं सुनाभमुदरं वक्षस औन्नत्येन लक्षितवद् दृश्यते ।

जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामशोभितम् ।
जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ ॥ ३२

रशनादामशोभितं तव जघनं शब्दायते । सुसंहते ते जङ्घे सुनिर्मिते पादौ चायतौ ।

त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनि ।
अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ॥ ३३
तवेदं स्थगु यद् दीर्घं रथघोणमिवायतम् ।
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ३४

रथाग्रभागवद् दीर्घं विशालं चास्ति ते स्थगु यत्र ते मतयो राजनीतयो मायाश्च वसन्ति ।

अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ।
अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ ३५

अभिषिक्ते भरते रामे च वनं गते ते स्थगु स्वर्णमालया अलंकरिष्यामि ।

जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ।
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ ३६

लब्धार्था संतुष्टा च सुनिष्टप्तेनोत्तमकाञ्चनेन तव स्थगुनः पटलं कारयिष्यामि ।

मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ।
कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ ३७
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ।
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ।
गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जनम् ॥ ३८

[+]शान्तं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप्रतिमानना त्वं चन्द्रं स्पर्धमानेन मुखेन द्विषज्जनं प्रति गर्वं कुर्वती औद्धत्येन संचरिष्यसि ।

तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ।
पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ३९
इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ।
शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ४०
गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ।
उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ४१

राजानमनुदर्शय राजानं तव मार्गे प्रवर्तयस्व ।

तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ४२
अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ४३
ततो हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशं गता ।
संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ४४
इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि ।
वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिम् ॥ ४५

रामे वनं गते भरतो महीं प्राप्स्यति । अथवा इह मां मृतां नृपायावेदयिष्यसि ।

अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणम् ।
निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ।
असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं
तदाधिशिश्ये पतितेव किंनरी ॥४६

निधाय अवमुच्य ।

उदीर्णसंरम्भतमोवृताननना
तथावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा
तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ४७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ।

१०

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ॥ १

प्रियार्हां कैकेयीम् ।

तां तत्र पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ २
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ॥ ३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ।
महागज इवारण्ये स्नेहात् परिममर्श ताम् ॥ ४

मृगयुना णत्वपाठो न दृश्यते। क्षुभ्नादिष च ८-४-३९ इति समाधेयम्।

परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ।
कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ ५
न ते ऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ ६
यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ।
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ।
भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी । ७
सन्ति मे कुशला वैद्या अभितुष्टाश्च सर्वशः ।
सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ ८

अभितुष्टाः वेतनसम्मानादिभिः परितुष्टाः ।

कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ।
कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥ ९

कस्य प्रियं कर्तुमिच्छसि ? केन वा तवाप्रियं कृतम्? कोऽद्य प्रियं को वा सुमहदप्रियं लभताम्?

अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम् ।
दरिद्रः को भवत्वाढ्यो द्रव्यवान् वाप्यकिंचनः ॥ १०
अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।
न ते कंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ११
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ।
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मम जीवितेनापि तव वाञ्छां सफलयामि । यन्मनसेच्छसि तद् ब्रूहि । यावद् रथचक्रमावर्तते तावन्मम राज्यमस्ति ।

तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ।
परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ १३

परिपीडयितुं वाग्भिः परिपीडयितुम् ।

नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्न विमानिता ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित् तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ १४
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ।
अथ तद् व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ॥ १५
एवमुक्तस्तया राजा प्रियया स्त्रीवशं गतः ।
तामुवाच महातेजाः कैकेयीमीषदुत्स्मितः ॥ १६

ईषदुत्स्मितः ईषत् स्मयमानः ।

अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ।
मनुजो मनुजव्याघ्राद् रामादन्यो न विद्यते ॥ १७

अवलिप्ते सौभाग्यगर्विते ।

भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ।
एतत् समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत् साधु मन्यसे ॥ १८

भद्रे! मम हृदयं सीदति । तद् गृहीत्वा उद्धरस्व। एतत् सर्वं समीक्ष्य यत् त्वं साधु मन्यसे तद् ब्रूहि ।

बलमात्मनि पश्यन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १९
तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ।
व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ २०
यथा क्रमेण शपसि वरं मम ददासि च ।
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद् देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ २१
चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ।
जगच्च पृथिवी चैव सगन्धर्वा सराक्षसा ॥ २२
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ २३
सत्यसंधो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः ।
वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः ॥ २४
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ।
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ २५

अभिशस्य सर्वा देवताः साक्षित्वेन शृण्वन्त्वित्युद्घुष्य इति गोविन्दराजः।

वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ।
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २६
अभिषेकसमारम्भो रामे समुपकल्पितः+ ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ॥ २७
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २८
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ।
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ २९

वनम् इति पाठान्तरम् ।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
व्यथितो विक्लबश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ३०
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ।
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ।
मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ३१

भूयः इति वचनेन कैकेयीवचनं श्रुत्वैव २९ तमश्लोकानन्तरं प्रथमं मुमोह इत्यूह्यम् ।

चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ।
कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ३२
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ।
किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ ३३
सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ।
तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ३४
त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता ।
अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ॥ ३५

+ राघवस्योपकल्पितः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ।
अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ ३६
कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ।
जीवितं वात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ ३७
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ।
अपश्यतस्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ॥ ३८
तिष्ठेल्लोको विना सूर्य सस्यं वा सलिलं विना।
न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ ३९
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ।
अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ ४०
स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्
स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ।
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारिता -
वुभावसंप्राप्य + यथातुरस्तथा ॥ ४१

इति ब्रुवन् उल्लङ्घितमर्यादया भार्यया हृदये गृहीतः स राजा अनाथवद् विलपन् प्रसारितौ देव्याश्चरणावुभावसंप्राप्य रोगग्रस्तवत् पपात ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः।

११

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात् परिच्युतम् ॥ १
अनर्थरूपासिद्धार्था * अभीता भयदर्शिनी ।
पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २

मूर्तीभूतानर्था तावत्पर्यन्तमनिष्पन्नप्रयोजना कैकेयी अतदर्हं पुण्यान्ते देवलोकात् परिच्युतं ययातिमिव स्थितं शयानं महाराजमभीता भयदर्शिनी पुनस्तमेव वरमागृह्णती उवाच ।

त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ।
मम चेमं वरं कस्माद् विधारयितुमिच्छसि ॥ ३

+ स्पृश्य * अनर्यरूपा सिद्धार्था इति cr. अनर्थरूपासिद्धार्था इति पाठ्यः।

विधारयितुमिच्छसि निरोद्धुमिच्छसि ।

एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।
प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ।
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५
कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम् ।
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत् तदसत्यं भविष्यति ।
अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ ६

कैकेय्याः प्रियं कर्तुं मया रामो वनं प्रव्राजित इति यद्यपि सत्यमेव सर्वस्मै ब्रूयां तथापि न कोऽपि तद् विश्वस्यात् । लोके अतुला अपकीर्तिर्ध्रुवः परिभवश्च मे भवतः ।

तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ।
अस्तमभ्यगमत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ७
सा त्रियामा तथार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।
राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ ८
तथैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ।
विललापार्तवद् दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ ९
न प्रभातं त्वयेच्छामि मयायं रचितोऽञ्जलिः ।
अथ वा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ।
नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ १०
एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ।
प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ ११
साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ।
प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ १२

त्वद्गतस्य त्वदाश्रितस्य ।

शून्ये न * खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम् ।
कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ १३

इदं सर्वं शून्ये न खलु मयोक्तम् । साधु प्रसादं मे कुरु । सहृदयासि ।

* शून्येन इति cr. । शून्ये न इति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा
ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः ।
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं
भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ १४

अश्रुकलस्य बाष्पावरोधादव्यक्तकण्ठस्य ।

ततः स राजा पुनरेव मूर्छितः
प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ।
समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति
क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥१५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः।

१२

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १
पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ।
शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २

त्वया मह्यं कृतां प्रतिज्ञामिदानीं श्रुत्वा पापं कृत्वेव दुःखितः क्षितितले शेषे । किमिदम् ? त्वं मर्यादायां स्थातुमर्हसि ।

आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मं प्रचोदितः ॥ ३
संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ।
प्रदाय पक्षिणे राजञ् जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४
तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे ।
याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५
सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ।
सत्यानुरोधात् समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६

समये वृद्धिसमयेऽपि ।

समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७

एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत् पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ८

निर्विशङ्कया कैक्येयैवं प्रचोदितो राजा इन्द्र-प्रयुक्तोपेन्द्रकृतं पाशं बलिरिव धर्मपाशमुन्मोक्तुं न शशाक।

उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ।
स धुर्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरा+ यथा ॥ ९

युगचक्रयोर्मध्ये सक्तधुर्यवत् उद्भ्रान्तहृदयो विवर्णवदनश्च बभूव ।

विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ।
कृच्छ्राद् धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १०
यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः ।
तं त्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ ११
ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः ।
उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता ॥ १२
किमिदं भाषसे राजन् वाक्यं गररुजोपमम् ।
आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ १३

राजन्! विषबाधातुल्यं वाक्यं भाषसे । किमिदम्? शीघ्रं पुत्रं राममिहानाययितुमर्हसि ।

स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ।
निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४

स्थाप्य स्थापयित्वा । निःसपत्नां शत्रुरहिताम्।

स नुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १५
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ।
ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कैकेयी तदनन्तरम् ।
स्वयमेवाब्रवीत् सूतं गच्छ त्वं राममानय ॥ १७

सुमन्त्रागमनं काव्ये अकथितमूह्यम् ।

ततः स राजा तं सूत सन्नहर्षः सुतं प्रति ।
शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः ॥ १८

+ अन्तरं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ।
प्रगृहीताञलिः किञ्चित् तस्माद् देशादपाक्रमत् ॥१९

उवाच किमप्यस्पष्टमुवाच । तत् करुणमस्पष्टं वाक्यं श्रुत्वा दीनं च राजानं दृष्ट्वा प्रगृहीताञलिः सुमन्त्रस्तस्माद् देशात् किञ्चिदपाक्रमत ।

यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ २०
सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ।
स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ २१
सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ।
व्यक्तं रामोऽभिषेकार्थमिहायास्यति धर्मवित् ॥ २२
इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः ।
निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया ॥ २३
ततः पुरस्तात् सहसा विनिर्गतो
महीपतीन् द्वारगतान् विलोकयन् ।
ददर्श पौरान् विविधान् महाधना -
नुपस्थितान् द्वारमुपेत्य विष्ठितान्॥२४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः।

१३

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १

उष्य उषित्वा। सहराजपुरोहिताः वसिष्ठसहिताः।

सह राजपुरोहिताः इति cr. एतावता रात्रिर्गता इत्यूह्यम् ।

अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ।
राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणास्तु संगताः ॥ २

अमात्याः सेनान्यो वणिङ्मुख्याश्च रामाभिषेकार्थं प्रीयमाणाः समागच्छन् ।

उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ।
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ ३
काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ।
रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ॥ ४
गङ्गायमुनयोः पुण्यात् संगमादाहृतं जलम् ।
याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च ॥ ५
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाः समाहिताः ।
ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ ६

समाहिताः मिश्रिताः । ताभ्यः ताभ्यो नदीभ्यः।

क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ।
सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ।
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ॥ ७

क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयो लाजयुताः क्षीरोद्गारिभिः (प्रत्यग्रैः) वृक्षपत्रैश्छन्नाः पद्मोत्पलयुता उत्तमजलेन पूर्णाः काञ्चनकलशाः रजतकलशाश्च तत्र भान्ति स्म ।

चन्द्रांशुविकचप्रख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम् ।
सञ्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ ८

प्रसृतचन्द्रकिरणसमं धवलं रत्नभूषितं रामस्योत्तमं वालव्यजनं सञ्जमतिष्ठत् ।

चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् ।
सञ्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ ९

चन्द्रमण्डलसंकाशं पाण्डुरं कान्तिकरमभिषेक-समये पुरस्कार्यं शोभायुक्तमातपत्रं सञ्जम् ।

पाण्डुरश्च वृषः सञ्जः पाण्डुराश्वश्च सुस्थितः ।
प्रस्रुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ १०

पाण्डुरो वृषः सञ्जः। पाण्डुरोऽश्वः सुस्थितः । राजाधिरोहणयोग्यो मदगजः प्रतीक्षते ।

अष्टौ कन्याश्च मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथापरे ॥ ११

मङ्गल्याः मङ्गलप्रदाः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ।
तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १२
ते राजवचनात् तत्र समवेता महीपतिम् ।
अपश्यन्तोऽब्रुवन् को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ १३
न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ।
यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १४

यौवराज्याभिषेकः तदर्थं वस्तुनिवहः ।

इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान् महीपतीन् ।
अब्रवीत् तानिदं सर्वान् सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १५

सार्वभौमान् विविधप्रदेशेभ्य आगतान् । सर्वांस्तांश्च इति पाठान्तरम् ।

अयं पृच्छामि वचनात् सुखमायुष्मतामहम् ।
राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् ॥ १६

आयुष्मतां भवतां वाक्येन संप्रतिबुद्धस्य राज्ञः सुखमन्तःपुरादनिर्गमनकारणं च पृच्छामि । यच्चागमनकारणम् यच्च अगमनकारणम् । चानागमनकारणम् इति अधःसूचिकापाठः सुगमः ।

इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ।
आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ॥ १७
गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ।
बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ १८
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागता नृप ।
दर्शनं प्रतिकाङ्क्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ १९
स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ।
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ।
इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात् पुनः ॥ २१
स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।
निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ २२

१२-२३ श्लोके दशरथवचनात् सुमन्त्रो रामं द्रष्टुं गत इत्युक्तम् । १२-२४ श्लोके गच्छन् स राज्ञः पौरांश्च ददर्श इत्युक्तम् । १३-१५, १६ श्लोकयोः अहं दशरथस्यात्रानुपस्थितिकारणं ज्ञास्यामीत्युक्त्वा पुनः राजसमीपं जगामेत्युक्तम् । रामसमीपं गच्छेति राज्ञा उक्तोऽपि अगत्वा पुनः सुमन्त्रो राजसकाशं गत इति कथंचिदवगन्तव्यम् । मन्यमानः प्रियं महत् महत् प्रियं भवतु इति चिन्तयन्।

प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ।
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ २३

पताकाध्वजशोभितं राजमार्गं प्रविष्टः स सूतस्तत्र रामयौवराज्याभिषेकसम्बन्धिनीः कथाः शुश्राव ।

ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ।
रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ २४
महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ।
काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ॥ २५

काञ्चनप्रतिमैकाग्रं काञ्चनप्रतिमालंकृतमुख्याग्रभागम् ।

शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहोपमम् ।
दामभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ २६
स वाजियुक्तेन रथेन सारथि-
र्नराकुलं राजकुलं विलोकयन् ।
ततः समासाद्य महाधनं महत्
प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ॥ २७
तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं
महाविमानोत्तमवेश्मसंघवत् ।
अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः
प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ २८

अद्रिशिखरतुल्यं निश्चलमेघसमानं विशालशालाश्रेष्ठगृहसमुदाययुतं तद् राजभवनं सारथिः बहुरत्नयुतं समुद्रं मकर इव अवार्यमाणः प्रविवेश ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१४

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ।
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २
तत्र काषायिणो वृद्धान् वेत्रपाणीन् स्वलंकृतान् ।
ददर्श विष्ठितान् द्वारि स्त्र्यध्यक्षान् सुसमाहितान् ॥३

स्त्र्यध्यक्षान् अन्तःपुराध्यक्षान् । सुसमाहितान् सावधानान् । विष्ठितान् स्थितान्।

ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः ।
सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ४
प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः ।
तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ५
तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ।
ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ६
वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ।
अनुलिप्तं परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥ ७
स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया ।
उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ ८
तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ।
ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ९
प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ।
राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १०

विहारशयनासने सोफातुल्यासने स्थितम् ।

कौसल्यासुप्रजाराम + पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११

दृश्यतां बाल २२.२

एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ।
ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १२

+ कौसल्यासुप्रजा देव

रामः सुमन्त्रं संमान्य सीतामुवाच ।

देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ।
मन्त्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितम् ॥ १३
लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ।
संचोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे + ॥ १४
यादृशी परिषत् तत्र तादृशो दूत आगतः ।
ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १५
हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ।
सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ १६
पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ।
आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ १७

अभिदध्युषी अभिध्यायन्ती।

स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ।
ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १८

अर्थिनः दर्शनार्थिनः ।

मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया हेमवर्चसम् ।
करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ॥ १९
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ।
प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ २०
स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ।
निकेतान्निर्ययौ श्रीमान् महाभ्रादिव चन्द्रमाः ॥ २१
छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ।
जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ २२
ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत
तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ २३
स राघवस्तत्र कथाप्रलापं
शुश्राव लोकस्य समागतस्य ।
आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः
प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ २४

+ मदिरेक्षणा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य
राजप्रसादाद् विपुलां गमिष्यन् ।
एते वयं सर्वसमृद्धकामा
येषामयं नो भविता प्रशास्ता ।
लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं
प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ॥ २५

राजप्रसादात् विपुलां राज्यश्रियं प्राप्स्यन् एष रामो गच्छति ।

स घोषवद्भिश्च हयैः सनागैः
पुरस्सरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ।
महीयमानः प्रवरैश्च वादकै-
रभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ २६

स्वस्तिकाः जय जयेति वादिनो वन्दिन इति गोविन्दराजः।

करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं
महाजनौघैः परिपूर्णचत्वरम् ।
प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं
ददर्श रामो रुचिरं महापथम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः।

१५

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ।
अपश्यन्नगरं श्रीमान् नानाजनसमाकुलम् ॥ १
स गृहैरभ्रसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् ।
राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २

अगरुधूपितं राजमार्गं मध्येन ययौ ।

शोभमानमसंबाधं तं राजपथमुत्तमम् ।
संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ३
आशीर्वादान् बहून् शृण्वन् सुहृद्भिः समुदीरितान् ।
यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान् ययौ ॥ ४
पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ।
अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ५

अद्याभिषिक्तस्त्वं पितामहैः प्रपितामहैश्चाचरितं तं मार्गमुपादायानुपालय ।

यथा स्म लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः ।
ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ॥ ६
अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः ।
यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ७

अद्य रामो राज्ये प्रतिष्ठितो नगरे यास्यति। तं तदा यदि पश्याम नो भोजनेनान्यैः कार्यैर्वा किं प्रयोजनम्?

अतो हि नः प्रियतरं नान्यत् किंचिद् भविष्यति ।
यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ८
एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः ।
आत्मसंपूजनीः शृण्वन् ययौ रामो महापथम् ॥ ९

उदासीनः हर्षमप्रकटयन् ।

न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ।
नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १०
सर्वेषां स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ।
चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ ११

धर्मात्मा रामः सर्वप्रजानां सर्वेषु वयोवृद्धेषु दयां कुरुते । तेन ते तमनुसरन्ति ।

स राजकुलमासाद्य महेन्द्रभवनोपमम् ।
राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १२

राजकुलम् राजभवनम् ।

स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।
संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमभ्यगात् ॥ १३
ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा
जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ।
प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं
यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ १४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१६

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।
कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २

विनीतवत् विनयवान् भूत्वा । क्रियाविशेषण-मिदम् ।

रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम् ।
निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५
ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ।
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६

उपप्लुतम् उपरक्तम् ।

अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् ।
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७

ऊहातीतं नृपतेस्तं शोकमूहमानः पर्वणि समुद्र इव रामः प्रक्षुब्धतरो बभूव ।

चिन्तयामास स तदा रामः पितृहिते रतः ।
किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८

किमद्य मां पिता न प्रत्यभिनन्दत्येवेति रामोऽ-चिन्तयत् ।

अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९

आयासः दुःखम् ।

स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १०
कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद् येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥ ११

तन्ममाचक्ष्व कोपहेतुं मे ब्रूहि ।

विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ।
शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते ।
संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १२

संतापः व्याधिः । अभितापः चिन्ता ।

कच्चिन्न किंचिद् भरते कुमारे प्रियदर्शने ।
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातृणां वा ममाशुभम् ॥ १३
अतोषयन् महाराजमकुर्वन् वा पितुर्वचः ।
मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १४

कुपितं पितरमतोषयन् तस्य वचोऽकुर्वन् वा मुहूर्तमपि जीवितुं नेच्छेयम् ।

यतोमूलं नरः पश्येत् प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन् न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १५

यस्मान्नर आत्मनो जन्मेह प्राप्नोति तस्मिन् प्रत्यक्षे दैवते सति कथं तस्यानुकूलं न प्रवर्तेत ?

कच्चित् ते परुषं किञ्चिदभिमानात् पिता मम ।
उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः ॥ १६

कच्चित्त्वाभिमानाद् भवत्या मम पिता न किंचित् परुषमुक्तो येनास्य मनः पीडितम् ?

एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ।
किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १७
अहं हि वचनाद् राज्ञः पतेयमपि पावके ।
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ।
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ १८
तद् ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ २०
पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ २१
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ २२
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।
आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ २३
स निदेशे पितुस्तिष्ठ यथा तेन प्रतिश्रुतम् ।
त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २४
सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीरधरो वस ॥ २५
भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ २६

भरतः कोसलपुरे वसन् इमां वसुधां प्रशास्तु ।

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमं ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २७
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २८
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापुरमरिंदमः ॥ २९
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ३०

ब्रूमि ब्रवीमि ।

हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
नियुज्यमानो विश्रब्धं किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ३१
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे ।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ३२

अलीकं मानसं मनोगतं दुःखम् । तन्मम हृदयं दहति ।

भ्रात्रे गुणवते तस्मै भरताय महात्मने ।
न मे ऽस्त्यदेयं कैकेयि पादौ सत्येन ते शपे ॥+ ३३
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ।
तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ३४
तदाश्वासय हीमं त्वं किं न्विदं यन्महीपतिः ।
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ३५
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ ३६
दण्डकारण्यमेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः ।
अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ३७

पितुर्वाक्यं साध्यमसाध्यं वेत्यविचार्यैव चतुर्दश वर्षाणि वस्तुमितोऽहं सत्वरं दण्डकारण्यं गच्छामि ।

सा हृष्टा तस्य तद् वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।
प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम् ॥ ३८
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ॥ ३९
तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ ४०
व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ।
नैतत् किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ ४१

मन्युर्दुःखम् ।

यावत् त्वं न वनं यातः पुरादस्मादभित्वरन् ।
पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ ४२
धिक् कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ।
मूर्छितो न्यपतत् तस्मिन् पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ ४३

+ अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान् धनानि च।
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ॥
सीतां धनुर्भङ्गकाले इति भावः इति गोविन्दराजः । अर्थाद् विवाहात् पूर्वम्। किन्तु धनुर्भङ्गकाले भरतस्तत्र नासीत्। धनुर्भङ्क्त्वा रामः सीतायाः पतिः निश्चितः। अयं श्लोकः सर्वत्र दृश्यते। एतदनन्तरमेव ३३ श्लोकः cr. अधःसूचिकायां दत्तः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
कशयेवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ ४४

कृतत्वरः अभवत् ।

तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।
श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ ४६
यदत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ ४७
न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ ४८

पितुः शुश्रूषा आज्ञापालनं वा यतो भवति ततो महत्तरं धर्माचरणं न किञ्चिदस्ति ।

अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ ४९
न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणम् ।
यद् राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ ५०

कैकेयि! मयि तव परिपूर्णोऽधिकारोऽस्ति । एवं स्थिते भरतराज्याभिषेकविषयं मां विहाय राजानं त्वमवोचः । अतो विचारयामि नूनं मम गुणेषु न ते विश्वासोऽस्ति ।

यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद् वनम् ॥ ५१

यावत् इदानीमेव ।

भरतः पालयेद् राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ ५२
स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता ।
शोकादशक्नुवन् बाष्पं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ ५३

रामस्य वचनं श्रुत्वा दशरथो भृशं दुःखहतः शोकोद्रेकाद् बाष्पनिरोधासमर्थः उच्चैः रुरोद ।

वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तदा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ ५४
स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ।
निष्क्रम्यान्तःपुरात् तस्मात् स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥५५
तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ५६
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ।
शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ५७

अभिषेकसामग्रीं प्रदक्षिणं कृत्वा रामः अपगतस्पृहः सन् तामपश्यन् शनैर्जगाम । अपगता ईक्षा अपेक्षा । अपेक्षया सहितः सापेक्षः । निरपेक्ष इत्यर्थः इति महेश्वरतीर्थः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ।
लोककान्तस्य कान्तत्वं शीतरश्मेरिव क्षपा ॥ ५८
न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ।
सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ५९

राज्यं त्यजतो वनं गन्तुकामस्य रामस्य समस्तलोकातीतस्य योगिन इव चित्तविक्रिया नालक्ष्यत ।

धारयन् मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।
प्रविवेशात्मवान् वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ६०

अप्रियशंसिवान् अप्रियं वक्ष्यन् । आर्षः प्रयोगः।

प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदान्वितं
समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ।
न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां
सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ६१

रामप्रवेशसमये कौसल्याभवनं सर्वमानन्दमयमासीत् । तस्मिन् समये निपतितस्य कार्यविघातस्य कमपि विकारं रामो न प्रादर्शयत् विक्रियाप्रदर्शनेन सुहृदां विपत्तिशङ्कया ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१७

रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुञ्जरः ।
जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ १
सोऽपश्यत् पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ।
उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून् ॥ २
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
ब्राह्मणान् वेदसंपन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ३

प्रविश्य अतिक्रम्य इत्यभिप्रायः ।

प्रणम्य रामस्तान् वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः ।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ ४

बालाः तरुणीः इत्यभिप्रायः ।

वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ।
न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥ ५

तदा प्रहृष्टास्ता जयशब्देन रामं वर्धयित्वा त्वरिता गृहं प्रविश्य राममातुः प्रियं रामागमनं न्यवेदयन्।

कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ।
प्रभाते त्वकरोत् पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ ६

रात्रिं स्थित्वा समाहिता तां रात्रिं नियमेन स्थित्वा।

सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ।
अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत् कृतमङ्गला ॥ ७

नित्यं व्रतपरायणा सा क्षौमवसनं धृत्वा हृष्टा मङ्गलकराणि कृत्यानि परिसमाप्य मन्त्रवदग्निं जुहोति स्म ।

प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ ८

हावयन्तीं ब्राह्मणैश्च होमं कारयन्तीम् ।

सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ ९

तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ।
कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ १०
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले ॥ ११

धर्मं चोपहितं कुले वंशधर्मम् ।

सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
अद्यैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १२
मातरं राघवः किंचित् प्रसार्याञ्जलिमब्रवीत् ।
स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदानतः ॥ १३
देवि नूनं न जानीषे महद् भयमुपस्थितम् ।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मस्य च ॥ १४
चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
मधुमूलफलाहारस्तापसः पुत्रवत्सले ॥+ १५
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ १६
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ।
रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ १७
उपावृत्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् ।
पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ १८

एवं भाषमाणो रामो गतचेतसं कदलीमिव पतितां दुःखानुचितां मातरं दृष्ट्वा उत्थापयामास । भूमावुपावृत्योत्थितां भारं वाहितां वडवामिव स्थितां दीनां धूल्यावृतसर्वाङ्गीं मातरं रामः पाणिना विममर्श ।

सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता ।
उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ १९
यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ।
न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजा ॥ २०

+ मधुमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ अत्र आमिषशब्देन सूदैः संस्कृतं मांसमुच्यते इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । वनेषु सीतारामलक्ष्मणा मांसभक्षणं चक्रुः । ४६.८०, ४९.१४, अरण्य ४२.२१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुःखमतो भूयः एतावदधिकं दुःखम् । अप्रजा अप्रजाः समासान्तो न कृतः ।

एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।
अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ २१

अप्रजास्मि अप्रजाः अस्मि । संधिरार्षः अथ वा समासान्ताभावः ।

न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।
अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ २२

पतिपौरुषे पत्युरधिकारे ।

सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ।
अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ।
अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ॥ २३
त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ।
किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ २४
यो हि मां सेवते कश्चिदथ वाप्यनुवर्तते ।
कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ २५

अन्वीक्ष्य तं प्रति भीतः सन् इत्यभिप्रायः ।

दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।
अतीतानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ २६

वननिर्गमनकाले रामस्य वयः सप्तदश । दृश्यतां परिशिष्टम्। मया मम अतीतानि आसितानि इति पाठान्तरे।

उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः ।
दुःखं संवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ २७
स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते ।
प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा। २८

प्रावृषि नवाम्भसा स्पृष्टं महानद्याः कूलं भिद्यते। तद्वद् यतो मम हृदयं न दीर्यते ततस्तत् कठोरं मन्ये।

ममैव नूनं मरणं न विद्यते
न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति
प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ २९
स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं
न भिद्यते यद् भुवि नावदीर्यते ।
अनेन दुःखेन च देहमर्पितं
ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ३०

कठोरं मम हृदयमयसा निर्मितम् । न तद् भिद्यते न च अवदीर्णं भूत्वा भुवि पतति । मम देहे इदं दुःखं व्याप्तम् । तथापि अहं न म्रिये । अकाले देहिनो मरणं न भवति खलु ।

इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे
व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
तपश्च तप्तं यदपत्यकारणात्
सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ३१
यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया
लभेत कश्चिद् गुरुदुःखकर्शितः ।
गताहमद्यैव परेतसंसदं
विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ३२
भृशमसुखममर्षिता तदा
बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ।
व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्
सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किंनरी ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः।

१८

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम् ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद् राघवो वनम् ।
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत् स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥२
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयात् कैकेय्या वशमागतः+॥ ३

+ चोद्यमानः समन्मथः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विपरीतः विपरीतबुद्धिः।

नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राष्ट्राद् वनवासाय राघवः ॥ ४
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
अमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत् पुत्रमकारणात् ॥ ६
तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।
पुत्रः को हृदये कुर्याद् राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८
मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ।
कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९

अधिकं कर्तुम् अपकर्तुमित्यभिप्रायः ।

निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १०
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
सर्वानेतान् वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ।
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १२
अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ।
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १३
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १४
हरामि वीर्याद् दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १५
एतत् तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
उवाच रामं कौसल्या रुदन्ती शोकलालसा ॥ १६

रुदन्ती रुदती । लालसा आक्रान्ता।

भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
यदत्रानन्तरं तत् त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ १७
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ १८
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि ।
शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ १९
शुश्रूषुर्जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् ।
परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २०
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २१
त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २२
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
अहं प्रायमिहासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २३
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् ।
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरितां पतिः ॥ २४

ततस्त्वं समुद्रवद् ब्रह्महत्याफलतुल्यं लोकप्रसिद्धं नरकसदृशं कष्टमवाप्स्यसि । कस्मिन्नपि कल्पे समुद्रेण स्वमातुर्दुःखं कृतम् । तस्मात् पिप्पलादो नाम ब्रह्मर्षिस्तमधर्मं दण्डयितुं समुद्रोपरि कृत्यामेकां प्रयुक्तवान् । तया कृत्यया समुद्रेण नरकवासतुल्यं महद् दुःखमनुभूतम् । C .

विलपन्तीं तथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ।
उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २५
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ २६
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा ।
गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता ॥ २७
अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान् वधः ॥ २८

सुमहान् वधः सघमरणम् ।

जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ।
कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ २९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।
पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३०
तदेतत् तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
पितुर्हि वचनं कुर्वन् न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३१

भूलोके यत् पितृशासनपालनं कार्यं तदिदं मया क्रियते । शासनोल्लङ्घनं न क्रियते । पितुर्वचनं कुर्वन् न कश्चिद् हीयते नाम ।

तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् ।
अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ३२

लक्ष्मण! सत्यस्य शमस्य च रहस्यमविज्ञाय त्वया मयीदानीं प्रदर्शितमसदृशं स्नेहं जानामि ।

धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ३३
संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ३४
सोऽहं न शक्ष्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ।
पितुर्हि वचनाद् वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ३५
तदेनां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ३६
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद् भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसानतः ॥ ३७
अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् ।
शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ।
तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ॥ ३८
यशो ह्यहं केवलराज्यकारणा-
न्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ।
अदीर्घकाले न तु देवि जीविते
वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ३९

केवलराज्यकारणादहं महाभ्युदयकरं यशः पृष्ठतः कर्तुं न समर्थोऽस्मि । अदीर्घकालस्य जीवितस्यार्थे अद्य तुच्छां महीमधर्मतो न वृणे ।

प्रसादयन् नरवृषभः स मातरं
पराक्रमाज्झिगमिषुरेव दण्डकान् ।
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं
चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम्॥४०

दर्शनं सद्विचारम् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे ऽष्टादशः सर्गः।

१९

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् ।
श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ।
उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्त्वमात्मवान् ॥ २

आत्मवान् स्थिरचित्तः । सत्त्वं मनोभावम् ।

सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ३

सौमित्रे! एतावन्ममाभिषेकसंभारसंपादनार्थे य उत्साहस्त्वया कृतः सः अभिषेकनिवृत्त्यर्थमस्तु ।

यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परितप्यते ।
माता नः सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥४

तथा त्वया कर्तव्यं यथा मदभिषेकसंतप्तमानसा माता कैकेयी सविशङ्का न स्यात् ।

तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितुम् ॥ ५

तस्या मनसि संजातं शङ्कामयं दुःखं मुहुर्तमपि उपेक्षितुं नोत्सहे ।

न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ६
सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।
परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्यभाषणः सत्यपराक्रमः अस्मत्पिता परलोकाद् बिभेति । स नित्यं सत्यप्रतिज्ञो भूत्वा निर्भयो भवतु ।

तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते ।
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ ८

अस्मिन्नभिषेककर्मण्यप्रतिसंहृते मम वचः सत्यं नेति तस्य मनस्तापो भवेत् । तस्य तापो मां च तपेत् ।

अभिषेकविधानं तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण ।
अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुनः ॥ ९

पुनःशब्दोऽत्र अवधारणवाचको दृश्यते।

मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ।
सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः ॥ १०

नृपात्मजा कैकेयी ।

मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि
गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ ११
बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् ।
तत् तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि मा चिरम् ॥ १२

यतो वनवासाय मम बुद्धिः प्रणीता मनश्च स्थिरीकृतं ततस्तस्मिन् विषये पुनः खेत्तुं न मे युक्तम्। शीघ्रं प्रव्रजिष्यामि ।

कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ।
राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १३

दत्तराज्यस्य पुनर्ग्रहणे मम प्रवासने च दैवमेव कारणं द्रष्टव्यम् ।

कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ।
यदि तस्या न भावोऽयं + कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १४

कैकेय्या अयं विपरीतो मनोभावो दैवविहितो भवेत्। नो चेत् तस्याः मम पीडने बुद्धिः कथं जाता?

जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् ।
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १५

सौम्य! मातृषु मम भेदबुद्धिः पूर्वं कदापि न जाता। कैकेय्याश्च मयि स्वसुते भेदो नाभवत् ।

सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ।
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद् दैवात् समर्थये ॥ १६
कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
ब्रूयात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडां भर्तृसन्निधौ ॥ १७

प्रकृतिसंपन्ना साधुस्वभावसंपन्ना ।

यदचिन्त्यं तु तद् दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ।
व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ १८

दैवप्रभावो दुरूहः । सर्वप्राणिषु न कोऽपि तन्निवर्तकोऽस्ति । मम राज्यभ्रंशवनगमने कैकेय्या बुद्धिवैपरीत्यं च दैवप्रभावादेवापतितानि ।

कश्च + दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य न ग्रहणं किंचित् कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ १९

दैवस्य निग्रहोपायो नास्ति । यथा दैवं मनुष्यं प्रेरयति तथा तेन प्रवर्तितव्यम् । को नाम मनुष्यो दैवं निग्रहीतुमुत्सहते? कर्मणोऽन्यत्र दैवानुसरणं विना।

सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
यस्य किंचित् तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २०

सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ जन्ममरणे यच्चान्यत् किंचित् तत् सर्वं दैवस्य कर्म ननु ।

व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ।
तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ।
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २१
न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविघ्ने
माता यवीयस्यतिशङ्कनीया ।
दैवाभिपन्ना हि वदन्त्यनिष्टं
जानासि दैवं च तथाप्रभावम् ॥ २२

+ यदि भावो न दैवोऽयं

+ कश्चिद्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ममास्मिन् राज्यविघ्ने यवीयसी माता न शङ्कनीया। दैवप्रेरिता एवानिष्टं वदन्ति। दैवप्रभावः कीदृश इति त्वं जानासि।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः।

२०

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधःशिरा मुहुः।
श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः॥ १

भ्रातुरभिषेकविघ्नेन दुःखं धर्मपरतया हर्षं च युगपदनुबभूव।

तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः।
निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः॥ २
तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद् भ्रुकुटीसहितं तदा।
बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम्॥ ३
अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः।
तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम्॥ ४
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत्॥ ५
अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम्।
धर्मदोषप्रसंगेन लोकस्यानतिशङ्कया।
कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति॥ ६

तवास्थाने संभ्रमो जातः। पितृवाक्योल्लङ्घनेन अधर्म आपततीति लोकनिन्दितो भवेयमिति च यदि ते संभ्रमो न स्यात् तर्हि त्वद्विध एवं वक्तुं नार्हति।

यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः।
किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि॥ ७

तथा इति अध्याहार्यम्। शूरः क्षत्रियः सन् अशक्तं दैवं कथं श्लाघसे? अभिशंससि अभिष्टौषि इति गो।

पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते।
सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मन् किं न बुध्यसे॥ ८

पापात्मनोः कैकेयीदशरथयोः कथं नाम ते शङ्का नास्ति? मृदवो धर्मरूपिणो वञ्चनोपायास्तयोः सन्ति। हे धर्मात्मन् कथं न बुध्यसे?

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम्।
येनेयमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महीपते।
स हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसंगाद् यस्य मुह्यसि॥ ९

त्वदन्यस्याभिषेचनं यदारब्धं लोकविरुद्धं तदस्ति। तेन तव बुद्धौ संशयो जातः। यस्य प्रसंगात् त्वं मुह्यसि तं धर्ममहं द्वेष्मि।

यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम्।
तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते॥ १०

मम राज्याभिषेको मास्तु इति कैकेयीदशरथयोर्बुद्धिं त्वं दैवप्रेरणां मन्यसे। तवेदं मतमभ्युपगमश्च न मे रोचते।

विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते।
वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते॥ ११

संभावितात्मानः आत्मगौरवयुताः।

दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम्।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति॥ १२

यः पुरुषप्रयत्नेन दैवं प्रबाधितुं समर्थः स दैवेन बाधितकार्यो न भवति न चावसीदति।

द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च।
दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति॥ १३
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः।
यद्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम्॥ १४
अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदबलोद्धतम्।
प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये॥ १५
लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम्।
न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता॥१६
यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन् समर्थितः।
अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा॥ १७
अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव।
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते॥ १८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद् दैवबलं तथा ।
प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ १९

मम बलस्य रोद्धारं यथा ममोग्रं पौरुषं दुःखयति तथा तं दैवबलं न सुखयेत् ।

ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ।
आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २०

प्रजापालनानन्तरं वर्षसहस्रान्ते त्वयि वनवासं गते तव पुत्रा राज्यपालनं करिष्यन्ति ।

पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ।
प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २१

पुत्रेषु प्रजाः पुत्रवत् परिपालयितुं निक्षिप्य वनगमनं पूर्वराजर्षिभिराचरितम् । सैव वृत्तिरधुना विधीयते ।

स चेद् राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।
नैवमिच्छसि धर्मात्मन् राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २२

हे धर्मात्मन् राम! संप्रति राजा चपलचित्तोऽस्ति। राज्ये विभेदशङ्कया यदि त्वं राज्यमात्मनि नेच्छसि । इति अनन्तरश्लोकेनान्वयः ।

प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ।
राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २३
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ।
अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ २४
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ।
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ २५

ममेमौ भुजौ न शोभार्थौ । धनुरलंकाराय न । असिः कट्यां बन्धनार्थाय न । शरास्तूणीरे स्तब्धवत् स्थातुं च न ।

अमित्रदमनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ।
न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ २६

मम सर्वमेतच्चतुष्टयं शत्रुदमनार्थमस्ति । यमहं शत्रुं मन्ये तं नैव सहे ।

असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ।
प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ २७

न कल्पये न गणयामि ।

खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ।
हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ २८
खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाद्रयः ।
पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ २९
बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।
कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३०
बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहूअनान् ।
विनियोक्ष्याम्यहं बाणान् नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३१
अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३२
अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ।
वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३३
अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः ।
अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां ते निवारणे ॥ ३४

अद्य चन्दनलेपस्य केयूरधारणस्य धनानां दानस्य सुहृदां पालनस्य चानुरूपाविमौ मे बाहू तवाभिषेक-विघ्नकराणां निवारणे पराक्रमं प्रकटयिष्यतः ।

ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां
तवासुहृत् प्राणयशःसुहृज्जनैः ।
यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत्
तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः॥३५
विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत्
स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ।
उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं
निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः॥३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२१

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३
क एतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद् भयम् ।
गुणवान् दयितो राज्ञा+ राघवो यद् विवास्यते ॥ ४

दधेत् दध्यात् ।

त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ।
प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ५

कक्षं शुष्कगुल्मम् ।

कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तं नानुगच्छति ।
अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र पुत्र गमिष्यसि ॥ ६
तथा निगदितं मात्रा तद् वाक्यं पुरुषर्षभः ।
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद् वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ ७
कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।
भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ८

न वर्तयिष्यति न जीविष्यति ।

भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।
स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ ९
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १०
एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना ।
तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ ११

अक्लिष्टकारिणम् श्रमं विना कार्यसाधकम् ।

एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतां वरः ।
भूयस्तामब्रवीद् वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १२

+ राज्ञो

मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ।
राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १३
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ।
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १४
एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ।
उवाच परमार्ता तु कौसल्या पुत्रवत्सला ॥ १५
आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् ।
नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीं यथा ।
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥ १६
तां तथा रुदतीं रामो रुदन् वचनमब्रवीत् ।
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ।
भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ १७
भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ १८
यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ।
श्रमं नावाप्नुयात् किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ १९
व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत्॥ २०

व्रतोपवासासक्ता परमोत्तमापि नारी भर्तारं यदि नानुवर्तेत तर्हि सा नरकं व्रजेत् ।

शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ।
एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः ॥ २१
पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ।
एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ २२
प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति ।
यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ २३

परमं कामं सर्वाः शुभकामनाः ।

एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ।
गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं ते ऽस्तु सदा विभो ॥ २४

एकाग्रः सावधानचित्तः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथा हि रामं वनवासनिश्चितं
समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ।
उवाच रामं शुभलक्षणं वचो
बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी॥२५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः।

२२

सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १

उपस्पृश्य आचम्य ।

स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः ।
स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ॥ २

धाता आधारकर्मप्रधानो भगवान् विराड् विष्णुः। विधाता स्रष्टा इति महेश्वरतीर्थः । पूषादिशब्दा द्वादश-संख्याकादित्यावान्तरभेदवाचका इति गोविन्दराजः ।

ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ ३
स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पान्तु त्वां पुत्र सर्वतः ।
स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ॥ ४
सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः
महावनानि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः ॥ ५
प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।
सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन् गहने तव ॥ ६

मा भूवन् मा बाधेरन् इत्यभिप्रायः ।

महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ॥ ७
नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्त्वजातयः ।
मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ ८
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।
सर्वसंपत्तये + राम स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक॥ ९

आगमाः मार्गाः।

+ सर्वसंपत्तयो

स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ।
सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ १०
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्ता तथर्षयः ।
ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ ११
इति माल्यैः सुरगणान् गन्धैश्चापि यशस्विनी ।
स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ १२
यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।
वृत्रनाशे समभवत् तत् ते भवतु मङ्गलम् ॥ १३
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा ।
अमृतं प्रार्थयानस्य तत् ते भवतु मङ्गलम् ॥ १४
ओषधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम् ।
चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ १५
आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी ।
अवदत् पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ १६
अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ।
पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवेश्मनि ॥ १७
मयार्चिता देवगणाः शिवादयो
महर्षयो भूतमहासुरोरगाः ।
अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते
हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥१८
इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना
समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
पुनः पुनश्चापि निपीड्य सस्वजे ॥१९

रक्षार्थमेव पुत्रस्य प्रदक्षिणमिति महेश्वरतीर्थः । महाभारते वारणावतगमनवेलायां विदुरः पाण्डवान् प्रदक्षिणं चकार । महाभा. आदि १३३.२४ गीताप्रेस १४४.२८.

तथा तु देव्या स कृतप्रदक्षिणो
निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ।
जगाम सीतानिलयं महायशाः
स राघवः प्रज्वलितः स्वया श्रिया॥२०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२३

अभिवाद्य तु कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ।
हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २
वैदेही चापि तत् सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३

व्रतोपवासादिनियमविशिष्टा सीता पत्युर्यौवराज्याभिषेकभङ्गवार्तां न शुश्राव । अभिषेकः क्रियमाण इत्येव तस्या मनसि प्रवर्तते स्म ।

देवकार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४

कृतज्ञा कार्यज्ञा ।

प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ५
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ७
अद्य बार्हस्पतः श्रीमान् युक्तः पुष्यो नु राघव ।
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ८

बार्हस्पतः बृहस्पतिदेवतासंबन्धी । श्रीमान् मङ्गलमयः ।

न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ।
आवृतं वदनं वल्गु छत्त्रेणाभिविराजते ॥ ९
व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्त्रनिभेक्षणम् ।
चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ १०
वाग्मिनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ।
स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ ११
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मूर्ध्नि मूर्धावसिक्तस्य दधति स्म विधानतः ॥ १२
न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ।
अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १३

श्रेणीमुख्याः वणिङ्मुख्याः ।

चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषणैः ।
मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १४

पुष्यरथः उत्सवरथः ।

न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्तव लक्षणपूजितः ।
प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १५
न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ।
भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरस्सरम् ॥ १६

काञ्चनचित्रं काञ्चनालंकृतम् । पुरस्सरं सेवकम्। अस्पष्टः श्लोकः।

अभिषेको यदा सज्ञः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १७
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १८

इतीव इति । तत्रभवान् पूज्यः ।

कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ।
शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ १९
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन मे ।
कैकेय्यै प्रीतमनसा पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २०
तयाद्य मम सज्ञेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ।
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २१

ममाद्य राज्ञा प्रस्तुते अभिषेके सज्ञे तया सा प्रतिज्ञा प्रचोदिता धर्मेण स्वाधीनीकृता च ।

चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ।
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ २२
भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ।
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ।
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन ।
अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुम् ॥ २४

विशेषेण अधिकसम्मानेन ।

अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।
वनमद्यैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनि ॥ २५
याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् ।
व्रतोपवासरतया भवितव्यं त्वयानघे ॥ २६
काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः ॥ २७
माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्शिता ।
धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ २८
वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः ।
स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ २९

संभोगः पोषणम् ।

भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
त्वया लक्ष्मणशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३०

भरतशत्रुघ्नौ इति पाठान्तरम् ।

विप्रियं न च कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३१
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३२
औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान् संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३३

जनान् अन्यान् ।

अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ।
यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्
तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम॥ ३४

अहं महावनं गमिष्यामि । इहैव त्वया कस्यचिदप्रियमकुर्वत्या वस्तव्यम् । ममेदं वचः कार्यम् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः।

२४

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १

प्रणयादेव संक्रुद्धा प्रणययुतेन कोपेन ।

आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ २

स्वानि पुण्यानि भुञानाः स्वानि स्वानि पूर्वपुण्यान्यनुसृत्य ।

भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ३
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ४
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ५

मृद्नन्ती मृद्नती ।

ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् ।
नय मां वीर विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ६

तव वचनाननुरोधजन्यौ ईर्ष्यारोषौ पीतशेषं जलमिवोत्सृज्य विश्वस्तो मां वनं नय । मम कृतः कोऽप्यपराधो नास्ति ।

प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ७

प्रासादाग्रेषु उत्तमभवनेषु अणिमादिसिद्धिद्वारा गगने वा संचारस्यापेक्षया भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते। सर्वावस्थागता सर्वावस्थासु लभ्या ।

अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ।
नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ ८

विविधाश्रयम् बहून् विषयानुद्दिश्य ।

सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रींल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पतिव्रतम् पतिशुश्रूषाव्रतम् ।

शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १०
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ।
अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ ११
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया ॥ १२
इच्छामि सरितः शैलान् पल्वलानि वनानि च ।
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १३
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधु पुष्पिताः ।
इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता ॥ १४
सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ।
एवं वर्षसहस्राणां शतं वाहं त्वया सह ॥ १५
स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ।
त्वया मम नरव्याघ्र नाहं तमपि रोचये ॥ १६
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं
मृगायुतं वानरवारणैर्युतम् ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे
तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥ १७
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं
त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां
न ते मयातो गुरुता भविष्यति ॥ १८
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो
न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ।
उवाच चैनां बहु संनिवर्तने
वने निवासस्य च दुःखितां प्रति॥१९

तथा ब्रुवाणां सीतां रामो नेतुं नेयेष । तां सन्निवर्तयितुं वनवासस्य कष्टानि बहु बभाषे ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः।

२५

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचर स्वधर्मं त्वं मा यथा मनसः सुखम् ॥ २
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले ।
वने दोषा हि बहवो वदतस्तान् निबोध मे ॥ ३
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ४

वनवासकृता मतिर्विमुच्यताम् । दुर्गमानि अरण्यानि बहुदोषाणि कथ्यन्ते ।

हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ५

हितबुद्ध्या मयैतदुच्यते । वने सदा दुःखमेव भवति न सुखम् ।

गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकन्दरवासिनाम् ।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ६

पर्वतप्रवाहाणां निनदाः गिरिगुहावासिनां सिंहानां च निनदाः श्रोतुं दुःखकराः ।

सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले ।
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद् दुःखतरं वनम् ॥ ७

यावद्दिनं परिश्रम्य रात्रिषु स्वयंपतितानां पर्णानां शय्यासु भूतले स्वप्तव्यम् । तस्माद् वनवासो दुःखकरः।

उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ।
जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ ८

यथाशक्ति उपवासः कर्तव्यः । वल्कलाम्बरं जटाभारश्च धर्तव्यौ ।

अतीव वातस्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ।
चरन्ति पृथिवीं दर्पादतो दुःखतरं वनम् ॥ १०
नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ ११
पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ १२
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशकाशाश्च भामिनि ।
वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनम् ॥ १३
तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् ॥ १४
वनं तु नेतुं न कृता मतिस्तदा
बभूव रामेण यदा महात्मना ।
न तस्य सीता वचनं चकार तत्
ततोऽब्रवीद् राममिदं सुदुःखिता॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः।

२६

एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ३
न च मां त्वत्समीपस्थामपि शक्नोति राघव ।
सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ४
पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् ।
काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितम् ॥ ५

त्वया मम विदर्शितम् त्वयैवेदं ममोपदिष्टम् ।

अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ६
लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ।
वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ७

सामुद्रिकलक्षणवेत्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गृहे वचनमिदं श्रुत्वा नित्यमेव वनवासकृतोत्साहास्मि ।

आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ ८

मया वनवासस्यादेशः प्राप्तव्यः किल । साहं त्वया सह वनं यास्यामि । एतत्कार्येण अन्यथा न भवितव्यम् ।

कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ।
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग् भवतु द्विजः ॥ ९
वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ।
प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १०

अरण्यवासे बहुविधानि दुःखानि भवन्तीति जानामि । परन्तु तानि धैर्यहीनानामेव भवन्ति ।

कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ।
भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ ११

भिक्षिण्याः व्रीह्यादित्वादिनिः इति गोविन्दराजः।

प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ।
गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १२

प्रागपि त्वया सह वने वस्तुं त्वं मया बहुधा प्रार्थितः।

कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव ।
वनवासस्य शूरस्य चर्या हि मम रोचते ॥ १३
शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा
भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतम् ॥ १४

वनगमनं प्रति प्रतीक्षणपरास्मि । वनवासिनस्ते शूरस्य परिचर्या मह्यं रोचते । हे शुद्धात्मन् ! प्रेमभावेन भर्तारमनुगच्छन्ती विकल्मषा भविष्यामि । भर्ता हि मम दैवतम् । वने शूरस्य चर्या मे रोचते इति D ।

प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः संगमो मे सह त्वया ।
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते ।
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १६

पितृभिरिति बहुवचनं पितामहाद्यपेक्षया इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ।

एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ।
नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १७

एवं सुवृत्ताम् । अस्मात् स्थानात् ।

भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ।
नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ १८
यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ १९
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ।
नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २०
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ।
स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २१
चिन्तयन्तीं तथा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् ।
क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत्॥२२

दुःखितां क्रुद्धां च तां वनगमनप्रयत्नान्निवारयितुं रामो बह्वसान्त्वयत् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः।

२७

सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।
वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् ।
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २

उत्तमसंविग्ना भृशं दुःखिता। परिचिक्षेप अधिचिक्षेप ।

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३
अनृतं बत लोकोऽयमज्ञानाद् यद्धि वक्ष्यति ।
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४

मां विहाय तव वनगमनात् पश्चाद् रामे तेजो नास्तीति जनो ध्रुवं वक्ष्यति । तत् तपतः सूर्यस्य तेजो नास्तीति उक्तप्रायमनृतमपि श्रोतुं दुस्सहमेव भविष्यति। तपति दिवाकरे इव रामे परं तेजो नास्तीति वचनवत् ।

किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५
द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनुव्रताम् ।
सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६
त्वत्तोऽन्यां हि गतिं गन्तुं मनसापि न कामये।
त्वया नाथ परित्यक्ता नेच्छामि भरताद् भृतिम् ॥+ ७
स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शैलूष इव* मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ।
तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात् सह त्वया ॥ ९
न च मे भविता तत्र कश्चित् पथि परिश्रमः ।
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ++ ॥ १०

विहारः क्रीडास्थानम्। अथवा सुखासनम् १४.१०।

कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ।
तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ ११
महावातसमुद्धूतं यन्मामवकरिष्यति ।
रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १२

अवकरिष्यति आच्छादयिष्यति। परार्ध्यं श्रेष्ठम्।

शाद्वलेषु यदासिष्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १३

+ न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ।
त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥

अहमन्यकुलपांसनीसदृशी नास्मि । त्वदृते मनसाप्यन्यं न द्रष्टास्मि । त्वया सहारण्यं गच्छामि । अस्मिन् श्लोके पदन्यासः सम्यङ् नास्ति।

* शैलूषीमिव इति पाठान्तरम् । ++ ष्वपि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वनान्ते वनस्थले ।

पत्रं मूलं फलं यत् त्वमल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १४
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १५
न च तत्रगतः किञ्चिद् द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् ।
मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १६
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १७
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ।
विषमद्यैव पास्यामि मा विशं द्विषतां वशम् ॥ १८

मा विशम् स्मस्य अभावः आर्षः । ३-३-१७६.

पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ।
उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ १९

तदैव परित्यागसमये एव।

इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २०
इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २१
सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ।
चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २२
तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम् ।
नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २३
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २४
न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ।
न हि मेऽस्ति भयं किंचित् स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २५

त्वयि दुःखितायां नाहं स्वर्गमपीच्छामि। स्वयंभुव इव सर्वतो मे भयं नास्ति ।

तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २६
यत् सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि ।
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २७

आत्मवता स्थिरचित्तेन ।

धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ।
तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्य सुवर्चला ॥ २८

सुवर्चला संज्ञा ।

एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ।
अतश्चाज्ञां व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २९
स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३०
अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ।
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ।
देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरम् ॥ ३१
अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ।
क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ॥ ३२
ततः प्रहृष्टा परिपूर्णमानसा
यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ।
धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना
प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः।

२८

ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ १

प्रग्गमिनं पुरोगामिनम्। याचमानं वनमनुगन्तुं याचमानम् ।

मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद् वनम् ।
को भरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ २
अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ।
स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ ३
सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ।
दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ५
तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ।
कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ॥ ६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रमपि मद्विधान् ।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीवनम् ॥ ७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ ८
आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥ ९

स्वाहाराणि सुखेनाहर्तुं भोक्तुं योग्यानि।

भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ।
अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ १०
रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।
व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ ११

दृश्यतां परिशिष्टम्।

ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ।
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ १२
अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ ।
आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ १३
सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि ।
स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ १४
स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः ।
इक्ष्वाकुगुरुमामन्त्र्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ १५
तद् दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम् ।
रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ १६
तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ।
काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ १७
अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ १८
वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ।
तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ १९
वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्य
त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ।
अभिप्रयास्यामि वनं समस्ता -
नभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन्॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः।

२९

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम् ।
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १
तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणो ऽब्रवीत् ।
सखे ऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २
ततः संध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह ।
जुष्टं तत् प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३

संध्यामुपास्य मध्याह्नसंध्योपासनं कृत्वा ।

तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ।
सुयज्ञमभिचक्राम राघवो ऽग्निमिवार्चितम् ॥ ४

आगतं वेदविदं तं सुयज्ञं होमानन्तरमग्निमिव प्राञ्जलिः सीतया सह रामः प्रदक्षिणं चकार ।

जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ।
सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५
अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६
हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ।
रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे ॥ ७
पर्यङ्कमृगास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ८
नागं + शत्रुंजयं ++ नाम मातुलो यं ददौ मम ।
तं ते गजसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव ॥ ९
इत्युक्तः स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।
रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ १०
अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः ।
सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ ११
अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ।
अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः ॥ १२

इमौ सुप्रसिद्धाभ्यामगस्त्यविश्वामित्राभ्यामन्यौ भवेताम् ।

+ नागः ++ शत्रुंजयः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ।
आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १३
तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ।
कौशेयानि च वस्त्राणि यावत् तुष्यति स द्विजः ॥ १४
सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १५
शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ।
व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ १६

धान्यवहनार्थं सहस्रं बलीवर्दान् क्षेत्रकर्षणार्थं द्वे शते वृषभान् क्षीरघृतदध्यर्थं गोसहस्रं च दापय । भद्रकान् कर्षणयोग्याननडुहः इति गोविन्दराजः ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद् धनं लक्ष्मणः स्वयम् ।
यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणाममदाद् धनदो यथा ॥ १७
अथाब्रवीद् बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः[+] ।
संप्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीविनः ॥ १८
लक्ष्मणस्य च यद् वेश्म गृहं च यदिदं मम ।
अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ १९

एकैकं तस्य गृहं मम गृहं च ।

इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ।
उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ।
ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वमेवोपजीविनः ॥ २०

उपजीविनः भृत्याः ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद् धनं सहलक्ष्मणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्योऽभ्यदापयत् ॥ २१
तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ २२
स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ।
निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः ।
उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ २३
तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ।
गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं मया ।
परिक्षिपसि दण्डेन यावत् तावदवाप्स्यसि ॥ २४

[+] बाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः।

अनेन दण्डेन यावतीर्गाः कालयित्वा वशीकरिष्यसि तावतीः प्राप्स्यसि। परिक्षिपसि। ६६.३०. अर ६६.१ युद्द ५५.७.

शाट्यात्मनो दृढां कक्षां बध्वा संभ्रान्तमानसः।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति।
वृद्धभावाद् वेपमानो गाः स कालयितुं स्वयम् ॥ २५[+]
उवाच च ततो रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् ।
मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ २६
ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनि -
र्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ।
यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणी-
स्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः।

३०

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १
ततो गृहीते दुष्प्रेक्ष्ये अशोभेतां तदायुधे ।
मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २

रामलक्ष्मणौ सीतया पुष्पमालाभिरलंकृतानि स्वायुधानि जगृहतुः । तानि दुष्प्रेक्ष्याणि अशोभन्त ।

ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३

उदासीनः निर्विण्ण इति गो। दृश्यतां परिशिष्टम्।

न हि रथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात् प्रासादान् दीनाः पश्यन्ति राघवम्॥४
पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ।
ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स[++] लक्ष्मणः ॥ ६

[+] स शाटीं त्वरितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्टय ताम् ।
आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितः॥ [++] स्म

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामिनां चैव कामदः ।
नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ॥ ७
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् .
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यन्त्याशु [+] विवर्णताम् ॥ ९
अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १०

सत्त्वमाविश्य पिशाचं प्रविश्य पिशाचग्रस्तो भूत्वा इत्यभिप्रायः ।

निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद् विप्रवासनम् ।
किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ।
राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तमम् ॥ १२
तस्मात् तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३
पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४

पुष्पफलोपगः प्राप्तपुष्पफलः ।

ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १५

तस्माद् वयं पत्नीबन्धुसहिता लक्ष्मण इव गच्छन्तं रामं क्षिप्रमनुगच्छामः । येन मार्गेण रामो गच्छति तेन मार्गेणैव वयं तमनुगच्छामः। सपत्न्यः सपत्नीकाः ।

उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १६

एकदुःखसुखाः समदुःखसुखाः ।

समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १७

उपात्त गृहीत ।

रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ १८
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ।
अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ १९
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २०

सर्वे सर्पा बिलानि मृगपक्षिणः सानूनि च स्वसेव्यमानानि स्थानानि अस्मदाक्रान्तानि त्यजन्तु। अस्मत्त्यक्तामयोध्यां ते प्रपद्यन्ताम् ।

इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
शुश्राव रामः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २१
प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदार्त-
मनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।
जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः
पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २२
तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा
रामो गमिष्यन् वनमार्तरूपम् ।
व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं
पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ २३

आर्तरूपम् परमार्तम् । प्रतिहारणार्थम् सूचनार्थम्।

पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो
वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ।
स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवी-
न्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ।

३१

स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियः ।
प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ १
आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् ।
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ २

[+] नेष्यत्याशु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयं स पुरुषव्याघ्र द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ३

ब्राह्मणेभ्य उपजीविभ्यश्च सर्वं धनं दत्त्वा ते सुतो द्वारि तिष्ठति ।

स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
सर्वान् सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं दिदृक्षते ॥ ४
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ५
स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात् सागरोपमः ।
आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ६
सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ ७
सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
आर्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ८
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
प्रचक्रमुस्तद् भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ ९
अर्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ।
कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १०

अर्धसप्तशताः इति आर्षः प्रयोगः । सार्धत्रिशतानि । धृतव्रताः पतिव्रताः।

आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ।
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ ११
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा ।
जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १२
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात् कृताञ्जलिम् ।
उत्पपातासनात् तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १३
सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशां पतिः ।
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १४
तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १५
स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ।
हा हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्छितः ॥ १६

भूषणध्वनिमूर्छितः भूषणध्वनिमिश्रितः तेन अतिशयितः ।

शनैरुत्थाप्य संमूढं तस्मिन्नेवासने पुनः।
लक्ष्मणेन सह भात्रा सीतया चान्ववेशयत्।
व्यजनेनोपवेश्यैनं वीजयामास मूर्छितम् ॥+ १७

प्राच्य २.३५.१७

अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ १८
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ १९

कुशलेन शुभेन ।

लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ।
कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २०

न चेच्छतः अयोध्यायां स्थातुं नेच्छतः ।

अनुजानीहि सर्वान् नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २१
प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २२
अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २३
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २४
भवान् वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयानृतम् ॥ २५

न मे कार्यं त्वयानृतम् मदर्थे त्वया अनृतं न कार्यम् ।

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २६
रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ।
कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ २७++
श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ २८

+ दृश्यतां परिशिष्टम्। ++ द्वौ श्लोकौ २६,२७ ग्राह्यौ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ।
मातरं मां च संपश्यन् वसेमामद्य शर्वरीम् ।
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि ॥ २९
अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३०
प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ३१

काले प्रातःकाले अद्यैव प्रयातस्य मे न जाने के लाभा वने सेत्स्यन्ति। श्वः प्रयातस्य मे कस्तान् प्रदास्यति ? एवमपि श्लोको व्याख्यातः । अद्य स्थित्वा यान् भोगान् इह प्राप्स्यामि श्वो वने कस्तान् दास्यति इति। अस्मिन्नर्थे पितुस्तिरस्कारः अवहेलना च व्यज्यते । अतः अस्वीकार्यः।

इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ३२
अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्बाष्पपरिप्लुतः ।
न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३३
न राज्यं प्राप्तुमिच्छामि न सुखानि महीपते।+
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ॥ ३४
पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला
मया विसृष्टा भरताय दीयताम् ।
अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्
वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥३५
मया विसृष्टां भरतो महीमिमां
सशैलखण्डां सपुरां सकाननाम् ।
शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं
त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ॥३६
न मे तथा पार्थिव धीयते मनो
महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ।
यथा निदेशे तव शिष्टसंमते
व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽ नघ ॥ ३७

+ नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलीम् ।

तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं
न चापि भोगान् न सुखानि कामये।+
न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्
वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ३८

वृणीय वृणे ।

फलानि मूलानि च भक्षयन् वने
गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांसि च ।
वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं
सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥३९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः।

३२

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया ।
सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनः पुनः ॥ १
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः ।
राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २
रूपाजीवाश्च वादिन्यो ++ वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ॥ ३

सुप्रसारिताः व्याप्ताः ।

ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ।
तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४

एनं रामम् । रमते रामो रमते । बहुविधं बहुविधं धनम् ।

निघ्नन् मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ।
नदीश्च विविधाः पश्यन् न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ५
धान्यकोशश्च यः कश्चिद् धनकोशश्च मामकः ।
तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ६
यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ।
ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ७

+ न सर्वकामान् न सुखं न मैथिलीम् । ++ शालिन्यो।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ।
सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ८
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ।
मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि न्यरुध्यत ॥ ९
सा विषण्णा च संत्रस्ता कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ।
निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १०

पीतमण्डां पीतसाराम् ।

कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् ।
राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ।
वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते ॥ ११

अहिते! धुरि मां नियुज्य वहन्तं मां किं तुदसि?

कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ।
तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपारुधत् ।
असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १२

उपारुधत् राष्ट्रागमनात् प्रत्यषेधयत् ।

एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत ॥ १३
तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १४
असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ।
सरय्वाः प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १५
तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।
असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान् वा राष्ट्रवर्धन ॥ १६
तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् ।
ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ १७
क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतनः ।
सरय्वां प्रक्षिपन् मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ १८

उद्भ्रान्तचेतनः भ्रान्तबुद्धिः।

स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ।
तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ १९
इत्येवमत्यजद् राजा सगरो वै सुधार्मिकः ।
रामः किमकरोत् पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २०
श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वनः ।
शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २१
अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च ।
सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं
यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥२२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वत्रिंशः सर्गः।

३३

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ।
अन्वभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १

विनीतवत् सविनयम् ।

त्यक्तभोगस्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः ।
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसंगस्य सर्वतः ॥ २
यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते ।
सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४

अनुजानामि विसृजामीत्यभिप्रायः ।

खनित्रपिटके चोभे ममानयत गच्छतः ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ।
उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ।
सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ।
तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
समीक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सा व्यपत्रपमाणेव प्रतिगृह्य च दुर्मनाः ।
गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ।
कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ॥ १०
कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना ।
तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ ११
तस्यास्तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः ।
चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति ॥ १३
स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ।
कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ १४
ननु पर्याप्तमेतत् ते पापे रामविवासनम् ।
किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १५
एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ।
अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी ।
वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् ।
अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि ॥ १८
इमां महेन्द्रोपम जातगर्धिनीं
तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ।
यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता
न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत्॥ १९
जातगर्धिनीं मयि अधिकप्रेमवतीम् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

३४

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ।
समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १
नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ।
न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २
स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बह्वः कृताः ।
प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितम् ॥ ४

मन्ये मया पूर्वं बहवो नष्टपुत्राः कृताः । (बहवो धेनवो विवत्साः कृता वा) । अथ वा प्राणिनो हिंसिताः। तस्मादिदं कष्टं ममोपस्थितम् ।

न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् ।
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५
योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ।
विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं क्लिश्यते जनः ।
स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ ७
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेक्षणः ।
रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ ८
संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात् स महीपतिः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९
औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ।
प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात् परम् ॥ १०

औपवाह्यं रथं प्रयाणरथं न तु युद्धरथम् ।

एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।
पित्रा मात्रा च यत् साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११
राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ।
योजयित्वाययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२

राज्ञो वचनात् शीघ्रगामी सुमन्त्रः अलंकृतं रथमश्वैर्योजयित्वा आययौ ।

तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ।
आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३
राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ।
उवाच देशकालज्ञं निश्चितं सर्वतः शुचिम् ॥ १४ +

+ उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च ।
वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५
नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ।
प्रायच्छत् सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् ॥ १६
सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ।
भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७

वनं प्रस्थिता सौन्दर्यवती सीता सुन्दरानवयवान् तैर्विचित्रैराभरणैर्भूषयामास ।

व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता ।
उद्यतोऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८

सुविभूषिता वैदेही तद् वेश्म प्रातःकाले उदयमानस्य प्रशस्तकिरणस्य सूर्यस्य प्रभा खमिव व्यराजयत।

तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ।
अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९

अनाचरन्तीं कृपणं तस्यामपि स्थित्यामदीनाम्।

असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः ।
भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २०

समस्ते ऽस्मिन् लोके प्रियैः सततं सत्कृता दुष्टाः स्त्रियः प्राप्तापदं भर्तारं नानुसरन्ति ।

स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम ।
तव दैवतमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २१
विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिता ॥ २२
करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम् ।
अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २३
न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति ।
धर्माद् विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २४

समानयितुं तुलयितुम् ।

नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ।
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २५

अतन्त्री अतन्त्रीका ।

मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ २६
साहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ।
आर्ये किमवमन्येयं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ॥ २७

आर्ये! विशेषसामान्यधर्मा मया श्रुताः । इत्थं पातिव्रत्यमहत्त्वं जानती श्रेष्ठास्मि । साहं किं भर्तारमवमन्येय । स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ।

सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमम् ।
शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ २८
तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ।
रामः परमधर्मज्ञो मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २९

अभिक्रम्य समीपं गत्वा । प्रदक्षिणीकृत्येति गोविन्दराजादयः ।

अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम ।
क्षयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३०
सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च ।
सा समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥ ३१
एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ।
त्रयःशतशतार्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३२

अभिनीतार्थं निश्चितार्थम्। मातरः मातृः ।

ताश्चापि स तथैवार्ता मातृर्दशरथात्मजः ।
धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३३
संवासात् परुषं किंचिदज्ञानाद् वापि यत्कृतम् ।
तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३४

अनुजानीत क्षमध्वम् ।

जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निःस्वनः ।
मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ३५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुरजपणवमेघघोषवद्
दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा ।
विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः।

३५

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १

उपसंगृह्य पादस्पर्शं कृत्वा ।

तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह ।
राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् ।
अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३

पुनः इति वचनेन गृहे प्रथमं तस्याः अर्नुज्ञां प्राप्य नमस्कृतवानित्यूह्यम् ।

तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥ ४
सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ।
एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।
दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ ७
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ ८
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ ९
रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसि ॥ १०
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ।
तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः ॥ ११
तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ।
आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः ॥ १२
तथैवायुधजातानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च तत् ॥ १३
सीतातृतीयानारूढान् दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत् ।
सुमन्त्रः संमतानश्वान् वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १४

रथोपस्थे रथमध्ये । सचर्म कठिनं फलकं कठिनं हस्तकवचं च ।

प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
बभूव नगरे मूर्छा बलमूर्छा जनस्य च ॥ १५

नगरे जनानां सैन्यानां च मूर्छा बभूव ।

तत् समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् ।
हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १६

तस्मिन् पुरे मत्तद्विपाः कुपिताः समाकुलाश्चाभवन् । हया उच्चैरहेषन्त । सर्वत्र महान् निःस्वनः व्याप्तः ।

ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
राममेवाभिदुद्राव घर्मार्तः सलिलं यथा ॥ १७

सर्वे पुरजना राममनुसृत्य दुद्रुवुः ।

पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशदुःखिताः ॥ १८
संयच्छ वाजिनां रश्मीन् सूत याहि शनैः शनैः ।
मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ १९
आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।
यद् देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २०
कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ।
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २१

सूर्यस्य प्रादक्षिण्येन मेरुगमनमिति सर्वथा तस्य मेरुसंबन्धोऽस्त्येवेति गोविन्दराजः।द्रक्ष्याम लृट्+लोट्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ।
भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २२
महत्येषा हि ते सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ।
एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ॥ २३
अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ।
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहात् ॥ २४
शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ २५

रुदन्तीनां रुदतीनाम् ।

पिता च राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा बभौ ।
परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ २६

श्रीमान् पिता दशरथस्तदा ग्रहणकाले राहुग्रहेणाक्रान्तः पूर्णचन्द्र इव क्षीणो बभूव ।

ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ २७

हलहलाशब्दः हाहाकारः ।

हा रामेति जनाः केचिद् राममातेति चापरे ।
अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तः + पर्यदेवयन्॥२८

राममातः इति राममातेति । आर्षः सन्धिः ।

अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ।
राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ।
धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ २९

संक्षिप्तः संयतः ।

पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ ।
दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ३०
न हि तत् पुरुषव्याघ्रो दुःखदं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ३१
तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् ।
क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ।
असकृत् प्रैक्षत तदा नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ३२
तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।
सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ३३
नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ।
चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३४

उपालब्धोऽपि नाश्रौषमिति राजानं वक्ष्यसि ।
दुःखस्य विलम्बः सोढुमशक्यः ।

रामस्य स वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् ।
व्रजतो ऽपि हयाञ् शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३५
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ३६

मानुषम् मनुष्यसमुदायः ।

यमिच्छेत् पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् ।
इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ३७
तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं
प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।
निशम्य राजा कृपणः सभार्यो
व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ३८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः।

३६

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणं चासीत् स नाथः क्व नु गच्छति॥२
न क्रुध्यत्यभिशस्तो ऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्व गच्छति ॥ ३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ।
तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ॥ ४

+ क्रोशन्तं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् ।
परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ ५

अस्य जनस्य जगतश्च परित्राता क्व नु गच्छति?

अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संप्रियम् ।
धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६

प्रवत्स्यति प्रवासयति ।

इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७
स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत् सुदुःखितः ॥ ८
नाग्निहोत्राण्यहूयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत ।
व्यसृजन् कबलान् नागा गावो वत्सान् न पाययन्॥ ९

पाययन् अपाययन् ।

त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ।
दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १०
नक्षत्राणि गतार्चीषि ग्रहाश्च गततेजसः ।
विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११

विशाखाः इक्ष्वाकुदेशनक्षत्रम् इति गोविन्दराजः।

अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।
आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १२
बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥ १३
न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १४
नाचिन्तयन् सुतान् काश्चिन्न च भर्तॄंस्तथा स्त्रियः ।
न कान्तं कामिनी काचिन्न च कामी वराङ्गनाम् ।
नाससाद रतिं कश्चिच्छोकसंविग्नमानसः ॥+ १५

+ अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ।
सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥
सुताः मातापित्रोः स्त्रीणां भर्तारः भ्रातरः अन्योऽन्यं च अनपेक्षिणः अभवन् इति महेश्वरतीर्थः । धृतः श्लोकः प्राच्य ४०.१७

ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ १६
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना
पुरंदरेणेव मही सपर्वता ।
चचाल घोरं भयभारपीडिता
सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः।

३७

यावद् राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् ।
तावद् व्यवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ १

यावद् राजा अत्यन्तधार्मिकं प्रियं (रथेन गच्छन्तं) पुत्रं पश्यति स्म तावद् धरण्यां स्थितस्य तस्य शरीरं वर्धमानमिवाभवत् । अस्मिन् श्लोके शरीरम् इति पदमूह्यम् ।

यावत् तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥ २*

निर्यतो रामस्य रथाश्वैरुत्थितस्य रजसो रूपं यावददृश्यत तावद् दशरथः प्रेक्षमाणस्तस्थौ ।

न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३
तस्य दक्षिणमन्वागात् कौसल्या बाहुमङ्गना ।
वामं चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४
तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।
उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५
कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी ।
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६
ये च त्वामुपजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७
अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् ।
अनुजानामि तत् सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८

* १, २ श्लोकयोः क्रमो मया व्यत्यस्तीकृतः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदहं त्वत्पाणिं गृहीत्वा अग्निपरिक्रमणमकरवं तत् सर्वं त्वया सहेहलोके जीवनव्यवहारं परलोकार्थम-ग्निहोत्रादि कर्म च परित्यजामि ।

भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद् राज्यं प्राप्येदमव्ययम् ।
यन्मे स दद्यात् पित्रर्थं मा मा तद्दत्तमागमत् ॥ ९
अथ रेणुपरिध्वस्तं [+] तमुत्थाप्य नराधिपम् ।
न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ॥ १०
हत्वेव ब्राह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ।
अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम् ॥ ११

कामात् स्वेच्छया ।

निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ।
राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२
विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
नगरान्तमनुप्राप्तं बुध्द्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३
वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् ।
पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४
स नूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १५
उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांशुगुण्ठितः ।
विनिःश्वसन् प्रस्रवणात् करेणूनामिवर्षभः ॥ १६

प्रस्रवणात् गिरिप्रवाहात् ।

द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ।
राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १७
सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ।
न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ १८
इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभिसंवृतः ।
अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १९

अरिष्टम् अमङ्गलं (गृहम्) ।

शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणदेवताम् ।
क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २०

[+] समुध्वस्तं। समुध्द्वस्तं इति CD ग्रन्थौ ।

तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् ।
विलपन् प्राविशद् राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् ॥ २१
महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन ह्रतोरगम् ।
रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २२
कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् ।
इति ब्रुवन्तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः ॥ २३
ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् ।
अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २४
पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषया च विवर्जितम् ।
अपश्यद् भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥ २५ [+]
तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् ।
उच्चैःस्वरेण चुक्रोश हा राघव जहासि माम् ॥ २६
सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।
परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ २७
न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मे ऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ २७
तं राममेवानुविचिन्तयन्तं
समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् ।
उपोपविश्याधिकमार्तरूपा
विनिःश्वसन्ती विललाप कृच्छ्रम् ॥२८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः।

३८

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ।
कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १
राघवे नरशार्दूले विषमुप्त्वा द्विजिह्मवत् ।
विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३
अथ स्म नगरे रामश्चरन् भैक्षं गृहे वसेत् ।
कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४

[+] श्लोको ग्राह्यः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि रामः कैकेय्या दासः कृतो वरं स्यात् । तदा स नगरे भैक्षं चरन् गृहे वसेत् । राज्य - विभ्रंशादविरम्य मम पुत्रस्यारण्यवासश्च किमर्थं कृतः इत्यभिप्रायेण कौसल्या एवमवदत् । कामकारः नियुक्त-कर्मकरः।

पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद् यथेष्टतः ।
प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५

यथा केनचिदाहिताग्निना पर्वणि देवान् वञ्चयित्वा तेषां देयो भागो रक्षसां प्रदीयेत तथा कैकेयीद्वारा रामं स्थानात् पातयित्वा निन्दितं कर्म त्वया कृतम् ।

गजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः ।
वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६
वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया ।
त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७

अदृष्टारण्यदुःखानां कैकेय्या मतिमनुगच्छता त्वया वनवासाय त्यक्तानां तेषामरण्ये का नु अवस्था भविष्यति ? कैकेय्याः अनुमते कैकेय्यानुमते । संधिरार्षः।

ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८

रत्नहीनाः उत्तमवस्तुहीनाः ।

अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ।
सभार्यं यत् सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९
श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति ।
यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १०
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ ।
नन्दिष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ।
पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ ॥ १३
कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ।
प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १४

कदा तेषां प्रत्यागमने हृष्टाः ब्राह्मणकन्याः पुष्पाणि फलानि च समर्पयन्त्यः पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यन्ति ? अयमौत्तराणां मङ्गलाचार इति गो ।

कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।
अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव मां ललन् ॥ १५
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ।
पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शातिताः स्तनाः ॥ १६
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १७
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८
न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् ॥ १९
अयं हि मां दीपयते समुत्थित -
स्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।
महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो *
यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः।

३९*

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
तवार्ये सदृशैर्युक्तः पुत्रः स पुरुषोत्तमः ।
किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २
यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।
साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३
शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्य फलोदये ।
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४

राज्यं त्यक्त्वा शिष्टैराचरिते प्रेत्य च फलदायिनि धर्मे स्थितः । तस्मात् श्रेष्ठः स रामः कदाचन न शोच्यः ।

---

* उत्तमप्रभो * प्राच्यग्रन्थे अयं सर्गः ५६ तमसर्गादनन्तरं पठ्यते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणो ऽस्मिन् सदानघः ।
दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५

अनघः सर्वभूतेषु दयावान् लक्ष्मणो रामे सदोत्तमां वृत्तिं प्रवर्तते । लक्ष्मणसेवितो रामो लाभवान् भविष्यति।

अरण्यवासे यद् दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता ।
अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६

जानन्ती जानती ।

कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः ।
धर्मसत्यव्रतपरः+ किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७
व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ।
न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८
शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ।
राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९
शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ।
रश्मिभिः संस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १०
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।
दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११

दानवेन्द्रं शम्बरासुरसुतं सुबाहुं रामेण हतं दृष्ट्वा ब्रह्मा तस्मै दिव्यान्यस्त्राणि ददौ ।

पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ।
क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १२
दुःखजं विसृजन्त्यस्रं निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम् ।
समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः ॥ १३

निष्क्रामन्तं रामं वीक्ष्य संप्रति त्वं दुःखाश्रूणि विसृजन्ती असि। तत्पुनरागमने क्षिप्रमानन्दजमश्रु मोक्ष्यसि।

अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् ।
मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी ॥ १४

मेघलेखा मेघपङ्क्तिः ।

पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ।
कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ १५

+ दमसत्यव्रतपरः

निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं
रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
सद्यः शरीरे विननाश शोकः
शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ १६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

४०

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १
निवर्तितेऽपि च बलात् सुहृद्वर्गे च राजनि ।
नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।
बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३
स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ।
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ।
उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् ।
मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ॥ ६
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः ।
करिष्यति यथावद् वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७
ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ।
अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८
स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ।
अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९

राजगुणैर्युक्तो भरतो युवराजो नियुक्तः। मया ये चात्र न सन्ति तैर्भ्रातृबन्धुमित्रामात्यैर्युष्माभिश्च राजशासनं कार्यम् ।

न च तप्येद् यथा चासौ वनवासं गते मयि ।
महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १०
यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवास्थितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकर्षेव गुणैर्बद्ध्वा जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२
ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ।
वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३
वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ।
निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ।
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद् वनम् ॥ १४

उपवाह्यः पुरं प्रापयितव्यः ।

एवमार्तप्रलापांस्तान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान् ।
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १५
पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ।
सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १६

अथ सीतालक्ष्मणसहितो रामो वनाभिमुखः शनैः पद्भ्यामेव जगाम ।

द्विजातींस्तु पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः ।
न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १७

सच्चरित्रप्रणयी घृणावान् रामः पदातीन् विप्रान् रथेन लङ्घयितुं न शशाक ।

गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तमानसाः ।
ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ १८
ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत् त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति ।
द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्रयोऽप्यनुयान्त्यमी ॥ १९

अमी अग्रयश्च द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामनुयान्ति। अग्रयः अरण्यारोपिताः । केवलानां द्विजस्कन्धाधिरूढत्वासंभवादिति गोविन्दराजः ।

वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः ।
पृष्ठतोऽनुप्रयातानि हंसानिव जलात्यये ॥ २०

वाजपेययागोपलब्धानि अस्माननुप्रयातानि एतानि छत्राणि वर्षाकालात्यये हंसानिव पश्य । श्वेतच्छत्रं राज्ञ एव भवति । वाजपेययाजिनां च श्वेतच्छत्राणि स्युः । इति A B.

अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ।
एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २१
या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ।
त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २२
हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम् ।
वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २३

अस्मत्परमं धनं वेदा हृदयेष्वेव तिष्ठन्ति । अस्माकं दारा अपि चारित्ररक्षिता गृहेष्वेव वत्स्यन्ति । वेदान् दारांश्च परित्यज्य कथं भवद्भिरागतमिति रामस्य प्रश्नमभ्युह्येयमुक्तिरिति गोविन्दराजः ।

न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः ।
त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद् धर्ममवेक्षितुम् ॥ २४

पुनर्निश्चयो न कार्यः। त्वन्निवर्तने सुकृतो निश्चयः। त्वयि धर्मनिरपेक्षे धर्मपथे किं नामान्यत् तिष्ठेत् ?

याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ।
शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः ॥ २५

हे निश्चलसदाचार! महीपतनपांसुलैर्हंसशुक्लशिरोरुहैः शिरोभिस्त्वां याचामहे । निवर्तस्व ।

बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ।
तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २६

बहूनामिहागतानां ब्राह्मणानां यज्ञाः प्रारब्धाः । वत्स! त्वयि निवर्तिते ते समाप्यन्ते ।

भक्तिमन्ति हि भूतानि जङ्गमाजङ्गमानि च ।
याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २७

राम! जङ्गमाः स्थावराश्च प्राणिनस्त्वयि भक्तियुक्ताः सन्ति । त्वं याचमानेषु भक्तेषु स्नेहं दर्शय।

अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुर्वीनिबन्धनैः* ।
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ २८

मूलबद्धत्वात् प्रतिहतवेगा वृक्षास्त्वामनुगन्तुमशक्ता वायुवेगेनोद्गता विक्रोशन्तीव ।

* उद्धतवेगिभिः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानविष्ठिताः ।
पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम् ॥ २९

त्यक्ताहारसंचारा वृक्षकोणेषु तत्र तत्र स्थिताः पक्षिणोऽपि सर्वभूतानुकम्पिनं त्वां निवर्तितुं प्रार्थयन्ते।

एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ।
ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३०

इत्थं रामं निवर्तयितुं ब्राह्मणा विक्रोशन्ति स्म । तदा राघवं वारयन्तीव तमसा नदी ददृशे ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः।

४१

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रस्थिता वनम् ।
वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २

वयं वनं प्रस्थिताः । वनवासस्याद्येयं प्रथमा रात्रिः। भद्रं ते। उत्कण्ठितुं नार्हसि।

पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः।
यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३

स्वस्वनिलयान् प्राप्य मृगाः पक्षिणश्च व्याप्ताः। तेषामारावैः शून्यान्यरण्यानि समन्ततो रुदन्तीव ।

अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ।
सस्त्रीपुंसा गतानस्माञ्शोचिष्यति न संशयः ॥ ४
भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ।
धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति॥ ५
भरतस्यानृशंसत्वं संचिन्त्याहं पुनः पुनः ।
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ६
त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम् ।
अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ॥ ७

नरश्रेष्ठ ! मामनुव्रजता त्वया सुकार्यं कृतम् । यदि त्वं न स्यास्तदा वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता अन्वेष्टव्या स्यात् ।

अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम् ।
एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ ८

वन्येऽपि विविधे सति लभ्यमानेऽपि विविधे वन्यपदार्थे ।

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ।
अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ९
सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ।
प्रभूतयवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १०

सूर्येऽस्तं गते सुमन्त्रः अश्वान् संयम्य भूरि यवसं प्रदाय राममुपययौ ।

उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ।
रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ ११
तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम् ।
रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १२
सभार्यं संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः ।
कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १३
जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ।
सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १४

उदितो रविः इत्यस्य रात्रावधिको भागो गतः रविरुदेतुमारब्ध इति लाक्षणिकोऽर्थो वक्तव्यः । उदिते सूर्ये ब्राह्मणा न स्वप्युः । किं च ४३-१ श्लोकाद् रात्रिः शिष्टेति सुस्पष्टम् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

गोकुलाकुलतीरायास्तमसायाविदूरतः ।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १५

गोसमुदायव्याकुलतीरायास्तमसायाः समीपे प्रकृतिभिः सह रामस्तां रात्रिमवसत् । तमसाया विदूरतः इति cr. पाठ : । तमसाया अविदूरतः इति पदच्छेदं कृत्वा आर्षं संधिमभ्युपगम्यावगन्तव्योऽर्थः ४१ सर्गप्रथम-श्लोकानुरोधेन।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ।
अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १६

निशाम्य वीक्ष्य ।

अस्मद्व्यपेक्षान् सौमित्रे निरपेक्षान् गृहेष्वपि ।
वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य लक्ष्मण साम्प्रतम् ॥ १७
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ।
अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ १८
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥ १९
अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।
स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः ॥ २०

स्वपेयुः स्वप्युः ।

पौरा ह्यात्मकृताद् दुःखाद् विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २१

नृपात्मजैः पौरा आत्मकृताद् दुःखाद् विमोच्याः।
स्वयं दुःखेन न ते योज्याः ।

अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद् धर्ममिव स्थितम् ।
रोचते मे महाप्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २२
सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २३
मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद् वचः ।
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ २४
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ २५
रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः ।
प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ २६
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।
शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २७

रथेन शीघ्रप्रवाहा आकुलावर्ता नदी कथं तीर्णा? संभवतो नदी विरलजलैवासीद् येन रथेन सुतरा बभूव। शीघ्रप्रवाहा आकुलावर्ता इति कवेरतिशयोक्तिर्भवेत् । अथ वा सा नदी प्रायेण आकुलावर्ता महाप्रवाहा च सम्प्रति तु विरलप्रवाहेति कथञ्चित् समाधेयम् ।

स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्शिवमकण्टकम् ।
प्रापद्यत महामार्गमभयं क्षेमदर्शनम् * ॥ २८
प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना ।
शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ २९

शोकोपहताः निश्चेष्टाश्च शोकोपहतनिश्चेष्टाः।

शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ।
आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ ३०

आलोकमपि चिह्नमपीत्यभिप्रायः ।

ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित् क्षणं पुनः ।
मार्गनाशाद् विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ ३१
रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ।
किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ ३२
ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।
अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसञ्ज्ञनाम् ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः।

४२

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ १

सत्त्वानि प्राणाः ।

स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ २
न चाहृष्यन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन् ।
न चाशोभन्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥ ३

प्रसारयन् प्रासारयन्। पण्यानि न प्रादर्शयन् ।

नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ४

* अभयं भयदर्शिनाम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नष्टद्रव्यं प्राप्य विपुलं धनं लब्ध्वा वा नाभ्यनन्दन्। प्रथमं पुत्रं प्रसूय माता नाभ्यनन्दत् ।

गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ।
व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ५

गृहे गृहे दुःखार्ता रुदत्यः स्त्रियो गृहमागतं भर्तारं (रामासन्निहितत्वात्) तोत्रैर्द्विपानिव वाग्भिर्व्यगर्हन्त ।

किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ६
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ७
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ।
येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ८
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ।
आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ ९

रम्यवृक्षसमूहा अटव्यो जलपूर्णा नद्यः सानुमन्तः पर्वताश्च रामं शोभयिष्यन्ति ।

काननं वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति ।
प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् ॥ १०
विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः ।
राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥[+] ११

विचित्रपुष्पशिरोभूषणा बहुमञ्जरीधारिणो भ्रमरशालिनो वृक्षा राघवायात्मानं प्रदर्शयिष्यन्ति ।

अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद् गिरयो राममागतम् ॥ १२
प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः । [++]
विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ।
पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १३
यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ।
स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १४

[+] पङ्क्तिग्रोह्या [++] पङ्क्तिर्ग्राह्या

पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ।
पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १५
वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् ।
इति पौरस्त्रियो भर्तॄन् दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १६
युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ।
सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १७
को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ।
संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ १८

इहायोध्यायां निवासः अप्रशस्तः । अत्र सर्वो जन उत्कण्ठितः । सर्वस्य मनो हृतम् । न कस्यापि प्रीतिरिहास्ति ।

कैकेय्या यदि चेद् राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ।
न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ १९

अनाथमिदं राज्यं धर्ममतिरिच्य यदि कैकेयीहस्तगतं भवेत् तर्हि नो जीवितेन प्रयोजनं नास्ति ।

यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।
कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २०
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि ।
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २१
या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा ।
कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् ॥ २२
न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ २३

मृते दशरथे राज्ये सर्वं शून्यं भविष्यति ।

ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः ।
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २४

अश्रुतिं वापि गच्छत अज्ञातं देशं वा निर्गच्छत।

मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
भरते संनिसृष्टाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सभार्यः सहलक्ष्मणो रामश्छद्मना प्रव्राजितः ।
यथा पशवः सौनिके तथा वयं भरते संनिसृष्टाः स्मः।

तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ।
चुक्रुशुर्भृशसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ २६
तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः
सुतैर्हि तासामधिको हि सोऽभवत्॥२७

सुतैः सुतेभ्यः ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः।

४३

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद् रजनी शिवा ।
उपास्य स शिवां संध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २

व्यगाहत प्राविशत् ।

ग्रामान् विकृष्टसीमान्तान् पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३
शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमागतम् ॥ ४

कृष्टक्षेत्रान् ग्रामान् पुष्पितानि वनानि च पश्यन् ग्रामकुग्रामवासिनां वाचः शृण्वन् शीघ्रं गच्छन्नपि शनैरिव ययौ ।

हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ।
तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णे कर्मणि वर्तते ॥ ५
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ।
वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशमतन्द्रितम् ॥ ६
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान् कोसलेश्वरः ॥ ७
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ।
उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ ८
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतजलां नदीम् ।
गोमतीं गोयुतानूपामतरत् सागरंगमाम् ॥ ९
गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।
मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १०
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ।
स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ ११
सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ।
हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १२
कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने ।
मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १३
अत्यर्थ + मभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १४
स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १५

एवं रामस्तं तं विषयमुद्दिश्य मधुरया वाण्या भाषमाणः अध्वानं ययौ ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

४४

विशालान् कोसलान् रम्यान् यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
आससाद महाबाहुः शृङ्गबेरपुरं प्रति ॥ १
तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ।
ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ २
हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम् ।
शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च निषेविताम् ॥ ३
तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
सुमन्त्रमब्रवीत् सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ ४
अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ।
सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ ५

+ नात्यर्थ। BCD ग्रन्थेषु च अयमेव पाठः। प्राच्यग्रन्थे अत्यर्थम् इति पाठः । ४६.१७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् ।
उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ६
रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
स्थादवातरत् तस्मात् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान् ।
वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ८
तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ९

स्थपतिः नायकः ।

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ १०
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादवस्थितम् ।
सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद् गुहेन सः ॥ ११
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ।
यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ॥ १२
ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ।
अर्घ्यं चोपानयत् क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १३
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ।
वयं प्रेष्या भवान् भर्ता साधु राज्यं प्रसाधि नः ॥ १४
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् ।
शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ १५
गुहमेवं ब्रुवाणं तं राघवः प्रत्युवाच ह ।
अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् ।
पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ॥ १६
भुजाभ्यां साधु वृत्ताभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ १७
दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि अरोगं सह बान्धवैः ।
अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ १८
यत्त्विदं भवता किंचित् प्रीत्या समुपकल्पितम् ।
सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ १९

अनुजानामि प्रतिनिवर्तयामि ।

कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च माम् ।
विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ २०
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ।
एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ २१
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ।
एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ २२
अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ।
गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ २३

प्रतिपानं पानीयम् ।

ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ २४

चीरोत्तरासङ्गः वल्कलोत्तरीयः।

तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।
सभार्यस्य ततो ऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ २५

शयानस्य शयितुकामस्येत्यभिप्रायः ।

गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ।
अन्वजाग्रत् ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ २६

गुहोऽपि सुमन्त्रेण लक्ष्मणेन च सह भाषमाणो धनुर्धरः अप्रमत्तश्च रामं रक्षन् जजागार । अन्वजाग्रत् अन्वजागरीत् ।

तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो
यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।
अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा
तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

४५

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् ।
गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १

स्वाभाविकानुरागेण भ्रातुरर्थाय जाग्रतं लक्ष्मणं दुःखसंतप्तो गुह उवाच ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३
न हि रामात् प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ५
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६
न हि मेऽविदितं किंचिद् वने ऽस्मिंश्चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ॥ ७
लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ १०
यो मन्त्रतपसा लब्धो बिविधैश्च परिश्रमैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११
अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३

अयोध्यायामेतावता स्त्रिय उच्चैराक्रुश्य श्रमेणोपरताः स्युः । मन्ये राजनिवेशनं महाध्वनेरुपरतम् ।

कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
तद् दुःखं यत् तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५

शत्रुघ्नस्यापेक्षया मम माता जीवेदपि । वीरजननी कौस्ल्या मरिष्यतीति दुःखितोऽस्मि ।

अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा *।
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६

सुखा सुखयुता ।

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८

सिद्धार्थाः कृतार्था भरतादयः । तस्मिन् काले मरणकाले ।

रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ १९
रथाश्वगजसंबाधां तूर्यनादविनादिताम ।
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २०
आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।
निवृत्ते वनवासे ऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २२
परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३
तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते
नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदाद् गुहः ।
मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २४

व्यसनाभिपीडितो व्यथातुरो गुहो ज्वरातुरो गज इव बाष्पं मुमोच ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

---

* सुखालोकप्रियावहा इति cr.। सुखा लोकप्रियावहा इति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४६

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १
भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २
बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमाम् ॥ ३
विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद् भ्रातुरग्रतः ॥ ४
ततः कलापान् संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ ।
जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ५

येन मार्गेण गङ्गा आसाद्यते तेन मार्गेण सीतया सह गङ्गां जग्मतुः ।

राममेव तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत् ।
किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ६
निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ।
यानं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ ७

ममैतावद् गङ्गातीरपर्यन्तं रथेन प्रापणं कृतम् । निवर्तस्व । यानं विहाय पद्भ्यां महावनं गमिष्याम इति राम उवाच ।

आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः ।
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ ८

अभ्यनुज्ञातं निवर्तितुमनुज्ञातम् ।

अतर्कितोऽयं लोकेषु * पुरुषेणेह केनचित् ।
तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद् वने ॥ ९
न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलोदयः ।
मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद् व्यसनमागतम् ॥ १०
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ।
त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रींल्लोकांस्तु जयन्निव ॥ ११

* नातिक्रान्तमिदं लोके

वैदेह्या भ्रात्रा च सह वने वसन् त्रीन् लोकान् जयन्निवोत्कर्षं प्राप्स्यसि ।

वयं खलु हता राम ये त्वयाप्युपवञ्चिताः ।
कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १२

त्वयाप्युपवञ्चिताः त्वया विसृष्टाः ।

इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् ॥ १३
ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् ।
रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनःपुनरुवाच तम् ॥ १४

दूरगतं दूरं गन्तुमुद्युक्तम्। बाष्पे विगते रामन्त्रो मुखं प्रक्षाल्य शुचिर्बभूव । रामस्तं पुनर्मधुरं वाक्यमुवाच।

इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये ।
यथा दशरथो राजा मां न शोचेत् तथा कुरु ॥ १५
शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ।
कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद् ब्रवीमि ते ॥ १६
यद्यदाज्ञापयेत् किंचित् स महात्मा महीपतिः ।
कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ १७

अविकाङ्क्षया संदेहं विना ।

एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ १८
तद् यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ।
न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत् तथा ॥ १९

अलीकम् आज्ञातिरस्काररूपमसत्यम् ।

अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियम् ।
ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २०
नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली ।
अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २१

वत्स्यामहेति वत्स्यामहे इति । आर्षः संधिः ।

चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुनः पुनः द्रक्ष्यसि नित्यं द्रक्ष्यसि ।

एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे ।
अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः पुनः ॥ २३
आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम् ।
सीताया मम चाप्यस्य + वचनाल्लक्ष्मणस्य च॥२४

राजानं मम मातरं कैकेयीसहिता अन्या देवीश्च पुनःपुनर्ममारोग्यं ब्रूहि । सीताया ममास्य लक्ष्मणस्य च वचसा पादाभिवन्दनं कौसल्याया वद ।

ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ।
आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ २५
भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ।
अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ २६
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ।
तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ २७
यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ।
तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः ॥ २८
निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः शोककर्शितः ।
तत् सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ २९
यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः ।
भक्तिमानिति तत् तावद् वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३०

सेवकः सन्नपि स्नेहादुपचारं विना निस्संकोचं यदहं ब्रवीमि तत् सर्वं भक्तिमानिति त्वं क्षन्तुमर्हसि ।

कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ।
तव तात वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ॥ ३१
सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ।
विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ३२

रामसहितं रथं दृष्ट्वा तदा जनः तावान् दुःखितः।
रामरहितं दृष्टवतां तेषां हृदयं विदीर्येत ।

दैन्यं हि नगरी गच्छेद् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ।
सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ३३
दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम्।
चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः॥३४
आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने ।
रथस्थं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ३५
अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ।
नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ३६
असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ।
कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ३७

तव पुत्रो मया मातुलगृहं नीत इति वचनं प्रियमप्यसत्यम् । तदहं न ब्रूयाम् । त्वं रथेन वनं नीत इति वचनं सत्यमप्यप्रियम् । तदपि कथमहं ब्रूयाम् ?

मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः ।
कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ३८

मम नियोगस्था इमे हयाः सर्वदा तव कुटुम्बजन वहन्ति । कथमिदानीं त्वया हीनं रथं वक्ष्यन्ति ?

तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ ।
वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ + ३९
यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।
सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४०
भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ।
रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्त्वानि राघव ॥ ४१
त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ।
आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ४२
प्रसीदेच्छामि ते ऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः ।
प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ४३

अरण्ये तव प्रत्यनन्तरो भवितुमिच्छामि । प्रत्यनन्तरो मे भवेति भवता प्रीत्याभिहितमिच्छामि ।

+ चार्यस्य। दृश्यतां परिशिष्टम्।

+ श्लोको ग्राह्यः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् ।
अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ४४
न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना ।
राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ४५
इमे चापि हया वीर यदि ते वनवासिनः ।
परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ४६
वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ।
यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ४७
चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ।
क्षणभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततोऽन्यथा ॥ ४८

अन्यथा शतसंख्यानि भविष्यन्ति ।

भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि।
भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां त्वं न मां हातुमर्हसि॥४९

प्रभुपुत्रानुसृते मार्गे तिष्ठन्तं भक्तं भृत्यं भृत्यमर्यादायां स्थितं मां हातुं नार्हसि।

एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।
रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५०
जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ।
शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ५१
नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ।
कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ५२

रामो वनं गत इति कैकेयी प्रत्ययं गच्छेत्।

परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ५३
एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ।
भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ५४
मम प्रियार्थं राज्ञश्च सरथस्त्वं पुरीं व्रज ।
संदिष्टश्चासि यानर्थांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथा तथा ॥ ५५
इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ।
गुहं वचनमक्लीबं रामो हेतुमदब्रवीत् ।
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ ५६
तत् क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ।
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ ५७
तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ ।
अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५८
ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ।
व्रतमादिष्टवान् रामः सखायं+ गुहमब्रवीत् ॥ ५९

ततो वानप्रस्थमार्गे स्थितो रामः तद् व्रतं गृहीत्वा सखायं गुहमब्रवीत् ।

अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ६०
ततस्तं समनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६१

समनुज्ञाप्य आमन्त्र्य ।

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६२
आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शुभाम्:++ ।
सीतां चारोपय शनैः 3+ परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ६३
स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ।
आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ६४
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ।
ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ६५
अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ।
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ६६
ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्णधारसमाहिता ।
शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ६७

ततः कर्णधारसमाहिता नौकादण्डवेगाभिहता सा नौः शीघ्रं जलमत्यगात् ।

मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता ।
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ६८
पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ।
निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ६९

+ सहायं ++ शनैः 3+ सीतां चारोपयान्वक्षं ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।
भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ७०
ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता ।
यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धये ॥ ७१
त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समक्षसे [+] ।
भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् संप्रदृश्यसे ॥ ७२

समक्षसे। अक्षू व्यातौ। अस्य धातोः तिङन्तरूपेण प्रयोगः प्रायेण वेदे प्राप्यते। रामायणे च अस्मिन् श्लोके। अत्र आत्मनेपदमार्षम्। व्याकरणचंद्रोदय । ३.६५ चारुदेवशास्त्री। दृश्यतां परिशिष्टम्।

सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ।
प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ७३

सा तस्मात् ।

गवां शतसहस्राणि वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ७४
तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता ।
दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ७५
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदाह्या च परंतपः ॥ ७६
अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् ।
अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ७७
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् ।
अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ७८

दृश्यताम् अरण्य १०.१.तत्र रामः अग्रतो जगाम।

गतं तु गङ्गापरपारमाशु
रामं सुमन्त्रः प्रततं निरीक्ष्य ।
अध्वप्रकर्षाद् विनिवृत्तदृष्टि-
र्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ ७९
तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्
वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम् ।
आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ
वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ ८०

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः।

[+] समीक्षसें

४७

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद् बहिः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २
जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्य प्रभृति रात्रिषु ।
योगक्षेमं [+] हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३
रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ।
उपावर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमार्जितैः ॥ ४

स्वयमार्जितैः स्वयमार्जितैः पर्णतृणैः ।

स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ।
इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५

कथाः वचांसि।

ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ।
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६
सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७
अनाथश्चैव वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ।
किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ।
काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९
को ह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् ।
छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥ १०
सुखी बत सभाग्यश्च [++] भरतः कैकयीसुतः ।
मुदितान् कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११
स हि सर्वस्य राज्यस्य मुखमेकं भविष्यति ।
ताते च वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते ॥ १२
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते
एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३
मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४

[+] योगक्षेमः । अस्मिन् पाठे योगसहितः क्षेम इति मध्यमपदलोपी समासो वक्तव्यः । [++] सभार्यश्च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ।
कौसल्यां च सुमित्रां च संप्रबाधेत मत्कृते ॥ १५
मा स्म मत्कारणाद् देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् ।
अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६
अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७
क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्याय्यमाचरेत्
परिदद्या हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् ॥ १८
नूनं जात्यन्तरे कस्मिन् स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
जनन्या मम सौमित्रे तदप्येतदुपस्थितम् ॥ १९

कस्मिन् कस्मिंश्चित् ।

मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २०
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ।
सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥ २१

दद्मि ददामि ।

मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ।
यस्यास्तच्छ्रयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २२

मम मातुर्गृहे सारिका नित्यं शुकं ब्रूते शुक! अरेः पादं दशेति । मन्ये तस्याः शारिकायाः कौसल्यायां मत्तः अधिका प्रीतिरस्ति । अस्पष्टः श्लोकार्थः । प्राच्य-प्रकाशने एतदनन्तरमन्यः श्लोकोऽस्ति ५३-२५ *।

यावदेकश्च खस्थश्च यावदस्य मुखं मयि ।
तावदात्मविमोक्षार्थं शुक पादमरेर्दश ॥

यावच्छत्रुराकाशस्थो यावन्न स मामपश्यत् तावत् तस्य पादं शुक दशेति । संभवत इमावभिप्रायौ तस्मिन् काले सुप्रसिद्धौ । cr अधःसूचिकायां चायं श्लोको विद्यते । पक्षिणामपि शत्रुषु वैरनिर्यातनबुद्धिर्भवतीति अभिप्रायो भवेत् । D.

* Ramayana Edited by Gaspare Gorresio. Indian Edition 1981 Published by Indian Heritage Trust, Chennai - 6.

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥ २३

शोचन्त्या अल्पभाग्याया अपुत्रकल्पाया मातुः किंचिन्नोपकुर्वता मया पुत्रेण किं प्रयोजनम् ?

अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४
एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५
अधर्मप्राप्तिभीतोऽहं लोकवादभयेन च।
शक्तोऽपि यत् सहे दुःखमिदं सुप्राकृतो यथा॥ २६+
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ।
अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७
विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् ।
समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८
ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्यायुधिनां * वर ।
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९
नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ।
विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३०
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ।
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३२
स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो
निशम्य चैवं वनवासमादरात् ।
समाः समस्ता विदधे परंतपः
प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३३

अस्मिन् सर्गे लक्ष्मणपरीक्षार्थमेव रामवचनानीति केषाञ्चनाभिप्रायो न समीचीनः । आप्ताय लक्ष्मणाय रामः स्वनिर्वेदं प्रकटितवान् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

+ अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ।
तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥
* अयोध्या युधिनाम् इति cr पाठः । अयोध्याऽऽयु-धिनामिति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४८

ते तु तस्मिन् महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम् ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद् देशात् प्रतस्थिरे ॥ १
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्तते[+] ।
जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद् वनम् ॥ २
ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोरमान् ।
अदृष्टपूर्वान् पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३
यथाक्षेमेण गच्छन् स पश्यंश्च विविधान् द्रुमान् ।
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतम् ।
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५
नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् ।
तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिघट्टितः ॥ ६
दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ।
भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७

वनजैः अरण्येषु लभ्यैः पदार्थैः।

धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ।
गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८
रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः ।
गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९
ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ।
सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १०
हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागं कृताञ्जलिः ।
रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ ११
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ।
पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन् रामलक्ष्मणौ ॥ १२
भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा ।
मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १३
पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ।
अयमन्वगमद् भ्राता वनमेव दृढव्रतः ॥ १४
पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ।
धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १५
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १६

[+] भागीरथी गुङ्गा यमुनामभिवर्तते।

गाम् मधुपर्काङ्गभूतं महोक्षमिति महेश्वरतीर्थ-गोविन्दराजौ ।

मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ।
राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः ॥ १७
प्रतिगृह्य च तामर्चामुपविष्टं स राघवम् ।
भरद्वाजोऽब्रवीद् वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ १८
चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतम् ।
श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणम् ॥ १९
अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ।
पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान् सुखम् ॥ २०
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २१
भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ।
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ।
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २२
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ।
रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ।
राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २४

अर्थग्राहकम् उचितस्थाननिर्देशकम् ।

दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि।
महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः सुखदर्शनः ॥ २५

संप्रति प्रयागाच्चित्रकूटः ८० मैलानां (=४० क्रोशानां) दूरेऽस्ति । रामायणीयं क्रोशपरिमाणमन्यत् भवेत् इति C । त्रियोजनात् इति पाठान्तरम्।

गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥ २६
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ।
कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ २७
ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ।
तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ २८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ।
इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ २९
स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ।
सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ ३०
तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ।
प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३१

कथयतः कथाः संभाषणानि कुर्वतः।

प्रभातायां रजन्यां तु भरद्वाजमुपागमत् ।
उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३२
शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे ।
उषिताः स्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३३

वसतिम् निवासार्थं चित्रकूटगमनम् ।

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३४
तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः ।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ३५

वनान्तेषु वनप्रदेशेषु ।

प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनै
र्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम् ।
मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः
सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमम् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

४९

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ ।
महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १
प्रस्थितांश्चैव तान् प्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवान्वगात् ।
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ॥ २
अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापगाम् ।
तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ३

आंशुमतीं सूर्यतनयामिति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ।
विवृद्धं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ॥ ४

ततो महान्तं हरितच्छदं बहुभिर्वृक्षैः सह विवृद्धं सिद्धोपसेवितं श्यामवटाख्यं न्यग्रोधमासाद्य इति उत्तरश्लोकेनान्वयः ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम् ।
पलाशबदरीमिश्रं राम वंशैश्च यामुनैः ॥ ५
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया ।
रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः ।
इति पन्थानमावेद्य महर्षिः स न्यवर्तत ॥ ६
उपावृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ॥ ७
इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ।
सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ॥ ८
तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुः सुमहाप्लवम् ।
चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ॥ ९

छित्त्वा शाखादिकं छित्त्वा ।

तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ।
ईषत्संलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवम् ॥ १०
ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ।
तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ॥ ११

तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैर्व्याप्ताम् ।

ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ।
श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् ॥ १२
कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्विनीम् ।
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद् वनस्पतिम् ॥ १३

पर्यगच्छत् प्रदक्षिणमकरोत् ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बहून् मेध्यान् मृगान् हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ १४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते
शुभे वने वारणवानरायुते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समं नदीवप्रमुपेत्य संमतं
निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ १५

नदीवप्रं नदीतीरम् । समं समतलम् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः।

५०

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ।
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १

रात्र्यां व्यतीतायां (पर्यायक्रमेण) पश्चात् सुप्तं लक्ष्मणं रामः शनैः प्रबोधयामास । प्रथमं रामो निद्रां जहौ लक्ष्मणं च प्राबोधयदिति यद्यप्यापाततः श्लोकार्थः स्फुरति तथापि ४७-३ श्लोकबलेन तौ न युगपत् सुप्तौ पर्यायक्रमेण सुप्तौ इत्यूह्यम् ।

सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ।
संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २
स सुप्तः समये भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः ।
जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पथि श्रमम् ॥ ३
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ।
पन्थानमृषिणोद्दिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।
सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान् नगान् ।
स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥६
पश्य भल्लातकान् फुल्लान् नरैरनुपसेवितान् ।
फलपत्रैरवनतान् नूनं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ७

शक्ष्यामि शक्ष्यामः इत्यभिप्रायः । शक्ष्याम इति पाठे आर्षः लृट्लोटोः संयोगः । यथा प्राप्स्याम । महाभारतम् भण्डा आदि १२९.१८. चरिष्यध्वम् २०८.२१. वेत्स्यध्वम् १५.१३, १४४.१९. लप्स्यध्वम् इति पाठान्तरं च । प्रतियोत्स्याम विरा ४७.१७. प्रसविष्यध्वम् भगवद्गीता ३.१०. जीवितुं निवस्तुम् ।

पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ।
मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगे नगे ॥ ८
एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ।
रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९
मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम् ।
चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १०
ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।
रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ ११
तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ।
अयं वासो भवेत् तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥ १२*
लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च ।
कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १३
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विधान् द्रुमान् ।
आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ १४
तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्।+
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ १५

बद्धकटां कृतावरणाम्। शुश्रूषमाणमेकाग्रं भ्रातुरनन्तराज्ञां श्रोतुमेकाग्रचित्तम् । शालां यक्ष्यामहे शालापूजां करिष्यामः ।

स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ।
अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ १६
तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् ।
लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ १७
अयं सर्वः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो मया । ++
देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ १८

परिपूर्णावयववान् सर्वः कृष्णमृगो मया शृतः । देवसंकाश! देवता यजस्व ।

रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्प्यकोविदः ।
पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ १९

---

* दृश्यतां परिशिष्टम्। + पङ्कितर्ग्राह्या ++ अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां
यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ।
वासाय सर्वे विविशुः समेताः
सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् ॥ २०

निवाताम् प्रचण्डवातरहिताम् ।

अनेकनानामृगपक्षिसंकुले
विचित्रपुष्पस्तवकैर्द्रुमैर्युते ।
वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते
तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः॥२१

सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ २२

माल्यवती मन्दाकिनी इति cr.

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः।

५१

कथयित्वा सदुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह ।
रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १

गङ्गामुत्तीर्य रामस्य दक्षिणकूलगमनानन्तरं सुमन्त्रेण सह चिरं संभाष्य गुहः स्वगृहं जगाम ।

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ २
स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ।
पश्यन्नतियया शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ३

ग्रामाणिा ग्रामान् ।

ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ।
अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ४
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ५
कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा ।
रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ।
इति चिन्तापरः सूतस्त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ६
सुमन्त्रमभियान्तं तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ७
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवम् ।
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ ८
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा जनाः ।
अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति च चुक्रुशुः ॥ ९
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् ।
हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १०
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ।
न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ ११

राममन्तरा अस्माकं मध्ये ।

किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ।
इति रामेण नगरं पितृवत् परिपालितम् ॥ १२

किं समर्थं किं युक्तं क्षेमकरम् ।

वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् ।
रामशोकाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् ॥ १३

वातायनगतानां स्त्रीणामापणमध्ये जनानां च रामशोकाभितप्तानां परिदेवनं सुमन्त्रः शुश्राव ।

स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ।
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १४
सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।
कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १५
ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ।
रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ १६
सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ।
सूतः किं नाम कौसल्यां शोचन्तीं प्रतिवक्ष्यति॥१७
यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् ।
आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ १८

पुत्रे बलात्कारेण विवासिते कौसल्या यज्जीवति तद् दुष्करं कुरुते । अस्पष्टः श्लोकः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्यरूपं तु तद् वाक्यं राज्ञः स्त्रीणां निशामयन् ।
प्रदीप्तमिव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ १९
स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् ।
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत् पाण्डरे गृहे ॥ २०

पाण्डरे गृहे धवलवर्णे गृहे ।

अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च ।
सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २१
स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः ।
मूर्छितो न्यपतद् भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २२
ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्छिते पृथिवीपतौ ।
उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २३

आविद्धं बाधितम् ।

सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् ।
उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४
इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ।
वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २५
अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ।
उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात् सहायता ॥ २६

यद्येवं दुःखितस्तिष्ठसि कस्ते सहायो भवेत्?

देव यस्या भयाद् रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ।
नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ २७
सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ।
धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ २८

शोकलालसा शोकविग्ना ।

एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि ।
पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सस्वरं रुरुदुः स्त्रियः ॥ २९
ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं
समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ।
स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासीत् पुनरेव संकुलम् ॥

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः।

५२

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात् प्रत्यागतः पुनः ।
अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १
अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ *
वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ।
विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३

नवग्रहं नवगृहीतम् ।

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ४
क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ।
भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ५
यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः ।
स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ६
व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ।
कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपस्थितौ ॥ ७
सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद् गतौ ॥ ८
सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।
वनान्तं प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरम् ॥ ९
किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः।
सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ।
आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ॥ १०

कुत्रास्ते कुत्र शेते किं भुङ्क्ते ?

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।
उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिरब्धया ॥ ११

बाष्पपरिरब्धया बाष्पावरुद्धया ।

अब्रवीन्मां महाराज धर्ममेवानुपालयन् ।
अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १२

* श्लोको ग्राह्यः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूत मद्वचनात् तस्य तातस्य विदितात्मनः ।
शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १३
सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात् त्वया ।
आरोग्यमविशेषेण यथार्हं चाभिवादनम् ॥ १४
माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ।
देवि देवस्य पादौ च देववत् परिपालय ॥ १५
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च ।
सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ १६
वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ १७
इत्येवं मां महाराज ब्रुवन्नेव महायशाः ।
रामो राजीवताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ १८
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन् वाक्यमब्रवीत् ।
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ १९
यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ।
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ।
रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २०
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।
जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ २१
मम तावन्न तातेऽद्य पितृस्नेहोऽरित्त कश्चन।
पिता माता सुहृच्चाद्य रामो बन्धुर्गुरुश्च मे॥+ २२
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ।
सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वानेन कर्मणा ॥ २३

तवानेन कर्मणा इदमकार्यं कृतवन्तं त्वामुद्दिश्य।

जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी ।
भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ २४

दीना जानकी वैक्लब्येन निःश्वसती भूतोपहत-चित्तेवात्मानं विस्मृत्य स्थिता ।

अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ।
तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ २५

+ अहं तावन्मह्यराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।
भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥
पितृत्वं पितृस्नेहम् ।

उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ।
मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा ॥ २६
तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः
स्थितोऽभवल्लक्ष्मणबाहुपालितः ।
तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः।

५३

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ।
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् ।
प्रस्थितो रथमास्थाय तद् दुःखमपि धारयन् ॥ २
गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ।
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३

बहून् दिवसान् त्रीणि दिनानीति कथंचिद् व्याख्यातः गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । अयं श्लोकः अश्रद्धेयः । दृश्यतां ५७-३ श्लोकः। गुहेन सह कृत्सनं तु तत्रैव दिवसं स्थित इति cr अधस्सूचिकायां पाठान्तरम्।

विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः ।
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४
न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ।
रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमभवद् वनम् ॥ ५
लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः ।
संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ६
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ७
प्रविशन्तमयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति ।
नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ८
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हाहाकारकृताः कृतहाहाकाराः।

आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योऽन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः* स्त्रियः ॥ १०
नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ।
अहमार्ततया कंचिद् विशेषं नोपलक्षये ॥ ११

रामविवासने शत्रुमित्रोदासीनान् सर्वान् समदुःखितानुपलक्षये ।

अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा ।
आर्तस्वरपरिम्लाना विनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १२
निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा ।
कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा ॥ १३
सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ।
बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १४
कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ।
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १५

पापबन्धुजनया पापभावया कैकेय्या प्रेरितेन मया मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समालोचनं न कृतम् ।

न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः ।
मयायमर्थः संमोहात् स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १६
भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ।
कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ १७
सूत यद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ १८

सुकृतम् उपकारः ।

यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ।
न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ १९

यदि राज्येऽद्यापि ममैवाज्ञा प्रचलति तर्हि रामं भवान् निवर्तयतु ।

अथ वापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ।
मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २०
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः ।
यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सह सीतया ॥ २१
लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ।
रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ २२
अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २३
हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ।
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ।
दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ २४
अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं
दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।
इतीव राजा विलपन् महायशाः
पपात तूर्णं शयने स मूर्छितः ॥ २५
इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे
करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ।
वचनमनुनिशम्य तस्य देवी
भयमगमत् पुनरेव राममाता ॥ २६

पुनः भृशमित्यभिप्रायः । प्रनष्टे मूर्छिते ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः।

५४

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।
धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १

धरण्यां धरण्यां लोठन्ती ।

नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।
तान् विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २
निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान् नय मामपि ।
अथ तान् नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३
बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ।
इदमाश्वासयन् देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४
त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ।
व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५

---

* वीक्षन्ते व्यक्तम् इति cr. अवग्रहेण पठितव्यः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने ।
आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६

आराधयति साधयति ।

विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
विस्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ॥ ७
नास्या दैन्यं कृतं किंचित् सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ॥ ८
नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ।
तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९
बालेव रमते सीताबालचन्द्रनिभानना* ।
रामा रामे ह्यदीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १०

सीता अबालचन्द्रनिभानना । पूर्णचन्द्रनिभानना। रामे रामसकाशे।

तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम् ।
अयोध्यापि भवेत् तस्या रामहीना यथा+ वनम् ॥ ११
पथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।
गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान् विविधानपि ॥ १२

पथि दृष्ट्वा पृच्छति ।

अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च ।
न हि गच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १३

अध्वना प्रयाणेन ।

सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ।
वदनं तद् वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १४
अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ ।
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १५
नूपुरोद्घुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ।
इदानीमपि वैदेही तद्रागान्न्यस्तभूषणा++ ॥ १६

नूपुरशिञ्जितविलासयुक्तैव सा सखेलं गच्छति । रामगतरागादिदानीमपि सा भूषणानि धरति । नूपुरोद्घुष्टहेलेव । इव एवार्थे इति महेश्वरतीर्थः ।

गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ।
नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ १७
न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ।
इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ १८

प्रतिष्ठास्यति स्थास्यति ।

विधूय शोकं परिहृष्टमानसा
महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ।
वने रता वन्यफलाशनाः पितुः
शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ १९
तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना
निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ।
न चैव देवी विरराम कूजितात्
प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ।

५५

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे ।
कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
यदिदं + त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद् यशः ।
सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ।
पुत्रप्रव्राजनात् तत् ते प्रनष्टमिव लक्षये ॥++ २
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया ।
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।
कथमुष्णं च शीतं च मैथिली प्रसहिष्यते ॥ ४
भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ।
वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ॥ ५
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता ।
कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६
महेन्द्रध्वजसंकाशः क्व नु शेते महाभुजः ।
भुजं परिघसंकाशमुपधाय महाबलः ॥ ७

---

* सीता बालचन्द्रनिभानना इति cr। सीताबालचन्द्रनिभानना इति पाठ्यः । + तथा ++ तद्रागान्यस्तभूषणा

+ यद्यपि ++ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ।
कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८
वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ।
अपश्यन्त्या न तं यद् वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ।
जह्याद् राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते + ॥ १०
एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ॥ ११
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मंस्यते ॥ १२
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १३
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १४
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनम् ॥ १५
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ १६

जलजेन मत्स्येन ।

द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ १७

धर्मनिरतः पुत्रस्त्वया विवासितः। किमयं शास्त्रदृष्टो द्विजाचरितः सनातनो धर्मः ?

गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नेह विद्यते ॥ १८
तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वनमाश्रितः ।
न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हि हता त्वया ॥ १९

तत्र गतित्वेन परिगणितेषु त्वं मे नास्ति । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ।मे नास्तीति पाठः सम्यक्। इत्यत्र रामानुजव्याख्या । नासीति पाठान्तरम्।

+ भरतेनोपभोक्ष्यते

हतं त्वया राज्यमिदं सराष्ट्रं
हतस्तथात्मा सह मन्त्रिभिश्च ।
हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः
सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २०
इमां गिरं दारुणशब्दसंश्रितां
निशम्य राजापि मुमोह दुःखितः ।
ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः
स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदास्मरत्॥२१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

५६

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात् कर्म दुष्कृतम् ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ २
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः ॥ ३
प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः ।
वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ४
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान् निर्गुणोऽपि वा ।
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ५
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ।
नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ६

दृष्टलोकपरावरा लोकसुवृत्तदुर्वृत्तज्ञा ।

तद् वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
कौसल्या व्यसृजद् बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ ७
सा मूर्ध्नि बद्ध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् ।
संभ्रमादब्रवीत् त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ८
प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ।
याचितास्मि हता देव हन्तव्याहं न हि त्वया ॥ ९
नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्लाध्येन बुद्धिमता पत्या या स्त्री प्रसाद्यते सा इहपरलोकयोर्भ्रश्यति।

जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ।
पुत्रशोकार्तया तत् तु मया किमपि भाषितम् ॥ ११
शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १२
शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १३
वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।
यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १४

पञ्चरात्रः पञ्च रात्रयः। २-४-२९. सूत्रकारमतेन पुंलिङ्गः।

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।
नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १५
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ।
मन्दरश्मिरभूत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १६
तथा प्रसादितो [+] वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः ।
शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः।

५७

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १
रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद् वासवोपमम् ।
आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम्॥ २

रामलक्ष्मणयोर्विवासाद् वासवोपमं तमसुरो राहुः सूर्यमिव महानुपद्रव आविवेश ।

स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् ।
अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन् दुष्कृतं कृतम् ।
कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३

[+] अथ प्रह्लादितो

रामविवासादयं षष्ठो दिवस इति अनेन श्लोकेन ५६-१४ श्लोकेन च स्पष्टं ज्ञायते । अतः ५३-३ श्लोकः अश्रद्धेयो यस्मिन् सुमन्त्रो बहुदिनानि मया स्थितमिति दशरथमुवाच । रामेण सह सुमन्त्रो दिनद्वयं स्थितवान् तृतीयदिवसे प्रतिनिवर्तितः । द्रष्टव्यः ५१-४ श्लोकः ।

यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ४
गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ५
कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ६

कश्चिद् रम्यं पलाशपुष्पं दृष्ट्वा फलमपि तदनुरूपं भवेदिति मत्वा तत्फले गृध्नुराम्रवणं छित्त्वा यदि पलाशान् निषिञ्चति स फलागमे शोचति ।

सोऽहमाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ।
रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ ७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ।
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ॥ ८

शब्दवेधी युवेति लब्धयशसा धनुष्मता मयेदं पापं कृतम् । स्वयंकृतं तदिदं दुःखं मामनुसंप्राप्तम् ।

संमोहादिह बालेन यथा स्याद् भक्षितं विषम् ।
एवं ममाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमयं फलम् ॥ ९

शब्दवेध्यमयं शब्दवेध्यसंभवम् ।

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ।
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मनःसंहर्षिणी मम [+] ॥ १०

युवराजो भवाम्यहम् कथने भूते लट् ।

[+] मदकामविवर्धिनी

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपास्य हि रसान् भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ।
परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशम् ॥ ११

परेतसंचरितां दक्षिणां दिशम् ।

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।
ततो जह्रषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १२

सारङ्गाः चातकाः । जह्रषिरे जह्रषुः ।

पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चासकृत् ।
आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १३

हरिणयूथयुतः पतितेनासकृत् पतता च जलेन छन्नः पर्वतः समुद्र इवाबभौ ।

तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी ।
व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ १४
निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीम् ।
अन्यं वा श्वापदं कंचिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ १५

निपाने जलपानघट्टे ।

अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ १६

पूर्यतः पूर्यमाणस्य । शत्रन्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः ।

ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।
शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्षमपातयम् । +
अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् ॥ १७
तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद् वनौकसः ।
हा हेति पततस्तोये वागभूत् तत्र मानुषी ।
कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत् तु तपस्विनि ॥ १८
प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः ।
इषुणाभिहतः केन कस्य वा किं कृतं मया ॥ १९

अहं जलं नेतुं रात्रौ निर्जनां नदीमागतोऽस्मि । इषुणा केनाहमभिहतः? मया कस्य किं वा अपकृतम्?

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २०

अहिंसकस्य वने वन्येन जीवतो मद्विधस्य ऋषेः शस्त्रेण वधः कथं नु विधीयते ?

जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ।
को वधेन ममार्थी स्यात् किं वास्यापकृतं मया ॥ २१
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ।
न कश्चित् साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ २२
नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।
मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ २३
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ २४
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ।
केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ २५

अकृतात्मना विवेकहीनेन ।

तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद् भुवि ॥ २६
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।
अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ॥ २७
स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतसम् ।
इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ २८
किं तवापकृतं राजन् वने निवसता मया ।
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ २९
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३०
तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।
चिरमाशाकृतां तृष्णां कष्टां संधारयिष्यतः ॥ ३१

दुर्बलावन्धौ पिपासितौ तावहं जलमानयामीत्याशया कष्टां तृष्णां चिरं संधारयिष्यतः । दृश्यतां परिशिष्टम्।

न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।
पिता यन्मां न जानाति शयानं पतितं भुवि ॥ ३२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तिरपरिक्रमः ।
भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ ३३

अशक्तश्चलितुमप्यसमर्थो मे पिता जानन्नपि किं कुर्यात् ? भिद्यमानमेकं वृक्षमन्यो वृक्षः कथं त्रायेत ?

पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ।
न त्वामनुदहेत् क्रुद्धो वनं वह्निरिवैधितः ॥ ३४
इयमेकपदी राजन् यतो मे पितुराश्रमः ।
तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ॥ ३५
विशल्यं कुरु मां राजन् मर्म मे निशितः शरः ।
रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ३६

मम देहाद् बाणमुत्कर्ष । जलवेग उन्नतं मृदु तीरमिव निशितः शरो मे मर्म पीडयति ।

दृश्यतां परिशिष्टम् ।

न द्विजातिरहं राजन् मा भूत् ते मनसो व्यथा ।
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ३७
इतीव वदतः कृच्छ्राद् बाणाभिहतमर्मणः ।
तस्य त्वानम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ३८

उद्धरम् उदहरम् । अडभाव आर्षः इति गोविन्दराजः ।

जलार्द्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रा -
न्मर्मव्रणं सन्ततमुच्छ्वसन्तम् ।
ततः सरय्वां तमहं शयानं
समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ॥ ३९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

५८

तदज्ञानान्महत् पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ।
एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ १

सुकृतं भवेत् पापविमुक्तिर्भवेत् ।

ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।
आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ २
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ।
अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ३

अपरिणायकौ यस्तौ नयति तेन विनाभूतौ ।

तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ ।
तामाशां मत्कृते हीनावुदासीनावनाथवत् ॥ ४

परिक्रमणाशक्तौ तावनाथवद् दीनौ पुत्रमुद्दिश्य संभाषणपरावासाताम् । परन्तु तयोराशा मया छिन्ना।

पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।
किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ५
यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया ।
उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ६

यावत् त्वया सलिले क्रीडितं तावत् ते माता उत्कण्ठते । तस्मात् क्षिप्रमाश्रमं प्रविश ।

यद् व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।
न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ७

व्यलीकमप्रियम् ।

त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।
समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं[+] नाभिभाषसे ॥ ८
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतो भीत इवाब्रुवम् ॥ ९

तमहं मुनिं प्रेक्ष्य नितान्तं भीतः अव्यक्तया अप्रसरन्त्या हीनाक्षरया वाचाब्रवम् । भीतो भीतः भीतभीतः अत्यन्तभीतः इति गोविन्दराजः ।

मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ।
आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १०

अहं चेष्टाभिर्मनसः प्रवृत्तिं वाचो बलं च संस्तभ्य पुत्रव्यसनजं भयं तस्मै अकथयम् । आचचक्षे इति समक्षे लिट् । चेष्टाभिः प्रयत्नेन ।

क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।
सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ ११

+ किञ्चित्त्वौ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सज्जनावमतं सज्जननिन्दितम् ।

भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।
जिघांसुः श्वापदं कञ्चिन्निपाने + वागतं गजम् ॥ १२
तत्र श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
द्विपोऽयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया ॥ १३
गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ।
विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १४

गतप्राणं गतप्रायप्राणमित्यभिप्रायः । श्लोकः १६.

भगवञ्शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ।
विसृष्टोऽम्भसि नाराचस्तेन ते निहतः सुतः ॥ १५
स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ।
भगवन्तावुभौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ १६
अज्ञानाद् भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
शेषमेवं गते यत् स्यात् तत् प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १७

एवं गते यन्मया संप्रति करणीयं तन्मुनिरनुगृह्णातु ।

स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं निःश्वसञ्शोककर्शितः ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ १८
यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।
फलेन्मूर्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा ॥ १९
क्षत्रियेण वधो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः ।
ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २०

वधः अपराधं विना वधः।

अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि ।
अपि ह्यद्य कुलं न स्याद् राघवाणां कुतो भवान् ॥ २१
नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ।
अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २२
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् ।
शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २३
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ।
अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २४

+ किंचिन्निपाने

तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ।
निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चास्येदमब्रवीत् ॥ २५
न त्वहं + ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ।
किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ २६

न त्वहं यदि नाहम् ।

कस्य वापरात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् ।
अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद् विशेषतः ॥ २७
को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ।
श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्र शोकभयार्दितम् ॥ २८

पुत्र! स्नात्वा संध्यामुपास्य अग्निहोत्रं कृत्वा समीपे आसीनः कः शोकभयार्दितं मां श्लाघयिष्यति ?

कन्दमूलफलं हृत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् ।
भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ २९

कन्दमूलानि फलानि च हृत्वा अकिञ्चित्करं वस्तुसंग्रहणाशक्तं चलनासमर्थं मां प्रियमतिथिमिव को भोजयिष्यति ?

इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ।
कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३०
तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३१

समेधितः सहितः ।

उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने ।
क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३२
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ।
क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात् पितरावयम् ॥ ३३

धर्मराजो मे क्षमताम् । मम पुत्रं मुञ्च येन स पितरौ बिभृयात् ।

अपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ।
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ३४

+ न त्वहं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यान्ति शूरा गतिं यां च संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ३५
यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो जनमेजयः ।
नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ३६
या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात् तपसश्च या ।
भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ३७
गोसहस्रप्रदातॄणां या या गुरुभृतामपि ।
देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ।
न हि त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम्॥३८

गुरुभृतां पूज्यपोषकाणाम् । देहन्यासकृतां महाप्रस्थानादिना यद्वा परलोकप्राप्तिसंकल्पपूर्वकं गङ्गायमुनासंगमादौ जलेऽग्नौ वा तनुं त्यजतामित्यर्थः इति गोविन्दराजः ।

एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ।
ततोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ३९
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।
आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४०
स्थानमस्मि महत् प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।
भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ४१
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ।
आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ४२

वपुष्मता प्रशस्ताकारेण इति गोविन्दराजः ।

स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ४३
अद्यैव जहि मां राजन् मरणे नास्ति मे व्यथा ।
यच्छरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ४४
त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे सुतः शुचिः ।
तेन त्वामभिशप्स्यामि सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ४५
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम् ।
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि ॥ ४६
तस्मान् मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद् वचः ।
यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्याम्यद्य जीवितम् ॥ ४७
यदि मां संस्पृशेद् रामः सकृदद्य लभेत [+] वा ।
न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ४८

अपि रामो मां संस्पृशेत् ? अद्य सकृत् समीपमागच्छेत् ? न न । यन्मया तस्य कृतं तेनैवं न भवति ।

चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ ४९
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।
न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ५०
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ।
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ५१
पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ।
धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ॥ ५२
सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ।
सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम् ॥ ५३
निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ।
द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ॥ ५४

शुक्रं मार्गगतं स्वोच्चमार्गगतं शुक्रम् ।

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ।
संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ५५
हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ।
राजा दशरथः शोचञ् जीवितान्तमुपागमत् ॥ ५६
तथा तु दीनं कथयन्नराधिपः
प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।
गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडित -
स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ५७

विलप्य विलप्य दशरथः प्राणांस्तत्याज ।

कौसल्या तं न शुश्राव न चान्येद्युः प्रातर्मृतं ददर्श किमिदमिति शङ्का जायेत । यद्यपि काव्ये प्रधानाः एव

[+] सकृदद्यालभेत वा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः कथ्यन्ते तथापि कविनात्र किञ्चिद् वक्तव्यं न तूक्तमिति स्फुटमेव। परन्तु वाल्मीकेः रचनाविधानमेव तथा वर्तते। दशरथो यावद् विललाप तावद् रामायैव। लक्ष्मणस्य सीताया वा कृते न विललाप। किमिदम्? विश्वामित्रेण सर्वाण्यस्त्राणि रामायैव दत्तानि लक्ष्मणायैकमपि न दत्तम्। तर्हि लक्ष्मण इन्द्रजिता दिव्यास्त्रैः कथमयुध्यत? तस्माल्लक्ष्मणाय च दत्तानीत्यूह्यम्। तथात्र कौसल्या पतिं श्रुतवतीत्यूह्यम्।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः।

५९

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ।
वन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १
ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरम् ॥ २

ततः परिशुद्धाचारा राजसेवानिपुणाः स्त्रीवर्षवर-भूयिष्ठा जना यथापुरमुपतस्थुः ।

हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः ।
आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ३
मङ्गलालम्भनीयानि तथैवान्यमुपस्करम्[+] ।
उपनिन्युस्तथाप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ४
अथ याः कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।
ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ ५
ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ।
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकम्पिरे ॥ ६
अथ संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
यत् तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ ७
ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः ।
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ ८

स्थानप्रच्युतयूथपाः नष्टयूथपाः। पञ्चमश्लोके स्त्रिय इति सप्तमश्लोके स्त्रीणामिति चोक्तम्। अष्टमश्लोकात् ता राजभार्या इत्यवगन्तव्यम्।

तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने ।
कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ ९
कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ १०
सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले ।
न बभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ॥ ११
तत् समुत्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ।
सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥ १२
सद्योनिपतितानन्दं दीनविक्लवदर्शनम् ।
बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमीयुषः ॥ १३

दिष्टान्तमीयुषः मृतस्य ।

अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं
यशस्विनं संपरिवार्य पत्नयः ।
भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः
प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ १४

पत्नयः पत्न्यः। रुदन्त्यः रुदत्यः। प्रगृह्य बाहू हस्तौ उद्यम्य। अरण्य १७.२४, ५९.२ महाभारतम् भण्डारकर, सभा, ६१.२६, ६२.३१, ६८.३७.

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः।

६०

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।
हतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १
कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता ।
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २
सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३

[+] प्राशनीयानुपस्करान्। स्नानात् पूर्वं किं भक्ष्यते पीयते वा? स्नानानन्तरं पूजा कार्या।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५
न लुब्धो बुध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ।
कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६

अभक्ष्यं भक्षयन् लुब्धो तद्दोषान् न बुध्यते । तथा कुब्जामतिं स्वीकृत्य कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ।

अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ।
सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७
रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो * गतः ।
विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी ।
दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ८

जीवन् रामो गृहाददृश्यतां गतः । दुःखानुचिता दीना सीता च वने उद्विजिष्यते ।

नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ।
निशम्य नूनं संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ ९
वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ।
सोऽपि शोकसमाविष्टो ननु त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १०

सोऽपि जनको ऽपि ।

तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ।
व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ ११

व्यावहारिकाः अमात्यादयः। तन्नियुक्ताः स्त्रियः। इत्यभिप्रायः।

तैलद्रोण्यामथामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १२

वशिष्ठादिभिरादिष्टा मन्त्रिणो मृतं राजानं तैलद्रोण्यां संवेश्य सर्वाण्यनन्तरकार्याणि चक्रुः ।

न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।
सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १३

संकलनं दहनादिक्रियामिति महेश्वरतीर्थः।

तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् ।
हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥१४
बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ।
रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १५

रुदन्त्यः रुदत्यः ।

निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ।
पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ १६
बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ।
शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥ १७
गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना
व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ।
पुरी बभासे रहिता महात्मना
न चास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ १८
नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो
विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।
तदा नगर्या नरदेवसंक्षये
बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे ॥ १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः।

६१

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ १

राजकर्तारः राजाभिषेककार्यकर्तारः ।

मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ॥ २
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ।
वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ३
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।
अस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ४

* जीवनाशमितो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उदीरयन् उदैरयन्।नृपे दशरथे पुत्रशोकेन मृते वर्षशतोपमा रात्रिर्दुःखेनातीता । अतिकष्टेनातीता ।

स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ५
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।
पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ६

स्तः इति क्रिया अध्याहार्या । राजगृहपुरमिदं मगधदेशीयादन्यत् स्याद् यतः केकयदेशो भारतात् पश्चिमोत्तरस्यामासीत् ।

इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद् राजा विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥ ७
नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ८
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ ९
अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।
इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥ १०

अराजके देशे धनं कस्यचिन्न भवति । भार्यापि स्वस्य न भवति । अन्यच्चेदमत्याहितमराजके देशे भवति यत् तत्र सत्यस्य पदं न भवति ।

नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ।
उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ ११
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १२
नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ।
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १३
नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १४

अराजके जनपदे न्यायस्थानेषु न्याया न सिध्यन्ति । कथाप्रियाः कथकैर्नानुरज्यन्ते ।

नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः ।
नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १५

अरण्यानि उपवनानि इत्यभिप्रायः ।

नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १६
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ १७

अराजके जनपदे दूरगामिनो वणिजो बहुपण्यभारान् गृहीत्वा क्षेममध्वानं न गच्छन्ति ।

नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।
भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १८

अराजके देशे एकचरः सायंस्थानवासी जितेन्द्रियः परमात्मध्यानतत्परो न संचरति । यत्रसायंगृहः यस्मिन् प्रदेशे सायंकालो भवति तत्र निवासी ।

नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते ।
न चाप्यराजके सेना शत्रून् विषहते युधि ॥ १९
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २०
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ २१
ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ।
तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ २२

नृपे सति उल्लङ्घितसामाजिकनियमाः कृत्याकृत्यविचारशून्या लज्जाहीना जनाश्च राजदण्डनिपीडिताः साधुत्वाय कल्पन्ते ।

अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ २३
जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् ।
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ २४
स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं
नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ।
कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वदान्यं
त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च+ ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः।

+ षिञ्चय

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६२

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
मित्रामात्यगणान् सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी ।
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २

दत्तराज्यः परं सुखी इति पाठान्तरम्।

तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः ।
आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३

राज्ञा राज्ये दत्ते वयं किं समीक्षामहे इत्यर्थः ।

गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
तेषां तद् वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोक नन्दन ।
श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५

इदं कर्तव्यमिति सर्वानेव वो ब्रवीमि । श्रूयताम्।

पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः ।
त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद् भरतो मम ॥ ६
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७

कृत्यमात्ययिकं शीघ्रमवश्यकार्यम् ।

मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ।
भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ॥ ८
कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ।
क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ।
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ॥ ९
ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ।
पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १०
ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ।
उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जनाकुलाम् ॥ ११

शरदण्डां नाम नदीम् ।

निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ।
अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीम् ॥ १२

देवताधिष्ठितं सत्योपयाचनं नाम तीरस्थवृक्षमासाद्याभिवाद्य कुलिङ्गां पुरीं प्राविशन् ।

अभिकालं ततः प्राप्य तेजोऽभिभवनाच्युताः ।
ययुर्मध्येन बाह्लीकान् सुदामानं च पर्वतम् ।
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् ॥ १३

अभिकालं तेजोऽभिभवनं च ग्रामौ क्रान्त्वा बाह्लिकदेशमध्यस्थं सुदामपर्वतं ययुः । तद्देशस्थं विष्णुक्षेत्रं विपाशां नदीं शाल्मलीवृक्षं च ददृशुः ।

ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा ।
गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ १४
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं
भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।
अहेडमानास्त्वरया स्म दूता
रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ १५

प्रभोः प्रियं कर्तुं राजकुलं प्रतिष्ठां च रक्षितुं ते दूताः अनादरमकुर्वन्तः रात्र्यां तत् पुरं ययुः ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ।

६३

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् ।
भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १

दृश्यतां परिशिष्टम्।

व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ।
पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २
तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ।
आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३
वादयन्ति तथा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे ।
नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४

तस्य मनःशान्तिमुद्दिश्य केचन तन्त्रीवाद्यान्यवादयन् । अपरे नाटकानि प्रादर्शयन् । अन्ये विविधानि हास्यानि प्राहुः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ।
गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५
तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ।
सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६
एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।
शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।
पतन्तमद्रिशिखरात् कलुषे गोमयह्रदे + ॥ ८
प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन् गोमयह्रदे ।
पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ ९
ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनःपुनरधःशिराः ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ १०

अवगाहत अवागाहत ।

स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।
सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ ११
अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान् ।
अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १२
पीठे काष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ।
प्रहसन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १३
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १४
एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहम् ++ ।
अहं रामोऽथ वा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १५
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।
अचिरात् तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते ।
एतन्निमित्तं दीनोऽहं तन्न वः प्रतिपूजये ॥ १६
शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ।
जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ १७
इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशाम्य ता-
मनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
भयं महत् तद्धृदयान्न याति मे
विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ १८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः।

६४

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १
समागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः ।
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ २
पुरोहितस्त्वा कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३
अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ।
दश कोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ४
प्रतिगृह्य च तत् सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ५
कच्चित् सुकुशली राजा पिता दशरथो मम ।
कच्चिच्चारोगता रामे लक्ष्मणे वा महात्मनि ॥ ६
आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ७
कच्चित् सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
शत्रुघ्नस्य च वीरस्य सारोगा चापि मध्यमा ॥ ८
आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
अरोगा चापि कैकेयी माता मे किमुवाच ह ॥ ९

अनुचितमिदं दूतानां पुरस्तान्मातृनिन्दाभाषणं भरतस्य मातामहगृहे स्थितस्य । इत्थं कोऽपि विवेकी न भाषेत।

एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ।
ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ।
कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ॥ १०
भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तो ऽभ्यभाषत ।
आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः ।
दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १२

+ गोमये ह्रदे ++ भयावहाम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजन् पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ।
पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १३
भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ।
तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १४
गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।
मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १५
पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः ।
तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६
तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च ।
अभिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ ॥ १७
रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च ।
सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् ॥ १८
तथामात्यानभिप्रेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ।
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ १९
ऐरावतानैन्द्रशिरान् नागान् वै प्रियदर्शनान् ।
खराञ्शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥२०
अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् ।
दंष्ट्रायुधान् महाकायाञ्शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २१
स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितम् ।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २२
रथानतिविचित्रांश्च + योजयित्वा परःशतम् ।
उष्ट्रगोऽश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २३
बलेन गुप्तो भरतो महात्मा
सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ।
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रु -
र्गृहाद् ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात्॥ २४

सैन्येन गुप्तो भरत आत्मसमैरनुचरैः सह शत्रुघ्नमादाय पूज्यस्य मातामहस्य गृहाद् देवपुरुष इन्द्रलोकादिव ययौ ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ।

+ रथान् मण्डलचक्रांश्च

६५

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् ।
ह्रादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् ।
शतद्रूमतरच्छ्रीमान् नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ १

दूतास्त्वरिता लघुमार्गेण केकयदेशं जग्मुः । सैन्यसहितो भरतो दीर्घमार्गेणायोध्यां जगाम ।

एलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान् ।
शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनम ॥ २

एलधानग्रामे नदीं तीर्त्वा अपरपर्पटदेशं प्राप्य शिलाकर्षिणीं शिलावहां नदीं तीर्त्वा तत आग्नेयदिशायां शल्यकर्तनं नाम देशं जगाम ।

सत्यसंधः शुचिः श्रीमान् प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ।
अत्ययात् स महाशैलान् वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ३

शिलावहां प्रेक्षमाणो महाशैलानतीत्य चैत्ररथवनं प्रति जगाम ।

वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्रादिनीं पर्वतावृताम् ।
यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत् तदा ॥ ४

ततो वेगवतीं पर्वतावृतत्वात् कलकलनादिनीं कुलिङ्गाख्यां नदीं तीर्णो यमुनां प्राप्य बलं व्यश्रामयत्।

शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ५
राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ।
भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ६

अनभीक्ष्णोपसेवितम् अत्यन्तं जनशून्यम् ।

तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत् ।
वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ७

ततो भरतस्तोरणस्य नाम प्रदेशस्य दक्षिणेन जम्बूप्रस्थं नाम ग्राममुपागमत् । ततो वरूथं नाम रम्यं ग्रामं ययौ ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ ८

स तत्र रम्ये वने वासं कृत्वा प्राङ्मुख उज्जिहानानाम्नो नगरस्योद्यानं प्राप यत्र बहवः कदम्बवृक्षा आसन् ।

सालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ ९

ततो भरतः सालवृक्षान् प्रियकवृक्षांश्च प्राप्य शीघ्रान् वाजिन आस्थाय सेनां पश्चादागन्तुमाज्ञाप्य त्वरितो ययौ ।

वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानकां नदीम् ।
अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १०
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ।
ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीम् ।
एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ॥ ११

सर्वतीर्थनाम्नि स्थाने (एकरात्रं) वासं कृत्वा उत्तानिकां नाम नदीं विविधा अन्या नदीश्च पार्वतीयैस्तुरंगमैस्तीर्त्वा हस्तिपृष्ठकाख्यं ग्रामं प्राप । ततः कुटिकानदीं लौहित्यग्रामे कपीवतीं नदीं च ततार। तत एकसालग्रामसमीपे स्थाणुमतीं नदीं विनतग्रामसमीपे गोमतीं नदीं च ततार । हस्तिनमारुह्य नदीं तीर्त्वेति च व्याख्या ।

कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ।
भरतः क्षिप्रमागच्छत् सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ १२
वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ।
अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ १३
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ।
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमब्रवीत् ॥ १४
एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ १५
यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता ॥ १६

पुण्योद्याना यशस्विनी यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्वेदपारगैर्ब्राह्मणैर्बहुभिः संपन्नैराकीर्णा राजर्षिपरिपालिता एषायोध्या वीथीषु जलसेचनसंस्काराभावात् पाण्डुमृत्तिका अप्रसन्नेव मे दृश्यते ।

अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ॥ १७
उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ।
समन्ताद् विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥ १८

सायाह्ने पौरा उद्यानानि प्रविश्य क्रीडित्वोपरताः शीघ्रं स्वगृहं प्रति गच्छन्ति । इत्थं प्रकाशमाना अयोध्या मम दृष्टपूर्वा ।

तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ।
अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे ॥ १९
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् ॥ २०
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।
निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ २१
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ।
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयमुक्तस्तैः [+] सहितो ययौ ॥ २२
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् ।
सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत् तत्र राघवः ॥ २३

प्रविचलन्मना भरतो द्वाःस्थं तं जनमादृत्य क्लान्तं केकयसूतमब्रवीत् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
आकारास्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ २४
मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ।
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ २५
इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।
तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ २६

[+] विजयं पृष्टस्तैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां
रजोऽरुणद्वारकपाटयन्त्राम् ।
दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां
दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ २७
बहूनि पश्यन् मनसोऽप्रियाणि
यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ।
अवाक्शिरा दीनमना नहृष्टः
पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ २८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः।

६६

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १
अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ।
उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ।
भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३
तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ।
अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४

अङ्के आरोप्य पार्श्वे उपवेश्य ।

अद्य ते कतिचिद् रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५

कतिचित् कति ।

आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ।
प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६

पुत्र! अपि ते मातामहः सुकुशली मातुलो युधाजिच्च? तत्र ते वासः सर्वः सुखं व्यतीतः किम् ? सर्वं वक्तुमर्हसि ।

एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८
यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ।
परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९
राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १०
शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ।
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२
पितुर्ग्रहीष्ये चरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः ।
आहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने ॥ १३
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियम् ।
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ।
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ १४

प्रजानन्ती प्रजानती । विधवां तिलकादिरहितां मातरं पश्यन्नेव भरतो जानीयात् पिता मृत इति। कथमिमे प्रश्नाः? अथवा देशाचारो न ज्ञायते। दक्षिणदेशे मृतस्य दशमे दिने पत्नी विधवा भवति । किञ्च दशरथस्य शवः अस्ति एव। दहनात् पूर्वं पत्नी विधवा भवति न वा न ज्ञायते।

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्शुचिः ।
पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १५

धर्माभिजनवान् धर्मवान् सद्वंशजातः ।

ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ।
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १६
एतत् सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ॥ १७
तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः ।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ १९
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ।
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यति ।
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २१
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २२
अम्ब केनात्यगाद् राजा व्याधिना मय्यनागते ।
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २३
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरम् ॥ २४
क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ।
येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ २५
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासो ऽस्मि धीमतः ।
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ २६
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ २७

धर्ममार्यस्य जानतः धर्मं जानतः सतः ।

आर्ये किमब्रवीद् राजा पिता मे सत्यविक्रमः ।
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ २८

साधु श्रोतुमिच्छामि ।

इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
रामेति राजा विलपन् हा सीते लक्ष्मणेति च ।
स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ २९
इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३०
सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया सह ।
लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३२
क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः ॥ ३३
तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ।
मातास्य सुमहद् [+] वाक्यं विप्रियं प्रियशङ्कया ॥३४

[+] युगपद्

प्रियशङ्कया प्रियमित्यभिप्रायेण ।

स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ।
दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ३५
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ३६
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ।
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ३७

कस्यचिद् ब्राह्मणधनं कस्यापि हेतोः ब्राह्मणधनम्। अथ वा कस्यचिद् ब्राह्मणस्य धनम् ।

कच्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
कस्मात् स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ३८
अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथातथम् ।
तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३९
न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् ।
कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ।
न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४०
मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् ।
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४१
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत् तथाकरोत् ।
रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया ॥ ४२

स्ववृत्तिं स्वप्रतिज्ञारूपां वृत्तिम् इति गोविन्दराजः।

तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ४३
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ।
त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ४४
तत् पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञै-
र्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ।
संकाल्य राजानमदीनसत्त्व-
मात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ४५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६७

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २

हतस्य कष्टमग्रस्य ।

दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४
कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ५

मम जनन्यास्तव कारणेन पुत्रशोकाभिपीडिते कौसल्या सुमित्रा च यदि जीवेतां तद् दुष्करमेव ।

ननु त्वार्योऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।
वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ६
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ।
त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ७
तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम् ।
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ ८
अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ।
प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ ९

किं नु पश्यसि कारणं किं फलं त्वया दृष्टम् । किं फलं पश्यसीत्यर्थः। फलं हि प्रयोजकतया कारणम्। न किमपीत्यर्थः इति गोविन्दराजः । अथवा

केनापराधेन रामो विवासितः?

लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति ।
तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो * महानयम् ॥ १०

मम रामे कीदृशी भक्तिरस्तीति लुब्धायास्ते न ज्ञातम्। तस्माद् राज्यार्थं त्वया महानयमनर्थः संपादितः। त्वयानीतः त्वया आनीतः ।

अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ ११
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः ।
अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १२

महाराजो नित्यं बलवन्तं रामं मेरुर्मेरुवनमिवाश्रितो वर्तते स्म । अपाश्रयः व्यपाश्रयः ।

सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् ।
दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १३

तस्मादहं महावृषभसमुद्धृतं भारं प्राप्य दम्य इव केनौजसा वहेयम् ?

अथ वा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा ।
सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ।
निवर्तयिष्यामि वनाद् भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ १४

सामाद्युपायैर्बुद्धिबलेन च मे राज्यनिर्वहणशक्तिर्भवेन्नाम । तथापि पुत्रगर्धिनीं त्वामहं सकामां न करिष्यामि ।

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा
प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ।
शोकातुरश्चापि ननाद भूयः
सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्थः ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः।

६८

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद् वचः ॥ १
राज्याद् भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
परित्यक्ता च धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २

* त्वया नीतो इति cr। त्वयानीतो इति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैकेयि! राज्याद् भ्रंशस्व। धर्मेण परित्यक्ता त्वं मां पुत्रं मृतं मत्वा यावज्जीवं रुदिहि।

किं नु तेऽदूषयद् राजा रामो वा भृशधार्मिकः।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३

त्वत्कृते तुल्यमागतौ त्वया कारणेन युगपत् प्राप्तौ।

भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात्।
कैकेयि नरकं गच्छ मा तु भर्तुः सलोकताम् ॥ ४
यत् त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा।
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५

सर्वलोकप्रियं हित्वा समस्तलोकप्रियं विहाय अथवा सर्वलोकप्रियं रामं विवास्य।

त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः।
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके।
न तेऽहमभिभाष्यो ऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः।
दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः।
राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९
यत् त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः।
वनं प्रस्थापितो दुःखात् पिता च त्रिदिवं गतः ॥ १०

यतस्त्वया धार्मिको नित्यं सत्यपरायणो रामो वनं प्रस्थापितस्तद्दुःखात् पिता च स्वर्गं गतस्ततस्त्वं धार्मिकस्य धीमतः अश्वपतेः पुत्री न भवितुमर्हसि। पितृकुलप्रध्वंसिनी राक्षसी तत्र जातासि।

यत्प्रधानासि तत् पापं मयि पित्रा विनाकृते।
भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११

यत्पापप्रधाना त्वमसि तत् पापं पितृविनाकृते भ्रातृपरित्यक्ते सर्वलोकाप्रिये मयि च पतितम्।

कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये।
कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम्।
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवनम् ॥ १३

कौसल्याया आत्मसंभवं राममात्मनिग्रहवन्तं बन्धुसंश्रयमस्मज्ज्येष्ठमत एव पितृसमं किं नावबुध्यसे? कौसल्यायात्मसंभवम् कौसल्यायाः आत्मसंभवम् आर्षः संधिः।

अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते।
तस्मात् प्रियतमो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥[+] १४

प्रिया एव तु बान्धवाः बान्धवाः केवलं प्रियाः।

अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसम्मता।
वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५

एकदा धर्मज्ञा सुराणां पूज्यमाना कामधेनुरुर्व्यां हलं कर्षन्तौ मूर्छितौ पुत्रौ ददर्श किल्।

तावर्धदिवसं [++] श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले।
रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १६
अधस्ताद् व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः।
बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७
तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम्।
इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजो ऽब्रवीद् वचः ॥ १८
भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद् विद्यते महत्।
कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ १९

सर्वहितैषिणि! अस्मासु कुतश्चिन्महद् भयं न विद्यते कच्चित्? तव् शोकः कुतोनिमित्तः? ब्रूहि।

एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता।
प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २०
शान्तं पापं न वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप।
अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २१

[+] तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रियत्वान्न तु बान्धवः ॥

[++] दिवसे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमराधिप ! पापं शान्तं भवतु । कुतश्चिद् वः किंचिद् भयं न विद्यते । अहं विषमे स्थितौ दुःखमग्नौ स्वपुत्रौ शोचामि ।

एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ।
वध्यमानौ .बलीवर्दौ कर्षकेण सुराधिप ॥ २२

वध्यमानौ ताड्यमानौ । मनुस्मृतिः ८-१२९.

मम कायात् प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ।
यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २३
यस्याः पुत्रसहस्त्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २४

रामं विना भविष्यन्ती कौसल्या भृशं विलपिष्यतीति किं पुनर्वक्तव्यम्?

एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ।
तस्मात् त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २५
अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।
वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ २६

अहं भ्रातुः पितुश्च कृतदोषस्य पूर्णं प्रायश्चित्तं यशसो वर्धनं च करिष्यामि । अपचितिं रामस्य राज्यप्रदानरूपां पूजां पितुरन्त्येष्टिं चेति गोविन्दराजः।

आनाययित्वा तनयं कौसल्याया महाद्युतिम् ।
स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ २७
इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः ।
पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ २८
संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तदा
विधूतसर्वाभरणः परंतपः ।
बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः
शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ २९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ।

६९

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ १

तथैव क्रोशतो महात्मनो भरतस्यागमनजनितं परिवारशब्दं विज्ञाय कौसल्या सुमित्रामुवाच । क्रोशन् भरतः कैकेयीगृहे आसीत् । अतस्तस्य कण्ठध्वनिर्दूरे स्वगृहस्थया कौसल्यया न श्रुतः स्यात् । कौसल्यागृहं कैकेयीगृहात् दूरे अस्ति । दृश्यतां १४-२०. रामः स्वगृहात् रथेन कैकेयीगृहमगच्छत् । रामस्य गृहं कौसल्यागृहसमीपे आसीत् । ४-२९.

आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ २
एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा ।
प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ३
स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
प्रतस्थे भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ॥ ४

भरतश्च शत्रुघ्नसहितः कौसल्यागृहं प्रति प्रतस्थे।

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।
पर्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ५
भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ।
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ।
संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ६

इदं ते राज्यकामस्याकण्टकं राज्यं प्राप्तम् । महदिदं दुःखस्थानं यत् कैकेयी क्रूरेण कर्मणा शीघ्रं संप्राप्तवती ।

प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ।
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ७
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ ८

हिरण्यनाभः सुन्दरशरीर इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ । भाग्यवान् इति D ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ वा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ।
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ ९
कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ।
यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे तपः सुतः ॥ १०
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ ११

कामं वा यदीच्छसि तया तव मात्रा !

एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा ।
कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १२
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकेल्बिषम् ।
विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ १३
कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत् तस्य कदाचन ।
सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १४

सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो मम ज्येष्ठो भ्राता यस्यानुमते वनं गतस्तस्य बुद्धिः कदाचन शास्त्रानुगा कृता मा भूत् । यदि रामविवासः कदापि ममाभीप्सितः स्यात् तर्हि मम बुद्धिस्तादृशी स्यादित्यभिप्रायः । एवमनन्तरश्लोकेषु च । दृश्यतां परिशिष्टम।

प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १५

प्रैष्यं पापीयसां यातु पापात्मनां सेवको भवतु ।

कारयित्वा महत् कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१६

अनर्थकम् निर्वेतनम्। कारयित्वा यदि कारयति।

परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।
ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १७

ततस्तु द्रुह्यतां तं राजानं प्रति द्रोहं कुर्वताम् ।

बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१८
संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ।
तां विप्रलपतां पापं यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ १९

विप्रलपतां वितथीकुर्वताम् ।

हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।
मा स्म कार्षीत् सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २०

हस्त्यश्वरथपूर्णे शस्त्रसमाकुले युद्धे स्थित्वा तत्र सतां धर्मं न कुर्यात् स यस्यानुमते पूज्यो मे ज्येष्ठो भ्राता वनं गतः । युद्धात् परावर्तमानानां यत् पापं भवति तत् तस्यास्तु इत्यभिप्रायः ।

उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१
पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः ।
गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२

पायसं कृसरं छागमांसं च अतिथिपितृपूजादि-निमित्तं विना यः खादति यश्च गुरूनवजानाति तस्य पापं स आप्नोतु यस्यानुमते पूज्यो मे ज्योष्ठो भ्राता वनं गतः । तिलतण्डुलसंपक्वः कृसरः सोऽभिधीयते इति मनुस्मृति (५.७) व्याख्याने कुल्लूकभट्टः । छागम् । मांसमात्रोपलक्षणमेतदिति गोविन्दराजः ।

पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।
स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३
राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत् पापमुच्यते ।
भृत्यत्यागे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ २४
उभे संध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत् तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २५
यदग्रिदायके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे ।
मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ २६

अग्निदायकः गृहादिदाहकः ।

देवतानां पितृणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
मा स्म कार्षीत् स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पितॄणां पितृदेवतानाम् ।

सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सञ्जुष्टात् कर्मणस्तथा ।
भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्यो ऽनुमते गतः ॥ २८

सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सतां कर्मणश्च स क्षिप्रमद्यैव भ्रश्यतु यस्यानुमते पूज्यो मे ज्येष्ठो भ्राता वनं गतः ।

विहीना पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ।
एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो निपपात ह ॥ २९
तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।
भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ३१

उपरुणत्सि पीडयसि ।

दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ।
वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि [+] सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ३२
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
मोहाच्च शोकसंरोधाद् बभूव लुलितं मनः ॥ ३३
लालप्यमानस्य विचेतनस्य
प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं
सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ३४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकानसप्ततितमः सर्गः।

७०

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं केकयीसुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तरम् ॥ २

संयानम् दीर्घप्रस्थानम् उत्तरक्रियाम् ।

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३

धारणां गतः धैर्यमवलम्ब्य । कारयामास चकार। स्वार्थे णिच् ।

उद्धृतं तैलसंक्लेदात् स तु भूमौ निवेशितम् ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४
निवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५
किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७
योगक्षेमं तु ते राजन् कोऽस्मिन् कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८

तवास्मिन् पुरे योगक्षेमं कः कल्पयिष्यति ।

विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ ९
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ।
अब्रवीद् वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महानृषिः ॥ १०
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियन्तामविचारितम् [+] ॥ ११
तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२
ये त्वग्रयो नरेन्द्रस्य अग्न्यगाराद् बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते ह्रियन्ते यथाविधि ॥ १३

नरेन्द्रस्याग्न्यगाराद् बहिरानीता अग्रयो यथाविधि ऋत्विग्भिर्याजकैश्च गृहीताः ।

शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् ।
बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४

[+] मे

[+] क्रियतामविचारितम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५

जना नृपतेरग्रतो रजतं सुवर्णं विविधानि वासांसि च प्रकिरन्तो मार्गं ययुः ।

चन्दनागरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य चितां चक्रुस्तथापरे ॥ १६
गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र दत्त्वाथ भूमिपम् ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७
तथा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदर्त्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८

तस्य राज्ञो दशरथस्य अग्निं हुत्वा ।

शिविकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तदा ॥ १९
प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजो ऽग्निचितं नृपम् ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २०

ऋत्विजः शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियश्च आहिताग्निं तं नृपमप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं च परिचक्रमुः। प्रसव्यमप्रदक्षिणम् । इदं प्रदक्षिणस्याप्युपलक्षणमिति गोविन्दराजः ।

क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१

आर्तानां करुणं क्रोशन्तीनां निनादः क्रौञ्चीनामिव श्रुतः। तत्र काले तस्मिन् काले।

ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा
भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३

व्यनयन्त दुःखम् कष्टेन व्यनयन् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ।

७१

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम् ।
बास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि शतशस्तथा ॥ २

ब्राह्मणेभ्यो रत्नानि धनं पुष्कलमन्नं श्वेतच्छागसमूहं शतशो गाश्च ददौ ।

दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३
ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्छितः ॥ ४

ततस्त्रयोदशे दिवसे प्रभातकाले संचयनार्थं श्मशानं गतो भरतः पितुश्चितामूले व्याप्तशोको विललाप।

शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५

शब्दापिहितकण्ठः शब्दैर्विवृतकण्ठः ।

तात यस्मिन् निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ।
तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ।
तामम्बां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थि स्थानमण्डलम्* ।
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन् विषसाद ह ॥ ८

भस्मना अरुणं दग्धास्थियुतं पितृशरीरविनाशकृत् तच्चितास्थानं दृष्ट्वा भरत उच्चैररोदीत् ।

स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले ।
उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ॥ ९

---

* दग्धास्थिस्थानमण्डलम् इति cr । दग्धास्थिस्थानमण्डलम् इति पाठ्यः ।

पुस्तकालय D029 गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् ।
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १०
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतः [+] ।
विसंज्ञो न्यपतद् भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ।
स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२

पितुस्तत्तत्कालोचिताभिमतप्रदानोपलालन - करान् गुणान् स्मृत्वा उन्मत्तवन्मनःस्थैर्यं विहाय सुदुःखितो विललाप । गुणसंकीर्तनं कुर्वन् पितुर्वै पितृवत्सलः इति पाठान्तरम्।

मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ।
वरदानमयोऽक्षोभ्यो ऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३

अमज्जयत् सर्वानमज्जयत् ।

सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ।
क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४
ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च ।
प्रव्रारयसि नः सर्वास्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५

भोज्यानि पानानि वस्त्राण्याभरणानि च नः सर्वान् यथाभिरुचि ग्राहयसि । कोऽन्यो नस्तदद्य करिष्यति?

अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।
विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६

धर्मज्ञेन महात्मना राज्ञा त्वया विहीनायाः पृथिव्या अयमवदारणकालोऽस्ति । परन्तु एषा पृथिवी नावदीर्यते ।

पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।
किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७
हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ।
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८
तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् ।
भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९

[+] परिप्लुतम्

तयोः भरतशत्रुघ्नयोः ।

ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
धरण्यां संव्यवेष्टेतां [+] भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २०
ततः प्रकृतिमान् वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१

पकृतिमान् प्रशस्तस्वभावः । वैद्यः सर्वज्ञः।

त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।
तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि [++] ॥ २२
सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २३

भवाभवौ जननमरणे ।

उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
वर्षातपपरिग्लानौ [3+] पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २४
अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः।

७२

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।
स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २

रामः सर्वेषां गतिः । आत्मनो दुःखे स गतिरिति पृथक् किं वक्तव्यम् ? स सत्त्वसंपन्नो रामः स्त्रिया वनं प्रव्राजितः ।

बलवान् वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।
उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४

[+] संव्यचेष्टेताम् [++] भवितुमर्हति । अर्हति इति पाठे कोऽपि इत्यध्याहार्यम्। [3+] परिक्लिन्नौ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।
प्राग्द्वारेऽभूत् तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५
लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती ।
मेखलादामभिश्चित्रै रज्जुबद्धेव वानरी ॥ ६

चन्दनसारेण श्रेष्ठचन्दनेन । चित्रैः सुन्दरैः ।

तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम् ।
गृहीत्वाकरुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ७
यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ।
सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ८

तस्याः कुरु यथामति तस्या यथोचितं दण्डनं कुरु ।

शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।
अन्तःपुरचरान् सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ ९
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ।
यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ १०
एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता ।
गृहीता बलवत् कुब्जा सा तद् गृहमनादयत् ॥ ११
ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः ।
क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १२
अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वसखीजनः ।
यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १३

अमन्त्रयत मिथो बभाषे । कृत्स्नः तत्रान्ये च।

सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् ।
कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्तु ध्रुवा गतिः॥१४
स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
विचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ १५
तस्या ह्याकृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः ।
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद् व्यशीर्यत ॥ १६

भाण्डं भूषणसमुदायः ।

तेन भाण्डेन संकीर्णं श्रीमद् राजनिवेशनम् ।
अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १७
स बली बलवत्क्रोधाद् गृहीत्वा पुरुषर्षभः ।
कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १८
तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।
शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ १९
तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २०
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ।
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २१

यदि नासूयेत् यदि न कुप्येत् ।

इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ।
त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २२
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
न्यवर्तत ततो रोषात् तां मुमोच च मन्थराम् ॥ २३
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।
निःश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप च ॥ २४
शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां
समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।
शनैः समाश्वासयदार्तरूपां
क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्षमाणाम् ॥ २५

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां महार्तां कुब्जां कैकेयी वागुरालग्नां वीक्षमाणां क्रौञ्चीमिव समाश्वासयत् । आर्तरूपां महार्ताम् । प्रशंसायां रूपप । ५-३-६६ भरतशत्रुघ्नाभ्यां मन्थरादण्डनं कैकेयीदूषणं च न युज्येते। द्रष्टव्यो मम निबन्धः दशरथसुग्रीवौ । सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७३

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे।
समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।
संगत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३

संगत्या दैववशेन ।

आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ।
प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४

श्रेणयः वणिक्शिल्पिसंघाः ।

राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं महत् ।
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान् नरर्षभ ॥ ५
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ।
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।
नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ।
पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १०
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ।
आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११
न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् ।
वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ।
रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३

शिल्पिभिः पन्थाः क्रियताम् । स्थपुटप्रदेशाः समाः क्रियन्ताम् । दुर्गमप्रदेशेषु सेनां समीक्षितुं रक्षिणः अनुसरन्तु ।

एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ।
प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद् वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४
एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् ।
यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५
अनुत्तमं तद् वचनं नृपात्मज -
प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ।
प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो
निपेतुरार्याननेत्रसंभवाः ॥ १६

संश्रवणे प्रभाषितं रामानयनप्रतिज्ञाविषये प्रभाषितम् । प्रतिश्रवः संश्रवः प्रतिज्ञा चेति हलायुधः इति गोविन्दराजः ।

ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः
सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः ।
पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनश्च
व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७

सामात्यास्ते जना हृष्टा भूत्वा नरवर तव वचनात् शिल्पिवर्गो मार्गनिर्माणकार्यमादिष्ट इति भरतमूचुः ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

७४

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।
स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।
तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २

कर्मान्तिकाः भृतकाः । वृक्षतक्षकाः वृक्षच्छेदिनः।

कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा ।
समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३

द्रष्टारः पर्यवेक्षकाः ।

स तु हर्षात् तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ।
अशोभत महावेगः समुद्र इव[+] पर्वणि ॥ ४

[+] सागरस्येव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः।
करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात् संप्रतस्थिरे ॥ ५

स्ववारं स्वसंघम् ।

लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान् ॥ ६
अवृक्षेषु च देशेषु केचिद् वृक्षानरोपयन् ।
केचित् कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित्॥७

छिन्दन् अच्छिन्दन् ।

अपरे वीरणस्तम्बान् बलिनो बलवत्तराः ।
विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८

अपरे महाबलिनः प्रबलान् वीरणस्तम्बान् उदमूलयन् । तत्र तत्र च दुर्गमप्रदेशानुत्खाय स्थलानि चक्रुः ।

अपरेऽपूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निम्नभागांस्तथा केचित् समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९

श्वभ्रमायतम् विशालानि गर्तानि ।

बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् संचुक्षुदुस्तदा ।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान् नरास्तदा ॥ १०

संक्रमान् बबन्धुः । मार्गनिरोधान् चुक्षुदुर्बिभिदुश्च। एवं तांस्तान् देशान् निर्ममुः ।

अचिरेणैव कालेन परिवाहान् बहूदकान् ।
चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बहून् ।
उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान् ॥ ११
ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।
मत्तोद्धुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १२
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।
बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः स्वर्गपथोपमः ॥ १३
आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।
रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १४

आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति भरताज्ञानुसारेण कर्मकरानाज्ञाप्य ।

यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ।
भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १५

भूषणैर्भूषणसदृशमतिरमणीयं चक्रुः ।

नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ।
निवेशं स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १६
बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ।
तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १७
प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।
पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १८
विसर्पद्भिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ।
समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ १९
जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ।
शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २०
सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा
नभः क्षपायाममलं विराजते ।
नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत
क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥२१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः।

७५

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १

ततो वाग्विशेषज्ञाः सूतमागधा अभ्युदयप्रारम्भरात्रिचरमभागे भरतं मङ्गलयुतैस्तवैस्तुष्टुवुः ।

सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद् यामदुन्दुभिः ।
दध्मुः शङ्खांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २
स तूर्यघोषः सुमहान् दिवमापूरयन्निव ।
भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्धयत् ॥ ३

अरन्धयत् अपीडयत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।
नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४
पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ।
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले ॥ ६
इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम् ।
कृपणं रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥ ७
तथा तस्मिन् विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।
सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ८
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम् ।
सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ ९
स काञ्चनमयं पीठं परार्ध्यास्तरणावृतम् ।
अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ १०
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधानमात्यान् गणवल्लभान् ।
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ ११
ततो हलहलाशब्दो महान् समुदपद्यत ।
रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १२
ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः ।
प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १३
ह्रद इव तिमिनागसंवृतः
स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।
दशरथसुतशोभिता सभा
सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः।

७६

तामार्यजनसंपूर्णां भरतप्रग्रहां सभाम्।
ददर्श बुद्धिसंपन्नो वशिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः॥+ १

भरतः प्रकृष्टो ग्रहः चन्द्रः।

आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ।
वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २
सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तदा । +
अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३

तदोत्तमा सा विद्वज्जनसंपूर्णा सुरुचिरा पूर्णा सभा यथान्यायमासनानि विशतामार्याणा वस्त्रप्रभया अङ्गरागप्रभया च घनापाये पूर्णचन्द्रा शर्वरीवादृश्यत।

राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् ।
इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ४
तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।
धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५
रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् ।
नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६
पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।
तद् भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७
उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ।
कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते ॥ ८

केवलाः सिंहासनरहिता राजानः । कोट्या रत्नानि ते अभिहरन्तु ।

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ।
जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ९
स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १०
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ ११
कथं दशरथाज्ञातो भवेद् राज्यापहारकः ।
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२

राज्यमहं च रामस्य स्वः । इदं बुद्ध्वास्मिन् विषये धर्ममिदानीं वक्तुमर्हसि ।

+ तामार्यगणसंपूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥

+ द्वे पङ्क्ती ग्राह्ये

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ।
लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्या पापमहं यदि ।
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदभिरोचये ।
इहरथो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५
राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वर : ।
त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १६
तद् वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७
यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ।
वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८

कनिष्ठे लक्ष्मणे आर्यशब्दप्रयोगो ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मनिरतत्वात् इति गोविन्दराजः । यथासौ इति पाठान्तरम्।

सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् ।
समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९
एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २०
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २१
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।
हृष्टस्तदादिशत् [+] सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २२
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २३
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन् सर्वान् गृहे गृहे ।
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २४
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च मनोजवैः ।
सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २५
सज्जं तु तद् बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ ।
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २६

पार्श्वतः पार्श्वतः स्थितम् ।

[+] प्रहृष्टः सोऽदिशत्

भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः ।
रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २७
स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्
ब्रुवन् सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।
गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत् तदा ॥२८
तूर्णं समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ
बलस्य योगाय बलप्रधानान् ।
आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं
प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ २९

बलप्रधानान् सेनापतीन् प्रति गच्छ ।

स सूतपुत्रो भरतेन सम्य -
गाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।
शशास सर्वान् प्रकृतिप्रधानान्
बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३०
ततः समुत्थाय कुले कुले ते
राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।
अयूयुजन्नुष्ट्ररथान् खरांश्च
नागान् हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३१

कुले कुले गृहे गृहे ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः।

७७

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोपमान् ॥ २
नव नागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।
अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३
षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ५
कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ।
रामानयनसंहृष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६
प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ।
तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ।
कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ।
तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९
इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ।
परिष्वजानाश्चान्योऽन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १०
ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ।
रामं प्रति ययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तदा ॥ ११
मणिकाराश्च ये केचित् कुम्भकाराश्च शोभनाः ।
सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२
मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधकास्तथा ।
दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः ॥ १३

मायूरकाः मयूरपिञ्छालंकारकराः ।

सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ।
स्नापकोच्छादका + वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥१४

उच्छादकाः अङ्गमर्दकाः इति गोविन्दराजः ।

रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ।
शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा ॥ १५
समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ।
गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६
सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः ।
सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७
प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात् कैकयीसुतम् ।
व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ १८

व्यवतिष्ठत व्यवातिष्ठत ।

निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् ।
भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद् वाक्यकोविदः ॥ १९
निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वशः ।
विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इदानीं महानदीम् ॥ २०

मम सैन्यसमूहा यत्र यत्र स्थातुमिच्छन्ति तत्र तत्र तान् निवेशयत । इदानीं विश्रान्ताः श्वो महानदीं प्रतरिष्यामः ।

दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।
और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् ॥ २१
तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ।
न्यवेशयंस्तांश्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥ २२

स्वेन स्वेन छन्देन स्वस्वेष्टेन ।

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तयानो भरतो निवर्तनम् ॥ २३

परिबर्हशोभिनीम् विविधोपकरणयुताम् ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः।

७८

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् ।
निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् संत्वरितोऽब्रवीत् ॥ १
महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ।
नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ।
बन्धयिष्यति वा दाशानथ वास्मान् वधिष्यति ॥ ३
अथ दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद् विवासितम् ।
भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥ ४
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ।
तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ५

+ स्नापकाच्छादकाः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामो मम प्रभुः सखा च । तस्य प्रयोजनं समीहमाना गङ्गातीरे सन्नध्दास्तिष्ठत । अर्थकामाः अर्थः प्रयोजनं कामः येषां ते ।

तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् ।
बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ६
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् ।
संनद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ७

अस्माकं पञ्चशतनौषु एकैकस्यां शतं शतं युवानः कैवर्ताः सन्नद्धास्तिष्ठन्तु इत्यभ्यचोदयत् ।

यदादुष्टस्तु [+] भरतो रामस्येह भविष्यति ।
सेयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ८
इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ।
अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ९

गृह्य गृहीत्वा ।

तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १०

विनीतवत् विनयेन ।

एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ।
कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ ११

ज्ञातिसहस्रेण परिवारित एष प्रभुर्गुहो दण्डकारण्यमार्गेषु कुशलो वृद्धस्ते भ्रातुः सखास्ति ।

तस्मात् पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः ।
असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२
एतत् तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद् भरतः शुभम् ।
उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १३
लब्ध्वाभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ।
आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १४
निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् ।
निवेदयामस्ते सर्वे स्वके दाशकुले वस ॥ १५

[+] यदा तुष्टस्तु

अयं देशस्तव गृहारामसमः । वयं ते नम्राः । सर्वे वयं तवाज्ञावशवर्तिनः स्मः । अस्माकं दाशकुले वस । वञ्चिताश्चापि ते वयम् । पुरःसूचनामदत्त्वा त्वया वयं वञ्चिता यतस्ते स्वागतमस्माभिर्न कृतमिति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ।

अस्ति मूलं फलं चैव निषादैः समुपाहृतम् ।
आर्द्रं च मांसं शुष्कं च वन्यं चोच्चावचं महत् ॥ १६
आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीम् ।
अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः।

७९

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १
ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ।
यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २

हे भ्रातुः सखे! महतीं मम सेनां त्वमेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि । महांस्ते कामः । तवादरेणैव स कृत इति मन्यस्व ।

इत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ।
अब्रवीद् भरतः श्रीमान् निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३
कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह ।
गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ॥ ५
दाशास्त्वानुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः ।
अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६
कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७
तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।
भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मा भूत् स कालो यत् कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।
राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मम ॥ ९

मा भूत् स कालो यत् कष्टं यदा मम मनसि रामे द्रोहबुद्धिर्जायेत स कालः कदापि मा भूत् ।

तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ।
बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १०
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ।
पुनरेवाब्रवीद् वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ।
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२
शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ।
यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३
एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा ।
बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४
संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ।
शत्रुघ्नेन सह श्रीमाञ्शयनं समुपागमत्[+] ॥ १५
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ।
उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६
अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् ।
वनदाहाभिसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७

महात्मा भरतो धर्मदृष्टिः शोकानर्हश्च । तादृशस्तस्य रामचिन्तामयः शोक उपस्थितः । दावाग्निसंतप्तवृक्षे गूढो वह्निस्तं पादपमिव शोकाग्निर्भरतस्य मनसि प्रज्वलन् तं दहति स्म । वनदाहाभिसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् इत्यस्य अस्पष्टः अर्थः । संतप्तम् इत्यस्य शुष्कम् इति कथंचित् अवगन्तव्यम् ।

प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् । [++]
यथा सूर्यांशुसंतप्तो हिमवान् प्रसृतो[3+] हिमम् ॥ १८

सूर्यांशुसंतप्तो हिमवान् यथा हिमं प्रसृतस्तथा भरतः सर्वगात्रेभ्यः शोकाग्निसंभवं स्वेदं सृतः । अत्र गोविन्दराजः । स्वेदः शोकाग्निसंभव इति पाठस्तु न दृष्टान्तानुरूपः । स्वेदं प्रसृतः हिमं प्रसृत इत्यत्र गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः ।

ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना ।
दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९
प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना ।
आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २०

दुःखरूपेण महाशैलेन कैकेयीसुतो भरत आक्रान्तः । तस्मिन् शैले ध्यानं दुर्भेदशिलाः । पुनःपुनर्विनिःश्वसितं धातवः । दैन्यं पादपसंघः । शोकायासाधयः शिखराणि । प्रमोहोऽनन्तजन्तुसमुदायः । सन्ताप ओषधयो वेणवश्चासन् ।

गुहेन सार्धं भरतः समागतो
महानुभावः सजनः समाहितः ।
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुन-
र्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २१

सपरिवारो भरतो गुहेन सार्धं पुनः समागतोऽभवत् । सुदुर्मना गुहो भरतं पुनश्चाग्रजं प्रति समाश्वासयत्।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः।

८०

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १
तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेषुधारिणम् ।
भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् ॥ २

भ्रातृरक्षणार्थमधिककालं जाग्रतं शरचापधरं सद्गुणसंपन्नं लक्ष्मणमहमब्रवम् ।

इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३

[+] पुनरागमत् [++] प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदः शोकाग्निसंभवः । [3+] प्रस्रुतो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ।
धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४
न हि रामात् प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदप्यसत्यं तवाग्रतः ॥ ५

किं तवाग्रतोऽसत्यमहं ब्रवीमि ?

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद् यशः ।
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ६

रामस्य प्रसादादहमस्मिन् लोके सुमहद् यशो विपुलौ धर्मार्थौ च प्राप्तुमाशंसे ।

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७
न हि मेऽविदितं किंचिद् वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ।
अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १०
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२
अस्मिन् प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् ॥ १४
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
दुःखिता या तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९
गजाश्वरथसंबाधां तूर्यनादविनादिताम् ।
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २०
आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् ।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।
निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२
परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३
प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ।
अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४
जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ।
वरेषुचापासिधरौ परंतपौ
व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५

व्यवेक्षमाणौ परस्परमवेक्षमाणौ ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अशीतितमः सर्गः ।

८१

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ।
ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १
सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २
प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः ।
पपात सहसा तोत्रैर्हृयतिविद्ध * इव द्विपः ॥ ३
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ।
परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ४
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।
उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ५

* हृदि बिद्ध

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन् ।
कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषष्वजे ॥ ६

रुदन्त्यः रुदत्यः ।

वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी ।
परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ७
पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं परिबाधते ।
अद्य राजकुलस्यास्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ८
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ।
वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ ९
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियम् ।
पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ १०

लक्ष्मणे वा मम एकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते पुत्रे (रामे) वा कच्चिन्नाप्रियं श्रुतम् ?

स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः ।
कौसल्यां परिसान्त्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ११
भ्राता मे क्वावसद् रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ।
अस्वपच्छयने कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १२
सोऽब्रवीद् भरतं पृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ।
यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १३

एवं पृष्टो गुहः प्रियहितेऽतिथौ रामे यथात्मना प्रवर्तितं तद् भरतमकथयत् ।

अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च ।
रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहृतं मया ॥ १४

उच्चावचं विविधम् ।

तत् सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद् रामः सत्यपराक्रमः ।
न हि तत् प्रत्यगृह्णात् स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १५

प्रत्यनुज्ञासीत् प्रत्यादातुमनुज्ञामददात् । प्रति अनु ज्ञा लुङ् अडभावः।

न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ।
इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥ १६
लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः ।
औपवास्यं तदाकार्षीद् राघवः सह सीतया ॥ १७

औपवास्यमुपवासम् ।

ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत् तदा ।
वाग्यतास्ते त्रयः संध्यामुपासत समाहिताः ॥ १८

समाहिताः एकाग्रचित्ताः ।

सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत् स्वास्तरं शुभम् ।
स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ १९
तस्मिन् समाविशद् रामः स्वास्तरे सह सीतया ।
प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः ॥ २०
एतत् तदिङ्गुदीमूलमिदमेव च तत् तृणम् ।
यस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २१
नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवाञ्
शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ।
महद् धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो
निशामतिष्ठत् परितोऽस्य केवलम्॥ २२
ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापधृक्
स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।
अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै -
र्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः।

८२

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।
इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्ष्य ताम् ॥ १

निपुणं श्रुत्वा श्रद्धया श्रुत्वा ।

अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना ।
शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २

शर्वरी शयिता शर्वर्या शयनं कृतम् । निष्ठाया अधिकरणत्वस्याभिहितत्वाच्छर्वरीशब्दात् प्रथमा इदमेषामासितमितिवत् । इदमस्य विमर्दितमित्यत्राप्यधि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणे निष्ठा। क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी। अस्मिन्नेतत्कर्तृकं विमर्दनमित्यर्थः इति गोविन्दराजः।

महाभागकुलीनेन महाभागेन धीमता ।
जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३
अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये ।
शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४
प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा ।
हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५

हैमराजतभौमेषु सुवर्णरजतनिर्मितभूमिकावत्सु(सौधेषु)।

पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु ।
पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ॥ ६

(शयित्वा)

गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ।
मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ७
वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ।
गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ८
अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा ।
मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ ९
न नूनं दैवतं किंचित् कालेन बलवत्तरम् ।
यत्र दाशरथी रामो भूमावेवं शयीत सः ॥ १०

नूनं किमपि दैवतं न कालाद् बलवत्तरं यतो दशरथपुत्रो रामो भूमावशेत ।

विदेहराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना ।
दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ ११

दयिता रामस्य प्रिया ।

इयं शय्या मम भ्रातुरिदं हि परिवर्तितम् ।
स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १२
मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ् शयने तदा ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः ॥ १३
उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।
तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १४
मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ।
सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १५

साध्व्याः स्त्रिया भर्तुः शय्या सुखा इति मन्ये । येन सुकुमारी सती मैथिली दुःखमस्मिन् शयने न व्यजानात् ।

सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ।
सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १६
कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १७
सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ।
वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ १८
अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मा ।
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ १९

अकर्णधारा प्रधानपुरुषरहिता इति गो।

न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् ।
वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २०

वने वसतोऽपि तस्य बाहुवीर्याभिरक्षितां वसुंधरां न कश्चिदाक्रमितुमीहते ।

शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् ।
अपावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २१
अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् ।
शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्षान् [+] विषकृतानिव ॥ २२

शून्यप्राकाररक्षामयन्त्रितहयद्विपामपावृत-पुरद्वारां दुःखितसेनां विषमस्थामरक्षितां राजधानीं भक्षान् विषकृतानिव शत्रवो नाभिमन्यन्ते । भक्ष्यन्ते इति भक्षाः। कर्मणि घञ्। बालमनोरमा। संस्कृतं भक्षाः। कौ सू १२१७.

अद्य प्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।
फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २३
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।
तं प्रतिश्रवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति ॥ २४

[+] भक्ष्यान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य प्रतिज्ञामहं स्वीकृत्य वने निवत्स्यामि । इत्थं सा मिथ्या न भविष्यति ।

वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति ।
लक्ष्मणेन सह त्वार्यो अयोध्यां पालयिष्यति ॥ २५
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।
अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २६
प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं
बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।
ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं
वने वसन् नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः।

८३

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।
भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १
शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् ।
शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २
जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्यं विचिन्तयन् ।
इत्येवमब्रवीद् भ्रात्रा शत्रुघ्नोऽपि प्रचोदितः ॥ ३
इति संवदतोरेवमन्योऽन्यं नरसिंहयोः ।
आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो भरतमब्रवीत् ॥ ४
कच्चित् सुखं नदीतीरे ऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् ।
कच्चिच्च सहसैन्यस्य तव सर्वमनामयम् ॥ ५
गुहस्य तत् तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ।
रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६
सुखा नः शर्वरी राजन् पूजिताश्चापि ते वयम् ।
गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ॥ ७
ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम् ।
प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।
नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९

तारयिष्याम लृट्लोटोः सम्मेलनम् ।

ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ।
पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः ॥ १०
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः ।
शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाताः सुसंहताः ॥ ११

स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्याः ।

ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् ।
सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥ १२

ततो गुहः पाण्डुकम्बलसंवृतामानन्दकरध्वनिकारिणीं कल्याणीं स्वस्तिकनाम्नीं नावमुपाहरत् ।

तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ।
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ।
अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १४

तां नावं प्रथमं पुरोहितो वसिष्ठो गुरवो ब्राह्मणाश्चारुरुहुः । ततो भरतः शत्रुघ्नः कौसल्या सुमित्रा अन्या राजयोषितश्चारुरुहुः। पश्चाद् राजबन्धूनां स्त्रियः शकटा आपणाश्च नाव आरुरुहुः ।

आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ।
भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १५

केचिज्जनाः स्वनिवासस्थानं दाहयामासुः । केचित् तीर्थं जगाहिरे । केचिद् भाण्डानि गृहीत्वा नौषु निदधुः । तेषां घोषः स्वर्गमस्पृशत् । सैनिकैः स्वनिवासदहनं शात्रवैरनभिज्ञानार्थं यद् वा विजयलक्ष्मीप्राप्त्यर्थमिति व्याख्यातारः । भाण्डानि विविधवस्तुजातानि ।

पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ।
वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १६
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित् काश्चित् तु वाजिनाम् ।
काश्चित् तत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १७

काश्चिन्नावो नारीभिः पूर्णाः काश्चिदश्वैः पूर्णाः । काश्चिद् रथान् अश्वतरान् बलीवर्दान् महाधनं च वहन्ति स्म ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताः स्म गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १८

ता नावः परं तीरं गत्वा तं जनमवरोप्य प्रत्याजग्मुः। तदा दाशबन्धुभिर्नावो विचित्राभिर्गति-भिश्चालिताः ।

सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।
तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः ॥ १९
नावश्चारुरुहुश्चान्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे ।
अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २०

कुम्भघटैः कुम्भरूपघटैः। सूक्ष्मवदना घटाः कुम्भाः इति गोविन्दराजः ।

सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः संतारिता स्वयम् ।
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१
आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ।
द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्य -
मृत्विग्वृतः सन् भरतः प्रतस्थे ॥ २२

आश्वासयित्वा आश्वास्य । निवेशयित्वा निवेश्य।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः।

८४

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १
पद्भ्यामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् ॥ २
ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः
मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानु पुरोहितम् ॥ ३
वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।
संचचालासनात् तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४
समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
अवुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५
ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात् फलानि च ।
आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६
अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ।
जानन् दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७

भरद्वाजो दशरथं मृतं जानाति । तस्मात् संभाषणे तमुद्दिश्य किमपि नापृच्छत् ।

वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ।
शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृगपक्षिषु ॥ ८
तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः ।
भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९
किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः ॥ १०
सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११
नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः ।
वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२
कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि ।
अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३

कच्चिदकण्टकं राज्यं भोक्तुमनाः सानुजस्य तस्य पापं कर्तुमिह नेच्छसि ?

एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।
पर्यश्रुनयनो दुःखाद् वाचा संसज्जमानया ॥ १४
हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ।
मत्तो न दोषमाशङ्केर्नैवं मामनुशाधि हि ॥ १५
न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे ।
नाहमेतेन तुष्टश्च न तद् वचनमाददे ॥ १६
अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ।
प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दितुम् ॥ १७
त्वं मामेवंगतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
शंस मे भगवन् रामः क्व संप्रति महीपतिः ॥ १८
उवाच तं भरद्वाज : प्रसादाद् भरतं वचः ।
त्वय्येतत् पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ।
गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ।
अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २०
असौ वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ।
श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ।
एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २१
ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः
प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद् वचः ।
चकार बुद्धिं च महाश्रमे मुने +-
निंशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः।

८५

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।
भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १
अब्रवीद् भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ।
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ।
जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३
सेनायास्तु तवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।
मम प्रीतिर्यथारूपा तथार्हो ++ मनुजर्षभ ॥ ४
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ।
कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम् ।
ससैन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन् भगवद्भयात् ॥ ६
वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।
प्रच्छाद्य महतीं भूमिं भगवन्ननुयान्ति माम् ॥ ७
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ।
न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ॥ ८
आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ।
तथा तु चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ ९

+ तदा महाश्रमे ++ त्वमर्हो । अस्मिन् पाठे तथारूपाम् इति पदमध्याहार्यम्।

अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च ।
आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ १०

त्रिराचम्य जलेन मुखं द्विः परिमृज्य इति गोविन्दराजः ।

आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ ११
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यः प्रत्यक्स्रोतस एव च ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १२

प्राक्स्रोतसः प्रत्यक्स्रोतसश्च पृथिव्यामन्तरिक्षे च स्थिता नद्यः सर्वशोऽद्य समायान्तु ।

अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ।
अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १३
आह्वये देवगन्धर्वान् विश्वावसुहहाहुहून् ।
तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः ॥ १४
घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम् ।
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।
सर्वास्तुम्बुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १५
वनं कुरुषु यद् दिव्यं वासोभूषणपत्रवत्* ।
दिव्यनारीफलं शश्वत् तत् कौबेरमिहैव तु ॥ १६

उत्तरकुरुदेशे चैत्ररथाख्यं दिव्यं वनमस्ति । तस्य पत्राणि उत्तमवासांसि भूषणानि फलानि दिव्यनार्यश्च भवन्ति । तत् कौबेरं वनमिहाह्वये ।

इह मे भगवान् सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ १७
विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ।
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ १८
एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ।
शिक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाब्रवीन्मुनिः ॥ १९

समाधिना अप्रतिमेन तेजसा तपसा च युक्तः स मुनिः शास्त्रोक्तस्वरेणैवमब्रवीत् ।

* वासो भूषणपत्रवत् इति cr. वासोभूषणपत्रवत् इति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ।
आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २०
मलयं दर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ।
उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः ॥ २१

ततो मलयं दर्दुरं चोपस्पृश्य स्पर्शेन शरीरमाह्लादयन् सुप्रियस्वरूपः सुखः शिवः स्वेदनुदो वायुर्ववौ ।

ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।
देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २२
प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाश्च प्रत्यवादयन् * ॥ २३
स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ।
विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः ॥ २४
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम् ।
ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २५
बभूव हि समा भूमिः समन्तात् पञ्चयोजनम् ।
शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसन्निभैः ॥ २६
तस्मिन् बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ।
आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषणाः ॥ २७
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ।
आजगाम नदी दिव्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ २८

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यो दिव्यं वनमाजगाम बहुभिस्तीरजैर्वृक्षैर्वृता दिव्या नदी च ।

चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् ।
हर्म्यप्रासादसंघातास्तोरणानि शुभानि च ॥ २९

शुभ्राणि चतुःशालानि गजवाजिनां शालाः हर्म्यप्रासादसंघाः शुभानि तोरणानि चाविर्बभूवुः ।

सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् ।
शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३०

शुक्लमाल्यकृताकारं शुक्लमाल्यकृतालंकरणम् ।

* वीणा प्रमुमुचुः स्वरान्

चतुरस्रमसंबाधं शयनासनयानवत् ।
दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३१
उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम् ।
क्लप्तसर्वासनं श्रीमत् स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३२
प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ।
वेश्म तद् रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३३
अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
बभूवुश्च मुदा युक्ता दृष्ट्वा वेश्मविधिं ततः * ॥ ३४
तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ।
भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राज्ञवत् ॥ ३५

अभ्यवर्तत राजवत् राजानमिव प्रदक्षिणं चकार।

आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च ।
वालव्यजनमादाय न्यषीदत् सचिवासने ॥ ३६
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।
ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३७
ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ।
उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ३८
तासामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ।
रम्याश्चावसथा दिव्या ब्रह्मणस्तु प्रसादजाः॥ ३९

प्रशास्ता सेनापतेरवरः। उभयतः कूलम् उभयकूलयोः ।

तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४०
सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४१
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ।
आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४२
नारदस्तुम्बुरुर्गोपः पर्वतः सूर्यवर्चसः ।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना ।
उपानृत्यंस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४४

* बभूवुश्च मुदा युक्ता तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने
प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४५
बिल्वा मार्दङ्गिका आसञ् शम्याग्राहा विभीतकाः ।
अश्वत्था नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४६

शम्याग्राहाः तालवादकाः ।

ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ४७
शिंशपामलकीजम्ब्वो+ याश्चान्याः कानने लताः ।
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ४८

स्त्रीलिङ्गशब्दाः शिंशपामलकीजम्बूवृक्षाः स्त्रीशरीरं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ।

सुरां सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ।
मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ॥ ४९
उत्साद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ।
अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५०

एकैकं सैनिकं सप्ताष्टप्रमदा उद्वर्तनं कृत्वा रम्येषु नदीतीरेषु स्नापयामासुः ।

संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो रुचिरलोचनाः ।
परिमृज्य तथान्योऽन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५१

तेषां शरीराणि परिमृज्य तान् सुरामपाययन् स्वयं चापिबन् ।

हयान् गजान् खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ।
अभोजयन् वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥++ ५२
इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् ।
इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५३
नाश्वबन्धोऽश्वमाजानान्न गजं कुञ्जरग्रहः ।
मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संबभौ ॥ ५४
तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्तचन्दनरूषिताः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ॥ ५५

नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५६

गमिष्याम इत्यत्र लृट्लोटोः सम्मेलनमार्षम् । विसर्गलोपो वा ।

इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ।
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ॥ ५७

इति पदातयो हस्त्यश्वारोहास्तेषां परिचारकाश्च तथालब्धसत्कारा नियमरहिता भूत्वा वाचमुदैरयन् ।

संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ।
भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ५८
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ।
दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद् भक्षणे मतिः ॥ ५९

अमृतोपमं तदन्नं भुक्तवतां तेषां दिव्यांस्तान् भक्ष्यपदार्थान् दृष्ट्वा पुनर्भक्षणे मतिर्बभूव ।

प्रेष्याश्चेटाश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः ।
बभूवुस्ते भृशं तृप्ताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६०

वध्वः स्त्रियः। बलस्थाः सैनिकाः ।

कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोऽश्वाश्च मृगपक्षिणः ।
बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६१

नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ऋषिकृतादन्याहारं नापैक्षत ।

नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।
रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६२
आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ।
फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६३
पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः ।
ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६४

तत्र सैनिकाः शुक्लान्नभरितानि पुष्पालंकृतानि सहस्रशो लोहपात्राणि ददृशुः । तानि श्रेष्ठव्यञ्जनयुतैरजवराहमांसैर्विविधफलरसैर्गन्धरसान्वितैः सूपैश्च पूर्णान्यासन् । लौहीः पात्रीः।

+ जम्बूः ++ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बभूबुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ।
ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन् मधुस्रुतः [+] ॥ ६५
वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।
प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ६६
पात्रीणां च सहस्राणि शातकुम्भमयानि च।
स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ।
यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ६७

करम्भी विशालमुखं पात्रम् । यौवनस्थस्य न पुराणः न च नवः यः कपित्थः तस्य ।

ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ।
बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च संचयाः ॥ ६८
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ।
ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ६९

कल्कान् आमलकादिपिष्टानि । स्नानानि स्नानोपकरणानि ।

शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान् ।
शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ७०
दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ।
पादुकोपानहां चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ७१
आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चांश्छत्राणि च धनूंषि च ।
मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७२
प्रतिपानह्रदान् पूर्णान् खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ।
अवगाह्यसुतीर्थाश्च ह्रदान् सोत्पलपुष्करान् ॥ ७३

प्रतिपानह्रदान् पानयोग्यजलपूर्णगर्तान् ।

नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून् यवससंचयान् ।
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७४

निर्वापार्थं पशूनां पशूनां (भक्षणाय) देयम् ।

व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ।
दृष्ट्वातिथ्यं कृतं ताद्दग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ७५

इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ७६
प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् ।
भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ७७
तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरा -
स्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ।
तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः
पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ७८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः।

८६

ततस्तां रजनीमुष्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १

कामात् अनुज्ञां प्राप्तुमिच्छया ।

तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम् ।
हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २
कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३

समग्रः आतिथ्यस्य पूर्णतया संतुष्टः ।

तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४
सुखोषितोऽस्मि भगवन् समग्रबलवाहनः ।
तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो बलवत् त्वया ॥ ५

बलवत् अत्यर्थम् ।

अपेतक्लमसंतापाः सुभक्ष्याः सुप्रतिश्रयाः ।
अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६
आमन्त्रयेऽहं भगवन् कामं त्वामृषिसत्तम ।
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ।
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८

[+] मधुश्च्युतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कियान् कियति दूरे ।

इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम् ।
प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९
भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः+ ॥ १०
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः ।
तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२
दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ।
गजवाजिरथाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ।
वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ १३
प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ १४

ब्राह्मणं भरद्वाजम् ।

वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ।
कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ १५
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ।
कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा ॥ १६
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ।
अदूराद् भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ १७
ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः ।
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ॥ १८

विशेषं का कस्य मातेति ।

एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९
यामिमां भगवन् दीनां शोकानशनकर्शिताम् ।
पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ २०
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१
अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ।
कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २२

धातारं विष्णुम् इति गोविन्दराजः। दुर्मनाः दुःखितमनाः ।

एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ।
उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २३
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ।
राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४

जीवनाशमितो गतौ मरणतुल्यमरण्यवासं गतौ।

ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ।
ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् ।
यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २५
इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा ।
स निशश्वास ताम्राक्षो क्रुद्धो नाग इवासकृत् ॥ २६
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २७
न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ।
रामप्रव्राजनं ह्येतत् सुखोदर्कं भविष्यति ॥ २८
अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।
आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् ॥ २९
ततो वाजिरथान् युक्त्वा दिव्यान् हेमपरिष्कृतान्
अध्यारोहत् प्रयाणार्थी बहून् बहुविधो जनः ॥ ३०
गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ।
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३१
विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ॥ ३२
अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ।
रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३३
स चार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् ।
आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३४

सपरिच्छदः सपरिवारः ।

+ निर्दरकाननः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सा प्रयाता महासेना गजवाजिरथाकुला
दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ।
वनानि तु व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः
अगाधां मीनकलिलां यमुनामतरन्नदीम् ॥+ ३५
सा संप्रहृष्टद्विपवाजियोधा
वित्रासयन्ती मृगपक्षिसंघान् ।
महद् वनं तत् प्रविगाहमाना
रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ।

८७

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः ॥ १

प्रयातया तया महत्या सेनयारण्ये अर्दिता मृगसमूहनायकाः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः ।

ऋक्षाः पृषतसंघाश्च रुरवश्च समन्ततः ।
दृश्यन्ते वनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ।
वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ।
महीं संछादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः ॥ ४
तुरंगौघैरवतता वारणैश्च महाजवैः ।
अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन् काले बभूव भूः ॥ ५

तुरंगवारणसमूहैर्व्याप्ता भूश्चिरकालमनालक्ष्या बभूव ।

स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः ।
उवाच भरतः श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया ।
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७
अयं गिरिश्चित्रकूट इयं++ मन्दाकिनी नदी ।
एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ ८
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।
वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९

मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ।
नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १०
किन्नराचरितोद्देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतम् ।
मृगैः + समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११
एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ।
वायुप्रविद्धाः शरदि मेघराज्य इवाम्बरे ॥ १२
कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्शिरस्सु सुरभीनमी ।
मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः ॥ १३

अमी पर्वतसानवो मेघतुल्येषु शिरोऽग्रेषु दाक्षिणात्या नरा इव कुसुमापीडान् धरन्ति ।

निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ।
अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मा ॥ १४

संप्रति अस्माकमागमनेन ।

खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ।
तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५
स्यन्दनांस्तुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।
एतान् संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६
एतान् वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ।
एतमाविशतः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७

एतान् बर्हिणः अन्यान् पक्षिणश्च पश्य । वित्रासिता एते स्वनिवासं पर्वतं प्रविशन्ति ।

अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मा ।
तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८
मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ।
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९
साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम् ।
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २०
भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ।
विविशुस्तद् वनं शूरा धूमं च ददृशुस्ततः ॥ २१
ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ।
नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या ++ चित्रकूटस्तथा

+ हयैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ ।
अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ।
सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः ।
अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो गुरुरेव च ॥ २५
एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः ।
भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधात् * ॥ २६
व्यवस्थिता या भरतेन सा चमू -
निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः ।
बभूव हृष्टा नचिरेण जानती
प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७

भरतेन तत्र व्यवस्थापिता सेना अग्रतो धूममेव प्रेक्षमाणापि प्रियस्य रामस्य समागमोऽचिरेण भवतीति विज्ञाय जहर्ष ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः।

८८

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवनप्रियः ।
वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १
अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ।
भार्यामरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः ॥ २
न राज्याद् भ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३
पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् ।
शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४
केचिद् रजतसंकाशाः केचित् क्षतजसंनिभाः ।
पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५
पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः ।
विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६

केचित् पुष्यरागस्फटिककेतकाभाः केचिन्नक्षत्रप्रभाः केचिद् रसप्रभाश्च विराजन्ते ।

नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ।
अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७
आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः ।
अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८
काश्मर्यरिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैस्तथा
बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९
पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ।
एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १०
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान् कामहर्षणान् ।
किन्नरान् द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान् मनस्विनः ॥ ११

कामहर्षणान् कामोद्दीपकान् ।

शाखावसक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ।
पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२

एते विद्याधराः स्वस्त्रीभिः सह क्रीडन्ति । तेषां खड्गा अम्बराणि च शाखास्ववसक्तानि । तेषां क्रीडास्थानानि पश्य ।

जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३
गुहासमीरणो गन्धान् नानापुष्पभवान् वहन् ।
घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४
यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते ।
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति ॥ १५
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥ १६
अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलद्वयम् ।
पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ।
पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंमतान् *॥ १८

भावान् दृश्यानि ।

* समादधत्

* संयतान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदमेवामृतं प्राहू राज्ञां राजर्षयः परे ।
वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९

राज्ञां मरणानन्तरमुत्तमं जन्म प्राप्तुमिमं वनवासमेवामृततुल्यं मे पूर्वे प्रपितामहा राजर्षयः प्रोचुः।

शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः ।
बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २०
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव ।
ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१
केचित् क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः ।
केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२
भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ।
चित्रकूटस्य कूटो ऽसौ दृश्यते सर्वतः शिवः ॥ २३
कुष्ठपुंनागतगरभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ।
कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४

इह कामिनः कुष्ठपुंनागतगरभूर्जपत्राणि कुशेशयदलानि च संस्तार्य स्वशयनानि कृतवन्तः ।

मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।
कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५
वस्यौकसारां नलिनीमत्येतीवोत्तरान् कुरून् ।
पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६

बहुमूलफलोदकः पर्वतोऽसौ चित्रकूटः अलकां मानससरसीमुत्तरान् कुरूंश्चातिशेते ।

इमं तु कालं वनिते विजह्रिवां -
स्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च ।
रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं
सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥२७

अस्मिन् पर्वते त्वया लक्ष्मणेन च सहेमं कालं विहृत्य उत्तमैर्नियमैः सतां पथि स्थितः कुलधर्ममानन्दं च वर्धयामि ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः।

८९

अथ शैलाद् विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ।
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम् ।
विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३
नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४

राजराजस्य नलिनीम् सौगन्धिकसरसीम् ।

मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि साम्प्रतम् ।
तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ॥ ५
जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।
ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६
आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः ।
एतेऽपरे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७

उपतिष्ठन्ते समन्त्रपठनमुपासते ।

मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।
पादपैः पत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८
क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीम् ।
क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९
निर्धूतान् वायुना पश्य विततान् पुष्पसंचयान् ।
पोप्लूयमानानपरान् पश्य त्वं जलमध्यगान् ॥ १०
तांश्चातिवल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः ।
अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
अधिकं पुरवासाच्च मन्ये च तव दर्शनात् ॥ १२

शोभने ! त्वयि दृश्यमानायां सहस्थितायां चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च दर्शनमयोध्यावासादधिकानन्दकरं मन्ये ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधूतकलुषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ।
नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३
सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीमिमाम् ।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४

रक्तश्वेतपद्मान्यवमज्जयन्ती मन्दाकिनीं विगाह्य सखीवत् क्रीड ।

त्वं पौरजनवद् व्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ।
मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५
लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ।
त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम ॥ १६
उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ।
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७
इमां हि रम्यां मृगयूथशालिनीं +
निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।
सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलंकृतां
न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥ १८

पुष्पधरैः वृक्षैः इति गोविन्नराजः।

इतीव रामो बहु संगतं वचः
प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।
चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं
स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः।

९०

तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।
सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ ॥ १

इत्थं सीतया सह विहृत्य रामे तत्रासीने उपागच्छतो भरतसैन्यस्य रेणुः शब्दश्च नभःस्पृशौ प्रादुरास्ताम् ।

एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥ २

स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः ।
तांश्च विप्रद्रुतान् सर्वान् यूथपानन्ववैक्षत ॥ ३
तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा स निःस्वनम् ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ४
हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ।
भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ५
राजा वा राजमात्रो वा मृगयामटते वने ।
अन्यद् वा श्वापदं किंचित् सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ।
सर्वमेतद् यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ ६

राजमात्रः राजतुल्यः । श्वापदशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षमिति गोविन्दराजः ।

स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ।
प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वा दिशमवैक्षत ॥ ७
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ।
रथाश्वगजसंबाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ ८
तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ।
शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ।
सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १०

भवानग्निं संशमयतु । सीता गुहां भजताम् । चापं सज्यं कुरु । कवचं धृत्वा बाणान् गृहाण । धूमात् शत्रुरात्मनः स्थानं नाभिजानीयादिति अग्नेर्निर्वापणम् ।

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।
अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्यैतां मन्यसे चमूम् ॥ ११
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १२
संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ।
आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १३
एष वै सुमहाञ्श्रीमान् विटपी संप्रकाशते ।
विराजत्युद्गतस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १४

+ गजयूथलोलितां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्वजचिह्नभूतो महान् वृक्षः प्रकाशते । उद्गतस्कन्धकोविदारवृक्षचिह्नितध्वजो रथे विराजते इति कथंचिदर्थोऽवगन्तव्यः ।

भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् ।
एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १५
गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहे ।
अथवेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावुद्यतायुधौ ।
अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे ॥ १६
अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ।
त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ १७
यन्निमित्तं भवान् राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् ।
संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥ १८
भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ।
पूर्वापकारिणां त्यागे न ह्यधर्मो विधीयते ।
एतस्मिन् निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् ॥ १९
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ।
मया पश्येत् सुदुःखार्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमम् ॥ २०
कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् ।
कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ॥ २१
अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ।
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ २२
अद्यैतच्चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ।
भिन्दञ् शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ २३
शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ।
श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान् मया ॥ २४
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् + महावने ।
ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः।

+ स्मि

९१

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितम् ।
रामस्तु परिसान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत ॥ १

क्रोधमूर्छितम् क्रोधव्याप्तम् ।

किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ।
महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमिच्छति ।
अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् ॥ ३
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ।
ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं योऽत्र शङ्कसे ॥ ४
न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ ५
कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।
भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ ६
यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ ७

राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं यदि प्रभाषसे तर्हि भरतं दृष्ट्वा राज्यं लक्ष्मणाय प्रदीयतामिति वक्ष्यामि ।

उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः ।
राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८

तत्त्वतः यथार्थतः बाढमित्येव वक्ष्यति ।

तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ।
लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ ९
व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।
एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान् द्रष्टुमागतः ॥ १०
वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ।
इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ॥ ११
एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ।
वायुवेगसमौ वीर जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ १२
स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे ।
नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ १३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृध्दः उन्नतः।

अवतीर्य तु सालाग्रात् तस्मात् स समितिंजयः ।
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ १४
भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति ।
समन्तात् तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ १५
अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा ।
पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिरथाकुला ॥ १६

गजवाजिरथाकुला सा इक्ष्वाकुचमूः पर्वतस्य पार्श्वे अध्यर्धयोजनमावृत्य न्यविशत् ।

सा चित्रकूटे भरतेन सेना
धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।
प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य
विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ १७

धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं विधूय रामस्य प्रसादनार्थं नीतिमता भरतेन प्रणीता सा सेना चित्रकूटे व्यराजत।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः।

९२

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १

गुरुवर्तकम् पित्राज्ञानुसारिणम् ।

निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ।
भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २

यथोद्देशं स्थानमनतिक्रम्य ।

क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः ।
लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३

लुब्धैः निषादैः ।

यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ।
वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ४
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् ।
भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ५
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६
यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ।
अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७
कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ॥ ८
सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः ।
यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ ९
कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ।
यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १०
एवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः ।
पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद् वनम् ॥ ११
स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ।
पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १२

स गिरिसानुजातपुष्पिताग्रद्रुमजालानां मध्येन जगाम ।

स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमासाद्य पुष्पितम् ।
रामाश्रमगतस्याग्रेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १३

स चित्रकूटगिरौ पुष्पितं सालमासाद्य रामाश्रमगतस्याग्रेरुच्छ्रितं ध्वजं धूमं ददर्श ।

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् मुमोद सहबान्धवः ।
अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १४
स चित्रकूटे तु गिरौ निशाम्य
रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ।
गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम
पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः।

९३

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा ।
जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शत्रुघ्नमनुदर्शयन् शत्रुघ्नाय तत्तच्चिह्नानि दर्शयन्।

ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातृर्मे शीघ्रमानय ।
इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत ।
रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ।
भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ॥ ४

उटजं च रामस्य पर्णशालायाः पार्श्वे अन्यां लघुं पर्णशालां च ।

शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।
काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यवचितानि च ॥ ५
ददर्श च वने तस्मिन् महतः संचयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ६
गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान् भरतस्तदा ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ७
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे हि मन्ये ऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ८
उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ।
अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ ९

चीराण्युच्चैर्बद्धानि । अयं सायंकाले गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः पन्था भवेत् ।

इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योऽन्यमभिगर्जताम् ॥ १०

उन्नतदन्तास्तरस्विनो गजा अन्योऽन्यमभिगर्जन्तोऽस्मिन् शैलपार्श्वे परिक्रामन्ति ।

यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ ११

अरण्यवासिनो मुनयः सदा यं संरक्षितुमिच्छन्ति तस्याग्नेः संकुलो धूमो दृश्यते ।

अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् ।
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १२

पुरुषश्रेष्ठं गुरुसत्कारकारिणं पूज्यं महर्षिसदृशं रामं हृष्टोऽहमत्र द्रक्ष्यामि ।

अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १३
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १४

जनेन्द्रः पुरुषश्रेष्ठो रामो निर्जनं वनं प्राप्य वीरासने आसक्तो धरायामास्ते । धिङ् मे जन्म जीवितं च । वीरासनमासनविशेषः।

मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५
इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६

लोकसमाक्रुष्टः लोकनिन्दितः ।

एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १७
सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ।
विशालां मृदुभिःकीर्णां+ कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ १९
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २०
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ।
रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् ॥ २१
गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २२

काञ्चनकोशस्थौ द्वौ खड्गौ रुक्मबिन्दुविचित्रे द्वे चर्मणी काञ्चनभूषितानि चित्राण्यासक्तानि गोधाङ्गुलित्राणि च तत्रासन् ।

प्रागुदक्प्रवणां ++ वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २३

+ मृदुभिस्तीर्णां ++ स्रवणां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भरतस्तत्र रामनिवेशने ईशानकोणं प्रति प्रवणां विशालां पवित्रां वेदिं ददर्श यस्यामग्निर्ज्वलति स्म ।

निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।
उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २४
तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम् ।
ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २५
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २६
उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २७
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २८
दृष्ट्वैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
अशक्नुवन् धारयितुं धैर्याद् वचनमब्रवीत् ॥ २९

धैर्याद् धारयितुमशक्नुवन् वचनमब्रवीत् ।

यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद् युक्त उपासितुम् ।
वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३०
वासोभिर्वहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३१
अधारयद् यो विविधाश्चित्राः सुमनसस्तदा ।
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ॥ ३२

यस्तदा विविधाश्चित्राः सुमनसोऽधरत् सोऽयं राम इमं जटाभारं कथं सहते ?

यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ।
शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३३

शास्त्रविहितैर्यज्ञैर्यस्य धर्मसंचयो युक्तः स रामः शरीरक्लेशसंभूतं धर्मं परिमृगयते ।

चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ।
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३४
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग् जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३५
इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३६
दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
उक्त्वार्येति सकृद् दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३७
बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ।
आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत् ततः ॥ ३८
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ स समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३९
ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४०
तान् पार्थिवान् वारणयूथपाभान्
समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।
वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽ-
प्यश्रूण्यमुञ्चन् प्रविहाय हर्षम् ॥ ४१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ।

९४ *

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः ।
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत् समाहितः ॥ १

समाहितः अवहितचित्तः। अङ्के पार्श्वे।

क्व नु ते ऽभूत् पिता तात यदरण्यं त्वमागतः ।
न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ २
चिरस्य बत पश्यामि दूराद् भरतमागतम् ।
दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन् किं तात वनमागतः ॥ ३

दुष्प्रतीकम् कार्श्यवैवर्ण्यादिना दुज्ञर्यावयवम् इति गो महे ।

कच्चिद् दशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः ।
राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चयः ॥ ४

---

* दृश्यतां परिशिष्टम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स कच्चिद् ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यो महाद्युतिः ।
इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत् तात पूज्यते ॥ ५
तात कच्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ।
सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ ६

प्रजावती सत्संतानवती ।

कच्चिद् विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः
अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ७

कुलपुत्रः उत्तमकुलोत्पन्नः । अनुद्रष्टा कर्तव्यनिर्देशकः ।

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ८

काले वेदयते यथाकालं त्वां वदति ।

इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ।
सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चित् त्वं तात मन्यसे ॥ ९
कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥ १०
मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ।
सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ ११
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित् काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ १२
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित् ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १३
कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव ॥ १४
कच्चित् तु सुकृतान्येव कृतप्रायाणि[+] वा पुनः ।
विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ १५

दीर्घयसि द्राघयसि। पार्थिवाः अन्ये राजानः ।

कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः ।
त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ १६

तव तवामात्यानां वा मन्त्रितं तर्कैर्युक्त्यान्योपायैर्वा इतरैः कच्चिन्न बुध्यते ?

कच्चित् सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ १७
सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथ वाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ १८

आश्रितैर्बहुभिरपि मूर्खैः राज्ञः सहायता नास्ति।

एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ।
राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ १९

राजमात्रमल्पराजम् ।

कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ २०
अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहाञ् शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ् श्रेष्ठेषु कच्चित् त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २१
कच्चित् त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २२

पतितं याजका इव कामुकं स्त्रिय इव अत्यधिककरप्रतिग्रहीतारं त्वां प्रजाः कच्चिन्नावजानन्ति?

उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतम् ।
शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वध्यते ॥ २३

उपायिनं विद्यावन्तं भृत्यभेदासक्तं शूरमैश्वर्यकामं प्रत्यर्थिनं यो राजा न हन्ति स तेन हन्यते ।

कच्चिद् धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान् मतिमाञ् शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ २४
बलवन्तश्च कच्चित् ते मुख्या युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ २५
कच्चिद् बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ २६
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः ।
भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः॥२७

[+] रूपाणि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।
कच्चित् प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः ॥ २८
कच्चिज्ज्ञानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ २९
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ३०

जानपदः स्वदेशीयः। शत्रुपक्षे अष्टादश तीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश तीर्थानि च त्रिभिस्त्रिभिर्गूढचारैः कच्चित् वेत्सि ? मन्त्रिणः पुरोहितो युवराजः सेनापतिर्द्वारपालः अन्तः पुराधिकारिणः कारागाराध्यक्षा धनाध्यक्षाः कार्यनियोजकाः प्राड्विवाकाः सेनापर्यवेक्षकाः नगराध्यक्षः कर्मकर्तारः सभाधिकृता धर्माधिकारिणो दण्डपाला दुर्गपालाः सीमापालाश्च शत्रुपक्षे अष्टादश तीर्थानि । उपर्युक्तेषु त्रीनादीन् विहायान्ये पञ्चदश स्वपक्षे तीर्थानि। इति गोविन्दराजः ।

कच्चिद् व्यपास्तानहितान् प्रतियातांश्च सर्वदा।
दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन॥ ३१

पराजित्य निष्कासितान् शत्रून् पुनरागतान् सर्वदा दुर्बलान् परिगणय्य कच्चिन्नोपेक्षसे?

कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३२

अनर्थकुशलाः परमार्थविनाशदक्षाः ।

धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ३३

दुर्बुधाः दुष्पण्डिताः ।

वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः ।
सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ३४
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ।
जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैः सहस्रशः ॥ ३५
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ।
कच्चित् समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥ ३६

वैद्यजनाकुलाम् पण्डितपूर्णाम् ।

कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ।
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तडागैश्चोपशोभितः ॥ ३७

सुनिविष्टजनाकुलः सुखं निवसद्भिर्जनैः पूर्णः।

प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ।
सुकृष्टसीमा पशुमान् हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ३८

सुकृष्टसीमा सुकृष्टभूमिरित्यभिप्रायः ।

अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः ।
कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥ ३९

अदेवमातृकः केवलवर्षाधारेतरः ।

कच्चित् ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ।
वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते ॥ ४०

वार्ता वाणिज्यम् ।

तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित् ते भरणं कृतम् ।
रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४१

गुप्तिपरीहारैः रक्षणेन आपदां परिहारैश्च ।

कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित् ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद् गुह्यं न भाषसे ॥ ४२
कच्चिन्नागवनं गुप्तं कुञ्जराणां च तृप्यसि ।
कच्चिद् दर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम् ।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र [+] महापथे ॥ ४३
कच्चित् सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ४४
आयस्ते विपुलः कच्चित् कच्चिदल्पतरो व्ययः ।
अपात्रेषु न ते कच्चित् कोशो गच्छति राघव ॥ ४५
देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ।
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद् गच्छति ते व्ययः ॥ ४६
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चापकर्मणा [++] ।
अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद् वध्यते शुचिः ॥ ४७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

[+] राजपुत्रः cr. अधःसूचिकायामविद्यमानः पाठः B C D ग्रन्थानां प्रामाण्येन ग्राह्यः । [++] चोरकर्मणा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वध्यते दण्ड्यते । कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम्। महाभा. विरा.१५.२१ अस्मिन् काण्डे ६८.२२

गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ४८
व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव ।
अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ४९

बहुश्रुतास्तवामात्या आढ्यदरिद्रयोर्विवादे प्राप्ते तं व्यवहारं पक्षपातबुद्धिरहिताः कच्चित् पश्यन्ति?

यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यस्त्राणि राघव ।
तानि पुत्रपशून् घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५०

विनापराधं दण्डितानां यान्यश्रूणि पतन्ति तानि यथेच्छमनुशासतः पुत्रपशून् घ्नन्ति ।

कच्चिद् वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यमुख्यांश्च राघव ।
दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ५१

वृद्धान् बालान् मुख्यान् पण्डितान् अथ वा वैद्यान् दानेनानुरागेण वाचा चैतैः त्रिभिः कच्चित् प्रीणासि ?

कच्चिद् गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवतातिथीन् ।
चैत्यांश्च सर्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥५२

कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ।
उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबाधसे ॥ ५३

अर्थेन धर्मं धर्मेणार्थं सुखाशया कामेन च धर्मार्थावुभौ च कच्चिन्न विबाधसे ?

कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सर्वान् भरत सेवसे ॥ ५४
कच्चित् ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ।
आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ५५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ५६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् ।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ५७
मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वशः ।
कच्चित् त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ५८

नास्तिकत्वमसत्यं क्रोधं प्रमादं निर्णयरहितदीर्घालोचनं ज्ञानिनामुपेक्षामालस्यं पञ्चेन्द्रियेषु विशृङ्खलप्रवर्तनं कार्याणामेकचिन्तनमर्थज्ञानविहीनैः सह मन्त्रणं निश्चितकार्याणामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणं मङ्गलस्याप्रयोगं बहुशत्रून् प्रत्येककाले युद्धाभिगमनं चैतान् चतुर्दश राजदोषान् कच्चित् त्वं वर्जयसि ?

कच्चित् स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ।
कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ५९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः।

९५

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
किं मे धर्माद् विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १

धर्माद् विहीनस्य मे राजधर्मेण किं प्रयोजनम्?

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ।
ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन् न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २
स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ।
अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३

भवाय क्षेमाय ।

राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे संमतो मम ।
यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४

राजा च मनुष्य इति जना मन्येरन् । मम तु यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तममानुषं स राजा देवत्वे सम्मतः।

केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
दिवमार्यो[+] गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।
अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ६

[+] आर्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।
अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ७
तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ।
वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ॥ ८
प्रगृह्य बाहू रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः ।
वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ९

भरतोक्तां दुःखकरीं पितृमरणवार्तां श्रुत्वा सहसा बाहू उद्धृत्य परशुना कृत्तः पुष्पिताग्रो द्रुम इव रामो भुवि पपात ।

तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।
कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ १०
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम् ।
रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ११

तथा निपतितं दन्ताभ्यां कूलं हत्वा परिश्रान्तं प्रसुप्तं कुञ्जरमिव स्थितं शोककर्शितं रामं सर्वतो वैदेह्या सह भ्रातरो रुदन्तः सलिलेन सिषिचुः ।

स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामास्रमुत्सृजन् ।
उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ १२
किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।
यो मृतो मम शोकेन न मया चापि संस्कृतः ॥ १३

दुर्जातेन दुर्भाग्येन ।

अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ।
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १४
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ।
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ १५
समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परतंप ।
को नु शासिष्यति पुनस्तातो लोकान्तरं गते ॥ १६
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ।
वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १७
एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ।
उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १८
सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनोऽसि लक्ष्मण ।
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ १९
सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् ।
उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ २०
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।
जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २१
सीता पुरस्ताद् व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ।
अहं पश्चाद् गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २२

दुःखिनां गतिः एषा हि स्नानार्थं स्त्रीबाल-पुरस्सरेति । इति महेश्वरतीर्थः ।

ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ।
मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २३
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ।
अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २४
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः ।
नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् ॥ २५
शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ।
सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद् भवत्विति ॥ २६

तत हे तात इति cr. notes ।

प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २७
एतत् ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।
पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २८
ततो मन्दाकिनीतीरात् प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।
पितुश्चकार तेजस्वी निवापं भ्रातृभिः सह ॥ २९
ऐङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ ३०
इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३१
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात् ।
आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३२
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिश्रुत्को+ ऽभवद् गिरौ ।
भ्रातृणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३४

प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिरिति महेश्वरतीर्थ-गोविन्दराजौ ।

विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ।
अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम् ।
तेषामेव महाञ्शब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५
अथ वासान् परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ।
अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधावितः ॥ ३६
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ।
सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७

अन्ये हयैरन्ये गजैः सुकुमारा अन्ये स्वलंकृतै रथैरन्ये पद्भिरेव ययुः ।

अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८
भ्रातृणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ।
ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९
सा भूमिर्बहुभिर्यानैः खुरनेमिसमाहता ।
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४०
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद् वनं ततः ॥ ४१
वराहमृगसिंहाश्च महिषाः सर्क्षवानराः ।
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२
रथाङ्गसाह्वा नत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः ।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥४३
तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम् ।
मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४
तान् नरान् बाष्पपूर्णाक्षान् समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ।
पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४५
स तत्र कांश्चित् परिषष्वजे नरान्
नराश्च केचित् तु तमभ्यवादयन् ।
चकार सर्वान् सवयस्यबान्धवान्
यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४६

रामः सर्वानासाद्य यथार्हं गौरवं चकार ।

ततः स तेषां रुदतां महात्मनां
भुवं च खं चानुविनादयन् स्वनः ।
गुहा गिरीणां च दिशश्च संततं
मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४७

गुहागिरीणाम् इति. cr.

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः।

९६

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १
राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
ददृशुस्तत्र तत् तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २
कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
सुमित्रामब्रवीद् दीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ।
वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४

प्राक्केवलं प्रथमं निश्चितम् ।

इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ।
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ।
पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ६
तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ।
उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ७
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ।
राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद् यथाविधि ॥ ८
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ९
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि ।
कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १०

+ प्रतिश्रुत्का

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतो दुःखतरं लोके न किंचित् प्रतिभाति मा ।
यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ ११
रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ।
कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १२
एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ।
ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गाच्च्युतमिवामरम् ॥ १३
सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।
आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥ १४
तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्शुभान् ।
मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १५
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः ।
प्रममार्जू रजः पृष्ठाद् रामस्यायतलोचनाः ॥ १६
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य दुःखितः ।
अभ्यवादयतासक्तं शनै रामादनन्तरम् ॥ १७

असक्तमविरतमिति गोविन्दराजः ।

यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृतिरे स्त्रियः ।
वृत्तिं दशरथाज्ञाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ १८
सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ।
श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता ॥ १९
तां परिष्वज्य दुःखार्तां माता दुहितरं यथा ।
वनवासकृशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च ।
रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने ॥ २१
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ।
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २२
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २३
ब्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ।
पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य स राघवः ॥ २४

ब्रुवन्त्यां ब्रुवत्याम् ।

पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै
बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः ।
प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः
सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २५
ततो जघन्यं सहितैः स मन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च सहैव सैनिकैः ।
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा -
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥ २६
उपोपविष्टस्तु तदा स वीर्यवां -
स्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ।
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलि -
र्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥२७
किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं
प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।
इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो
बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ २८
स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो
महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।
वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे
यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥२९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ।

९७

तं तु रामः समाश्वास्य भ्रातरं गुरुवत्सलम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ।
यस्मात् त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३
इत्युक्तः केकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४

रामेणेत्युक्तो भरतो मनसि शोकं बलवन्नियम्य प्राञ्जलिराह । गाढं परिष्वज्येति गोविन्दराजः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५

परित्यज्य त्वां परित्यज्य ।

स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप ।
चकार सुमहत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता ।
पतिष्यति महाघोरे निरये जननी मम ॥ ७
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९
तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मनि मानद ।
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु ॥ १०

तत्कारणेनानुपूर्व्या युक्तमात्मनि च युक्तं राज्यं धर्मेण प्राप्नुहि । सुहृदः सकामान् कुरु ।

भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ।
शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११

पतिना पत्या ।

एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ।
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम् ।
पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३
एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः केकयीसुतः ।
रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४
तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५
कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेत् त्वद्विधो जनः ॥ १६
न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ।
न चापि जननीं बाल्यात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७
यावत् पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ।
तावद् धर्मभृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ १८
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ।
मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥ १९
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।
वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलबाससा ॥ २०
एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ ।
व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः ॥ २१
स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ।
पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २२
चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ।
उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २३
यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः
पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।
तदेव मन्ये परमात्मनो हितं
न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः।

९८

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ।
शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १

दुःखेन कष्टेन शनैः ।

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ।
मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किंचिदब्रवीत् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद् ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४
महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५

महदिदं राज्यखण्डं वर्षासु महता जलवेगेन भिन्नः सेतुरिव वर्तते । त्वदन्येनैतद् राज्यं स्थापयितुमशक्यम् । राज्यखण्डं राज्यभाग-।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ।
अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६
सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७

खरः खरस्य । यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य जीवितं धन्यम् । यः परानुपजीवति तस्य जीवितं निन्द्यम्।

यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ।
ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८
स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
स तां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्रभावितः ॥ ९

केनचिद् रोपितो वृक्षो वामनदुरारोहो महान् वर्धितः पुष्पितश्च भूत्वा यदि फलानि न विदर्शयेत् तर्हि यस्य फलस्य कृते स वृक्षो रोपितः तस्य फलस्य अदानेन वृक्षरोपकस्य प्रीतिं न जनयेत् ।

एषोपमा महाबाहो तमर्थं [+] वेत्तुमर्हसि ।
यदि त्वमस्मानृषभो भर्ता भृत्यान् न शाधि हि ॥ १०

यदि श्रेष्ठो भर्ता त्वमभिषेकमप्राप्यास्मान् न पालयसि तर्हि पिता प्रीतिमान् न भविष्यति ।

श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्राश्च सर्वशः ।
प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमम् ॥ ११

श्रेणयः वणिजः शिल्पिनः जनसमुदायाश्च ।

तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ।
अन्तःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२

सुसमाहिताः प्रीताः ।

तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३
तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ।
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४

कृतात्मा निश्चितबुद्धिः । आत्मवान् धैर्यवान् ।

नात्मनः कामकारोऽस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः ।
इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५

सर्वोऽपि नरोऽस्वतन्त्रो न च यथेष्टकारी । एनं यम इतस्ततः परिकर्षति ।

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १६
यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद् भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद् भयम् ॥ १७
यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति ।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः ॥ १८
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ १९
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ।
आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ २०

स्थितस्य च गतस्य च यस्य ते आयुर्हीयते तमात्मानं त्वमनुशोच । अन्यं किमनुशोचसि ?

सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ।
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २१

मृत्युर्मनुष्यं कदापि बहुदूरं गतमपि न जहातीत्यभिप्रायः ।

गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २२

प्रभावयेत् आत्मानं समर्थं कुर्यात् ।

नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ ।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २३
हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिहागतम् ।
ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २४

आदित्ये उदिते मनुष्याः कार्योत्सुका नन्दन्ति । अस्तमिते रवौ विश्रमितुं नन्दन्ति । आत्मनो जीवितक्षयं नावबुध्यन्ते । ऋतुप्रारम्भं दृष्ट्वेह नवं नवं पुष्पफ-

[+] त्वमर्थं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लादिकमागतमिति हृष्यन्ति । परन्तु ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयो भवति ।

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २५
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २६
नात्र कश्चिद् यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ।
तेन तस्मिन् न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २७

अस्मिन् लोके कोऽपि प्राणी यथेच्छं न प्रवर्तते। तस्मात् प्रेतस्य वा तमनुशोचतो वा मरणादिविषये प्रभावो नास्ति ।

यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात् कश्चित् पथि स्थितः ।
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २८
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः ।
तमापन्नः कथं शोचेद् यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ २९

गच्छन्तं सार्थं पथि स्थितोऽहमपि भवतां पृष्ठत आगमिष्यामीति यथा ब्रूयात् तथा पूर्वैर्गतः पितामहपितृक्रमागतो मार्गो ध्रुवः । यस्य व्यतिक्रमो नास्ति तं मार्गं प्राप्तः किमर्थं शोचेत् ?

वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्तिनः ।
आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥३०

यथा प्रवाहो न निवर्तते तथा वयः पतत्येव । एवं स्थिते देहिना आत्मा सुखसाधने धर्मे नियोक्तव्यः। एवं कृते प्रजाः सुखभाजो भवन्ति ।

धर्मात्मा स शुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३१
भृत्यानां भरणात् सम्यक् प्रजानां परिपालनात् ।
अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ ३२
इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ।
उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ३३
स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३४
तं तु नैवंविधः कश्चित् प्राज्ञः शोचितुमर्हति ।
त्वद्विधो यद्विधश्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः ॥ ३५

शास्त्रज्ञानसंपन्नो महाबुद्धिमान् भवादृशस्तं न शोचितुमर्हति । कश्चिदन्योऽपि न शोचितुमर्हति । मद्विधश्चापि इति पाठान्तरम् ।

एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा ।
वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३६
स स्वस्थो भव मा शोको+ यात्वा चावस तां पुरीम् ।
तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥ ३७
यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ३८
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम ।
तत् त्वयापि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥३९
एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ।
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ ४०
को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम ।
न त्वां प्रव्यथयेद् दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ ४१
संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ।
यथा मृतस्तथा जीवन् यथासति तथा सति ॥ ४२

यो मृतमिव जीवन्तमपि न द्वेष्टि अविद्यमान-वस्तुनीव विद्यमानवस्तुनि च रागवान् न भवति स केन परितप्येत ?

यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात् परितप्येत केन सः ।
स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ४३
अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ४४
न त्वामेवंगुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् ।
अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ४५

+ शोचो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंगुणयुक्तमुत्पत्तिविनाशज्ञं त्वामसह्यं दुःखं प्राप्तुं नार्हति ।

प्रोषिते मयि यत् पापं मात्रा मत्कारणात् कृतम् ।
क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥ ४६
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ।
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ४७

९७-७ श्लोके भरतेन स्वमाता निन्दिता १७ श्लोके सः मातृनिन्दा अकार्या इत्युक्तश्च । अस्मिन् ग्रन्थभागे पुनर्वचनानि दृश्यन्ते । पृथग्रचनयोः सम्मेलनमत्र कृतं स्यात् ।

कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः ।
जानन् धर्ममधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ ४८
गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।
तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ॥ ४९

गुरुः कर्मशीलो वृद्धो मृतः पिता दैवतं चेति-कारणेन राजानं दशरथं सभायां न गर्हेय ।

को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ।
स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्याद् धर्मज्ञ धर्मवित् ॥५०
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ ५१
साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ।
तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद् भवान् ॥ ५२

क्रोधादज्ञानात् साहसाच्च पित्रा यो धर्मः अतिक्रान्तः तमर्थं भवान् साधु समालोच्य प्रत्याहरतु।

पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ।
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ५३

पितुर्धर्मातिक्रमणं साधु कर्तुं यः पुत्रश्चेष्टते स एव लोके पुत्रो मतः । अन्यथा स विपरीतो मतः ।

तदपत्यं भवानस्तु मा भवान् दुष्कृतं पितुः ।
अभिपत्ता कृतं * कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ ५४

* अभिपत्तत्कृतं

लोके धीरविगर्हितं पितुः पापं कर्म भवान् मा अनुमोदताम् । अभिपत्ता प्रप्तवान्।

कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ।
पौरजानपदान् सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ ५५
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् ।
ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ ५६
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।
धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ ५७
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ।
आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५८
श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ।
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ ५९

श्रुतेन स्थानेन जन्मना च भवतोऽहं बालः। सोऽहं भवति तिष्ठति भूमिं कथं पालयिष्यामि ?

हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् ।
भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ ६०
इदं निखिलमव्यग्रं पित्र्यं राज्यमकण्टकम् ।
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ ६१
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ६२
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ।
विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६३
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
सुहृदस्तर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ ६४
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ।
अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ ६५
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।
अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ६६
शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ६७
अथ वा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।
गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ६८

पृष्ठतः कृत्वा मम प्रार्थनामनादृत्य ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथापि रामो भरतेन ताम्यता
प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान्
मतिं पितुरस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ६९
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत् ।
स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ७०
तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभा -
स्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः
प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ७१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः।

९९

पुनरेवं ब्रुवाणं तु भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ् ज्ञातिमध्येऽतिसत्कृतः ॥ १
उपपन्नमिदं वाक्यं यत् त्वमेवमभाषथाः ।
जातः पुत्रो दशरथात् कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।
मातामहे समाश्रौषीद् राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३

अयं विषय इदानीमेव काव्ये ज्ञायते । कैकेयीमन्थरा-संभाषणायामस्य कथनं नास्ति । ७.२०, ८-७, २३ श्लोकेषु सा सूचना मनाग् दृश्यते ४-२५ श्लोकादनुमीयते च। दशरथेन भरताय राज्यं प्रतिश्रुतं कैकेयीविवाहसमये। तथापि तां प्रतिश्रुतिं स इदानीमुल्लङ्घितुमीहते यतो ज्येष्ठपुत्राय राज्यप्रदानमधिको धर्मः । अत एव दशरथस्य भरते संदेहः । पुत्राय राज्यं रामाय वनगमनं द्वे अपेक्षिते कैकय्याः । तस्मात् सा वरद्वयमुपयुयुजे यदन्यदा प्राप्तम्।

दृश्यतां परिशिष्टम्।

देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः।
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी।
अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा।
तौ+ च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ++ ॥ ६
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७
सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८
भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।
कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९
ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ।
पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय॥ १०
श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ।
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति॥ ११

गयेषु गयाप्रदेशे ।

पुंनाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन् यत् पाति वा सुतः॥१२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद् गयां व्रजेत् ॥ १३
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन ।
तस्मात् त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४

एष्टव्याः अभिलषणीयाः। प्रतीताः निश्चितवन्तः।

अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ।
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो राजन् वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६

+ तच्च ++ वरम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये॥१७
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं
वर्षत्रं भरत करोतु मूध्नि शीताम् ।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां
छायां तामतिशयिनीं सुखं श्रयिष्ये॥१८

वर्षत्रं छत्रम्।

शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं
सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् ॥१९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनशततमः सर्गः।

१००

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १
साधु राघव मा भूत् ते बुद्धिरेवं निरर्थिका [+] ।
प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेर्मनस्विनः[++] ॥ २

राम! साधु साधु । त्वमार्यबुद्धिर्मनस्वी च । सामान्यमानवस्येव एवं ते निष्प्रयोजना बुद्धिर्मा भूत् ।

कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३

किमाप्यं किं प्राप्यम् ।

तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४
यथा ग्रामान्तरं गच्छन् नरः कश्चित् क्वचिद् वसेत् ।
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६

सज्जन्ते आसक्ता भवन्ति ।

पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम ।
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७

स तस्मात् ।

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ।
एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८

एकवेणीधरा एकवेणीधरा प्रोषितभर्तृकेव ।

राजभोगाननुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज ।
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९
न ते कश्चिद् दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।
अन्यो राजा त्वमन्यश्च तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १०
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।
प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ ११

सः अन्यो राजा त्वं चान्यः। विहन्यसे बाध्यसे ।

अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताञ्शोचामि नेतरान् ।
ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १२

प्रत्यक्षसौख्यमुत्सृज्य केवलार्थधर्मपरान् सर्वानहं शोचामि । अन्यान् कामपरान् न शोचामि । ते अर्थधर्मपरा इह दुःखं प्राप्य प्रेत्य विनश्यन्ति ।

अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।
अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १३

अष्टकाश्राद्धमिति प्रत्याब्दिकश्राद्धमिति जनः प्रवर्तते । अत्रान्नविनाशो दृश्यताम् । मृतः किमशिष्यति?

यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।
दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं न तत् पथ्यशनं भवेत् ॥ १४

प्रवसतः प्रयातस्य । किं तत् पथि तस्य अशनं न भवेत् ?

दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।
यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १५

[+] निरर्थका [++] तपस्विनः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दानसंवननाः दानवशीकरणोपायाः ।

स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते ।
प्रत्यक्षं यत् तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १६
स तां * बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ।
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः।

१०१

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ।
उवाच परया युक्त्या स्वबुद्ध्या चाविपन्नया ॥ १

यथार्थबुद्धिमतां श्रेष्ठो रामो जाबालेर्वचः श्रुत्वा अविहतमतिः परया युक्त्योवाच ।

भवान् मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।
अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसम्मितम् ॥ २

मम प्रियं कर्तुं भवान् यदिहावोचत् तत् कार्यसंकाशमकार्यं पथ्यसदृशमपथ्यं चास्ति ।

निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३

धर्ममर्यादारहितः पापाचारसमन्वितो भिन्नचरित्रो नष्टविचारः पुरुषः सत्सु गौरवं न लभते ।

कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥ ४
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः ।
लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५
अधर्मं धर्मवेषेण यद्यहं+ लोकसंकरम् ।
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।
बहु मंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७

अनार्य एव सन्नार्यसंकाशः शौचाध्दीन एव सन् शुचिरिव शिष्टलक्षणयुक्ततुल्य एव सन् लक्षणहीनः शीलवानिव सन् दुरशीलः अहं शुभसाधनं वैदिककर्म हित्वा लोकसंकरकारकं वैदिकक्रियया वेदविधिना च विवर्जितमिमं त्वदुक्तमधर्मं धर्मत्वेन यदि स्वीकरिष्यामि तदा दुर्वृत्तं मां ज्ञानवान् कः पुरुषो लोके बहुमंस्यते ?

कस्य दास्याम्यहं + वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।
अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८

अहं हीनप्रतिज्ञयानया वृत्त्या वर्तमानः कस्य वृत्तमुपदेक्ष्यामि ? केन वा स्वर्गमाप्नुयाम्?

कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ।
यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९

यद्यहमेवं प्रवर्तिष्ये तर्हि सर्वो लोको यथाकामं समुपवर्तिष्यते यतो यद्वृत्ता राजानः भवन्ति तद्वृत्ताः प्रजाः भवन्ति ।

सत्यमेवानृशंस्यं च राजवृत्तं सनातनम् ।
तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः॥१०
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परमं गच्छति क्षयम् । ११

ऋषयो देवाश्च सत्यमेवोत्तमं मेनिरे । लोके सत्यवादी परमं स्थानं गच्छति ।

उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।
धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२

लोके सत्यं परो धर्मः स्वर्गस्य मूलं चोच्यते ।

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्मा समाश्रिता ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३

पद्मा लक्ष्मीः ।

दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥ १४

---

* सता इति cr. स तां इति पाठ्यः। + यदिमं

+ यास्याम्यहं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ।
मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५

सत्यफलेन एको लोकं कुलं वा पालयति स्वर्गे महीयते च । असत्यफलेनान्यो निरये मज्जति ।

सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६

अहं सत्यप्रतिज्ञः सत्येन बद्धश्चास्मि । तस्मात् सत्यं पितुर्नियोगं किमर्थं नानुपालयामि ?

नैव लोभान्न मोहाद् वा न चाज्ञानात् तमोऽन्वितः ।
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७
असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ।
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८

प्रतीच्छन्ति प्रतिगृह्णन्ति ।

प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम् ।
भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९

सत्यरूपमिमं धर्ममहं परमात्मस्वरूपं पश्यामि । तदर्थं सत्पुरुषाचरितं सत्यपालनक्लेशमभिमन्ये । प्रत्यगात्ममात्मानं प्रत्यविनाभूतत्वेन प्रवृत्तमिति गोविन्दराजः। प्रत्यगात्ममित्यदन्त आर्षः । प्रत्यगात्मा परमात्मा। वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि । भागवतम् ३.२४, ४५. । तदा आत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य। केनोपनिषद् ३.२ शंकरभाष्यम् । प्रत्यगात्मा जीवात्मेति च वेदान्तशास्त्रे। कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य । केनोपनिषद् खण्डः १. शङ्करभाष्यम् ।

क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ।
क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २०

अल्पेन धर्मेण महता अधर्मेण च संयुक्तं क्षुद्रक्रूरलुब्धपापकर्मभिः सेवितं क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्यामि। पितुराज्ञामुल्लङ्घ्यापि राज्यग्रहणं क्षुद्रं क्षात्रं धर्ममिति अभिप्रायः ।

कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य च ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१

त्रिविधं कर्म पातकम् । एवं पापकर्म त्रिविधमस्ति।

भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
स्वर्गस्थं चानुबध्नन्ति सत्यमेव भजेत तत् ॥ २२

तत् तस्मात् । कीर्तिः सत्कार्यजाता यशः पौरुषजातम् इति गोविन्दराजः।

श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद् यद् भवानवधार्य माम् ।
आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा पितुरग्रतः[+] ।
प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत् तदा ॥ २५
वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः ।
मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६

पुण्यैः पवित्रैः मूलादिभिः।

संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ।
अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७

संतुष्टपञ्चवर्गः संतुष्टपञ्चेन्द्रियसमुदायः । अकुहः कपटरहितः। श्रद्दधानः श्रद्धावान् ।

कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ।
अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।
तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९
सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३०
धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता-
स्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।

[+] गुरुसन्निधौ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहिंसका वीतमलाश्च लोके
भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३१

वीतमलाः गतपापाः ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे
एकाधिकशततमः सर्गः ।

१०२

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ।
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १

लोकस्य गतागतिम् जनस्य परलोकप्राप्तिं तत इहागतिं च इति गोविन्दराजः।

इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ।
सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी यत्र निर्मिता ।
ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयम्भूर्दैवतैः सह ॥ २
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ।
असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ३

ततः स वराहो भूत्वा भूमिं जलादुदहरत् । शिक्षितबुद्धिभिः पुत्रैर्मरीच्यादिभिः सह सर्वं जगदसृजत्। नारायणपदमध्याहृत्य विष्णुर्वराहरूपेण भूमिमुद्दधारेति महेश्वरतीर्थो व्याख्याति । किन्तु ब्रह्मा वराहरूपेण भूमिमुद्धृतवानिति स्पष्टमस्ति श्लोके । ब्रह्मणो वराहावतारे किंश्चन पुराणं द्रष्टव्यम्।

आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सृतः ॥ ४

आकाशप्रभवः परब्रह्मणो जातः ।

विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ।
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ५
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ६
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरेवेति विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ७
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशाः ॥ ८
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन् न दुर्भिक्षं सतां वरे ।
अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ॥ ९
अनरण्यान्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह ।
तस्मात् पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ।
स सत्यवचनाद् वीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ १०
त्रिशङ्कोरभवत् सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ।
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ ११
युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ।
मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ॥ १२
सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ।
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ १३
भरतात् तु महाबाहोरसितो नाम जायत ।
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशबिन्दवः ॥ १४

जायत अजायत।

तांस्तु सर्वान् प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।
स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ।
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ १५
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ।
तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १६

कालिन्दी असितस्य भार्या।

स तामभ्यवदद् विप्रो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ।
पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ।
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ १७
कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टा मुनिं तमनुमान्य च ।
पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् । +
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ १८
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।
गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ १९

+ चतस्रः पङ्क्तयो गृहीताः । पुत्रस्ते ... प्रभम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।
इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयन्तमिमाः प्रजाः ॥ २०

स राजा सगरः पर्वणि इष्ट्वा पर्वसु वेगेन प्रजाः त्रासयन्तं समुद्रमखानयत्।

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतम् ।
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २१
अंशुमानिति पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ।
दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २२
भगीरथात् ककुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।
ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद् रघुर्येन तु राघवाः ॥ २३
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।
कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २४
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः ।
यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसेनो व्यनीनशत् ॥ २५

कल्माषपादः पित्रैव युद्ध्वा अनश्यत् । वसिष्ठशापाद् राक्षसत्वं प्राप्तेन कल्माषपादेन सहसैन्यः पुत्रो हतः ।

शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान् सुदर्शनः ।
सुदर्शनस्याग्निवर्णः अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २६
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।
प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः ॥ २७
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ।
नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ २८
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।
अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ २९
तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ।
तद् गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ ३०
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।
पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३१

पूर्वजे स्थिते अवरो न राजा भवति । ज्येष्ठः पुत्रो राज्ये ऽभिषिच्यते ।

स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः
सनातनं नाद्य विहातुमर्हसि ।
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं
प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः [+] ॥ ३२

अस्मिन् सर्गे वर्णितो वंशक्रमो बालकाण्ड (६९) कथनान्मनाग् भिद्यते ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः।

१०३

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
अब्रवीद् धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ।
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात् स गुरुरुच्यते ॥ ३
स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ।
मम त्वं वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४
इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च समागताः ।
एषु तात चरन् धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ।
अस्यास्तु वचनं कुर्वन् नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६
भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव ।
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७

आत्मानम् स्वस्य धर्मम्।

एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् ।
प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।
न सुप्रतिकरं तत् तु मात्रा पित्रा च यत् कृतम् ॥ ९
यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनाच्छादनेन च ।
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १०

[+] महायशाः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स हि राजा जनयिता पिता दशरथो मम ।
आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११

आज्ञातं प्रतिज्ञातम् ।

एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।
उवाच परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२
इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३
अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्न प्रतियास्यति ॥ १४

धनहीनो ब्राह्मण इवानाहारः अवगुण्ठितमुखः पर्णशालायाः पुरस्ताद् रामो यावदयोध्यां न निवर्तते तावत् शयिष्ये । वृद्ध्यर्थमृणं दत्त्वा तत्पुनःप्रतिग्रहणाशक्तो धनहीन इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ।

स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्तरत् स्वयम् ॥ १५

तदा सुमन्त्रो राममवेक्षमाणस्तस्थौ। तं प्रेक्ष्य भरतः स्वयमेव कुशास्तरणमुपस्थाप्य भूमावातस्तार।

तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६

तं राम उवाच । तात भरत! मया तव किमपकृतं येन मां प्रत्युपवेक्ष्यसि ।

ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति ।
न तु मूर्धावसिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७

एकपार्श्वेन एकपार्श्वेन शयित्वा ।

उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद् दारुणं व्रतम् ।
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९

अनुशासथ अनुशिष्ट ।

ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग् वदति राघवः ॥ २०
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अत एव न शक्ताः स्मो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य राघव ।
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३

रामस्तेषां वचनं ज्ञात्वोवाच । धर्मचक्षुषां सुहृदामेवं वचनं निबोध । मम एतेषां च उभयं वचनं श्रुत्वा सम्यक् संपश्योत्तिष्ठ । मां चोदकं च स्पृश । क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तार्थमुदकस्पर्शनम् । वसिष्ठादिषु विद्यमानेषु स्वस्पर्शनविधेः इतः परमेवंविधं न क्रियते इति शपथार्थं जलं स्पृष्ट्वा मां स्पृशेत्यपि सिद्धम् इति गोविन्दराजः ।

अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४
न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ।
आर्यं परमधर्मज्ञं नाभिजानामि * राघवम् ॥ २५

अनुशासामि अनुशास्मि । जलं स्पृष्ट्वा आचम्य। नाभिजानामि भ्रातुर्वनगमनं न जानामि ।

यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६
धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत् पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८
उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९

मया वनवासे निन्दितः प्रतिनिधिन्यासो न कार्यः।

---

* मभिजानामि नानु नाव जानामीत्यादीनि पाठान्तराणि।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैकेय्या युक्तमुक्तम् । पित्रा सुकार्यं कृतम् । वनवासकरणे शक्तोऽहं नाशक्तः । अतः प्रतिनिधिं न करिष्यामीति रामस्याभिप्रायः ।

जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३०

क्षान्तं क्षमावन्तम् ।

अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२

राजा कैकेय्या वरं याचितः । मया राज्ञो वचनं कृतम् । राज्यमङ्गीकृत्य त्वमपि पितरमनृतान्मोचय ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः।

१०४

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ।
विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १

भ्रातृभ्यां कृतम् ।

अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३

स्पृहयामहे अनुरक्ता भवामः ।

ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ।
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४
कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५

पितरं सम्मानयतस्ते रामस्य वाक्यं ग्राह्यम् ।

सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।
अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः ।
रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८
स्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९
राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततिम् ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १०
रक्षितुं सुमहद् राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११
ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३
इत्युक्त्वा न्यपतद् भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
भृशं संप्रार्थयामास राममेवं प्रियंवदः ॥ १४
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५

अङ्के पार्श्वे ।

आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद् वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत् ।
अतीयात् सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८
कामाद् वा तात लोभाद् वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २०
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१

यदि रामः अयोध्यां प्रतिनिवर्तितुं नाङ्गीकरिष्यति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर्हि पादुकयोः प्रातिनिध्यं कारयिष्यामीति पूर्वमेव चिन्तितवता भरतेन पूर्वमेवानीते गुप्ते च पादके इदानीमुपस्थापिते इति ऊहनीयम् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च ।
प्रायच्छत् सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२
स पादुके ते भरतः प्रतापवान्
स्वलंकृते संपरिगृह्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २३
अथानुपूर्व्यात् प्रतिपूज्य तं जनं
गुरूंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद् राघववंशवर्धनः
स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥२४
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स त्वेव मातॄरभिवाद्य सर्वा
रुदन् कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥२५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे
चतुरधिकशततमः सर्गः।

१०५

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ।
प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३
पश्यन् धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ।
प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।
आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५

अयं निवासो भरद्वाजस्य प्रथमाश्रमाद् भिन्नो द्वितीय इति गीताप्रेसप्रकाशनव्याख्याता । रामो भरद्वाजाश्रमाद् यमुनां तीर्त्वा (४९-८) चित्रकूटं जगाम। भरतस्तु प्रतिनिवर्तने भरद्वाजं मिलित्वा पश्चाद् यमुनां तीर्णः (१०५-२१) । किन्तु दृश्यताम् श्लोकः २१.

स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ।
अवतीर्य रथात् पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ॥ ६
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७

रामेण च समागतम् अपि रामेण ते समागमः प्राप्तः ?

एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धीमता ।
प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ।
राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १०
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ।
अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२

योगक्षेमकरे तव त्वद्वत् प्रजानां योगक्षेमकरे ।

एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।
पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ।
अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५
नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर ।
यदार्यं त्वयि तिष्ठेत् तु निम्ने वृष्टमिवोदकम् ॥ १६

आर्यं पूज्यलक्षणम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ।
यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७
तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ।
आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः ।
भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः ।
पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २०
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् ।
ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम् ॥ २१

cr. अधःसूचिकायां प्रथमपादस्य पाठान्तरमेवं विद्यते। ततस्त्रिपथगां रम्यामतिशीघ्रोर्मिमालिनीम् । प्राच्यप्रकाशने अयमेव पाठः। १२४.२१

तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबान्धवः ।
शृङ्गबेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२
शृङ्गबेरपुराद् भूयः अयोध्यां संददर्श ह ।
भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २३
सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते ।
निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः।

१०६

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः ।
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १
विडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ।
तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २

कालीं रात्रिं कृष्णपक्षरात्रिम् ।

राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ।
ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्तविहंगमाम् ।
लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४
विधूमामिव हेमाभामध्वराग्निसमुत्थिताम् ।
हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ॥ ५

अल्पोष्णक्षुब्धसलिलाम् । अल्पमुष्णं क्षुब्धं च सलिलं यस्याः ताम् । धूमरहिता हेमाभा समुत्थिता पश्चात् हविरभ्युक्षणनिर्वापितयज्ञाग्निशिखेव शोभाविहीना बभूव ।

विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ।
हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६
सफेना सस्वना+ भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ।
प्रशान्तमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७

सफेना सस्वना समुत्थिता सहसा प्रशान्त-मारुतविशीर्णा सागरजलोर्मिरिव तदायोध्या दृष्टा ।

त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ।
सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८

यागसमाप्तिदिने सर्वयज्ञोपकरणरहिता अभिरूपयाजकत्यक्ता गतरवा यज्ञवेदीव तदायोध्या स्थिता ।

गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं नवं तृणम् ।
गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९
प्रभाकराभैः++ सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ।
वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १०
सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद् गताम् ।
संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरनादिताम्3+ ।
द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२
संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम् ।
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३

स्तब्धकार्यालया संवृतविक्रयविपणा अयोध्या जलदसमूहावृता प्रच्छन्नशशिनक्षत्रा द्यौरिव दृष्टा ।

क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम् ।
हतशौण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४

परितः क्षीणोत्तमपानैर्भग्नैः पानपात्रैर्व्याप्ता बहिर्हत-पानशालाध्यक्षा ध्वस्ता असरकृता पानभूमिरिवायोध्या दृष्टा ।

+ सफेना सस्वनां ++ करालैः 3+ शालिनीम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ।
उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५

भग्नभूमितला गर्तमयी भग्नपात्राकीर्णा गतोदका भग्ना निपतिता प्रपेवायोध्या दृष्टा ।

विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ।
भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम् ।
निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥ १७

युद्धशौण्डेन हयारोहेण सहसा वाहिता विमोचित-भूषणा श्रान्ता दुर्बला बालवडवेवायोध्या दृष्टा ।

प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ।
प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ १८
भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान् दशरथात्मजः ।
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्छितो न निशम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ २०
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्छितः ।
धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २१
यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिःस्वनः ।
प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः ।
नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ २२
तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ।
संपतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महापथाः ॥ २३

उन्नतगामिभिः साटोपं गच्छद्भिः ।

एवं बहुविधं जल्पन् विवेश वसतिं पितुः ।
तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षडधिकशततमः सर्गः।

१०७

ततो निक्षिप्य मातृः सः अयोध्यायां दृढव्रतः ।
भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः ।
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २
गतश्च हि दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम ।
रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
अब्रुवन् मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४
सदृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ।
वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।
आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् ।
अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातृः समभिवाद्य सः ।
आरुरोह रथं श्रीमाञ् शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८
आरुह्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९
अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥ १०
बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलम् ।
प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११
रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके ॥ १२
ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ।
अवतीर्य रथात् तूर्णं गुरूनिदमुवाच ह ॥ १३
एतद् राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्न्यासवत् स्वयम् ।
योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ।
तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १४

तं न्यासम् ।

क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ।
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १५
ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।
निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् ॥ १६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुवृत्तिताम् ज्येष्ठभ्रातुः सेवाम् ।

राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ।
राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवामि च ॥ १७
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ।
प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद् राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ १८
एवं तु विलपन् दीनो भरतः स महायशाः ।
नन्दिग्रामेऽकरोद् राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥ १९
स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ।
नन्दिग्रामेऽवसद् वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २०
रामागमनमाकाङ्क्षन् भरतो भ्रातृवत्सलः ।
भ्रातुर्वचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तदा ॥ २१
पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽ वसत् तदा ।
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ २२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः।

१०८

प्रतिप्रयाते भरते वसन् रामस्तपोवने ।
लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १

भरतगमनात् पश्चाद् रामः उद्विग्नान् तस्मात् प्रदेशादन्यत्र गन्तुमुत्सुकान् तपस्विनो लक्षयामास ।

ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात् तापसाश्रमे ।
राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २

ये पुरस्तादानन्देनात्मानमाश्रित्योषुस्तानेव गमनोत्सुकानलक्षयत् ।

नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः ।
अन्योऽन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४
न कच्चिद् भगवन् किंचित् पूर्ववृत्तमिदं मयि ।
दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५

किं मम प्रवर्तनं पूर्ववन्नास्ति? अपि कश्चिद्दोषः कृतः? तपस्विनां मनोविकारं पश्यामि ।

प्रमादाच्चरितं कच्चित् किंचिन्नावरजस्य मे ।
लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपमिवात्मनः ॥ ६
कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ।
प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते ॥ ७
अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ।
वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८
कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेस्तथा ।
चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९
त्वन्निमित्तमिदं तावत् तापसान् प्रति वर्तते ।
रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १०

रक्षोभ्यः रक्षोभ्यो भयम् ।

रावणावरजः कश्चित् खरो नामेह राक्षसः ।
उत्पाट्य तापसान् सर्वाञ् जनस्थाननिकेतनान् ॥ ११
धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ।
अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२
त्वं यदा प्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ।
तदा प्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३
दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ।
नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४

दर्शयन्ति आत्मानं प्रदर्शयन्ति ।

अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयोज्य च तापसान् ।
प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थिताः ॥ १५

दुष्टास्ते राक्षसास्तापसानां पुरतः स्थित्वा नीचानपवित्रान् पदार्थान् प्रक्षिपन्ति ।

तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च ।
रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६
अपक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन् सिञ्चन्ति वारिणा ।
कलशांश्च प्रमृद्नन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान् प्रजिहासवः ।
गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम् ॥ १८
तत्पुरा राम शारीरामुपहिंसां* तपस्विषु ।
दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९

अचिरात् ते दुष्टास्तपस्विषु शरीरहिंसां कुर्युः । तस्मादिममाश्रमं त्यक्ष्यामः ।

बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् ।
पुराणाश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २०
रवररत्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते ।
सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१

पुरा अचिरा' ।

सकलत्रस्य संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव ।
समर्थस्यापि हि सतां वासो दुःख इहाद्य ते ॥ २२

सकलत्रस्य रक्षणीयसहितस्य अथवा भार्या-सहितस्य ।

इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ।
न शशाकोत्तरैवाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकम् ॥ २३
अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ।
स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४

कुलैः मुनिगणैः ।

रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमनाद्
देशात् तस्माच्च * कुलपतिमभिवाद्यर्षिम् ।
सम्यक् प्रीतैरस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः
पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे ॥२५
आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः
क्षणमपि न जहौ स राघवः ।
राघवं हि सततमनुगता -
स्तापसाश्चर्षिचरितधृतगुणाः ॥ २६

मुनिविरहितमपि तमाश्रमं रामो न जहौ । केचित् तु मुनयस्तेन सह न्यवसन् । तृतीयचतुर्थपादावस्पष्टार्थौ ।

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे
अष्टोत्तरशततमः सर्गः।

१०९

राघवस्त्वपयातेषु तपस्विषु विचिन्तयन् ।
न तत्रारोचयद् वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ।
सा च मे स्मृतिरन्वेति तान् नित्यमनुशोचतः ॥ २
स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ।
हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३
तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४
सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः ।
तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत् प्रत्यपद्यत ॥ ५
स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् ।
सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ॥ ६
पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् ।
सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७

वृद्धां पत्नीं च तत्राहूय रामादीन् तया सान्त्वयामास ।

अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ।
प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥ ८
रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ।
दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ ९
यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ।
उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १०
दश वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत् तपः ।
अनसूया व्रतैः स्नाता * प्रत्यूहाश्च निबर्हिताः ॥ ११

* शरीरीमुपहिंसाम् इति पाठान्तरम् * तस्माच्चित्

* अनसूयाव्रतैस्तात

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया ।
दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ १२

अनसूयया व्रतानि कृतानि विघ्नाश्च विनाशिताः। देवकार्यनिमित्तं तया दशरात्रमेका रात्रिः कृता । सेयं ते मातेव माननीया ।

तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां यशस्विनीम् ।
अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३
एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ।
सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचनमुत्तमम् ॥ १४
राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ।
श्रेयोऽर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५
अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ।
तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६
सीता त्वेतद् वचः श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणी ।
तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ।
सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीं [+] यथा ॥ १८
तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९
अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम् ।
बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ २०
ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् ।
सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २१
त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च मानिनि ।
अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २२
नगरस्थो वनस्थो वा शुभो [++] वा यदि वाशुभः ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २३
दुश्शीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।
स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४
नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् ।
सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाव्ययम् ॥ २५

[+] कदली [++] पापो

यथा कृतं महत् तपः सत्फलानि प्रसूते तथा पत्युः सेवा अनन्तं फलं ददाति । सुविमृशन्त्यहं भर्तुर्विशिष्टं बान्धवं न पश्यामि ।

न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ।
कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २६

सुखाधीनहृदयाः पतीनपि शासत्यः असत्स्त्रियः एवं गुणं दोषं च नावगच्छन्ति ।

प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ।
अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २७
त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ।
स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥ २८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवाधिकशततमः सर्गः।

११०

सा त्वेवमुक्ता वैदेही अनसूयानसूयया ।
प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १
नैतदाश्चर्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे ।
विदितं तु ममाप्येतद् यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २
यद्यप्येष भवेद् भर्ता ममार्ये वृत्तवर्जितः ।
अद्वैधमुपवर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।
स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवर्ती पितृप्रियः ॥ ४

मातृवर्ती पितृप्रियः मातापितृप्रियः ।

यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः ।
तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५
सकृदृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ।
मातृवद् वर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६

मानमहंकारम् ।

आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ।
समाहितं हि मे श्वश्र्वा हृदये यत् स्थितं मम ॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भयावहं विजनं वनमागच्छन्त्या मया मम श्वश्र्वा कृतो महानुपदेशो हृदये धृतः ।

पाणिप्रदानकाले च यत् पुरा त्वग्निसंनिधौ ।
अनुशिष्टा जनन्यास्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८

पाणिप्रदानकाले विवाहकाले ।

नवीकृतं तु तत् सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि ।
पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद् विधीयते ॥ ९
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ।
तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १०
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ।
रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ।
देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२
ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ।
शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे ।
तत् संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिव्रते ॥ १४
उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि ।
प्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे ।
कृतमित्यब्रवीत् सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १५

तव वचनमुपपन्नं मनोज्ञं चास्ति । प्रीतास्मि । किमुचितं ते करवाणि मे ब्रूहि । तव प्रीतिरेवालम् । कृतमिति सीता तपस्विनीमाह ।

सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराभवत् ।
सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १६

एवं सीतयोक्ता अनसूया प्रीततरा बभूव । सीते! हन्त । त्वयि जातं प्रहर्षं सफलं करोमि ।

इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ।
अङ्गरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम् ॥ १७
मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ।
अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १८

अनुरूपमसंक्लिष्टं तव शरीरानुरूपमम्लान-मविकृतम् ।

अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ।
शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ १९
सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ।
मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २०
प्रतिगृह्य च तत् सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ।
श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २१
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ।
वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २२
स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ।
राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २३
तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ।
यथानुभूतं कात्स्न्र्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २४
एवमुक्ता तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम् ।
श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २५
मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ।
क्षत्रधर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २६
तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेत्रमण्डलम् ।
अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २७

क्षेत्रमण्डलं मण्डलाकारां यज्ञभूमिम् ।

स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ।
पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विस्मितो जनको ऽभवत् ॥ २८
अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् ।
ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ २९
अन्तरिक्षे च वागुक्ताप्रतिमामानुषी * किल ।
एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३०

* वागुक्ताप्रतिमा मानुषी इति cr. । वागुक्ताप्रतिमामानुषी इति पाठ्यः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ।
अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३१
दत्ता चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा ।
तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥ ३२
पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ।
चिन्तामभ्यगमद् दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३३
सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ।
प्रधर्षणामवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३४
तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि पार्थिवः ।
चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥ ३५
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत् स चिन्तयन् ।
सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३६
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ।
स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमतः ॥ ३७
महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ।
दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३८
असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ।
तत्र शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ३९
तद् धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ।
समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥ ४०
इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ।
तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४१
तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद् गिरिसन्निभम् ।
अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४२
सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवो ऽयं महाद्युतिः ।
विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४३
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ।
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४४
प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ ।
सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ।
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद् धनुः समुपानयत् ॥ ४५
निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य महाबलः* ।
ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान् ॥ ४६

* स वीर्यवान्

तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ।
तस्य शब्दोऽभवद् भीमः पतितस्याशनेरिव ॥ ४७
ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना ।
उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ४८

उद्यता निश्चिता ।

दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः ।
अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ४९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
मम पित्रा अहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५०
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियदर्शना ।
भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५१
एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन् स्वयंवरे ।
अनुरक्ता च धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे दशाधिकशततमः सर्गः।

१११

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ।
पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ।
यथा स्वयंवरं वृत्तं तत् सर्वं हि श्रुतं मया ॥ २
रमेऽहं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि ।
रविरस्तं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवाम् ॥ ३

उपोह्य उपस्थाप्य ।

दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् ।
संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४
एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः* ।
सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५

* फलशोधनाः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् ।
कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः ।
विप्रकृष्टेन्द्रिये [+] देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ७

समन्ततः अल्पपर्णा अपि वृक्षा घनीभूता इवान्धकारेण । दुर्बलीकृतयोर्नेत्रयोर्दिशो न प्रकाशन्ते ।

रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ।
तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८

वेदितीर्थेषु पुण्याश्रमप्रदेशेषु ।

संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ।
ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ९
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं परितोषिता ॥ १०
अलंकुरु च तावत् त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ।
प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११
सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ।
प्रणम्य शिरसा तस्यै रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ १२
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः ।
राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३
न्यवेदयत् ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ।
प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् ॥ १४
प्रहृष्टस्त्वभवद् रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५
ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः ।
अर्चितस्तापसैः सिद्धैरुवास रघुनन्दनः ॥ १६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ।
आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान् वनगोचरान् ॥ १७

अभिषिच्य हुताग्निकान् तत्पूर्वमेव कृतस्नानान् हुताग्नीन् तापसान् ।

तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।
वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ।
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ १९
इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभि -
द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ।
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः
सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ।

श्रीवाल्मीकिरामायणम् परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
लघुव्याख्यासमेतम्
संपादकः विवरणकर्ता च कालूरि हनुमन्तरावः

॥ समाप्तमयोध्याकाण्डम् ॥

[+] विप्रकृष्टेऽपि ये

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

अरण्यकाण्डम्

१

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान्।
ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम्॥ १

आत्मवान् धैर्यवान् मनःसंयमवान् बुद्धिमान्।

दृश्यतां परिशिष्टम्।

कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम्।
यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम्॥ २

तदाश्रममण्डलं कुशचीरव्याप्तं वेदाध्ययनानुष्ठानशोभया समावृतं गगने प्रदीप्तं सूर्यमण्डलं यथा तथा दुर्दर्शं चासीत्।

शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा।
पूजितं चोपनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः॥ ३
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः।
समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम्॥ ४
आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम्।
बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम्॥ ५
पुष्पैर्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया॥ ६
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः।
सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम्।
पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः॥ ७
तद् ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम्।
ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम्॥ ८
तद् दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलम्।
अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद् धनुः॥ ९
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः।
अभ्यगच्छंस्तदा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम्॥ १०
ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् [+]।
लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम्[++]
मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः॥ ११

[+] धर्मचारिणः। [++] पङ्क्तिर्ग्राह्या।

रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम्।
ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः॥ १२

रूपसंहननं रूपं शरीरसंघटनं च।

वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव।
आश्चर्यभूतान् ददृशुः सर्वे ते वनचारिणः॥ १३

आश्चर्यभूतान् आश्चर्यकरान्।

अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रताः।
अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन्॥ १४
ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः।
आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः॥ १५
मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मनः।
निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ततः प्राञ्जलयोऽब्रुवन्॥ १६

निवेदयित्वा निवेद्य।

धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च महायशाः।
पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः॥ १७
इन्द्रस्यैव चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव।
राजा तस्माद् वरान् भोगान् भुङ्क्ते लोकनमस्कृतः॥ १८
ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः।
नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः॥ १९

राजा इन्द्रादिलोकपालानां चतुर्थभागः। स प्रजा रक्षति। तस्माद्राजा लोकनमस्कृतः सन् वरान् भोगन् भुङ्क्ते। तस्माद् भवद्विषयवासिनो वयं भवता रक्ष्याः। नगरस्थो वनस्थो वा त्वमेवास्माकं राजा। लोकनमस्कृतः जनानां नमस्क्रियमाणः।

न्यस्तदण्डा वयं राजञ्जितक्रोधा जितेन्द्रियाः।
रक्षितव्यास्त्वया शश्वद् गर्भभूतास्तपोधनाः॥ २०

गर्भो मात्रेव वयं त्वया शश्वद् रक्षणीयाः।

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च[+] राघवम्।
वन्यैश्च[++] विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन्॥ २१

[+] वन्यैः [++] अन्यैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः।
न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम्॥ २२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः।

२

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति।
आमन्त्र्य स मुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगाहत॥ १
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम्।
ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम्॥ २

दुर्दर्श अदृष्ट।

निष्कूजनानाशकुनि झिल्लिकागणनादितम्।
लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्यं ददर्श ह॥ ३
वनमध्ये तु काकुत्स्थस्तस्मिन् घोरमृगायुते।
ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम्॥ ४
गभीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम्।
बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम्॥ ५
वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम्।
त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम्॥ ६
त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ पृषतान् दश।
सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत्।
अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम्॥ ७
स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम्।
अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः॥ ८
स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम्।
अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोऽब्रवीत्॥ ९
युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ।
प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ॥ १०
कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह।
अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ।
अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः॥ ११
चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन्।
इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति॥ १२
युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे।
तस्यैवं ब्रुवतो धृष्टं विराधस्य दुरात्मनः॥ १३
श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा।
सीता प्रावेपतोद्वेगात् प्रवाते कदली यथा॥ १४
तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम्।
अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता॥ १५
पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम्।
मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम्।
अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम्॥ १६
यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत्।
कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण॥ १७
या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी।
ययाहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम्।
अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा॥ १८

मध्यमेत्यत्र गोविन्दराजव्याख्यासारांशः।
दशरथस्य प्रधानमहिषीषु तिसृषु कैकेयी कनिष्ठा।
तस्य सार्धत्रिशतं भार्या आसन्। तासां मध्यमा कैकेयी
अर्थान्न ज्येष्ठा न च कनिष्ठा मध्यस्थास्वन्यतमा।

परस्पर्शात् तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे।
पितुर्विनाशात् सौमित्रे स्वराज्यहरणात् तथा॥ १९

वैदेह्याः परस्पर्शः पितुर्मरणात् स्वराज्यहरणाच्च
मे दुःखतरः।

इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुते।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन्॥ २०
अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः।
मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे॥ २१

त्वं भूतानां नाथो वासवोपमश्च। प्रेष्येण मया सह
स्थितोऽपि अनाथ इव किमर्थं परितप्यसे।

शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः।
विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम्॥ २२
राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह।
तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले॥ २३

राज्यकामिनं भरतं मत्वा इत्यभिप्रायः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मम भुजबलवेगवेगितः
पततु शरोऽस्य महान् महोरसि।
व्यपनयतु तनोश्च जीवितं
पततु ततश्च महीं विघूर्णितः॥ २४

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

३

अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन् वनम्।
आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः॥ १
तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम्।
पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः॥ २
क्षत्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ।
त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान्॥ ३
तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम्।
हन्त वक्ष्यामि ते राजन् निबोध मम राघव॥ ४
पुत्रः किल जयस्याहं माता मम शतह्रदा।
विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः॥ ५
तपसा चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा।
शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च॥ ६
उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम्।
त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे॥ ७
तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः।
राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम्॥ ८
क्षुद्र धिक् त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम्।
रणे संप्राप्स्यसे तिष्ठ न मे जीवन् गमिष्यसि॥ ९

नीचकर्माणं त्वां धिक्। ध्रुवं मृत्युमन्विष्यसि। रणे तं प्राप्स्यसि। जीवन् न मत्सकाशान्निर्गमिष्यसि।

ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशिताञ् शरान्।
सुशीघ्रमभिसंधाय राक्षसं निजघान ह॥ १०
धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान् मुमोच ह।
रुक्मपुङ्खान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान्॥ ११
ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः।
निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः॥ १२
स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम्।
प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः॥ १३
तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम्।
द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः॥ १४
तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह।
रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः॥ १५
स भग्नबाहुः संविग्नो निपपाताशु राक्षसः।
धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः।
इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम्॥ १६
कौसल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया।
वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः॥ १७
अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्।
तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि॥ १८
प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः।
यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे॥
तदा प्रकृतिमापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति॥ १९
इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह।
अनुपस्थीयमानो मां संक्रुद्धो व्याजहार ह॥ २०

रम्भासक्तोऽहमेकदा कुबेरस्य सेवाकाले उपस्थितो नासम्। तेन क्रुद्धः स मामेवमवदत्।

तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात् सुदारुणात्।
भवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परंतप॥ २१
इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान्।
अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसंनिभः॥ २२
तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति।
अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज॥ २३
रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः॥ २४

गतसत्त्वानां मृतानाम्।

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः।
बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः॥ २५
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह। +
कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण।*
वनेऽस्मिन् सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः॥* २६

+ २६,२७,२८ श्लोका ग्राह्याः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति।*
तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान्।।* २७
ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम्।
अखनत् पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः+।।२८

किमर्थं रामो विराधस्य कण्ठं पादेनाचक्रामेति न ज्ञायते। महात्मनः महाशरीरस्य ।

तं मुक्तकण्ठमुत्क्षिप्य शङ्कुकर्णं महास्वनम्।
विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम्।। २९

ततो रामस्तस्य कण्ठात् स्वपादं मुमोच। शङ्कुकर्णं तं विराधं श्वभ्रे प्राक्षिपत्। श्वभ्रे तस्य देहपतनान् महान् शब्दोऽजायत। अत्र मुक्तकण्ठो विराधो भीकरं नदन् श्वभ्रे पातित इति व्याख्यातारः। परन्तु विराधो मृत एव (२५)। मृतः कथं नामाक्रोशति? मृत एव श्वभ्रे पातितः स्यान्न तु जीवन्। शवस्यैव रामः कण्ठं पादेनाचक्राम न तु जीवतः। शस्त्रेणावध्यः कथं स शस्त्रेण हतः? अस्मिन् कथने पूर्वापरविरोधो वर्तते। किन्तु cr. अधःसूचिकायामस्य श्लोकस्य पाठान्तरं विद्यते। प्राच्य ८.२१.

तं समुद्यम्य सौमित्रिर्विराघं पर्वतोपमम् ।
गम्भीरमवटं कृत्वा निचरवान परंतपः ।।

ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ
निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम्।
विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने
दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव।। ३०

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः।

४

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने।
ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान्।
अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम्।। १
कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्मो वनगोचराः।
अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम्।। २

न च स्मो वनगोचराः। अस्माकं वननिवासे अनुभवो नास्ति।

आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोऽभिजगाम ह।। ३
तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः।
समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम्।। ४

भावितात्मनः पूतात्मनः।

विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम्।
असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम्।। ५
सुप्रभाभरणं देवं विरजोऽम्बरधारिणम्।
तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः।। ६
हरिभिर्वाजिभियुक्तमन्तरिक्षगतं रथम्।
ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम्।। ७
पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम्।
अपश्यद् विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम्।। ८
चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने।
गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि।। ९
गन्धर्वामरसिद्धाश्च वहवः परमर्षयः।
अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्र्याभिरीडिरे।। १०

ईडिरे ईडाश्चक्रिरे।

दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः।
अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम्।। ११
इमे च पुरुषव्याघ्र ये तिष्ठन्त्यभितो रथम्।
शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः।। १२
उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसंनिभाः।
रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम्।। १३
एताद्ध किल देवानां वयो भवति नित्यदा।
यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः।। १४

बहुभिर्यागेष्वाहूतस्य शक्रस्य ये हया अस्माभिः पुरा श्रुतास्त एवान्तरिक्षे दिव्याः संप्रति दृश्यन्ते। रथमभितः शतं शतं कुण्डलिनां यूनां खड्गपाणीनां

---

* दुरात्मनः। नक्षत्रचिह्निताः पङ्क्तय cr. अधःसूचिकायामन्यत्र सन्ति। B,C,D ग्रन्थेषु च सन्ति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समुदायाः सन्ति। सर्वेषां तेषाम् उरोदेशेषु ज्वलनसन्निभा हाराः सन्ति। सर्वे च पञ्चविंशतिवर्षवयस्कानां रूपं बिभ्रति। यथेमे प्रियदर्शना दृश्यन्ते तथा देवानां सर्वदा एतदेव वयो भवति।

इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण।
यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे॥ १५
तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति।
अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति॥ १६
ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः।
शरभङ्गमनुज्ञाप्य विबुधानिदमब्रवीत्॥ १७

शरभङ्गमनुज्ञाप्य शरभङ्गस्यानुज्ञां प्राप्य।

यास्याम्यहमयं रामो यावन्मां नाभिभाषते।
कृतार्थमेनमचिराद् द्रष्टास्म्यहमरिंदमम्॥ १८
कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महद् देवैः सुदुष्करम्।
निष्पादयित्वा तत् कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति॥* १९

निष्पादयित्वा निष्पाद्य।

इति वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम्।
रथेन हरियुक्तेन ययौ दिवमरिंदमः॥ २०
प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदः।
अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत्॥ २१
तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः।
निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः॥ २२
ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत् स राघवः।
शरभङ्गश्च तत् सर्वं राघवाय न्यवेदयत्॥ २३
मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति।
जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ २४

*१८,१९ श्लोकौ इत्थं स्तः।
इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते।
निष्ठां नयत तावत् तु ततो मां द्रष्टुमर्हति॥१८
जितवन्तं कृतार्थं च द्रष्टाहमचिरादिमम्।
कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम्॥१९
अधःसूचिकामनुसृत्य उपरि श्लोकौ निर्मितौ।

अकृतात्मभिः अविजितमनस्कैः।

अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः।
ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम्॥ २५
समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देवसेवितम्।
अक्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः।
ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान्॥ २६

नाकपृष्ठ्याः स्वर्ग्याः।

एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः।
ऋषिणा शरभङ्गेन राघवो वाक्यमब्रवीत्॥ २७
अहमेवाहरिष्यामि सर्वाँल्लोकान् महामुने।
आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह काननें॥ २८
राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै।
शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद् वचः॥ २९
सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुचौ देशे तपस्विनम्।
रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति॥ ३०
एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम्।
यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः॥ ३१
ततोऽग्निं स समाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवत्*।
शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम्॥ ३२
तस्य रोमाणि केशांश्च ददाहाग्निर्महात्मनः।
जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं च शोणितम्॥ ३३
स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत।
उत्थायाग्निचयात् तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत॥ ३४
स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम्।
देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत॥ ३५
स पुण्यकर्मा भुवने द्विजर्षभः
पितामहं सानुचरं ददर्श ह।
पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं
ननन्द सुस्वागतमित्युवाच ह॥ ३६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः।

* मन्त्रवित्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५

शरभङ्गे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः।
अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम्। १
वैखानसा वालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः।
अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः॥ २
दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे।
मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे॥ ३
आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः।
तथोर्ध्ववासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवाससः॥ ४

वैखानसाः प्रजापतेर्नखेभ्यो जाता ऋषयः। वालखिल्याः प्रजापते रोमभ्यो जाता ऋषयः। संप्रक्षालाः पादप्रक्षालनाद् जाता ऋषयः। मरीचिपाः सूर्यचन्द्रकिरणपायिनः। भक्षणार्थं वन्यमाहारमश्मनि कुट्टयन्ति अश्मकुट्टाः। वन्याहारं दन्तैः खण्डयित्वा भक्षयन्ति दन्तोलूखलिनः। कण्ठदघ्ने जले स्थित्वा तपः कुर्वन्ति उन्मज्जकाः।असंवृतदेशे बहिर्निवसन्ति आकाशनिलयाः। कुशाद्यावृतभूतले शेरते स्थण्डिलशायिनः। पर्वतशिखरादिषु निवसन्ति ऊर्ध्ववासिनः।

सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोऽन्विताः।
सर्वे ब्राह्म्या श्रिया जुष्टा दृढयोगसमाहिताः॥ ५

उपरि सूर्यः परितश्चत्वारः अग्नयश्च येषां तपस्विनां भवन्ति ते पञ्चतपसः।

शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः।
अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम्।
ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसंघाः समाहिताः॥ ६
त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथः।
प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव॥ ७
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च।
पितृव्रतत्वं सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः॥ ८
त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम्।
अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि॥ ९
अधर्मस्तु महांस्तात भवेत् तस्य महीपतेः।
यो हरेद् बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत्॥ १०
युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव।
नित्ययुक्तः सदा रक्षन् सर्वान् विषयवासिनः॥ ११
प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम्।
ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते॥ १२

सर्वान् विषयवासिनः प्राणसमान् सुतानिव स्वान् प्राणानर्पयन्निव नित्ययुक्तः सदा रक्षन् स बहुवार्षिकीं स्थितां कीर्तिं प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र च महीयते।

यत् करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः।
तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः॥ १३
सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान्।
त्वन्नाथोऽनाथवद् राम राक्षसैर्वध्यते भृशम्॥ १४
एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम्।
हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने॥ १५
पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि।
चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत्॥ १६
एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम्।
क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः॥ १७
ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः।
परिपालय नो राम वध्यमानान् निशाचरैः॥ १८

वयं त्वां शरण्यं समुपस्थिताः स्मः। राम! निशाचरैः हन्यमानानस्मान् रक्ष।

एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम्।
इदं प्रोवच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः।
नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम्॥ १९

तापसानां तपस्विनां दीनानां तापसानाम्।

भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया।
तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः।
तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान्॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दत्त्वा वरं चापि तपोधनानां
धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन।
तपोधनैश्चापि सहार्यवृत्तः।
सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः॥ २१

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः।

६

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः।
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः॥ १
स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः।
ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम्॥ २

नदीं तीर्त्वा महाजवाम् इति पाठान्तरम्। अदूरमिति च ।

ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ सततं विविधैर्द्रुमैः।
काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ॥ ३

सततं व्याप्तम्।

प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम्।
ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम्॥ ४

चीरमालापरिष्कृतं चीरपङ्क्तिभिरलंकृतम्।

तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजटाधरम्।
रामः सुतीक्ष्णं विधिवत् तपोवृद्धमभाषत॥ ५
रामोऽहमस्मि भगवन् भवन्तं द्रष्टुमागतः।
तन्माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६
स निरीक्ष्य ततो वीरं रामं धर्मभृतां वरम्।
समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत्॥ ७
स्वागतं खलु ते वीर राम धर्मभृतां वर।
आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम्॥ ८
प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः।
देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले॥ ९
चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः।
इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः।
सर्वाल्लोँकाञ्जितानाह मम पुण्येन कर्मणा॥ १०

राज्यभ्रष्टः चित्रकूटमुपादाय असि मे श्रुतः।

तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया।
मत्प्रसादात् सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः॥ ११
तमुग्रतपसं दीप्तं महर्षिं सत्यवादिनम्।
प्रत्युवाचात्मवान् रामो ब्रह्माणमिव वासवः॥ १२
अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान् महामुने।
आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने॥ १३
भवान् सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः।
आख्यातः शरभङ्गेन गौतमेन महात्मना॥ १४
एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः।
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः॥ १५
अयमेवाश्रमो राम गुणवान् रम्यतामिह।
ऋषिसंघानुचरितः सदा मूलफलैर्युतः॥ १६
इममाश्रममागम्य मृगसंघा महायशः।
अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः॥ १७

लोभयित्वा स्वरूपचेष्टागतिभिः पश्यतां मनांसि आकृष्य।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः।
उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः॥ १८
तानहं सुमहाभाग मृगसंघान् समागतान्।
हन्यां निशितधारेण शरेणाशनिवर्चसा॥ १९
भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात् कृच्छतरं ततः।
एकस्मिन्नाश्रमे[+] वासं चिरं तु न समर्थये॥ २०

तच्छ्रुत्वा रामः सशरं धनुर्विकृष्य महाभाग यदि तान् समागतान् मृगसंघानहं निशितैः शरैर्हन्यां तर्हि तेषु दयावान् त्वं दुःखितो भवेः। तस्मादेकस्मिन्नाश्रमे चिरं मे वासमयुक्तं मन्ये।

तमेवमुक्त्वा वरदं रामः संध्यामुपागमत्।
अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत्॥ २१

अन्वास्य उपास्य।

ततः शुभं तापसभोज्यमन्नं
स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम्।
ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा
संध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य॥ २२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः।

[+] एतस्मिन्नाश्रमे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७

रामस्तु सहसौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः।
परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत॥ १

परिणाम्य विनीय।

उत्थाय तु यथाकालं राघवः सह सीतया।
उपास्पृशत् सुशीतेन जलेनोत्पलगन्धिना॥ २

उपास्पृशत् सस्नौ।

अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ।
काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने॥ ३
उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः।
सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन्॥ ४
सुखोषिताः स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः।
आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः॥ ५
त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम्।
ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम्॥ ६
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः।
धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः॥ ७

धर्मनित्यैस्तपसा आत्मनिग्रहवद्भिर्ज्वालारहितैः पावकैरिव स्थितैरेभिर्मुनिपुङ्गवैश्च गन्तुमभ्यनुज्ञातुम् इच्छामः।

अविषह्यातपो यावत् सूर्यो नातिविराजते।
अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः॥ ८
तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः।
ववन्दे सहसौमित्रिः सीतया सह राघवः॥ ९
तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः।
गाढमालिङ्ग्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत्॥ १०
अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह।
सीतया चानया सार्धं छाययेवानुवृत्तया॥ ११
पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम्।
एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम्॥ १२
सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च।
प्रशान्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च॥ १३
फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि च।
कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च॥ १४
द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च।
रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च॥ १५
गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु।
आगन्तव्यं च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं मम॥ १६
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः।
प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे॥ १७
ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा।
ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः॥ १८
आबध्य च शुभे तूणी चापे चादाय सस्वने।
निष्क्रान्तावाश्रमाद् गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ॥ १९

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः।

८

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम्।
वैदेही स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्॥ १
अयं धर्मः सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान्।
निवृत्तेन च शक्योऽयं व्यसनात् कामजादिह॥ २
त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत।
मिथ्यावाक्यं परमकं तस्माद् गुरुतरावुभौ।
परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता॥ ३

गुरुतरौ व्यसनविशेषौ।

मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव।
कुतोऽभिलषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम्॥ ४
तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं वोढुं जितेन्द्रियैः।
तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन॥ ५

मिथ्यावचनाभावः परस्त्रीनिरभिलाषश्च सर्वं जितेन्द्रियैः वोढुं शक्यम्। तव जितेन्द्रियत्वमहं जानामि।

तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम्।
निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते समुपस्थितम्॥ ६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम्।
ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति रक्षसाम्।। ७
एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम्।
प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः।। ८
त्वां चैव प्रस्थितं दृष्ट्वा राम चिन्ताकुलं मनः।
सर्वतश्चिन्तयन्त्या मे तव निःश्रेयसं नृप।। ९ +
न हि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान् प्रति।
कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम।। १०
त्वं हि वाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः।
दृष्ट्वा वनचरान् सर्वान् किं न कुर्याः ++ शरव्ययम्।। ११
क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येन्धनानि च।
समीपतः स्थितं तेजोबलमुच्छ्रयते भृशम्।। १२

उच्छ्रयते प्रवर्धयते।

पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः।
कस्मिंश्चिदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे।। १३
तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः।
खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृक्।। १४
तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः।
स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः।। १५
स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः।
वने तु विचरत्येव रक्षन् प्रत्ययमात्मनः।। १६
यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च।
न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः।। १७
नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण स तपोधनः।
चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम्।। १८
ततः स रौद्राभिरतः प्रमत्तोऽधर्मकर्षितः।
तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः।। १९
स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये।
न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया।। २०
बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान्।
अपराधं विना हन्तुं लोकान् वीर न कामये।। २१

लोकान् जनान्।

क्षत्रियाणां हि शूराणां स्वधर्मनिरतात्मनाम्।+
धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम्।। २२

शूराणां क्षत्रियाणां स्वधर्मनिरतात्मनाम् आर्ताभिरक्षणम् एतावद् धनुषा कार्यम्।

क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च।
व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम्।। २३

त्वं संप्रति क्षात्रधर्मे नासि। वने मुनिवृत्त्यां वर्तसे। यस्मिन् धर्मे त्वमिदानीमसि स मुनिधर्मः सेव्यतामिति सीताया अभिप्रायः।

तदार्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात्।
पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि।। २४
अक्षया तु भवेत् प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम।
यदि राज्यं हि संन्यस्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः।। २५
धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभवते सुखम्।
धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत्।। २६
आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा ++ प्रयत्नतः।
प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम्।। २७
नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने।
सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः।। २८
स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे
धर्मं च वक्तुं तव कः समर्थः।
विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन
यद् रोचते तत् कुरु मा चिरेण।। २९

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टमः सर्गः।

+ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः।
त्वद्वृत्तं चिन्चयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम्।।

++ कच्चित् कुर्याः। कच्चित् पाठश्च साधुः स्यात्। प्राचीनसाहित्ये कच्चिच्छब्दः प्रश्नार्थक एव। यथा कालिदासः शाकुन्तलषष्ठाङ्के- कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम्।

+क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम्।++ कर्षयित्वा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

९

वाक्यमेतत् तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया।
श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम्॥ १
हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः।
कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे॥ २

स्वोत्तमकुलप्रसिद्धेः स्वस्य च सदृशं हितं वचनं त्वयोक्तम्।

किं तु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः।
क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति॥ ३
ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः।
मां सीते स्वयमागम्य शरण्याः शरणं गताः॥ ४

शरण्याः इत्यत्र शरण्यम् इति पाठान्तरम्।

वसन्तो धर्मनिरता वने मूलफलाशनाः।
न लभन्ते सुखं भीता राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥ ५
काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने ।
भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ६
ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः ।
अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७
मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् ।
कृत्वा चरणशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ ८
प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा हि ममातुला ।
यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ।
किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९

भवन्तो मे प्रसीदन्तु । समीपमागम्य मयैव भवतां सेवा कार्या । यद् भवद्भिरेव विप्रैरहमासादितः तन्ममातुला ह्रीर्जायते । किं भवतां करोमीति मया तेषां सन्निधौ व्याहृतम् ।

सर्वैरेव समागम्य वाग्यियं समुदाहृता ।
राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ।
अर्दिताः स्म भृशं राम भवान् नस्त्रातुमर्हति ॥ १०
होमकाले तु संप्राप्ते पर्वकालेषु चानघ ।
धर्षयन्ति स्म दुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ११
राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् ।
गतिं मृगयमाणानां भवान् नः परमा गतिः ॥ १२
कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान् ।
चिरार्जितं तु नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ॥ १३
बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ।
तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ १४
तदर्द्यमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः ।
रक्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ १५
मया चैतद् वचः श्रुत्वा कात्स्न्र्येन परिपालनम् ।
ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ १६
संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ।
मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ १७
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ।
न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ १८
तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ।
अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥ १९
मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वया वचः ।
परितुष्टोऽस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोऽनुशिष्यते ।
सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव शोभने ॥ २०
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा
सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ।
रामो धनुष्मान् सह लक्ष्मणेन
जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २१

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ।

१०

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा ।
पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १

अयो ४६.७६. एवं रामलक्ष्मणाभ्यां सीता अरण्यगमने रक्षिता।

तौ पश्यमानौ विविधाञ्शैलप्रस्थान् वनानि च ।
नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सह सीतया ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ।
सरांसि च सपद्मानि युतानि जलजैः खगैः ॥ ३

जलजैः खगैः जलपक्षिभिः ।

यूथबद्धांश्च पृषतान् मदोन्मत्तान् विषाणिनः ।
महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च द्रुमवैरिणः ॥ ४
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ।
ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५
पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् ।
सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलचारिभिः ॥ ६

पद्मपुष्करसंबाधं रक्तश्वेतपद्मपूर्णम् ।

प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन् सरसि शुश्रुवे ।
गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७
ततः कौतूहलाद् रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८
इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने ।
कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९
तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ।
प्रभावं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १०
इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ।
निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना ॥ ११
स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रयः ॥ १२
ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ।
अब्रुवन् वचनं सर्वे परस्परसमागताः ।
अस्माकं कस्यचित् स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः ॥ १३
ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः ।
प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १४
अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ।
नीतो मदनवश्यत्वं सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १५

दृष्टपरावरः लोकज्ञः ।

ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः ।
तटाके निर्मितं तासामस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १६
तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् ।
रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १७
तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः ।
श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ १८
आश्चर्यमिति तस्यैतद् वचनं भावितात्मनः ।
राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ १९

भावितात्मनः पवित्रीकृतात्मनः ।

एवं कथयमानस्य ददर्शाश्रममण्डलम् ।
कुशचीरपरिक्षिप्तं नानावृक्षसमावृतम् ॥ २०
प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ।
तदा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ २१
उषित्वा सुसुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ।
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ २२
येषामुषितवान् पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् ।
क्वचित् परिदशान् मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ २३
क्वचिच्च चतुरो मासान् पञ्च षट् चापरान् क्वचित्।
अपरत्राधिकं मासाद[+] ध्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ २४
त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत् सुखम् ।
तथा संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ।
रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ २५
परिसृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ।
सुतीक्ष्णस्याश्रमं श्रीमान् पुनरेवाजगाम ह ॥ २६
स तमाश्रममागम्य मुनिभिः प्रतिपूजितः ।
तत्रापि न्यवसद् रामः कंचित् कालमरिंदमः ॥ २७
अथाश्रमस्थो विनयात् कदाचित् तं महामुनिम् ।
उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ २८
अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ २९
न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ।
कुत्राश्रमपदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ ३०
प्रसादात् तत्र भवतः सानुजः सह सीतया ।
अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३१

[+] अपरत्राधिकान् मासान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुनिं नमस्कर्तु तत्र गच्छेयम् ।

मनोरथो महानेष हृदि संपरिवर्तते ।
यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३२
इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ।
सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥ ३३
अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ।
अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३४
दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन् स्वयमेव ब्रवीषि माम् ।
अहमाख्यामि ते वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः ॥ ३५
योजनान्याश्रमात् तात याहि चत्वारि वै ततः ।
दक्षिणेन महाञ्श्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३६
स्थलप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ।
बहुपुष्पफले रम्ये नानाशकुनिनादिते ॥ ३७
पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाः शिवाः ।
हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३८
तत्रैकां रजनीमुष्य प्रभाते राम गम्यताम् ।
दक्षिणां दिशमास्थाय वनखण्डस्य पार्श्वतः ॥ ३९

उष्य उषित्वा ।

तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह ॥ ४०
स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंकुलः ।
यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ।
अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशः ॥ ४१
इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ।
प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सह सीतया ॥ ४२
पश्यन् वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसंनिभान् ।
सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगाः ॥ ४३
सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ।
इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४४
एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ।
अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४५
यथा हीमे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ।
संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ४६
पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः ।
गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ४७
तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ।
लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैदूर्यवर्चसः ॥ ४८
एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ।
पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ४९
विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः ।
पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥ ५०
तत् सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् ।
अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५१
निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक् शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५२
इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः ।
भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५३

क्रूरौ इति पाठान्तरम् ।

धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ।
आमन्त्रयति विप्रान् स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५४

संस्कृतं वदन् । व्याकरणसंस्कारवतीं वाचं वदन् इति गोविन्दराजः। ब्राह्मणवदेव संस्कृतभाषां वदन् इति महेश्वरतीर्थः। संस्कृतं यथा तथा वदन् इति D.

भ्रातरं संस्कृतं भ्राता ततस्तं मेषरूपिणम् ।
तान् द्विजान् भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५५
ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् ।
वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५६
ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ।
भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ५७

विनिष्पतत् विनिरपतत् ।

ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ।
विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ५८
भ्रातृभ्यामन्यराक्षसैः सह ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ।
अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ५९
ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तावसेचनम् ।
भ्रातरं निष्क्रमस्वेति इल्वलः सोऽभ्यभाषत ॥ ६०

संपन्नमित्युक्त्वा संपन्नं किमित्युक्त्वा।

तं तथा भाषमाणं तु भ्रातरं विप्रघातिनम् ।
अब्रवीत् प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६१
कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ।
भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६२
अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रितम् ।
प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६३
सोऽभ्यद्रवद् द्विजेन्द्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा ।
चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६४
तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः ।
विप्रानुकम्पया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६५
एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ।
रामस्यास्तं गतः सूर्यः संध्याकालोऽभ्यवर्तत ॥ ६६
उपास्य पश्चिमां संध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ।
प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं चाभ्यवादयत् ॥ ६७
सम्यक् प्रतिगृहीतस्तु मुनिना तेन राघवः ।
न्यवसत् तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ६८
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां विमले सूर्यमण्डले ।
भ्रातरं तमगस्त्यस्य आमन्त्रयत राघवः ॥ ६९
अभिवादये त्वा भगवन् सुखमध्युषितो निशाम् ।
आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७०
गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ।
यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७१
नीवारान् पनसांस्तालांस्तिमिशान् वञ्जुलान् धवान् ।
चिरिबिल्वान् मधूकांश्च बिल्वानपि च तिन्दुकान् ॥ ७२
पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरनुवेष्टितान् ।
ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७३
हस्तिहस्तैर्विमृदितान् वानरैरुपशोभितान् ।
मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७४
ततोऽब्रवीत् समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ।
पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७५
स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा शान्ता मृगद्विजाः ।
आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ७६
अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ।
आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ७७

अगं पर्वतं स्तम्भयतीति अगस्त्यपदव्युत्पत्तिः ।
इति गोविन्दराजः ।

प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः ।
प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ७८
निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ७९

मृत्युं मृत्युतुल्यराक्षसभयम् ।

तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद् यस्य राक्षसैः ।
दिगियं दक्षिणा त्रासाद् दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८०
यदा प्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ।
तदा प्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८१
नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा ।
प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८२

दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा सामर्थ्यवती दक्षिणा दिक् अगस्त्यदिगिति च प्रसिद्धा ।

मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः ।
आदेशं+ पालयंस्तस्य विन्ध्यशैलो न वर्धते ॥ ८३
अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ।
अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनीतमृगसेवितः ॥ ८४
एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यं रतः सताम् ।
अस्मानधिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८५
आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् ।
शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ८६
अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ८७
नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ।
नृशंसः कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ८८

+ संदेशं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथाविधः तथाविधप्रभावः ।

अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह ।
वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ८९
अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसंनिभैः ।
त्यक्त्वा देहान् नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९०
यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च ।
अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९१

भूतैराराधिताः शुभैः पुण्यात्मभिः प्राणिभिराराधिताः ।

आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः ।
निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सह सीतया ॥ ९२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ।

११

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ।
अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ।
रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ।
अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३
ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ।
द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ।
तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५

निवेदितुम् निवेदयितुम् ।

स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥ ६
पुत्रो दशरथस्यासौ रामो नाम महायशाः ।
सह भ्रात्राश्रमद्वारि भार्यया सह तिष्ठति
भवन्तमिच्छति द्रष्टुं शुश्रूषार्थमिहागतः ।+
यदत्रानन्तरं तत् त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८
ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ।
वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ।
मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ॥ १०

+ दृश्यतां परिशिष्टम्।

गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
प्रवेश्यतां समीपं मे किं चासौ न प्रवेशितः ॥ ११
एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ।
अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२
ततो निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥ १३
ततो गत्वाश्रमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः ।
दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ १४
तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ।
प्रावेशयद् यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५
प्रविवेश ततो रामः सीतया सहलक्ष्मणः ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६
स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च ।
विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥*१७

* C ग्रन्थे काशचन पङ्क्तयः अधिकाः सन्ति । BD ग्रन्थयोश्च तादृशाः सन्ति । इमौ श्लोकौ cr अधः सूचिकायां स्तः ।

स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ।
स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥
स्थानं च नागराजस्य गरुडस्थानमेव च ।
कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥

इति काश्चनान्याश्च देवता उक्ताः। शिवस्य तु नाम न कथितम् । तत्र गोविन्दराजः । एता देवता यायजूकेन मुनिना पूजार्थं प्रतिष्ठिता इति बोध्यम् । अत्र पूज्यदैवतेषु रुद्रस्यानुपादानादपूज्यत्वमुक्तम् । अधुना जनैः कैश्चित् पूज्यमानता तु तामसशास्त्रानुरोधेनेति बोध्यम् इति। श्रीरामायणतात्पर्यसारसंग्रहस्तोत्रे अप्पय्यदीक्षित एवमाह । अगस्त्याश्रमे प्रविशन् रामः सर्वा देवता अगस्त्यमुपासते इत्युवाच (10-87)। शिवो न अगस्त्योपासकः । अनेन हरिब्रह्मेन्द्रातीतः परमशिवरय महामहिमा व्यञ्जित इति। रामायणं काव्यम्। मताभिप्रायस्य तत् स्थानं न कार्यम् । इति सर्वे काव्यविदो जानन्त्येव। कैषुचिद्र ग्रन्थेषु १७,१८ श्लोकौ न स्तः इति cr अतः प्रक्षिप्तौ स्याताम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्मिन् श्लोके ददर्श इत्यर्थकं पदं नास्ति ।

सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ।
धातुर्विधातुः स्थानं च वायोः स्थानं तथैव च ॥ १८

धाता विधाता दृश्यताम् अयोध्या २२:२

ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ।
तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसम् ।
अब्रवीद् वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १९
एष लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ।
औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २०

औदार्येण तेजोविशेषेण। अभिनिष्पतत् अभिनिरपतत् ।

एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ।
जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ॥ २१
अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः ।
सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २२
प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ।
कुशलप्रश्नमुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् ॥ २३
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूज्य च ।
वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २४
प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुंगवः ।
उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २५
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत् । *
अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ।
दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २६
राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ।
पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ २७
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघवम् ।
पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ॥ २८

इदं दिव्यं महच्चापं हेमवज्रविभूषितम् ।
वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९
अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ।
दत्तो मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३०
संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ।
महाराजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३१
अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् ।
आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ३२
तद् धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ।
जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३३
एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद् वरायुधम् ।
दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३४

इति श्रीरामयणे अरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः।

१२

राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ।
अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ।
व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २

उत्कण्ठते अत्यन्तं विश्रान्तिमपेक्षते ।

एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ।
प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३

न विमानिता अबाधिता ।

यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु ।
दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनुगच्छती ॥ ४

अनुगच्छती अनुगच्छन्ती ।

एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन ।
समस्थमनुरज्यन्ते विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५
शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ।
गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६
इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ।
श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी ह्यरुन्धती ॥ ७

---

* पङ्क्तिर्ग्राह्या । इयं पङ्क्तिः cr अधःसूचिकायां न विद्यते । B C D ग्रन्थेषु विद्यते । स्पष्टतार्थमेवावश्यकं स्यादिति cr notes.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यपदेश्या विशेषतः परिगणनीया ।

अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ।
वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ॥ ८
एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ।
उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगवः ।
गुणैः सभ्रातृभार्यस्य वरदः परितुष्यति ॥ १०
किं तु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ।
यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११

निरतः एकाग्रचित्तः ।

ततोऽ ब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा धीरो धीरतरं वचः ॥ १२
इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ।
देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३
तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ।
रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४
विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ ।
तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद् दशरथस्य च ॥ १५
हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया ।
इह बासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १६
अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति ।
स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १७

तव हृदयस्थोऽभिप्रायो मया तपसा विज्ञातः । अतो मया सहेह तपोवने निवसेत्युक्त्वा संप्रति पञ्चवटीं गच्छेति त्वामहं वच्मि । ब्रूमि ब्रवीमि ।

स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ।
गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १८

दृश्यतां परिशिष्टम्।

प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विजगणैर्युतः ।
विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ १९
भवानपि सदारश्च शक्तश्च परिरक्षणे ।
अपि चात्र वसन् राम तापसान् पालयिष्यसि ॥ २०
एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद् वनम् ।
उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता ॥ २१
ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ।
ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २२

ख्यातो नित्यपुष्पितकाननो देशः। १४.२.

अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २३
तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
तदाश्रमात् पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २४
गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ
विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ ।
यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा
प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २५

समाहितौ सावधानचित्तौ ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ।

१३

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ।
आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १
तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थं रामलक्ष्मणौ ।
मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २

को भवानिति पक्षिणं पृच्छन्तौ तं राक्षसं मेनाते। पक्षिम् इति इदन्तत्वमार्षम् ।

स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव ।
उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३
स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः ।
स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४
रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च ।
आचचक्षे द्विजस्तस्मै सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५
पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।
तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६
कर्दमः प्रथमस्तेषां विक्रीतस्तदनन्तरम् ।
शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः ।
पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८

तेषां प्रथमः कर्दमः । तदनन्तरो विक्रीतः । तृतीयः शेषः । ततः क्रमशः संश्रयो बहुपुत्रः स्थाणुर्मरीचिरत्रिः क्रतुः पुलस्त्यः अङ्गिराः प्रचेताः पुलहश्च ।

दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव ।
कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९

दक्षो विवस्वानरिष्टनेम्यपरनामा कश्यपश्च । तेषां कश्यपश्चरमः । अरिष्टनेम्यपरनामा कश्यप इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति नः श्रुतम् ।
षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १०
कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः ।
अदितिं च दितिं चैव दनूमपि च कालकाम् ॥ ११
ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ।
तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२
पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन् वै जनयिष्यथ मत्समान् ।
अदितिस्तन्मना राम दितिश्च दनुरेव च ॥ १३
कालका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ।
अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ १४

अदितिर्दितिर्दनुः कालका च तन्मनसि चक्रुः । शेषाः श्रद्धां न चक्रुः ।

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ।
दितिस्त्वजनयत् पुत्रान् दैत्यांस्तात यशस्विनः ॥ १५
तेषामियं वसुमती पुरासीत् सवनार्णवा ।
दनुस्त्वजनयत् पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम ॥ १६

सवनार्णवेयं वसुमती पुरा देवानां दैत्यानां चासीत्। दितिपुत्राणामिति गोविन्दराजः ।

नरकं कालकं चैव कालकापि व्यजायत ।
क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥१७
ताम्रापि शुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ।
उलूकाञ्जनयत् क्रौञ्ची भासी भासान् व्यजायत ॥ १८

जनयत् अजनयत् । व्यजायत व्यजनयत् ।

श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ।
धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ १९
चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ।
शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २०
दश क्रोधवशा राम विजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ।
मृगीं च मृगमन्दां च हरीं भद्रमदामपि ॥ २१
मातङ्गीमथ शार्दूलीं श्वेतां च सुरभीं तथा ।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ।
ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३
ततस्त्विरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ।
तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४
हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः + ।
गोलाङ्गूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत् सुतान् ॥ २५
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यं मनुजर्षभ ।
दिशागजांश्च काकुत्स्थ श्वेता व्यजनयत् सुतान्॥++२६
ततो दुहितरौ राम सुरभिर्देव्यजायत ।
रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७
रोहिण्यजनयद् गा वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ।
सुरसाजनयन्नागान् राम कद्रूश्च पन्नगान् ॥ २८
मनुर्मनुष्याञ्जनयत् कश्यपस्य महात्मनः ।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्याञ् शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ २९

मनुः कश्यपपत्नी।

मुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः क्षत्रियास्तथा ।
ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां शूद्रा इति श्रुतिः ॥ ३०
सर्वान् पुण्यफलान् वृक्षाननलापि व्यजायत ।
विनता च शुकीपौत्री कद्रूश्च सुरसास्वसा ॥ ३१
कद्रूर्नागसहस्रं तु विजज्ञे धरणीधरम् ।
द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ ३२

+ तपस्विनः । ++ दिशागजं तु श्वेताक्षं श्वेता व्यजनयत् सुतम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्माज्ज्ञातोऽहमरुणात् संपातिश्च ममाग्रजः ।
जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३३

इयं श्येनी ताम्रापुत्र्याः श्येन्याः संततिपरम्परायामन्यतमा भवेत् ।

सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ।
सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३४
जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो
मुदा परिष्वज्य च संनतोऽभवत् ।
पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवाञ्
जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३५
स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं
सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ।
जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो
रिपून् दिधक्षञ् शलभानिवानलः ॥३६

ततः सीतालक्ष्मणसहितो रामो जटायुषा सह अग्निः शलभानिव शत्रून् दग्धुमिच्छन् पञ्चवटीं जगाम।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः।

१४

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
उवाच भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ १
आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितकाननः ॥ २
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
आश्रमः कतरस्मिन् नो देशे भवति सम्मतः ॥ ३

कतरस्मिन् देशे कस्मिन् देशे। कतरः पुनः सन्निवेशः। अनर्घ. ७ कतरः कः। स्वार्थे तरप्। रुचिपतिः। कतमस्मिन् इति पाठान्तरम् ।

रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ।
तादृशो दृश्यतां देशः संनिकृष्टजलाशयः ॥ ४
वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
संनिकृष्टं च यत्र स्यात् समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ।
सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ।
स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ।
विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९

आक्रम्य तस्य स्थलस्योपरि परिक्रम्य ।

अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
इहाश्रमपदं सौम्य यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ १०

यथावत् यथाविधि ।

इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ।
अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११
यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ।
इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ १२
हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ १३
नातिदूरे न चासन्ने मृगयूथनिपीडिताः [+] ।
मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ।
दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४
सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे च धातुभिः ।
गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५

सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्धातुभिर्देशे देशे गवाक्षाकारयुताः पर्वताः परमभक्तिभिर्गजा इव भान्ति । भक्तिः वर्णरचनालङ्कारः ।

सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरैः पनसाम्रकैः ।
नीवारैस्तिमिशैश्चैव पुंनागैश्चोपशोभिताः ॥ १६
चूतैरशोकैस्तिलकैश्चम्पकैः केतकैरपि ।
पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७

[+] मृगयूथनिपीडिता ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चन्दनैः स्यन्दनैर्नीपैः पनसैर्लकुचैरपि ।
धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८
इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम् ।
इह वत्स्याम सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९

वत्स्याम इत्यत्र लृट्लोटोः संयोग आर्षः ।

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २०
पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम् ।
सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१

प्रथमं मृत्तिकया स्थलमुन्नतं चकार । ततः सुस्तम्भां दीर्घैर्मस्करैः कृताधारकाष्ठां पर्णशालां निर्ममौ।

स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान् नदीं गोदावरीं तदा।
स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २२
ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि ।
दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २३
स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ।
राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत् परम् ॥ २४

सौम्यं सुन्दरम् ।

सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ।
अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २५
प्रीतोऽस्मि ते महत् कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ।
प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः॥ २६
भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ।
त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥ २७

संवृत्त मृतः ।

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ।
तस्मिन् देशे बहुफले न्यवसत् स सुखं वशी ॥ २८
कंचित् कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
अन्वास्यमानो न्यवसत् स्वर्गलोके यथामरः ॥ २९

अन्वास्यमानः सेव्यमानः । दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ।

१५

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १
स कदाचित् प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २
प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ।
अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यशालिनी +।
जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ।
कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६

सन्तो नूतनधान्यभोजनपूर्वं नूतनाग्रयणपूजाभिः पितृदेवता अभ्यर्च्य सकाले कृताग्रयणकर्माणो विगत-कल्मषाः संवृत्ताः ।

प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७

प्राज्यकामाः पूर्णकामाः इत्यभिप्रायः ।

सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥ ८
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥ ९
अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ।
दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १०

हिमकोशैः घनीभूतैः हिमसमूहैः इति गोविन्द-राजः। मध्याह्ने सुखस्पर्शाः संचाराय अत्यन्तसुखाश्च सन्ति दिवसाः । सूर्यः सुखकरः । छायाः जलानि च दुःखकराणि सन्ति ।

+ मालिनी

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समारुताः ।
शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति साम्प्रतम् ॥ ११
निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ।
शीता वृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति साम्प्रतम् ॥ १२

पुष्यमासाद् रात्रयो दीर्घीकृताः । जना बहिर्न शेरते । निशाः शीता दीर्घाश्च सन्ति ।

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाररुणमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३
ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ।
सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न तु शोभते ॥ १४

सीतेव तपसा क्षीणा इति पाठान्तरम् ।

प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च साम्प्रतम् ।
प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५
बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६
रवर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।
शोभन्ते किंचिदालम्बाः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७
मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ।
दूरमभ्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८
अग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ।
संरक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९
अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ।
वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २०
अवश्यायपरिक्लिन्ना + नीहारतमसावृताः ।
प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २१
बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः ।
हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥ २२
तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद् भास्करस्य च ।
शैत्यादग्राग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २३

+ तमोनद्धा

जराजर्जरितैः पर्णैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ।
नालशेषा हिमध्वस्ता न भान्ति कमलाकराः ॥ २४
अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्र काले दुःखसमन्वितः ।
तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २५
त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान् बहून् ।
तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २६
सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ।
वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूं नदीम् ॥ २७
अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमार्दितः ।
कथं न्वपररात्रेषु +सरयूमवगाहते ॥ २८
पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान् निरुदरो महान् ।
धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ २९

ह्रीनिषेधः ह्रिया अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य स इति गोविन्दराजः । अयं पदबन्धो महाभारते च दृश्यते । सभा ४९.२ विराट १८.२९ उद्यो २२.३२.

प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः ।
संत्यज्य विविधान् भोगानार्य++ सर्वात्मनाश्रितः ॥३०
जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ।
वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३१

अनुविधीयते अनुसरति ।

न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३२

मानवा न पितुः स्वभावं किन्तु मातुः स्वभावमनुवर्तन्ते इति ख्यातो लोकप्रवादो भरतेनान्यथा कृतः ।

भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ।
कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ॥ ३३
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद् ब्रुवति धार्मिके ।
परिवादं जनन्यास्तमसहन् राघवोऽब्रवीत् ॥ ३४

परिवादं निन्दाम् । असहन् असहमानः।

+ त्वपररात्रेषु ++ सौख्यानार्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथंचन ।
तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३५
निश्चितापि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ।
भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३६

यद्यपि मे बुद्धिर्वनवासे निश्चिता दृढव्रता च तथापि भरतवियोगात् मुह्यति।

इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ।
चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ३७
तर्पयित्वाथ सलिलैस्ते पितॄन् दैवतानि च ।
स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च समाहिताः ॥ ३८

विलपन् भरतमुद्दिश्य प्रणयवचनानि ब्रुवन् । सलिलैः सलिलप्रदानैः ।

कृताभिषेकः स रराज रामः ।
सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।
कृताभिषेकस्त्वगराजपुत्र्या
रुद्रः सनन्दिर्भगवानिवेशः ॥ ३९

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ।

१६

कृताभिषेको रमस्तु सीता सौमित्रिरेव च ।
तस्माद् गोदावरीतीरात् ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १
आश्रमं तमुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः ।
कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ।
विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ३
तदासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ।
तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ४
सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ५
सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ६
राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् ।
बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ७
सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ।
विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं तम्रमूर्धजा ॥ ८
प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ।
तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ९
न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ।
शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् ॥ १०
जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृक् ।
आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥ ११
एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परंतपः ।
ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १२
आसीद् दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ।
तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १३
भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान् मामनुव्रतः ।
इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ १४
नियोगात् तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः ।
धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ १५

यन्त्रितः नियमितः ।

त्वां तु वेदितुमिच्छामि कथ्यतां कासि कस्य वा ।
इह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १६
साब्रवीद् वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता ।
श्रूयतां राम वक्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ १७
अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ।
अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ १८
रावणो नाम मे भ्राता राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १९
विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ।
प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २०

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तानहं समतिक्रान्ता राम त्वापूर्वदर्शनात् ।
समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ।
चिराय भव भर्ता मे सीतया किं करिष्यसि ॥ २१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वान् तानहमतिक्रान्ता स्वच्छन्दचारिणी चास्मि। प्रथमदर्शनात् पुरुषोत्तमं त्वां भर्तारं भावेन समुपेतास्मि। दीर्घकालं मम भर्ता भव। त्वा त्वाम्। अपूर्व नव। पूर्व प्रथम इति वा।

विकृता च विरूपा च न सेयं सदृशी तव।
अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २२
इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्।
अनेन सह ते भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २३

निर्णतोदरीं कृशोदरीम्।

ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च।
पश्यन् सह मया कान्त दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ २४
इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम्।
इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ २५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षोडशः सर्गः।

१७

तां तु शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम्।
स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १

कामपाशबद्धां शूर्पणखां रामः यदृच्छया स्मितपूर्वं मृदु वचनमुवाच।

कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम।
त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २

ससपत्नता सपत्नीसहितत्वम्। सपत्न्या सहिता ससपत्नी। तस्या भावः ससपत्नता। त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः। इति गोविन्दराजः।

अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः।
श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३
अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः।
अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४
एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम।
असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५

हासोक्तिरियम्। असपत्ना शत्रु (सपत्नी) रहिता।

इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता।
विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६
अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी।
मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ ७
एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः।
ततः शूर्पणखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८
कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि।
सोऽहमार्येण परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनी ॥ ९

अहं मम भ्रात्रा पराधीनोऽस्मि। कमलसदृशदेहकान्तिमती त्वं कथं मे दासस्य भार्या भूत्वा दासी भवितुमिच्छसि ?

समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी।
आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १०
एतां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्।
भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११
को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि।
मानुषीषु वरारोहे कुर्याद् भावं विचक्षणः ॥ १२
इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी।
मन्यते तद् वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३

निर्णतोदरी वक्रोदरी।

सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम्।
सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत् काममोहिता ॥ १४
इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्।
वृद्धां भार्यामवष्टभ्य न मां त्वं बहु मन्यसे ॥ १५
अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम्।
त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६
इत्युक्त्वा मृगशाबाक्षीमलातसदृशेक्षणा।
अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७
तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः।
निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ।
न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित् सौम्य जीवतीम् ॥ १९

जीवतीम् जीवन्तीम् ।

इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ।
राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २०

निवर्तयितुमर्हसि इति पाठान्तरम् ।

इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः।
उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ २१

रामस्य पश्यतः रामे पश्यति। पार्श्वतः इति पाठान्तरम्।

निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च ।
यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२
सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ।
ननाद विविधान् नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३
सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ।
प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४

प्रगृह्य बाहू बाहू उद्यम्य । दृश्यताम् अयोध्या ५९.१४.

ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं
खरं जनस्थानगतं विरूपिता ।
उपेत्य तं भ्रातरमुग्रतेजसं
पपात भूमौ गगनाद् यथाशनिः ॥२५
ततः सभार्यं भयमोहमूर्छिता
सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ।
विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता
शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः।

१८

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ।
भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १

दृश्यतां परिशिष्टम्।

बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी ।
इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमागता * ॥ २
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ।
कोऽयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां चकार ह ॥ ३
न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ।
अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ४
अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः ।
सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ५

सारसः हंसविशेष इति गोविन्दराजः ।

निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः ।
सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य पास्यति ॥ ६
कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः ।
प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ ७
तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
मयापकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुं महाहवे ॥ ८
उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ।
येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ ९
इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ।
ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १०
तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ ११
गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १२
तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १३
ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम् ।
इमामवस्थां नीताहं यथानाथासती तथा ॥ १४

* केनान्तकसमा गता इति cr. । केनान्तकसमागता इति पाठ्यः। अवमानं सोढ्वा आगता।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समेयुः समागताः सम् +आ+इण् लिट् ।

समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योऽन्यं पुण्यकर्मिणः+ ।
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकेभ्यश्चैव सर्वशः++॥ २७
जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ।
चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुंगवान् ॥ २८
एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ।
ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ २९
रथेन तु खरो वेगात् सैन्यस्याग्राद् विनिःसृतः ।
तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥ ३०
श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ।
दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ ३१
मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ।
द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ ३२
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी त्रिशिरास्तथा ।
चत्वार एते सेनाग्रा दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ३३
सा भीमवेगा समराभिकामा
सुदारुणा राक्षसवीरसेना ।
तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता
माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥ ३४

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः।

२३

आश्रमं प्रति याते तु खरे खरपराक्रमे ।
तानेवौत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १
तानुत्पातान् महाघोरानुत्थितान् रोमहर्षणान् ।
प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २
इमान् पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः ।
समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३

सर्वभूतापहारिणः सर्वप्राणिसंहारसूचकान् इत्यभिप्रायः ।

अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनान्
व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४

खरस्वनान् रुधिरधाराश्च विसृजन्तो मेघाः।

सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिनः ।
रुक्मपृष्ठानि चापानि विवेष्टन्ते च लक्ष्मण ॥ ५

विवेष्टन्ते स्फुरन्ति ।

यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ।
अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६
संप्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः ।
अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ।
संनिकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥७
सुप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ ८
उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ।
निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९
अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ।
आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ १०
तस्माद् गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ।
गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ ११
प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया ।
शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् ॥ १२
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ।
शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १३
तस्मिन् प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ।
हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १४

निर्युक्तं युक्तं कृतम् ।

स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ।
बभूव रामस्तिमिरे विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १५
स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वीर्यवान् ।
बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ १६
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
ऊचुः परमसंत्रस्ता गुह्यकाश्च परस्परम् ॥ १७

+ पुण्यकर्मणः । अस्मिन् पाठे दीर्घाभाव आर्ष इति गोविन्दराजः । ++ लोकानां ये च संमताः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ १८
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजम् ।
अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यदृश्यत ॥ १९
सिंहनादं विसृजतामन्योऽन्यमभिगर्जताम् ।
चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २०
विप्रघुष्टस्वनानां च दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् ।
तेषां सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद् वनम् ॥ २१
तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ।
दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो नावलोकयन् ॥ २२

नावलोकयन् नावालोकयन् ।

तत्त्वनीकं महावेगं रामं समुपसर्पत ।
धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ २३

समुपसर्पत समुपासर्पत ।

रामोऽपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ।
ददर्श खरसैन्यं तद् युद्धाभिमुखमुद्यतम् ॥ २४
वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान् ।
क्रोधमाहारयत् तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ २५
दुष्प्रेक्ष्यः सोऽभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राव्यथन् वनदेवताः ॥ २६
तस्य क्रुद्धस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा ।
दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ २७

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः।

२४

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं च रिपुघातिनम् ।
ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरस्सरैः ॥ १

धनुश्शब्द उकारान्तोऽप्यस्ति इति महेश्वरतीर्थः।

तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम् ।
रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २
स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत् ।
यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन् धनुः स्थितः ॥ ३
तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ।
नर्दमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४
स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ।
बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोदितः ॥ ५

लोहिताङ्गः कुजः ।

ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ।
रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ६
मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ।
राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ७
ते वलाहकसंकाशा महानादा महाबलाः ।
अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ८
ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः ।
शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाघनाः ॥ ९
स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ।
तिथिष्विव महादेवो वृतः परिषदां + गणैः ॥ १०

रामो घोरै रक्षसां गणैर्महादेवस्तत्तत्तिथिषु स्वानुचराणां गणैरिव परिवृतो बभूव ।

तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ।
प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ॥ ११
स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ।
रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ॥ १२
स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ।
बभूव रामः संध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ १३
विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥ १४
ततो रामः सुसंक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ।
ससर्ज निशितान् बाणाञ् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
दुरावारान् दुर्विषहान् कालपाशोपमान् रणे ।
मुमोच लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् ॥ १६

+ पारिषदां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ।
आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ॥ १७
भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ।
अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १८
असंख्ययास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात्
विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ १९
तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वमाणि च शिरांसि च ।
बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान् ।
चिच्छेद रामः समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥ २१
तत् सैन्यं निशितैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः ।
रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २२
केचिद् भीमबलाः शूराः शूलान् खड्गान् परश्वधान् ।
चिक्षिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनीचराः ॥ २३
तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः ।
जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २४
अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णाश्च निशाचराः ।
खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शरार्दिताः ॥ २५
तान् सर्वान् पुनरादाय समाश्वास्य च दूषणः ।
अभ्यधावत काकुत्स्थं क्रुद्धो रुद्रमिवान्तकः ॥ २६
निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः ।
राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २७
तद् बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
रामस्यास्य महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ २८

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः।

२५

तद् द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ।
प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ १
प्रतिगृह्य च तद् वर्षं निमीलित इवर्षभः ।
रामः क्रोधं परं भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ २
ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ।
शरैरभ्यकिरत् सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ३
ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ।
जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम् ॥ ४
वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्याभिमर्दनम् ।
आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ ५
वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ।
तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे ।
दूषणोऽभ्यपतद् रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ ६
तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः ।
द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ ७
भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि ।
परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ ८
स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः ।
विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ ९
दृष्ट्वा तं पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे
साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १०
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः ।
संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ।
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ ११
महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ।
स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १२

गृह्य गृहीत्वा ।

दृष्ट्वैवापततस्तांस्तु राघवः सायकैः शितैः ।
तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ॥ १३
महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद रघुनन्दनः ।
असंख्येयैश्च बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ १४
स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ।
स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ॥ १५
ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ।
जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ १६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ।
निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥ १७
रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिनाम् [+] ।
सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ १८

कर्णिणाम् cr. कर्णिनाम् D.

तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ।
निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ १९
तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ।
आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ २०
क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ।
बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ २१
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ २२
तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ।
राक्षसस्त्रिशिराश्चैव हतशेषौ निशाचरौ[++] ॥ २३
ततस्तु तद् भीमबलं महाहवे
समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ।
रथेन रामं महता खरस्ततः
समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ २४

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः।

२६

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः ।
राक्षसस्त्रिशिरा नाम संनिपत्येदमब्रवीत् ॥ १
मां नियोजय विक्रान्त संनिवर्तस्व साहसात् ।
पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २
प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे ।
यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३
अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ।
विनिवर्त्य रणोत्साहं मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४
प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि ।
मयि वा निहते रामं संयुगायोपयास्यसि ॥ ५
खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात् प्रसादितः ।
गच्छ युध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६

खरेणानुज्ञातस्त्रिशिरा युद्धाय ययौ ।

त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ।
अभ्यद्रवद् रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७
शरधारासमूहान् स महामेघ इवोत्सृजन् ।
व्यसृजत् सदृशं नादं जलक्लिन्नस्य [+] दुन्दुभेः ॥ ८
आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ।
धनुषा प्रतिजग्राह विधुन्वन् सायकाञ् शितान् ॥ ९
स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोर्महान् ।
बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १०
ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ।
अमर्षी कुपितो रामः संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११
अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ।
पुष्पैरिव शरैर्यस्य ललाटेऽस्मि परिक्षतः ।
ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् ॥ १२
एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ।
त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ॥ १३
चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४
अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयत् ।
रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥ १५

रथोपस्थे रथमध्ये ।

ततो हतरथात् तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ।
बिभेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोऽभवज्जडः ॥ १६
सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः ।
शिरांस्यपातयत् त्रीणि वेगवद्भिस्त्रिभिः शितैः ॥ १७
स भूमौ शोणितोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ।
न्यपतत् पतितैः पूर्वं स्वशिरोभिर्निशाचरः ॥ १८
हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ।
द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥ १९

[+] कर्णिना [++] रामश्च रिपुसूदनः

[+] जलार्द्रस्येव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् ।
सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १५
एष मे प्रथमः कामः कृतस्तात त्वया भवेत् ।
तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ १६
इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान् ।
व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ १७
मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ।
प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ १८
तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामुपावर्तितुमर्हथ ।
इयं च रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति ॥ १९
मनोरथोऽयमिष्टोऽस्या भगिन्या मम राक्षसाः ।
शीघ्रं संपाद्यतां गत्वा तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥ २०
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ।
तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २१

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः।

१९

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता ।
रक्षसामाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १
ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ।
ददृशुः सीतया सार्धं वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २
तान् दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतां तां च राक्षसीम् ।
अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३
मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः ।
इमानस्या वधिष्यमि पदवीमागतानिह ॥ ४
वाक्यमेतत् ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ।
तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥ ५

विदितात्मनः प्रसिद्धबुद्धेः ।

राघवोऽपि महच्चापं चामीकरविभूषितम् ।
चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६
पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७
फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ।
वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८

उपहिंसथ उपहिंस्थ ।

युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान् महावने ।
ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं सशरासनः ॥ * ९
तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ *।
यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १०

यद्यभीताः स्थ अत्रैव तिष्ठत । मा निवर्तध्वम्। यदि प्राणैर्वः प्रयोजनमस्ति तर्हि निवर्तध्वम् ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ।
ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११
संरक्तनयना घोरा रामं रक्तान्तलोचनम् ।
परुषा मधुराभाषं हृष्टादृष्टपराक्रमम् ॥ १२

हृष्टाः अदृष्ट हृष्टादृष्ट । संधिरार्षः ।

क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ।
त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि ॥ १३
का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ।
अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १४
एभिर्बाहुप्रयुक्तैर्नः परिघैः शूलपट्टिशैः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १५

---

* अरण्यगमनात् पश्चादेव मुनयस्तत्र राक्षसैर्बाध्यन्ते इति रामेण ज्ञातं मुनिसकाशे राक्षसवधप्रतिज्ञा च कृता (सर्गः ५) । किन्तु अरण्ये मुन्याश्रमेषु निवसता रामेण त्रयोदश संवत्सरा गमिता राक्षससंहारस्तु न कृतः एकं विराधं विना। राक्षसान् हन्तुं तेन मुन्याश्रमान् विहाय तदैव पञ्चवटीदेशो गन्तव्यः। दृश्यतां परिशिष्टम्। संप्रति शूर्णणखागमनादेव रामस्य राक्षसैः सह रणो बभूव । पश्चात् सीताहरणादेव स रणो विवर्धितो भूयान् राक्षसवधश्च कृतः । तस्मात् सिध्यति रामायणयुद्धानि स्त्रीमूलकानि न तु जातिसंघर्षात्मकानीति । * नोपसर्पितुमर्हथ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येवमुक्त्वा संरब्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ।
चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १६
तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ।
तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ १७
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् सूर्यसंनिभान् ।
जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ १८
गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ।
मुमोच राघवो बाणान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ १९
रुक्मपुङ्खाश्च विशिखाः प्रदीप्ता हेमभूषणाः ।
अन्तरिक्षे महोल्कानां बभूवुस्तुल्यवर्चसः ॥ २०
ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद् वक्षांसि रुधिराप्लुताः ।
विनिष्पेतुस्तदा भूमौ न्यमज्जन्ताशनिस्वनाः ॥ २१
ते भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ।
निपेतुः शोणितार्द्राङ्गा विकृता विगतासवः ॥ २२
तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्छिता ।
परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद् भैरवं रवम् ॥ २३
सा नदन्ती महानादं जवाच्छूर्पणखा पुनः ।
उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता ।
पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव वल्लरी ॥ २४
निपातितान् प्रेक्ष्य रणे तु राक्षसान्
प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ।
वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां
शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः।

२०

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः ।
उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १
मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रुधिराशनाः ।
त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २
भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ।
घ्नन्तोऽपि न निहन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३

ते सर्वदा घ्नन्ति । कदापि न हन्यन्ते । अवश्यं मम वचः कुर्वन्ति ।

किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ।
हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवद् वेष्टसे क्षितौ ॥ ४
अनाथवद् विलपसि किं नु नाथे मयि स्थिते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीर्वैक्लव्यं त्यज्यतामिह ॥ ५
इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता ।
विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६
प्रेषिताश्च त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश ।
निहन्तुं राघवं घोरा मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ७
ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ।
समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ८
तान् भूमौ पतितान् दृष्ट्वा क्षणेनैव महाबलान् ।
रामस्य च महत् कर्म महांस्त्रासोऽभवन्मम ॥ ९
सास्मि भीता समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर ।
शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भयदर्शिनी ॥ १०
विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ।
किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ ११
एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ।
ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १२
मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षस्सु तेषु च ।
रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाचर ।
दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १३

योद्धुम् इति पदमध्याहृत्य रामेण योद्धुं यदि ते शक्तिरस्तीति व्याख्यातव्यम् ।

यदि रामं ममामित्रमद्य त्वं न वधिष्यसि ।
तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ॥ १४
बुद्ध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ।
स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सचापस्य महारणे ॥ १५
शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ।
मानुषौ यन्न शक्नोषि हन्तुं तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६
अपयाहि जनस्थानात् त्वरितः सहबान्धवः ।
निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह ॥ १७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामतेजोऽभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ।
स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ।
भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥ १८

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे विंशः सर्गः ।

२१

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्तदा ।
उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १
तवापमानप्रभवः क्रोधोऽयमतुलो मम ।
न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोत्थितम् ॥ २

लवणाम्भ इवोत्थितम् पर्वणि समुद्र इव ।

न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ।
आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योऽद्य विमोक्ष्यति ॥ ३
बाष्पः संह्रियतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ।
अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४
परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य भूतले ।
रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि ॥ ५
सा प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम् ।
प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद् भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६
तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ।
अब्रवीद् दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७
चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ।
रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८
नीलजीमूतवर्णानां घोराणां क्रूरकर्मणाम् ।
लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९
तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महौजसाम् ।
सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १०

महास्यानां विकृतमुखानाम् इति गोविन्दराजः।

उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च ।
शरांश्च चित्रान् खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः॥११
अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ।
वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ १२
इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम् ।
सदश्वैः शबलैर्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १३
तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम् ।
हेमचक्रमसंबाधं वैदूर्यमयकूबरम् ॥ १४
मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः ।
माङ्गल्यैः पक्षिसंघैश्च ताराभिश्च समावृतम् ॥ १५
ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किङ्किणीकविभूषितम् ।
सदश्वयुक्तं सोऽमर्षादारुरोह रथं खरः ॥ १६
निशाम्य तं रथगतं राक्षसा भीमविक्रमाः ।
तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७
खरस्तु तान् महेष्वासान् घोरचर्मायुधध्वजान् ।
निर्यातेत्यब्रवीद् दृष्ट्वा रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८
ततस्तद् राक्षसं सैन्यं घोरचर्मायुधध्वजम् ।
निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १९
मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ।
खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः ॥ २०
शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः ।
गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१
राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
निर्यातानि जनस्थानात् खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २२
तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् ।
खरस्यापि रथः किंचिज्जगाम तदनन्तरम् ॥ २३
ततस्ताञ् शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान् ।
खरस्य मतमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४
स चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः ।
शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ २५
प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वनो
रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथान्तकः ।
अचूचुदत् सारथिमुन्नदन् पुन -
र्महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२२

तत् प्रयातं बलं घोरमशिवं शोणितोदकम् ।
अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १

गर्दभारुणः गर्दभधूसरवर्णः ।

निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ।
समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २
श्यामं रुधिरपर्यन्तं बभूव परिवेषणम् ।
अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम् ।
समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४
जनस्थानसमीपे च समाक्रम्य खरस्वनाः ।
विस्वरान् विविधांश्चक्रुर्मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५
व्याजह्रुश्च प्रदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ।
अशिवा यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ॥ ६
प्रभिन्नगिरिसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ।
आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमा वलाहकाः ॥ ७
बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ।
दिशो वा विदिशो वापि सुव्यक्तं न चकाशिरे ॥ ८
क्षतजार्द्रसवर्णाभा संध्या कालं विना बभौ ।
खरस्याभिमुखं नेदुस्तदा घोरा मृगाः खगाः ॥ ९

क्षतजार्द्रसवर्णाभा क्षतजेन रक्तेनार्द्रं सिक्तं यत् पटादिकं तत्तुल्याभा इति गोविन्दराजः ।

नित्याशिवकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ।
नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ १०
कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके ।
जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ ११

परिघाभासो परिघाकारः ।

प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद् दिवाकरः ।
उत्पेतुश्च विना रात्रिं तारा: खद्योतसप्रभाः ॥ १२
संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ।
तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १३
उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ।
वीचीकूचीति वाश्यन्तो बभूवुस्तत्र सारिकाः ॥ १४
उल्काश्चापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोरदर्शनाः ।
प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना ॥ १५
खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ।
प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १६

अवसज्जत अवासज्जत । प्रतिबद्धः

सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ।
ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत ॥ १७
तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ।
अब्रवीद् राक्षसान् सर्वान् प्रहसन् स खरस्तदा ॥ १८
महोत्पातानिमान् सर्वानुत्थितान् घोरदर्शनान् ।
न चिन्तयाम्यहं वीर्याद् बलवान् दुर्बलानिव ॥ १९
तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभस्तलात् ।
मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ॥ २०
राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चापि लक्ष्मणम् ।
अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ २१
सकामा भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ।
यन्निमित्तं तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२

यस्यां रामलक्ष्मणौ विपरीतं प्रवर्तितौ सा मे भगिनी तयो रुधिरं पीत्वा सकामा भवतु ।

न क्वचित् प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ।
युष्माकमेतत् प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ २३
देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयायिनम् ।
वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ च मानुषौ ॥ २४
सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाचमूः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥ २५
समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ।
ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ।
विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः ॥ १४
वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ।
विनाशयति यः क्रोधाद् देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ १५
चन्द्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परन्तपः+ ।
निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ॥ १६
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ।
पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः ॥ १७
देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ।
अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ॥ १८
मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ।
हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः ॥ १९
आप्तयज्ञहरं क्रूरं ब्रह्मघ्नं दुष्टचारिणम् ।
कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ।
रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ २०

आप्तयज्ञहरं पूर्णप्राययज्ञध्वंसकम् ।

राक्षसी भ्रातरं क्रूरं सा ददर्श महाबलम् ।
तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ २१
तमब्रवीद् दीप्तविशाललोचनं
प्रदर्शयित्वा भयमोहमूर्छिता ।
सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी
महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥ २२

प्रदर्शयित्वा प्रदर्श्य । महात्मना लक्ष्मणेन ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ।

३१

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः ।
समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २
सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।
लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३
स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ।
स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४
अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।
वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५
ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीना नराधिपाः ।
ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६
आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः ।
अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७
येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ।
अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ८
यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थान् सर्वानर्थान् नराधिपाः ।
चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ ९
अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम् ।
स्वजनं च जनस्थाने + हतं यो नावबुध्यसे ॥ १०
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ ११
ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ।
धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १२
त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ।
विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ १३
तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १४
अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ।
क्रोधनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥ १५
नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न बिभेति च ।
क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति ॥ १६
शुष्ककाष्ठैर्भवेत् कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः ।
न तु स्थानात् परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद् वसुधाधिपैः॥ १७
उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा ।
एवं राज्यात् परिभ्रष्टः समर्थोऽ पि निरर्थकः ॥ १८

+ परंतपौ

+ जनस्थानं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ।
कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ १९
नयनाभ्यां प्रसुप्तोऽपि जागर्ति नयचक्षुषा ।
व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २०
त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ।
यस्य ते ऽविदितश्चारै रक्षसां सुमहान् वधः ॥ २१
परावमन्ता विषयेषु संगतो
न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये
विपन्नराज्यो नचिराद् विपत्स्यते ॥२२
इति स्वदोषान् परिकीर्तितांस्तया
समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ।
धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो
विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥२३

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः।

३२

ततः शूर्पणखां क्रुद्धां ब्रुवतीं परुषं वचः ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १
कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः ।
किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुश्चरम् ॥ २
आयुधं किं च रामस्य निहता येन राक्षसाः ।
खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्छिता ।
ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४

यथान्यायं यथास्थितम् । यथातत्त्वमिति पाठः सुग्रहः ।

दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ।
कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ ५
शक्रचापनिभं चापं विकृष्य. कनकाङ्गदम् ।
दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् ॥ ६
नाददानं शरान् घोरान् न मुञ्चन्तं महाबलम् ।
न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ७
हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ।
इन्द्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः ॥ ८
रक्षसां भीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्दश ।
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ ९
अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः ।
ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ १०
एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना ।
स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ ११

विदितात्मना प्रसिद्धबुद्धिना ।

भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः ।
अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १२
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली ।
रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ १३
रामस्य तु विशालाक्षी धर्मपत्नी यशस्विनी ।
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १४
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी ।
तथारूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १५
यस्य सीता भवेद् भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् ।
अतिजीवेत् स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥ १६
सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रुपेणाप्रतिमा भुवि ।
तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्यास्तथा पतिः ॥ १७
तां तु विस्तीर्णजघनां पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
भर्यार्थे तु तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ १८
तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
मन्मथस्य शराणां च त्वं विधेयो भविष्यसि ॥ १९
यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ।
शीघ्रमुद्धियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २०
कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ।
वधात् तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः ॥ २१
तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् ।
हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसे ॥ २२
रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद् राक्षसेश्वर ।
क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥ २३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्विशङ्केन निर्विशङ्केन त्वया ।

निशम्य रामेण शरैरजिह्मगै
र्हताञ्अनस्थानगतान् निशाचरान् ।
खरं च बुद्ध्वा निहतं च दूषणं
त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २४

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ।

३३

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम ह ॥ १

अभ्यनुज्ञाय गन्तुमनुमत्य ।

तत् कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च ।
दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २

अनुगम्य आलोच्य । उपलभ्य अवबुध्य ।

इति कर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३
यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः ।
सूतं संचोदयामास रथः संयुज्यतामिति ॥ ४
एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः ।
रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५
काञ्चनं रथमास्थाय कामगं रत्नभूषितम् ।
पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ ६
मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ।
राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७
स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः ।
स्निग्धवैदूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ ८
दशास्यो विंशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः ।
त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९
कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसाधिपः ।
विद्युन्मण्डलवान् मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १०
सशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् ।
नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११
शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः ।
विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिः समावृतम् ॥ १२
कदल्याढकिसंबाधं नालिकेरोपशोभितम् ।
सालैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्च सुपुष्पितैः ॥ १३
अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ।
नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किंनरैश्च सहस्रशः ॥ १४
जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैश्चोपशोभितम् ।
आजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १५

आजैर्ब्रह्मपुत्रैः । माषैः माषगोत्रैः ।

दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ।
क्रीडारतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६
सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिः श्रिया वृतम् ।
देवदानवसंघैश्च सेवितं चामृतार्थिभिः + ॥ १७
हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् ।
वैदूर्यप्रस्तरं रम्यं स्निग्धं सागरतेजसा ॥ १८

सागरतेजसा सागरकान्त्या ।

पाण्डुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ।
तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९
तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २०
निर्यासरसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः ।
वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१

सौम्यानि सुन्दराणि ।

अगरूणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च ।
तक्कोलानां च जात्यानां फलिनां++च सुगन्धिनाम् ॥२२
पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ।
मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३
शङ्खानां प्रस्तरं चैव प्रवालनिचयं तथा ।
काञ्चनानि च शैलानि राजतानि च सर्वशः ॥ २४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

+ चरितं त्वमृताशिभिः ++ फलानां । cr ग्रन्थे अविद्यमानोऽयं पाठः CD ग्रन्थयोः प्रामाण्येन ग्राह्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि ह्रदानि च ।
धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैरावृतानि च ।
हस्त्यश्वरथगाढानि नगराण्यवलोकयन् ॥ २५
तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ।
अनूपं सिन्धुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ २६
तत्रापश्यत् स मेघाभं न्यग्रोधमृषिभिर्वृतम् ।
समन्ताद् यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ २७
यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् ।
भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः ॥ २८
तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ।
सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्ज्ञाथ महाबलः ॥ २९
तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः ।
आजा + बभूवुर्धूम्राश्च संगताः परमर्षयः ॥ ३०

आजाः ब्रह्मपुत्राः ।

तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनाम् ।
जगामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥ ३१
एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ।
निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३२
स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ।
अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३३
अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नगृहं वरम् ।
महेन्द्रभवनाद् गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ ३४
तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ।
नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३५
तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ।
ददर्शाश्रममेकान्ते पुण्ये रम्ये वनान्तरे ॥ ३६
तत्र कृष्णाजिनधरं जटावल्कलधारिणम् ।
ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३७
स रावणः समागम्य विधिवत् तेन रक्षसा ।
ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद् वाक्यकोविदः ॥ ३८

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

+ अजा

३४

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः ।
आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान् हि परमा गतिः ॥ १
जानीषे त्वं जनस्थानं भ्राता यत्र खरो मम ।
दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २
त्रिशिराश्च महातेजा राक्षसः पिशिताशनः ।
अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३

लब्धलक्षाः लक्ष्यप्रहरणसमर्थाः ।

वसन्ति मन्नियोगेन अधिवासं च राक्षसाः ।
बाधमाना महारण्ये मुनीन् ये धर्मचारिणः ॥ ४
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५
ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः ।
संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥ ६
तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि ।
अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ ७
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ।
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ८
खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ।
हत्वा त्रिशिरसं चापि निर्भया दण्डकाः कृताः ॥ ९
पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ।
स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ॥ १०
अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ।
त्यक्तधर्मस्त्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ ११
येन वैरं विनारण्ये सत्त्वमाश्रित्य केवलम् ।
कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता ॥ १२
तस्य भार्यां जनस्थानात् सीतां सुरसुतोपमाम् ।
आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ १३

आनयिष्यामि । णयधातोर्निष्पाद्यः ।

त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ।
भ्रातृभिश्च सुरान् युद्धे समग्रान् नाभिचिन्तये ॥ १४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितः स्वयम् ।
राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २०

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ।

२७

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ।
खररस्याप्यभवत् त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलम् ।
हतमेकेन रामेण त्रिशिरोदूषणावपि+ ॥ २
तद् बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ।
आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३
विकृष्य बलवच्चापं नाराचान् रक्तभोजनान् ।
खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४
ज्यां विधुन्वन् सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन् ।
चचार समरे मार्गञ् शरै रथगतः खरः ॥ ५
स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ।
पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद् धनुः ॥ ६
स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ।
नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७
तद् बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ।
पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसकुलम् ॥ ८
शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते ।
अन्योऽन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ९
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ।
आजघान रणे रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १०
तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११
तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः सिंहमिवापरम्++ ॥ १२
ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ।
आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १३

+ दूषणस्त्रिशिरा अपि ++ क्षुद्रमृगं यथा। द्रष्टव्यं परिशिष्टम्।

ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ।
खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १४
स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय वर्मणि ।
निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १५
ततस्तत् प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ।
पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसः ॥ १६
स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ।
रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १७
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः ।
चकारान्ताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ १८
सुमहद् वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा ।
वरं तद् धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ १९

समभिधावत समभ्यधावत् ।

ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
चिच्छेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २०
स दर्शनीयो बहुधा विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः ।
जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २१

देवतानामाज्ञया सूर्यः पतितः किम् इति।

तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ।
विव्याध हृदि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २२
स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ।
विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २३
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य परमाहवे ।
मुमोच परमेष्वासः षट् शरानभिलक्षितान् ॥ २४
शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्पयत् ।
त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह ॥ २५
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान् ।
जिघांसू राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश समाददे+ ॥ २६
ततोऽस्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
षष्ठेन च शिरः संख्ये चिच्छेद खरसारथेः ॥ २७
त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः ।
द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः ॥ २८

+ शिलशितान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव ।
त्रयोदशेनेन्द्रसंमो विभेद समरे खरम् ॥ २९
प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३०
तत् कर्म रामस्य महारथस्य
समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ।
अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रहृष्टा -
स्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३१

बिभेद ताडयामास। समेत्य आगम्य ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः।

२८

खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ।
मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता ।
कृतं सुदारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २
उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३
कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ।
तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४
लोभात् पापानि कुर्वाणः कामाद् वा यो न बुध्यते ।
भ्रष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५

यो लोभात् कामाद् वा पापानि कुर्वाणो न बुध्यते स करकखादिनी रक्तपुच्छिकेव नश्यति। रक्तपुच्छिका करकं खादित्वा म्रियते इति विश्वासः । प्राप्तस्याधिकवाञ्छा लोभः । अप्राप्तस्य वाञ्छा कामः। इति महेश्वरतीर्थः । करकानत्तीति करकात् ।

वसतो दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ।
किं नु हत्वा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६
न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ।
ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥ ७
अवश्यं लभते कर्ता फलं पापस्य कर्मणः ।
घोरं पर्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८
नचिरात् प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् ।
सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९
पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ।
अहमासादितो राजा प्राणान् हन्तुं निशाचर ॥ १०
अद्य हि त्वां मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११
ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ।
तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२
अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः ।
निरयस्थं विमानस्था ये त्वया हिंसिताः पुरा ॥ १३
प्रहर त्वं यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ।
अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४
एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्छितः ॥ १५
प्राकृतान् राक्षसान् हत्वा युद्धे दशरथात्मज ।
आत्मना कथमात्मानमप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६
विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः ।
कथयन्ति न ते किंचित् तेजसा स्वेन गर्विताः ॥ १७
प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः ।
निरर्थकं विकत्थन्ते यथा राम विकत्थसे ॥ १८
कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोऽभिधास्यति ।
मृत्युकाले हि संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९

मृत्युकाले संप्राप्ते वीरः कः समरे कुलं कथयन् अप्रस्तुते समये स्वयमात्मान स्तौति ?

सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् ।
सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २०

स्वर्णवद् भासमानो दर्भाग्निर्यथा क्षणान्तरे नश्यति तथा कत्थनेन त्वथा लघुत्वं सर्वथा प्रदर्शितम् ।

ननु [+] मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम् ।
धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१

[+] न तु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव ।
त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२
कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ।
अस्तं गच्छेद्धि सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ।
त्वद्विनाशात् करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धस्तां गदां परमाङ्गदाम् ।
खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥ २५

परमाङ्गदाम् उत्तमवलयविभूषिताम् ।

खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ।
भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात् तत्समीपतः ॥ २६
तामापतन्तीं ज्वलितां मृत्युपाशोपमां गदाम् ।
अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७
सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ।
गदा मन्त्रौषधिबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टाविंशः संर्गः।

२९

भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः ।
स्मयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १
एतत् ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ।
शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमुपगर्जसि ॥ २
एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता ।
अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ॥ ३
यत् त्वयोक्तं विनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम् ।
राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४
नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः ।
प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५
अद्य ते भिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् ।
विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६
पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः ।
स्वप्स्यसे गां समाश्लिष्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७
प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने ।
भविष्यन्त्यशरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८
जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९
अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो हतबान्धवाः ।
बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १०
अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निशाचर ।
अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११

अनुरूपकुलाः तव सदृशकुले जाताः ।

नृशंसशील क्षुद्रात्मन् नित्यं ब्राह्मणकण्टक ।
त्वत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२
तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे ।
खरो निर्भर्त्सयामास रोषात् खरतरस्वनः ॥ १३
दृढं खल्ववलिप्तोऽसि भयेष्वपि च निर्भयः ।
वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे ॥ १४
कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये ।
कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तषडिन्द्रियाः ॥ १५

निरस्तषडिन्द्रियाः निरस्तषड्ज्ञानेन्द्रियाः ।

त्वक् रसना चक्षुस् कर्णः घ्राणं मनश्च ।

एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटिं ततः ।
स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥ १६
रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ।
स तमुत्पाटयामास संदश्य दशनच्छदम् ॥ १७
तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनर्दित्वा महाबलः ।
राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८
तमापतन्तं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् ।
रोषमाहारयत् तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९
जातस्वेदस्ततो रामो रोषाद् रक्तान्तलोचनः ।
निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २०
तस्य बाणान्तराद् रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् ।
गिरेः प्रस्रवणस्येव तोयधारापरिस्रवः ॥ २१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विह्वलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ।
मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद् द्रुतम् ॥ २२
तमापतन्तं संरब्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् ।
अपासर्पद् द्वित्रिपदं + किंचित्त्वरितविक्रमः ॥ २३

तमापतन्तं आपतन्तं तं दृष्ट्वा। त्वरितविक्रमः त्वरितपादविन्यासेन ।

ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ।
खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४
स तं++ दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ।
संदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५
स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिःस्वनः ।
रामेण धनुरुद्यम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६
स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना ।
रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्धकः ॥ २७
स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा ।
बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८

बलो वा बल इव ।

ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ।
सभाज्य मुदिता राममिदं वचनमब्रुवन् ॥ २९
एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ।
शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ ३०
आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ।
एषां वधार्थं क्रूराणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ ३१
तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ।
सुखं धर्मं चरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः ॥ ३२
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया ।
गिरिदुर्गाद् विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ॥ ३३
ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः ।
प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिवादितः ॥ ३४
तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् ।
बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषष्वजे ॥ ३५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः।

+ अपासर्पत् प्रतिपदं ++ तद्

३०*

ततः शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १
दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसं रणे ।
दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदोपमा ॥ २
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ।
जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ।
उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४
आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ।
रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ।
अजेयं समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६
देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ।
ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७

ऐरावतश्चतुर्दन्तः ।

विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ।
विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणलक्षितम् ॥ ८

विंशद्भुजं विंशतिभुजम् ।

स्निग्धवैदूर्यसंकाशं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ।
सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९
विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे ।
आहताङ्गं समस्तैश्च देवप्रहरणैस्तथा ॥ १०
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ।
क्षेप्तारं पर्वताग्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ ११
उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ।
सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ १२
पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ।
तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः ॥ १३

वासुकिं पराजित्य तक्षकस्य भार्यां बलाज्जहार ।

* दृश्यतां परिशिष्टम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत् सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस ।
वीर्ये युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ॥ १५
एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ।
शृणु तत् कर्म साहाय्ये यत् कार्यं वचनान्मम ॥ १६
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ।
आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १७
त्वां तु निस्संशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् ।
गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति ॥ १८
ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् ।
निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव ॥ १९

अपाये दूरगमने ।

ततः पश्चात् सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते ।
विस्रब्धं प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २०
तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ।
शुष्कं समभवद् वक्त्रं परित्रस्तो बभूव च ॥ २१
स रावणं त्रस्तविषण्णचेता
महावने रामपराक्रमज्ञः ।
कृताञ्जलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं
हितं च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः।

३५

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २
न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ।
अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३
अपि स्वस्ति भवेत् तात सर्वेषां भुवि रक्षसाम् ।
अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ ४
अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ।
अपि सीतानिमित्तं च न भवेद् व्यसनं महत् ॥ ५
अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ।
न विनश्येत् पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६
त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुश्शीलः पापमन्त्रितः ।
आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७
न च पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथंचन ।
न लुब्धो न च दुश्शीलो न च क्षत्रियपांसनः ॥ ८
न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दवर्धनः ।
न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वेषां च हिते रतः ॥ ९
वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ।
करिष्यामीति धर्मात्मा ततः प्रव्रजितो वनम् ॥ १०
कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ।
हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११
न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान् नाजितेन्द्रियः ।
अनृतं दुःश्रुतं [+] चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२
रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥ १३
कथं त्वं तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४
शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५
धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ।
चापबाणधरं वीरं शत्रुसेनाप्रहारिणम् [++] ॥ १६
राज्यं सुखं च संत्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ।
नात्यासादयितुं तात रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७
अप्रमेयं हि तत् तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ।
दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ १९
किमुद्यमं व्यर्थमिमं कृत्वा ते राक्षसाधिप ।
दृष्टश्चेत् त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ।
जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥[3+] २०

[+] न श्रुतं [++] अपहारिणम् [3+] पङ्क्तिर्ग्राह्या।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स सर्वैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरस्कृतैः ।
मन्त्रयित्वा तु धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २१
दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ।
आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ।
हितं हि तव निश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २२

स त्वं तादृशस्त्वम् । तस्मात् त्वम् । क्षमं समर्थम् ।

अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे
समागमं कोसलराजसूनुना ।
इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं
क्षमं च युक्तं च निशाचराधिप ॥ २३

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः।

३६

कदाचिदप्यहं वीर्यात् पर्यटन् पृथिवीमिमाम् ।
बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः ॥ १
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः ।
व्यचरं दण्डकारण्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ २
विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ।
स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ ३
अयं रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ।
मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ ४
इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ।
प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ५
ऊनषोडशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः ।
कामं तु मम यत् सैन्यं मया सह गमिष्यति ।
वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रुं तव यथेप्सितम् ॥ ६
इत्येवमुक्तः स मुनी राजानं पुनरब्रवीत् ।
रामान्नान्यद् बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ ७
बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ।
गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ ८
इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् ।
जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ ९
तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ।
बभूवावस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ १०
अजातव्यञ्जनः श्रीमान् बालः श्यामः शुभेक्षणः ।
एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ ११

एकवस्त्रधरः ब्रह्मचारी एकवस्त्रधरः। कनकमालया कनकमालया अलंकृतः । अजातव्यञ्जनः अजातश्मश्रुः ।

शोभयन् दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ।
अदृश्यत तदा रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १२
ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
बली दत्तवरो दर्पादाजगाम तदाश्रमम् ॥ १३

आजगाम । समक्षे च लिट् प्रयुज्यते ।

तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः ।
मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रान्तश्चकार ह ॥ १४
अवजानन्नहं मोहाद् बालोऽयमिति राघवम् ।
विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १५
तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः ।
तेनाहं ताडितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १६
रामस्य शरवेगेन निरस्तो भ्रान्तचेतनः ।
पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि ।
प्राप्य संज्ञां चिरात् तात लङ्कां प्रतिगतः पुरीम् ॥ १७
एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः ।
अकृतास्त्रेण रामेण बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ १८
तन्मया वार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहम् ।
करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्य नशिष्यसि ॥ १९
क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवशालिनाम् ।
रक्षसां चैव संतापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥ २०
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभूषिताम् ।
द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अकुर्वन्तोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ।
परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ २२

नागह्रदे सर्पयुते ह्रदे ।

दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान् दिव्याभरणभूषितान् ।
द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात् तु राक्षसान् ॥२३
हृतदारान् सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः ।
हतशेषानशरणान् द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २४
शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् ।
प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वमसंशयम् ॥ २५
प्रमदानां सहस्राणि तव राजन् परिग्रहः ।
भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षस ॥ २६
मानं वृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ २७
निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं
प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि ।
गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो
यमक्षयं रामशरात्तजीवितः ॥ २८

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः।

३७

एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित् तेन संयुगे ।
इदानीमपि यद् वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम् ॥ १
राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथाकृतः ।
सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ २

तथाकृतोऽप्यनिर्विण्णोऽहं मृगरूपाभ्यां द्वाभ्यां राक्षसाभ्यां सहितो दण्डकावनं प्राविशम् ।

दीप्तजिह्वो महाकायस्तीक्ष्णशृङ्गो महाबलः ।
व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३
अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ।
अत्यन्तघोरो व्यचरं[+] तापसांस्तान् प्रधर्षयन् ॥ ४
निहत्य दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ।
रुधिराणि पिबंस्तेषां तथा मांसानि भक्षयन् ॥ ५

[+] व्यचरन्

ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान् ।
तदा रुधिरमत्तोऽहं व्यचरं दण्डकावनम् ॥ ६
तदाहं दण्डकारण्ये विचरन् धर्मदूषकः ।
आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितम् ॥ ७
वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ।
तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ८
सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ।
तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ९

ज्ञात्वा मत्वा ।

अभ्यधावं सुसंक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ।
जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् ॥ १०
तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ।
विकृष्य बलवच्चापं सुपर्णानिलतुल्यगाः ॥ ११
ते बाणा वज्रसंकाशाः सुघोरा रक्तभोजनाः ।
आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः संनतपर्वणः ॥ १२
पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ।
समुत्क्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥१३

सन्नतपर्वणः सन्नतपर्वाणः । प्रथमार्थे द्वितीया इति महेश्वरतीर्थः। अहं रामपराक्रमं जानामि। दृष्टभयो वञ्चनानिपुणश्च । तस्मात् समुत्क्रान्तः शरान्मुक्त आसम्। तावुभौ राक्षसौ तु हतौ । पराक्रमज्ञो रामस्य रामपराक्रमज्ञः। एकदेशान्वयः।

शरेण मुक्तो रामस्य कथंचित् प्राप्य जीवितम् ।
इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १४
वृक्षे वृक्षे हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।
गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १५
अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण ।
रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १६
राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसेश्वर ।
दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामि विचेतनः ॥ १७
रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।
रत्नानि च रथाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ॥ १८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ रकारप्रयोगमार्षं कथयतः। परन्तु तत्त्वबोधिनीबालमनोरमाकारौ साधुं मन्येते। ३-३-१०८ वार्तिकम् ।

अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ।
रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु राक्षस ।
न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ १९

तेन युद्धं न ते क्षमम् । एतावदुक्तोऽपि यदि रामेण रणं चिकीर्षसि युध्यस्व विरम वा । यदि मां जीवन्तमिच्छसि रामविषयं मे मा वद ।

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया
यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ।
सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे
हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २०

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः।

३८

मारीचेन तु तद् वाक्यं क्षमं युक्तं च रावणः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १
तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २
यत् किलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते ।
वाक्यं निष्फलमत्यर्थं बीजमुप्तमिवोषरे ॥ ३
त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे ।
पापशीलस्य मूर्खस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४
यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ।
स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५
अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ।
प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६
एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच वर्तते ।
न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७
दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ।
अपायं वाप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८
संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ।
उद्यताञ्जलिना राज्ञो य इच्छेद् भूतिमात्मनः ॥ ९
वाक्यमप्रतिकूलं तु मृदुपूर्वं शुभं हितम् ।
उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १०
सावमर्दं तु यद् वाक्यं मारीच हितमुच्यते ।
नाभिनन्दति तद् राजा मानार्हो मानवर्जितम् ॥ ११
पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १२
औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ।
धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥+ १३
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः।
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमास्थितः ॥ १४
अभ्यागतं मां दौरात्म्यात् परुषं वदसीदृशम्
गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमं चात्मनि राक्षस ।
अस्मिंस्तु स भवान् कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हति ॥ १५
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ।
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १६
त्वां तु मायामृगं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया ।
आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १७
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ।
आनयिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ १८
एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेच्छं गच्छ राक्षस ।
राज्यस्यार्धं प्रदास्यामि मारीच तव सुव्रत ॥ १९
गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ।
प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम् ।
लङ्कां प्रतिगमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २०
एतत् कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि ।
राज्ञो हि प्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २१
आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते
मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य ।
एतद् यथावत् परिगृह्य बुद्ध्या
यदत्र पथ्यं कुरु तत् तथा त्वम् ॥२२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः।

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३९

आज्ञप्तो राजवद्वाक्यं प्रतिकूलं निशाचरः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥ १
केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ।
सपुत्रस्य सराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २
करस्त्वया सुखिना राजन् नाभिनन्दति पापकृत् ।
केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३
शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचर ।
इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४
केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना ।
यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५
वध्याः खलु न हन्यन्ते सचिवास्तव रावण ।
ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६
अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः ।
निग्राह्यः सर्वथा सद्भिर्न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७
धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ।
स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८
विपर्यये तु तत् सर्वं व्यर्थं भवति रावण ।
व्यसनं स्वामिवैगुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९
राजमूलो हि धर्मश्च जयश्च जयतां वर ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्यो नराधिपः ॥ १०
राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ।
न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११
ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै ।
विषमेषु रथाः शीघ्रं मन्दसारथयो यथा ॥ १२

सह तेन सह तेन राज्ञा।

बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ।
परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३
स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ।
रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥ १४
अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ।
येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५
तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं त्वया।
अत्र किं शोभनं यत् त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६

यत्तव सीतापहरणरूपो घोरो निश्चयः प्राप्तः स काकतालीयः। महदिदमशोभनं यत् ससैन्यस्त्वं विनशिष्यसि । मया इति पाठान्तरम्। तत्र घोर ममास्मिन् कर्मणि प्रवर्तनम्।

मां निहत्य तु रामोऽसौ नचिरात् त्वां वधिष्यति ।
अनेन कृतकृत्योऽस्मि म्रिये यदरिणा हतः ॥ १७
दर्शनादेव रामस्य हतं मामुपधारय ।
आत्मानं च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८
आनयिष्यसि चेत् सीतामाश्रमात् सहितो मया ।
नैव त्वमसि नैवाहं नैव लङ्का न राक्षसाः ॥ १९
निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा
न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ।
परेतकल्पा हि गतायुषो नरा
हितं न गृह्णन्ति सुहृद्विरीरितम् ॥
२०

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

४०

एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः ।
गच्छावेत्यब्रवीद् दीनो भयाद् रात्रिंचरप्रभोः ॥ १
दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ।
मद्वधोद्यतशस्त्रेण विनष्टं जीवितं च मे ॥ २
किं नु [+] कर्तुं मया शक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ३
प्रहृष्टस्त्वभवत् तेन वचनेन स राक्षसः ।
परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
एतच्छौण्डीर्ययुक्तं ते मच्छन्दादिव भाषितम् ।
इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो निशाचरः ॥ ५

मच्छन्दात्। मदनुरोधात्

आरुह्यतामयं शीघ्रं खगो रत्नविभूषितः ।
मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ६
ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ।
आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ॥ ७

[+] तु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च ।
गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ८
समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ।
ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ९
अवतीर्य रथात् तस्मात् ततः काञ्चनभूषणात् ।
हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १०
एतद् रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ।
क्रियतां तत् सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ ११
स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ।
मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ १२
मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः ।
रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ १३
किंचिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलनिभोदरः ।
मधूकनिभपार्श्वश्च कञ्चकिञ्चल्कसन्निभः ॥ १४
वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः ।
इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजता[+] ॥ १५
मनोहरः[++] स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः ।
क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥ १६
वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदं च तत् ।
मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ॥ १७
प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ।
विचरन् गच्छते सम्यक् शाद्वलानि समन्ततः ॥ १८
रूप्यबिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा च प्रियदर्शनः ।
विटपीनां किसलयान् भङ्क्त्वादन् विचचार ह ॥ १९

विटपीनामिति दीर्घश्छान्दसः । किसलयान् पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । इति गोविन्दराजः।

कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ।
समाश्रयन् मन्दगतिः सीतासंदर्शनं तदा ॥ २०
राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः ।
रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २१
पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः ।
गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २२
विक्रीडंश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निषीदति ।
आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २३
मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते ।
सीतादर्शनमाकाङ्क्षन् राक्षसो मृगतां गतः ।
परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ॥ २४
समुद्वीक्ष्य च सर्वे ते मृगा येऽन्ये वनेचराः ।
उपगम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २५
राक्षसः सोऽपि तान् वन्यान् मृगान् मृगवधे रतः ।
प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥ २६
तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ।
कुसुमापचये व्यग्रा पादपानभ्यवर्तत [+] ॥ २७
कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ २८
कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ।
अनर्हारण्यवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ।
मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ॥ २९
तं वै रुचिरदन्तोष्ठी [++] रूप्यधातुतनूरुहम् ।
विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ ३०
स च तां रामदयितां पश्यन् मायामयो मृगः ।
विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद् वनम् ॥ ३१
अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तं नानारत्नमयं मृगम् ।
विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः।

४१

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमानि विचिन्वती ।
हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १
प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी ।
भर्तारमथ चक्रन्द[3+] लक्ष्मणं चापि[4+] सायुधम् ॥ २
तयाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ।
वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ३

[+] विराजितः [++] मनोहर

[+] नत्यवर्तत [++]दन्तोष्ठं [3+]अपि चाक्रन्दत् [4+]चैव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ।
तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ४
चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ।
अनेन निहता राम राजानः कामरूपिणा ॥ ५
अस्य मायाविदो मायामृगरूपमिदं कृतम् ।
भानुमत् पुरुषव्याघ्र गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ६
मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ।
जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ७
एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता ।
उवाच सीता संहृष्टा छद्मना हृतचेतना ॥ ८
आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ।
आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ ९
इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ।
मृगाश्चरन्ति सहिताश्चमराः सृमरास्तथा ॥ १०
ऋक्षाः पृषतसंघाश्च वानराः किंनरास्तथा ।
विचरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा मनोहराः [+] ॥ ११
न चास्य सदृशो राजन् दृष्टपूर्वो मृगः पुरा ।
तेजसा क्षमया दीप्त्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १२
नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नबिन्दुसमाचितः ।
द्योतयन् वनमव्यग्रं शोभते शशिसन्निभः ॥ १३
अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना ।
मृगोऽद्भुतो विचित्रोऽसौ हृदयं हरतीव मे ॥ १४
यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ।
आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १५
समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां च नः पुनः ।
अन्तःपुरविभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १६
भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो ।
मृगरूपमिदं दिव्यं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १७

आर्यपुत्रस्य आर्यपुत्रस्य तव ।

जीवन् न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ।
अजिनं नरशार्दूल रुचिरं मे भविष्यति ॥ १८

[+] महाबलाः

निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ।
शष्पबृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ १९

कोमलतृणबृस्यामास्तृतायामस्य निहतस्य स्वर्णमयत्वचि उपवेष्टुमिच्छामि ।

कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ।
वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २०
तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा ।
तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ।
बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ २१
एवं सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम् ।
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २२
पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहां मृगगतामिमाम् ।
रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २३
न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये ।
कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित् समो मृगः ॥ २४
प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः ।
शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः ॥ २५
पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ।
जिह्वां मुखान्निस्सरन्तीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ २६
मसारगल्वर्कमुखः शङ्खमुक्तानिभोदरः ।
कस्य नामानिरूप्योऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥ २७

इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारमुखसंपुटः शङ्खमुक्तानिभोदरो वर्णनाशक्योऽसौ मृगः कस्य मनो न लोभयेत्?

कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयप्रभम् ।
नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ॥ २८
मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थं च धन्विनः ।
घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ २९
धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ।
धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३०
तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ।
मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अरण्येषु लभ्यं सर्वं धनं नृणां तथा भवति यथा मानवानां मनःसंकल्पिता अफला अर्थाः सर्वे शुक्रस्य कोशं पूरयन्ति । इयं पुराणप्रसिद्धिः ।

अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ।
तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याश्च लक्ष्मण ॥ ३२

अर्थी येनार्थसंपादनप्रयत्नेनाविचारयन् पुरो गच्छति तमेवार्थमर्थशास्त्रज्ञा अर्थसंपादननिपुणा-श्चार्थं प्राहुः ।

एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये काञ्चनत्वचि ।
उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३३

त्वक्छब्दस्य पुंलिङ्गत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः।

न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ।
भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥ ३४
एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः ।
उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३५

कदलीप्रियकप्रवेण्यविमृगचर्माणि मृदुत्वे अस्य चर्मणः समानि न सन्ति। तारामृगः आकाशे मृगशिरोन-क्षत्ररूपो मृगः ।

यदि वायं तथा यन्मां भवेद् वदसि लक्ष्मण ।
मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३६
एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना ।
वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुंगवाः ॥ ३७
उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ।
निहताः परमेष्वासास्तस्माद् वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ३८
पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः ।
उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ३९
स कदाचिच्चिराल्लोभादाससाद[+] महामुनिम् ।
अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूव ह ॥ ४०
समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम् ।
उत्स्मयित्वा तु भगवान् वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४१

[+] लोके आससाद

उदरं विदार्य पुनरुत्थातुं पूर्वरूपं कर्तुकामं तं वातापिं भगवानगस्त्यो विहस्येदमब्रवीत् ।

त्वयाविगण्य वातापे परिभूताश्च तेजसा ।
जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४२
एवं तन्न भवेद् रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण ।
मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ ४३

यो राक्षसो धर्मनित्यं जितेन्द्रियं मद्विधमभियु-ञ्जीत स मामासाद्य वातापिवन्न जीवेत् ।

भवेद्धतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मा गतः ॥ ४४
इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् ।
अस्यामायत्तमस्माकं यत् कृत्यं रघुनन्दन ॥ ४५
अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यथवा मृगम् ।
यावद् गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं द्रुतम् ॥ ४६

मा गतः। गत्यर्था धातवः प्राप्त्यर्थाश्च भवेयुः। बाल १८.१०, २९.४, ६८.८ सुं १.१०९. आनयितुम् । इदं णय गतौ धातुभवं स्यात् ।

पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतस्पृहाम् ।
त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ ४७
अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ।
यावत् पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम् ।
हत्वैतच्चर्म आदाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ॥ ४८
प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ।
भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मैथिलीं
प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ४९

प्रदक्षिणेन समर्थेन ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः।

४२

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ।
बबन्धासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् ॥ १
ततस्त्रिविनतं चापमादायात्मविभूषणम् ।
आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गृहीत्वा विनतं चैव चापं हाटकभूषितम् इति cr अधःसूचिकायां प्रथमपादपदानां पाठान्तराणि।

तं वञ्चयानो राजेन्द्रमापतन्तं निरीक्ष्य वै ।
बभूवान्तर्हितस्त्रासात् पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥ ३

वञ्चयानः । अनित्यो मकारागमः। रघु १९.५० मल्लिनाथः। वञ्चयमानः।

बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ।
तं स पश्यति रूपेण द्योतमानमिवाग्रतः ॥ ४
अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिर्महावने ।
अतिवृत्तमिषोः पाताल्लोभयानं कदाचन ॥ ५
शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरे ।
दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥ ६
छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम् ।
मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात् प्रकाशते ॥ ७
दर्शनादर्शनेनैव सोऽपाकर्षत राघवम् ।
आसीत् क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ॥ ८
अथावतस्थे सुश्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ।
मृगैः परिवृतो वन्यैरदूरात् प्रत्यदृश्यत ॥ ९
दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ।
संधाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद् बली ॥ १०
तमेव मृगमुद्दिश्य तं शरं राघवः शितम्[+] ।
मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ११

मृगं प्रति रामो ब्रह्मास्त्रं किं मुमोचेति न ज्ञायते काके च सु.३६.२६.

शरीरं [++]मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ।
मारीचस्यैव हृदयं विभेदाशनिसन्निभः ॥ १२
तालमात्रमथोत्पत्य न्यपतत् स शरातुरः ।
व्यनदद् भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ।
म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ १३
संप्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ।
सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १४
तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन हि ।
मृगरूपं तु तत् त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ।
चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ १५
ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ।
हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ १६
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं घोरदर्शनम् ।
जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ १७
हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य तु महास्वरम् ।
ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ १८
लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ।
इति संचिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ १९
तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ।
राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरम् ॥ २०
निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ।
त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखस्तदा ॥ २१

एष श्लोकः क्वचिन्न विद्यते इति cr.

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः।

४३

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।
उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १
न हि मे जीवितं स्थाने हृदयं वावतिष्ठते ।
क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २
आक्रन्दमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि ।
तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् ॥ ३
रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ।
न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ ४

आज्ञाय विज्ञाय ।

तमुवाच ततस्तत्र कुपिता जनकात्मजा ।
सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवत् ॥ ५
यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ।
इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते ॥ ६
व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ।
तेन तिष्ठसि विस्रब्धस्तमपश्यन् महाद्युतिम् ॥ ७

[+] ज्वलन्तमिव पन्नगम् [++] स भृशं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ।
कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ ८

राम एवास्माकं मुख्यः । तमनुसृत्य त्वमिहागतोऽसि । तस्मिन् रामे संशयं प्राप्ते मयेह त्वया रक्षितया किं प्रयोजनम् ?

इति ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकपरिप्लुताम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ॥ ९
देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ।
राक्षसेषु पिशाचेषु किंनरेषु मृगेषु च ॥ १०
दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ।
यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् ॥ ११
अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
न त्वामस्मिन् वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ १२
अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ।
त्रिभिर्लोकैः समुद्युक्तैः सेश्वरैः सामरैरपि ॥ १३
हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु संतापस्त्यज्यतामयम् ।
आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ॥ १४
न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः ।
गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ॥ १५

दैवतशब्दः पुंलिङ्गे प्रयुक्तः । तथा मृच्छकटिके ९.१५ श्लोके च । मायया केनचित् कृतः इति पाठान्तरम् ।

न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना ।
रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ १६
कृतवैराश्च कल्याणि वयमेतैर्निशाचरैः ।
खरस्य निधने देवि जनस्थानवधं प्रति ॥ १७
राक्षसा विविधा वाचो विसृजन्ति महावने ।
हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १८
लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ १९
अकार्यकरणारम्भ * नृशंस कुलपांसन ।
अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् * ॥ २०
नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद् भवेत् ।
त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २१
सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ।
मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ।
तन्न सिध्यति सौमित्रे तव वा भरतस्य वा ॥** २२
कथमिन्दीवरश्यामं रामं पद्मनिभेक्षणम् ।
उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम् ॥ २३
समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्ये न संशयः ।
रामं विना क्षणमपि न हि जीवामि भूतले ॥ २४
इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिर्विजितेन्द्रियः ॥ २५
उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ।
वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ २६
स्वभावस्त्वेष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते ।
विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ २७
उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः ।
न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया ॥ २८
धिक् त्वामद्य प्रणश्य त्वं यन्मामेवं विशङ्कसे ।
स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम् ॥ २९
गमिष्ये यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने ।
रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ॥ ३०
निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ।
अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३१
लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदती जनकात्मजा ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥ ३२
गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि विना रामेण लक्ष्मण ।
आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३३

विषमे पर्वताग्राद्युन्नतप्रदेशात् अधःपतनेन ।

पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
न त्वहं राघवादन्यं पदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३४

* अनार्य करुणारम्भ । अनार्याकरुणारम्भ इति गोविन्दराजः पठति ।

* तेनैतानि प्रभाषसे । ** पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति लक्ष्मणमाक्रुश्य सीता दुःखसमन्विता ।
पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३५
तामार्तरूपां विमना रुदन्तीं
सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ।
आश्वासयामास न चैव भर्तु -
स्तं भ्रातरं किंचिदुवाच सीता ॥ ३६
ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः
कृताञ्जलिः किंचिदभिप्रणम्य ।
अन्वीक्षमाणो [+]बहुशश्च मैथिलीं
जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ३७

संप्रति प्रचलितेषु चलच्चित्रादिरामायणेषु अत्र लक्ष्मणो भूम्यां रेखात्रयं कृत्वा कथंचिदपि तन्नातिक्रमितव्यमिति सीतामादिशति । इयं घटना कस्मिन्नपि वाल्मीकिरामायणे न विद्यते ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

४४

तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ।
स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥ १
तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ।
अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृक् ॥ २
श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही ।
वामे चांसे ऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ।
परिव्राजकरूपेण वैदेहीं समुपागमत् ॥ ३

उपानही इति आर्षः इति गोविन्दराजः । कमण्डलु शब्दस्य स्त्रीत्वमपि आर्षं दृश्यते।

तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ।
रहितां सूर्यचन्द्राभ्यां संध्यामिव महत् तमः ॥ ४
तामपश्यत् ततो बालां रामपत्नीं[++] यशस्विनीम् ।
रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद् भृशदारुणः ॥ ५

भृशदारुणो रावणो रामपत्नीं बालां सीतां शशिना हीनां रोहिणीमङ्गारकः शनैश्चरो वा क्रूरो ग्रह इवापश्यत्।

[+] अवेक्षमाणो [++] राजपुत्रीं

तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानरुहा द्रुमाः ।
समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ॥ ६
शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ।
स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद् गोदावरी नदी ॥ ७
रामस्य त्वन्तरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ।
उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ ८
अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ।
अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ ९

अभव्यः अमङ्गलस्वभावः । भव्यरूपेण मङ्गललक्ष्येण संन्यासिरूपेण ।

स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ।
अतिष्ठत् प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १०
शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ ११
स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ।
अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः ॥ १२
स मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १३
तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ।
विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १४
का त्वं काञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि ।
कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव च बिभ्रती ॥ १५

उत्तमां त्रिलोकानां त्रिलोकसुन्दरीम्। काञ्चनवर्णाभे! पीतकौशेयवासिनि ! (पद्मतुल्यमुखनेत्रपाणिपादयुता) त्वं शुभपद्ममालिनी पद्मलतेव भाससे । का त्वम् ?

ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ।
भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १६

ह्रीः विष्णुपत्नी भूमिः। ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतेः इति गोविन्दराजः । भूतिः ऐश्वर्याधिष्ठानदेवता।

समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ।
विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ॥ १८
एतावुपचितौ वृत्तौ सहितौ संप्रगल्भितौ ।
पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धतालफलोपमौ ।
मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ १९

संप्रगल्भितौ पुष्टौ । प्रवेकः श्रेष्ठः ।

चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।
मनो हरसि मे रामे नदी कूलमिवाम्भसा ॥ २०
करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी ।
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी ।
नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ २१

एवंरूपा स्त्री महीतले मया न दृष्टपूर्वा । देवी गन्धर्वी यक्षी किंनरी वा एवंरूपा न दृष्टपूर्वा । करान्तमितमध्या मुष्टिग्राह्यमध्या ।

रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते ।
इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्माथयन्ति मे ॥ २२
सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ।
राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥ २३

सा तादृशी त्वम् । प्रतिक्राम अरण्यादन्यत्र गच्छ।

प्रासादाग्र्याणि रम्याणि नगरोपवनानि च ।
सम्पन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ २४

आचरितुं संचरितुम् ।

वरं माल्यं वरं पानं वरं वस्त्रं च शोभने ।
भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ २५

माल्यं पानं वस्त्रं च त्वदुपभुक्तमेव वरं मन्ये । तव संगतमेव पुरुषं वरं भर्तारं मन्ये ।

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते ।
वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ २६
नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा न च किंनराः ।
राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता ॥ २७
इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगास्तथा ।
ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे ॥ २८
मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥ २९
कासि कस्य कुतश्च त्वं किंनिमित्तं च दण्डकान् ।
एका चरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान् ॥ ३०
इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ।
द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३१
उपानीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च ।
अब्रवीत् सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३२

सौम्यदर्शनं सौम्यवद् दृश्यमानम् । सिद्धं भोजनं सिद्धम् ।

द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली
तमागतं पात्रकुसुम्भधारिणम् ।
अशक्यमुद्द्वेष्टुमपायदर्शनं +
न्यमन्त्रयद् ब्राह्मणवत् तमङ्गना ॥ ३३

कुसुम्भं रक्तवस्त्रम्। अपायदर्शनम् अनर्थकरणे निश्चितमतिम् । उद्द्वेष्टु द्वेष्टुम् ।

इयं वृसी ब्राह्मण काममास्यता -
मिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ।
इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं
त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३४
निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं
नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ।
प्रसह्य तस्या हरणे धृतं मनः
समर्पयदात्मबधाय रावणः ॥ ३५

समार्पयत् स्वात्मवधाय इति समर्पयामास वधाय इति पाठान्तेर । समर्पयद् इति Cr notes पठति। समर्पयत् समार्पयत् ।

ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं
प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ।
निरीक्षमाणा हरितं ददर्श त -
न्महद् वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

+ उपायदर्शनात् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४५

रावणेन तु वैदेही तदा पृष्टा जिहीर्षुणा ।
परिव्राजकरूपेण शशंसात्मानमात्मना ॥ १

शशंसात्मानमात्मना स्वयं स्वपरिचयमकथयत्।

ब्राह्मणश्चातिथिश्चैष अनुक्तो हि शपेत माम् ।
इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २

एष अनुक्तो एषोऽनुक्तो ।

दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ।
सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामभार्या द्विजोत्तम ॥ ३
संवत्सरं चाध्युषिता राघवस्य निवेशने ।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४

विवाहानन्तरं सीतारामौ संवत्सरमयोध्याया-मूषतुः। सप्तदशवर्षो रामो राज्यविवासकाले। ऊनषोडशवर्षो (बाल १९.२) विश्वामित्रेण सह गमनकाले। पठ्यतां मम निबन्धः सीतारामवयोनिर्णयः। सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः। २००५.

ततः संवत्सरादूर्ध्वं सममन्यत मे पतिम् ।
अभिषेचयितुं राजा समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५
तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
कैकेयी नाम भर्तारं ममार्या याचते वरम् ॥ ६

ममार्या मम पूज्या श्वश्रूः। याचते याचते स्म अयाचत। कथने भूते लट्।

प्रतिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ।
मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ।
द्वावयाचत भर्तारं सत्यसंधं नृपोत्तमम् ॥ ७

कैकेयी मम श्वशुरं स्वपूर्वकृतोपकारेण निर्बध्य सत्यसंधं भर्तारं मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेकं द्वौ वरावयाचत ।

नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्येऽहं कदाचन ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ८
इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स मानदः ।
अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञां चकार सा ॥ ९

अन्वर्थैरर्थैः यथार्थैर्धनैः ।

मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ।
रामेति प्रथितो लोके गुणवान् सत्यवाक् शुचिः ।
विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ॥ १०

अयं श्लोकः (मम ... रतः) त्यक्तुं शक्यते इति cr notes लिखति। दृश्यतां परिशिष्टम्।

अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ।
कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच द्रुतं वचः ॥ ११
तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ।
भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ॥ १२
त्वया तु खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ॥ १३
तथेत्युवाच तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ।
चकार तद् वचस्तस्या मम भर्ता दृढव्रतः ॥ १४
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ।
एतद् ब्राह्मण रामस्य व्रतं ध्रुवमनुत्तमम् ॥ १५
तस्य भ्राता तु वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ।
रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ॥ १६
स भ्राता लक्ष्मणो नाम धर्मचारी दृढव्रतः ।
अन्वगच्छद् धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥ १७
ते वयं प्रच्युता राज्यात् कैकेय्यास्तु कृते त्रयः ।
विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा ॥ १८
समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया ।
आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥ १९
स त्वं नाम च गोत्रं च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः ।
एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ॥ २०

स त्वं तस्मात् त्वम्। गोत्रं कुलं पूर्वाश्रमनामगोत्रप्रश्नोऽयमिति गोविन्दराजः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं बुवत्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः ।
प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥ २१
येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरपन्नगाः ।
अहं स रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ॥ २२
त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् ।
रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ॥ २३

अनिन्दिते श्लाघ्ये ।

बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ।
सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २४
लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ।
सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा गिरिमूर्धनि ॥ २५
तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विचरिष्यसि ।
न चास्यारण्यवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ॥ २६
पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।
सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ २७
रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ।
प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ २८
महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ २९
महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३०

सिंहविक्रान्तगामिनं सिंहगमनसदृशगमनम् ।

पूर्णचन्द्राननं वीरं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३१
त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३२
पादपान् काञ्चनान् नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ।
राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण ॥ ३३

आसन्नमरणा वृक्षान् स्वर्णमयान् पश्यन्तीति प्रसिद्धिः इति गोविन्दराजः ।

क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ।
आशीविषस्य वदनाद् दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३४
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥ ३५
त्वं क्षुरं जिह्वया लेक्षि सूच्या स्पृशसि लोचने ।+
राघवस्य प्रियां भार्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ३६
अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ।
सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ।
यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ ३७
अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ।
कल्याणवृत्तां रामस्य यो भार्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ३८

मम भार्या भवेति रावणः सीतामुक्तवान् । हरणोद्देशं न प्रकटितवान् । हर्तुमिच्छसि इति सीतावचनं तस्याभिप्रायं विज्ञायेति ऊह्यम् ।

अयोमुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि ।
रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ३९
यदन्तरं सिंहशृगालयोर्वने
यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः ।
सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४०

स्यन्दनिका अल्पनदी । सुराग्र्यसौवीरकयोः उत्तमसुरायवाग्वोः । स्यन्दिनिका इति B.D.

यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयो -
र्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ।
यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४१
यदन्तरं वायसवैनतेययो -
र्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ।
यदन्तरं सारसगृध्रयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४२

मद्गुः जलकाकः ।

+ अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेढि च क्षुरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे
रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ ।
हतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये
वज्रं यथा मक्षिकयावगीर्णम् ॥ ४३
इतीव तद् वाक्यमदुष्टभावा
सुदुष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ।
गात्रप्रकम्पाद् व्यथिता बभूव
वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४४
तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां
स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
कुलं बलं नाम च कर्म चात्मनः
समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ४५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः

४६

एवं ब्रुवत्यां सीतायां संरब्धः परुषाक्षरम् ।
ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १
भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्न्यो वरवर्णिनि ।
रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २
यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ।
विद्रवन्ति भयाद् भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३
येन वैश्रवणो भ्राता वैमात्रः कारणान्तरे ।
द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद् रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४
यद्भयार्तः+ परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५
तस्य++ तत् पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ।
वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६
मम संजातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि ।
विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७
यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र भारुतो वाति शङ्कितः ।
तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात् संपद्यते रविः ॥ ८
निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ।
भवन्ति यत्र यत्राहं3+ तिष्ठामि च चरामि च ॥ ९
मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा ।
संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १०
प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजता + ।
हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥ ११
हेमकक्ष्या हर्म्याणि अङ्गणानि च हेममयानि ।
हस्त्यश्वरथसंबाधा तूर्यनादविनादिता ।
सर्वकालफलैर्वृक्षैः++ संकुलोद्यानशोभिता ॥ १२
तत्र त्वं वसती सीते राजपुत्रि मया सह ।
न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनि ॥ १३
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि ।
न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४
स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ञा दशरथेन यः ।
मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो वनम् ॥ १५
तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ।
करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ १६
भ्रष्टराज्येन राज्यभ्रष्टेन। तपस्विना दीनेन ।
सर्वराक्षसभर्तारं कामात् स्वयमिहागतम् ।
न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७
प्रत्याख्याय हि मां भीरु परितापं गमिष्यसि ।
चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी ॥ १८
एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ १९
कथं वैश्रवणं देवं सर्वभूतनमस्कृतम् ।
भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २०
अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ।
येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २१
अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम् ।
न तु रामस्य भार्यां मामपनीयास्ति जीवितम् ॥ २२
जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्ता-
च्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।
न मादृशीं राक्षस धर्षयित्वा
पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २३

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः।

+ मद्भयार्तः ++ यस्य 3+ यत्र तत्राह

+ विराजिता ++ सर्वकामफलैर्वृक्षैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४७

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद् वपुः ॥ १
स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे च ततो भृशम् ।
नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥ २
उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः ।
आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ॥ ३
अर्कं रुन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् ।
कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ॥ ४
एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य शिखिप्रभे ।
क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५

हरिपर्यन्ते पिङ्गलप्रान्ते ।

सद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स रावणः ।
स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६
संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
दशास्यः कार्मुकी बाणी बभूव क्षणदाचरः ॥ ७
स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८
संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः ।
रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९
स तामसितकेशान्तां भास्करस्य प्रभामिव ।
वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १०
त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ।
मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११
मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यस्तव प्रियः ।
नैव चाहं क्वचिद् भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ।
त्यज्यतां मानुषे [+]भावो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ १२
राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ।
कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ॥ १३
यः स्त्रिया वचनाद् राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ।
अस्मिन् व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ १४

[+] मानुषो

इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् ।
जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १५
वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ।
ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १६
तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ।
प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १७
स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ।
प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १८
ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत् तदा ॥ १९
सा गृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ।
रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २०
तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
विवेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २१
ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २२
हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ।
ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २३
जीवितं सुखमर्थांश्च धर्महेतोः परित्यजन् ।
ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २४
ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ।
कथमेवंविधं पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ २५

शास्सि च इति पाठान्तरम्।

न तु[+] सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
कालोऽप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २६

अविनीतस्य कर्मणः फलं सद्यो न दृश्यते। सस्यानां पाकायेव संभवतस्तदपि कालमपेक्षते । अङ्गीभवति सहकारिकारणं भवति।

स कर्म कृतवानेतत् कालोपहतचेतनः ।
जीवितान्तकरं घोरं रामाद् व्यसनमाप्नुहि ॥ २७
हन्तेदानीं सकामास्तु[++] कैकेयी बान्धवैः सह ।
ह्रियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २८

[+] ननु [++] सकामा तु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्रियेयं ह्रियेय ।

आमन्त्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ २९
माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् ।
क्षिप्रं रामाय शंस त्वं + सीतां हरति रावणः ॥ ३०

माल्यवन्तम् पुष्पवन्तम् शिखरिणम् प्रशस्त शिरवरम्। इति गोविन्दराजः ।

हंससारससंघुष्टां वन्दे गोदावरीं नदीम् ।
क्षिप्रं रामाय शंस त्वं ++ सीतां हरति रावणः ॥ ३१
दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे ।
नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३२
यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि निवसन्त्युत ।
सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥ ३३
ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
विवशापहृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३४

ह्रियमाणां मामुद्दिश्य विवशा सीता अपहृतेति शंसत ।

विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ।
आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३५
रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ।
लक्ष्मणाय च तत् सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

४८

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरैक्षद् रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १
ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २
दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रयः ।
जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः ॥ ३
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ।
लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ४

+, ++ शंसध्वं

तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ।
सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ ५
कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ।
रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ।
निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ ६
न तत् समाचरेद् धीरो यत् परोऽस्य विगर्हयेत् ।
यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥ ७
अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ।
व्यवस्यन्त्यनु राजानं धर्म पौलस्त्यनन्दन ॥ ८

अर्थं कामं धर्मं च शास्त्रेषु असम्यङ्निरूपितं शिष्टा राजानमनुसृत्य व्यवस्यन्ति ।

राजा धर्मस्य कामस्य + द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।
धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते । ९

धर्मो वा शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ।

पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर ।
ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ++ ॥ १०

विमानं स्वर्गलोकविमानम् ।

कामं स्वभावो 3+ यो यस्य न स शक्यः प्रमार्जितुम् ।
न हि दुष्टात्मनामार्यमावसत्यालये चिरम् ॥ ११

आर्यं पुण्यं सदुपदेशः ।

विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ।
नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि ॥ १२
यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ।
अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३
अत्र ब्रूहि यथासत्यं को रामस्य व्यतिक्रमः ।
यस्य त्वं लोकनाथस्य हृत्वा भार्यां गमिष्यसि ॥ १४

+ धर्मश्च कामश्च । अस्मिन् पाठे धर्मादिशब्दौः धर्मादि-प्रवर्तकपरौ इति गोविन्दराजः । ++ दुष्कृती
3+ कामस्वभावो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा ।
दहेद् दहनभूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १५
सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्ते नावबुध्यसे ।
ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १६
स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।
तदन्नमुपभोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १७
यत् कृत्वा न भवेद् धर्मो न कीर्तिर्न यशो भुवि ।
शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥ १८

कीर्तिर्विक्रमादिजनिता प्रथा यशः सौजन्यजनिता प्रथेति महेश्वरतीर्थः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि मम जातस्य रावण ।
पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ १९

षष्टिर्वर्षसहस्त्राणि इति पाठान्तरम् ।

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।
तथाप्यादाय वैदेहीं कुशली न गमिष्यसि ॥ २०
न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः ।
हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २१

स्वतः प्रमाणां वेदश्रुतिं यथा न्यायोक्तिभिस्तार्किकादयो न हर्तुं शक्ताः तथा मम पश्यतस्त्वं वैदेहीं न हर्तुं शक्नोषि । परमप्रमाणभूतो वेदो न्यायसम्मतैर्हेतुभिश्च स्थिरीकृतो यथा केनापि न निराक्रियते तथेति च श्लोको व्याख्यातः । श्रुतीम् श्रुतिम् ।

युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ।
शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २२
असकृत् संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः ।
नचिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २३
किं नु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ ।
क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः ॥ २४
न हि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् ।
सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २५
अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ।
जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २६
तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण ।
युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर ।
वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

४९

इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य जटायुषा ।
क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विंशतिदंष्टयः ॥ १
संरक्तनयनः कोपात् तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः ॥ २
स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन् महावने ।
बभूव वातोद्धतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ ३
तद् बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ।
सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ४

माल्यवानिति नाम्ना त्रयः पर्वता रामायणे सन्ति। एको मेरुसमीपे । अन्यो दण्डकारण्ये । अन्यः किष्किन्धासमीपे । एषु द्वयोर्मध्ये प्रवृत्तं युद्धमिवेत्याशयः।

ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ।
अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलः ॥ ५
स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः ।
जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ६
तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान् पतगसत्तमः ॥ ७
अथ क्रोधाद् दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् ।
मृत्युदण्डनिभान् घोराञ् शत्रुमर्दनकाङ्क्षया ॥ ८
स तैर्बाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः ।
बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ९
स राक्षसरथे पश्यञ् जानकीं बाष्पलोचनाम् ।
अचिन्तयित्वा बाणांस्तान् राक्षसं समभिद्रवत् ॥ १०

सः जटायुः । समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् ।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगेश्वरः ॥ ११
तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् ।
पक्षाभ्यां च महातेजा व्यधुनोत् पतगेश्वरः ॥ १२

शरावरं कवचम् ।

काञ्चनोरश्छदान् दिव्यान् पिशाचवदनान् खरान् ।
तांश्चास्य जवसंपन्नाञ्जघान समरे बली ॥ १३
वरं त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्चिषम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह ॥ १४

त्रिवेणुः युगंधर इति गोविन्दराजः।

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ १५
दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् ।
साधु साध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ १६
परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपम् ।
उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ १७

गृह्य गृहीत्वा ।

तं प्रहृष्टं निधायाङ्के गच्छन्तं जनकात्मजाम् ।
गृध्रराजः समुत्पत्य जटायुरिदमब्रवीत् ॥ १८
वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण ।
अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ १९
समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः ।
विषपानं पिबस्येतत् पिपासित इवोदकम् ॥ २०
अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः ।
शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २१
बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ।
वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २२

जलजः मत्स्यः ।

न हि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण ।
धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २३
यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् ।
तस्करावरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ २४
युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ।
शयिष्यसे हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥ २५
परेतकाले पुरुषो यत् कर्म प्रतिपद्यते ।
विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत् ॥ २६
पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः को नु तत् पुमान् ।
कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ २७
एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः ।
निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ २८
तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विरराद समन्ततः ।
अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद् दुष्टवारणम् ॥ २९
विरराद नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् ।
केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३०
स तथा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ।
अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत स राक्षसः ॥ ३१
संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ।
तलेनाभिजघानार्तो जटायुं क्रोधमूर्छितः ॥ ३२
जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः ।
वामबाहून् दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ॥ ३३

अङ्केन पार्श्वेन । ३३ श्लोकः केषुचिद् ग्रन्थेषु न विद्यते इति cr.

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्यवान् ।
मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ॥ ३४
ततो मुहूर्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः ।
राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ३५
तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थेऽथ रावणः ।
पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत्॥३६
स छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ३७
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ।
अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ॥ ३८
तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं
सुपाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यम् ।
ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां
जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ३९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निकाशकल्पं प्रकाशतुल्यम् इति गोविन्दराजः।

ततस्तु तं पत्ररथं महीतले
निपातितं रावणवेगमर्दितम् ।
पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना
रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥४०

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः।

५०

तमल्पजीवितं भूमौ स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ।
ददर्श गृध्रं पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १

एष श्लोकः क्वचिन्नेति cr.

सा तु ताराधिपमुखी रावणेन समीक्ष्य तम् ।
गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ २
निमित्तं लक्षणज्ञानं शकुनिस्वरदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ३
न नूनं राम जानासि महद् व्यसनमात्मनः ।
धावन्ति नूनं काकुत्स्थ मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ४
त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वराङ्गना ।
सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके ॥ ५

सुसंत्रस्ता सा राम! लक्ष्मण! मामिदानीं त्राहीति तथा समाक्रन्दद् यथान्तिके तौ जनाश्च तां शृण्वन्ति।

तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत् ।
अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६
तां लतामिव वेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान् ।
मुञ्च मुञ्चेति बहुशः प्रवदन् राक्षसाधिपः ॥ ७
क्रोशन्तीं राम रामेति रामेण रहितां वने ।
जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः ॥ ८
प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव सचराचरम् ।
जगत् सर्वममर्यादं तमसान्धेन संवृतम् ॥ ९
दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दीनां दिव्येन चक्षुषा ।
कृतं कार्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः ॥ १०
प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन् सर्वे ते परमर्षयः ।
दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः ॥ ११
स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च ।
जगामाकाशमादाय रावणो राक्षसाधिपः ॥ १२

रुदन्तीं रुदतीम् ।

तप्ताभरणसर्वाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ।
रराज राजपुत्री तु विद्युत् सौदामिनी यथा ॥ १३

विद्युत् सौदामिनी द्योतमाना तटित् इति गोविन्दराजः । सुदामपर्वतभवा तटिदिति महेश्वरतीर्थः।

उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ।
अधिकं परिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ १४
तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च ।
पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् ॥ १५
तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् ।
बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १६
तस्यास्तद् विमलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ।
न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ १७
बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः ।
सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ।
शुक्लैः सुविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ १८
रुदितं व्यपमृष्टास्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम् ।
सुनासं चारुताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ १९
राक्षसेन्द्रसमाधूतं तस्यास्तद् वदनं शुभम् ।
शुशुभे न विना रामं दिवा चन्द्र इवोदितः ॥ २०
सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम् ।
शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं मणिमिवाश्रिता ॥ २१

दृश्यतां परिशिष्टम्।

सा पद्मगौरी हेमाभा रावणं जनकात्मजा ।
विद्युद् घनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ २२
तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसाधिपः ।
बभूव विमलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ २३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्तमाङ्गच्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः ।
सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २४
सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः ।
समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ २५
अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम् ।
नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोन्नतम्[+] ॥ २६
चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् ।
विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात मधुरस्वनम् ॥ २७
तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम् ।
प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ २८
तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा ।
जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ॥ २९
तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले ।
सघोषाण्यवकीर्यन्त क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥ ३०

अवकीर्यन्त अवाकीर्यन्त ।

तस्याः स्तनान्तराद् भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः ।
वैदेह्या निपतन् भाति गङ्गेव गगनाच्युता ॥ ३१
उत्पातवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः ।
मा भैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ॥ ३२
नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ।
सखीमिव गतोत्साहां शोचन्तीव स्म मैथिलीम् ॥ ३३
समन्तादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ।
अन्वधावंस्तदा रोषात् सीतां छायानुगामिनः[++] ॥ ३४
जलप्रपातास्रमुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितबाहवः ।
सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ३५
ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ।
प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत् पाण्डुरमण्डलः ॥ ३६
नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता ।
यत्र रामस्य वैदेहीं भार्यां हरति रावणः ।
इति सर्वाणि भूतानि गणशः पर्यदेवयन् ॥ ३७
वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ।
उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैरास्रपातविलेक्षणाः ॥ ३८

[+] उत्तमम् [++] सीताच्छायानुगामिनः

सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ।
विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथागताम् ॥ ३९
तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरम्[+] ।
अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ॥ ४०
स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम् ।
जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४१
ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता
विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली ।
अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ
विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ४२

अपश्यती अपश्यन्ती ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ।

५१

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ।
दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १
रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ।
रुदती करुणं सीता ह्रियमाणेदमब्रवीत् ॥ २
न व्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रावण ।
ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३
त्वयैव नूनं दुष्टात्मन् भीरुणा हर्तुमिच्छता ।
ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ।
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः ॥* ४
परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम ।
विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ॥ ५

शौर्यप्रदर्शनात्मकस्वयंवरे नाहं जिता परिणीता च त्वया इत्याशयः स्यात् । युद्धे भर्तारं विनिर्जित्य भार्याया हरणमधर्म एव । तादृशं कर्म केनापि कृतं न दृश्यते भारतेतिहासे । अनन्तरश्लोके अयमेवाभिप्रायः।

ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ।
स्त्रियाश्च हरणं नीच रहिते च परस्य च ॥ ६

[+]स्वराम् * इयं पङ्क्तिरस्त्याज्या इति cr notes लिखति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् ।
सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ७

शौण्डीर्यमानिनः शौर्याभिमानिनः ।

धिक् ते शौर्यं च सत्त्वं च यत् त्वया कथितं तदा ।
कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम् ॥ ८
किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्ञवेनैव धावसि ।
मुहूर्तमपि तिष्ठस्व न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ ९
न हि चक्षुःपथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ।
ससैन्योऽपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ १०
न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथंचन ।
वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहंगमः ॥ ११
साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण ।
मत्प्रधर्षणरुष्टो हि भ्रात्रा सह पतिर्मम ।
विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि ॥ १२

आत्मनः पथ्यं साधु विचार्य मां सम्यङ् मुञ्च । यदि त्वं मां न मुञ्चसि तर्हि मत्प्रधर्षणरुष्टो मम पतिर्भ्रात्रा सह ते विनाशं विधास्यति ।

येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि ।
व्यवसायः स ते नीच भविष्यति निरर्थकः ॥ १३
न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् ।
उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान् धारयितुं चिरम ॥ १४
न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे ।
मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ १५
मुमूर्षूणां हि सर्वेषां यत् पथ्यं तन्न रोचते ।
पश्यामीव हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् ॥ १६
यथा चास्मिन् भयस्थाने न विभेषि दशानन ।
व्यक्तं हिरण्मयान् हि त्वं संपश्यसि महीरुहान् ॥ १७
नदीं वैतरिणीं घोरां रुधिरौघनिवाहिनीम् ।
खड्गपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ १८

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तप्तकाञ्चनपुष्पां च वैदूर्यप्रवरच्छदाम् ।
द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् ॥१९
न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः ।
जीवितुं[+] शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृण ॥ २०
बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण ।
क्व गतो लप्स्यसे शर्म भर्तुर्मम महात्मनः ॥ २१
निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रातरमाहवे ।
राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ २२
स कथं राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली ।
न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ २३
एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्कगा ।
भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २४
तथा भृशार्तां बहु चैव भाषिणीं
विलापपूर्वं करुणं च भामिनीम् ।
जहार पापस्तरुणीं विवेष्टतीं
नृपात्मजामागतगात्रवेपथुम् ॥ २५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः।

५२

ह्रियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती ।
ददर्श गिरिशृङ्गस्थान् पञ्च वानरपुंगवान् ॥ १

अपश्यती अपश्यन्ती ।

तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ।
उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ।
मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति मैथिली ॥ २
वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्तं सभूषणम् ।
संभ्रमात् तु दशग्रीवस्तत् कर्म न च बुध्दवान् ॥ ३

सभूषणं वस्त्रमुत्सृज्य वस्त्रखण्डेन भूषणानां ग्रन्थिं कृत्वा तेषां मध्ये अपातयत् ।

पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ।
विक्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर्वानरर्षभाः ॥ ४

[+] धारितुं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् ।
जगाम रुदतीं गृह्य मैथिलीं राक्षसेश्वरः ॥ ५
तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ।
उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ॥ ६

स सीतारूपिणीं भुजगीमेव जहार ।

वनानि सरितः शैलान् सरांसि च विहायसा ।
स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः ॥ ७
तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् ।
सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम् ॥ ८
संभ्रमात् परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः ।
वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः ॥ ९
अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चारणास्तदा ।
एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाब्रुवन् ॥ १०
स तु सीतां विवेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥ ११
सोऽभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ।
संरूढकक्ष्याबहुलं स्वमन्तःपुरमाविशत् ॥ १२

संरूढकक्ष्याबहुलं जनपूर्णबह्वङ्गणम् ।

तत्र तामसितापाङ्गीं शोकमोहपरायणाम् ।
निदधे रावणः सीतां मयो मायामिवासुरीम् ॥ १३
अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ।
यथा नैनां पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसम्मतः ॥ १४

तथा युष्माभी रक्षितव्येत्यभिप्रायः ।

मुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
यद्यदिच्छेत् तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा ॥ १५

मच्छन्दतो यथा यथाहं प्रीतो ददामि तथा ।

या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किंचिदप्रियम् ।
अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम् ॥ १६
तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
निष्क्रम्यान्तःपुरात् तस्मात् किं कृत्यमिति चिन्तयन् ।
ददर्शाष्टौ महावीर्यान् राक्षसान् पिशिताशनान् ॥ १७
स तान् दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः ।
उवाचैतानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १८

प्रशस्य प्रशंस्य ।

नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्वराः ।
जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ १९
तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे ।
पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २०
बलं हि सुमहद् यन्मे जनस्थाने निवेशितम् ।
सदूषणखरं युद्धे हतं तद् रामसायकैः ॥ २१
ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते ।
वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २२

धैर्यस्योपरि वर्धते चित्तस्थैर्येण निग्रहीतुमशक्यः।

निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरमहं रिपोः ।
न हि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २३
तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम् ।
रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २४
जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता ।
प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः ॥ २५
अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरेव निशाचरैः ।
कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २६
युष्माकं हि बलज्ञोऽहं बहुशो रणमूर्धनि ।
अतश्चास्मिञ्जनस्थाने मया यूयं नियोजिताः ॥ २७
ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा
महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ।
विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे
यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २८
ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः
सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ।
प्रसञ्ज्य रामेण च वैरमुत्तमं
बभूव मोहान्मुदितः स राक्षसः ॥ २९

प्रसञ्ज्य = प्रसज्य ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५३

संदिश्य राक्षसान् घोरान् रावणोऽष्टौ महाबलान् ।
आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात् कृतकृत्यममन्यत ॥ १
स चिन्तयानो वैदेहीं कामबाणसमर्पितः ।
प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २
स प्रविश्य तु तद् वेश्म रावणो राक्षसाधिपः ।
अपश्यद् राक्षसीमध्ये सीतां शोकपरायणाम् ॥ ३
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीडिताम् ।
वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्ञन्तीं नावमर्णवे ॥ ४
मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् ।
अधोमुखमुखीं दीनामभ्येत्य च निशाचरः ॥ ५
तां तु शोकवशां दीनामवशां राक्षसाधिपः ।
स बलाद् दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६
हर्म्यप्रासादसंबाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् ।
नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७
काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैस्तथा ।
वज्रवैदूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ ८

काञ्चनैस्तापनीयैः शुद्धकाञ्चनैः ।

सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह ॥ ९
दान्तका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ।
हेमजालावृताश्चासंस्तत्र प्रासादपङ्क्तयः ॥ १०
सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः ।
दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११

सुधालेपनेन मणिभिश्च आश्चर्यकरीर्भूमिकाः मैथिलीं प्रादर्शयत् । भागानीति क्लीबत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः ।

दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानावृक्षसमावृताः[+] ।
रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२

पुष्करिण्यः पुष्करिणीः ।

दर्शयित्वा तु वैदेहीं कृत्स्नं तद् भवनोत्तमम् ।
उवाच वाक्यं पापात्मा रावणो जनकात्मजाम् ॥ १३
दश राक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरथापराः ।
वर्जयित्वा जनान् वृद्धान्[+] बालांश्च रजनीचरान् ॥ १४
तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ।
सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यपुरस्सरम् ॥ १५
यदिदं राज्यतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६
बहूनां स्त्रीसहस्राणां मम योऽसौ परिग्रहः ।
तासां त्वमीश्वरी सीते मम भार्या भव प्रिये ॥ १७
साधु किं तेऽन्यया बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम ।
भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८
परिक्षिप्ता समुद्रेण लङ्केयं शतयोजना ।
नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु नर्षिषु ।
अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् ॥ २०
राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा ।
किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१
भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव ।
यौवनं ह्यध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥ २२
दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ।
कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३
न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बन्धुं [++] महाजवः ।
दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलां शिखाम् ॥ २४
त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ।
विक्रमेण नयेद् यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५
लङ्कायां सुमहद् राज्यमिदं त्वमनुपालय ।
अभिषेकोदकक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम् ॥ २६
दुष्कृतं यत् पुरा कर्म वनवासेन तद् गतम् ।
यश्च ते सुकृतो धर्मस्तस्येह फलमामुहि ॥ २७

पुरा यत् ते दुष्कृतं कर्मासीत् तत्फलं वनवासेन गतम् । तव यः सुकृतो धर्मोऽस्ति तस्य फलमिहाप्नुहि।

[+] पुष्पसमावृताः

[+] जरावृद्धान् [++] बद्धुं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इह सर्वाणि माल्यानि दिव्यगन्धानि मैथिलि ।
भूषणानि च मुख्यानि तानि सेव मया सह ॥ २८
पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ।
विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं मया ॥ २९
विशालं रमणीयं च तद् विमानं मनोजवम् ।
तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ ३०
वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ।
शोकार्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने ॥ ३१
अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन ते ।
हर्षोऽयं देवि विस्पष्टो + यस्त्वामुपगमिष्यति ++ ॥ ३२

वैदेहि! धर्मलोपकृतेन व्रीडेनालम्। व्यक्तमिदानीं त्वां हर्ष उपगमिष्यति। प्राच्यप्रकाशने अयमेव पाठः। ६१.४६। आर्षोऽयम् इति पाठस्य आवयोः संबन्ध ऋषिसम्मत इति रावणवचनत्वेन केचन व्याचख्युः। परन्तु निष्यन्दनिष्पन्दशब्दयोः संबन्धार्थः कथम्? D. किं च परभार्याहरणरूपं पापकृत्यं धर्मशास्त्रेषु अनङ्गीकृतम्। C.

एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ ।
प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते ॥ ३३
नेमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ।
न चापि रावणः काञ्चिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह ॥ ३४

इमा मम वाचः निष्फला न भवन्तु ।

एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः।

५४

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता 3+ ।
तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १

एवमुक्ता वैदेही शोककर्शितापि निर्भया परपुरुषं प्रत्यभिमुखभाषणायुक्तत्वात् तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं समादधौ ।

राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः ।
सत्यसंधः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २

धर्मसेतुरिवाचलः अचलो धर्मस्थापक इव वर्तमानः ।

रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ॥ ३
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ४
प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया स्यां धर्षिता बलात् ।
शयीथास्त्वं+ हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५
य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ।
राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६
तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः ।
शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गाकूलमिवोर्मयः ॥ ७
असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि रावण ।
उत्पाद्य सुमहद् वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८
स ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो बली ।
पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९
यदि पश्येत् स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ।
रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो गच्छेः सद्यः पराभवम् ॥ १०
यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा ।
सागरं शोषयेद् वापि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११
गतायुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ।
लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२
न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति ।
याहं नीता विनाभावं पतिपार्श्वात् त्वया वने++ ॥ १३
स हि दैवतसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः ।
निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४

याहं येन कारणेनाहम्। दैवतसंयुक्तः केवलदेवसहायः ।

+ आर्षोऽयं दैवनिष्यन्दो। निष्पन्द इति पाठान्तरम्।
++ अभिगमिष्यति 3+ कर्षिता

+ शायिता त्वं ++ वनात्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स ते दर्पं बलं वीर्यमुत्सेकं च तथाविधम् ।
अपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५
यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ।
तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥ १६
मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम ।
आत्मनो राक्षसानां च वधायान्तःपुरस्य च ॥ १७
न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिता ।
द्विजातिमन्त्रसंपूता चण्डालेनावमर्दितुम् ॥ १८
इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा ।
नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ।
न हि शक्ष्याम्युपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः ॥ १९
एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपरुषं वचः ।
रावणं मैथिली तत्र पुनर्नोवाच किंचन ॥ २०
सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ।
प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः ॥ २१
शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि ।
कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ।
ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः ॥ २२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः ।
राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २३
शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विकृता घोरदर्शनाः ।
दर्पमस्या विनेष्यन्तु मांसशोणितभोजनाः ॥ २४

विनेष्यन्तु इत्यत्र लृट्लोट्सम्मेलनमार्षम् । गोविन्दराजो विनेष्यध्वम् इति पठित्वा विनेष्यध्वं विनयध्वं व्यत्ययेन स्यादेशः इति व्याख्याति ।

वचनादेव तास्तस्य विकृता घोरदर्शनाः ।
कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २५
स ताः प्रोवाच राजा तु रावणो घोरदर्शनः ।
प्रचाल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २६
अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामिति ।
तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ २७
तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम् ।
आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ॥ २८
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः ।
अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं परिगृह्य ताम् ॥ २९
सर्वकाल + फलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् ।
सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३०
सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा ।
राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३१
न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली
विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता ।
पतिं स्मरन्ती दयितं च देवरं
विचेतनाभूद् भयशोकपीडिता ॥ ३२

दयितं पतिं देवरं च स्मरन्ती ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः।

५५

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् ।
निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि न्यवर्तत ॥ १
तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ।
क्रूरस्वरोऽथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २
स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् ।
चिन्तयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३
अशुभं बत मन्येऽहं गोमायुर्वाश्यते यथा ।
स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४
मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकम् ।
विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद् यदि ॥ ५
स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वाथ मैथिलीम् ।
तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६
राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः ।
काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात् तु माम् ॥ ७
दूरं नीत्वा तु मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः ।
हा लक्ष्मण हतोऽस्मीति यद् वाक्यं व्याजहार ह ॥ ८
अपि स्वस्ति भवेद् द्वाभ्यां रहिताभ्यां मया वने ।
जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः ।
निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य बहूनि च ॥ ९

+ सर्वकाम

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ।
आत्मनश्चापनयनं मृगरूपेण रक्षसा ।
आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः ॥ १०
तं दीनमानसं दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ।
सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान् ॥ ११

सव्यं वामतः ।

तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ।
ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम् ॥ १२
ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः ।
विषण्णः स विषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ॥ १३

समीयाय संगतोऽभवत्।

संजगर्हेऽथ तं भ्राता ज्येष्ठो लक्ष्मणमागतम् ।
विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ १४
गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः ।
उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तवत् ॥ १५

दुःखाद् रामो दक्षिणहस्तं गृहीत्वा परुषमिदं वचनं लक्ष्मणमुवाच। मधुरोदर्कमित्यस्य अर्थः चिन्त्यः। सव्यशब्दस्य वामदक्षिणार्थौ स्तः। सव्यो दक्षिणवामयोः इति वैजयन्तीकोशः । एकेन सव्यपाणिना विशिखमुत्खाय । अनर्घराघवे ६.७०. सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन इति रुचिपतिः । एतत्प्रमाणेन श्लोके सव्यशब्दस्य दक्षिणार्थो लिखितः । कोऽपि दक्षिणहस्तं गृह्णाति । किं च वामहस्ते धनुर्गृहीतं तिष्ठति । D ग्रन्थे च दक्षिणार्थो दत्तः ।

अहो लक्ष्मण गर्ह्यं ते कृतं यत् त्वं विहाय ताम् ।
सीतामिहागतः सौम्य कच्चित् स्वस्ति भवेदिति ॥ १६
न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ।
विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥ १७
अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ।
अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयावहे ॥ १८

सामग्र्यं सर्वाङ्गयुतत्वम् । प्राप्नुयावहे प्राप्नुवः।

इदं हि रक्षो मृगसंनिकाशं
प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ।
हतं कथञ्चिन्महता श्रमेण
स राक्षसोऽभून्म्रियमाण एव ॥ १९

मृगसंनिकाशं मृगसमानं मृगरूपम् ।

मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं
चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम् ।
असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता
हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ २०

पथि वर्तते रक्षसा अपह्रियमाणा वर्तते ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

५६

स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्ये दशरथात्मजः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १
प्रस्थितं दण्डकारण्यं या मामनुजगाम ह ।
क्व सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २
राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परिधावतः ।
क्व सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३
यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
क्व सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४
पतित्वममराणां वा पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण
विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५
कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ।
कच्चित् प्रव्राजनं सौम्य न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६

कच्चिदरण्यवासो मे व्यर्थो न भविष्यति ?

सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि ।
कच्चित् सकामा सुखिता कैकेयी सा भविष्यति ॥ ७
सपुत्रराज्यां सिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी ।
उपस्थास्यति कौसल्या कच्चित् सौम्येन कैकयीम् ॥८

तपस्विनी दीना । सौम्येन विनयेन ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ।
सुवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥ ९

सुवृत्ता सुप्रवर्तना। वृत्ता मृता ।

यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ।
पुनः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥ १०

आश्रमगतं मां वैदेही प्रहसन्ती पुनर्यदि नाभिभाषते तदा विनशिष्यामि ।

ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा ।
त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११
सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखदर्शिनी ।
मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२

अदुःखदर्शिनी दुःखमदृष्टवती ।

सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना ।
वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३
श्रुतश्च शङ्के वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम ।
त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः ॥ १४
सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृजता वने ।
प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥ १५
दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः ।
तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः ॥ १६
अहोऽस्मि व्यसने मग्नः सर्वथा रिपुनाशन ।
किं न्विदानीं + करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७

अहोऽस्मि । संधिरार्षः। ओत् १-१-१५.

इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः ।
आजगाम जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः ॥ १८
विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपं
क्षुधा श्रमाच्चैव पिपासया च ।
विनिश्वसञ्शुष्कमुखो विषण्णः
प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९

+ किं त्विदानीं

स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य वीरो
विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ।
एतत् तदित्येव निवासभूमौ
प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २०

एतत् तदित्येव । एतदेव आवयोः विहारस्थानं तदेवावयोर्विहारस्थानमिति परिशीलयन् ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः।

५७

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः ।
परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितः पुनः ॥ १
तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् ।
यदा सा तव विश्वासाद् वने विरहिता मया ॥ २
दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण ।
शङ्कमानं महत् पापं यत् सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३

सत्यं व्यथितं ध्रुवं व्यथितम् । त्यज्य त्यक्त्वा।

स्फुरते नयनं सव्य बाहुश्च हृदयं च मे ।
दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४
एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५
न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः ।
प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६
आर्येणेव परिक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेति च ।
परित्राहीति यद् वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७
सा तमार्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ।
गच्छ गच्छेति मामाह रुदती भयविह्वला ॥ ८
प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया ।
प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं त्वत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९
न तत् पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् ।
निर्वृता भव नास्त्येतत् केनाप्येवमुदाहृतम् ॥ १०

नास्त्येतत् सर्वमिदमसत्यम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति ।
त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत् त्रिदशानपि ॥ ११

कथमभिधास्यति । शङ्कितशक्यभूतयोः लृट् । दृश्यताम् अनुबन्धः। ४.११.

किंनिमित्तं तु केनापि भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम् ।
विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि मामिति ।
न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १२

किंनिमित्तं केनापि निमित्तेन । विस्वरम् उच्चैः स्वरम् ।

अलं वैक्लव्यमालम्ब्य स्वस्था भव निरुत्सुका ।
न चास्ति त्रिषु लोकेषु स पुमान्[+] राघवं रणे ।
जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ॥ १३

संयुगे रणे तीव्रयुद्धे।

एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ।
उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १४
भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ।
विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं [++] न च त्वं मामवाप्स्यसि ॥ १५
संकेताद् भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि ।
क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैनमभ्यवपद्यसे ॥ १६
रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ।
राघवस्यान्तरप्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १७
एवमुक्तो हि वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ १८
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः संतापमोहितः ।
अब्रवीद् दुष्कृतं सौम्य तां विना यत् त्वमागतः ॥ १९
जानन्नपि समर्थं मां रक्षसां विनिवारणे ।
अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निःसृतो भवान् ॥ २०
न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यद् यासि मैथिलीम् ।
क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रिया यत् त्वमिहागतः ॥ २१

[+] पुमान् यो [++] प्राप्ते

सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत् प्रचोदितः ।
क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २२

अपनीतं प्रमादः कृतः ।

असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया ।
मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २३
विकृष्य चापं परिधाय सायकं
सलीलबाणेन च ताडितो मया ।
मार्गीं तनुं त्यज्य च विक्लवस्वरो
बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २४

सलीलबाणेन निपुणं प्रयुक्तेन बाणेन । परिधाय प्रयुज्य । मार्गीं तनुं मृगशरीरम् । त्यज्य त्यक्त्वा ।

शराहतेनैव तदार्तया गिरा
स्वरं ममालम्ब्य सुदूरसंश्रवम् ।
उदाहृतं तद् वचनं सुदारुणं
त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥२५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः।

५८*

भृशमाव्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् ।
प्रास्फुरच्चास्खलद् रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १
उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ।
अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह ॥ २
त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ।
शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३
उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः ।
तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४
ददर्श पर्णशालां च रहितां सीतया तदा ।
श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५
रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् ।
श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तवनदैवतम् ॥ ६

* अयं सर्गः क्वचिन्न दृश्यते इति cr notes।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् ।
दृष्ट्वा शून्योटजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७

(स्थानं) रुदन्तमिति पुस्त्वमार्षम् ।

हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।
निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८
गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ।
अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९
यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ।
शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १०
वृक्षाद् वृक्षं प्रधावन् स गिरींश्चापि नदान्नदीम् ।
बभूव विलपन् रामः शोकपङ्कार्णवप्लुतः ॥ ११
अस्ति कच्चित् त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया ।
कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२
स्निग्धपल्लवसंकाशा + पीतकौशेयवासिनी ++ ।
शंसस्व यदि वा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३
अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ।
जनकस्य सुता भीरुर्यदि जीवति वा न वा ॥ १४

अर्जुन! अर्जुनप्रियां प्रियामुद्दिश्य शंस ।
भीरुर्जनकसुता जीवति वा न वा शंस ।

ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ।
लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५
भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्ययम् ।
एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६
अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ॥ १७
यदि ताल त्वया दृष्टा पक्वतालफलस्तनी ।
कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८
यदि दृष्टा त्वया सीता जम्बु जाम्बूनदप्रभा ।
प्रियां यदि विजानीषे निःशङ्कं कथयस्व मे ॥ १९

+ संकाशां ++ वासिनीम् cr अधःसूचिकायामविद्यमानः B D ग्रन्थयोः प्रामाण्येन वासिनी इति पाठो गृहीतः ।

अथवा मृगशाबाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् ।
मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २०
गज सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ।
तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ॥ २१
शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ।
मैथिली मम विस्रब्धः कथयस्व न ते भयम् ॥ २२
किं धावसि प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेक्षणे ।
वृक्षेणाच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २३
तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि ।
नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २४
पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ।
धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २५
नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी ।
कृच्छ्रं प्राप्तं न+ मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति ॥ २६

किंचिद् विचिन्त्य रामः पुनराह । नूनं सा नास्ति । सा व्यापादिता । जीवन्ती कृच्छ्रप्राप्तं मामित्थं नोपेक्षते ।

व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ।
विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ २७
नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं शुभकुण्डलम् ।
पूर्णचन्द्रनिभं ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ २८
सा हि चम्पकवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयशोभिता ।
कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ॥ २९
नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ।
भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३०
मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ।
सार्थेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ॥ ३१

बहुबान्धवा बहुबान्धवा स्त्री ।

हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां क्वचित् ।
हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ॥ ३२

सीते इति सीतेति संधिरार्षः।

+ हि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येवं विलपन् रामः परिधावन् वनाद् वनम् ।
क्वचिदुद्भ्रमते वेगात् क्वचिद् विभ्रमते बलात् ।
क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ॥ ३३
स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रस्रवणानि च ।
काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३४
तथा स गत्वा विपुलं महद् वनं
परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ।
अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे
पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३५

परीत्य पुनः पुनः चरित्वा । अनिष्ठिताशः अपूर्णाशः।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः।

५९

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।
रहितां पर्णशालां च विध्वस्तान्यासनानि च ॥ १
अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं संनिरीक्ष्य च सर्वशः ।
उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २

प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ भुजावुद्यम्य । लोकोक्तिरियम्। दृश्यताम् अयोध्या ५९.१४.

क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता ।
केनाहृता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३
वृक्षेणावार्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ।
अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४
यैः सह क्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ।
एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यस्राविलेक्षणाः ॥ ५
मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ।
परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ ६
कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ।
अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ ७
कामवृत्तमनार्यं मां मृषावादिनमेव च ।
धिक् त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ ८
विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ।
मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥ ९
क्व गच्छसि वरारोहे मामुत्सृज्य सुमध्यमे ।
त्वया विरहितश्चाहं मोक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥ १०
इतीव विलपन् रामः सीतादर्शनलालसः ।
न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ ११
अनासादयमानं तं सीतां दशरथात्मजम् ।
पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् ।
लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १२
मा विषादं महाबाहो कुरु यत्नं मया सह ।
इदं च हि वनं शूर बहुकन्दरशोभितम् ॥ १३
प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ।
सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १४
सरितं वापि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् ।
वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात् कानने क्वचित् ।
जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ ॥ १५

जिज्ञासमाना त्वां मां च आवयोश्चेष्टितं ज्ञातुकामा।

तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् क्षिप्रमेव यतावहे ।
वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा ।
मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः ॥१६

मन्यसे यदि यदि मम वचनं युक्तं चिन्तयसि ।

एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः ।
सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १७
तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
निखिलेन विचिन्वन्तौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ १८
तस्य शैलस्य सानूनि गुहाश्च शिखराणि च ।
निखिलेन विचिन्वन्तौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ १९
विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभे ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
विचरन् दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २१
प्राप्स्यसि त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमाम् ॥ २२
एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः ।
उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २३
वनं सर्वं सुविचितं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ।
गिरिश्चायं महाप्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः ।
न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २४
एवं स विलपन् रामः सीताहरणकर्शितः ।
दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥ २५
स विह्वलितसर्वाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः ।
विषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २६
बहुशः स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः ।
हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ २७
तं सान्त्वयामास ततो लक्ष्मणः प्रियबान्धवः ।
बहुप्रकारं धर्मज्ञः प्रश्रितः प्रश्रिताञ्जलिः ॥ २८
अनादृत्य तु तद् वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटच्युतम् ।
अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत् स पुनः पुनः ॥ २९

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः।

६०

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ।
अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ १
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि ।
नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ २

लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ।

तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ।
नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ ३

विचित्वा विचित्य ।

कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ।
न हि तं वेद्मि वै राम यत्र सा तनुमध्यमा ॥ ४
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः संतापमोहितः ।
रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ ५
स तामुपस्थितो रामः क्व सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ५
भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हृतामपि ।
न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ७
ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्मै तां प्रियामिति ।
न च साभ्यवदत् सीतां पृष्टा रामेण शोचता ॥ ८
रावणस्य च तद् रूपं कर्माणि च दुरात्मनः ।
ध्यात्वा भयात् तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ताम् ॥ ९
निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः ।
उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्शितः ॥ १०

सीतादर्शनकर्शितः सीता अदर्शन कर्शितः ।

किं नु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ।
मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ॥ ११
या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः ।
सर्वं व्यपनयच्छोकं वैदेही क्व नु सा गता ॥ १२

व्यपनयत् व्यपानयत् ।

ज्ञातिपक्षविहीनस्य राजपुत्रीमपश्यतः ।
मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ १३
गोदावरीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ।
सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि दृश्यते ॥ १४
एवं संभाषमाणौ तावन्योऽन्यं भ्रातरावुभौ ।
वसुन्धरायां पतित [+] पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ १५
तां पुष्पवृष्टिं पतितां दृष्ट्वा रामो महीतले ।
उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १६
अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण ।
अपिनद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ १७
एवमुक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ।
क्रुद्धोऽब्रवीद् गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १८

[+] पतितं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां हेमवर्णां हेमाभां सीतां दर्शय पर्वत ।
यावत् सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ १९
मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ।
असेव्यः सततं चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ २०
इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ।
यदि नाख्याति मे सीतामद्य चन्द्रनिभाननाम् ॥ २१
एवं स रुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ।
ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ॥ २२
स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च ।
संभ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ २३

परिक्रान्तं परिक्रमणम् ।

पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः शीर्णाः कनकबिन्दवः ।
भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च ॥ २४

कनकबिन्दवः स्वर्णशकलानीति गोविन्दराजः।

तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः ।
आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम् ॥ २५

कनकबिन्दुतुल्यै रक्तबिन्दुभिः सर्वतो धरणीतलमावृतम्।

मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः ।
भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ २६

भविष्यति । संदेहभूते लृट् । ५७-११

तस्या निमित्तं वैदेह्या द्वयोर्विवदमानयोः ।
बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ २७
मुक्तामणिचितं चेदं तपनीयविभूषितम् ।
धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद् धनुः ॥ २८
तरुणादित्यसंकाशं वैदूर्यगुलिकाचितम् ।
विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनम् ॥ २९
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
भग्नदण्डमिदं कस्य भूमौ सौम्य निपातितम् ॥ ३०
काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः ।
भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ॥ ३१
दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान् समरध्वजः ।
अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः ॥ ३२
रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ।
कस्येमेऽभिहता बाणाः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ ३३

रथाक्षमात्रा रथाधारदण्डप्रमाणाः । अपि बाणास्तावदीर्घाः स्युः?

शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ।
प्रतोदाभीषुहस्तो वै कस्यायं सारथिर्हतः ।
पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ ३४ +
वैरं शतगुणं पश्य मम तै ++ र्जीवितान्तकम् ।
सुघोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ ३५
हृता मृता वा सीता हि भक्षिता वा तपस्विनी ।
न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ३६
भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण ।
के हि लोके प्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः ॥ ३७

ईश्वराः देवताः ।

कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम् ।
अज्ञानादवमन्येरन् सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ ३८
मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम् ।
निर्वीर्य इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः ॥ ३९
मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण ।
अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च ।
संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान् सूर्य इवोदितः ।
संहृत्यैव गुणान् सर्वान् मम तेजः प्रकाशते ॥ 3+ ४०

गुणान् मृदुत्वादिगुणान् ।

नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
किंनरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ॥ ४१
ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ।
निःसंपातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ४२

+ ४९-१५ प्रामाण्येन तिस्रः पङ्क्तयो ग्राह्याः ।
++ ममेदं 3+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निःसंपातं निरवकाशम् ।

संनिरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ।
विप्रनष्टानलमरुद्धास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ४३

संवृतम् अन्धकारमयम् ।

विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम् ।
ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम् ।
त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालकर्मणा ॥+ ४४

कालकर्मणा प्रलयकालकर्मणा ।

न तां कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः ।
अस्मिन् मुहूर्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम् ॥ ४५
नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण ।
मम चापगुणान्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम् ॥ ४६
अर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम् ।
समाकुलममर्यादं जगत् पश्याद्य लक्ष्मण ॥ ४७
आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकं दुरावरैः ।
करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ ४८
मम रोषप्रयुक्तानां सायकानां बलं सुराः ।
द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानाममर्षाद् दूरगामिनाम् ॥ ४९
नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः ।
भविष्यन्ति मम क्रोधात् त्रैलोक्ये विप्रणाशिते ॥ ५०

न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति ।

देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ।
बहुधा निपतिष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ।
निर्मर्यादानिमाँल्लोकान् करिष्याम्यद्य सायकैः ॥ ५१
यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः ।
नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ।
तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्म्यसंशयम् ॥ ५२
पुरेव मे चारुदतीमनिन्दितां
दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम् ।
सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं
जगत् सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ५३

पुरेव पूर्ववन्मनोहराम् ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षष्टितमः सर्गः।

६१

तप्यमानं तथा रामं सीताहरणकर्शितम् ।
लोकानामभवे युक्तं सांवर्तकमिवानलम् ॥ १
वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
हन्तुकामं पशुं रुद्रं क्रुद्धं दक्षक्रतौ यथा ॥ २

दग्धुकामं जगत् सर्वं युगान्ते तु (च) यथा हरम्। इति BCD

अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४
चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ।
एतच्च नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५
न तु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ।
केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ॥ ६
खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः ।
देशो निवृत्तसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ॥ ७
एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर ।
न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ ८

इदमेकस्यैकेन सह युद्धं न तु द्वयोर्द्वाभ्याम् ।
महतः सैन्यस्य युद्धचिह्नं च न पश्यामि ।

नैकस्य तु कृते लोकान् विनाशयितुमर्हसि ।
युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ॥ ९

एकस्य कृते लोकान् विनाशयितुं नार्हसि यतो वसुधाधिपा युक्तदण्डा मृदवः प्रशान्ताश्च ।

सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ।
को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ॥ १०

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः ।
नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ॥ ११

यथा यज्ञदीक्षितं सत्पुरुषा नापचिकीर्षन्ति तथा सरितः सागरा देवगन्धर्वदानवाश्च ते विप्रियं न कुर्वन्ति।

येन राजन् हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि ।
मद्द्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः ॥ १२
समुद्रं च विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च ।
गुहाश्च विविधा घोरा नलिनीः पार्वतीश्च ह ॥ १३
देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः ।
यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ॥ १४
न चेत् साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ।
कोसलेन्द्र ततः पश्चात् प्राप्तकालं करिष्यसि ॥ १५
शीलेन साम्ना विनयेन सीतां
नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ततः समुत्सादय हेमपुङ्खै -
र्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ।

६२

तं तथा शोकसंतप्तं विलपन्तमनाथवत् ।
मोहेन महताविष्टं परिद्यूनमचेतनम् ॥ १

परिद्यूनं क्षीणम् ।

ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः ।
रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २
महता तपसा राम महता चापि कर्मणा ।
राज्ञा दशरथेनासि + लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥ ३
तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः ।
राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४

भरतस्य यथा श्रुतं यथा भरतेन कथितं श्रुतं तथा ।

यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न सहिष्यसे ।
प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति ॥ ५
दुःखितो हि भवान् लोकांस्तेजसा यदि धक्ष्यते ।
आर्ताः प्रजा नरव्याघ्र क्व नु यास्यन्ति निर्वृतिम् ॥ ६
लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः ।
गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं समस्पृशत् ॥ ७

ययातिः स्वर्गं गत्वापि पुनः शोकमविन्दत् ।

महर्षियो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः ।
अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥ ८
या चेयं जगतो माता देवी लोकनमस्कृता ।
अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते सत्यसंश्रव ॥ ९
यौ चेमौ जगतां नेत्रे यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ ॥ १०
सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ ।
न दैवस्य प्रमुञ्चन्ति सर्वभूतानि देहिनः ॥ ११

श्लोकार्थः सम्यङ् न बुध्यते । गोविन्दराजः सर्वभूतादिदेहिनः इति पठित्वा (६६-११) सर्वभूतान्तर्यामिणः इति व्याख्याति । सा च व्याख्या मनसि न लगति । पृथिव्यादिमहाभूतानि देवाश्च देवशक्तेर्न मुच्यन्ते । साधारणानां प्राणिनां का कथा इति संक्षेपाभिप्रायो भवेत् ।

शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ ।
श्रूयेते नरशार्दूल न त्वं व्यथितुमर्हसि ॥ १२
नष्टायामपि वैदेह्यां हृतायामपि चानघ ।
शोचितुं नार्हसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३
त्वद्विधा हि न शोचन्ति सततं सत्यदर्शिनः ।
सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४
तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिन्तय ।
बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १५
अदृष्टगुणदोषाणामधृतानां च कर्मणाम् ।
नान्तरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं प्रवर्तते ॥ १६

+ दशरथेनासील्लब्धो । दशरथेनासि इति पाठः cr अधः सूचिकायामविद्यमानोऽपि BD ग्रन्थाभ्यां गृहीतः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाप्राज्ञा बुद्ध्या युक्ता अदृष्टगुणदोषाणा-
मनिश्चितानां कर्मणां शुभाशुभे विजानन्ति । पुरुषप्रयत्नं
विना कर्मणामिष्टं फलं न सिध्यति।

मामेवं + हि पुरा वीर त्वमेव बहुशोऽ न्वशाः ।
अनुशिष्याद्धि को नु त्वामपि साक्षाद् बृहस्पतिः ॥ १७
बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ देवैरपि दुरन्वया ।
शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं संबोधयाम्यहम् ॥ १८
दिव्यं च मानुषं चैवमात्मनश्च पराक्रमम् ।
इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९
किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ।
तमेव तु रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २०

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः।

६३

पूर्वजोऽप्युक्तमात्रस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् ।
सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १
संनिगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं कोपमात्मनः ।
अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २
किं करिष्यावहे वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण ।
केनोपायेन पश्येयं सीतामिति विचिन्तय ॥ ३
तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् ।
इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ।
राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ ४
सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च ।
गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ ५

निर्दराः अद्रिद्रोण्यः । कन्दराणि अन्तःप्रदेशाः।

आवासाः किंनराणां च गन्धर्वभवनानि च ।
तानि युक्तो मया सार्धं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ६
त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभ ।
आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः ॥ ७

इत्युक्तस्तद् वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः ।
क्रुद्धो रामः शरं घोरं संधाय धनुषि क्षुरम् ॥ ८
ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ।
ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ ९
तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥ १०
गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ।
भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् ।
एनं वधिष्ये दीप्ताग्रैर्घोरैर्बाणैरजिह्मगैः ॥ ११
इत्युक्त्वाभ्यपतद् गृध्रं संधाय धनुषि क्षुरम् ।
क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १२
तं दीनदीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ।
अभ्यभाषत पक्षी तु रामं दशरथात्मजम् ॥ १३
यामोषधिमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने ।
सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १४
त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १५

दृश्यतां परिशिष्टम्।

सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे मया ।
विध्वंसितरथच्छत्रः पातितो धरणीतले ॥ १६
एतदस्य धनुर्भग्नमेतदस्य शरावरम् ।
अयमस्य रणे राम भग्नः सांग्रामिको रथः ।
अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो युधि ॥ + १७

शरावरं वर्म तूणीरं वा। गोविन्दराजः।

परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः ।
सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ।
रक्षसा निहतं पूर्वं न मां हन्तुं त्वमर्हसि ॥ १८
रामस्तस्य तु विज्ञाय सीतासक्तां प्रियां कथाम् ।
गृध्रराजं परिष्वज्य रुरोद सहलक्ष्मणः ॥ १९
एकमेकायने दुर्गे निःश्वसन्तं कथंचन ।
समीक्ष्य दुःखितो रामः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २०

+ मामेव

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकायने एकपद्याम् ।

राज्याद् भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा हतो द्विजः ।
ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥ २१
संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ।
सोऽपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत् सरितां पतिः ॥ २२
नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोऽस्मिन् सचराचरे ।
येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २३
अयं पितृवयस्यो मे गृध्रराजो जरान्वितः ।
शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २४
इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः ।
जटायुषं च परस्पर्श पितृस्नेहं निदर्शयन् ॥ २५
निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं
तं गृध्रराजं परिरभ्य रामः ।
क्व मैथिली प्राणसमा ममेति
विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ २६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः।

६४

रामः प्रेक्ष्य तु तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् ।
सौमित्रिं मित्रसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

रौद्रेण भयंकरेण रावणेन । मित्रसंपन्नं संपन्नमित्रम्।

ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहंगमः ।
राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यजति दुस्त्यजान् ॥ २
अतिखिन्नः + शरीरेऽस्मिन् प्राणो लक्ष्मण विद्यते ।
तथा स्वरविहीनोऽयं विक्लवं समुदीक्षते ॥ ३
जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः ।
सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः ॥ ४

व्याहरितुं व्याहर्तुम् ।

किंनिमित्तोऽहरत् सीतां रावणस्तस्य किं मया ।
अपराद्धं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया ॥ ५

दृश्यतां परिशिष्टम्।

कथं तच्चन्द्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम् ।
सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन् काले द्विजोत्तम ॥ ६
कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः ।
क्व चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७
तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ।
वाचातिसन्नया रामं जटायुरिदमब्रवीत् ॥ ८
सा हृता राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९

रावणो मायया वायुं मेघाच्छादनं च सृष्ट्वा सीतामहरत् ।

परिश्रान्तस्य मे तात पक्षौ छित्त्वा निशाचरः ।
सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १०
उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव ।
पश्यामि वृक्षान् सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११
येन याति मुहूर्तेन सीतामादाय रावणः ।
विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२
विन्दो नाम मुहूर्तोऽसौ स च काकुत्स्थ नाबुधत् ।
झषवद् बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३
न च त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति ।
वैदेह्या रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं राक्षसं रणे ॥ १४
असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः ।
आस्यात् सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषम् ॥ १५

असंमूढस्य एतावत्पर्यन्तमविगतचैतन्यस्य ।

पुत्रो विश्रवसः साक्षाद् भ्राता वैश्रवणस्य च ।
इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ १६
ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः ।
त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य जग्मुः प्राणा विहायसम् ॥ १७
स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तदा ।
विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८
तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् ।
रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९

अरण्यवासभार्याहरणजटायुमरणदुःखैः।

+ अयमस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ।
अनेन दण्डकारण्ये विचीर्णमिह पक्षिणा ॥ २०

विचीर्णं विचरितम् ।

अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः ।
सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१

दीर्घायुश्चिरकालकार्यव्यग्रोऽयं जटायुरद्य हतः शेते । कालो हि दुरतिक्रमः ।

पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे ।
सीतामभ्यवपन्नो वै रावणेन बलीयसा ॥ २२
गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ।
मम हेतोरयं प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३
सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः ।
शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४
सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथाविधम्[+] ।
यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५
राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशाः ।
पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः ॥ २६
सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् ।
गृध्रराजं दिधक्षामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७
नाथं पतगलोकस्य चितामारोपयाम्यहम् ।
इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८
या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ।
अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९

अपरावर्तिनां गृहमनिवर्तिनां संन्यासिनाम् । अथवा युद्धादपरावर्तिनाम् ।

मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ।
गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३०
एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् ।
ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ३१
रामोऽथ सहसौमित्रिर्वनं यात्वा स वीर्यवान् ।
स्थूलान् हत्वा महारोहीननु तस्तार तं द्विजम् ॥ ३२

[+] गतम्

तस्तार पिण्डप्रदानार्थं दर्भान् तस्तार । अनु जटायुषमुद्दिश्य इति गोविन्दराजः ।

रोहिमांसानि चोत्कृत्य[+] पेशीकृत्वा महायशाः ।
शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३
यत् तत् प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः ।
तत् स्वर्गगमनं तस्य पित्र्यं [++] रामो जजाप ह ॥ ३४
ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ।
उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५
स गृध्रराजः कृतवान् यशस्करं
सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः ।
महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा
जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ।

६५

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ।
अवेक्षन्तौ वने सीतां पश्चिमां जग्मतुर्दिशम् ॥ १
तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ ।
अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः ॥ २

तां दिशं दक्षिणां पश्चिमदक्षिणदिशाम्। अविप्रहतं पादहतिरहितं जनसंचारशून्यम् ।

गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ।
आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३

दुर्गं गमनाशक्यम् ।

व्यतिक्रम्य च वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् ।
सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४

व्यतियातौ गतौ ।

ततःपरं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ ।
क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५

[+] चोद्धृत्य [++] क्षिप्रं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गम्य गत्वा ।

नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः ।
नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६

नानामेघघनप्रख्यं बहुमेघसमुदायतुल्यम् ।

दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद् वनं तौ विचिक्यतुः ।
तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणकर्शितौ ॥ ७
लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्त्ववाञ्शीलवाञ्शुचिः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ ८
स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः ।
प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ ९
तस्मात् सज्जीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं हितम् ।
ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥ १०
एष वञ्चुलको नाम पक्षी परमदारुणः ।
आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ ११
तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद् वनमोजसा ।
संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तद् वनम् ॥ १२
संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मातरिश्वना ।
वनस्य तस्य शब्दोऽभूद् दिवमापूरयन्निव ॥ १३
तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः कक्षे सहानुजः ।
ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ १४

कक्षे गुल्मे । काङ्क्षमाणः उत्पत्तिस्थानं ज्ञातुकामः।

आसेदतुस्ततस्तत्र तावुभौ प्रमुखे स्थितम् ।
विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरेमुखम् ॥ १५
रोमभिर्निचितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ।
नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ १६
महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ।
एकेनोरसि घोरेण नयनेनाशुदर्शिना ॥ १७

निचितैः समूहीकृतैः । महापक्ष्मेण महापक्ष्मणा।

महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ।
भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विपान् ॥ १८
घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ।
कराभ्यां विविधान् गृह्य ऋक्षान् पक्षिगणान् मृगान् ॥ १९

गृह्य गृहीत्वा । विकुर्वाणं प्रसारयन्तम् ।

आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् मृगयूथपान् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ॥ २०
अथ तौ समतिक्रम्य क्रोशमात्रे ददर्शतुः ।
महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ॥ २१

ददर्शतुः ददृशतुः ।

स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ ।
जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन् बलात् ॥ २२
खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ ।
भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ २३

तिग्मतेजौ तिग्मतेजसौ ।

तावुवाच महाबाहुः कबन्धो दानवोत्तमः ।
कौ युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ ॥ २४
घोरं देशमिमं प्राप्तौ मम भक्षावुपस्थितौ ।
वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ २५
इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः ।
सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ ।
ममास्यमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं पुनः ॥ २६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः ।
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २७
कृच्छ्रात् कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ।
व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम् ॥ २८
कालस्य सुमहद् वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ।
त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ २९
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ।
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ३०
इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो
महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ।
अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रविक्रमं
स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत्॥ ३१

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६६

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ १
तिष्ठतः किं नु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ ।
आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन गतचेतसौ ॥ २
तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ।
उवाचार्तिसमापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ॥ ३
त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ।
तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहे गुरू ॥ ४

पुरा आदत्ते शीघ्रमादास्यति। छिन्दावहे छिनदावहै।

ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ ।
अच्छिन्दतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशतः+ ॥ ५

अच्छिन्दताम् अच्छिन्ताम् ।

दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः ।
चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ६

असक्तमप्रतिरोधं क्षिप्रं वा ।

स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ।
खं च गां च दिशश्चैव नादयञ्जलदो यथा ॥ ७
स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ।
दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ८
इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
शशंस तस्य काकुत्स्थं कबन्धस्य महाबलः ॥ ९
अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
अस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥ १०
अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ।
रक्षसापहृता भार्या यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ ११
त्वं तु को वा किमर्थं वा कबन्धसदृशो वने ।
आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजङ्घो विचेष्टसे ॥ १२
एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः ।
उवाच परमप्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १३

+ देशयोः।

स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि चाप्यहम् ।
दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ ॥ १४
विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद् यथा ।
तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १५

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः।

६७

पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रम ।
रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यथा सोमस्य शक्रस्य सूर्यस्य च यथा वपुः ॥ १
सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ।
ऋषीन् वनगतान् राम त्रासयामि ततस्ततः ॥ २

त्रासयामि कथने भूते लट् ।

ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ।
संचिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ ३
तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ।
एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥ ४
स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति ।
अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ॥ ५

अभिधायिना उक्तवता। अभिशापकृतस्य अपचारकृतस्य ।

यदा छित्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद् विजने वने ।
तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ॥ ६
श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ।
इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥ ७
अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् ।
दीर्घमायुः स मे प्रादात् ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ॥ ८
दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मे शक्रः करिष्यति ।
इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ ९
तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ।
सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम् ॥ १०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स मया याच्यमानः सन् नानयद् यमसादनम् ।
पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ॥ ११
अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ।
वज्रेणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ १२

सुदीर्घं कालं जीवितुमपि कथं शक्तः स्याम् ?

एवमुक्तस्तु मे शक्रो बाहू योजनमायतौ ।
प्रादादास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ १३
सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां समाकृष्य वनेचरान् ।
सिंहद्विपमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः ॥ १४
स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः ।
छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५
स त्वं रामोऽसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव ।
शक्यो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ १६
अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ ।
मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ॥ १७
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ।
इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ १८
रावणेन हृता सीता मम भार्या यशस्विनी ।
निष्क्रान्तस्य जनस्थानात् सह भ्रात्रा यथासुखम् ॥१९

रावणेन सीता सुखं हृता ।

नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः ।
निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ २०
शोकार्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ।
कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारे च वर्तताम् ॥ २१

उपकारे च वर्तमानानामस्माकं कारुण्यं कर्तुं युक्तम्।

काष्ठान्यानीय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरैः ।
धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते ॥ २२

काले तदा तदा

स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृता ।
कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः ॥ २३
एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ।
प्रोवाच कुशलो वक्तुं वक्तारमपि राघवम् ॥ २४
दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् ।
यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ॥ २५
अदग्धस्य हि विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो ।
राक्षसं तं महावीर्यं सीता येन हृता तव ॥ २६
विज्ञानं हि महद् भ्रष्टं शापदोषेण राघव ।
स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ २७
किं तु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः ।
तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ २८
दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनन्दन ।
वक्ष्यामि तमहं वीर यस्तां ज्ञास्यति राक्षसम् ॥ २९
तेन सख्यं च कर्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव ।
कल्पयिष्यति ते प्रीतः साहाय्यं लघुविक्रमः ॥ ३०
न हि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ।
सर्वान् परिसृतो लोकान् पुरा वै कारणान्तरे ॥ ३१

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः।

६८

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबन्धेन नरेश्वरौ ।
गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १

रामलक्ष्मणौ कबन्धं पर्वतगर्ते पातयित्वा अदहताम्। विससर्जतुः विससृजतुः।

लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः ।
चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २
तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् ।
मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहति पावकः ॥ ३
स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ।
अरजे वाससी बिभ्रन्मालां दिव्यां महाबलः ॥ ४

अरजे निर्मले अदन्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः।

ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विरजाम्बरः ।
उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे ।
प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६
सोऽन्तरिक्षगतो रामं कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७
राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते ।
परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ८

लोके कार्यसाधकाः संधिविग्रह्यानासनद्वेधीभावसमाश्रयाः षडुपायाः सन्ति । संधिविग्रहौ शत्रुराजेना। यानं युद्धाय गमनम् । आसनं समयप्रतीक्षा। द्वैधीभावः शत्रुपक्षे भेदकरणम् । समाश्रयः अन्यसहायताश्रयः। दुर्दशाग्रस्तस्य मनुष्यस्य दुर्दशाग्रस्तेनैव सह समाश्रयो युक्तः ।

दशाभागगतो हीनस्त्वं राम सहलक्ष्मणः ।
यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ९

दशाभागगतः दुर्दशाफलभाक् ।

तदवश्यं त्वया कार्यः स सुहृत् सुहृदां वर ।
अकृत्वा न हि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १०
श्रूयतां राम धर्मात्मा* सुग्रीवो नाम वानरः ।
भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११
ऋश्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते ।
निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२

आत्मवान् बुद्धिमान् । ऋश्यमूकपदे श्य इति cr notes आधारेण सर्वत्र लिखितम् ।

वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव ।
अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ॥ १३
न च ते सोऽवमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः ।
कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ १४
शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् ।
कृतार्थो वाकृतार्थो वा कृत्यं तव करिष्यति ॥ १५
स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः ।
भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ॥ १६
संनिधायायुधं क्षिप्रमृश्यमूकालयं कपिम् ।
कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ १७
स हि स्थानानि सर्वाणि कात्स्न्र्येन कपिकुञ्जरः ।
नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥ १८
न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव ।
यावत् सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुररिंदम ॥ १९
स नदीर्विपुलाञ्शैलान् गिरिदुर्गाणि कन्दरान् ।
अन्विष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ॥ २०
वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति राघव ।
दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ॥ २१

अधिगमिष्यति ज्ञास्यति । शोचतीं सोचन्तीम् । सीतां विचेतुं वानारान् दिशः प्रेषयिष्यति ।

स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां
प्रविश्य पातालतलेऽपि वाश्रिताम् ।
प्लवंगमानां प्रवरस्तव प्रियां
निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥२२

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः।

६९

निदर्शयित्वा रामाय सीतायाः प्रतिपादने ।
वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १
एष राम शिवः पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ।
प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २
जम्बूप्रियालपनसाः प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकाः ।
अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३
तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा च तान् बलात् ।
फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्तौ गमिष्यथः ॥ ४
चङ्क्रमन्तौ वरान् देशाञ्शैलाच्छैलं वनाद् वनम् ।
ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथः ॥ ५
अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ।
राम संजातवालूकां कमलोत्पलशोभिताम् ॥ ६

अविभ्रंशां पादस्रंसनरहिताम् ।

* वक्ष्यामि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुरराश्चैव राघव ।
वल्गुस्वरा निकूजन्ति पम्पासलिलगोचराः ॥ ७
नोद्विजन्ते नरान् दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः शुभाः ।
घृतपिण्डोपमान् स्थूलांस्तान् द्विजान् भक्षयिष्यथः॥८
रोहितान् वक्रतुण्डांश्च नलमीनांश्च राघव ।
पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान् हतान् ॥ ९
निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककण्टकान् ।
तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ १०
भृशं ते खादतो मत्स्यान् पम्पायाः पुष्पसंचये ।
पद्मगन्धि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् ॥ ११
उद्धृत्य स तदाक्लिष्टं रूप्यस्फटिकसंनिभम् ।
अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ १२
स्थूलान् गिरिगुहाशय्यान् वराहान् वनचारिणः ।
अपां लोभादुपावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः ।
रूपान्वितांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम ॥ १३
सायाह्ने विचरन् राम विटपान् * माल्यधारिणः ।
शीतोदकं च पम्पायां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥ १४
सुमनोभिश्चितांस्तत्र तिलकान् नक्तमालकान् ।
उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव ॥ १५
न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयिता नरः ।
मतङ्गशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः ॥ १६

न आरोपयिता न कश्चिद् धरति।

तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ।
ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात् स्वेदबिन्दवः ॥ १७
तानि माल्यानि जातानि मुनीनां तपसा तदा ।
स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ॥ १८
तेषामद्यापि तत्रैव दृश्यते परिचारिणी ।
श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥ १९
त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ।
दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २०
ततस्तद् राम पम्पायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ।
आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥ २१

* विटपी

न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तमाश्रमम् ।
ऋषेस्तस्य मतङ्गस्य विधानात् तच्च काननम् ॥ २२
तस्मिन् नन्दनसंकाशे देवारण्योपमे वने ।
नानाविहगसंकीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः ॥ २३
ऋश्यमूकस्तु पम्पायाः पुरस्तात् पुष्पितद्रुमः ।
सुदुःखारोहणो नाम शिशुनागाभिरक्षितः ।
उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकाले विनिर्मितः ॥ २४

सुदुःखारोहणो नाम ध्रुवं सुदुःखारोहणः।

शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि ।
यत् स्वप्ने लभते वित्तं तत् प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ २५
न त्वेनं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ।
तत्रैव प्रहरन्त्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ २६
ततोऽपि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् ।
क्रीडतां राम पम्पायां मतङ्गारण्यवासिनाम् ॥ २७

शिशुनागानां कलभानाम्।

सिक्ता रुधिरधाराभिः संहत्य परमद्विपाः ।
प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ २८
ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं शीतमव्ययम् ।
निर्वृताः * संविगाहन्ते वनानि वनगोचराः ॥ २९

अव्ययमारोग्यकरम् ।

राम तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ।
शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ॥३०
तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महाञ्शीतोदको ह्रदः ।
बहुमूलफलो रम्यो नानानगसमावृतः ॥ ३१
तस्यां वसति सुग्रीवश्चतुर्भिः सह वानरैः ।
कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यावतिष्ठते ॥ ३२
कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ॥ ३३
तं तु खस्थं महाभागं कबन्धं रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिकात् ॥ ३४
गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीच्च सः ।
सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ३५

* निवृत्ताः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तत् कबन्धः प्रतिपद्य रूपं
वृतः श्रिया भास्करतुल्यदेहः ।
निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थः
सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः।

७०

तौ कबन्धेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने ।
आतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १

गृह्य गृहीत्वा । प्राचीम् इति केचन पठन्ति।

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तौ शैलेष्वाचितानेकान् क्षौद्रकल्पफलद्रुमान् ।
वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २

आचितानेकान् व्याप्तान् बहून्।

कृत्वा च शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनन्दनौ ।
पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३

शैलपृष्ठे पर्वतोपरिभागे ।

तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ।
अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४
तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् ।
सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५
तौ तु दृष्ट्वा तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः ।
पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ६
तामुवाच ततो रामः श्रमणीं संशितव्रताम् ।
कच्चित् ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित् ते वर्धते तपः ॥ ७
कच्चित् ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने।
कच्चित् ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित् ते मनसः सुखम् ।
कच्चित् ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ८
रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसंमता ।
शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्युपस्थिता ॥ ९

प्रत्युपस्थिता संमुखं स्थिता ।

चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः ।
इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १०
तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ।
आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ ११
स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः ।
तं च दृष्ट्वा वराँल्लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥ १२
मया तु विविधं वन्यं संचितं पुरुषर्षभ ।
तवार्थे पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसंभवम् ॥ १३
एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् ।
राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ १४

इत्युक्तो रामो नित्यं ज्ञानमार्गे स्थितां तां शबरीं प्राह ।

दनोः सकाशात् तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनः ।
श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ १५
एतत् तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्राद् विनिःसृतम् ।
शबरी दर्शयामास तावुभौ तद् वनं महत् ॥ १६
पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ।
मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ॥ १७
इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महाद्युते ।
जुहवाञ्चक्रिरे तीर्थं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ १८

पुण्यात्मानस्ते मे गुरव इह मन्त्रपूजितं गङ्गादितीर्थमाहूतवन्तः । दृश्यतां परिशिष्टम्।

इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसत्कृताः ।
पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ १९

इयं पश्चिमदिशायां वेदी यत्र ते महर्षयो वेपमानैः करैः पुष्पोपहारमकुर्वन् ।

तेषां तपःप्रभावेन पश्याद्यापि रघूत्तम ।
द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्योऽतुलप्रभाः ॥ २०
अशक्नुवद्भिस्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः ।
चिन्तितेऽभ्यागतान् पश्य समेतान् सप्त सागरान् ॥२१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ।
अद्यापि न विशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ॥ २२
कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ।
तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्तुमेतत् कलेवरम् ॥ २३
तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम् ।
मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥ २४

येषां मुनीनामयमाश्रमः येषां चाहं परिचारिणी तेषां पवित्रात्मनां महर्षीणां समीपमहं गन्तुमिच्छामि ।

धर्मिष्ठं तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
अनुजानामि गच्छेति प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत् ॥ २५
अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने ।
ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम सा ॥ २६
यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः ।
तत् पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ २७

आत्मसमाधिना स्वतपसा ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः।

७१

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन कर्मणा ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १
चिन्तयित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् ।
हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २
दृष्टोऽयमाश्रमः सौम्य ब्रह्मर्श्यः कृतात्मनाम् ।
विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥ ३

कृतात्मनाम् नियमितमनसाम् ।

सप्तानां च समुद्राणामेषु तीर्थेषु लक्ष्मण ।
उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ४

सप्तसमुद्रजलपूर्णेषु तीर्थेषु स्नात्वा यथाविधि पितरस्तर्पिताः।

प्रनष्टमशुभं यत् तत् कल्याणं समुपस्थितम् ।
तेन त्वेतत् प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ॥ ५
हृदये हि नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ।
तदागच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ६
ऋश्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ।
यस्मिन् वसति धर्मात्मा सुग्रीवोऽशुमतः सुतः ।
नित्यं वालिभयात् त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ७
अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् ।
तदधीनं हि मे सौम्य सीतायाः परिमार्गणम् ॥ ८
इति ब्रुवाणं तं रामं सौमित्रिरिदमब्रवीत् ।
गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥ ९
आश्रमात् तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशांपतिः ।
आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सह प्रभुः [+] ॥ १०
समीक्षमाणः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ।
कोयष्टिभिश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्च कीचकैः ।
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्नादितं तद् वनं महत् ॥ ११
स रामो विविधान् वृक्षान् सरांसि विविधानि च ।
पश्यन् कामाभिसंतप्तो जगाम परमं ह्रदम् ॥ १२

कामाभिसंतप्तः सीताप्रणयाभिसंतप्तः ।

स तामासाद्य वै रामो दूरादुदकवाहिनीम् ।
मतङ्गसरसं नाम ह्रदं समवगाहत ॥ १३

पम्पां दूरादासाद्य मतङ्गसरसं नाम ह्रदं सलक्ष्मणो रामः प्राप । समवगाहत समवागाहत ।

स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ।
विवेश नलिनीं पम्पां पङ्कजैश्च समावृताम् ॥ १४
तिलकाशोकपुंनागवकुलोद्दालकाशिनीम् ।
रम्योपवनसंबाधां पद्मसंपीडितोदकाम् ॥ १५

काशिनीम् प्रकाशमानाम् ।

स्फटिकोपमतोयाढ्यां श्लक्ष्णवालुकसंततताम् ।
मत्स्यकच्छपसंबाधां तीरस्थद्रुमशोभिताम् ॥ १६
सखीभिरिव युक्ताभिर्लताभिरनुवेष्टिताम् ।
किंनरोरगगन्धर्वयक्षराक्षससेविताम् ।
नानाद्रुमलताकीर्णां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ १७

[+] सहाभिभूः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शीतवारिनिधिं शीतजलपूर्णां पम्पाम् ।
पद्मैः सौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः ।
नीलां कुवलयोद्घातैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ १८
अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगन्धिकायुताम् ।
पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ १९
स तां दृष्ट्वा ततः पम्पां रामः सौमित्रिणा सह ।
विललाप च तेजस्वी कामाद् दशरथात्मजः ॥ २०
तिलकैर्बीजपूरैश्च वटैः शुक्लद्रुमैस्तथा ।
पुष्पितैः करवीरैश्च पुंनागैश्च सुपुष्पितैः ॥ २१
मालतीकुन्दगुल्मैश्च भण्डीरैर्निचुलैस्तथा ।
अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ।
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदेवोपशोभिताम् ॥ २२
अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः ।
ऋश्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ २३
हरे [+] र्ऋक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ।
अध्यास्ते तं महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ २४
सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ ।
इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमम् ॥ २५
ततो महद् वर्त्म च दूरसंक्रमं
क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनम् ।
ददर्श पम्पां शुभदर्शकानना -
मनेकनानाविधपक्षिसंकुलाम् ॥ २६
दूरसंक्रमं दूरगमनम् ।

इति श्रीरामायणे अरण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः।

श्रीवाल्मीकिरामायणम् परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
लघुव्याख्यासमेतम्
संपादकः विवरणकर्ता च कालूरि हनुमन्तरावः

॥ समाप्तमरण्यकाण्डम् ॥

[+] हरि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

किष्किन्धाकाण्डम्

१

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम्।
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः॥ १
तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे।
स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत्॥ २

कामवशं सीतावियोगदुःखम्।

सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम्।
यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव॥ ३
मां तु शोकाभिसंतप्तमाधयः पीडयन्ति वै।
भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ४
अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम्।
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम्॥ ५

परिस्तोमैः कुथाभिः।

सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः।
गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः॥ ६
पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम्।
सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव॥ ७
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः।
वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम्॥ ८

प्रस्तरेषु शैलप्रदेशेषु।

मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः।
षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु॥ ९
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः।
संसक्तशिखराः शैला विराजन्ति महाद्रुमैः॥ १०
पुष्पिताग्रांश्च पश्येमान् कर्णिकारान् समन्ततः।
हाटकप्रतिसंछन्नान् नरान् पीताम्बरानिव॥ ११

हाटकप्रतिसंछन्नान् स्वर्णाभरणधारिणः।

अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः।
सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम॥ १२
मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः।
हृष्टः प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः॥ १३
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे।
प्रणदन् मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण॥ १४

शोचयिष्यति शोचयतीत्येवाभिप्रायः।

विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः।
भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः॥ १५
मां ह्यद्य [+] मृगशाबाक्षीचिन्ताशोकबलात्कृतम् [*] ।
संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः॥ १६
शिखिनीभिः परिवृता मयूरा गिरिसानुषु।
मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः॥ १७
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति।
शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि [++] ॥ १८
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया।
तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ।[3+]
मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः॥ १९

अस्मिन् चैत्रमासे सीतां विना मम वासः सुदुःसहः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे।
पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये॥ २०
वदन्ति रावं मुदिताः शकुनाः संघशः कलम्।
आह्वयन्त इवान्योऽन्यं कामोन्मादकरा मम॥ २१

[+] मां हि सा [*] मृगशाबाक्षी चिन्ता ... इति cr. पाठः।
मृगशाबाक्षीचिन्ता ... इति पाठ्यः ।
[++] सानुषु [3+] पङक्तिग्राह्या।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया॥ २२
एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः।
तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम॥ २३
तां विनाथ विहंगोऽसौ पक्षी प्रणदितस्तदा।
वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति॥ २४

यदा सीता अपहृता तदासौ वायसः खमुत्पत्य परुषं रुवन् तस्या अपहरणमसूचयत्। स एवाद्य मम सीतया पुनः समागमं सूचयन् पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति।

एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः।
पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति॥ २५

आकाशे डयमान एष पक्षी तदा सीताहरणं सूचयन् हरणकारणमभूत्। स एव मां सीतासमीपम् उपनेष्यति।

पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम्।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम्॥ २६
सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु।
नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत्॥ २७
एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता।
हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता॥ २८
चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा।
मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः॥ २९

पम्पानदीं परितः सुन्दराः प्रदेशाः सन्ति। नद्यां सर्वदा चक्रवाका निवसन्ति। जलपानार्थमागतैर्गजयूथैर्नदी शोभते।

पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते।
सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण॥ ३०
पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः।
निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः॥ ३१
सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि।
पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम्॥ ३२
अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिस्तु विभूषितः।
विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम्॥ ३३
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः।
निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः॥ ३४
पम्पातीररुहाश्चेमे संसक्ता मधुगन्धिनः।
मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः॥ ३५
केतक्यः सिन्दुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः।
माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः॥ ३६
चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा।
चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः॥ ३७
नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः।
अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः॥ ३८
चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः।
मुचुकुन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु॥ ३९
केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः।
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा।
तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्यन्दनास्तथा॥ ४०
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु।
विकीर्णैः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तराः कृताः॥ ४१
हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम्।
पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः॥ ४२
पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम्।
चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम्।
प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णां वराहमृगसेविताम्॥ ४३
अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहंगमैः॥ ४४
दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः।
श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम्॥ ४५

कामं सीतास्पृहाम्। स्मृत्वा स्मृतवतः।

पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान् मृगान्।
मां पुनर्मृगशाबाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम्॥ ४६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं स विलपंस्तत्र शोकोपहतचेतनः।
अवेक्षत शिवां पम्पां रम्यवारिवहां शुभाम्।। ४७

अवेक्षत अवैक्षत।

निरीक्षमाणः सहसा महात्मा
सर्वं वनं निर्झरकन्दरं च।
उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन
विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे। ४८
तावृश्यमूकं सहितौ प्रयातौ
सुग्रीवशाखामृगसेवितं तम्।
त्रस्तास्तु दृष्ट्वा हरयो बभूवु -
र्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ।। ४९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः।

२

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत्।। १
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्।
न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद् देशे वानरपुंगवः।। २
नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ।
कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह।। ३
चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम्।
सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह।। ४
ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः।
शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ।। ५
एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम्।
छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ।। ६
ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ।
जग्मुर्गिरितटात् तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम्।। ७
ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम्।
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे।। ८
एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम्।
प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराणि च।। ९
ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः।
बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गसंश्रितान्।। १०

एकायनगताः एकमार्गं प्राप्ताः। दुर्गं पर्वतमध्य-प्रदेशम्।

आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम्।
मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा।। ११
ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः।
संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः।।१२
ततस्तं भयसंत्रस्तं वालिकिल्विषशङ्कितम्।
उवाच हनुमान् वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः।। १३
यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्रुतो हरिपुंगव।
तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम्।। १४
यस्मात् तव भयं सौम्य पूर्वजात् पापकर्मणः।
स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम्।। १५
अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवंगम।
लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ।। १६
बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैः सर्वमाचर।
न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि।। १७
सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः।
ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह।। १८
दीर्घबाहू विशालाक्षौ. शरचापासिधारिणौ।
कस्य न स्याद् भयं दृष्ट्वा एतौ सुरसुतोपमौ।। १९
वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ।
राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः।। २०

अत्र अनयोर्विषये।

अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः।
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्ति हि।। २१
कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः।
भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः।। २२

बहुविषयज्ञा राजानः परहन्तारो भवन्ति। तान् प्रति प्राकृतैर्जनैर्जागरूकैर्भवितव्यम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तौ त्वया प्राकृतेनेव + गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम।
इङ्गितैश्च विकारैश्च ++ रूपव्याभाषणेन च।। २३

त्वया सामान्यमानववद् गत्वा इङ्गितैर्भाषणैश्च तौ ज्ञेयौ ।

लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि।
विश्वासयन् प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः।। २४
ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुंगव।
प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ।। २५
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवंगम।
व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टतानयोः।।२६
इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः।
चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ।। २७
तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य
कपेः सुभीतस्य दुरासदस्य।
महानुभावो हनुमान् ययौ तदा
स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः।। २८

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

३

वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः।
पर्वताद्दश्यमूकात् तु पुप्लुवे यत्र राघवौ।। १
स तत्र गत्वा हनुमान् बलवान् वानरोत्तमः।
उपचक्राम तौ वाग्भिर्मृद्वीभिः सत्यविक्रमः।। २
स्वकं रूपं परित्यज्य भिक्षुरूपेण वानरः।
आबभाषे च तौ वीरौ यथावत् प्रशशंस च।। ३
राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ।
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ।। ४
त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः।
पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः।। ५
इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ।
धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ।। ६

+ प्राकृतेनैव ++ शङ्कितानां प्रकारैश्च

सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ।
शक्रचापनिभे चापे प्रगृह्य विपुलैर्भुजैः।। ७

विप्रेक्षितं वीक्षणम्। सिंहस्येव विप्रेक्षितं ययोः तौ।

श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ।
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ।। ८

वृषभश्रेष्ठविक्रमौ श्रेष्ठवृषभसदृशगमनौ।

प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयोरवभासितः।
राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ।। ९
पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ।
अन्योऽन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ।।१०
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम्।
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ।। ११
सिंहस्कन्धौ महासत्त्वौ समदाविव गोवृषौ।
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः+।
सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः।। १२
उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम्।
ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम्।। १३
इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने।
प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते।। १४
संपूर्णा निशितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः।
जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः।। १५
महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषितौ।
खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव।। १६
एवं मां परिभाषन्तं कस्माद् वै नाभिभाषथः।।१७
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद् वानरयूथपः।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद् भ्रमति दुःखितः।। १८
प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना।
राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान् नाम वानरः।। १९
युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम्।। २०

+ परिघोत्तमाः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया।
ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम्॥ २१
एवमुक्त्वा तु हनूमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ।
वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन॥ २२
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
प्रहृष्टवदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम्॥ २३
सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः॥ २४
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम्।
वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदमम्॥ २५

रामवचनेन लक्ष्मणो हनुमन्तं संक्षेपेण स्वविषयमकथयदित्यूह्यम्।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः।

४

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद् वचः।
श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः॥ १
भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
यदयं कृत्यवान् प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम्॥ २
ततः परमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगर्षभः।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः॥३

ततः कार्यदक्षो हनुमान् लक्ष्मणस्य प्रियाभिप्रायसंयुतं वचनं श्रुत्वा तौ सुग्रीवेण कार्यार्थिनाविति निश्चित्य प्रहृष्टः सुग्रीवस्य कार्यसाफल्यं मनस्यचिन्तयत्। इमौ प्रयोजननेनेहागतौ तत् प्रयोजनं च सुग्रीवो विधातुं शक्नोति यदि ततः सुग्रीवस्य राज्यप्राप्तिः संभाव्या। एवं विचिन्त्य संतुष्य हनुमान् राममुवाच।

किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम्।
आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम्॥ ४
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः।
आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम्॥ ५
राजा दशरथो नाम द्युतिमान् धर्मवत्सलः।
तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः॥ ६
शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः।
वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः॥ ७
राज्याद् भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः।
भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी।
दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः॥ ८
अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः।
कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः॥ ९
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः।
ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासाश्रितस्य च॥ १०
रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा।
तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता॥ ११
दनुर्नाम श्रियः पुत्रः शापाद् राक्षसतां गतः।
आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः॥ १२

श्रीनामकस्य पुत्रो दनुर्नामासीद् यः शापाद् राक्षसतां गतः। तेन वानराधिपः सुग्रीवः समर्थ आख्यातः। अरण्यकाण्डकथनानुसारेणायं दनोः पुत्रः (६७-७) कबन्धो नाम (६७–७, ६९-१).

स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम्।
एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम्॥ १३
एतत् ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः।
अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ॥ १४
एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः।
लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति॥ १५
शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते।
कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः॥ १६
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम्।
हनूमान् प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः॥ १७
ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः।
द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः॥ १८
स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना।
हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम्॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः।
सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे॥ २०
इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा।
बभाषे सोऽभिगच्छामः सुग्रीवमिति राघवम्॥ २१
एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनूमन्तं स लक्ष्मणः।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम्॥ २२
कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः।
कृत्यवान् सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव॥ २३
प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते।
नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान् मारुतात्मजः॥ २४
ततः स तु महाप्राज्ञो हनूमान् मारुतात्मजः।
जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ॥ २५
स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः।
पवनसुतः कृतकृत्यवत् प्रहृष्टः।
गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः
स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम्॥ २६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः।

५

ऋश्यमूकात् तु हनुमान् गत्वा तं मलयं गिरिम्।
आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ॥१
अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः॥२
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः।
धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपालकः॥ ३
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः।
रक्षसापहृता भार्या स त्वां शरणमागतः॥ ४
राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः।
दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः॥ ५
तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता।
स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः॥ ६
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
प्रतिगृह्यार्चयस्वेमौ पूजनीयतमावुभौ॥ ७
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः।
भयं स राघवाद् घोरं प्रजहौ विगतज्वरः॥ ८
स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगाधिपः।
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम्॥ ९

हनुमद्वचनश्रवणानन्तरं सुग्रीवस्य मानुषरूप-परिग्रहाभिधानात् हनूमान् रामलक्ष्मणौ स्थलान्तरे निवेश्य तयोरागमनं सुग्रीवाय न्यवेदयदित्यवगम्यते इति गोविन्दराजः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

भवान् धर्मविनीतश्च निक्रान्तः सर्ववत्सलः।
आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः॥ १०
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो।
यत् त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह॥ ११
रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः।
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा॥ १२
एतत् तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्।
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना।
हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम्॥ १३
ततो हनूमान् संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः।
काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम्॥ १४
दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम्।
तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः॥ १५
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्।
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ॥ १६
ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ।
अन्योऽन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः॥ १७
ततः सर्वार्थविद्वांसं रामं दशरथात्मजम्।
सुग्रीवः प्राह तेजस्वी वाक्यमेकमनास्तदा॥ १८

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६

अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः।
हनूमान् यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः॥१
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव।
रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा॥ २
त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता।
अन्तरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम्॥ ३
भार्यावियोगजं दुःखं नचिरात् त्वं विमोक्ष्यसे।
अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतिं यथा॥ ४
रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले।
अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम॥ ५
इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव।
त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते॥ ६
अनुमानात् तु जानामि मैथिली सा न संशयः।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा॥ ७
क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम्।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा॥ ८
आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम्।
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च। ९
तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव।
आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि॥ १०
तमब्रवीत् ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम्।
आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे॥ ११
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम्।
प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया॥ १२
उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च।
इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः॥ १३
ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च।
अभवद् बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः॥ १४
सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः।
हा प्रियेति रुदन् धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत् क्षितौ॥ १५
हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमम्।
निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः॥ १६
अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः।
परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे॥ १७
पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया।
उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद् भूषणानि च॥ १८
शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया।
उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते॥ १९

अत्र केषुचित् प्रकाशनेषु - एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्। नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले। नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्। इति पङ्क्तयो दृश्यन्ते।प्रक्षिप्ताः इमाःपङ्क्तयः अधःसूचिकायां सन्ति। दृश्यतामनुबन्धः २.

ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया।
रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणसमा प्रिया॥ २०

ह्रियन्ती ह्रियमाणा।

क्व वा वसति तद् रक्षो महद् व्यसनदं मम।
यन्निमित्तमहं सर्वान् नाशयिष्यामि राक्षसान्॥ २१
हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम्।
आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम्॥२२
मम दयिततमा हृता वनाद्
रजनिचरेण विमथ्य येन सा।
कथय मम रिपुं तमद्य वै
प्लवगपते यमसंनिधिं नयामि॥ २३

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः।

७

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः॥ १
न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः।
सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम्॥ २

दृश्यतां ४८-२२.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम।
करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम्।। ३
रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम्।
तथास्मि कर्ता नचिराद् यथा प्रीतो भविष्यसि।। ४

राक्षसं सगणं इति पाठान्तरम् । ६.८ श्लोके राक्षसस्याङ्के इति पाठान्तरम् ।

अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर।
त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम्।। ५
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत्।
न चाहमेवं शोचामि न च धैर्यं परित्यजे। ६
नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन्।
महात्मा च विनीतश्च किंपुनर्धृतिमान् भवान्।। ७
बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि।
मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि।। ८
व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे।
विमृशन् वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान् नावसीदति।। ९
बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लब्यं योऽनुवर्तते।
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले।। १०
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात् त्वां प्रसादये।
पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि।। ११
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम्।
तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि।। १२
हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते।
वयस्यतां पूजयन् मे न त्वं शोचितुमर्हसि।। १३

ब्रूमि - ब्रवीमि।

मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः।
मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत्।। १४

प्रमार्जयत् प्रामार्जयत्।

प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात् प्रभुः।
संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत्।। १५
कर्तव्यं यद् वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च।
अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत् त्वया।। १६
एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे।
दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः।। १७
किं तु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे।
राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः।। १८
मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम्।
वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव।। १९
मया च यदिदं वाक्यमभिमानात् समीरितम्।
तत् त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम्।। २०
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन।
एतत् ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपामि ते।। २१
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह।
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः।। २२
महानुभावस्य वचो निशम्य
हरिर्नराणामृषभस्य तस्य।
कृतं स मेने हरिवीरमुख्य-
स्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान्।। २३

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः।

८

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः।
लक्ष्मणस्याग्रजं राममिदं वचनमब्रवीत्।।१
सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः।
उपपन्नो गुणोपेतः+ सखा यस्य भवान् मम।।२
शक्यं खलु भवेद् राम सहायेन त्वयानघ।
सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो।। ३
सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव।
यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम्।। ४
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः।
न तु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान् गुणान्।। ५

+ उपपन्नगुणोपेतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम्।
निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव।। ६
रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि वा।
अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः।। ७
आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा।
निर्दोषश्च क्षमावांश्च + वयस्यः परमा गतिः।। ८
धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोऽपि वा पुनः।
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम्।। ९
तत् तथेत्यब्रवीद् रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम्।
लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः।। १०

तदा रामो वासवतुल्यशोभायुतस्य धीमतो लक्ष्मणस्य अग्रतः प्रियदर्शनं सुग्रीवं भवान् सत्यमाहेत्युवाच।

ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम्।
सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत्।। ११

स्थितं पद्भ्यां स्थितम्।

स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः।
सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम्।। १२
तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम्।
सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः।। १३
तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम्।
सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत्।। १४

उपवेशयत् उपावेशयत्।

ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा।
उवाच प्रणयाद् रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम्।। १५
अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः।
ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः।। १६
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः।
वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव।। १७
वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर।
ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि।। १८

+ निर्दोषो वा सदोषो वा

एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः।
प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव।। १९
उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम्।
अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम्।। २०
इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः।
कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः।।२१
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसंनिभाः।
सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव।। २२
भ्रातृसंज्ञममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम्।
शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम्।। २३
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः।
प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत्।। २४
राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान् गतिः।
वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये।। २५
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम्+।
कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपाम्यहम्।। २६
वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धं प्रवदाम्यहम्।
दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो दहति नित्यशः।। २७
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः।
बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम्।। २८

शक्नोति शक्नोति स्म।

बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम्।
धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ।। २९
संनिगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे।
विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरब्रवीत्।। ३०
पुराहं वालिना राम राज्यात् स्वादवरोपितः।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा।। ३१
हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।
सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते।। ३२
यत्नवांश्च स दुष्टात्मा++ मद्विनाशाय राघव।
बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया।। ३३

+ साक्षिकः ++ सुदुष्टात्मा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शङ्कया त्वेतया चाहं दृष्ट्वा त्वामपि राघव ।
नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३४
केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे ।
अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोऽपि सन् ॥३५
एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः ।
सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ॥ ३६
संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ।
स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३७
तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रनष्टं स्यादनन्तरम् ।
सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ॥ ३८
एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः ।
दुःखितोऽदुःखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ३९

शोकान्तः शोकान्तोपायः ।

श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ।
किंनिमित्तमभूद् वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४०
सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ।
आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ४१
बलवान् हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ।
वर्धते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ॥ ४२
हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ।
सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४४
ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ।
वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४५

तत्त्वं सत्यं यथा तथा । अथवा यथार्थं कारणम्।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः।

९

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ।
पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा ॥ १
पितर्युपरतेऽस्माकं ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः ।
कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसम्मतः ॥ २
राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ।
अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत् स्थितः ॥ ३
मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ।
तेन तस्य महद् वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥ ४

दुन्दुभेः पूर्वजः सुतो मायावी इति अक्षरार्थः । किन्तु उत्तरकाण्डकथन (१२.१२) मनुसृत्य मयदानवस्य मायावी दुन्दुभिश्च पुत्राविति व्याख्यातारोऽलिखन्। दुन्दुभेस्तु यः इति पाठान्तरम् ।

स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ।
नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद् रणे ॥ ५
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम् ।
श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात् तदा ॥ ६
स तु वै निःसृतः क्रोधात् तं हन्तुमसुरोत्तमम् ।
वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७
स तु निर्धूय सर्वान् नो निर्जगाम महाबलः ।
ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८
स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ।
असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ॥ ९
तस्मिन् द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ।
प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १०
स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ।
प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११

विष्ठितौ स्थितौ ।

तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ।
मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १२
इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ।
यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम् ॥ १३
मया त्वेतद् वचः श्रुत्वा याचितः स परंतप ।
शापयित्वा च मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं तदा ॥ १४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहमपि सह गच्छामीति मया प्रार्थितो वाली असंमत्य मां पद्भ्यां शापयित्वा एको बिलं प्राविशत् ।

तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ।
स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५

बिलं प्रविष्टस्य तस्य संवत्सरादधिकः कालो व्यतीतः । सर्वं तत्कालमहं बिलद्वारि स्थित आसम् ।

अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भ्रातरं न हि पश्यामि पापशङ्कि च मे मनः ॥ १६

नष्टं बिले नष्टमार्गम् । ज्ञात्वा मत्वा ।

अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात् तस्माद् विनिःसृतम् ।
सफेनं रुधिरं व्यक्तमहं[+] दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥ १७
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ।
न रतस्य च संग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः ॥ [++] १८

नर्दतामसुराणां ध्वनिर्मया श्रुतः । युद्धासक्तस्य क्रोशतो वा भ्रातुः स्वनो न मया श्रुतः ।

अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ।
पूरयित्वा शिलभिस्तु बिलं शोकसमन्वितः।[3+]
शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ १९
गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् ।
ततोऽहं तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः ॥ २०
राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव ।
आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ॥ २१

तस्य मम तादृशस्य मम ।

अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात् संरक्तलोचनः ।
मदीयान् मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
निग्रहेऽपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव ।
न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता ॥ २३

मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ।
उक्ताश्च नाशिषस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना ॥ २४

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः।

१०

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ।
अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया ॥ १
दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ।
अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽ नाथनन्दनः ॥ २
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ ३
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथा पुरा ।
न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ४
मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण ।
याचे त्वां शिरसा राजन् मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ५
बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ।
राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ॥ ६

शून्यदेशजिगीषया राजरहितं राज्यं वशे स्थापयितुम् ।

स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः ।
धिक् त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ॥ ७
प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् ।
मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ ८
विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः ।
मां समाह्वयत क्रूरो युद्धाकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ॥ ९
तस्य तद् गर्जितं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयात् ।
अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ १०
स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ।
प्राद्रवद् भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्रुतौ ।
अनुद्रुतस्तु वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ ११

भयसंत्रस्तः भयहेतुना संत्रस्तः।

तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद् बिलम् ।
अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १२

[+] रक्तमहं [++] निरस्तस्य च संग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः । [3+] पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् ।
बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १३
स्थितोऽयमिति मत्वा तु प्रविष्टोऽहं दुरासदम् ।
तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १४
स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद् भयावहः ।
निहतश्च मया तत्र सोऽसुरो बन्धुभिः सह ॥ १५

मार्गणे अनिर्विण्णोऽहं तमसुरं दृष्ट्वा गृहित्वा सह बन्धुभिरहनम् ।

तस्यास्यात् तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद् बिलम् ।
पूर्णमासीद् दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ १६

भूतले पतित्वा क्रोशतस्तस्य मुखात् प्रवृत्तेन रुधिरप्रवाहेण बिलं पूर्णं दुर्गमं चाभवत् ।

सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् ।
निष्क्रामन् नैव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ १७

दुन्दुभेः सुतम्। दृश्यताम् ९.४. तमहं सुखम् इति पाठान्तरम्।

विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ।
यदा प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ १८
पादप्रहारैस्तु मया बहुशस्तद् विदारितम् ।
ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा + पुनरुपागतः ॥ १९

बिलान्निष्क्रम्य तेन मार्गेण पुनरागतोऽस्मि ।

तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मार्गयतात्मनः ।
सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २०
एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ।
तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः ॥ २१

विगतसाध्वसः विगतसंकोचः । वस्त्रेणैकेन धृतैकवस्त्रेण ।

तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ।
तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥ २२
ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ।
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २३

एतत् ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ।
अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २४
वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ।
कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ २५
एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ।
वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६
अमोघाः सूर्यसंकाशा ममेमे निशिताः शराः ।
तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः ॥ २७
यावत् तं न हि पश्येयं तव भार्यापहारिणम् ।
तावत् स जीवेत् पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ २८
आत्मानुमानात् पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे ।
त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ २९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः।

११

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।
सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १
असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ।
त्वं दहेः कुपितो लोकान् युगान्त इव भास्करः ॥ २
वालिनः पौरुषं यत् तद् यच्च वीर्यं धृतिश्च या ।
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३
समुद्रात् पश्चिमात् पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ।
क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४
अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ।
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५
बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः ।
वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६
महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ।
बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ७
वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः ।
जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८
ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ।
मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९

+ यथा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ।
अब्रवीद् वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १०
समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ।
श्रूयतामभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ।
शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १२
गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्झरः ।
स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १३
तं भीत इति * विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ।
हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १४
ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः ।
चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च ॥ १५
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ।
हिमवानब्रवीद् वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १६
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ।
रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १७
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ १८
यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद् वा निरुद्यमः ।
तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योऽद्य युद्धं युयुत्सतः ॥ १९
हिमवानब्रवीद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात् तमसुरोत्तमम् ॥ २०
वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्धामतुलप्रभाम् ॥ २१
स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ।
द्वन्द्वयुद्धं महद् दातुं नमुचेरिव वासवः ॥ २२
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ।
स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३
श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधाविष्टः स दुन्दुभिः ।
जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४
धारयन् माहिषं रूपं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ।
प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५

ततस्तु द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः ।
ननर्द कम्पयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६
समीपजान् द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् खुरैः ।
विषाणेनोल्लिखन् दर्पात् तद् द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ।
निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम् ।
हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९
किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसि ।
दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान् महाबल ॥ ३०
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ ३१
न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि ।
मम युद्धं प्रयच्छ त्वं ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२
अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् ।
गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३

अथवाद्येमां निशां क्रोधं धारयिष्यामि । सूर्योदयस्तेऽ वधिः । तावत्पर्यन्तः कालः स्वैरं त्वया कामभोगेषु गृह्यताम् ।

यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् ।
हन्यात् स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३४
स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात् तमसुरोत्तमम् ।
विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३५
मत्तोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे ।
मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ३६
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ।
पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३७

उत्क्षिप्य उद्धृत्य धृत्वा । व्यवतिष्ठत व्यवातिष्ठत।

विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ।
वाली व्यापातयांचक्रे ननर्द च महास्वनम् ॥ ३८
युद्धे प्राणहरे तस्मिन् निषिष्टो दुन्दुभिस्तदा ।
श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ।
पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ३९

* भीतमिति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पात्यतः पात्यमानस्य ।

तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ।
चिक्षेप वेगवान् वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४०

वेगेनैकेन एकक्षेपेण ।

तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात् क्षतजबिन्दवः ।
प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ४१
तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः ।
उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ।
इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ ४२

तान् शोणितविप्रुषः इति पुंलिङ्गत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः । बिन्दुकान् इति पाठान्तरम्।

स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ।
महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति ।
शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ४३+
ततः शापभयाद् भीत ऋश्यमूकं महागिरिम् ।
प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ४४
तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ।
विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ४५
एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते ।
वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ॥ ४६
इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः ।
यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ४७

शाखायुता इमे सप्त विपुलाः सालाः । एष्वेकं बलात् प्रकम्प्य वाली निष्पत्रयितुं समर्थः ।

एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितम् ।
कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ४८
यदि भिन्द्याद् भवान् सालानिमांस्त्वेकेषुणा ततः ।
जानीयां त्वां महाबाहो समर्थं वालिनो वधे ॥ ४९
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ।
राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ।
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥ ५०

+ महर्षिं ... गतः । द्वे पङ्क्ती गृहीते ।

क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ।
लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमर्थवत् ॥ ५१
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ।
लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ।
नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् ॥ ५२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः।

१२

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ।
प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १
स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ।
सालमुद्दिश्य चिक्षेप ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ २
स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ।
भित्त्वा सालान् गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ॥ ३
प्रविष्टस्तु मुहूर्तेन रसां भित्त्वा महाजवः ।
निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ॥ ४
तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सालान् वानरपुंगवः ।
रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५
स मूर्ध्ना न्यपतद् भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ।
सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६
इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ।
रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७
सेन्द्रानपि सुरान् सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ।
समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८
येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः ।
बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९
अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम ।
सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ १०
तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ।
वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ११
ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्ष्मणानुमतं लक्ष्मणसम्मतम् । लक्ष्मणेन सह समालोच्य तस्य सम्मतिं प्राप्य इत्यभिप्रायः ।

अस्माद् गच्छाम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ।
गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने ॥ १४
सुग्रीवो व्यनदद् घोरं वालिनो ह्वानकारणात् ।
गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५

गाढं वस्त्रेण कटिं बद्ध्वा सुग्रीवो वेगान्नादैरम्बरं भिन्दन्निव वालिनमाह्वयमानो घोरं व्यनदत् ।

तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ।
निष्पपात सुसंरब्धस्तोयदादिव भास्करः [+] ॥ १६

भास्करोऽस्ततटादिव इति cr अन्यग्रन्थाश्च पठन्ति। एतदुपमानं वालिनो निधनं सूचयतीति व्याख्यातारः । परन्तु अस्मिन् युद्धे वाली न म्रियते । उपमा नोपपद्यते यतः अस्ताद्रेः सूर्यः अधो गच्छति न बहिः । तोयदादिव भास्करः इति पाठः cr अधः सूचिकातो ग्राह्यः । प्राच्यग्रन्थे अयमेव पाठः १२.२४

ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ।
गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ।
जघ्नतुः समरेऽन्योऽन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ १८
ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु ।
अन्योऽन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९
यन्नावगच्छत् सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ।
ततो न कृतवान् बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २०

अवगच्छत् अवागच्छत् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ।
अपश्यन् राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१
क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ।
वालिनाभिद्रुतः क्रोधात् प्रविवेश महावनम् ॥ २२
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात् ततः ।
मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः ॥ २३
राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता ।
तदेव वनमागच्छत् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४
तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् ।
ह्रीमान् दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ।
वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६
तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ।
वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥ २७

तामेव वेलाम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२-३-५) इति गोविन्दराजः।

तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८
सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ।
कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥ २९
अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ।
त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३०
स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ।
विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥ ३१

गतेन गत्या । प्रेक्षितेन प्रेक्षणेन । भावे क्तः ।

ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ।
नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ ३२
एतन्मुहूर्तं तु मया पश्य वालिनमाहवे ।
निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३३
अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ।
येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३४
गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् ।
कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३५
ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुताम् ।
लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ ३६

[+] भास्करोऽस्ततटादिव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृश्यतां परिशिष्टम्।

स तया [+] शुशुभे श्रीमाँल्लतया कण्ठसक्तया ।
मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः ॥ ३७
विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ।
जगाम सह रामेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ ३८

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः।

१३

ऋश्यमूकात् स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।
जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ।
शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।
सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३
पृष्ठतो हनुमान् वीरो नलो नीलश्च वानरः ।
तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपाः ॥ ४
ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः ।
प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५
कन्दराणि च शैलांश्च निर्झराणि गुहास्तथा ।
शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६
वैदूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ।
शोभितान् सजलान् मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥ ७

आकोशकुड्मलैः ईषद्विकसितमुकुलैः इति गोविन्दराजः ।

कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैः जलकुक्कुटैः ।
चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ॥ ८
मृदुशष्पाङ्कुराहारान् निर्भयान् वनगोचरान् ।
चरतः सर्वतोऽपश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान् ॥ ९
तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ।
घोरानेकचरान् वन्यान् द्विरदान् कूलघातिनः ॥ १०
वने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहंगमान् ।
पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ ११

[+] तथा । cr अधःसूचिकायामविद्यमानोऽपि तया इति पाठः B C D ग्रन्थेभ्यो गृहितः।

तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ।
द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १२
एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते ।
मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १३
किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम ।
कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १४
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद् वनम् ॥ १५
एतद् राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १६
अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ।
सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १७
सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ।
दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १८
तेषामेवंप्रभावेन द्रुमप्राकारसंवृतम् ।
आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ १९
पक्षिणो वर्जयन्त्येतत् तथान्ये वनचारिणः ।
विशन्ति मोहाद् येऽप्यत्र निवर्तन्ते न ते पुनः ॥ २०
विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ।
तूर्यगीतस्वनाश्चापि गन्धो दिव्यश्च राघव ॥ २१

सकलाक्षराः अक्षरध्वनियुताः ।

त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रदृश्यते ।
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २२
कुरु प्रणामं धर्मात्मंस्तान् समुद्दिश्य राघव ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २३
प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ।
न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम दृश्यते ॥ २४
ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ।
समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २५

महात्मानः महात्मनः।

अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ।
सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥ २६
ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात् सप्तजनाश्रमात् ।
ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१४

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने ॥ १
विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ।
सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद् भृशम् ॥ २
ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ।
परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ ३
अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा ।
दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् ।
प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम्॥ ५
प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा ।
सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ ६
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ।
तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ॥ ७
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ।
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ८

अनया गजपुष्पमालया कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वं तथाद्भुतं शोभसे यथा कदापि नक्षत्रमालया परिवृतः सूर्यः शोभेत । अभूतोपमेति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ। पक्षान्तरेऽत्र सूर्यशब्दस्य पूर्णचन्द्रार्थं ददत् गोविन्दराजः प्रमाणश्लोकं पठति । परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी राकामध्यगतश्चन्द्रस्सूर्य इत्यभिधीयते । इति। परन्तु परीतशब्दस्याहरर्थो वा विपरीतशब्दस्य रात्र्यर्थो वा अन्वेषणीयः । अस्मिन् श्लोके शोभसे इति पदमध्याहार्यम् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ।
एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ ९
मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ।
वाली विनिहतो यावद् वने पांसुषु वेष्टते ॥ १०
यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन् स विनिवर्तते ।
ततो दोषेण मा गच्छेत् सद्यो गर्हेच्च मा भवान् ॥ ११

मा माम् ।

प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ।
ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया ॥ १२
अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीर कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।
धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन ॥ १३

मे मया । धर्मलोभपरीतेन धर्मासक्तेन।

सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ।
प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः ॥ १४

जहि जहीहि ।

तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः ।
सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद् येन वानरः ॥ १५
जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरात् ।
निष्पतिष्यत्यसंगेन वाली स प्रियसंयुगः ॥ १६
रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे ।
जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ॥ १७
स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १८
तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ।
राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥ १९

परामृष्टाः परपुरुषैरामृष्टाः अवमताः ।

द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ।
पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २०
ततः स जीमूतगणप्रणादो
नादं व्यमुञ्चत् त्वरया प्रतीतः ।
सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः
सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः ॥ २१

सरित्पतिर्वा समुद्र इव । प्रतीतः प्रसिद्धः ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१५

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १
श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २
स तु रोषपरीताङ्गो वाली संध्यातपप्रभः ।
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद् दीप्ताग्निसंनिभः ।
भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥ ४

उत्पतित विकसित ।

शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ।
वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५
तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद् दर्शितसौह्रदा ।
उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६
साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् ।
शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७

शयनादुत्थितः काल्यं प्रातःकाले शयनादुत्थितः।

सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ।
श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ८
पूर्वमापतितः क्रोधात् स त्वामाह्वयते युधि ।
निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ ९

आह्वयते आह्वयत । ते त्वया । निष्पत्य बहिर्गत्वा ।

त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ।
इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ १०
दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ।
निनादस्य च संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ ११
नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ।
अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १२
प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ।
अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सह नैष्यति ॥ १३
पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ।
अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १४
तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः ।
रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १५
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ।
आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १६
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो निदेशे निरतः पितुः ।
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ १७

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः लोकज्ञानशास्त्रज्ञानसंपन्नः।

तत् क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ।
दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥ १८
शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ।
श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् ॥ १९
यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ।
विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन् यवीयसा [+] ॥ २०
अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन [++] रामेण सौह्रदम् ।
सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ।
तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ॥ २२
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ।
याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २३

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः।

१६

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ।
वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
गर्जतोऽस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः ।
मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २
अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३

[+] बलीयसा [++] तव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपरास्तानां समरेष्वनिवर्तिनां शूराणां धर्षणसहनं मरणादतिरिच्यते ।

सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे ।
सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ॥ ४
न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५
निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ।
सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ।
दर्पं चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७

जहि जहीहि ।

शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेन [+] च ।
अयं जित्वा निवृत्तोऽस्मि [++] तमलं भ्रातरं रणे ॥ ८

जनेन स्त्रीजनेन । भ्रातरं पूर्णरूपेण जित्वा अहं शीघ्रमागच्छामि।

तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ।
चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ९
ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद् विजयैषिणी ।
अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १०
प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ।
नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ ११
स निःश्वस्य महावेगो वाली परमरोषणः ।
सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२
स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् ।
सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १३
स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ।
गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः ॥ १४
स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ।
सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १५

कृतक्षणः लब्धावसरः ।

[+] जयेन [++] अहं जित्वा निवर्तिष्ये

श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ।
सुग्रीवोऽपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १६
तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् ।
आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः सुनिहिताङ्गुलिः ।
मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ १८
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ।
तवैव च हरन् प्राणान् मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ १९

चशब्दो ऽत्र पादपूरणे ।

ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ।
अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २०

सोत्पीडः प्रस्रवणयुक्तः । ताडितः सुग्रीवः ।

सुग्रीवेण तु निस्संगं सालमुत्पाट्य तेजसा ।
गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २१

निस्सङ्गं तं प्रहारमविगणय्य ।

स तु वाली प्रचलितः सालताडनविह्वलः ।
गुरुभारसमाक्रान्ता सागरे नौरिवाभवत् ॥ २२
तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ ।
प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥ २३
वालिना भग्नदर्पे तु सुग्रीवे मन्दतेजसि।
वालिनं प्रति सामर्षश्चुक्रोधातीव राघवः ॥ २४[+]
ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमम् ।
राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ २५
वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ २६
अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः
सुपुष्पिताशोक इवानिलोद्धतः ।
विचेतनो वासवसूनुराहवे
प्रभ्रंशितेन्द्रध्वजवत् क्षितिं गतः ॥ २७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः।

[+] वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ।
वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास लाघवम् ॥
लाघवं कौशल्यम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१७

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।
पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १
स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः ।
अपतद् देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २
तस्मिन् निपतिते भूमौ हर्यृक्षाणां गणेश्वरे ।
नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३
भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ।
न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४
शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता ।
दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५
स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः ।
संध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६
तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ।
त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७
तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ।
रामबाणासनक्षिप्तमावहत् परमां गतिम् ॥ ८

स्वर्गमार्गनयनं रामधनुःक्षिप्तं तदस्त्रं वीरस्य वालिनः परमां गतिमावहत् ।

तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् ।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात् परिच्युतम् ॥ ९
आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ।
महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् ॥ १०
महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ।
सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ।
लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपससर्प च ॥ ११
स दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १२
पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः ।
यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः ॥ १३

अन्येन युद्धसंरब्धोऽहं त्वत्कारणेन निधनं गच्छामि । पराङ्मुखस्य वधं कृत्वास्मिन् कार्ये को गुणस्त्वया प्राप्तः ?

कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ॥ १४
सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ।
इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १५

समयज्ञः किं कार्यं कदा करणीयमिति जानाति।

तान् गुणान् संप्रधार्याहमप्रियं चाभिजनं तव ।
तारया प्रतिषिद्धः सन् सुग्रीवेण समागतः ॥ १६
न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि ।
इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ १७

त्वामपश्यन्तमन्येन युद्धसंलग्नं मां त्वं न विध्येरिति मया चिन्तितम् ।

न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ।
जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ १८

विनिहतात्मानं नष्टबुद्धिम् ।

सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ।
नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ १९
विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् ।
न च त्वां प्रतिजानेऽहं कस्मात् त्वं हंस्यकिल्बिषम्॥२०

कस्त्वमिति अहं न जानामि। अवजानामि इति पाठान्तरम्।

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ।
मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २१
त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ।
लिङ्गमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते धर्मसंहितम् ॥ २२

प्रतीतः प्रसिद्धः । धर्मसंमतानि जटावल्कलादिचिह्नानि च ते दृश्यन्ते ।

कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान् नष्टसंशयः ।
धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ।
अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २४

अभव्यो भव्यरूपेण दुर्जनः सन् सज्जनरूपेण ।

साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ।
पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु ॥ २५
वयं वनचरा राम मृगा * मूलफलाशनाः ।
एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ २६
भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च निग्रहे कारणानि च ।
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ २७
नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ।
राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ २८

राजानो नयविनयवन्तो भवन्ति । निग्राह्याणां निग्रहमनुग्राह्याणामनुग्रहं च कुर्वन्ति । तत्र संकरो न कार्यः ।

त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ।
राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ २९

अनवस्थितः अस्थिरः । शरासनपरायणः धनुर्गृहीत्वा वृथा यं कमपि हंसि ।

न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ।
इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वर ॥ ३०

अपचितिः पूजा श्रद्धा ।

हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ।
किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३१
राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ।
नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३२
अधार्यं चर्म मे सन्धी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ।
अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३३

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।
शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥ ३४

श्वाविधः सूकरजातिविशेषः ।

चर्म चास्थि च मे राजन् न स्पृशन्ति मनीषिणः ।
अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः ॥ ३५
त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुंधरा ।
प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ३६
शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ।
कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ३७

शठः परापकारी क्षुद्रो मिथ्याविनयवान् पापस्त्वं महात्मना दशरथेन कथं जातः ?

छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ।
त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥ ३८
दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज ।
अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ३९
त्वयादृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ।
प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४०
सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया ।
कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते ऽनिहतं रावणं रणे ॥ ४१
न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ।
आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ४२

प्रतिफलार्थिना त्वया सुग्रीवस्य प्रियं कर्तुं यदहं निहतस्तत् न युक्तं कृतम् । रावणमहत्वा कण्ठे बध्द्वा ते प्रदद्याम् । यथा मधुकैटभद्वारापहृतां श्वेताश्वतरीरूपां श्रुतिं भगवान् हयग्रीव उद्धार तथा सागरतोये वा पाताले वापि न्यस्तां मैथिलीं तवादेशादानयेयम् ।

युक्तं यत् प्राप्नुयाद् राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ।
अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ ४३
काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ।
क्षमं चेद् भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ४४

---

* वालिरामयोर्विवादः अन्ये च रामायणविषयाः मम रामायणसमालोचननाम्नि निबन्धे विचारिताः । सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः। २००५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बतेयमेव लोकरीतिः । कालो लोकं जन्मम-रणादिष्वेवमेव प्रवर्तयति । यदि शक्यते तर्हि युक्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ।

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः
शराभिघाताद् व्यथितो महात्मा ।
समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं
तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥ ४५

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ।

१८

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १
तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् ।
उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २
धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ।
अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद् वालिनमब्रवीत् ॥ ३
धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ।
अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४
अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान् वृद्धानाचार्यसंमतान् ।
सौम्य वानरचापल्यात् त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५
इक्ष्वाकूणामियं भूमिः ससैलवनकानना ।
मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहावपि ॥ ६
तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः ।
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७
नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यं च सुस्थितम् ।
विक्रमश्च यथा दृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८

तस्मिन् भरते नयो विनयः सत्यं च सन्ति । यथा आवश्यकः तथा विक्रमश्चास्ति । स राजा भरतो देशकालौ वेत्ति । दृश्यतां परिशिष्टम्।

तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ।
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ॥ ९

धर्मसंतानं धर्मप्रसारम् ।

तस्मिन् नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ।
पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद् धर्मनिग्रहम् ॥ १०

कश्चरेद् धर्मनिग्रहम् को धर्मनाशमाचरेत् ?

ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ।
भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीमो यथाविधि ॥ ११
त्वं तु संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः ।
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२
ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः ॥ १३

धर्मे च पथि वर्तिनः धर्ममार्गे वर्तमानस्य ।

यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ।
पुत्रवत् ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ १४

धर्ममवेक्षमाणेन यवीयान् भ्राता गुणवान् शिष्यश्च पुत्रवत् चिन्त्यौ ।

सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवंगम ।
हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ।
जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन् द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ।
न हि मां केवलं रोषात् त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७

ममाभिप्रायं ते स्पष्टीकरोमि । केवलं रोषान्मां विगर्हितुं नार्हसि ।

तदेतत् कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ।
भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९

धरमाणस्य जीवतः ।

तद् व्यतीतस्य ते धर्मात् कामवृत्तस्य वानर ।
भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २०
न हि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ।
दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः ।
प्रचरेत नरः कामात् तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥ २२

औरसीं पुत्रीम् ।

भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः ।
त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुम् ॥ २३
गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ।
भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ २४

प्राज्ञो भरतो धर्मेण महीं पालयन् धर्मव्यतिक्रान्तं (निघ्नन्) कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ।

वयं तु भरतादेशं विधिं कृत्वा हरीश्वर ।
त्वद्विधान् भिन्नमर्यादान् नियन्तुं पर्यवस्थिताः ॥ २५
सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ।
दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रतः स मे ॥ २६

सुग्रीवो मम लक्ष्मणतुल्यः सुहृत् संजातः । स स्वभार्यां राज्यं चाधिगन्तुं मया सह सख्यमकरोत् । स मे क्षेमं विधास्यति । दृश्यतां परिशिष्टम्।

प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसंनिधौ ।
प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २७
तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः ।
शासनं तव यद्युक्तं तद् भवाननुमन्यताम् ॥ २८
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ।
वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ २९
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३०

अयं श्लोको मनुस्मृतौ (८-३१८) वर्तते ।

आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ।
श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३१

पुरा कश्चित् संन्यासी त्वद्वत् पापं चकार । मम प्रपितामहेन मान्धात्रा यथाशास्त्रमभीप्सितं कठोरं दण्डं तस्य कृतम् । स च पापान्मुक्तः ।

अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ।
प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३२

प्रमत्तैर्वसुधाधिपैरन्यकृतं पापं प्राप्तम् । प्रायश्चित्तं कृत्वा तस्मात् पापान्मुच्यन्ते ।

तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ।
वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३३
वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ।
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून् मृगान् ।
प्रधावितान् वा वित्रस्तान् विस्रब्धानतिविष्ठितान् ॥३४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसार्थिनो भृशम् ।
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ ३५
यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ।
तस्मात् त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ।
अयुध्यन् प्रतियुध्यन् वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ३६
दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ।
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ३७

राजानो दुर्लभस्य धर्मस्य शुभस्य जीवितस्य च प्रदातार इत्यत्र संशयो नास्ति ।

तान् न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।
देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ३८
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ।
प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ३९
एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ।
प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ४०
यत् त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः ।
प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४१

प्रकृष्टे अपकृष्टः उत्तमस्याधमः । सर्वज्ञस्य किंचिज्ज्ञः ।

यदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद् वाक्यमप्रियम् ।
तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४२

अयुक्तमुक्तम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ।
कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४३

येन कारणेन यत् कार्यं भवतीति त्वं स्पष्टं जानासि ।

मामप्यपगतं [+] धर्माद् व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ।
धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ४४

धर्माद् दूरगतं धर्मातिक्रान्ताग्रगण्यं मां च धर्मसंहितया वाचा परिपालय ।

बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तरवः शनैः ।
उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ॥ ४५
न त्वात्मानमहं शोचे न तारां नापि बान्धवान् ।
यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ ४६
स ममादर्शनाद् दीनो बाल्यात् प्रभृति लालितः ।
तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति ॥ ४७
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ।
त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥४८
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ।
सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां चिन्तयितुमर्हसि ॥ ४९
मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ।
सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ॥ ५०
त्वया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ॥
त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५१
स तमाश्वासयद् रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ ५२

व्यक्तदर्शनं स्पष्टालोचनम् ।

न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ।
वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ५३

भवता वयमकृत्यकारिणो न मन्तव्याः। आत्माप्यचिन्त्यः। भवद्विशेषेण भवदनुग्रहबुद्ध्या।

दण्ड्ये यः पातयेद् दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ।
कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ५४
तद् भवान् दण्डसंयोगादस्माद् विगतकल्मषः ।
गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ५५
स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः
समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ।
निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो
वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ५६
शराभितप्तेन विचेतसा मया
प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो ।
इदं महेन्द्रोपम भीमविक्रम
प्रसादितस्त्वं क्षम मे महीश्वर ॥ ५७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ।

१९

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः ।
प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १
अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् ।
रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २
तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ।
हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३

बाणमोक्षेण रामदत्तेन रामप्रयुक्तेन बाणेन ।

सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ।
निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद् गिरिगह्वरात् ॥ ४

सपुत्रा सा भर्तुः सुदारुणमप्रियं वधं श्रुत्वा भृशमुद्विग्ना विविधकक्ष्याप्रदेशाद् गिरिगह्वरान्निष्पपात।

ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा हि महाबलाः ।
ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५
सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो द्रुतम् ।
यूथादिव परिभ्रष्टान् मृगान् निहतयूथपान् ॥ ६
तानुवाच समासाद्य दुःखितान् दुःखिता सती ।
रामवित्रासितान् सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७

[+] अवगतं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरस्सराः ।
तं विहाय सुविस्रस्ताः कस्माद् द्रवथ * दुर्गताः ॥ ८
राज्यहेतोः स चेद् भ्राता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः ।
रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९

अत्र चेत् शब्दः प्रश्नार्थकः स्यादिति D.

दृश्यतां परिशिष्टम्।

कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ।
प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् ॥ १०
जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ।
अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११
क्षिप्तान् वृक्षान् समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा ।
वाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेव निपातितः ॥ १२

एते वानरा रामेण वालिहननं न ददृशुः भ्रान्त्यैव-मूचुरिति भाति ।

अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम् ।
अस्मिन् प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३

शक्रसमप्रभे प्लवगशार्दूले हते वानरबलं विद्रुतं विकीर्णं चाभवत् ।

रक्ष्यतां नगरं शूरैरङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ।
पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवंगमाः ॥ १४
अथवारुचितं * स्थानमिह ते रुचिरानने ।
आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमद्यैव वानराः ॥ १५

रुचिरानने इति तस्याः साधारणं विशेषणम् । तथा १७ तमश्लोके सुं. १९-३ श्लोके अन्यत्र च । एतेषां प्रकरणौचित्यं नास्ति ।

अभार्याः सहभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः ।
लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यः स्वेभ्यो नस्तुमुलं भयम् ॥ १६

एते वानराः सुग्रीवपक्षीयाः । तेभ्यः अस्मांक भयम् ।

* द्रवत * अथवा रुचितं इति Cr.। अथवारुचितं इति पाठ्यः ।

अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना ।
आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७

किंचिद्दूरवर्तिनां तेषां वचनं श्रुत्वा तारा आत्मस्व-भावानुगुणं बभाषे । चारुहासिनी इति तस्याः साधारण-स्वभावः। संप्रति सा दुःखिता । एवम् अरण्यः ५०.४२

पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना ।
कपिसिंहे महाभागे तस्मिन् भर्तरि नश्यति ॥ १८
पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ।
योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोककर्शिता ।
शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २०
आव्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि ।
हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनम् * ॥ २१
क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ।
महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२
शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वैवोपरतं घनम् ।
नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ।
शार्दूलेनामिषस्यार्थे गजराजं ** यथा हतम् ॥ २३

नर्दतां भीमं गर्जनं कुर्वाणानां भयावहम् ।

अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ।
नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २४
अवष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददर्श धनुरूर्जितम् ।
रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ॥ २५
तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ।
समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २६
सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती ।
रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः ॥ २७

क्रोशती क्रोशन्ती ।

* निवर्तिनाम् ** मृगराजं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
विषादमगमत् कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥ २८

कष्टं विषादम् अत्यन्तविषादम् इति गोविन्दराजः।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः।

२०

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम् ।
दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥ १
सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ।
इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥ २
वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ।
तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ ३
रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर ।
किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ४

अपुरोभागाम् अनपराधाम् ।

उत्तिष्ठ हरिशार्दुल भजस्व शयनोत्तमम् ।
नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ५
अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ।
गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ६

एतेन श्लोकेन २१-११ श्लोकेन च यत्र मृतस्य वालिनः संस्कारं हनुमान् सूचयति वाली तदा मृत इति स्पष्टम् । परन्तु द्वाविंशे सर्गे वाली पुनर्भाषते । ततो रचनायां पूर्वापरविरोधः स्फुटः । अमोघरामबाणघातेन वालिनो मरणस्य निश्चितत्वात् मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य च हनुमता अमृतस्यापि तस्य संस्कार उक्त इति तत्र गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थयोर्व्याख्यानं विचित्रम् । का नामामृतं पतिं मृतं परिगणय्य विलपेत् को वा मरणात् पूर्वं संस्कारं प्रतिपादयेत् ? संभवतः अत्र कथनद्वयं सम्मिलितम् । मम ग्रन्थः सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः पठितव्यः ।

व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता ।
किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ७
यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ।
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ८

काले तत्तत्कालेषु । मधुगन्धिषु उत्तमपरिमलयुतेषु इति अर्थो वक्तव्यः ।

निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे ।
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ९
हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं भुवि ।
यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ १०
सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः !
यत्तत् तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ ११

मह्यं मम । व्युष्टिः फलम् ।

निःश्रेयसपरा मोहात् त्वया चाहं विगर्हिता ।
यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी ॥ १२

निःश्रेयसपरा श्रेयस्यासक्ता । अब्रुवम् अब्रवम्।

कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ।
बलाद् येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३
वैधव्यं शोकसंतापं कृपणाकृपणा+ सती ।
अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १४

ध्रुवं कालस्ते जीवितान्तकरः । कस्याप्यवशस्त्वं बलात् तेन कालेन सुग्रीवस्य वशं नीतः । पूर्वं मया दैन्यं दुःखं च नानुभूतम् । साहमनाथा दीना वैधव्यं शोकसंतापं दैन्यं चानुभविष्यामि ।

लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ।
वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते ॥ १५

मे मम अङ्गदः ।

कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ।
दुर्लभं दर्शनं त्वस्य तव वत्स भविष्यति ॥ १६
समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व च ।
मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १७

+ कृपणं कृपणा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामेण हि महत् कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ।
आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १८
सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
भुङ्क्ष राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ १९
किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ।
इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २०

विलपतीं विलपन्तीम् ।

तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः ।
परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः ॥ २१
किमङ्गदं साङ्गदवीरबाहो
विहाय यास्यद्य चिरप्रवासम् ।
न युक्तमेवं गुणसंनिकृष्टं
विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गन्तुम् ॥ २२

साङ्गदवीरबाहो अङ्गदसहितवीरोचितबाहु-शालिन् ।

किमप्रियं ते प्रियचारुवेष
कृतं मया नाथ सुतेन वा ते ।
सहायिनीमद्य विहाय वीर
यमक्षयं गच्छसि दुर्विनीतम् ॥ २३

दुर्विनीतम् दुष्टम् । प्रिय चारुवेष इति cr.

यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य
कृतं मया स्यात् तव दीर्घबाहो ।
क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ
व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २४
तथा तु तारा करुणं रुदन्ती
भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ।
व्यवस्यत प्रायमनिन्द्यवर्णा
उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली ॥ २५

रुदन्ती रुदती । अनिन्द्य श्लाघ्य । प्रायमुपोपवेष्टुं व्यवस्यत व्यवास्यत ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः।

२१

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ।
शनैराश्वासयामास हनूमान् हरियूथपः ॥ १
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्म फलहेतुकम् *।
अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे ।
कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बुद्बुदोपमे ॥ ३
अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ।
आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४

आयत्यां भविष्यति काले ।

जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ।
तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनेह लौकिकम् * ॥ ५
यस्मिन् हरिसहस्राणि प्रयुताव्यर्बुदानि च ।
वर्तयन्ति कृतांशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६

यस्मिन् स्वभागधेयान्याश्रित्य हरिसहस्राणि जीवन्ति सोऽयं वाली दिष्टान्तं गतः । कृताशानि इति पाठान्तरम्।

यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ।
गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७
सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः ।
हर्युक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥ ८
ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि ।
त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९

ताविमौ अङ्गदसुग्रीवौ ।

संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि साम्प्रतम् ।
राज्ञस्तत् क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः ॥ १०

सन्तानेन पितुर्यानि कार्याणि यच्च सम्प्रति वालिन और्ध्वदैहिकं कर्तव्यं तत् सर्वं क्रियताम् ।

---

*स्वकर्मफल... इति cr पाठः । स्वकर्म फल ... इति पाठ्यः ॥ *पण्डिते नैहलौकिकम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कार्यो हरिराजस्तु अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ।
सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ॥ ११
सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ।
अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ १२
अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ।
हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३
न चाहं हरिराज्यस्य [+] प्रभवाम्यङ्गदस्य वा ।
पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४

अनन्तरः सन्निहितः । निर्णायकः ।

न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नङ्गदं प्रति ।
पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५

अङ्गदस्य योगक्षेममहं द्रक्ष्यामीति ते बुद्धिर्न कर्तव्या । पुत्रस्य हितकरो बन्धुः पिता भवति न माता।

न हि मम हरिराजसंश्रयात्
क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा ।
अभिमुखहतवीरसेवितं
शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६

पत्युरनुगमनं विना न मेऽन्यत् कार्यं क्षमम् । युद्धे अभिमुखहतस्य तस्य वीरस्य सेवितमिदं शयनं मे सेवितुं क्षमम् ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः।

२२

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ।
आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः[++] ॥ १
तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ।
आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २
सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ।
कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३

बुद्धिमोहेनाहमवश्यंभाविना दुष्फलेन नीतोऽस्मि। यद्यपि मया तेऽपराधः कृतस्तथापि मां दोषदृष्ट्या मा प्रेक्षस्व ।

युगपद् विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः ।
सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ॥ ४
प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ।
मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५
जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् ।
प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥ ६
अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद् वचः ।
यद्यप्यसुकरं राजन् कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७
सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् ।
बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ॥ ८
मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ।
मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ९
त्वमप्यस्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ।
भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर ॥ १०
एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ।
रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ ११
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तरस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ १२
सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ।
औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३

औत्पातिके आकस्मिकोपद्रवे ।

यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ।
न हि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १४
राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया ।
स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद् विमानितः ॥ १५
इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ।
उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १६
इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ।
हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १७

[+] राजस्य [++] ददर्श त्वात्मजाग्रतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन् युक्तमतन्द्रितः ।
जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १८
तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वात्मजं स्थितम् ।
संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् ॥ १९
देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ।
सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ २०
यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया ।
न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २१
मास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम ।
भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २२

अमित्रैः स्नेहरहितैरुदासीनैर्वा ।

न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ।
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग् भव ॥ २३

अतिप्रणयो न कार्यः । अप्रणयश्च ते न कर्तव्यः।

इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम् ।
विवृत्तैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २४
हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा
प्लवंगमास्तत्र न शर्म लेभिरे ।
वनेचराः सिंहयुते महावने
यथा हि गावो निहते गवां पतौ ॥ २५
ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता
मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ।
जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं
महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ २६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः।

२३

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ।
पतिं लोकाच्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ।
उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ।
शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो । *
सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिक प्रिय ॥ ४
ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनं पर्युपासते ।
एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः ।
मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५
इदं तच्छूरशयनं यत्र शेषे हतो युधि ।
शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय ।
मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ ७
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ।
शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ८

हतां भृशं दुखिताम् ।

अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ।
अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे ॥ ९
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ।
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ॥ १०
सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः ।
आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११

पराक्रान्तः पराक्रमवान् ।

पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ।
धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते बुधैः ॥ १२
स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले ।
कृमिरागपरिस्तोमे त्वमेवं शयने यथा ॥ १३

कृमिरागपरिस्तोमे इन्द्रगोपकृमिसवर्णास्तरणे ।

रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ।
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ॥ १४
कृतकृत्यो ऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ।
यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ १५

* पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ।
वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६

वार्यामि निवार्यमाणा अस्मि । निरीक्षन्ती निरीक्षमाणा ।

उद्बर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ।
गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ १७
तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः ।
अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव ॥ १८
पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ।
ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ॥ १९
अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ।
अस्त्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतम् ॥ २०
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ।
उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१
अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ।
संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा ॥ २२

दुष्कर्मणा संप्रसक्तस्य वैरस्य अन्तो गतः एवमवसितम् ।

बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनम् ।
अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ २३
एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ।
भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ॥ २४
अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ।
दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५
अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् ।
सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६
इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन नानाप्रहरणाम्भसा ।
अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ।
शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८
राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ।
सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९
न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं
न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ।
हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे
सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ॥ ३०

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः।

२४

गतासुं वालिनं दृष्ट्वा राघवस्तदनन्तरम् ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं शत्रुतापनः ॥ १
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तत् समाधातुमर्हथ ॥ २
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ।
न कालादुत्तरं किंचित् कर्म शक्यमुपासितुम् ॥ ३

युष्माभिः रोदनं कृतम् । संप्रति लोकाचारः अनुष्ठेयः । कालातिक्रमणेन न किंचन कर्म कर्तुं शक्यते ।

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ।
नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४

नियतिः दैवं, कालः ।

न कर्ता कस्यचित् कश्चिन्नियोगे चापि नेश्वरः ।
स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५

लोके कोऽपि कमपि न प्रेरयति न च प्रेरयितुं प्रभवति । जगति सर्वो जनः स्वभावमनुसृत्य प्रवर्तते । तं स्वभावं कालः प्रवर्तयते ।

न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ।
स्वभावं वा समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ॥ ६

काल आत्मानं नात्येति स च कालो दुरतिक्रमः। कोऽपि स्वभावं नातिवर्तते ।

न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।
न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईश्वरस्य कस्मिंश्चित् पक्षपातो नास्ति । ईश्वरः स्वतः प्रसीदति । तस्य वशीकरणोपायो नास्ति । ईश्वरः पुरुषपराक्रमेण जेतुमशक्यः । तस्य मित्रज्ञाति-संबन्धः कारणं नास्ति । स जीवस्य वशे न तिष्ठति।

किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥

अतः साधुदर्शी विवेकी सर्वः कालस्य परिणाम इति लोकस्य यद्धितं तदेवेश्वरो निर्दिशेद् धर्मश्चार्थश्च कामश्चेश्वरनियमेन प्रवर्तन्ते इत्यवगच्छेत् ।

इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ।
धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वर ॥ ९

इतो निर्गम्य वाली स्वां प्रकृतिं गतो धर्मार्थकाम-संयोगैः स्वर्गं प्राप्तवान् । पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गम् ।

स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ।
स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १०

स्वधर्मानुष्ठानेन वालिना पूर्वमेव स्वर्गो लोको जितः। सम्प्रति प्राणानपरिरक्षता स स्वर्गः परिगृहीतश्च।

एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ।
तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११

प्राप्तकालं प्राप्तकालं कार्यम् ।

वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
अवदत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२
कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम् ।
ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ १३
समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ।
चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४
समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम् ।
मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ १५
अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ।
घृतं तैलमथो गन्धान् यच्चात्र समनन्तरम् ॥ १६
त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ।
त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन् काले विशेषतः ॥ १७
सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः ।
समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः ।
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ।
प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २०

शिबिकासक्तमानसः शिबिकामानेतुं त्वरितचित्तः।

आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत् पुनः ।
वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः ॥ २१
ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा ।
आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २२
आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् ।
अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २३
आज्ञापयत् तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
और्ध्वदैहिकमार्यस्य [+] क्रियतामनुरूपतः ॥ २४
विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च ।
अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिका तदनन्तरम् ॥ २५
राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ।
तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकम् [++] ॥ २६
अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा[3+] ।
क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ॥ २७
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतयूथपाः ।
अनुजग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ २८
तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ।
वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥ २९
पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ।
चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ॥ ३०
अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वहनोचिताः ।
तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकसमन्विताः ॥ ३१

[+] और्ध्वदेहिकमार्यस्य [++] प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् [3+] तथा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ।
आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ॥ ३२
जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ।
प्रहृष्टमिव ते वक्त्रं गतासोरपि मानद ।
अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ॥ ३३
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ।
येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ॥ ३४
इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा ।
पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ।
तवेष्टा ननु नामैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥ ३५
इदानीं नेक्षसे कस्मात् सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३६
एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव ।
पुरवासिजनश्चायं परिवार्यासतेऽनघ ॥ ३७
विसर्जयैनान् प्लवगान् यथोचितमरिंदम ।
ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदिरोत्कटाः ॥ ३८

सर्वा वयं त्वया सह ।

एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिप्लुताम् ।
उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ॥ ३९

विलपतीं विलपन्तीम् ।

सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन् ।
चितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रियः ॥ ४०
ततोऽग्निं विधिवद् दत्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह ।
पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४१

अपसव्यं चकार अपसव्यप्रदक्षिणमिति महेश्वर-तीर्थगोविन्दराजौ ।

संस्कृत्य वालिनं ते तु विधिपूर्वं प्लवंगमाः ।
आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शीतजलां शुभाम् ॥ ४२
ततस्ते सहितास्तत्र अङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः ।
सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वालिने जलम् ॥ ४३

स्थाप्य स्थापयित्वा । तारयाप्युदकदानं तत्कुलाचार इति गोविन्दराजः । केषुचिद् देशेषु मृतस्य भर्तुः पत्नी उदकं न ददाति ।

सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ।
समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ४४

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः।

२५

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् ।
शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ १
अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥ २
ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३
भवत्प्रसादात् सुग्रीवः पितृपैतामहं महत् ।
वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ॥ ४
भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ।
संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृज्जनः ॥ ५
स्नातोऽयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ।
अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥ ६
इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोऽर्हसि ।
कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान् संप्रहर्षयन् ॥ ७
एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान् वाक्यकोविदः ॥ ८
चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ।
न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपालकः ॥ ९
सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ।
प्रविष्टो विधिवद् वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १०
एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ।
इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येऽभिषेचय ॥ ११
पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।
प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥ १२

वार्षिकसंज्ञिताश्चत्वारो मासाः प्रारब्धाः । अयमधिकवृष्टिमान् प्रथमः श्रावणो मासः ।

नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ।
अस्मिन् वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ।
प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १४
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ।
एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ।
अभिषिञ्चस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ १५
इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः ।
प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ १६
तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ।
अभिवाद्य प्रहृष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ।
प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ १८
सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ।
भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ १९

सौम्यं सुन्दरम् ।

प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ।
अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ २०

प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं अन्तःपुरे कृतस्नानादिकं निष्क्रान्तम् ।

तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् ।
शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥ २१
तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधानि च ।
सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान् कुसुमानि च ॥ २२

सक्षीराणां सद्यश्छिन्नानाम् ।

शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ।
सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥ २३
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान् बहून् ।
अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी ॥ २४
दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराह्यौ [+] चाप्युपानहौ ।
समालम्भनमादाय रोचनां समनःशिलाम् ।
आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ॥ २५

[+] वाराही । अस्मिन् पाठे सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घ इति गोविन्दराजः ।

ततस्ते वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि ।
रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २६
ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् ।
मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥ २७
ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते ।
प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ २८
प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ।
नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ २९
आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ।
अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाः शुभाः ॥ ३०
शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३१
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवान् नलः ॥ ३२
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३३
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः ।
प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ ३४
रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो हरिपुंगवः ।
अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३५
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः ।
साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ॥ ३६
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ।
बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ॥ ३७
निवेद्य रामाय तदा महात्मने
महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।
रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवा -
नवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥३८

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ।

२६

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ।
आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् ।
नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ।
मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् ।
प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४
अवसत् तत्र धर्मात्मा राघवः सहलक्ष्मणः ।
बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन् प्रस्रवणे गिरौ ॥ ५

दृश्य सुन्दर ।

सुसुखेऽपि बहुद्रव्ये तस्मिन् हि धरणीधरे ।
वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत् ।
हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ ६
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः ।
आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ ७

विशेषशोभया उदयपर्वते अभ्युदितं चन्द्रं दृष्ट्वा निशासु शयनं गतं सीतास्मरणजनितदुःखं बाष्पोपहत-चेतसं तं निद्रा नाविवेश ।

तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् ।
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ।
तुल्यदुःखोऽब्रवीद् भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयन् वचः ॥ ८
अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ।
शोचतो ह्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ॥ ९
भवान् क्रियापरो लोके भवान् देवपरायणः ।
आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥ १०
न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ।
समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्मकारिणम् ॥ ११

अनुद्यमस्त्वं कपटिनं राक्षसं तं शत्रुं रणे पराक्रमेण हन्तुं समर्थो न भविष्यसि ।

समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ।
ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥ १२
पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् ।
परिवर्तयितुं शक्तः किं पुनस्तं हि रावणम् [+] ॥ १३
अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ।
दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ १४
लक्ष्मणस्य तु तद् वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ।
राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ।
सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ १६
एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ।
विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ १७
शरत्कालं प्रतीक्षेऽहमियं प्रावृडुपस्थिता ।
ततः सराष्ट्रं सगणं राक्षसं तं निहन्म्यहम् ॥ १८
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा हृष्टो रामस्य लक्ष्मणः ।
पुनरेवाब्रवीद् वाक्यं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १९
एतत् ते सदृशं वाक्यमुक्तं शत्रुनिबर्हण ।
इदानीमसि काकुत्स्थ प्रकृतिं स्वामुपागतः ॥ २०
विज्ञाय ह्यात्मनो वीर्यं तथ्यं भवितुमर्हसि ।
एतत् सदृशमुक्तं ते श्रुतस्याभिजनस्य च ॥ २१

एतत् ते श्रुतस्याभिजनस्य सदृशमुक्तम् । आत्मनस्तथ्यं वीर्यं विज्ञाय (स्वस्थो) भवितुमर्हसि ।

तस्मात् पुरुषशार्दूल चिन्तयञ्शत्रुनिग्रहम् ।
वर्षारात्रमनुप्राप्तमतिक्रामय राघव ॥ २२
नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत्
क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।
वसाचले ऽस्मिन् मृगराजसेविते
संवर्धयञ्शत्रुवधे समुद्यमम् [++] ॥ २३

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः।

२७

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन् माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १

[+] किमङ्ग पुन रावणम् । अस्मिन् पाठे पुनरित्यत्र दीर्घाभाव आर्ष इति गोविन्दराजः । [++] समुद्यतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः ॥ २
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ।
कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥ ४

दिवाकरः इति पाठान्तरम् ।

संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डुरैः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५
मन्दमारुतनिःश्वासं संध्याचन्दनरञ्जितम् ।
आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६

आपाण्डु ईषत्पाण्डु ।

एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।
सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कह्लारसुखशीतलाः ।
शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥ ८
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः ।
सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १०

प्राधीताः प्रकर्षेणाध्येतुमुपक्रान्ताः । आदिकर्मणि क्तः । इति गोविन्दराजः ।

कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् ।
अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११

ताडितमिव ।

नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे ।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२
इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ।
अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३

मेघावृता नष्टग्रहचन्द्राः पूर्वपश्चिमादिविभेदरहिता इमा दिशः प्रेयसीसंयोगसुलभानां कामुकानां हितकराः सन्ति ।

क्वचिद् बाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् ।
कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु ।
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् ॥ १४

बाष्पः Vapour.

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायु-
निंदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥१५
संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः
प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ।
अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु
यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ॥ १६
क्वचित् प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
क्वचित् क्वचित् पर्वतसंनिरुद्धं
रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७

अस्पष्टार्थः श्लोकः ।

व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पै-
र्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ।
मयूरकेकाभिरनुप्रयातं
शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८
रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं
प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ।
अनेकवर्णं पवनावधूतं
भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९
विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः
शैलेन्द्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा
मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेघाभिकामा परिसंपतन्ती
संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः ।
वातावधूता वरपौण्डरीकी
लम्बेव माला रचिताम्बरस्य ॥ २१
निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति
द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति
कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २२
जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता
जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ।
जाता वृषा गोषु समानकामा
जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २३
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः ॥२४
प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्ध-
माघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः
सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ २५
धारानिपातैरभिहन्यमानाः
कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं
शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति॥ २६
अङ्गारचूर्णोत्करसंनिकाशैः
फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ।
जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा
निलीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ २७
तडित्पताकाभिरलंकृताना -
मुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि वलाहकानां
रणोद्यतानामिव वारणानाम् ॥ २८
मार्गानुगः शैलवनानुसारी
संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ।
युद्धाभिकामः प्रतिनागशङ्की
मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसंनिवृत्तः ॥ २९
मुक्तासकाशं सलिलं पतद् वै
सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहंगाः
सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३०
नीलेषु नीला नववारिपूर्णा
मेघेषु मेघाः प्रविभान्ति सक्ताः ।
दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः
शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ३१

अस्य श्लोकस्य भावो न ज्ञायते ।

मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा + मृगेन्द्राः ।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रकीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ३२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

वृत्ता यत्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते ।
वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ३३
मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ।
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ३४

भाद्रपदमासे वेदाध्ययनं कुर्वतां सामवेदशाखी-यब्राह्मणानामध्ययनसमय आगतः ।

निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः ।
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ३५

कोसलाधिपो भरतो गृहकर्माणि परिसमाप्य आवश्यकवस्तुसमुदायं संचित्य सम्प्रति नूनमाषा-ढपूर्णिमाव्रतमभ्युपगतः ।

नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः ।
मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः॥ ३६

+ विश्रान्ततरा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ३७
अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ।
नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ३८
शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ।
रावणश्च महाञ्शत्रुरपारं प्रतिभाति मे ॥ ३९
अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् ।
प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ४०

सीतान्वेषणं सद्यः प्रारभामहे इति सुग्रीवे याचमानेऽपि इममयात्रासमयं भृशदुर्गमान् मार्गांश्च दृष्ट्वा मया न किंचिदप्युक्तम् ।

अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद् दारैः समागतम् ।
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद् वक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥ ४१

आत्मकामगरीयस्त्वादपि।

स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ।
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ४२
तस्मात् कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण ।
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४३
उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ।
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४४

उपकारं प्राप्य वीरो निश्चयेन प्रत्युपकारं करोति। एवमकुर्वन् सतां मनो बाधते ।

अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः
कृताञ्जलिस्तत् प्रतिपूज्य भाषितम् ।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं
प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४५

प्रणिधाय चिन्तयित्वा । दर्शनं स्वचिन्तनम् ।

यथोक्तमेतत् तव सर्वमीप्सितं
नरेन्द्र कर्ता नचिराद्धरीश्वरः ।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवा-
ञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४६

यथोक्तं सर्वमीप्सितं सुग्रीवः अचिरात् करिष्यति। रिपुनिग्रहे दृढनिश्चयो भवान् शरत्प्रतीक्ष इमं वर्षाकालं क्षमताम् ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ।

२८

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ।
सारसारवसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १
समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ।
अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २

अत्यर्थमसतां मार्गं प्रविष्टः । रहस्यप्रदेशे आसक्तमनाश्च । तं सुग्रीवम्।

निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ।
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३
स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ।
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४
क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेऽप्सरसां गणैः ।
मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५

मन्त्रिणामनवेक्षकं मन्त्रिणोऽनवेक्षमाणम् ।

उत्सन्नराज्यसंदेशं कामवृत्तमवस्थितम् ।
निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६

उत्सन्नराज्यसंदेशं उत्सन्नराज्यव्यवहारम् ।

प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ।
वाक्यविद् वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७
हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ।
प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ।
हरीश्वरमुपागम्य हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता ।
मित्राणां संग्रहः शेषस्तं * भवान् कर्तुमर्हति ॥ ९

* तद्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ।
तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते ॥ १०
यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ।
सम्यवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११

दण्डः सैन्यम् ।

तद् भवान् वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ।
मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत् कर्तुमर्हति ॥ १२

तस्माद् वृत्तसंपन्नः अपायरहिते पथि स्थितस्त्वं प्रतिज्ञातं मित्रार्थं यथावत् कर्तुमर्हसि ।

यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ।
स कृत्वा महतोऽप्यर्थान् न मित्रार्थेन युज्यते ॥ १३

यो व्यतीतकाले मित्रकार्येषु प्रवर्तते स महतोऽर्थान् कृत्वापि मित्रकार्याणि न साध्नोति ।

क्रियतां राघवस्यैतद् वैदेह्याः परिमार्गणम् ।
तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥ १४
न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ।
त्वरमाणो ऽपि सन् प्राज्ञस्तव राजन् वशानुगः ॥ १५

प्राज्ञः कालवित् स रामस्त्वरमाणोऽपि तव वशानुगः अतीतं कालं ते न निवेदयति ।

कुलस्य हेतुः[+] स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ।
अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १६

रामस्ते स्फीतस्य कुलस्याभिवृद्धिहेतुः । दीर्घकालं त्वयि स्नेहं विदधाति ।

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ।
हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १७
न हि तावद् भवेत् कालो व्यतीतश्चोदनाद्दते ।
चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत् कालव्यतिक्रमः ॥ १८

यावद् रामोऽस्मान् न चोदयति तावत् कालातिक्रमणदोषो न स्यात् । यदि चोदयेत् तर्हि कालव्यतिक्रमदोषो व्यक्तो भवेत् ।

[+] केतुः

अकर्तुरपि कार्यस्य भवान् कर्ता हरीश्वर ।
किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥ १९

अनुपकर्तुरपि भवानुपकरोति । राज्येन संपदा च तवोपकर्तुः किं पुनः ?

शक्तिमानसि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर ।
कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे ॥ २०

सज्जसे विलम्बसे ।

कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ।
वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥ २१
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तव प्रियम् ।
तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २२

स्वप्राणहानिमप्यविगणय्य तेन तव प्रियं कृतम्। तस्मात् तस्य भार्यां पृथिव्यामाकाशे च मृगयिष्यामहे।

न देवा न च गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ।
न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः ॥ २३
तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियकृतस्तथा ।
रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २४

पिङ्गेश वानरराज । सुं २९.१२ कि ३७.२३.

नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे ।
कस्यचित् सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २५

सज्जते निरुध्यते ।

तदाज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्यतु [+] ।
हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यग्रतोऽनघ ॥ २६

तस्मादाज्ञापय । कः कुतः किं व्यवस्यतु ? तव कोट्यधिका अप्रधृष्या वानराः सन्ति ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ।
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २७
स संदिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम्।
दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ २८

[+] कृते वसतु कुत्रचित्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः ।
समागच्छन्त्यसंगेन सेनाग्राणि तथा कुरु ॥ २९

असंगेन अविलम्बेन।

ये त्वन्तपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः ।
समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम ।
स्वयं चानन्तरं कार्यं * भवानेवानुपश्यतु ॥ ३०
त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयान्नेह वानरः ।
तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३१
हरीश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो
भवान् ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिताम् ।
इति व्यवस्थां हरिपुंगवेश्वरो
विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ।

२९

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ।
वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १
पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।
शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २
कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ।
बुद्ध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३
स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान् पुनः ।
मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४
आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ।
शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५
दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ।
सारसारवसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ६
सारसारवसंनादैः सारसारवनादिनी ।
याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ॥ ७
पुष्पितांश्चासनान् दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ।
कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८

अपश्यती अपश्यन्ती ।

* सैन्यं

या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी ।
बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साद्य मे बुध्यते कथम् ॥ ९
निःस्वनं चक्रवाकानां* निशम्य सहचारिणाम् ।
पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १०
सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ।
तां विना मृगशाबाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११
अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ।
न दूरं पीडयेत् कामः शरद्गुणनिरन्तरः ॥ १२

अपि शरद्गुणैर्विजृम्भमाणः कामो मद्वियोगात् सौकुमार्याच्च तां भृशं न पीडयेत् ?

एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ।
विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३

इत्थं राम इन्द्रात् सलिलमीहमानः सारङ्ग इव एवमादि विललाप ।

ततश्चश्चूर्य रम्येषु फलर्थी गिरिसानुषु ।
ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो ऽग्रजम् ॥ १४

चश्चूर्य अटित्वा । पर्युपावृत्तः प्रत्यागतः ।

तं चिन्तया दुस्सहया परीतं
विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ।
भ्रातुर्विषादात् परितापदीनः
समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रामम् ॥ १५
किमार्य कामस्य वशंगतेन
किमात्मपौरुष्यपराभवेन ।
अयं सदा संह्रियते समाधिः
किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६

आर्य ! कामस्य वशीभूय किं प्राप्स्यसि ? आत्मनः पुरुषकारं निह्नूय किं प्रयोजनम् ? अनेन विलापेन चित्तस्थैर्यं नश्यति । चित्तस्थैर्यविनाशेन किमपि न सिध्यति ।

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं
समाधियोगानुगतं च कालम् ।

* णत्वपाठो न दृश्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्व
स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७

मनोदैन्यं हित्वा कार्ये श्रद्धां दर्शय । मनो निर्मलं कुरु । धैर्येणोपायेन च कालं वशीकुरु । सुग्रीवादीनां साहाय्यं सामर्थ्यं च संपादय । देवतोपासनादिकर्माणि कुरु यानि कार्यसिद्धेर्हेतुर्भविष्यन्ति ।

न जानकी मानववंशनाथ
त्वया सनाथा सुलभा परेण ।
न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य
न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ॥ १८
सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं
स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ।
हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं
ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥ १९
निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं
क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः ।
ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य
कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥२०

लक्ष्मण ! निस्संशयं यथा कार्यसिद्धिर्भवति तथावेक्षणीयम् । क्रियाविशेषा अनुवर्तितव्याः । दुष्करकार्याणां फलितं द्रष्टव्यमेव । ननु न चिन्त्यम् इति काकुः ।

अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ।
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१
तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधराम् ।
निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२

निर्वर्तयित्वा निर्वर्त्य ।

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ।
विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥ २३
नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ।
विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४
जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः ।
चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५
घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ।
नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसानघ ॥ २६
अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ।
अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ २७*
दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ।
नवसंगमसव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ २८
प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः ।
चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ॥ २९
अन्योऽन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ।
उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ३०
इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ।
न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम् ॥ ३१

पार्थिवानामयं प्रथमो युद्धयात्रावसरः । सुग्रीवं वा तस्य तादृशं प्रयत्नं वा न पश्यामि ।

चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ।
मम शोकाभितप्तस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥ ३२
प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते ।
कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ३३
अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ।
दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ३४
इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ।
अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ॥ ३५

वानरराजस्य वानरराजेन ।

---

* २७-२८ श्लोकयोर्मध्ये अन्यग्रन्थेषु बहवः श्लोका विद्यन्ते । तेष्वेकः सुप्रसिद्धः । चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका । अहो रागवती संध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ इति गो ३०.४६. एते श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति परिगणनं युक्तमेव भाति । अस्मिन् श्लोके शरद्वर्णनमध्ये संध्यावर्णनमप्रस्तुतम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।
कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ३६

दुर्मतिः स कृतार्थः सन् सीताया परिमार्गणे कालं निश्चित्य समयं कृत्वा नावबुध्यते ।

त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुंगवम् ।
मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ३७
अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ३८
शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।
सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ३९
कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान् मृतानपि क्रव्यादः कृतघ्नान् नोपभुञ्जते ॥ ४०

न भवन्ति न उपकुर्वन्ति। क्रव्यादः । क्रव्यात् शब्दस्य बहुवचनरूपम्। क्रव्यादाः इति पाठान्तरम्।

नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ।
द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ॥ ४१
घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ॥ ४२
काममेवंगतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ।
त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ॥ ४३

परिज्ञातपराक्रमेण सुग्रीवेणैवं निराकृतस्यापि त्वत्सहायस्य मम चिन्ता न स्यात् ।

यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरंजय ।
समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ४४
वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ।
व्यतीतांश्चतुरो मासान् विहरन् नावबुध्यते ॥ ४५

वर्षासमयकालं वर्षाकालो निरीक्षणीय इति ।

सामात्यपरिषत् क्रीडन् पानमेवोपसेवते ।
शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ४६
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबल ।
मम रोषस्य यद् रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ॥ ४७
न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ४८
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ।
त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ॥ ४९
तदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ ।
तत्तद् ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ५०

कालव्यतिक्रमो मा भूदित्यभिप्रायः ।

कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर
प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ।
मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं
त्वमद्य पश्येर्मम चोदितैः शरैः ॥ ५१
स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं
लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा
हरीश्वरे मानववंशनाथः ॥ ५२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः।

३०

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वः
शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् ।
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं
रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १
न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते ।
न मंस्यते कार्यफलानुषङ्गान् ।
न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं
तथा हि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २

सुग्रीवः साधुवृत्ते न स्थास्यति । कार्यफल-संबन्धान् न मंस्यते । वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते । अस्य बुद्धिः पुरो न प्रवर्तते ।

मतिक्षयाद् ग्राम्यसुखेषु सक्त-
स्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हतोऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनम् ।
न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥ ३
न धारये कोपमुदीर्णवेगं
निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ।
हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो
नरेन्द्रपत्न्या विचयं करोतु ॥ ४
तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं
निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ।
उवाच रामः परवीरहन्ता
स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥ ५
न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ।
पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६

यः प्रशंसनीयेन विवेकेन हिंसाबुद्धिं हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ।

नेदमद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ।
तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च संगतम् ॥ ७

साधुवृत्तेन त्वयाद्येदं न करणीयम् । सुग्रीवेणावयोः पूर्ववृत्तं संबन्धं स्नेहं चानुसृत्य प्रवर्तस्व।

सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ।
वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८
सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत् पुरुषर्षभः ।
प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥ १०
शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः ।
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११

कालान्तकोपमः प्रलयकालान्तकोपमः ।

यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा ॥ १२

स्ववचसां सुग्रीवस्य वक्ष्यमाणं प्रत्युत्तरं तस्य स्वप्रत्युत्तरं चोत्तरोत्तरं सम्यक् स समालोचितवान् ।

कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निना वृतः ।
प्रभञ्जन इवाग्नीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ १३
सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन् बहून् ।
पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः ॥ १४
शिलाश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः ।
दूरादेकपदीं+ त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद् द्रुतम् ॥ १५
तामपश्यद् बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम्।
दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसंकटे ॥ १६

गिरिसंकटे गिरीणां मध्ये । दुर्गां दुष्प्रवेशाम् ।

रोषात् प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ।
ददर्श वानरान् भीमान् किष्किन्धाया बहिश्चरान् ॥ १७
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ।
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८

एतैर्वानरैर्लक्ष्मणो न दृष्टपूर्व इत्यनुमीयते । ततो ज्ञायते दिग्भ्यो वानरसैन्यान्यागतानीति ।

तान् गृहीतप्रहरणान् हरीन् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ।
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो वह्निन्धन इवानलः ॥ १९
तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ।
कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥ २०

कालमृत्युयुगान्ताभं यममृत्युयुगान्ततुल्यम् ।

ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः ।
क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१
तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः ।
न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२
ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ।
गिरिकुञ्जरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा ॥ २३
नखदंष्ट्रायुधा घोराः सर्वे विकृतदर्शनाः ।
सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विकृताननाः ॥ २४
दशनागबलाः केचित् केचिद् दशगुणोत्तराः ।
केचिन्नागसहस्रस्य बभुवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २५

+ दूरमेकपदं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः ।
अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ॥२६
ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात् ।
निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ २७
सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान् ।
बुद्ध्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८

बुद्धिमान् स लक्ष्मणः सुग्रीवस्य प्रमादं भ्रातरमार्तं च बुद्ध्वा पुनरेव कोपवशं जगाम ।

स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ।
बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९
बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ।
स्वतेजोविषसंघातः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३०
तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ।
समासाद्याङ्गदस्त्रासाद् विषादमगमद् भृशम् ॥ ३१
सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः ।
सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२
एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदमः ।
भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् ।
पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ३४
स निद्राक्लान्तिसंवीतो+ वानरो न विबुद्धवान् ।
बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३५
ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ।
प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ३६ ++
ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम् ।
सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ३७
तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः ।
मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्रग्विभूषणः ॥ ३८
अथाङ्गदवचःश्रुत्वा तेनैव च समागतौ ।
मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतोदारदर्शिनौ ॥ ३९
प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयोः ।
वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४०

लक्ष्मणमागतं वक्तुं तौ उच्चावचं शशंसतुः बहुभिर्वाक्यैः शशंसतुः ।

प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः+ ।
आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४१

प्रसादयित्वा प्रसाद्य ।

सत्यसंधौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४२
तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ।
यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान् मुञ्चन्ति वानराः ॥ ४३
स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ।
व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४४

तस्य रामस्य शासनात् तद्भ्राता एष लक्ष्मणो भ्रातृवाक्यसारथिः कार्यनिश्चयरथारूढः प्राप्तः ।

तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः ।
राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ४५

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ।

३१

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ।
लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १
सचिवानब्रवीद् वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
मन्त्रज्ञान् मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितः ॥ २
न मे दुर्व्याहृतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ।
लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥ ३

मे मया ।

असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ।
मम दोषानसंभूताञ्श्रावितो राघवानुजः ॥ ४

+ निद्राक्लान्तसंवीतो ++ अधः सूचिकायामत्र चत्वारः श्लोकाः सन्ति । ३, ४ श्लोकौ गृहीतौ ३५, ३६।

+ सामनिश्चितैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्र तावद् यथाबुद्धि सर्वैरेव यथाविधि ।
भवद्भिर्निश्चयस्तस्य विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५
न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् ।
मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥ ६
सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् ।
अनित्यत्वात् तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ७

अल्पेऽपि अल्पेऽपि विषये । मद्यपानमत्तेन सुग्रीवेण षष्ठः श्लोक उक्तः। पुनश्च सप्तमे विवेकः प्रदर्शितः।

अतोनिमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना ।
यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८
सुग्रीवेणैवमुक्ते [+] तु हनुमान् हरिपुंगवः ।
उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥ ९
सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत् त्वं हरिगणेश्वर ।
न विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् ॥ १०
राघवेण तु शूरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ।
त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११
सर्वथा प्रणयात् क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः ।
भ्रातरं स प्रहितवाँल्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १२

लक्ष्मिवर्धनम्। इको ह्रस्वो ... ६-३-६१.

त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर ।
फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छिवा ॥ १३
निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका ।
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४
प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुंगव ।
त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५
आर्तस्य ह्रतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ।
वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६
कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम् ।
अन्तरेणाऽलिं बध्दा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७
नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो अवश्यं पार्थिवो हितम् ।
अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८

[+] मुक्तस्तु

अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ।
सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९
न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः [+] पुनर्भवेत् ।
पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २०

पूर्वोपकारं स्मरता विशेषतः कृतज्ञेन त्वया पुनः पुनः प्रसाद्यो रामः कोपयितुं न क्षमः ।

तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥ २१
न रामरामानुजशासनं त्वया
कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम् ।
मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं
सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥ २२

लक्ष्मणसहितस्य शक्रतुल्यपराक्रमस्य रामस्य मानुषं बलं ते मनो जानाति । दिव्यास्त्रादिबलमन्तरेण केवलं स्वाभाविकं बलम् इति गोविन्दराजः ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ।

३२

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ।
प्रविवेश गुहां घोरां * किष्किन्धां रामशासनात् ॥ १
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ।
बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २
निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ।
बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ॥ ३

न चैनं पर्यवारयन् तं परितो न जग्मुः ।

स तां रत्नमयीं श्रीमान् दिव्यां पुष्पितकाननाम् ।
रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्योपशोभिताम् ।
सर्वकाल [++] फलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५
देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६

[+] प्रसाद्य * रम्याम् इति पाठान्तरम् । किष्किन्धा केवला गुहा न भवेत् प्रत्युत पर्वतद्वयमध्यस्थो विस्तृतप्रदेशो भवेदिति cr notes. [++] काम

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चन्दनागरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिनाम् ।
मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥ ७
विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः* प्रासादैर्नैकभूमिभिः ।
ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ८

गिरिनद्यः गिरिनदीः ।

अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च ।
गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥ ९
विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ।
वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ १०
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा ।
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥ ११
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ।
ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ १२
पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च ।
प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३
पाण्डुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ।
वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १४
शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ।
सर्वकाम *फलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५
महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ।
दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६
हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ।
दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १७
सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ।
अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८
स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः ।
प्रविश्य सुमहद् गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९
हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः ।
महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्रोपशोभितम् ॥ २०
प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वरम् ।
तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समगीतपदाक्षरम् ॥ २१

समतालपदाक्षरम् इति पाठान्तरम् ।

बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः ।
स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २२
दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः ।
वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३

वरमाल्यकृतव्यग्राः श्रेष्ठमालानिर्माणव्यग्राः ।

नातृप्तान् नाति च व्यग्रान् नानुदात्तपरिच्छदान् ।
सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४
ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने ।
महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ २५
दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ।
दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समावृतम् ॥ २६
रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं
वरासनस्थो वरहेमवर्णः ।
ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं
विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् ॥ २७

अश्रद्धेयोऽयं श्लोको यतः सुग्रीवो रुमां परिरभ्य लक्ष्मणं न पश्येत् । केषुचिद् ग्रन्थेषु नास्त्ययं श्लोक इति Cr. अयं सर्ग एव संदेहास्पदमस्ति यतः ३० तमे सर्गे लक्ष्मणः प्रविष्ट एव । ३०-२२ श्लोके लक्ष्मणप्रवेशसमये सुग्रीवस्तारया सहितः कथितः। अत्र कथनद्वयसम्मेलनं वर्तते । पठ्यतां मम ग्रन्थः सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ।

३३

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ।
सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १
क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ।
भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २
उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ।
महान् महेन्द्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ॥ ३

उत्पपात सहसा उदतिष्ठत् ।

*प्रस्थैः। Cr. अधःसूचिकायामविद्यमानः प्रख्यैः इति पाठः CD ग्रन्थाभ्यां गृहीतः। *ABCD अयमेव पाठः। सर्वर्तुकफलैरिति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ।
सुग्रीवं गगने पूर्णं चन्द्रं तारागणा इव ॥ ४
संरक्तनयनः श्रीमान् विचचाल कृताञ्जलिः ।
बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५
रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६

४, ६ श्लोकयोः रुमास्थाने तारा इति पाठान्तरम्।

सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।
कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७
यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।
मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते ।
आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९
पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत् प्रतिकरोति यः ।
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १०
गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ।
दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तं निबोध प्लवंगम ॥ ११
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२
अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर ।
पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत् प्रतिकरोषि यत् ॥ १३
ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर ।
सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४

कृतमिच्छता रामकार्यसाधनमिच्छता ।

स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ।
न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५

मण्डूकराविणम् । मण्डूकग्रहणार्थं मण्डूकवद् रौति तमिव वञ्चकम् इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना ।
हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६
कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७
न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८

दृश्यताम् बाल २.१४.

न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुका-
च्युताञ्शरान् पश्यसि वज्रसंनिभान् ।
ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी
न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे ॥ १९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

३४

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा ।
अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १
नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ।
हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद् विशेषतः ॥ २
नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ।
नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३
उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ।
रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४

विस्मृतः विस्मृतवान् ।

रामप्रसादात् कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।
प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ॥ ५
सुदुःखं शयितः + पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६
मेनकायां यथासक्तो ++ दश वर्षाणि लक्ष्मण ।
अहोऽ मन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनि : ॥ ७

+ शायितः। Cr. ग्रन्थे अविद्यमानः B C D ग्रन्थेषु विद्यमानः पाठः शयितः ।

++ घृताच्यां किल संसक्तो ।अत्र घृताचीशब्देन मेनकार्था ग्राह्य इति मेनकासंगानन्तरं विश्वामित्रो घृताच्यामपि सक्तोऽभवदिति च व्याख्यातारः । बाल ६२.४ प्रामाण्येन cr अधःसूचिकापाठो गृहीतः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः ।
विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ॥ ८

कालविदां वरः त्रिकालज्ञः । पृथग्जनः साधारणजनः ।

देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ।
अवितृप्तस्य कामेषु रामः क्षन्तुमिहार्हति ॥ ९
न च रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण ।
निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥ १०
सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ।
अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ॥ ११
प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता ।
महान् रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ॥ १२
रुमां मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनि च ।
रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३
समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् ।
शशाङ्कमिव रोहिण्या निहत्वा रावणं रणे ॥ १४

निहत्वा निहत्य ।

शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल रक्षसाम् ।
अयुतानि च षट्त्रिंशत् सहस्राणि शतानि च ॥ १५
अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः ।
न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ १६
ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण ।
रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७

सुग्रीवसहितेनापि असहायेन रामेण विशेषतः क्रूरकर्मा रावणो हन्तुमशक्यः।

एवमाख्यातवान् वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः ।
आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात् तस्य ब्रवीम्यहम् ॥ १८

कथमेतावान् बलागम इति न जाने । वालिनः श्रवादहं ब्रवीमि ।

तत् [+] सहायनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुंगवाः ।
आनेतुं वानरान् युद्धे सुबहून् हरियूथपान् ॥ १९

तत् तस्मात् ।

[+] त्वत्

तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान् सुमहाबलान् ।
राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः ॥ २०
कृता तु संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा ।
अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ॥ २१

यथा पूर्वमेव सुग्रीवेण सैन्यसमाहरणविधानं कृतं तथा अद्य तैः सर्वैर्महाबलैरागन्तव्यम् ।

ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च ।
अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिंदम ।
कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥२२

जहि जहीहि त्यज ।

तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्
क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः ।
हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं
प्रथमभयस्य हि शङ्किताः स्म सर्वाः ॥ २३

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः।

३५

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ।
मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १
तस्मिन् प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ।
रामलक्ष्मणसंत्रासं [+] वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् ॥ २
ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ।
चिच्छेद विमदश्चासीत् सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३
स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।
रामप्रसादात् सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ ५
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ।
तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिंदम ॥ ६

[+] लक्ष्मणात् सुमहत्त्रासं । सुमहत्त्रासं आकाराभाव आर्ष इति गोविन्दराजः। सुमहात्रासम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ।
सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७
सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ।
शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८
धनुर्विस्फारयाणस्य * यस्य शब्देन लक्ष्मण ।
सशैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किं नु वै ॥ ९
अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ।
गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरस्सरम् ॥ १०
यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात् प्रणयेन वा ।
प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११
इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ॥ १२
सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ।
त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३
यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमुत्तमम् ।
अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४
सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् ।
वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः ॥ १५
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६
दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति ।
वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७

दोषज्ञः विद्वान् ।

सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च ।
सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुंगव ॥ १८
किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्राम त्वं मया सह ।
सान्त्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम् ॥ १९
यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २०

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः।

* विस्फारमाणस्य । विस्फारयानस्य इति अध :- सूचिकायां पाठान्तरम् । BD प्रामाण्येन ण लिखितः।

३६

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।
हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च ।
मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वशः ।
पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां * तु ये दिशि ॥ ३
आदित्यभवने चैव गिरौ संध्याभ्रसंनिभे ।
पद्मतालवनं भीमं संश्रिता हरिपुंगवाः ॥ ४

आदित्यभवने गिरौ आदित्यभवननाम्नि गिरौ ।

अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः ।
अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवंगमाः ॥ ५
मनःशिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः ।
मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ॥ ६

मनःशिला । महाशैल इति पाठान्तरम्।

तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे ।
पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः ॥ ७
वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ।
तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८
तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ।
सामदानादिभिः कल्पैराशु प्रेषय वानरान् ॥ ९

कल्पैः उपायैः ।

प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः ।
त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन् संप्रेषयापरान् ॥ १०
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ।
इहानयस्व तान् सर्वाञ् शीघ्रं तु मम शासनात् ॥ ११
अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छन्ति ममाज्ञया ।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२
शतान्यथ सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात् ।
प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः ॥ १३

* पश्चिमस्यां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम् ।
घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४
ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः ।
आनयन्तु हरीन् सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५
तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः ।
दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान् प्रेषयामास वानरान् ॥ १६
ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः ।
प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥ १७

पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनक्षत्रमार्गसंचरण-समर्थाः । विष्णुविक्रान्तं विष्णुना क्रान्तमाकाशम् ।

ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरित्सु च ।
वानरा वानरान् सर्वान् रामहेतोरचोदयन् ॥ १८
मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ।
सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः ॥ १९
ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाजवाः ।
तिस्रः कोट्यः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २०
अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन् गिरिवरे रताः ।
तप्तहेमसमाभासास्तस्मात् कोट्यो दश च्युताः ॥ २१
कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ।
ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥ २२
फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ।
तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३
अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् ।
विन्ध्याद् वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन् द्रुतम् ॥ २४
क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ।
नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५
वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवा [+] ।
आगच्छद् वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६
ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ।
ते वीरा हिमवच्छैले [++] ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७

तस्मिन् गिरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ।
सर्वदेवमनस्तोषो बभौ दिव्यो मनोहरः ॥ २८
अन्नविष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च ।
अमृतस्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९
तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ।
यः कश्चित् सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥ ३०
तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ।
औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ॥ ३१
तस्माच्च यज्ञायतनात् पुष्पाणि सुरभीणि च ।
आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२
ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् ।
संचोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्रतः ॥ ३३

संचोदयित्वा संचोद्य ।

ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रकारिणः ।
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४
ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः ।
तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३५
सर्वे परिगताः शैलाः समुद्राश्च वनानि च ।
पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते ॥ ३६
एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः।

३७

प्रतिगृह्य च तत् सर्वमुपायनमुपाहृतम् ।
वानरान् सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १
विसर्जयित्वा स हरीञ् शूरांस्तान् कृतकर्मणः ।
मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २
स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ।
किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ॥ ३

[+] महाजवाः [++] हिमवच्छैलं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ।
एवं भवतु गच्छामः स्थेयं त्वच्छासने मया ॥ ४
तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विसर्जयामास तदा तारामन्याश्च योषितः ॥ ५
एतेत्युच्चैर्हरिवरान् सुग्रीवः समुदाहरत् ॥ ६

समुदाहरत् व्याहरत् ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ।
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ॥ ७
तानुवाच ततः प्राप्तान् राजार्कसदृशप्रभः ।
उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ॥ ८
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ।
समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ॥ ९
तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः ।
लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १०
इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसंनिभम् ।
बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ॥ ११
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ॥ १२
शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिवन्दितः ।
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ १३
स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १४
स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ।
अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः ॥ १५
आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् ।
कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन् वानराश्चाभवंस्तथा ॥ १६
तटाकमिव तद् दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम् ।
वानराणां महत् सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १७
पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे ॥ १८
परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ।
तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीद् वचः ॥ १९
धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते ।
विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ २०
हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २१
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ।
त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥ २२

यथा सुप्तः सुप्त इव। त्रिवर्गफलभोक्ता धर्मार्थ-कामफलभोक्ता ।

उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुविनाशन ।
संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः ॥ २३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।
त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनःप्राप्तमिदं मया ॥ २५
तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर ।
कृतं न प्रतिकुर्याद् यः पुरुषाणां स दूषकः ॥ २६
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन ।
प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २७
ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव ।
कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ २८
देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ।
स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव ॥ २९
शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च प्लवंगमाः ।
अयुतैश्चावृता वीराः शङ्कुभिश्च परंतप ॥ ३०
अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः ।
समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ॥ ३१

अयुत शङ्कु अर्बुद मध्य अन्त समुद्र परार्ध एते संख्याविशेषाः ।

आगमिष्यन्ति ते राजन् महेन्द्रसमविक्रमाः ।
मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकृतालयाः ॥ ३२
ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सबान्धवम् ।
निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥ ३३
ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान्
हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बभूव हर्षाद् वसुधाधिपात्मजः
प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३४

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ।

३८

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १
यदिन्द्रो वर्षते वर्ष न तच्चित्रं भवेद् भुवि ।
आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद् वितिमिरं नभः ॥ २
चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात् पृथिवीं सौम्य निर्मलाम् ।
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात् *परंतप ॥ ३
एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद् यत् सौम्य शोभनम् ।
जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ॥ ४
त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् ।
त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५
जहारात्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः ।
वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ॥ ६
नचिरात् तं हनिष्यामि रावणं निशितैः शरैः ।
पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ॥ ७

दानवस्य पुलोमस्य पुत्री शची इन्द्रमनुरक्ता आसीत् । परन्तु तां पुलोमानुमत्या अनुह्लादो जहार। इन्द्रः अनुह्लादं पुलोमं च हत्वा शचीं स्वगृहमानयत् । इति पुराणकथेति गोविन्दराजः । तत्रैव पुलोमशब्दः अदन्तत्वेन दत्तः ।

एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत ।
उष्णां तीव्रां सहस्रांशोश्छादयद् गगने प्रभाम् ॥ ८

समभिवर्तत समभ्यवर्तत ।

दिशः पर्याकुलाश्चासन् रजसा तेन मूर्छिताः ।
चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९

मूर्छिता पूर्णा ।

ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ।
कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः ॥ १०
निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः ।
कोटीशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११
नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ।
हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२
तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ।
पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मेरुकृतालयैः ॥ १३
कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान् परिवृतस्तदा ।
वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४
ततः काञ्चनशैलाभस्तारायाः वीर्यवान् पिता ।
अनेकैर्दशसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५
पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्ककनिभाननः ।
बुद्धिमान् वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १६
अनीकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः ।
पिता हनुमतः श्रीमान् केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १७
गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः ।
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १८
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ।
वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ १९
महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः ।
आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २०
नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामाथ यूथपः ।
अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २१
दरीमुखश्च बलवान् यूथपोऽभ्याययौ तदा ।
वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ ।
कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २३

अदृश्यताम् अदृश्येताम् ।

ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ।
पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ २४
ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च ।
युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ २५

* प्रतिकुर्यात्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः ।
पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत ॥ २६
इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ।
एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ २७
ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसंनिभः ।
अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ २८
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ।
प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ २९
कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ।
वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान् प्रत्यदृश्यत ॥ ३०
नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ।
कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ३१
शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रम्भ एव च ।
एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ ३२
आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च ।
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ३३
कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बलशालिनः ।
शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ३४
अपरे वानरश्रेष्ठाः संगम्य च यथोचितम् ।
सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३५
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तान् वानरर्षभान् ।
निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३६

निवेदयित्वा निवेद्य ।

यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु
वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ।
निवेशयित्वा विधिवद् बलानि
बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ३७

हे वानरवीराः । पर्वतेषु निर्झरेषु वनेषु च यथासुखं विधिवद् बलानि निवेशयत । बलज्ञो रामो बलं निरूपयितुं समर्थो भविष्यति । निवेशयित्वा निवेश्य तिष्ठत ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः।

३९

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः ।
वानरेन्द्रा महेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २
त इमे बहुसाहस्रैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः ।
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३
ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः ।
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ।
कोट्यग्र इमे प्राप्ता वानरास्तव किंकराः ॥ ५
निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः ।
अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिंदम ॥ ६
यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ।
तत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ७
काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ।
तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८

यद्यप्येषां करणीयं मम पूर्णतो विदितं तथापि यथास्थितमाज्ञापयितुमर्हसि ।

तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा ।
स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन् वसति रावणः ॥ १०
अधिगम्य च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।
प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन् काले सह त्वया ॥ ११

अधिगम्य च वैदेहीं सीताकुशलवार्तां ज्ञात्वा ।

नाहमस्मिन् प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः ।
त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १२
त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ।
त्वं हि जानासि यत् कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् ।
भवानस्मद्धिते युक्तः सुकृतार्थोऽर्थवित्तमः ॥ १४

सुहृद् द्वितीयः । लक्ष्मणानन्तरं त्वं मम सुहृत्।
सुहृद् विनीतः इति पाठान्तरम् ।

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् ।
अब्रवीद् रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम् ॥ १५
सोमसूर्यनिभैः [+] सार्धं वानरैर्वानरोत्तम ।
देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १६
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १७
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।
मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १८
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ।
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ॥ १९
सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ।
महीं कालमहीं चैव शैलकाननशोभिताम् ॥ २०

महीं कालमहीं महीनदीं कालमहानदीम् ।

ब्रह्ममालान् विदेहांश्च मालवान् काशिकोसलान् ।
मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रान् वङ्गांस्तथैव च ॥ २१
पत्तनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ।
सर्वमेतद् विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ॥ २२
रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २३
समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान् पत्तनानि च ।
मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम् ॥ २४

समुद्रमवगाढान् समुद्रे स्थितान् ।

कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ।
घोरा लोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ।
अक्षया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः ॥ २५

[+] सोमसूर्यात्मजैः

किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः ।
आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः ॥ २६
अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ।
एतेषामालयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः ॥ २७
गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ।
रत्नवन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥ २८

गिरिभिः पर्वतमार्गैः ।

सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ।
यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ २९
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ।
एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ ३०
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ।
ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ ॥ ३१
तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३२
तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३३
ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३४
गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ।
तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३५
तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः ।
शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ३६
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ३७
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ।
गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ ३८
तस्य मध्ये महाञ्श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः ।
दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ॥ ३९
सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ।
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ ४०
विबुधाश्चारणा यक्षाः किंनराः साप्सरोगणाः ।
हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ॥ ४१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः ।
जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥ ४२
तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ।
अस्याहुस्तन्महावेगमोदनं सचराचरम् ॥ ४३

तत्कोपजं और्वऋषिकोपजम् । महावेगं तज्ज्वलं सचराचरं तस्योदनमाहुः।

तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ।
श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वा तद् वडवामुखम् ॥ ४४
स्वादूदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश ।
जातरूपशिलो नाम महान् कनकपर्वतः॥ ४५
आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ४६
त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ।
स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ४७
पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत् त्रिदशेश्वरैः ।
ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ॥ ४८
तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ।
जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ ४९
सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५०
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।
शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५१
तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ।
द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५२
उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ।
दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५३

शिखरम् । प्राप्येति शेषः । गोविन्दराजः ।

तत्र वैरवानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ।
प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ५४
अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते ।
यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ५५

यस्य तेजसः पुरः सर्वप्राणभृतामपि चक्षुश्च प्रकाशते तत् तेजः (सूर्यः) यस्मिन्नस्ति सोऽयं सुदर्शनद्वीपः।

शैलस्य तस्य कुञ्जेषु कन्दरेषु वनेषु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ५६
काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ।
आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ५७
ततः परमगम्या स्याद् दिक् पूर्वा त्रिदशावृता ।
रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥ ५८
शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च ।
ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ५९
एतावद् वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः ।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६०
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।
मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६१
ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम ।
सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ६२
महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां
दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ।
अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां
ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ६३

निपुणेन नैपुण्येन ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

४०

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद् वानरं बलम् ।
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १

अभिलक्षितान् सुष्ठुलक्षितसामर्थ्यान् ।

नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम् ।
पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाकपिम् ॥ २
सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च ।
गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ॥ ३

अयं सुषेणः तारापितुरन्यः ।

मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् ।
उल्कामुखमसंगं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गदप्रमुखान् वीरान् वीरः कपिगणेश्वरः ।
वेगविक्रमसंपन्नान् संदिदेश विशेषवित् ॥ ५
तेषामग्रेसरं चैव महाबलमथाङ्गदम् + ।
विधाय हरिवीराणामादिशद् दक्षिणां दिशम् ॥ ६
ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ।
कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ७
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतावृतम् ।
नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥ ८
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं * महानदीम् ।
वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥ ९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि ।
अवन्तीमभ्रवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ १०
विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान् माहिषकानपि ।
तथा वङ्गान् कलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥ ११
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ।
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ।
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान् पाण्ड्यान् सकेरलान्॥१२
अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ १३
विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ।
सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः॥ १४
ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विह्वतामप्सरोगणैः ॥ १५
तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् ।
द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६
ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ।
ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७
सा चन्दनवनैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी ।
कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८
ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ।
युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १९
ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ।
अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥ २०

चित्रनानानगः श्रीमान् महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ।
जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥ २१
नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम् ।
देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् ॥ २२
सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् ।
तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २३
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ।
अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ।
तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४
स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ।
अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी ॥ २६
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने ।
गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २७
चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः ।
भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २८
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः ।
श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ॥ २९
न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ।
प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः ॥ ३०
तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः ।
अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ३१

तमतिक्रम्य गच्छत । तत्र सूर्यवान् नाम पर्वतोऽस्ति ।

ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥ ३२
तत्र भुक्त्वा वराहाणि मूलानि च फलानि च ।
मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ॥ ३३
तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।
अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३४
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।
शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ ३५

+ महद्बलमसंगगम्। * अत्र पाठाः सम्यङ् न सन्ति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ।
विशालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ।
रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३६
सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ।
निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥ ३७
तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिः+ ।
सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ ३८

ऋषभसंस्थितिः ऋषभाकारः।

गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।
दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ॥ ३९
न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं च कदाचन ।
रोहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद् वनम् ॥ ४०
तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ।
शैलूषो ग्रामणीर्भिक्षुः शुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ॥ ४१
अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः ।
ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः ।
राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ॥ ४२
एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुंगवाः ।
शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४३
सर्वमेतत् समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते ।
गतिं विदित्वा वैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ॥ ४४
यस्तु मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ।
मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४५
ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद् विशेषतः ।
कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४६

मम प्राणादपि स प्रियतरः।

अमितबलपराक्रमा भवन्तो
विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।
मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं
तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ४७

तदधिगुणं तदर्थं युक्तम् ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ।

+ संस्थितः

४१

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान् हरीन् दक्षिणां दिशम् ।
बुद्धिविक्रमसंपन्नान् वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १
अथाहूय महातेजाः सुषेणं नाम यूथपम् ।
तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥ २
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ।
साहाय्यं कुरु रामस्य कृत्येऽस्मिन् समुपस्थिते ॥ ३
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
अभिगच्छ दिशं सौम्य पश्चिमां वारुणीं प्रभो ॥ ४
सुराष्ट्रान् सहबाह्लीकाञ् शूराभीरांस्तथैव च ।
स्फीताञ्जनपदान् रम्यान् विपुलानि पुराणि च ॥ ५
पुंनागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलम् ।
तथा केतकषण्डांश्च मार्गध्वं हरियूथपाः ॥ ६
प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ।
तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये ॥ ७
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ।
ततः पश्चिममासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ।
तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ॥ ८
ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च ।
कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥ ९
तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ।
मरीचिपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् ॥ १०
अवन्तीमङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ।
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ ११
सिन्धुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः ।
महान् हेमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १२
तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ।
तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते ॥ १३
तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये ।
दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिःस्वनाः ।
विचरन्ति विशालेऽस्मिंस्तोयपूर्णे समन्ततः ॥ १४
तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् ।
सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ १५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् ।
दुर्दर्शां पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १६
कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां कामरूपिणाम् ॥ १७
नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ।
नादेयं च फलं तस्माद् देशात् किंचित् प्लवंगमैः ॥१८
दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥ १९
तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ।
न हि तेभ्यो भयं किंचित् कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २०
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान् नाम पर्वतः ।
तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २१
तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् ।
आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः ॥ २२
तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २३
योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्वतः ।
सुवर्णशृङ्गः सुश्रीमानगाधे वरूणालये ॥ २४
तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ।
यस्मिन् वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ २५
तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २६
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरनिर्दरः ।
पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ २७
तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः ।
अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ २८
तस्मिन् हरिहयः श्रीमान् महेन्द्रः पाकशासनः ।
अभिषिक्तः सुरै राजा मेघवान्नाम पर्वतः ॥ २९

तेन शब्देन तेन प्रतिशब्देन। अभिगर्जन्ति अभिमुखं गर्जन्ति। यस्मिन् इन्द्रः अभिषिक्तः स पर्वतः मेघवान् नाम ।

तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् ।
षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥ ३०
तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वतः ।
जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३१
तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्वतः ।
आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३२
तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः ।
मत्प्रसादाद् भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चनाः ॥ ३३
त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः ।
ते भविष्यन्ति रक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ३४
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च दिवौकसः ।
आगम्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ॥ ३५
आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः ।
अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ३६
योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ।
मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥ ३७
शृङ्गे तस्य महद् दिव्यं भवनं सूर्यसंनिभम् ।
प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३८
शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ।
निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ ३९
अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् ।
जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४०
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४१
यत्र तिष्ठति धर्मात्मा तपसा स्वेन भावितः ।
मेरुसावर्णिरित्येव ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥ ४२
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ४३
एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ।
कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४४
एतावद् वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः ।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ४५
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।
अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥ ४६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम ।
सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ ४७
श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ।
गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ ४८
भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु ।
प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ॥ ४९
दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः ।
कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ ५०
अतोऽन्यदपि यत्किञ्चित् कार्यस्यास्य हितं भवेत् ।
संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५१
ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः
सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ।
आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते
जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः।

४२

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ।
वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥ १
उवाच राजा मन्त्रज्ञः सर्ववानरसंमतम् ।
वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २
वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ।
वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥ ३

यमपुत्रैस्त्वन्मन्त्रिभिः सह प्रतिष्ठस्व ।

दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम् ।
सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४
अस्मिन् कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ।
ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ॥ ५

कृतार्थाः अर्थविदां वराः । संधिरार्षः । हे अर्थविदां वराः कृतार्था भविष्यामः ।

कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ।
तस्य चेत् प्रतिकारो ऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६
एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ।
तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ७
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ।
अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ॥ ८
इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ।
भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥ ९
तत्र म्लेच्छान् पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च ।
प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ १०
काम्बोजान् यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि ।
बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् ॥ ११
चीनान् परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनः पुनः ।
अन्विष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥ १२

विचिन्वथ विचिनुत ।

लोध्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३

मार्गितव्यः मृगयितव्यः ।

ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ।
कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ ॥ १४
महत्सु तस्य शृङ्गेषु निर्दरेषु गुहासु च ।
विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १५
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ।
ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ ॥ १६
तस्य काननषण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १७
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ।
अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ १८

आकाशं शून्यस्थलम् । तदस्ति ।

तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ।
कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥ १९
तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ।
हंसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता ॥ २१
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः ।
धनदो रमते श्रीमान् गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २२
तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २३
क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ।
अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत् स्मृतम् ॥ २४
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ।
देवैरप्यर्चिताः सम्यग् देवरूपा महर्षयः ॥ २५
क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ।
निर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २६
क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ।
अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥ २७
न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् ।
स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ २८
क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ।
मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥ २९
मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः ।
स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ॥ ३०
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ।
सिद्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः ॥ ३१
वन्द्यास्ते तु तपस्सिद्धास्तापसा वीतकल्मषाः ।
प्रष्टव्याश्चापि सीतायाः प्रवृत्तिं विनयान्वितैः ॥ ३२
हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ।
तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ॥ ३३
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ।
गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥ ३४
तत् सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ।
अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम्[+] ॥ ३५
गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते ।
विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३६

[+] अनादिमत् ।

तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ।
उभयोस्तीरयोर्यस्याः कीचका नाम वेणवः ।
ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च ॥ ३७
उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ३८
ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ।
नीलवैदूर्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ ३९
रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः ।
तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ ४०
महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ॥ ४१
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४२
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।
जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ ४३
नित्यपुष्पफलाश्चात्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान् स्रवन्ति च ॥ ४४
नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ।
मुक्तावैदूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥ ४५
स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ।
सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४६
महार्हाणि विचित्राणि हैमान्यन्ये नगोत्तमाः ।
शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥ ४७
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ।
पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ४८
स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ।
गन्धर्वाः किंनराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ।
रमन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥ ४९
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ।
सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५०
गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः ।
श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥ ५१
तत्र नामुदितः कश्चिन्नास्ति कश्चिदसत्प्रियः ।
अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥ ५२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समतिक्रम्य तं देशमुत्तरः पयसां * निधिः ।
तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥ ५३
इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गतम् ॥ ५४
स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ।
सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ॥ ५५
भगवानपि विश्वात्मा शम्भुरेकादशात्मकः ।
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५६
न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ।
अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥ ५७
स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ।
तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ५८
एतावद् वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः ।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ५९
सर्वमेतद् विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ।
यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६०
ततः कृतं दाशरथेर्महत् प्रियं
महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ।
कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा
विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६१
ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा
मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ।
चरिष्यथोर्वीं प्रतिशान्तशत्रवः ।
सहप्रिया भूतधराः प्लवंगमाः ॥ ६२

भूतधराः अन्यप्राणिपोषकाः । एषु सर्गेषु प्राचीमारभ्य प्रदक्षिणक्रमेण दिशः कथिताः ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः*।

४३

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान् ।
स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ।
नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव ॥ २

गतिसंगं गतिनिरोधम् ।

सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः ।
विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ३
गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ।
पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ४
तेजसा वापि ते भूतं समं भुवि न विद्यते ।
तद् यथा लभ्यते सीता तत् त्वमेवोपपादय ॥ ५
त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ।
देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ६
ततः कार्यसमासंगमवगम्य हनूमति ।
विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ७
सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः ।
निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान् कार्यसाधने ॥ ८

सुग्रीवः सर्वथा कार्यसाधने हनूमति विश्वसिति। हनूमांश्च कार्यसाधने निर्भरमात्मविश्वासवानस्ति ।

तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ।
भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ ९
तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ।
कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ १०
ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ ११
अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ।
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति ॥ १२
व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ।
सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १३
स तद् गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः ॥ १४

गृह्य गृहीत्वा । स्थाप्य स्थापयित्वा ।

* तोयसां । *३९-४२ सर्गेषु बह्वयः पङक्तयः यथावत् मत्स्यपुराणे सन्तीति cr notes.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तत् प्रकर्षन् हरिणां बलं महद्
बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ।
गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः
शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १५

हरिणां हरीणाम् । दीर्घाभाव आर्षः इति गोविन्दराजः। बलिनामिति पाठान्तरम्।

अतिबल बलमाश्रितस्त्वयाहं
हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ।
पवनसुत यथाधिगम्यते[+] सा
जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व ॥ १६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

४४

तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः ।
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ १
रामः प्रस्रवणे तस्मिन् न्यवसत् सहलक्ष्मणः ।
प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः ॥ २
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ।
प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ॥ ३
पूर्वां दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः ॥ ४
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः ।
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥ ५
पश्चिमां तु दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ।
प्रतस्थे हरिशार्दूलो भृशं वरुणपालिताम् ॥ ६

भृशं प्रतस्थे साटोपं प्रतस्थे ।

ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम् ।
कपिसेनापतीन् मुख्यान् मुमोद सुखितः सुखम् ॥ ७
एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ।
स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ८
नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च ययुः प्लवगसत्तमाः ।
आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ ९
अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ।
ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १०
वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति ।
एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ ११

श्रमेण वेपमानां जानकीं पातालादपि अहमेक एवाहरिष्यामि । भवद्भिः स्थीयताम् ।

विधमिष्याम्यहं वृक्षान् दारयिष्याम्यहं गिरीन् ।
धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १२

विधमिष्यामि विध्मास्यामि ।

अहं योजनसंख्यायाः प्लविता नात्र संशयः ।
शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् ॥ १३

अहं योजनसंख्यायाः शतं प्लवेयम्। अहं तदधिकं प्लवेयम्।

भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ।
पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १४
इत्येकैकस्[+] तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ।
ऊचुश्च वचनं तस्य [++] हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १५

एकैकः एकैकशः ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

४५

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ।
कथं भवान् विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १
सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ ॥ २

प्रणतात्मवान् प्रणतदेहवान् ।

यदा तु दुन्दुभिं * नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३
तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ।
विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४

[+] अभिगम्यते

[+] एकैकम् [++] तस्मिन् *९-४ श्लोके मायावी कथितः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ।
न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५
ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ।
तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषार्दितः ॥ ६
अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ।
शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता ।
अशक्नुवन् निष्क्रमितुं महिषो विनशेदिति ॥ ७
ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ।
राज्यं च सुमहत् प्राप्तं तारा च रुमया सह ।
मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ॥ ८
आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम् ।
ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद् भययन्त्रितः ॥ ९
स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ।
परिकालयते क्रोधाद् धावन्तं सचिवैः सह ॥ १०
ततोऽहं वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः ।
नदीश्च विविधाः पश्यन् वनानि नगराणि च ॥ ११
आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ।
अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत् तदा ॥ १२
ततः पूर्वामहं गत्वा दक्षिणामहमाश्रितः ।
दिशं च पश्चिमां भूयो गतोऽस्मि भयशङ्कितः ।
उत्तरां तु दिशं यान्तं हनूमान् मामथाब्रवीत् ॥ १३
इदानीं मे स्मृतं राजन् यथा वाली हरीश्वरः ।
मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ॥ १४
प्रविशेद् यदि वा वाली मूर्धास्य शतधा भवेत् ।
तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति ॥ १५
ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज ।
न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात् तदा ॥ १६
एवं मया तदा राजन् प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ।
पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्म्यागतस्ततः ॥ १७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

४६

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः ।
व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा ॥ १
सरांसि सरितः कक्षानाकाशं नगराणि च ।
नदीदुर्गास्तथा शैलान् विचिन्वन्ति समन्ततः ॥ २
सुग्रीवेण समाख्यातान् सर्वे वानरयूथपाः ।
प्रदेशान् प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३
विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ।
समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४

मेदिन्यामेकस्मिन् प्रदेशे ।

सर्वर्तुकांश्च देशेषु वानराः सफलान् द्रुमान् ।
आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५

ते वानरा अहस्सु परिभ्रम्य सीतान्वेषणं कृत्वा रात्रिषु वृक्षानासाद्य शय्यां चक्रुः। ते वृक्षाः सर्वेषु ऋतुषु फलवन्तः।

तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ।
कपिराजेन संगम्य निराशाः कपियूथपाः ॥ ६

प्रस्थानदिनं प्रथमं कृत्वा मासे कपिश्रेष्ठा निराशाः प्रस्रवणपर्वतं गत्वा सुग्रीव (मूचुः) ।

विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ।
अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ॥ ७
उत्तरां तु दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः ।
आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ॥ ८
सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः ।
समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ॥ ९
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ।
आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १०

पृष्ठस्थं प्रदेशस्थम् । रघु ४.३१

विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि[+] च ।
निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदास्तथा ॥ ११
गुहाश्च विचिताः सर्वा यास्त्वया परिकीर्तिताः ।
विचिताश्च महागुल्मा लतावितानसंतताः ॥ १२

[+] नगराणि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ।
सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ।
ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः ॥ १३
उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा
स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः ।
दिशं तु यामेव गता तु सीता
तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः।

४७

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान् कपिः ।
सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे ॥ १
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ।
विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २
पर्वताग्रान् नदीदुर्गान् सरांसि विपुलान् द्रुमान् ।
वृक्षषण्डांश्च विविधान् पर्वतान् घनपादपान् ॥ ३
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ।
न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४
ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च ।
अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह ।
स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान् महान् ॥ ५
त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः ।
देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ६
यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ।
निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ७
न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः ।
शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥ ८
स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ।
प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ ९
कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ।
महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ १०
तस्य तस्मिन् वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः ।
प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः ॥ ११
तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद् वनम् ।
अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ १२
तस्य ते काननान्तांस्तु गिरीणां कन्दराणि च ।
प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः ॥ १३
तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम् ।
हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ १४
ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् ।
ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १५
तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवापरम् ।
गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥ १६

गाढं परिहिताः दृढं कटिबन्धं चक्रुः ।

सोऽपि तान् वानरान् सर्वान् नष्टाः स्थेत्यब्रवीद् बली।
अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम् ॥ १७
तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ।
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥ १८

ज्ञात्वा मत्वा ।

स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
असुरो न्यपतद् भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ १९
ते तु तस्मिन् निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः ।
व्यचिन्वन् प्रायशस्तत्र सर्वं तद् गिरिगह्वरम् ॥ २०
विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः
अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २१
ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ।
एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः ॥ २२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

४८

अथाङ्गदस्तदा सर्वान् वानरानिदमब्रवीत् ।
परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः ॥ १
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ।
दर्यो गिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्वमन्ततः * ॥ २

* विचिता नः समन्ततः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते ।
तद् वा रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३

सहास्माभिः सहितैरस्माभिः ।

कालश्च नो महान् यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ।
तस्माद् भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४
विहाय तन्द्री शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् ।
विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५
अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम् ।
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद् ब्रवीम्यहम् ॥ ६
अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेतद् विचीयताम् ॥ ७
अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
अलं निर्वेदमागम्य न हि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८
सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः ।
भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९
हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ।
उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ।
उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११
सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह ।
हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२
पुनर्मार्गामहे शैलान् कन्दरांश्च दरीस्तथा ।
काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३
यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ।
विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥ १४
ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ।
विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५
ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ।
शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६
तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ।
विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७
तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ।
न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८
ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् ।
अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९
अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः ।
स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २०
ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किंचिद्ग्रपरिश्रमाः ।
पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१
हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ।
विन्ध्यमेवादितस्तावद् विचेरुस्ते समन्ततः ॥ २२

सीता रावणेन अपहृतेति जटायुद्वारा रामस्य ज्ञातम् । (३.६३.१४, ६४.९, ६७.१९) रामोपाख्यानम् (२६३.३९). रावणस्य नाम भूयोभूयः कथितमरण्यकिष्किन्धाकाण्डयोः। किन्तु सुग्रीवो वदति नाहं जानामि रावणं तस्य निवासं चेति। (४.७.२). विचित्रमेतत् कथनं यतो रावणः सुप्रसिद्धः। यदि रावणेनैव सीता अपहृतेति ज्ञातं स्यात् तदा अङ्गदहनुमदादयो दक्षिणदिशायां पर्वतप्रदेशान् समस्तानन्विष्यन्तः कालातिक्रमणं न कृतवन्तः स्युः। ततो यथार्थचरित्रे सीता केनाप्यपहृता दक्षिणेन नीतेति तावती प्रवृत्तिस्तेषां ज्ञाता भवेत्। सीताभूषणदर्शनेन निश्चिता च । तत एव दक्षिणस्यां दिशायामन्वेषणे मुख्याः प्रेषिताः। अन्यासु च दिक्षु अन्वेषणं कृतं कदापि अन्यत्र सा नीना भवेदिति। अस्य ऊहस्य कश्चिदाधारोऽस्ति ४.४.११.

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

४९

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान् कपिः ।
विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १
सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तथा ।
विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २
तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३
स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान् महान् ।
तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ॥ ४
परस्परेण रहिता अन्योऽन्यस्याविदूरतः ।
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ् जाम्बवानपि ।
अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ ६
गिरिजालावृतान् देशान् मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ।
अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ॥ ७
ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ।
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ॥ ८

निष्क्रमन् निरक्रामन् बहिरागताः ।

ततस्तद् बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ।
विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ ९
संजातपरिशङ्कास्ते तद् बिलं प्लवगोत्तमाः ।
अभ्यपद्यन्त संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ॥ १०

तेजोवन्तः तेजस्वन्तः ।

ततः पर्वतकूटाभो हनूमान् मारुतात्मजः ।
अब्रवीद् वानरान् सर्वान् कान्तारवनकोविदः ॥ ११
गिरिजालावृतान् देशान् मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।
वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १२
अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ।
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वशः ॥ १३
नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ।
तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ १४
इत्युक्तास्तद् बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ।
अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् ॥ १५
ततस्तस्मिन् बिले दुर्गे नानापादपसंकुले ।
अन्योऽन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ॥ १६
ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः ।
परिपेतुर्बिले तस्मिन् कंचित्कालमतन्द्रिताः ॥ १७

अतन्द्रिताः अनलसाः ।

ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवंगमाः ।
आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ॥ १८
ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् ।
ददृशुः काञ्चनान् वृक्षान् दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ १९
सालांस्तालांश्च पुंनागान् ककुभान् वञ्जुलान् धवान् ।
चम्पकान् नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ।
तरुणादित्यसंकाशान् वैदूर्यमयवेदिकान् ॥२०
नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः ॥ २१
महद्भिः काञ्चनैर्वृक्षैर्वृता * बालार्कसंनिभैः ।
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः ॥ २२
नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः ।
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ २३
तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ।
हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमन्ति च ॥ २४
ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ।
पुष्पितान् फलिनो वृक्षान् प्रवालमणिसंनिभान् ॥ २५
काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ।
मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ २६
महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ।
हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान् ॥ २७
अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ।
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ २८
महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च ।
दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ।
कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ २९
तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तत्र महाप्रभाः ।
ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं काञ्चिददूरतः ॥ ३०
तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ।
तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ ३१
ततो हनूमान् गिरिसंनिकाशः
कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ।
पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च
रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ॥ ३२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः।

* वृतं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५०

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ।
अब्रवीत् तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥ २
महद् धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः ।
इमांस्त्वेवंविधान् भावान् विविधानद्भुतोपमान् ।
दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः ॥ ३

अद्भुतोपमान् आश्चर्यसदृशान् भावान् वस्तूनि ।

कस्येमे काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसंनिभाः ।
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ ४
काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ।
तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ॥ ५
पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ।
इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ॥ ६
काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ।
कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति * सह कच्छपैः ॥ ७
आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत् तपोबलम् ।
अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ८
एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥ ९
मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः ।
तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १०
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ।
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११
स तु वर्षसहस्राणि तपस् तप्त्वा महावने ।
पितामहाद् वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२
विधाय सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा ।
उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन् महावने ॥ १३
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवम् ।
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरंदरः ॥ १४
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ।
शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ॥ १५

कामभोगः इष्टभोगः ।

दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ।
इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ १६

मेरुसावर्णेर्दुहिताहं स्वयंप्रभास्मि । तस्या हेमाया इदं भवनं रक्षामि ।

मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ।
तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥ १७
किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्तारणि प्रपद्यथ ।
कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ॥ १८
इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ।
भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥ १९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः।

५१

अथ तानब्रवीत् सर्वान् विश्रान्तान् हरियूथपान् ।
इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १
वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ।
यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ २
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः ।
आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३

आर्जवेन ऋजुतया निष्कपटम् ।

राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ।
रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ।
तस्य भार्या जनस्थानाद् रावणेन हृता बलात् ॥ ५
वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ।
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६

---

* सौवर्णा चरन्ति इति cr.। श्च इति B. सौवर्णाश्चरन्ति विमले जले इति प्राच्यग्रन्थः ५१.८.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ।
सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७
रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ।
सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८
विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् ।
बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९
विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ।
नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १०
चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महद् बिलम् ।
लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११
अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः ।
कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ।
साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवंगमाः ॥ १२
तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ।
गच्छामः प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ।
ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् ॥ १३
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १४
एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ।
त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ १५
आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ।
अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ १६
यत् त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ।
ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ १७
एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ।
प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ १८
सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ।
चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः।

५२

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ।
उवाच हनुमान् वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥ १

अनिन्दितचेष्टिताम् श्लाध्यकर्माणम् ।

शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि ।
यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ।
स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ॥ २
सा त्वमस्माद् बिलाद् घोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३

सा त्वम् तस्मात् त्वम् ।

तस्मात् सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ।
त्रातुमर्हसि नः सर्वान् सुग्रीवभयशङ्कितान् ॥ ४
महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ।
तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः ॥ ५
एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ॥ ६
तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च ।
सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ ७
निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः ।
न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ८
ततः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ।
सहसा पिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षिणः ॥ ९
वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ।
निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ १०
ततस्तान् वानरान् सर्वा तापसी धर्मचारिणी
निःसृतान् विषमात् तस्मात् समाश्वासयदुत्तमम् ॥ ११
एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान् नानाद्रुमलतायुतः ।
एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं दृश्यते ॥ १२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरप्रभाः ।
इत्युक्त्वा तद् बिलं श्रीमत् प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ १३
ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ।
अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिराकुलम् ॥ १४
मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ।
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १५
विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपविश्य महाभागाश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १६
ततः पुष्पातिभाराग्राँल्लताशतसमावृतान् ।
द्रुमान् वासन्तिकान् दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः ॥ १७
ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम् ।
नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ १८

ये वसन्ते फलन्ति ते शिशिरे पुष्प्यन्ति। शरत्कालान्ते मार्गशीर्षे मासि सेनां संनिधाप्य पौषमासमवधिं कृत्वा सुग्रीवः प्रस्थापितवान् । स पौषो माघश्चातीतः । फाल्गुन एव प्रवृत्तः । तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव न प्राप्त इति गोविन्दराजः ।

दृश्यतां परिशिष्टम्।

स तु सिंहर्षभस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ।
युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९

महाप्राज्ञः अङ्गदः इति पठितव्यम् ।

शासनात् कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ।
मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यते ॥ २०
तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ।
प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ २१
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ २२

अपराधकृतो गतान् अपराधं कृत्वा प्रत्यागतान्।

अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ।
तस्मात् क्षममिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः ।
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ २३

प्रायोपविशनं प्रायोपवेशनम् । आर्षः गुणाभावः इति गोविन्दराजः।

यावन्न घातयेद् राजा सर्वान् प्रतिगतानितः ।
वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान् मृत्युरिहैव नः ॥ २४
न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ।
नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५
स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ।
घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ २६
किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ।
इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ २७

जीवितमध्ये मम कष्टं सुहृदः किं पश्यन्तु ? इहैव पुण्ये सागररोधसि प्रायमासिष्ये ।

एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ।
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २८
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः ।
अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वास्मांश्च समागतान् ॥ २९
राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् ।
न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ ३०

स्वामिपार्श्वतः स्वामिसकाशम् ।

प्लवंगमानां तु भयार्दितानां
श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ।
अलं विषादेन बिलं प्रविश्य
वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ ३१
इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं
प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयम् ।
इहास्ति नो नैव भयं पुरंदरा-
न्न राघवाद् वानरराजतो ऽपि वा ॥३२
श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोऽनुकूल –
मूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।
यथा न हन्येम तथा विधान –
मसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ३३

हन्येम हन्येमहि । असक्तमविलम्बम्।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः।

५३

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ।
अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १
बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ।
चतुर्दशगुणं मेने हनुमान् वालिनः सुतम् ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत्र महेश्वरतीर्थः । अष्टाङ्गया अष्टगुणया । ते च गुणाः । शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः इति । चतुर्बलसमन्वितं बाहुबलमनोबलोपायबलबन्धुबलसमन्वितम् यद्वा चतुर्विधबलानि सामादयश्चतुरुपायाः । चतुर्दश गुणास्तु देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जस्संवृतमन्त्रता अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलमित्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ।

आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः ।
शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ।
शुश्रूषमाणं तारस्य गुरोरिव [+] पुरंदरम् ॥ ४
भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदः[++]।
अभिसंधातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥ ५

अभिसंधातुमारेभे कार्ये अनुकूलयितुमारेभे ।

स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ।
भेदयामास तान् सर्वान् वानरान् वाक्यसंपदा ॥ ६
तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ।
भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७
त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् ।
दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८
नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव ।
नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान् विना त्वया ॥ ९

कपयो नित्यमस्थिरचित्ता हि । पुत्रदारान् विना तवाज्ञां न विषहेरन् ।

त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ।
यथायं जाम्बवान् नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १०

अहं ते प्रत्यक्षं प्रवदामि । जाम्बवान् नीलः सुहोत्रश्चैते त्वां नानुवर्तेरन् ।

न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ।
दण्डेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११
विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः ।
आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥ १२

बलवान् दुर्बलेन विगृह्य तिष्ठेत् । आत्मरक्षां कुर्वन् दुर्बलो बलवता मा विगृह्णातु ।

यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद् बिलमिति श्रुतम् ।
एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥ १३

इयं भूमिः फलैरिदं बिलं च त्वां रक्षिष्यतीति त्वया श्रुतम्। एतस्य विदारणं लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यम् इति कथंचित् व्याख्येयः श्लोकः।

स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ।
लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात् पत्रपुटं यथा ।
लक्ष्मणस्य च नाराचा वहवः सन्ति तद्विधाः ॥ १४
अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ।
तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १५

यदैव त्वं बिले तिष्ठसि तदैव त्वां सर्वे वानराः कृतनिश्चयास्त्यक्ष्यन्ति ।

स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ।
खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १६
स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ।
तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद् भविष्यसि ॥ १७
न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः ।
अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १८

लक्ष्मणबाणा अपवृत्तं हिंस्युः। तस्मात् त्वां च हिंस्युः।

[+] शुक्रस्येव । पुरंदरशब्दसन्निधानादत्र शुक्रशब्दो बृहस्पतिपरः । यद् वा कस्यांचिदवस्थायां हितमुपदिशतश्शुक्रस्य वचनं पुरंदरः श्रुतवानित्यवगम्यते इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । अभूतोपमैषा इति विपरीतोपदेश (अहितोपदेश) ग्रहे उपमैषा इति च व्याख्यातम्।

[++] विशारदम् ।

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय 181208

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ।
आनुपूर्व्यात् तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ १९
धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः ।
शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥ २०
प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ।
तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत् तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ २१

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः।

५४

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ।
स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १
स्थैर्यं सर्वात्मना शौचमानृशंस्यमथार्जवम् ।
विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ।
धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना ।
युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

सत्यात् पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ।
विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५
लक्ष्मणस्य भयाद् येन नाधर्मभयभीरुणा ।
आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६
तस्मिन् पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि ।
आर्यः को विश्वसेज्जातु तत् कुलीनो विशेषतः * ॥ ७

तत् तस्मात् तेन कारणेन ।

राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्यः ** सगुणो निर्गुणो ऽपि वा ।
कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८

पुत्रः। जनिष्यमाणः स्वपुत्रः (सुग्रीवस्य पुत्रः) इति गोविन्दराजः ।

भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् ।
किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ।
शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १०
बन्धनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ।
अनुजानीत मां सर्वे गृहान् गच्छन्तु वानराः ॥ ११
अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२
अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ।
वाच्यस्तातो यवीयान् मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १३
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ।
मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४
प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ।
विनष्टं मामिह श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥ १५
एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धानप्यभिवाद्य च ।
संविवेशाङ्गदो भूमौ रुदन् दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६
तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः ।
नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७
सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ।
परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवस्यन् प्रायमासितुम् ॥ १८

व्यवस्यन् व्यवास्यन् ।

मतं तद् वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः ।
उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ १९

उदक्तीरं सुमुद्रस्योत्तरतीरम् ।

स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो
महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः ।
बभूव सन्नादितनिर्दरान्तरो+
भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः ॥ २०

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः।

५५

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन् प्रायं गिरिस्थले ।
हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १

---

* जिजीविषुः ** पुत्रं प्रतिष्ठाप्य

+ निर्झरान्तरो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहंगमः ।
भ्राता जटायुषः श्रीमान् प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २
कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ।
उपविष्टान् हरीन् दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३
विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ।
यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४

विधानेन पूर्वकर्मानुसारेण ।

परम्पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ।
उवाचैवं वचः पक्षी तान् निरीक्ष्य प्लवंगमान् ॥ ५
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा भक्षलुब्धस्य पक्षिणः ।
अङ्गदः परमायस्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद् वैवस्वतो यमः ।
इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७
रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम् ।
हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८
वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ।
गृध्रराजेन यत् तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९
तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।
प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान् यथा वयम् ॥१०
राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ।
कान्तारणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ॥ ११
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ।
मुक्तश्च सुग्रीवभयाद् गतश्च परमां गतिम् ॥ १२
जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ।
हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १३
रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया ।
रावणस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः ॥ १४
रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः ।
कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् ॥ १५
तत् तु श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् ।
अब्रवीद् वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ १६
कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे ।
जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १७
कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ।
नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ १८
यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ।
तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ १९
भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ।
तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ।
यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ २०
सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुम् ।
इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः ॥ २१

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

५६

शोकाद् भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः ।
श्रद्दधुर्नैव तद् वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १
ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवंगमाः ।
चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ २

रौद्रीम् इति पाठान्तरम्। भयंकराम् ।

सर्वथा प्रायमासीनान् यदि नो भक्षयिष्यति ।
कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३
एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः ।
अवतार्य गिरेः शृङ्गाद् गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥ ४
बभूवर्क्षरजा [+]नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ।
ममार्यः पार्थिवः पक्षिन् धार्मिकौ तस्य चात्मजौ ॥ ५
सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ ।
लोके विश्रुतकर्माभूद् राजा वाली पिता मम ॥ ६

ओघबलौ बहुपुरुषसमबलौ इति गोविन्दराजः।

राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ।
रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ७
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ।
पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ।
तस्य भार्या जनस्थानाद् रावणेन हृता बलात् ॥ ८

[+] रजो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामस्य च पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ।
ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ ९
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ।
परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १०
एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ।
संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ॥ ११
ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ।
चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत् पितरं मम ॥ १२
मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ।
निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३

अभिषेचयत् अभ्यषेचयत् ।

स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ १४
एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ।
वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ॥ १५
ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ।
अज्ञानात् तु प्रविष्टाः स्म धरण्या विवृतं बिलम् ॥ १६
मयस्य मायाविहितं तद् बिलं च विचिन्वताम् ।
व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७
ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ।
कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात् प्रायमुपास्महे । १८
क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ।
गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ।

५७

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ।
सबाष्पो वानरान् गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १

त्यक्तजीवितैः त्यक्तजीविताशैः ।

यवीयान् मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः ।
यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २
वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये ।
न हि मे शक्तिरद्यास्ति भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३
पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहं च जयैषिणौ ।
आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ ४
आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्म गतौ भृशम् ।
मध्यं प्राप्ते च सूर्ये तु जटायुरवसीदति ॥ ५

अवसीदति । कथने भूते लट् । अवसीदन् आसीत् इत्यर्थः ।

तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ।
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात् परमविह्वलम् ॥ ६

छादयामास । समक्षे लिट् ।

निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरोत्तमाः ।
अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ।
युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ।
आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९

तव वचनं मया श्रुतम् । त्वमात्मानं जटायुषो भ्रातरमाख्यासि । यदि त्वं जटायुषो भ्रातासि तर्हि यदि जानासि रक्षसो निलयमाख्याहि ।

अदीर्घदर्शिनं तं वा रावणं राक्षसाधिपम् ।
अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १०

लघुबुद्धिं तं राक्षसाधमं रावणमन्तिके वा दूरे वा निवसन्तं यदि जानासि तर्हि नः शंस ।

ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः ।
आत्मानुरूपं वचनं वानरान् संप्रहर्षयन् ॥ ११
निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवीर्यः प्लवंगमाः ।
वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२
जानामि वारुणाँल्लोकान् विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ।
देवासुरविमर्दांश्च अमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ।
जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४

रामस्य यदिदं कार्यमस्ति तन्मया प्रथमं कर्तव्यम्।
किं तु जरया मम तेजो हृतम् । प्राणाश्च शिथिलाः।

तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५
क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ।
भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती ॥ १६
सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ।
असिते राक्षसे भाति यथा वा तटिदम्बुदे ॥ १७
तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ।
श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद् भ्राता वैश्रवणस्य च ।
अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९
इतो द्वीपः [+] समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ।
तस्मिँल्लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २०
तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ।
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ २१
जनकस्यात्मजां राज्ञस्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ।
लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥ २२
संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् ।
आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ २३
तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवंगमाः ।
ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ २४
आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः।
द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः ॥ २५

आद्यः पन्थाः भूनिकटाकाशे डयनमार्गः ।

भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ।
श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥ २६
बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ।
षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा ।
वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २७
गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना [+] ।
प्रतिकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत् ॥ [++] २८
इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ २९
अस्माकमपि सौपर्णं [3+] दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ।
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ।
आ योजनशतात् साग्राद् वयं पश्याम नित्यशः ॥ ३०
अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ।
विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥ ३१

अस्माकमाहारो निसर्गेण दूरतो विहितः ।
कुक्कुटानां पादमूले विहितः ।

उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः ।
अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३२
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् ।
प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३३
ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपते : ।
निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३४
पुनः प्रत्यानयित्वा वै तं देशं पतगेश्वरम् ।
बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३५

प्रत्यानयित्वा प्रत्यानीय ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः।

५८

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ।
निशम्य मुदिता [4+] हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १
जाम्बवान् वै हरिश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवंगमैः।
भूतलात् सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवीत् ॥ २
क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।
तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३

[+] द्वीपे

[+] पिशिताशनाः [++] पङ्क्तिर्ग्राह्या [3+] सौवर्णं [4+] वदतो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ।
स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४
स हरीन् प्रीतिसंयुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान् ।
पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ।
येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ॥ ६
अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ।
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७
तं मामेवंगतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ।
आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ॥ ८
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः ।
मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९
स कदाचित् क्षुधार्तस्य मम चाहारकाङ्क्षिणः ।
गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १०
स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः ।
क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ ११
स मामाहारसंरोधात् * पीडितं ** प्रीतिवर्धनः ।
अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२

अनुमान्य सान्त्वमुक्त्वा।

अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः ।
महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः ॥ १३
तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ।
पन्थानमेकोऽध्यवसं संनिरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १४
तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ।
स्त्रियमादाय गच्छन् वै भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ १५

भिन्नाञ्जनचयोपमः चलदञ्जनचयतुल्यः ।

सोऽहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ।
तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६
न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते क्वचित् ।
नीचेष्वपि जनः कश्चित् किमङ्ग बत मद्विधः ॥ १७
स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः ।
अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८
दिष्ट्या जीवसि तातेति अब्रुवन् मां महर्षयः ।
कथंचित् सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ १९

सकलत्रः रक्षणीयया व्यक्त्या सह । स रक्षणीय-सहितः अस्ति। नो चेत् त्वां हन्यादित्यभिप्रायः।

एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ।
स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ २०
हरन् दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ।
भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ २१
रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ।
एष कालात्ययस्तावदिति वाक्यविदां वरः ॥ २२

एष कालात्ययः इदं विलम्बकारणम् ।

एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ २३
तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत् काचित् पराक्रमे ।
अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमेत् ॥ २४
यत् तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना ।

वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वाचि बुद्धिगुणे च स्थितेन मया ।

श्रूयतां तत् प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ।
वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ।
यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ २५
ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ।
सहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६
रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः ।
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७
कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ।
भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् ॥ २८
तदलं कालसंगेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ।
न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९

कालसंगेन कालविलम्बेन । सज्जन्ते विलम्बं कुर्वन्ति ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः।

* ममाहारसंरोधात् ** पीडितः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५९

अस्मात् सर्गादारभ्य संपातेः कथनं भूम्ना पुनरुक्तम् ।

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ।
उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १
तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ।
जनितप्रत्ययो हर्षात् संपातिः पुनरब्रवीत् ॥ २
कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम ।
तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३
अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने ।
सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धुः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४
लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद् विवशो विह्वलन्निव ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ॥ ५
ततस्तु सागराञ् शैलान् नदीः सर्वाः सरांसि च ।
वनान्यटविदेशांश्च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥ ६
हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् ।
दक्षिणस्योदधेः तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः ॥ ७
आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ।
ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ॥ ८

उग्रतपाः अभवत् संधिरार्षः ।

अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना ।
वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९
अवतीर्य च विन्ध्याग्रात् कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः ।
तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १०

दुःखेन कष्टेन ।

तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ।
जटायुषा मया चैव बहुशोऽभिगतो हि सः ॥ ११
तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः।
वृक्षो वापुष्पितः+ कश्चिदफलो वा न दृश्यते ॥ १२
उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३

+ नापुष्पितः ।

अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ।
कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४

उपावृत्तं प्रत्यागतम् ।

तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः ।
परिवार्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा ॥ १५
ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः ।
प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६
ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ।
मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७
सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ।
अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक् चैव व्रणिता तव ॥ १८
द्वौ गृध्रौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे ।
गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९
ज्येष्ठस्त्वं तु च संपातिर्जटायुरनुजस्तव ।
मानुषं रुपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २०
किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ।
दण्डो वायं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१

मानुषं रूपमास्थाय युवां मम चरणयोः पतितौ। कथं ते पक्षौ पतितौ ? केनापि व्याधिना किम् ? अथवा केनाप्ययं दण्डो विहितः किम्? सर्वं ममाख्याहि।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ।

६०

ततस्तद् दारुणं कर्म दुष्करं साहसात् कृतम् ।
आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तथा ॥ १
भगवन् व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया चाकुलेन्द्रियः ।
परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम् ॥ २
अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद् दर्पमोहितौ ।
आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३
कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ।
रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४
अथावां युगपत् प्राप्तावपश्याव महीतले ।
रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्वचिद् वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुव ।
गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमास्थितौ ।
आवामालोकयावस्तद् वनं शाद्वलसंस्थितम् ॥ ७
उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ।
आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुंधरा ॥ ८
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान् नगः ।
भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९
तीव्रस्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत् तदावयोः ।
समाविशत मोहश्च मोहान्मूर्छा च दारुणा ॥ १०
न दिग् विज्ञायते याम्या नाग्नेयी * न च वारुणी ।
युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११
यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः ।
तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १२
जटायुर्ममनापृच्छ्य निपपात महीं ततः ।
तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १३
पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत ।
प्रमादात् तत्र निर्दग्धः पतन् वायुपथादहम् ॥ १४

प्रदह्यत प्रादह्यत ।

आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम् ।
अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १५
राज्येन हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ।
सर्वथा मर्तुमेवेच्छन् पतिष्ये शिखराद् गिरेः ॥ १६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ।

६१

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् ।
अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १
पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ।
चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलं च ते ॥ २
पुराणे सुमहत् कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम् ।
दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३

सुमहत् कार्यं भविष्यतीति पुरा मया श्रुतम् ।
श्रुत्वा तपोबलेनापश्यम् ।

राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः ।
तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४
अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ।
तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५
नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति ।
राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६
सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली ।
न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ॥ ७

प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना ।

परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ।
यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८
तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति ।
अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९

निर्वपिष्यति न्यसिष्यति ।

यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ।
देवत्वं गतयोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १०
एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवंगमाः ।
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥ ११
सर्वथा तु न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ।
देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ।
इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३
त्वयापि खलु तत् कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ।
ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४
इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ १५

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः।

* नाग्नेया

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६२

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः ।
मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १
कन्दरात् तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ।
अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २
अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् ।
देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३

संपातिकथने पूर्वापरविरोधः स्पष्टः । ५९-९.

महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ।
मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४
उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ।
बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणसंरक्षणाय तु ।
सा मे ऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥ ५
बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ।
पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ॥ ६
तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ ।
न मे दशरथस्नेहात् पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥ ७
तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह ।
उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ॥ ८
स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ॥ ९
निशाकरस्य महर्षेः प्रभावादमितात्मनः ।
आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥ १०
यौवने वर्तमानस्य ममासीद् यः पराक्रमः ।
तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११
सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ।
पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२
इत्युक्त्वा तान् हरीन् सर्वान् संपातिः पततां वरः ।
उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः रवगमो गतिम् ॥ १३
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः ।
बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४

अथ पवनसमानविक्रमाः
प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ।
अभिजिदभिमुखा [+] दिशं ययु –
र्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५

अथ पवनसमानविक्रमाः प्रतिलब्धपौरुषाः प्लवगवरा अभिजिन्मुहूर्तं निरीक्ष्य जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखा दक्षिणां दिशं ययुः । त्वरितमभिमतां दिशम् इति पाठान्तरम् ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः।

६३

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवंगमाः ।
संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १
संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २

रावणक्षयम् रावणनिवासमुद्दिश्य ।

अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ।
कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ३
दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ।
सन्निवेशं ततश्चक्रुः सहिता वानरोत्तमाः ॥ ४
सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले ।
व्याप्तास्यैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५
प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ।
क्वचित् पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ६
संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः ।
रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ७
आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ८

ब्रुवन् अब्रुवन् ।

विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ।
आश्वासयामास हरीन् भयार्तान् हरिसत्तमः ॥ ९

[+] अभिजिदभिमुखां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गद आश्वासयामास ।

न विषादेन नः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ।
विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः॥ १०
विषादो यं * प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ ११

विक्रमे प्रदर्शयितव्ये विषादो यमभिभवति तेजसा हीनस्य तस्य पुरुषार्थो न सिध्यति । प्रसहते अभिभवति इति गोविन्दराजः। यो विषादम् इति पाठान्तरम् ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह ।
हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १२
सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ।
वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १३
कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ।
अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १४
ततस्तान् हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः ।
अनुमान्याङ्गदः श्रीमान् वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १५

अनुमान्य संमान्य ।

क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ।
कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १६
को वीरो योजनशतं लङ्घयेत प्लवंगमाः ।
इमांश्च यूथपान् सर्वान् मोचयेत् को महाभयात् ॥ १७
कस्य प्रसादाद् दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ।
इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १८
कस्य प्रसादाद् रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ।
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥ १९
यदि कश्चित् समर्थो वः सागरप्लवने हरिः ।
स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ २०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किंचिदब्रवीत् ।
स्तिमितेवाभवत् सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी ॥ २१

* विषादोऽयं इति cr पाठः । विषादो यं इति पाठ्यः।

पुनरेवाङ्गदः प्राह तान् हरीन् हरिसत्तमः ।
सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ।
व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २२

व्यपदेश्य विशिष्ट ।

न हि वो गमने संगः कदाचिदपि कस्यचित् ।
ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिर्गमने प्लवगर्षभाः ॥ २३

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः।

६४

ततोऽङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ।
स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा ॥ २
आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम् ।
गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३
गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवंगमाः ॥ ४
शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
चत्वारिंशद् गमिष्यामि योजनानां न संशयः ॥ ५
वानरांस्तु महातेजा अब्रवीद् गन्धमादनः ।
योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत् तु न संशयः ॥ ६

चत्वारिंशत्पञ्चाशच्छब्दयोर्द्वितीयार्थे प्रथमा इति महेश्वरतीर्थः । चत्वारिंशतमेकाह्ना इति पाठान्तरम्। अतः सर्वेण एकाहक्रमणप्रमाणं कथ्यते इति ज्ञातव्यम्।

मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७

परं षष्टिं केवलां षष्टिम् ।

ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ।
गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८
सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान् कपिसत्तमान् ।
अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगर्षभाः ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च ।
ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान् प्रत्यभाषत ॥ १०
पूर्वमस्माकमप्यासीत् कश्चिद् गतिपराक्रमः ।
ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम् ॥ ११
किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ।
यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२
साम्प्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत ।
नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३
तांश्च सर्वान् हरिश्रेष्ठाआम्बवान् पुनरब्रवीत् ।
नैतावानेव खल्वासीद् * गमने मे पराक्रमः ॥ १४
मया महाबलेश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ।
प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः ॥ १५
स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः ।
यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परम् ** ॥ १६
सम्प्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ।
नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७
अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ।
अनुमान्य महाप्राज्ञो जाम्बवन्तं महाकपिम् ॥ १८
अहमेतद् गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ।
निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम् ॥ १९
तमुवाच हरिश्रेष्ठो जाम्बवान् वाक्यकोविदः ।
ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २०
कामं शतसहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते ।
योजनानां भवाञ्शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१
न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ।
भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२
भवान् कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ २३
तस्मात् कलत्रवत् तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ।
अपि चैतस्य कार्यस्य भवान् मूलमरिंदम ॥ २४

कलत्रवत् रक्षणीयवस्तुवत् ।

मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलादयः ॥ २५
तद् भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रमः ।
बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ २६
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ।
भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २७
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥ २८
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ।
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २९
न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ।
तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ॥ ३०
स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ।
अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३१
तद् यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ।
तद् भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ॥ ३२
सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ।
जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥ ३३
अस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित् परिहीयते ।
एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३४
ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठ-
मेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ।
संचोदयामास हरिप्रवीरो
हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३५

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुः षष्टितमः सर्गः ।

६५

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ।
जाम्बवान् समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १
वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदां वर ।
तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन् किं न जल्पसि ॥ २

वीर वानरलोकस्य वानरलोकवीर ।

न खल्वेतावदेवासीद् ** परैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हनुमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३
अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ।
गरुत्मानिति * विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४
बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ।
भुजगानुद्धरन् पक्षी महावेगो महायशाः ॥ ५
पक्षयोर्यद् बलं तस्य तावद् भुजबलं तव ।
विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनापहीयते ॥ ६
बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिसत्तम ।
विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ७
अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला ।
अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८
अभिशापादभूत् तात वानरी कामरूपिणी ।
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ ९
कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित् कामरूपिणी ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा यौवनोत्तमशालिनी ॥ १०
अचरत् पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसन्निभे ।
विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी ॥ ११
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ।
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः ॥ १२

अपहरत् अपाहरत् ।

स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहतौ ।
स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३

सुजातं चारु सुन्दराकारं रम्यम् ।

तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥ १४
स तां भुजाभ्यां पीनाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ।
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥ १५

तां गतात्मा तस्यां लग्नमनाः ।

सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् ।
एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥ १६

एकपत्नीव्रतं एकपतित्वव्रतम् ।

अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ।
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत् ते सुभगे भयम् ॥ १७
मनसास्मि गतो यत् त्वां परिष्वज्य यशस्विनि ।
वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नः पुत्रस्तव भविष्यति ॥ १८
अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने ।
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्यपतो दिवम् ॥ १९
शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे ।
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं ततो गतः ॥ २०
तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ।
क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २१
ततः शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ।
ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ २२
ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ।
त्रैलोक्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २३
संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ।
प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २४
प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ।
अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २५
वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ।
सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २६
स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो ।
स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २७
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ।
त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ २८
वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु साम्प्रतम् ।
दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः कपिराज * इवापरः ॥ २९

कपिराज इवापरः अपरः सुग्रीव इव ।

त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३०

---

* निव

* पक्षिराज

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिविक्रमे त्रिविक्रमावतारसमये।

तदा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ।
निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद् बलम् ॥ ३१
स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ।
साम्प्रतं कालमस्माकं भवान् सर्वगुणान्वितः ॥ ३२

साम्प्रतं कालं साम्प्रतम् ।

तद् विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि ।
त्वद्वीर्य द्रष्टुकामेयं सर्वा वानरवाहिनी ॥ ३३
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् ।
परा हि सर्वभूतानां हनुमन् या गतिस्तव ॥ ३४

सर्वभूतानां तव गमनमुत्तममस्ति ।

विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन् किमुपेक्षसे ।
विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥ ३५
ततस्तु वै जाम्बवताभिचोदितः ।
प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ।
प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं
चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥ ३६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः।

६६

संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्धत महाबलः ।
समाविद्ध्य च लाङ्गूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥ १

एयिवान् प्राप्तवान् ।

तस्य संस्तूयमानस्य सर्वैर्वानरपुंगवैः ।
तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ २
यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे ।
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ॥ ३
अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ।
अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ४
हरीणामुत्थितो मध्यात् संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अभिवाद्य हरीन् वृद्धान् हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ५

आरुजन् [+] पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ।
बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥ ६
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ।
मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मे समः ॥ ७
उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ।
मेरुं गिरिमसंगेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ८

असंगेन अनायासेन ।

बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ।
समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ॥ ९
ममोरुजङ्घावेगेन भविष्यति समुत्थितः ।
सम्मूर्छितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १०
पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम् ।
वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११
उदयात् प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ।
अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥ १२
ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे ।
प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १३
उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ।
सागरं क्षोभयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १४
पर्वतान् कम्पयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः ।
हरिष्ये चोरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १५
लतानां विविधं[++] पुष्पं पादपानां च सर्वशः ।
अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा ।
भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे ॥ १६
चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव च ।
द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः ॥ १७
महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः ।
दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् ॥ १८

द्रक्ष्यध्वं लृट्लोट्सम्मेलनमार्षम् ।

विधमिष्यामि जीमूतान् कम्पयिष्यामि पर्वतान् ।
सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ १९

[+] अरुजन् [++] वीरुधां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ।
ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलम् ।
न तद् भूतं प्रपश्यामि यन्मां *प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २०
निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ।
सहसा निपतिष्यामि घनाद् विद्युदिवोत्थिता ॥ २१
भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरम् ।
विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन् विक्रमानिव ॥ २२
बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ।
अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवंगमाः ॥ २३
मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ।
अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २४
वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ।
विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ।
लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ २५
तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितौजसम् ।
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान् हरिसत्तमः ॥ २६
वीर केसरिणः पुत्र वेगवन् मारुतात्मज ।
ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः ॥ २७
तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ।
मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ॥ २८
ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ।
गुरूणां च प्रसादेन प्लवस्व त्वं महार्णवम् ॥ २९
स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ।
त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ॥ ३०
ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ।
नेयं मम मही वेगं प्लवने धारयिष्यति ॥ ३१
एतानि हि नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ।
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ॥ ३२
एतानि मम निष्पेषं पादयोः पततां वराः ।
प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ३३
ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ।
आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ३४
वृतं नानाविधैर्वृक्षैर्मृगसेवितशाद्वलम् ।
लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ३५
सिंहशार्दूलचरितं मत्तमातङ्गसेवितम् ।
मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ३६

सलिलोत्पीडसंकुलम् जलप्रवाहव्याकुलम् ।

महद्भिरुच्छ्रितं शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः ।
विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३७
पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना ।
ररास सिंहाभिहतो महान् मत्त इव द्विपः ॥ ३८
मुमोच सलिलोत्पीडान् विप्रकीर्णशिलोच्चयः ।
वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ ३९
नानागन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ।
उत्पतद्भिर्विहंगैश्च विद्याधरगणैरपि ॥ ४०

पानसंसर्गकर्कशैः मद्यपानतीव्रचित्तैः ।

त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ।
शैलशृङ्गशिलोद्घातस्तदाभूत् स महागिरिः ॥ ४१
निःश्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैरर्धनिःसृतैः ।
सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४२
ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ।
सीदन् महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ४३
स वेगवान् वेगसमाहितात्मा
हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो
जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ४४

वेगसमाहितात्मा वेगविषये निश्चितमनाः ।

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः।

श्रीवाल्मीकिरामायणम् परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
लघुव्याख्यासमेतम्
संपादकः विवरणकर्ता च कालूरि हनुमन्तरावः

॥ समाप्तं किष्किन्धाकाण्डम् ॥

*न हि भूतं प्रपश्यामि यो मां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

सुन्दरकाण्डम्

१

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि।।१

जाम्बवदादिभिः प्रोत्साहितः शत्रुतापनो हनुमान् आकाशमार्गेण गत्वा रावणेनापहृतायाः सीतायाः स्थानमन्वेषितुमभिललाष।

अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः।
धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम्।।२
द्विजान् वित्रासयन् धीमानुरसा पादपान् हरन्।
मृगांश्च सुबहून् निघ्नन् प्रवृद्ध इव केसरी।। ३
नीललोहितमाञ्जिष्ठपद्मवर्णैः सितासितैः।
स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिः समलंकृतम्।। ४

स्वभावविहितैः प्रकृतिसिद्धैः। तद् गिरितलमित्यध्याहार्यम् ।

कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः।
यक्षकिंनरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः।। ५
स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते।
तिष्ठन् कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ।। ६
स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे।
भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम्।। ७
अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन् पवनायात्मयोनये।
ततो हि ववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम्।। ८
प्लवंगप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः।
ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु।। ९
निष्प्रमाणशरीरः सँल्लिलङ्घयिषुरर्णवम्।
बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम्।। १०
स चचालाचलश्चापि + मुहूर्तं कपिपीडितः।
तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत्।। ११

अशातयत् अपतत्। शदॢ शातने विशीर्णतायाम्। स्वार्थे णिच्। (७-३-४२). अथवा पर्वतः पुष्पमपातयत्।

तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना।
सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा।। १२
तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः।
सलिलं संप्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः।। १३
पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः।
रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञनराजतीः।
मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः।। १४

महापराक्रमिणा हनुमता पीड्यमानः स पर्वतः समनःशिला विशालाः शिला मुमोच। मत्तो द्विपो मदमिव सलिलप्रवाहं चास्रावयत्। ते जलप्रवाहाः काञ्चनवर्णा रजतवर्णाः कालवर्णाश्चासन्। पुष्पौघेण। कुमति च ८-४-१३ इति णत्वम्।

गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वशः।
गुहाविष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः।। १५
स महासत्त्वसंनादः शैलपीडानिमित्तजः।
पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च।। १६
शिरोभिः पृथुभिः सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः।
वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः।। १७
तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः।
जज्वलुः पावकोद्दीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा।। १८
यानि चौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते।
विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम्।। १९

शमितुम् अन्तर्भावितण्यर्थः। शमयितुम्।

भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः।
त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह।। २०

+ चारू

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयं पर्वतः अत्रत्यैर्जन्तुभिः सह भिद्यते इति मत्वा तपस्विनः स्त्रीगणसहिता विद्याधराश्च त्रासात् तस्मात् पर्वतादुत्पेतुः।

पानभूमिगतं हित्वा हैममासवभाजनम्[+]।
पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान्॥ २१
लेह्यानुच्चावचान् भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च।
आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून्॥ २२
कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः।
रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे॥ २३

कृतकण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः इति गोविन्दराजः। धृतपुष्पमाला इति यावत्।

हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः।
विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह॥ २४
दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः।
सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम्॥ २५

दर्शयन्तो महाविद्याम् आधारं विना गगने स्थित्यां स्वशक्तिं प्रदर्शयन्तः।

शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम्।
चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे॥ २६

शुश्रुवुः विद्याधरा महर्षयश्च शुश्रुवुः।

एष पर्वतसंकाशो हनूमान् मारुतात्मजः।
तितीर्षति महावेगं समुद्रं मकरालयम्॥ २७

महावेगं तितीर्षति। महावेगः इति BCD.

रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन् कर्म दुष्करम्।
समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति॥ २८
दुधुवे च स रोमाणि चकम्पे चाचलोपमः।
ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः॥ २९
आनुपूर्व्याच्च वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम्।
उत्पतिष्यन् विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम्॥ ३०

आनुपूर्व्याच्च वृत्तं च। दीर्घं वृत्तमारम्भे बृहत् क्रमेण लघु च। एकः चः अधिकः।

तस्य लाङ्गूलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः।
ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः॥ ३१
बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसंनिभौ।
ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च॥ ३२
संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम्।
तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान्॥ ३३
मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः।
रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन्॥ ३४
पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः।
निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन् महाबलः।
वानरान् वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत्॥ ३५
यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः।
गच्छेत् तद्वद् गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम्॥ ३६
न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम्।
अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम्॥ ३७
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः।
बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम्॥ ३८
सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया।
आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम्॥ ३९
एवमुक्त्वा तु हनुमान् वानरान् वानरोत्तमः।
उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन्॥ ४०
समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात् ते नगरोहिणः।
संहृत्य विटपान् सर्वान् समुत्पेतुः समन्ततः॥ ४१
स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः।
उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे॥ ४२
ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः।
प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः॥ ४३
तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः।
अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम्॥ ४४
सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः।
हनुमान् पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः॥ ४५

[+] आसनभाजनम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जँल्लवणाम्भसि।
भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये॥ ४६
स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः।
शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः॥ ४७
विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः।
अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा॥ ४८

अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त।

लघुत्वेनोपपन्नं तद् विचित्रं सागरेऽपतत्।
द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम्॥ ४९
पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः।
बभौ मेघ इवोद्यन् वै विद्युद्गणविभूषितः॥ ५०
तस्य वेगसमुद्धूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत।
ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम्॥ ५१
तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ।
पर्वताग्राद् विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ॥ ५२
पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम्।
पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः॥ ५३
तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः।
नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ॥ ५४
पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले।
चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविव स्थितौ॥ ५५
मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ।
संध्यया समभिस्पृष्टं यथा सूर्यस्य मण्डलम्॥ ५६
लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते।
अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः॥ ५७
लाङ्गूलचक्रेण महाञ्शुक्लदंष्टोऽनिलात्मजः।
व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः॥ ५८
स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः।
महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना॥ ५९
तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम्।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति॥ ६०
खे यथा निपतत्युल्का उत्तरान्ताद् विनिःसृता।
दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः॥ ६१

उत्तरान्तात् उपरिष्टात्। सानुबन्धा निरन्तरा।

पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः।
प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बध्यमानया॥ ६२

महावेगेन गच्छन् सूर्य इव शोभमानो हनुमान् शृङ्खलया बद्धकटिर्महान् गज इवादृश्यत।

उपरिष्टाच्छरीरेण छायया चावगाढया।
सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत् तदा कपिः॥ ६३

हनुमानुपरि प्लवते। तस्य छाया समुद्रे मग्ना। तदा स वायुना चाल्यमाना नौरिवासीत्।

यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः।
स स तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते॥ ६४
सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणाम्।
अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः॥ ६५

सागरस्य पर्वतप्रांशून् तरङ्गसमूहानुरसा अभिघ्नन् स महाकपिः पुप्लुवे।

कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निःसृतः।
सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम्॥ ६६
विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि।
अत्यक्रामन्महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव॥ ६७
प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजङ्गाः सागरालयाः।
व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव + मेनिरे॥ ६८
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता।
छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराभवत्॥ ६९
श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी।
तस्य सा शुशुभे छाया विततता लवणाम्भसि॥ ७०

श्वेताभ्रघनराजीव श्वेतमेघसान्द्रपङ्क्तिरिव।

+ सुपर्णमिति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा।
ववृषुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः।। ७१
तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम्।
सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये।। ७२
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा।
जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम्।। ७३
नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः।
प्रेक्ष्याकाशे कपिवरं सहसा विगतक्लमम्।। ७४
तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति।
इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः।। ७५

मानार्थी सत्कारार्थी।

साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः।
करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्।। ७६
अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः।
इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति।७७
तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः।
शेषं च मयि विश्रान्तः सुखेनातिपतिष्यति।। ७८
इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि।
हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम्।। ७९

हिरण्यनाभं सुवर्णमध्यम्।

त्वमिहासुरसंघानां पातालतलवासिनाम्।
देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिघः संनिवेशितः।। ८०
त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम्।
पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि।। ८१
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम्।
तस्मात् संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ नगसत्तम।। ८२
स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान्।
हनूमान् रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः।। ८३
तस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः।
मम इक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव।। ८४
कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत्।
कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत्।। ८५

सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि।
अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वरः।। ८६
चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित।
हनूमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततः शेषं गमिष्यति।। ८७
काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम्।
श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि।। ८८

आनृशंस्यं साधुत्वम्।

हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः।
उत्पपात जलात् तूर्णं महाद्रुमलतायुतः।। ८९
स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्युत्थितस्तदा।
यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः।। ९०
शातकुम्भमयैः शृङ्गैः सकिंनरमहोरगैः।
आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवाम्बरम्।। ९१
तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः।
आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत् काञ्चनप्रभम्।। ९२
जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैः स्वयंप्रभैः।
आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद् गिरिसत्तमः।। ९३
तमुत्थितमसंगेन हनूमानग्रतः स्थितम्।
मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः।। ९४

असंगेन संबन्धं विना अकस्मात्।

स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः।
उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः।। ९५
स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः।
बुद्ध्वा तस्य कपेर्वेगं जहर्ष च ननन्द च। ९६
तमाकाशगतं वीरमाकाशे समवस्थितम्।
प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत् पर्वतः कपिम्।
मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः।। ९७
दुष्करं कृतवान् कर्म त्वमिदं वानरोत्तम।
निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम्।। ९८
राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः।
स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः।। ९९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः।
सोऽयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति।। १००
त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात् प्रचोदितः।
योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः।
तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति।।१०१
तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम्।
तदिदं गन्धवत् स्वादु कन्दमूलफलं बहु।
तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनु गमिष्यसि।। १०२
अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै।
प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः।। १०३

हे कपिमुख्य महागुणैर्निष्पन्नः संबन्धस्त्वया सहास्माकमस्ति। स त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धः।

वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज।
तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर।। १०४
अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता।
धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान्+।। १०५

धर्मं विजानता ज्ञातुमिच्छता च प्राकृतः अप्यतिथिः पूजार्हः। किं पुनस्त्वादृशो महान्?

त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः।
पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर।।१०६
पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः।
तस्मात् त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम्।। १०७
पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन्।
तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः।। १०८
ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः सहर्षिभिः।
भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया।। १०९
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः।
पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः।। ११०
स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट्।
ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना।। १११
अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम।
गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः।। ११२
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः।
त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः।। ११३
अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च।
प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे।। ११४
श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम।
प्रीतिं च बहुमन्यस्व प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात्।। ११५
एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत्।।
प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोऽपनीयताम्।। ११६
त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते।
प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा।। ११७
इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः।
जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान् प्रहसन्निव।। ११८
स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः।
पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरनिलात्मजः।। ११९
अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ।
पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेऽम्बरे।। १२०
भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन्।
वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे।। १२१
तद् द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्।
प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः।। १२२
देवताश्चाभवन् हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा।
काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः।। १२३
उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम्।
सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः।। १२४
हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम्।
अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथासुखम्।। १२५
साह्यं कृतं ते सुमहद् विक्रान्तस्य हनूमतः।
क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति।। १२६
रामस्यैष हि दौत्येन याति दाशरथेर्हरिः।
सक्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया।। १२७

+ यादृशो भवान्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः प्रहर्षमलभद् विपुलं पर्वतोत्तमः।
देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम्।। १२८
स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा।
हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम्।। १२९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
अब्रुवन् सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम्।। १३०
अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि।
हनूमान् नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर।। १३१
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम्।
दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभःस्पृशम्।। १३२
बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम्।
त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति।। १३३
एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता।
समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः।। १३४
विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम्।
प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह।। १३५
मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ।
अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम्।। १३६
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः।
प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्।। १३७
रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम्।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया।। १३८
अन्यकार्यविषक्तस्य + बद्धवैरस्य राक्षसैः।
तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी।। १३९
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात्।
कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि।। १४०
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम्।
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते।। १४१
एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी।
अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम।। १४२
एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुंगवः।
अब्रवीत् कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे।। १४३
इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः।
दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा।। १४४
तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम्।
चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतम्।। १४५

विंशत् विंशति।

हनुमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः।
चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत् तथोच्छ्रितम्।। १४६
बभूव हनुमान् वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः।
चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम्।। १४७
तथैव हनुमान् वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः।
चकार सुरसा वक्त्रमशीतिं योजनायतम्।। १४८
हनुमानचलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः।
चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम्।। १४९

महेन्द्रगिरिलङ्कयोर्मध्ये समुद्रस्यायामः शतं योजनानि। तेषु शतयोजनेषु हनुमान् बहुदूरं क्रान्तवान्। (५६.२०) यदि हनुमान् नवतियोजनायतः स्यात् तर्हि स लङ्कायां स्यात्। अत एते श्लोकाः (१४३-१४९) प्रक्षिप्ताः स्युः। गोविन्दराजश्च एवमभिप्रैति। सुरसावृत्तान्त एव संदेहास्पदमिति cr उपोद्घाते। XXX।.

तद् दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान्+।
दीर्घजिह्वं सुरसया सुघोरं नरकोपमम्।। १५०

व्यादितं व्यात्तम्।

स संक्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः।
तस्मिन् मुहूर्ते हनुमान् बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः।। १५१
सोऽभिपत्याशु तद् वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः।
अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्।। १५२
प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते।
गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यं चास्तु वचस्तव।। १५३
तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव।
अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम्।। १५४

+ अस्य कार्यविषक्तस्य

+ स बुद्धिमान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम्।
समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना।। १५५
तत् तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्।
साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम्।। १५६
स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम्।
जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः।।१५७
सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते।
चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते।। १५८

कैशिकाचार्यैः तुम्बुरुनारदादिभिः।

सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः।
विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते।। १५९
वज्राशनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते।
कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलंकृते।। १६०
वहता हव्यमत्यन्तं सेविते चित्रभानुना।
ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते।। १६१
महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले।
विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते।। १६२

विश्वे सर्वत्र व्याप्ते।

देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे।
विताने जीवलोकस्य विततते ब्रह्मनिर्मिते।। १६३
बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः।
कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे।। १६४
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः।
प्रावृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन् प्रविशंस्तदा।। १६५
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी।
मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी।। १६६
अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता।
इदं हि मे महत् सत्त्वं चिरस्य वशमागतम्।। १६७
इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत्।
छायायां संगृहीतायां चिन्तयामास वानरः।। १६८
समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः।
प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे।। १६९
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः।
ददर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि।। १७०
कपिराज्ञा यदाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम्।
छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः।। १७१
स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः।
व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः।। १७२
तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः।
वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसंनिभम्।। १७३
स ददर्श ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम्।
कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः।। १७४

कायमात्रं स्वदेहपरिमाणम्।

स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः।
संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः।। १७५
आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः।
ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा।। १७६
ततस्तस्या नरवैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः।
उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः।। १७७

मनःसंपातविक्रमः मनोवेगतुल्यवेगः।

हृतहृत् सा हनुमता पपात लवणाम्भसि* ।
तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम्।
भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगर्षभम्।। १७८
भीममद्य कृतं कर्म महत् सत्त्वं त्वया हतम्।
साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर।। १७९
यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव।
धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति।। १८०
स तैः संभावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः।
जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत् कपिः।। १८१
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन्।
योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श सः।। १८२
ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम्।
द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च।। १८३
सागरं सागरानूपान् सागरानूपजान् द्रुमान्।
सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन्।। १८४

* फड्क्तिः संयोज्येति cr. notes.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान्।
निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान् मतिम्।। १८५
कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः।
मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः।। १८६
ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसंनिभम्।
पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान्।। १८७
स चारुनानाविधरूपधारी
परं समासाद्य समुद्रतीरम्।
परैरशक्यं+ प्रतिपन्नरूपः
समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः।। १८८
ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे
विचित्रकूटे निपपात कूटे।
सकेतकोद्दालकनालिकेरे
महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा।। १८९
स सागरं दानवपन्नगायुतं
बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम्।
निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा
ददर्श लङ्कामरावतीमिव।। १९०

हनुमान् सुन्दराणि नानाविधानि च रूपाणि धर्तुं शक्नोति। स समुद्रस्य परं पारं जगाम यत्रान्ये गन्तुं न शक्नुवन्ति। पुनः स स्वकार्यं विचिन्त्य स्वशरीरं संचिक्षेप। ततः स नानाविधवृक्षवति लम्बनामकपर्वतस्य कूटे निपपात। महातरङ्गव्याप्तं दानवैः पन्नगैश्च व्याकुलं समुद्रं बलेन क्रान्त्वा तीरे निपत्यामरावतीसदृशीं लङ्कां ददर्श।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः।

२

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः।
त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह।। १
ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान्।
अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा।। २
योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः।
अनिश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति।। ३
शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि।
किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम्।।४
स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः।
जगाम वेगवाँल्लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम्।। ५
शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च।
गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च।।६

स शाद्वलनीलानां गन्धवतां च वनानां गण्डशिलाभिः क्षुद्रगिरिभिश्च व्याप्तानां प्रदेशानां च मध्येन जगाम।

शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः।
अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान् प्लवगर्षभः।। ७
स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च।
स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः।। ८
सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान्।
प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकानपि।। ९
प्रियङ्गून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा।
असनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान्।। १०
पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि।
पादपान् विहगाकीर्णान् पवनाधूतमस्तकान्।।११
हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः।
आक्रीडान् विविधान् रम्यान् विविधांश्च जलाशयान्।। १२
संततान् विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः।
उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः।। १३
समासाद्य च लक्ष्मीवाँल्लङ्कां रावणपालिताम्।
परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम्।। १४
सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम्।
समन्ताद् विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः।। १५
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम्।
अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम्।। १६
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः।
ददर्श हनुमाँल्लङ्कां दिवि देवपुरीमिव।। १७

+ अशक्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः।
ददर्श स कपिः श्रीमान् पुरमाकाशगं यथा॥ १८
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा।
प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान् पुरीम्॥ १९
संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव।
अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा॥२०
दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः।
रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव॥ २१
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम्।
शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकवतंसकाम्॥ २२
द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः।
कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् + ।
डीयमाना ++ मिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः॥ २३

डीयमानामिवाकाशं आकाशमुत्पतन्तीमिव।

तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः।
रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः॥ २४
आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः।
न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि॥ २५
इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम्।
प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः॥ २६
अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते।
न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते॥ २७
चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम्।
वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः॥ २८
यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा।
तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम्॥ २९
ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः।
गिरिशृङ्गे स्थितस्तस्मिन् रामस्याभ्युदये रतः॥ ३०
अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी।
प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः॥ ३१
उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः।
वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता॥ ३२
लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया।
प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत्॥ ३३
तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः।
हनूमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः॥ ३४
केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम्।
अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना॥ ३५
न विनश्येत् कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः।
एकामेकश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम्॥३६
भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा॥ ३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते।
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः॥ ३८
न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लब्यं न कथं भवेत्।
लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥ ३९
मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः।
भवेद् व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः॥ ४०

रावणानर्थं रावणविनाशम्।

न हि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः।
अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित्॥ ४१
वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम।
न ह्यस्त्यविदितं किंचिद् राक्षसानां बलीयसाम्॥ ४२
इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः।
विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते॥ ४३
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ।
लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४४
रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ।
विचिन्वन् भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४५
इति संचिन्त्य हनुमान् सूर्यस्यास्तमयं कपिः ।
आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ।
पृषदंशकमात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४६

+ प्रख्यमालिखन्तमिवाम्बरम् । ++ ध्रियमाण

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्यवान् ।
प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ४७
प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनराजतैः ।
शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ४८
सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् ।
तलैः स्फाटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ४९
वैदूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः ।
तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५०

तलैः कुट्टिमैः ।

काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ।
लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५१
अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ।
आसीद् विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५२
स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं
महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ।
यशस्विनीं रावणबाहुपालितां
क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५३
चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्व -
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोक -
मुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५४

उद्विद्धविमानमालिनीं परस्परसन्निहितगृह-श्रेणिम्। तारागणैर्मध्यगतः तारागणैः सह तारागण-मध्यगतः ।

शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्ण -
मुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः
पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५५

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

३

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ।
सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान् मारुतात्मजः ॥ १

लम्बशिखरे उन्नतशिखरवति । लम्बतोयदसन्निभे उन्नतमेघसदृशे । लम्बे लम्बनाम्नि पर्वते ।

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।
रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २
शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ।
सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३
सुपुष्टबलसंगुप्तां यथैव विटपावतीम् ।
चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४

विटपावतीमलकापुरीम् ।

भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ।
तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५
मन्दमारुतसंचारां + यथेन्द्रस्यामरावतीम् ।
शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६
किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम् ।
आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७
विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ।
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ॥ ८
मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९
वैदूर्यतलसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ।
चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १०

स्फाटिकान्तरपांसुभिः स्फटिकचूर्ण एव भवने पांसवः । शुभैः शुभैःगृहैः।

क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः ।
तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥ ११
वस्वोकसाराप्रतिमां समीक्ष्य नगरीं ततः ।
खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान् कपिः ॥ १२

वस्वोकसारा प्राचि स्थिता इन्द्रनगरी ।

तां समीक्ष्य पुरीं लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ।
अनुत्तमामृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३

+ चण्डमारुतनिह्रादां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् ।
रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारिभिः ॥ १४
कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः ।
प्रसिद्धेयं भवेद् भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५
विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ।
ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६
समीक्ष्य तु महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् ।
लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत् प्रीतिमान् कपिः ॥ १७
तां रत्नवसनोपेतां कोष्ठागारावतंसकाम् ।
यन्त्रागाररतनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८
तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महागृहैः ।
नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९
प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ।
स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ २०
हसितोद्घुष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः ।
वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ।
गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ २१
प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ।
सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ।
वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः ॥ २२

गृहमेघैः मेघसदृशैर्गृहैः। वज्राङ्कुशपद्मस्वस्तिकवर्धमानानि गृहाकारविशेषाः ।

तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ।
राघवार्थं चरञ्श्रीमान् ददर्श च ननन्द च ॥ २३
शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ।
स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ २४
शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निःस्वनम् ।
सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ।
आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः ॥ २५
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ।
रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि ॥ २६
राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् ।
ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान् बहून् ॥ २७
दीक्षिताञ्जटिलान् मुण्डान् गोऽजिनाम्बरवाससः ।
दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ २८

दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् वृषभचर्म अन्यवस्त्राणि च धरतः ददर्श । केचन राक्षसा मुष्टौ दर्भान् गृहीतवन्तो दृष्टा यान् ते मन्त्रोच्चारणेन शस्त्राणि कुर्युः । केचन शत्रुविनाशार्थं होमं कुर्वाणा दृष्टाः ।

कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ।
एकाक्षानेककर्णांश्च चलल्लम्बपयोधरान् ॥ २९
करालान् भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा ।
धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ।
परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ ३०
नातिस्थूलान् नातिकृशान् नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ।
विरूपान् बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥ ३१
शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ।
क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ ३२
स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ।
तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ ३३
शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः ।
प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ ३४
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ।
वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तथा ॥ ३५
रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा गजहयैः शुभैः ।
वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ ३६
भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ।
राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ ३७

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः

४

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं
ज्योत्स्नावितानं महदुद्वहन्तम् ।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं
गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं
महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं
ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २
या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३
हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थ -
श्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४
स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो
महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ।
हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो
विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५
प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः
प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः ।
रामाभिरामेरितचित्तदोषः
स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥ ६
तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः
स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुवृत्ताः ।
नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता
विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ७
मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि
रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ।
वीरश्रिया चापि समाकुलानि
ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ ८
परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति
भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।
मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति
मत्तानि चान्योऽन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ९

अस्मिन् श्लोके बहूनि पदानि अनन्तरश्लोके रक्षांसिपदस्य विशेषणानि ।

रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति
गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ।
ददर्श कान्ताश्च समालभन्ति
तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्ति ॥ १०
महागजैश्चापि तथा नदद्भिः
सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।
रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भि-
र्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ ११
बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान्
संश्रद्दधानाञ् जगतः प्रधानान् ।
नानाविधानान् रुचिराभिधानान्
ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १२
ननन्द दृष्ट्वा स च तान् सुरूपान्
नानागुणानात्मगुणानुरूपान् ।
विद्योतमानान् स च तान् सुरूपान्
ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १३
ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावा-
स्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ।
प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा
ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १४
श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा
निशीथकाले रमणोपगूढाः ।
ददर्श काश्चित् प्रमदोपगूढा
यथा विहंगाः कुसुमोपगूढाः ॥ १५
अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टा -
स्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः ।
भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा
ददर्श धीमान् मदनाभिविष्टाः ॥ १६
अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः
काश्चित् परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः ।
कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ १७
ततः प्रियान् प्राप्य मनोऽभिरामान्
सुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः ।
गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा
हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ १८
चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला
वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः ।
विभूषणानां च ददर्श मालाः
शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥ १९
न त्वेव सीतां परमाभिजातां
पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ।
लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां
ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् ॥ २०
सनातने वर्त्मनि संनिविष्टां
रामेक्षणीं तां मदनाभिविष्टाम् ।
भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां
स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥२१
उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं
पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम् ।
सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं
वने प्रवृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २२
अव्यक्तलेखामिव चन्द्रलेखां
पांसुप्रदिग्धामिव हेमलेखाम् ।
क्षतप्ररूढामिव बाणलेखां
वायुप्रभिन्नामिव मेघलेखाम् ॥ २३
सीतामपश्यन् मनुजेश्वरस्य
रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ।
बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य
प्लवंगमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २४

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः। *

---

* एष सर्गः पश्चात् संयोजितो भवेदिति cr. notes.

५

स निकामं विमानेषु विचरन् कामरूपधृक् ।
विचचार कपिर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १
आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।
प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २
रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद् वनम् ।
समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३
रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः ।
विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम् ॥ ४
गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ।
उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५
सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः ।
घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६
बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् ।
महारथसमावासं महारथमहासनम् ॥ ७
दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ।
विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८
विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ।
मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९
मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।
वराभरणनिर्ह्रादैः समुद्रस्वननिःस्वनम् ॥ १०
तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्च वरचन्दनैः ।
भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषविनादितम् ॥ ११
नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ।
समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निःस्वनम् ॥ १२
महात्मनो महद् वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ।
महाजनसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३
विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ।
लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ॥ १४
गृहाद् गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ।
वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १५
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।
ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ।
विभीषणस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १७
महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि ।
विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ।
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८
शुकस्य च महावेगः सारणस्य च धीमतः ।
तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ १९
जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरियूथपः ।
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २०
धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ।
विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २१
शुकनाभस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च ।
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २२
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः ।
विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २३

शुकनासस्य इति पाठान्तरम्। विद्युज्जिह्वेन्द्र-जिह्वानाम् तन्नाम्नां बहूनामिति गोविन्दराजः ।

करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।
क्रममाणः क्रमेणैव हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २४
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ।
तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २५
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ।
आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २६

दृश्यतां परिशिष्टम्।

रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ।
विचरन् हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ।
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ २७

उपशायिन्यः उपशायिनीः ।

ददर्श विविधान् गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ २८
रक्ताञ् श्वेतान् सितांश्चैव हरींश्चैव महाजवान् ।
कुलीनान् रूपसंपन्नान् गजान् परगजारुजान् ॥ २९
निष्ठितान् गजशिक्षायामैरावतसमान् युधि ।
निहन्तॄन् परसैन्यानां गृहे तस्मिन् ददर्श सः ॥ ३०
क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् ।
मेघस्तनितनिर्घोषान् दुर्धर्षान् समरे परैः ॥ ३१
सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यसंनिभाः ॥ ३२
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ।
शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः ॥ ३३
लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ।
क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि ॥ ३४
कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ।
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५
स मन्दरतलप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ।
ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३६
अनन्तरत्ननिचयं निधिजालं समन्ततः ।
धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३७
अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ।
विरराजाथ तद् वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥ ३८
जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ।
भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ॥ ३९
मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ।
मनोरममसंबाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४०
नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ।
मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४१
प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ।
सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान् प्रविवेश महागृहम् ॥ ४२

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः।

६

स वेश्मजालं बलवान् ददर्श
व्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् ।
यथा महत् प्रावृषि मेघजालं
विद्युत्पिनद्धं सविहंगजालम् ॥ १
निवेशनानां विविधाश्च शालाः
प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनोहराश्चापि पुनर्विशाला
ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २
गृहाणि नानावसुराजितानि
देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि
कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि
मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ।
ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं
मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
रक्षोऽधिपस्यात्मबलानुरूपं
गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५
महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं
श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ।
नानातरूणां कुसुमावकीर्णं
गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६
नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं
तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् ।
हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं
श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७
यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं
यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं
विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८
मही कृता पर्वतराजिपूर्णा
शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः
पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९
कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि
तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः ।
पुनश्च पद्मानि सकेसराणि
धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १०
पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं
रत्नप्रभाभिश्च विवर्धमानम् ।
वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं
महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११
कृताश्च वैदूर्यमया विहंगा
रूप्यप्रवालैश्च तथा विहंगाः ।
चित्राश्च नानावसुभिर्भुजंगा
जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२
प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः
सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ।
कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षा :
कृता विहंगाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३
नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः
सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ।
बभूव देवी च कृता सुहस्ता
लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४
तत्र सरसि लक्ष्मीप्रतिमा कृतेत्यभिप्रायः ।
इतीव तद् गृहमभिगम्य शोभनं
सविस्मयो नगमिव चारु शोभनम् ।
पुनश्च तत् परमसुगन्धि सुन्दरं
हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥१५
ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां
चरन् पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ।
अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां
सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥१६
ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः
कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।
अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः
सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥१७

शब्दालङ्कारमया विशेषभावरहिता एते श्लोका वाल्मीकिकृता न भवेयुः। प्राच्यग्रन्थेऽयं सर्गो न विद्यते।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम् ।
ददर्श भवनश्रेष्ठं हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १
अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत् ।
भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २
मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ।
सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसूदनः ॥ ३
चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ।
परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ४
राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ।
आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ५
तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम् ।
वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ६

मकरः मत्स्यविशेषः। पन्नगैः पन्नगैर्युतम् ।

या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने ।
सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ७
या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ८
तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत् सुनिर्मितम् ।
बहुनिर्यूहसंकीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ ९
ब्रह्मणोऽर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद् विश्वकर्मणा ।
विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १०
परेण तपसा लेभे यत् कुबेरः पितामहात् ।
कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद् राक्षसेश्वरः ॥ ११
ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः ।
सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १२

तत्र स्तम्भा रजतेन स्वर्णेन निर्मिताः । तेषु वृकास्तष्टाः ।

मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ।
कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १३

कूटागारैः रहस्यगृहैरथवा उपरिगृहैः ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा ।
हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १४
जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ।
इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ॥ १५
तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ।
दिव्यं सम्मूर्छितं जिघ्रन् रूपवन्तमिवानिलम् ॥ १६

संमूर्छितं व्याप्तम् ।

स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् ।
इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ १७
ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम् ।
रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् ॥ १८
मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ।
स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ १९

दन्तान्तरितरूपिकाम् मध्ये मध्ये दन्तप्रतिमा आसन् ।

मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ।
विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २०
समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात् सुविभूषितैः ।
स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ २१
महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया ।
पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २२

पृथिवीलक्षणाङ्कया वृक्षपर्वतादिचित्रमय्या ।

नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ।
परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोऽधिपनिषेविताम् ॥ २३
धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ।
चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २४
मनःसंह्लादजननीं वर्णस्यापि प्रसादिनीम् ।
तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥ २५

सा शाला तत्रत्यानां मनांसि संह्लादयति शरीरकान्तिं वर्धयति शोकं नाशयति श्रियं च संजनयति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः ।
तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ।। २६

रावणपालिता सा शाला अनुभवावश्यक-वस्तुयोजनेन मातेव पञ्चेन्द्रियतृप्तिं तत्रत्यानां जनयति। शाला हनुमतस्तृप्तिमजनयदिति अर्थो व्याख्यातृभिः कृतः । कवेराशयः स न स्यात् । तत्र रावणः स्वस्त्रीभिः सह महान्तमानन्दमनुभवतीत्येव कवेरभिप्रायो भवेत्।D

स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्येयं पुरी भवेत् ।
सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ।। २७
प्रध्यायत इवापश्यत् प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् ।
धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ।। २८

धूर्तान् द्यूतकरान्

दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ।
अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ।। २९
ततोऽपश्यत् कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् ।
सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ।। ३०
परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् ।
क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत् तदा ।। ३१
तत् प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् ।
निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ।। ३२

निःशब्दान्तरभूषणम् कण्ठे कट्यां च स्थितानि भूषणानि निःशब्दानि आसन् ।

तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः ।
अपश्यत् पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ।। ३३
प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ।
पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ।। ३४
इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ।
अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ।। ३५
इति वामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ।
मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ।। ३६
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ।
शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ।। ३७
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ।
यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ।। ३८
याश्च्यवन्तेऽम्बरात् ताराः पुण्यशेषसमावृताः ।
इमास्ताः संगताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ।। ३९
ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषां
प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ।। ४०
व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः ।
पानव्यायामकालेषु निद्रापहृतचेतसः ।। ४१

व्यायामकालेषु क्रीडादिसमयेषु ।

व्यावृत्ततिलकाः काश्चित् काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः ।
पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित् परमयोषितः ।। ४२
मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित् प्रस्रस्तवाससः ।
व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ।। ४३
सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ।
गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ।। ४४
चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः ।
हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ।। ४५
अपरासां च वैदूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ।
हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ।। ४६
हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।
आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ।। ४७
किङ्किणीजालसंकोशास्ता + हेमविपुलाम्बुजाः।
भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ।। ४८

किङ्किण्यो मुकुलानीव स्वर्णाभरणान्यम्बुजानीव निद्रायामपि शृङ्गारचेष्टा ग्राहा इव शरीरकान्तिस्तीरमिव ताः स्त्रियो निश्चला नद्य इव च ददृशिरे ।

मृदुष्वङ्गेषु कासांचित् कुचाग्रेषु च संस्थिताः ।
बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ।। ४९

कासांचिन्मृदुष्वङ्गेषु कासांचित् स्तनाग्रेषु च संस्थिता भूषणामर्दनरेखा नूतनानि भूषणानीव बभूवुः।

+ संकाशास्ता

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः ।
उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५०
ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ।
नानावर्णाः सुवर्णानां + वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५१

सुवर्णानां शोभनदेहकान्तीनां रावणपत्नीनाम्।

ववल्गुश्चात्र कासांचित् कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ।
मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥ ५२
शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः ।
तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५३
रावणाननशङ्काश्च काश्चिद् रावणयोषितः ।
मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन् पुनः पुनः ॥ ५४
अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ।
अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५५

अस्वतन्त्रा निश्चेतनाः ।

बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् ++ ।
अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ५६
अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित् पुनर्भुजम् ।
अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भूजौ ॥ ५७
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योऽन्यस्याः 3+ समाश्रिताः ।
परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ५८
अन्योऽन्यगात्र 4+ संस्पर्शात् प्रीयमाणाः सुमध्यमाः ।
एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुपुस्तत्र योषितः ॥ ५९
अन्योऽन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा ।
मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६०
लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ।
अन्योऽन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६१
व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योऽन्यभ्रमराकुलम् ।
आसीद् वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६२

ताः स्त्रियः परस्परं मालारूपेण बद्धाः । तासां पुष्पसमुदाया मिश्रिताः । तासां भुजाः परस्परं बद्धाः । तासामलकाः परस्परं व्याकुलाः । तादृशो रावणस्य स्त्रीसमुदायः वैशाखमासे वायुसंपर्कात् फुल्लानां लतानामन्योऽन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयं लता-परिवृतस्कन्धं परस्परभ्रमरव्याकुलमुद्भूतं वनमिवासीत्।

उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ।
विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६३

उचितेष्वपि परिचितानामपि।

रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ।
ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा + इव ॥ ६४
राजर्षिविप्र ++ दैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ।
रक्षसां चाभवन् कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥ ६५
न तत्र काचित् प्रमदा प्रसह्य
वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धा ।
न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा
विना वरार्हां जनकात्मजां तु ॥ ६६
न चाकुलीना न च हीनरूपा
नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।
भार्याभवत् तस्य न हीनसत्त्वा
न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥६७

उत्तमां सीतां विना तत्र कापि रावणेन बलात्कारेण आनीता नास्ति। गुणैनैवानीताः। नानुपचारयुक्ता असेविता । हीनसत्त्वा अल्पमतिः।

बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य
यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ।
इमा यथा राक्षसराजभार्याः
सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ६८

दुर्बोधोऽयं श्लोकः । बहुधा व्याख्यातश्च । यद्येताः स्त्रियो यथा रावणवशं गताः तथा सीता च रावणमाश्रिता स्यात् तर्हि रावणस्य श्रेयः स्यात् इति

+ नानावर्णसुवर्णानां ++ विभूषिताः 3+ अन्योन्यस्य 4+ अन्योन्यस्याङ्ग

+ प्रेक्षन्तानिमिषा ++ पितृ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हनुमान् प्रथममचिन्तयदिति श्लोकार्थो लक्ष्यते। दृश्यतां परिशिष्टम्।

पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूपो
ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।
अथायमस्यां कृतवान् महात्मा
लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ६९

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ।

८

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ।
अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १
तस्य चैकतमे देशे सोऽग्र्यमाल्यविभूषितम् ।
ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ॥ २
वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः ।
गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ३
परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् ।
दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ४
तस्मिञ्छीमूतसंकाशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् ।
लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ५
लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ।
संध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गुणम् ॥ ६

सतडिद्गुणं सविद्युल्लेखम् । तडिद्गुणम् इति पाठान्तरम् ।

वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् ।
सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ७
क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ।
प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ ८
पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ।
भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ९
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः ।
आसाद्य परमोद्विग्नः सोऽपासर्पत् सुभीतवत् ॥ १०
अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ ११

शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् ।
गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १२

संविष्टे निषण्णे । प्रस्रवणं गिरिप्रवाहः ।

काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः ।
विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १३
ऐरावतविषाणाग्रैरापीडन * कृतव्रणौ ।
वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १४
पीनौ समसुजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ ।
सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ १५
संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ।
विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १६
शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ।
चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १७
उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ ।
यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ १८
ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ ।
मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ १९
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसाधिपः ।
शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २०
चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ।
मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २१
तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम मुखान्महान् ।
शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद् गृहम् ॥ २२
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता ।
मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २३

तस्य मुक्तामणिघटितं काञ्चनकिरीटं शिरसः किञ्चिद् दूरीभूतम् । तस्मात् तस्य कुण्डलोज्ज्वलिताननं स्पष्टमदृश्यत । स सकिरीटः शयितः? एष श्लोकः क्वचिन्नेति. cr.

रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ।
पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजितम् ॥ २४

---

* पीडित

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाण्डुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् ।
महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तर *वाससा ॥ २५

तस्य नेत्रे रक्ते इत्युक्तत्वात् स ईषदुन्मीलितनयनो निद्रातीति ऊह्यम् । एष श्लोकः क्वचिन्नेति cr.

माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ।
गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २६

तोयान्ते जलमध्ये ।

चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम्** ।
प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २७

तादृशं रावणं ददर्श ।

पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः ।
पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ २८
शशिप्रकाशवदना वरकुण्डलभूषिताः ।
अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ २९
नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः ।
वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे कपिः ॥ ३०

धारिण्यो द्वितीयार्थे प्रथमा इति गोविन्दराजः।

वज्रवैदूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ।
ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३१
तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ।
विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३२
मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ।
तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३३
काचिद् वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ।
महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३४
अन्या कक्षगतेनैव मङ्डुकेनासितेक्षणा ।
प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३५
पटहं चारुसर्वाङ्गी पीडय शेते शुभस्तनी ।
चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी ॥ ३६

*नोत्तम **दीप्यमानैश्चतुर्दिशम्। cr. अधःसूचिकायाम-विद्यमानः उपरिपाठः BD ग्रन्थप्रामाण्येन गृहीतः।

काचिद् वीणां * परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ।
निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ३७
अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ।
मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ३८
भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी ।
पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ३९
डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा ।
प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगूह्येव भामिनी ॥ ४०
काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोग ** पीडितम् ।
कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४१
कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ।
वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४२

काचिन्निद्रावस्थायां जलपूर्णां कलशीं पातयित्वा जलेन सिक्ताभवत् । तदा सा वसन्ते प्रोक्षितजला पुष्पमालेवाद्दश्यत ।

पाणिभ्यां च कुचौ काचित् सुवर्णकलशोपमौ ।
उपगूह्याबला सुप्ता निद्रावलपराजिता ॥ ४३
अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
अन्यामालिङ्य सुश्रोणी प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४४
आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः ।
निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥४५
तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ।
ददर्श रूपसंपन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ४६
मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ।
विभूषयन्तीमिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ४७
गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ।
कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ४८
स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ।
तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ।
हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ४९

हनुमान् रावणमनिच्छन्तीमन्तःपुरे बद्धां स्त्रियमन्विष्यति सीतार्थम् । परन्तु भूषितां सुखसुप्तां मन्दोदरीं वीक्ष्य सीतेति बभ्राम क्षणमात्रं नष्टविवेकः।

* वंशं ** सभोग

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं
ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।
स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ
निदर्शयन् स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥५०

हनुमत आभिश्चेष्टाभिस्तत्र सुप्ताः प्रबुध्य तं पश्येयुः। केषुचित् प्राचीनग्रन्थेषु अयं श्लोको न विद्यते इति cr. सर्वे सर्गान्तश्लोकाः संभवतः अनुष्टुब्भिन्नच्छन्दस्सु रचिताश्च श्लोका वाल्मीकिकृता न स्युः । अयं विषयो मया चर्चितः रामायणसमालोचनम् इति निबन्धे । दृश्यतां मम ग्रन्थः सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः।

९

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ।
जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १
न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ।
न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २
नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।
न हि रामसमः कश्चिद् विद्यते त्रिदशेष्वपि ।
अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३
क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथापराः* ।
नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ४
मुरजेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ।
तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५
अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ।
रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ६
देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ।
रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७

ताः स्त्रियो भूषिता रूपवत्यः सल्लापशीलाः संगीतसाहित्यज्ञा देशकालज्ञा भाषणचतुरा रतिश्रान्ताः संसुप्ताश्च । ता हनुमान् ददर्श।अङ्गनासहस्रेण संसुप्तम्।

तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वर : ।
गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ८
स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ।
करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ ९
सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ।
ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १०
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः ।
तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११
रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान् ।
ददर्श कपिशार्दूलो मयूरान् कुक्कुटांस्तथा ॥ १२
वराहवार्ध्राणसकान् दधिसौवर्चलायुतान् ।
शल्यान् मृगमयूरांश्च हनूमानन्ववैक्षत ॥ १३
क्रकरान् + विविधान् सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ।
महिषानेकशल्यांश्च छागांश्च कृतनिष्ठितान् ।
लेह्यमुच्चावचं पेयं भोज्यानि विविधानि च ॥ १४
तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः ।
हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १५
पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ।
कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १६
तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः ।
पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ १७
बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ।
मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १८
दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ।
शर्करासवमाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः ।
वासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् ॥ १९

कृतसुरा कृत्रिमसुरा । वासचूर्णः परिमलचूर्णः।

संतता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ।
हिरण्मयैश्च करकैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ।
जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २०
राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ।
पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श ह ॥ २१

* तथा पराः इति cr. पाठः । तथापराः इति पाठ्यः।

+ कृकरान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोऽपश्यच्छातकुम्भानि शीधोर्मणिमयानि च ।
राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २२
क्वचिदर्धावशेषाणि क्वचित् पीतानि सर्वशः ।
क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २३
क्वचिद् भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित् पानानि भागशः ।
क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन् वै विचचार ह ॥ २४
क्वचित् प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोडितैर्घटैः ।
क्वचित् संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २५
शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ।
परस्परं समाश्लिष्य काश्चित् सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २६
काचिच्च वस्त्रमन्यस्या अपहृत्योपगुह्य च ।
उपगम्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ २७
तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ।
नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ २८
चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च ।
विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ २९
बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ।
स्त्रानानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्छितः ।
प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३०
श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित् कृष्णा वराङ्गनाः ।
काश्चित् काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३१
तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्छितम् ।
पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद् यथैव हि ॥ ३२
एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ।
ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३३
निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महाकपिः ।
जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ ३४
परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३५
न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ।
अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३६
तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।
निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३७
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।
न तु मे मनसः किंचिद् वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ३८
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ।
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ३९
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ।
स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४०
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत् परिमार्ग्यते ।
न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४१

शक्या इति पाठान्तरम् । योनिः जातिः ।

तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ।
रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४२
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ।
अवेक्षमाणो हनुमान् नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४३
तामपश्यन् कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ।
अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४४

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः।

१०

स तस्य मध्ये भवनस्य वानरो
लतागृहांश्चित्रगृहान् निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको
न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १
स चिन्तयामास ततो महाकपिः
प्रियामपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम् ।
ध्रुवं नु सीता म्रियते यथा न मे
विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २
सा राक्षसानां प्रवरेण बाला
स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।
अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा
हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३
विरूपरूपा विकृता विवर्चसो
महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो
भयाद् विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥४
सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं
विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ।
न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः
सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५
दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः ।
न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६
किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ।
गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद् वदस्व नः ॥ ७
अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ।
ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति * कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८
किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः ।
गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९

वृद्धो जाम्बवान् अङ्गदः समागता वानराश्च समुद्रस्य पारं गतं मां किं वक्ष्यन्ति ?

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।
भूयस्तावद् विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १०
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११

प्राणी यत् कर्म करोति अनिर्वेदः तत् सफलं करोति ।

तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ।
अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान् रावणपालितान् ॥ १२
आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ।
चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ १३
निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ।
इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४

निष्कुटान्तररथ्याः उद्यानवनान्तरवीथीः ।

* उपेष्यन्ति

भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि ।
उत्पतन् निपतंश्चापि तिष्ठन् गच्छन् पुनः क्वचित्॥१५

गृहातिगृहकान् प्रधानगृहान्नातिदूरे निर्मितान् लघुगृहान् ।

अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ।
प्रविशन् निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि ।
सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६
चतुरङ्गुलमात्रो ऽपि नावकाशः स विद्यते ।
रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७
प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ।
श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८
राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ।
दृष्टा हनूमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९
रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः ।
दृष्टा हनूमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २०
नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
दृष्टा हनूमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१
प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ।
दृष्टा हनूमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२
सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ।
विषसाद महाबाहुर्हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २३
उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।
व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४
अवतीर्य विमानाच्च हनूमान् मारुतात्मजः ।
चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ।

११

विमानात् तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ।
हनूमान् वेगवानासीद् यथा विद्युद् घनान्तरे ॥ १
संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात् * ।
अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद् वचनं कपिः ॥ २

संपरिक्रम्य अपक्रम्य।

* निवेशनान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूयिष्ठं लोडिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ।
न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३
पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ।
नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ।
लोडिता वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम् ॥ ४
इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ।
आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ५
किं नु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ।
उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६

अयं श्लोकः क्वचिन्नास्तीति cr.

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।
बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।
मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८
रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ।
तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९

रावणस्योरुवेगेन उरु वेगेन महावेगेन । पीडितेन पीडनेन भावे निष्ठा ।

उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तदा ।
विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १०
आहो क्षुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ।
अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११
अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ।
अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२

भविष्यति । संशयभूते लृट् । अनु ४.११

संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३

ध्यायती ध्यायन्ती ।

हा राम लक्ष्मणेत्येव हायोध्येति च मैथिली ।
विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४
अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ।
नूनं लालप्यते मन्दं पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५
जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ।
कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६
विनष्टा वा प्रनष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ।
रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७

विनष्टा वा प्रनष्टा वा क्वाप्यन्यप्रदेशे स्थिता।

निवेद्यमाने दोषः स्याद् दोषः स्यादनिवेदने ।
कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८
अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ।
भवेदिति मतिं भूयो हनुमान् प्रविचारयत् [+] ॥ १९

प्रविचारयत् प्रव्यचारयत् । महेश्वरतीर्थः ।

यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः ।
गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २०
ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ।
प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१
किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः ।
किष्किन्धां समनुप्राप्तौ तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२
गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् ।
न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३

परमप्रियम् परम् अप्रियम् ।

परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् ।
सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ।
भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५
विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ।
भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६
पुत्रान् मृतान् समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ।
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥२७
कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८

[+] प्रविचारयन्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी ।
पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९
वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्शिता ।
पञ्चत्वगमने राज्ञस्तारापि न भविष्यति ॥ ३०
मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ।
कुमारोऽप्यङ्गदः कस्माद् धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१
भर्तृजेन तु शोकेन अभिभूता वनौकसः ।
शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२
सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ।
लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३
न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ।
क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४

अनुप्रदानं स्वल्पं पारितोषिकम्। निरोधेषु गृहावरणेषु ।

सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ।
शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५
विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ।
उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६
घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ।
इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ।
न हि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८
मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ ।
आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः ॥ ३९
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ।
वानप्रस्थो भविष्यामि अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४०

अहं जानकीमदृष्ट्वा वानप्रस्थो भविष्यामि । मम हस्ते मुखे च यत् फलं पतिष्यति तदेव भक्षयिष्यामि । वृक्षमूले निवत्स्यामि ।

सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके ।
चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१

समिद्धं प्रज्वलितम् अरणीसुतम् अग्निम् ।

उपविष्टस्य वा सम्यग् लिङ्गिनं साधयिष्यतः ।
शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२

अथवा शरीरविसर्जनार्थं प्रायमुपविष्टस्य मम देहं वायसाः श्वापदाश्च भक्षयिष्यन्ति । श्वापदानीति नपुंसकत्वमार्षम् । अथवा विशेषणत्वेन गृहीत्वा सत्त्वानि इत्यूह्यम् ।

इदमप्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ।
सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत् पश्यामि जानकीम् ॥ ४३

आपः अपः।

सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ।
प्रभग्ना चिररात्राय * मम सीतामपश्यतः ॥ ४४
तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः ।
नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम् ॥ ४५
यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ।
अङ्गदः सहितैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६
विनाशे बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम् ।
तस्मात् प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ॥ ४७

संगमः इष्टवस्तुप्राप्तिः ।

एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन् मुहुः ।
नाध्यगच्छत् तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८
रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ।
काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४९
अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ।
रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५०

एनं रावणम् । पशुपतिः शिवः । शिवाय पशुबलिः प्रसिद्धः । पशुना रुद्रं यजते (५७०), उपहृतपशू रुद्रः (८३०) इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । पशुपतेः अग्नेरिति गोविन्दराजः ।

इति चिन्तासमापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ।
ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१

---

* चिररात्रीयं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावत् सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५२
संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् ।
अपश्यन् राघवो भार्यां निर्दहेत् सर्ववानरान् ॥ ५३
इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः ।
न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४
अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा ।
इमामभिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५
वसून् रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च ।
नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५६
जित्वा तु राक्षसान् देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् ।
संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने ॥ ५७
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ५८
नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो
नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥५९
स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः ।
दिशः सर्वाः समालोक्य अशोकवनिकां प्रति ॥ ६०
स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ।
उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१

उत्तरम् अनन्तरकार्यम् ।

ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ।
अशोकवनिका सर्वा * सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२
रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ।
भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवायति ॥ ६३

सर्वात्मा भगवान् वायुः । प्रवायति प्रवाति ।

संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ।
सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥६४

रामार्थे रामकार्यार्थम् । रावणस्य रावणस्य प्रतारणार्थम् ।

ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान् देवाश्चैव दिशन्तु मे ।
सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रधृत् ॥ ६५
वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ।
अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ॥ ६६
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ।
दास्यन्ति मम ये चान्ये अदृष्टाः पथि गोचराः ॥ ६७

अदृष्टाः पथि गोचराः अदृष्टा दृष्टाश्चेति महेश्वरतीर्थः । अदृष्टाः सन्तः पथि वर्तमानाः इति गोविन्दराजः ।

तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं
शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।
द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदा न्वहं
प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८
क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा
सुदारुणालंकृतवेषधारिणा ।
बलाभिभूता अबला तपस्विनी
कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत्॥६९

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः।

१२

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ।
अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ।
पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान् ॥ २

दृश्यतां परिशिष्टम्।

सालानशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ।
उद्दालकान् नागवृक्षांश्चूतान् कपिमुखानपि ॥ ३
अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् ।
ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४
स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।
राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५

* चिन्त्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विहगैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।
उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान् कपिः ॥ ६
वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७

पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पवद्भिः फलवद्भिश्च ।

प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८
मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
सुखप्रसुप्तान् विहगान् बोधयामास वानरः ॥ ९
उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः ।
अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १०

उत्पततां पक्षिणां पक्षैः समाहता वृक्षा बहुवर्णा विविधाः पुष्पवृष्टीर्मुमुचुः ।

पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान् मारुतात्मजः ।
अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११
दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् ।
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२

सर्वाभिधावन्तं सर्वाः अभिधावन्तम् । आर्षः सन्धिः। २-४६ श्लोके लङ्कायां हनुमान् मार्जालप्रमाणो बभूवेत्युक्तम् । इदं कथनं तद् विरुणद्धि। दृश्यता ११.६४ च ।

वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ।
रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३
तरस्विना ते तरवस्तरसाभिप्रकम्पिताः ।
कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४
निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ।
निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५
हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ।
पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६
विहंगसंघैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ।
बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७

अशोकवने पक्षिरहिताः स्कन्धशेषा द्रुमा मारुतनिर्धुता वृक्षा इवाभवन् ।

विधूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ।
निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८
तथा लाङ्गूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता ।
बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥ १९
महालतानां दामानि व्यधमत् तरसा कपिः ।
यथा प्रावृषि बिन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥ २०
स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः ।
तथा काञ्चनभूमीश्च विचरन् ददृशे कपिः ॥ २१
वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ।
महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२
मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः [+] ।
काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३
फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः ।
नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४
दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः ।
अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५
लताशतैरवततताः सन्तानकसमावृताः ।
नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६
ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ।
विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७

विचित्रकूटं बहुवर्णशिखरम् । कूटैश्च सर्वतः परिवारितं बहुशिखरवन्तम् ।

शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् ।
ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८
ददर्श च नगात् तस्मान्नदीं निपतितां कपिः ।
अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९
जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३०
पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ।
प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१

[+] सिकतास्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्यादूरात् स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ।
ददर्श कपिशार्दूलो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३२

पद्मिन्यः पद्मिनीः। पद्मसरसीः।

कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ।
मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३
विविधैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।
प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ।
काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ३४
ये केचित् पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ।
सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३५

वृक्षाणां समीपे छत्राणि वेदिकाश्चासन् ।

लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ।
काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श स महाकपिः ।
वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३६
सोऽपश्यद् भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च ।
सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३७
तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महाकपिः ।
अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति वानरः ॥ ३८
तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् ।
किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ३९

काञ्चनैस्तरुगणैः परिवृताम् । तां शिंशुपां यस्यां बद्धाः किङ्किण्यो निनदन्ति।

सुपुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् ।
तामारुह्य महावेगः शिंशपां पर्णसंवृताम् ॥ ४०
इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ।
इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४१

संपतन्तीं यदृच्छया यदृच्छया इतस्ततः संचरन्तीम् ।

अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ।
चम्पकैश्चन्दनैश्चापि वकुलैश्च विभूषिता ॥ ४२
इयं च नलिनी रम्या द्विजसंघनिषेविता ।
इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४३
सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सदा ।
वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४
अथवा मृगशाबाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ।
वनमेष्यति सा चेह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४५
रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ।
वनवासरता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४६
वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ।
रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४७
संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ।
नदीं चेमां शिवजलां संध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४८
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ।
शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ४९
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।
आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीम् ॥ ५०
एवं तु मत्वा हनुमान् महात्मा
प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।
अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं
सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५१

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः

१३

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ।
अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १
सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २
तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ॥ ३
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ।
बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४
सर्वर्तुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ।
पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५

प्रथमपादे शोभिताम् इत्यध्याहार्यम्।

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ।
निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ।
विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ ६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ।
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ ७
कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥ ८
पुंनागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ।
विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ॥ ९
शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखोपमाः ।
नीलाञ्जननिभाः केचित् तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ १०
नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ।
अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रिया वृतम् ॥ ११
द्वितीयमिवचाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ।
पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥ १२
सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ।
नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः ॥ १३
अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम् ॥१४
शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ।
अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुंगवः ।
स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् [+] ॥ १५
मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ।
प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ १६
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया ।
विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७
ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ।
उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ १८
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ १९

सौन्दर्यवत्या अपि तस्या रूपं कष्टेन लक्ष्यते । तस्मात् सा धूमावृता अग्निशिखेवास्ति ।

पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ।
सपङ्कामनलंकारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥ २०

एकेन । यद् वस्त्रं धरन्ती सा रावणेनापहृता तदेव धरन्ती इत्यर्थः । दृश्यतां मम व्याख्या महाभारतम्। सभापर्व ६०-१५.

व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम्।
ग्रहेण लोहिताङ्गेन [+] पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २१
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ।
शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥ २२
प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।
स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव ॥ २३
नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ।
सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ २४
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २५
ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ।
यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २६
पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ।
कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ २७

कुर्वन्तीं कुर्वतीम् ।

तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ।
सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥ २८

सुप्रतिष्ठिताम् पातिव्रत्यधर्मे सुस्थिताम् ।

इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ २९
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ।
शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ ३०

राजतीं राजन्तीम् ।

संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ।
तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ ३१

[+] मूर्जितम्

[+] ग्रहेणाङ्गारकेणैव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मृतीम् स्मृतिम् ।

विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ।
सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥ ३२
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ।
रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकर्शिताम् ॥ ३३

अभूत असत्य । उपरोधः वियोगः ।

अबलां मृगशाबाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ।
बाष्पाम्बुप्रतिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा[+] ।
वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३४
मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३५
तस्य संदिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु ।
आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३६

आम्नायः सांप्रदायिकाध्ययनम् ।

दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् ।
संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३७
तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ ३८
वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।
तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यलक्षयत् ॥ ३९

३५, ३७ श्लोकयोः १५-२१, ३० श्लोकयोश्च सा भूषणरहितेति कथितम् । दृश्यतां परिशिष्टम् ।

सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ।
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४०

हस्तेषु हस्तस्थानेषु ।

श्यामानि चिरयुक्तत्वात् तथा संस्थानवन्ति च ।
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४१
तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ।
यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४२
पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद् वसनं शुभम् ।
उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवंगमैः ॥ ४३
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।
अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४४
इदं चिरगृहीतत्वाद् वसनं क्लिष्टवत्तरम् ।
तथापि [++] नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद् यथेतरत् ॥ ४५
इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ।
प्रनष्टापि सती यास्य[++] मनसो न प्रणश्यति ॥ ४६
इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते ।
कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४७
स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ।
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ४८

आनृशंस्यम् आश्रिता न रक्षितेति परितापः इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

अस्या देव्या यथारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।
रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ४९
अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५०
दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ।
सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५१
एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ।
जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५२

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ।

१४

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां स हरिपुंगवः ।
गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १

प्रशस्य प्रशंस्य । प्रशस्तव्यां प्रशंस्तव्याम् ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान् विललाप ह ॥ २

[+] वक्त्राक्षिपक्ष्मणा

[+] तथा हि [++] यस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ।
यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३
रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ।
राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ।
जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६
अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ।
रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७
विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ।
वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥ ८
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९
खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः ।
दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १०
ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् ।
अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकसत्कृतम् ॥ ११
सागरश्च मया क्रान्तः श्रीमान् नदनदीपतिः ।
अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ १२
यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ।
अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ।
त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात् कलाम् ॥ १४
इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः ।
सुता जनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५
उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ।
पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६
विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ।
स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ।
इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८
सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ।
अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९
संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता* ।
या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २०
सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ।
सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१

अभागिनी अनर्हा ।

इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ।
रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२
अस्या नूनं पुनर्लाभाद् राघवः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३
कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च ।
धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४
नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान् ।
एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५

राक्षस्यो राक्षसीः ।

भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि ।
एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६
दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ।
धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७
इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् ।
सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८
क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभाक्षी
या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ।
सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः
संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९
हिमहतनलिनीव नष्टशोभा
व्यसनपरंपरया निपीड्यमाना ।
सहचररहितेव चक्रवाकी
जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥३०
अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः
शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।

* परा

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिमव्यपायेन च शीतरश्मि[+]
रभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१

अशोकाश्चन्द्रश्च तस्याः शोकं जनयन्ति ।

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य
सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ।
संश्रित्य तस्मिन् निषसाद वृक्षे
बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः।

१५

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलं निर्मलः स्वयम् ।
प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १
साचिव्यमिव कुर्वन् स प्रभया निर्मलप्रभः ।
चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ।
अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ।
ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ।
लम्बोष्ठीं चिबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७
ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च विकटां वामनां तथा ।
करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८
विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ।
कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९
वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः ।
गजोष्ट्रहयपादाश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १०
एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः ।
गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११

[+] मन्दरश्मिः

अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः ।
गजसंनिभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२
हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ।
अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३
अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा ।
अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४
हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ।
शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५
कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः ।
पिबन्तीः सततं पानं सदा मांससुराप्रियाः ॥ १६
मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः ।
ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ।
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ १८
लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमाञ्जनकात्मजाम् ।
निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९
क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ।
चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २०
भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम् ।
राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१
वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव ।
चन्द्रलेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२
क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ।
सीतां भर्तृवशे [+] युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ॥ २३

भर्तृवशे स्थातव्यां रक्षसां वशे स्थातुमयोग्याम्।

अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् ।
ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ।
ददर्श हनुमान् देवीं लतामकुसुमामिव ॥ २४
सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ।
मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५

[+] हिते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ।
संवृतां मृगशावाक्षी ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २६
तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ।
रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ।
मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८
दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान् पल्लवधारिणः ।
संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९
तां क्षामां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् ।
प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३०

सुविभक्ताङ्गीं स्पष्टं लक्ष्यमाणविविधाङ्गीम् ।

हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ।
मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१
नमस्कृत्वा च रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ।
सीतादर्शनसंहृष्टो हनूमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३२

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ।

१६

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।
विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ १
षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ।
शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २
अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ।
प्राबोध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३
विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४
भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ।
न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५

उत्कटमदो रावणः सीतायां मन्मथेन प्रेरितः तं काममात्मनि निगूहितु न शशाक।

दृश्यतां परिशिष्टम् ।

स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ।
तां नगैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ।
सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७
ईहामृगैश्च विविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः ।
वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८
नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ।
अशोकवनिकामेव प्राविशत् संततद्रुमाम् ॥ ९
अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् ।
महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १०

अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ।

दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः ।
वालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११
काञ्चनैरपि भृङ्गारैर्जह्नुः सलिलमग्रतः ।
मण्डलाग्रानसींश्चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२

गृह्य गृहीत्वा ।

काचिद् रत्नमयीं पात्रीं पूर्णां पानस्य भामिनी ।
दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् ।
सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो यथौ ॥ १४
निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमस्त्रियः ।
अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५
ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ।
शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः ॥ १६
तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् ।
द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ १७
दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ।
गन्धतैलावसिक्ताभिर्धियमाणाभिरग्रतः ॥ १८
कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् ।
समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् ।
सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २०

विमुक्त स्रस्तम् अङ्गदे सक्तं च ।

तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः ।
समीपमुपसंक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २१

घनः समूहः ।

अवेक्षमाणश्च ततो ददर्श कपिकुञ्जरः ।
रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २२
ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः ।
तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २३
क्षीवो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः ।
तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ।
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २४
तं ददर्श महातेजास्तेजोयुक्तं * महाकपिः ॥ २५
रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः ।
अवप्लुतो महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २६
स तथाप्युग्रतेजाः सन्निर्धूतस्तस्य तेजसा ।
पत्रगुल्मान्तरे ** सक्तो हनूमान् संवृतोऽभवत् ॥२७
स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ।
दिदृक्षुरसितापाङ्गीमुपावर्तत रावणः ॥ २८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ।

१७

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ।
रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १

केषुचिद् ग्रन्थेषु एष श्लोको नास्तीति Cr.

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २
ऊरुभ्यामुदरं छादय बाहुभ्यां च पयोधरौ ।
उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३

रुदन्ती रुदती । छाद्य आच्छाद्य ।

दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ।
ददर्श दीनां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४
असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ।
छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ।
मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ ५

मलमेव मण्डनं तेन दिग्धाङ्गीम् ।

समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।
संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ६
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ।
दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ७
वेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ।
धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ८
वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके ।
पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ ९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ।
प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ १०
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव ।
दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ ११
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ।
प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १२
वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ।
पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १३
उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १४
पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्राविताम्मिव ।
परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १५

---

* तेजोवन्तं । अयं पाठ आर्षत्वेन ग्राह्यो भवति ।

** गुह्यान्तरे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विस्रावितामिव रोधोभङ्गादिना निर्जलीकृतामिवेति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ। उत्कृष्ट उन्मूलित ।

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १६

रत्नगर्भगृहोचिताम् रत्नपूर्णगृहे निवस्तुं योग्याम्।

गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ।
निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १७

आलितां बद्धाम् ।

एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः ।
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ १८
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ।
परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ १९
आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ।
भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २०

दुःखार्ता सा रामाद् रावणस्य पराभवं देवतां याचमानेव प्राञ्जलिरस्ति ।

समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां
सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं
प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २१

ताम्रायतशुक्ललोचनाम् मध्ये शुक्लं कोणे अरुणं च नेत्रं यस्याः ताम् ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः।

१८

स तां परिवृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १

राक्षसीभिः परिवृताया दुःखितायाः सीताया रावण इङ्गितानि प्रदर्शयन् मधुरैर्वाक्यैरभिप्रायं प्राकटयत्।

मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ।
अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २
कामये त्वां विशालाक्षि बहुमन्यस्व मां प्रिये ।
सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३
नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ।
व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४
स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव * न संशयः ।
ग्रहणं वा बलात् स्त्रीणां ** हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५
एवं चैतदकामां च न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ।
कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६
देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ।
प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७
एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ।
अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८
विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगरूणि च ।
विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९
महार्हाणि च पानानि यानानि शयनानि च ।
गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १०
स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ।
मां प्राप्य तु कथं हि स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११

हे सुविग्रहे ! मां प्राप्य कथं त्वं भूषणानामनर्हा स्याः?

इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते ।
यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ १२
त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वकृत् ।
न हि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३
त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् ।
कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४
यद्यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ।
तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५

---

* एष ** गमनं वा परस्त्रीणां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां ममाग्रमहिषी भव ॥ १६
लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि मे ।
तानि ते भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७
विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् ।
जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८
नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् ।
पश्य मे सुमहद् वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९
असकृत् संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ।
अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २०
इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ।
सप्रभाण्यवसज्यन्तां* तवाङ्गे भूषणानि च ।
साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २१
प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ।
भुङ्क्ष्व भोगान् यथाकामं पिब भीरु रमस्व च ।
यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २२
ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ।
मत्प्रभावाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २३
ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे ।
किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा ॥ २४
निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ।
व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥२५

निक्षिप्तविजयः त्यक्तविजयाशः ।

न हि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते ।
पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २६

पुरोबलाकैः बलाकायुतैः ।

न चापि मम हस्तात् त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः ।
हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २७

हिरण्यकशिपुरिन्द्रहस्तगतां स्वभार्यां *प्राप्नोत् ।
परन्तु तद्वन्मम हस्तगतां त्वां रामो न लप्स्यते ।

चारुस्मिते चुरुदति चारुनेत्रे विलासिनि ।
मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २८
क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ।
त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ २९
अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ।
यावत्यो *मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥३०
मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ।
तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३१
यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ।
तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥३२
न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ।
न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३३
पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्
धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ।
मयि लल ललने यथासुखं त्वं
त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३४
कुसुमिततरुजालसंततानि
भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।
कनकविमलहारभूषिताङ्गी
विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३५

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः।

१९

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।
आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः ॥ १
दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ।
चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २

तपस्विनी दीना ।

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ।
निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः ॥ ३

दृश्यताम् अरण्य ५४.१

*सज्जन्तां। Cr. अधस्सूचिकायामविद्यमानः पाठः BD ग्रन्थप्रामाण्येन गृहीतः। *भार्यारूपां कीर्तिम् । लक्ष्मीम् इति पाठान्तरम् ।

*यावन्त्यो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्वं सिद्धिमिव पापकृत् ।
अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ।
कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४
एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ।
राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५
नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ।
साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६
यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ।
आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७
अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम् ।
नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८

परदारासक्तिः तस्य पतनहेतुर्भवति।

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।
तथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ + ९
वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ।
राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ ++ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११
तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला ।
अपराधात् तवैकस्य नचिराद् विनशिष्यति ॥ १२
स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ।
अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३
एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः ।
दिष्ट्यैतद् व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४

भूतानि जनाः । निकृताः त्वया अवमताः ।

शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५
उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ।
कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६
अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः ।
व्रतस्नातस्य विप्रस्य विद्येव विदितात्मनः ॥ १७
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ।
वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८

वाशिता गजस्त्री । करेणुः गजः गजस्त्री च । किन्तु करेण्वा इत्यस्ति श्लोके । अतः तस्यापि शब्दस्य गजस्त्री इत्येवार्थः ।

मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ।
वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ १९
वर्जयेद् वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ।
त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २०
रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ।
शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २१
इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ।
इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २२

लक्षणाः चिह्निताः ।

रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः ।
असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २३
राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुडो महान् ।
उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २४

असंपातं सिकतापतनावकाशाभावम् ।
उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति ।

अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिंदमः ।
असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २५
जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ।
अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २६
आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ।
गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाधम ॥ २७

गोचरं गतयोः मायामृगरूपमिन्द्रियार्थं गतायोः इति महेश्वरतीर्थः । बाह्यदेशं गतयोः इति गोविन्दराजः।

न हि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ।
शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ २८

+ पङक्तिर्ग्राह्या ++ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ।
वृत्रस्येवेन्द्रबाहूभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ २९

तादृशस्य ते ताभ्यां सह विग्रहे हस्तद्वयेन युध्यमानस्येन्द्रस्य पुरत एकहस्तेन युध्यमानस्य वृत्रस्येव संघर्षस्वीकारः असाध्यः ।

क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ।
तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३०
गिरिं कुबेरस्य गतोऽथवालयं
सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ।
असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे
महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३१

कुबेरस्य गिरिं गृहं वरुणसभां वा गतोऽपि कालहतस्त्वमशनेर्महाद्रुम इव न मोक्ष्यसे ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः।

२०

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः ।
प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १
यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ।
यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ।
द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबध्यते ।
जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४

सत्यं कामः प्रतिकूलस्वभाववानस्ति । यस्मिन् कामो जायते तस्मिन् अनुक्रोशः स्नेहश्च जायते ।

एतस्मात् कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ।
वधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजिते रताम् ॥ ५
परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ।
तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ।
क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे यो ऽवधिस्ते मया कृतः ।
ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८
द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ।
मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९
तां तर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ।
देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विपुलेक्षणाः ॥ १०
ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रवक्त्रैस्तथापराः ।
सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११
ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ।
उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२
नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः ।
निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद् विगर्हितात् ॥१३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ।
त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४
राक्षसाधम रामस्य भार्यामिततेजसः ।
उक्तवानसि यत् पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५
को हि दृप्तस्य नागस्य शशकः सदृशो भवेत् ।+
तथा द्विरदवद् रामस्त्वं नीच शशवत् स्मृतः ॥ १६
स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे ।
चक्षुषो विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७
इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले ।
क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८
तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च ।
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यते ॥ १९
असंदेशात् तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ।
न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा ॥ २०
नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य जीवतः++ ।
विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ।
अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३

+ यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने। ++ धीमतः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः ।
सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वोग्रलोचनः ॥ २४

सिंहसत्त्वगतिः सिंहतुल्यबलः सिंहसदृशगमनश्च।

चलाग्रमकुटः प्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ।
रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ।
अमृतोत्पादनद्धेन भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २६
तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ।
रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २७
अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ।
उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ २८
अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ।
नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ २९
इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।
संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३०
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ।
गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३१
हस्तिपद्यश्वपद्यौ च गोपदीं पादचूलिकाम् ।
एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३२
अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ।
अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ ३३
यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३४
प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ।
आवर्तयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३५
इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥ ३६
उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ।
परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७

प्रिया मन्दोदरी तदा इति पाठान्तरम् ।

मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ।
अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ।
इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ३८
एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ।
ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ३९
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः ।
परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद् गृहोत्तमम् ॥ ४०
स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां
प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ।
विहाय सीतां मदनेन मोहितः
स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम् ॥ ४१

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ।

२१

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।
संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १
निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ।
राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ।
परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३
पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ।
दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५
प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः ।
मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ।
नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७
तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ।
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ।
मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे ॥ ८
ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
विवृत्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येन देवास्त्रयस्त्रिंशद् देवराजश्च निर्जितः ।
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १०
वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे ॥ ११
प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ।
सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १२

सर्वासां सर्वभार्याणाम् ।

समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ।
अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३
असकृद् देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ।
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १४
तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ।
किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १५
यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः ।
न वाति स्मायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १६
पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ।
शैलाश्च सुभ्रु पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १७

शैला जलदाश्च पानीयं मुमुचुः।

तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ।
किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ १८
साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ।
गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ १९

उत्तमं सत्यं वाक्यं ते साधु यथा तथा कथितम्। तद् गृहाण । अन्यथा मरिष्यसि ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः।

२२

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः ।
परुषं परुषा नार्य ऊचुस्ता वाक्यमप्रियम् ॥ १
किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे ।
महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २

अनुमन्यसे इच्छसि ।

मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ।
प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३
मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ।
राज्याद् भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लबं तमनिन्दिते ॥ ४
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ संगताः ।
नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतितिष्ठति ॥ ६
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ।
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ ७
सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ।
भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ ८
अवलीनस्तु तद् वाक्यं + हनुमाञ्शिंशपाद्रुमे ।
सीतां संतर्जयन्तीनां राक्षसीनामुपाशृणोत् ++ ॥ ९
तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समन्ततः ।
भृशं संलिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बदशनच्छदान् ॥ १०
ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् ।
नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ११
संभर्त्स्यमाना 3+ भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना ।
सा बाष्पमपमार्जन्ती शिंशपां तामुपागमत् ॥ १२

तां शिंशपां यस्यां हनुमानस्ति तां शिंशपाम् । एतावत् सा अन्यशिंशपावृक्षस्य मूले उपविष्टा ।

ततस्तां शिंशपां सीता राक्षसीभिः समावृता ।
अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १३
तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारिणीम् ।
भर्त्सयांचक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः ॥ १४
ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ।
अब्रवीत् कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ १५
सीते पर्याप्तमेतावद् भर्तृस्नेहो निदर्शितः ।
सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ १६

+ स निर्वाक्यो ++ स्ता राक्षसीरशृणोत् कपिः
3+ सा भर्त्स्यमाना

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ।
ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ १७

ब्रुवन्त्याः ब्रुवत्याः ।

रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ।
विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ १८
दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवादिनम् ।
मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ १९
दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ।
अद्यप्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव ।
अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने ॥ २०
किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ २१
एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अस्मिन् मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २२
अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा ।
अब्रवीत् कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २३

गर्जती गर्जन्ती ।

बहून्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते ।
अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ।
न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् ॥ २४
आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ।
रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ २५
रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिश्च सुरक्षिताम्[+] ।
न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात् पुरंदरः ॥ २६
कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ।
अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ २७
भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् ।
सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ २८
जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ।
यावन्न ते व्यतिक्रामेत् तावत् सुखमवाप्नुहि ॥ २९
उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ।
सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३०

[+] रुद्धा अस्माभिस्तु सुरक्षिता

स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ।
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३१
उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ।
यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत् करिष्यसि ॥ ३२
ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ।
भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम्[+] ।
रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानभूत ॥ ३४
यकृत्प्लीहं महत् क्रोडं [++] हृदयं च सबन्धनम् ।
अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं रवादेयमिति मे मतिः ॥ ३५
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते ॥ ३६
निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह ।
नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ३७
ततस्त्वजामुरवी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
विशस्येमां ततः सर्वान् समान् कुरुत पीलुकान् ॥ ३८
विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ।
पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं [3+] बहु ॥ ३९
ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४०
सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ।
मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ॥ ४१

निकुम्भिलाम् लङ्कापश्चिमद्वारे स्थिताया देव्या निकुम्भिलायाः प्रीत्यर्थम् ।

एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ।
राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४२

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ।

२३

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु ।
राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १

[+] कम्पपयोधराम् [++] मथोत्पीडं [3+] माल्यं च विविधं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ।
उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३
सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ।
न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता ॥ ४
वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ।
वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५
सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् ।
चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६
सा स्रापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ।
चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति ॥ ७
सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ।
राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाभवत् ॥ ८
तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्याः परमस्त्रियः [+] ।
ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९

स्त्रीशब्दस्य षष्ठ्येकवचनरूपं स्त्रियः इति च दृश्यते । महाभा, भण्डा, सभा, ६०, ४० विराट ३६.३०

सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना ।
आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १०
हा रामेति च दुःखार्ता पुनर्हा लक्ष्मणेति च ।
हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११
लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ।
अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२
यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता ।
जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३
एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ।
समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४
भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ।
सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५
तं पद्मदलरक्ताक्षं [++] सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६

[+] सीतया तदा [++] पद्मदलपत्राक्षं

सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ।
तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७
कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे [+] कृतम् ।
येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८
जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ।
राक्षसीभिश्च रक्षन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९

रक्षन्त्या रक्ष्यमाणया ।

धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ।
न शक्यं यत् परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २०

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः।

२४

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा ।
अधोमुखमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ।
उपावृत्ता किशोरीव विवेष्टन्ती महीतले ॥ २

ब्रुवन्ती ब्रुवती । विलप्तुं विलपितुम् । उपावृत्ता श्रमापनोदार्थं भूमौ निवेशिता।

राघवस्य प्रमत्तस्य [++] रक्षसा कामरूपिणा ।
रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३
राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम् ।
चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४
न हि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः ।
वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५
धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विना कृता ।
मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता ॥ ६
का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना ।
भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥ ७
भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम् ।
न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता ॥ ८

[+] देहान्तरे [++] राघवस्याप्रमत्तस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ।
रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम् ॥ ९
प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ।
यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ १०

प्रत्याख्यातं प्रत्याख्यानम् । आत्मनः कुलं आत्मनः कुलस्य प्रतिष्ठाम् । दृश्यताम् अरण्य ४६.२० सुं २०.२२.

छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्ते वाग्नौ प्रदीपिता ।
रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ ११
ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ।
सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १२
राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।
येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १३
निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ।
समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १४
विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुंगवः ।
रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १५
कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ।
न तु राघवबाणानां गतिरोधी ह विद्यते ॥ १६
किं नु तत् कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ।
रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते ॥ १७
इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ।
जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति ॥ १८

मर्षयिष्यति मर्षयिष्यति किम्?

हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् ।
गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ १९
कृतं कर्म महत् तेन मां तदाभ्यवपद्यता ।
तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २०
यदि मामिह जानीयाद् वर्तमानां स राघवः ।
अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ २१
विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम् ।
रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २२
ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ।
यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ।
अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद् रामः सलक्ष्मणः ॥ २३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ।
चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसंकुला ।
अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २४
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम् ।
दुष्प्रस्थानो ऽयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २५

दुष्प्रस्थानः दुराचार इति गोविन्दराजः ।

यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि तु ।
अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २६
नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधिपे ।
शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २७
पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा ।
भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ २८
नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे ।
श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ २९
सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुंगवा ।
भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ ३०
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ।
जानीयाद् वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३१
अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ।
समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३२
अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ।
अधर्मात् तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥ ३३

अधर्मात् तेषामधर्मात् ।

नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ।
ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ ३४
साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ।
रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥ ३५

कथं करिष्यामि किं करिष्यामि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि कश्चित् प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह ।
क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना॥ ३६
नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः ।
जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणम् ॥ ३७

पतिना पत्या । जीवतीं जीवन्तीम् ।

नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ।
देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ३८
धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३९
अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ।
मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ४०

परमात्मनः उत्तमचित्तस्य । धर्मकामः स रामो वैराग्यं प्राप्य मां विस्मृतवान् स्यादित्यभिप्रायः ।

दृश्यमाने भवेत् प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः ।
नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ४१

दृश्यमाने जने प्रीतिर्भवति । यदि कश्चित् कंचिन्न पश्यति तस्मिंस्तस्य सौहृदं न भवति । परन्तु एवं कृतघ्ना एव प्रवर्तन्ते । रामो मयि प्रीतिं न नाशयिष्यति।

किं नु मे न गुणाः केचित् किं वा भाग्यक्षयो हि मे।
याहं सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी ॥ ४२
श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया * महात्मनः ।
रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥ ४३
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ ।
भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ ॥ ४४
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५
साहमेवंगते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा ।
न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेऽपि वर्तति ॥ ४६

सा तस्मात् । वर्तति वर्तमाने ।

धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसंमताः ।
जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४७
प्रियान्न संभवेद् दुःखमप्रियादधिकं भयम् ।
ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥४८

प्रियात् प्रियालाभात् । ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्याम्।

साहं त्यक्ता प्रियेणेह रामेण विदितात्मना ।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ४९

रावणस्य वशं गतांह प्रियेण रामेण त्यक्तास्मि । तस्मात् प्राणान् त्यक्ष्यामि ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ।

२५

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ।
काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः + ॥ १
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः ।
पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २
अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ।
राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद् यथासुखम् ॥ ३
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ।
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ।
जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ।
राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६
एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ।
सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ ७
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ८
तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ।
उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥ ९
गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ।
युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ॥ १०

* विहीना या इति Cr पाठः . विहीनाया इति पाठ्यः

+ तरस्विनः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवंरूपो राघवो मया स्वप्ने दृष्टः ।

स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता ।
सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ।
रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ११
राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ।
आरूढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ १२
ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ।
शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३
ततस्तस्य नगस्याग्रे आकाशस्थस्य दन्तिनः ।
भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता ॥ १४
भर्तुरङ्कात् समुत्पत्य ततः कमललोचना ।
चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिभ्यां परिमार्जती ॥ १५
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ।
सीतया च विशालाक्ष्या लङ्कायाः उपरि स्थितः ॥१६
पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ।
शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ १७
विमानात् पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि ।
कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः ॥१८
रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ।
प्रयातो दक्षिणामाशां प्रविष्टः कार्दमं[+] ह्रदम् ॥ १९
कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ।
काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ २०
वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् ।
उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयाता [++] दक्षिणां दिशम् ॥ २१
समाजश्च महान् वृत्तो गीतवादित्रनिःस्वनः ।
पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ २२
लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथसंकुला ।
सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ २३
पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः ।
लङ्कायां भस्मरूक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः ॥ २४

कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुंगवाः ।
रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे ॥ २५

गृह्य गृहीत्वा ।

अपगच्छत नश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ।
घातयेत् परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥ २६

सर्वे राक्षसैः सार्धं युष्मान् रामो घातयेत् ।

प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् ।
भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ २७
तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयताम् ।
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ २८
यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ।
सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २९
भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया ।
राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३०

विवक्षया शङ्कयेत्यभिप्रायः ।

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ।
अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ३१
अपि चास्या विशालाक्ष्या न किंचिदुपलक्षये ।
विरुद्धमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ३२
छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ।
अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ३३

अस्पष्टार्थः श्लोकः ।

अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ।
राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ३४
निमित्तभूतमेतत् तु श्रोतुमस्या महत् प्रियम् ।
दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ३५
ईषच्च ह्रषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ।
अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ३६
करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः ।
वेपन् सूचयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ३७
पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः
पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।

[+] कर्दमं [++] प्रयातो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुस्वागतां वाचमुदीरयानः
पुनःपुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ३८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः।

२६

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य
तद् रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते
सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १

अप्रियार्ता दुःखपीडिता ।

सा राक्षसीमध्यगता च भीरु -
र्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा
वालेव कन्या विललाप सीता ॥ २
सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके
नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना
जीवामि किंचित् क्षणमप्यपुण्या ॥३

किञ्चिज्जीवामि कत्सितं जीवामि इति गो।

सुखाद् विहीनं बहुदुःखपूर्ण -
मिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
विदीर्यते यन्न सहस्रधाद्य
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४
नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र
वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ।
भावं न चास्याहमनुप्रदातु -
मलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५

अस्मिन् श्लोके दोषशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्व-मार्षमिति गोविन्दराजः । अप्रियदर्शनः रावणः।

नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः
शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ।
तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे
गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६

शल्यकृन्तः शस्त्रचिकित्सकः ।

दुःखं बतेदं मम दुःखिताया
मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ।
बद्धस्य वध्यस्य यथा निशान्ते
राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७
हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे
हा राममातः सह मे जनन्या ।
एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या
महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८

नौरिव मूढवाता वात्यायां नौरिव । मूढस्तन्द्रित-वात्ययोरिति विश्वः इति गोविन्दराजः ।

तरस्विनौ धारयता मृगस्य
सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
नूनं विशस्तौ मम कारणात् तौ
सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९

सत्त्वेन केनापि प्राणिना ।

नूनं स कालो मृगरूपधारी
मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा
रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १०

कालः कालपुरुषः। आर्यपुत्रं लक्ष्मणपूर्वजं रामानुजं चाहं व्यसृजम्। विससर्ज । समक्षे च लिट् प्रयुज्यते ।

हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो
हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र ।
हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च
वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११
अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च
भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ।
पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं
कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मोघो हि धर्मश्चरितो ममायं
तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ।
या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा
हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३
पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा
वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ।
स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः
संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४
अहं तु राम त्वयि जातकामा
चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
मोघं चरित्वाथ तपो व्रतं च
त्यक्ष्यामि धिग् जीवितमल्पभाग्या ॥ १५
सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं
विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।
विषस्य दाता न तु मे ऽस्ति कश्चि-
च्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥१६
शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य
सीताथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा
उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्र -
महं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १७
इतीव सीता बहुधा विलप्य
सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।
प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा
नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १८
उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री
शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ।
तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या
रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः ॥१९
शोकानिमित्तानि तदा बहूनि
धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः
पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २०

११-१९ श्लोकाः केषुचिद् ग्रन्थेषु न सन्तीति। Cr.

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः।

२७

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां
व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे
नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १
तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्म-
राजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या
मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २
भुजश्च चार्वञ्चितपीनवृत्तः
पराध्यकालागुरुचन्दनार्हः ।
अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण
चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीन -
स्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ।
प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या
रामं पुरस्तात् स्थितमाचचक्षे ॥ ४
शुभं पुनर्हेमसमानवर्ण-
मीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः ।
वासः स्थितायाः शिखराग्रदन्त्याः
किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५

परिस्रंसत पर्यस्रंसत ।

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः
संबोधिता प्रागपि साधुसिद्धैः ।
वातातपक्लान्तमिव प्रनष्टं
वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६
तस्याः पुनर्बिम्बफलोपमोष्ठं
स्वक्षिभ्रुकेशान्तमरालपक्ष्म ।
वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं
राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७
सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री
शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अशोभतार्या वदनेन शुक्ले
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः।

२८

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।
सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ।
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २
यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ।
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३
चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ।
गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४
राक्षसानां विशेषश्च पुरीचेयमवेक्षिता ।
राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५
युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः ।
समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६
अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टदुःखां दुःखस्य न ह्यन्तमधिगच्छतीम् ॥ ७
यदि ह्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् ।
अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद् गमनं भवेत् ॥ ८
गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ।
परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९
मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १०
निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभिभाषणम् ।
कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११
अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ।
सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२
रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद् वचः ।
किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३
सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् ।
निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्धस्तीव्रेण चक्षुषा ॥ १४
यदि चोद्योजयिष्यामि + भर्तारं रामकारणात् ।
व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५

रामकार्यार्थं यद्यहं भर्तारं सुग्रीवमत्रानेष्यामि यदि च तदन्तरे सीता मरिष्यति तर्हि ससैन्यस्य तस्यागमनं व्यर्थं भविष्यति ।

अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः ।
शनैराश्वासयिष्यामि संतापबहुलामिमाम् ॥ १६
अहं ह्यविदितश्चैव++ वानरश्च विशेषतः ।
वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८

अहमस्याः अपरिचितपूर्वः । अतः साधारणजनव्यवहृतां संस्कृतां वाचं भाषिष्ये । यदि द्विजव्यवहृतां संस्कृतां वाचं भाषिष्ये तर्हि सीता मां रावणं मन्यमाना भेष्यति । ''गीर्वाणभाषया व्यवहारे दोषमाह यदीति। अथ मानुषभाषया व्यवहर्तव्यं निश्चिनोति ।'' इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । १७ द्वितीयपङ्क्तिः क्वचिन्नेति cr. अनावश्यकी च ।

अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ।
मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ।
रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २०
ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ।
जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१

जानमाना मन्यमाना ।

सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ।
नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२
ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ।
वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३
तं मां शाखाः प्रशारवाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशारिवनाम् ।
दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः ॥ २४

+ चेद्योजयिष्यामि ++ ह्यतितनुश्चैव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मम रूपं च संप्रेक्ष्य वनं विचरतो महत् ।
राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५
ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि ।
राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६
ते शूलशरनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः ।
आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन् वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७
संक्रुद्धस्तैस्तु परितो विधमन् रक्षसां बलम् ।
शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८
मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः ।
स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९
हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ।
विपन्नं स्यात् ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३०
उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ।
सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१
विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ।
नान्यं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने ॥ ३२
विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ।
शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ।
न तु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४
असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ।
कश्च निस्संशयं कार्यं कुर्यात् प्राज्ञः ससंशयम् ॥३५
एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ।
प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६
भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
विक्लबं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८
न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लब्यं न कथं भवेत् ।
लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९
कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च ।
इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान् मतिम् ॥ ४०
राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् ।
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम् ॥ ४१
इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः ।
शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२
श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरं प्रब्रुवन् गिरम् ।
श्रद्धास्यति यथा हीयं तथा सर्वं समादधे ॥ ४३
इति स बहुविधं महानुभावो
जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।
मधुरमवितथं जगाद वाक्यं
द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४

जगति । दीर्घाभावः आर्षः इति गोविन्दराज-महेश्वरतीर्थौ ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः।

२९

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशाः ।
चक्रवर्तिकुले जातः पुरंदरसमो बले ॥ २
अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ।
मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ३
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ।
पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ४
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ।
रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ५
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ ६
तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः ।
सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम् ॥ ७
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ।
जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता तेन रामेण कृतं जनस्थाने खरदूषणयोः सह राक्षसानां वधं श्रुत्वा अमर्षवशेन रावणेन जानकी अपहृता ।

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं विनिश्चिताम् ।
अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ ९
विररामैवमुक्त्वासौ वाचं वानरपुंगवः ।
जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १०
ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ।
उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपावृक्षमैक्षत ॥ ११
सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्ता -
न्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।
ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं
वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १२

पिङ्गाधिपतिर्वानराधिपतिः । कि २८.२४, ३७.२३ उदयस्थम् उदयपर्वतस्थम् ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः।

३०

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ।
सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ १
सा तु दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् ।
मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ २
सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा
गतासुकल्पेव बभूव सीता ।
चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य चैव
विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ३
स्वप्ने [+] मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः
शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।
स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ४
स्वप्नो ऽपि नायं न हि मेऽस्ति निद्रा
शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ।
सुखं हि मे नास्ति यतोऽस्मि हीना
तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ ५
अहं हि तस्याद्य मनोभवेन
संपीडिता तद्गतसर्वभावा ।
विचिन्तयन्ती सततं तमेव
तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ ६
मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि
तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि
किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं
सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ ७

मम मनोरथः सफलः स्यादिति चिन्तयामि । मनोरथस्य किमपि रूपं न भवति । परन्तु स्पष्टरूपोऽयं मां वदति । किं कारणम् ?

नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे
स्वयंभुवे चैव हुताशनाय ।
अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो
वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ ८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ।

३१

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ १
का नु पद्मपलाशाक्षी क्लिष्टकौशेयवासिनी ।
द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ २
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।
पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ३
सुराणामसुराणां च नागगन्धर्वरक्षसाम् ।
यक्षाणां किन्नराणां च का त्वं भवसि शोभने ॥ ४
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ।
वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ५

[+] स्वप्नो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किं नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ।
रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणान्विता ॥ ६
कोपाद् वा यदि वा मोहाद् भर्तारमसितेक्षणे ।
वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ७
को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ।
अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ ८

दृश्यतां परिशिष्टम्।

व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्षये ।
महिषी भूमिपालस्य राजकन्यासि मे मता ॥ ९
रावणेन जनस्थानाद् बलादपहृता यदि ।
सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १०
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।
उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ ११
दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।
सीता च नाम नाम्नाहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १२
उषिता वर्षमेवैकं * राघवस्य निवेशने ।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १३

राघवस्य निवेशने मानुषान् भोगान् भुञ्जाना सर्वकामसमृद्धिनी एकमेव वर्षमुषिता आसम् । दृश्यतां अरण्य ४५.५.

ततः संवत्सरादूर्ध्वं न्यमन्त्रयत तं पिता ।
राज्येनेक्ष्वाकुवंशस्य सामात्यः सपुरोहितः ॥ १४ **

cr. notes सूचनेन इमौ पाठौ गृहीतौ। प्राच्यप्रकाशने च १३, १४ श्लोकयोरिमावेव पाठौ। ३१.११,१२

तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ १५
न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ १६
यत् तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ।
तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ १७
स राजा सत्यवाग् देव्या वरदानमनुस्मरन् ।
मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ १८
ततस्तु स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ १९
स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम् ।
मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २०

श्रीमान् रामः अभिषेकात् परं प्रियं पितुर्वचनं प्रथमं मनसा अगृह्णात् पश्चाद् वाचा च ।

दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात् किंचिदप्रियम् ।
अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २१
स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः ।
विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २२
साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ।
न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २३
प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलंकृतः ॥ २४
ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ।
प्रविष्टाः स्म पुराद्दृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ २५
वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ।
रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ २६
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ।
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥२७

द्वौ मासौ कालः द्विमासरूपः कालः इति गोविन्दराजः।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः।

---

* समा द्वादश तत्राहं ** ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् । अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ द्रष्टव्यो मम निबन्धः सीतारामवयोनिर्णयः। सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३२

तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा हनूमान् हरियूथपः ।
दुःखाद् दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १
अहं रामस्य संदेशाद् देवि दूतस्तवागतः ।
वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ।
स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुरस्तेऽनुचरः प्रियः ।
कृतवाञ् शोकसंतप्तः शिरसा ते ऽभिवादनम् ॥ ४
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।
प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६
तयोः समागमे तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताद्भुता ।
परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा हनूमान् हरियूथपः ।
सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८
यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति ।
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९
अहो धिग् दुष्कृतमिदं + कथितं हि यदस्य मे ।
रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १०
तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता ।
तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११

विमुक्त्वा विमुच्य ।

अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ।
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२
तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना ।
अब्रवीद् दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ।
उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४

+ धिक्कृतमिदं

स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् ।
जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥ १५

धृक् इति पाठान्तरम् ।

उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ।
संतापयसि मां भूयः संतप्तां + तन्न शोभनम् ॥ १६
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।
पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ १७
गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ।
चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १८
अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता ।
प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ १९
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ।
पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २०
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।
न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २१
किं नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद् वातगतिरित्वियम् ।
उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ २२
अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।
संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २३
इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ।
रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २४
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ।
न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २५
सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयत् ॥ २६

संप्रहर्षयत् संप्राहर्षयत् ।

आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ २७

रामः कथ्यते।

विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ।
सत्यवादी मधुरवाग् देवो वाचस्पतिर्यथा ॥ २८

+ संतापं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रूपवान् सुभगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।
स्थानक्रोधः प्रहर्ता * च श्रेष्ठो लोके महारथः ।
बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ २९

क्रोधविषये प्रहर्ता ।

अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ।
शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत् फलम् ॥ ३०
नचिराद् रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ।
रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३१
तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ।
त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३२
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ।
अभिवाद्य महाबाहुः सोऽपि कौशलमब्रवीत् ॥ ३३
रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ।
राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४
नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ।
दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३५
नचिराद् द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ।
मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ ३६
अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान् नाम वानरः ।
प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३७
कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः ।
त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ३८
नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ।
विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ ३९

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः।

३३

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ।
उवाच वचनं तत्त्वमिदं** मधुरया गिरा ॥ १
क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।
वानराणां नराणां च कथमासीत् समागमः ॥ २
यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर ।
तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३

भूयः पूर्णरूपेण ।

कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् ।
कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान् मारुतात्मजः ।
ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५
जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ।
भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६

जानन्ती जानती ।

यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ।
लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७
रामः कमलपत्राक्षः सर्वभूतमनोहरः ।
रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८
तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९
रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ १०
रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११
अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।
साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२
राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता ।
श्रुतवाञ् शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३
यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ।
धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः ।
गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैः श्रुतः ॥ १५
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।
समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६

समः न महान् प्रांशुः न च लघुः ।

त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ।
त्रिवलीवांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ॥ १७

त्रिस्थिरः उरोमणिबन्धमुष्टिषु स्थिरः । उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः इति सामुद्रिक-

* स्थानक्रोधप्रहर्ता ** सान्त्वमिदं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शास्त्रम् । त्रिप्रलम्बश्च । प्रलम्बा यस्य स धनी त्रयो भूमुष्कबाहवः इति धनिकलक्षणम् । त्रिसमः । केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिः इति राजलक्षणम् । त्रिषु चोन्नतः । नाभ्यन्तःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतः क्षितिपो भवेत् इति राजलक्षणम् । त्र्यवनतः । पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्स्वानाम् इति धनिकलक्षणम्। चतुर्व्यङ्गः । ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते। इति पूज्यलक्षणम् । त्रिशीर्षवान् । आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतां नेता इति राजनायकलक्षणम्।

चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुस्समः ।
चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ॥ १८

चतुष्कलः अङ्गुष्ठे चतुर्वेदसूचिरेखावान् । मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र एव वा एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम् । अङ्गुष्ठमूले यावत्यो रेखा भवन्ति तस्य द्विजस्य तावत्संख्येषु वेदेषु प्रावीण्यं भवति। चतुर्लेखः । ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्वये-करेखिकाः शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथा । यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः रेखाः सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत्। पाणौ चतस्रो रेश्वाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराःसोऽपि मनुजेन्द्रो भवेत् । चतुष्किष्कुः । षण्णवत्यङ्गुलोन्नतः । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौकसः। तादृशो देवसमः। चतुस्समः। बाहुजानूरुजङ्घाश्च चत्वार्यथ समानि च । तानि परस्परं समानि सन्ति ।

चतुर्दशसमद्वन्द्वः । भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी करौ पादौ स्फिचौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः इति राजलक्षणम् । चतुर्दंष्ट्रः । स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः । चतुर्गतिः । सिंहव्याघ्र-गजवृषभसदृशगमनवान् ।

महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान् ।
दशपद्मो दशबृहत् त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ।
षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ १९

महोष्ठहनुनासश्च । बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत् पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा । इति राजलक्षणम्। पञ्चस्निग्धः । चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् त्वचः स्नेहेन शयनं पादस्नेहेन वाहनम् । स्निग्धनील-मृदुकुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकराः । इति सामुद्रिक-शास्त्रम् । अष्टवंशवान् । बाहू पादाङ्गुल्यः हस्ताङ्गुल्यः ऊरू जङ्घे च अष्टवंशकाः । एते सुन्दराः सन्ति । दशपद्मः मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य सः । इति सामुद्रिकशास्त्रम् । दशबृहत् । शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत् तथा उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च । त्रिभिर्व्याप्तश्च। तेजसा यशसा श्रिया । द्विशुक्लवान् । द्वौ शुक्लौ तु शुभौ शुद्धौ वंशौ मातुः पितुस्तथा । इति शास्त्रवचनम् । षडुन्नतः । कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धौ ललाटिका सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः । इति सामुद्रिकम्। नवतनुः । सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः । अस्फुटिताग्रं सूक्ष्मं श्मश्रु शुभं मृदु च संततं स्निग्धम्। सूक्ष्मदृक् सूक्ष्मबुद्धिश्च यो नरः स सुखी भवेत् । सूक्ष्मशब्दः अवयवेषु परिमाणं दृष्टिबुद्धयोः सद्यःप्रवर्तनं च वक्ति । त्रिभिः । पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णेषु स धर्मकामौ संपादयति ।

सत्यधर्मपरः श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रतः ।
देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २०
भ्राता च तस्य वैमात्रः [+] सौमित्रिरपराजितः ।
अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २१

[+] द्वैमात्रः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् ।
ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २२

ददर्शतुः ददृशतुः ।

ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले ।
भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २३
वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसंगरम् ।
परिचर्यामहे राज्यात् पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४

परिचर्यामहे इत्यार्षः ।

ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २५
स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ।
अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २६
ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ।
तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरः ॥ २७
तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात् प्रभू ।
रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ २८
तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ।
पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ २९
निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ।
तयोरन्योऽन्यसंभाषाद् भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३०
तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ।
परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३१
तं ततः सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ।
स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३२
ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३३
स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ।
तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३४
ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ।
यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३५
तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ।
संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३६

तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ।
स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन् विहतचेतसि ॥ ३७

तानि मयैवोपहृतानि रामाय दत्तानि । आभरणानि पश्यन्नेव रामो मूर्छितः । तदा तानि स्वनन्ति भूमौ अवकीर्णानि ।

तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं ततः ।
तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ३८
पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः ।
प्रादीपयन् दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ३९
शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना ।
मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४०
तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ।
राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे स न्यवेदयत् ॥ ४१
स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते ।
महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४२
त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ।
तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४३
तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते ।
महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४४
काननानि सुरम्याणि नदीप्रस्रवणानि च ।
चरन् न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन् नृपात्मजे ॥ ४५
स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ।
समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४६
सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ।
समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा ॥ ४७
ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ।
सर्वर्क्षहरिसंघानां सुग्रीवमकरोत् पतिम् ॥ ४८
रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ।
हनूमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ४९
स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय महाहरीन् ।
त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५०
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः ।
अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालिसूनुर्महाबलः ।
प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५२

त्रिभाग तृतीयभाग ।

तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ।
भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५३
ते वयं कार्यनैराश्यात् कालस्यातिक्रमेण च ।
भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५४
विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च ।
अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५५
भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ।
तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च तथा वधम् ।
प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ ५६
तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ।
कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान् महान् ॥ ५७

स्वामिसंदेशात् । कालावधिरनतिक्रमणीय इति प्रभोराज्ञया । प्राणेषु नैराश्यात् ।

गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ।
श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५८
यवीयान् केन मे भ्राता हतः क्व च विनाशितः ।
एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ ५९
अङ्गदोऽकथयत् तस्य जनस्थाने महद्वधम् ।
रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६०

महद्वधम् महतो जटायुषो वधम्।

जटायोश्च वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ।
त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६१
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ।
अङ्गदप्रमुखाः सर्वे ततः संप्रस्थिता वयम् ।
त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवंगमाः ॥ ६२
अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः ।
व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ ६३

दृश्य दृष्ट्वा ।

लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ।
रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिपीडिता ॥ ६४
एतत् ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ।
अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ६५
त्वं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ।
सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ६६
कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ६७
तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ।
अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ६८
मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ।
दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ६९
दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ।
अपनेष्यामि संतापं तवाभिगमशंसनात् ॥ ७०
दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् ।
प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥ ७१
राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ।
समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७२
कौरजो नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ।
ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ७३

कौरजः । माल्यवानिति अन्यप्रकाशनानि पठन्ति।

स च देवर्षिभिर्दृष्टः पिता मम महाकपिः ।
तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत् ॥ ७४

उद्धरत् उदहरत् जघान । इति गो, महेश्वरौ।

तस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ।
हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ।
विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः ॥ ७५
एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता ।
उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥ ७६

हरिणः हरेः वानरस्य । नकारान्तत्वमार्षमिति महेश्वरतीर्थः । अवगच्छति कथने भूते लट् ।

अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी ।
नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ७७

पक्ष्मभ्यामिति गोविन्दराजः पठति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चारु तच्चाननं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।
अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ७८
हनूमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ।
अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ७९
हतेऽसुरे संयति शम्बसादने
कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ।
ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि
प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८०

अस्मिन् सर्गे सामुद्रिकशास्त्रानुसारेण रामशरीर-लक्षणवर्णनं प्रक्षिप्तमाभाति। तेन रामः किंरूप इति कथं ज्ञायेत?

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

३४

भूय एव महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।
समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ २
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् ।
भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ॥ ३
चारु तद् वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।
बभूव प्रहर्षोदग्रं राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ४
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ।
परितुष्टा प्रियं श्रुत्वा प्राशंसत महाकपिम् ॥ ५
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ।
येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ६
शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।
विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ७
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।
यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि संभ्रमः ॥ ८
अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ।
यदसि [+]प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ ९

दृश्यताम् अनुबन्धः-१ । विदितात्मना प्रसिद्धबुद्धिना।

प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम् ।
पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ १०
दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यवत्सलः ।
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ११
कुशली यदि काकुत्स्थः किं न [++] सागरमेखलाम् ।
महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १२

कुशलः सन् राम उत्थितो युगान्ताग्निरिव सागरमेखलां महीं दग्धुं किमसमर्थः ?

अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ।
ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १३
कच्चिन्न व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते ।
उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १४
कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ।
कच्चित् पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १५
द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ।
विजिगीषुः सुहृत् कच्चिन्मित्रेषु च परंतपः ॥ १६

कच्चिद् द्विविधमुपायं त्रिविधोपायमपि सेवते इत्यन्वयः। कच्चिद् रामो विजिगीषुः सन् शत्रुषु यथावसरं सामदानोपायौ दानभेददण्डोपायांश्च प्रयुङ्क्ते ? (D). कच्चिद् रामो मित्रेषु सुहृदस्ति ? गोविन्दराजस्तु एवं व्याख्याति । रामो मित्रेषु विषये सुहृत् सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि सेवते कच्चित् ? अमित्रेषु विषये विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित् इति । परन्तु सामदानभेददण्डाः शत्रुवशीकरणोपायाः प्रसिद्धाः । शब्दकल्पद्रुमः ।

कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ।
कच्चित् कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १७

[+]यद्यसि [++]किं नु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।
कच्चित् पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १८
कच्चिन्न विगतस्नेहो विवासान्मयि राघवः ।
कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर ॥ १९
सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।
दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद् रामो न सीदति ॥ २०

अनूचितः । दीर्घ आर्ष इति गोविन्दराजः । अनौचितः इति पाठान्तरम् ।

कौसल्यायास्तथा कच्चित् सुमित्रायास्तथैव च ।
अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २१
मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः ।
कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २२
कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २३
वानराधिपतिः श्रीमान् सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ।
मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २४
कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः ।
अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान् विधमिष्यति ॥ २५

विधमिष्यति विध्मास्यति।

रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण रामेण निहतं रणे ।
द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २६
कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं
तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।
मया विना शुष्यति शोकदीनं
जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २७
धर्मापदेशात् त्यजतश्च राज्यं
मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ।
नासीद् व्यथा यस्य न भीर्न शोकः
कच्चित् स धैर्यं हृदये करोति ॥ २८

धर्मापदेशात् धर्ममुद्दिश्येति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ । उपदेशात् इति पाठान्तरम् ।

न चास्य माता न पिता न चान्यः
स्नेहाद् विशिष्टोऽस्ति मया समो वा।
तावद्धयहं दूत जिजीविषेयं
यावत् प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ २९
इतीव देवी वचनं महार्थं
तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ।
श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं
रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३०
सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३१
न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचनः ।
श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ ३२

मह्यं मम ।

चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्युक्षगणसंकुलाम् ।
विष्टम्भयित्वा बाणौर्घैरक्षोभ्यं वरुणालयम् ।
करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३३

विष्टम्भयित्वा विष्टभ्य ।

तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः ।
स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३४
तवादर्शनजेनार्ये शोकेन स परिप्लुतः ।
न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३५
दर्दुरेण + च ते देवि शपे मूलफलेन च ।
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥ ३६

दर्दुरपर्वतादिस्वनिवासैः मूलफलेन स्वाहारेण च हनुमान् शपति ।

यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् ।
मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३७

चारुकुण्डलम् । अपि वनवासिनो रामस्य कुण्डले भवतः? चारुदर्शनम् इति पाठान्तरम् ।

+ दर्दरेण

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ ।
शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ३८
न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते ।
वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नानि पञ्चमम् ॥ ३९

पञ्चमं दिनस्यैकदा सायम् । प्रातस्संगवमध्याह्ना-पराह्णसायंरूपेषु पञ्चमकालिकम् इति गोविन्दराज-महेश्वरतीर्थौ ।

नैव दंशान् न मशकान् न कीटान् न सरीसृपान् ।
राघवोऽपनयेद् गात्रात् त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४०
नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ।
नान्यच्चिन्तयते किंचित् स तु कामवशं गतः ॥ ४१

कामवशं गतः प्रणयेन सततं सीतां चिन्तयन् ।

अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः ।
सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते ॥ ४२
दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत् सुमनोहरम् [+] ।
बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४३
स देवि नित्यं परितप्यमान -
स्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
धृतव्रतो राजसुतो महात्मा
तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४४
सा रामसंकीर्तनवीतशोका
रामस्य शोकेन समानशोका ।
शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा [++]
निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४५

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः।

३५

सीता तद् वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ।
हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १
अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानर भाषितम् ।
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २
ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३
विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम ।
सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४
शोकस्यास्य कदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति ।
प्लवमग्नः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५

हतनौः भग्ननौः ।

राक्षसानां क्षयं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ।
लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६
स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ।
अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७
वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगम ।
रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८

ततो दशमासपूर्वं रावणेन सीता अपहृता । संप्रति तेन तस्या मासद्वयकालो दत्तः । अनेन मासद्वयेन सह तस्या रावणनिर्बन्धकालः संवत्सरो भविष्यति । दृश्यताम् अरण्य ५४.२२.

विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ।
अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९

तत् इति साधारणे नपुंसकत्वम् । मम समर्पणं प्रति मतिम् ।

मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ।
रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १०
ज्येष्ठा कन्यानला नाम विभीषणसुता कपे ।
तया ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११
अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान् राक्षसपुंगवः ।
धृतिमाञ् शीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२
रामात् क्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ।
न च तस्यापि दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥१३*
असंशयं [+] हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ।
अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १४

[+] स्त्रीमनोहरम् [++] शरन्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा

* १२,१३ क्वचिन्नेति cr. [+] आशंसेयं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता ।
विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १५
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ।
जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६
न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ।
अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १७

व्यसनैः कष्टैः । तुलयितुं चालयितुम् । अनुभावज्ञा प्रभावज्ञा ।

शरजालांशुमाञ् शूरः कपे रामदिवाकरः ।
शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८
इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् ।
अश्रुसंपूर्णवदनामुवाच हनुमान् कपिः ॥ १९
श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्युक्षगणसंकुलाम् ॥ २०
अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव हि राक्षसात् ।
अस्माद् दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ २१
त्वां हि पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ।
शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२
अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ।
प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २३
द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ।
व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २४
त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ।
पुरंदरमिवासीनं नागराजस्य मूर्धनि ॥ २५
पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने ।
योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६

मा विकाङ्क्षस्व मा उपेक्षस्व ।

शचीव च महेन्द्रेण * सूर्येणेव सुवर्चला ।
मत्पृष्ठमधिरुह्य त्वं तराकाशेन सागरम्** ॥ २७
न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने ।
अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २८

* कथयन्तीव चन्द्रेण ** आकाशमहार्णवम्

यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् ।
यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९
मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ।
हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३०
हनूमन् दूरमध्वानं कथं मां वोढुमिच्छसि ।
तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ ३१
कथं वाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ।
सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३२
सीताया वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
चिन्तयामास लक्ष्मीवान् नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३
न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ।
तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४

इच्छानुसारं मम यद् रूपं भवति तद् वैदेही पश्यतु ।

इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः ।
दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३५
स तस्मात् पादपाद् धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः ।
ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६
मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ।
अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरर्षभः ॥ ३७
हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ।
वज्रदंष्ट्राननो * भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८
सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम् ।
लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९
तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया ।
विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४०
तं दृष्ट्वाचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा ।
पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१
तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ।
वायोरिव गतिं चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४२

* वज्रदंष्ट्रनखो

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ।
उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुंगव ॥ ४३
जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ।
अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिरिहात्मनः ॥ ४४
अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम + गन्तुं त्वया सह ।
वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत् तव ॥ ४५
अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् ।
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद् भयाद् वेगेन गच्छतः ॥ ४६
पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले ।
भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४७
न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ।
कलत्रवति सन्देहस्त्वय्यपि स्यादसंशयम् ॥ ४८

कलत्रवति त्वयि रक्षणीयया सहिते त्वयि ।

ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ।
अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९
तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ।
भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ५०
सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ।
कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ५१
युध्यमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः ।
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद् भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५२
अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ।
कथंचित् सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५३
अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ।
पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५४
मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद् विशसेयुरथापि वा ।
अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५
अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता ।
त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५६
कामं त्वमसि ++ पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ।
राघवस्य यशो हीयेत् त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७

हीयेत् हीयेत ।

+ मया ++ त्वमपि

अथवादाय रक्षांसि न्यस्येयुः संवृते हि माम् ।
यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः ॥ ५८
आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ।
त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥ ५९
मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः ।
भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६०
तौ निराशौ मदर्थे तु शोकसंतापकर्शितौ ।
सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१
भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ।
नाहं स्प्रष्टुं स्वतो + गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ॥ ६२
यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात् ।
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३

करिष्यामि । संदेहाक्रान्ते भूते लृट् । अरण्य. ५७.११.

यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सराक्षसम् ।
मामितो गृह्य गच्छेत तत् तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४

गृह्य गृहीत्वा ।

श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा
महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ।
न देवगन्धर्वभुजंगराक्षसा
भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५
समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं
महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ।
सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं
हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६
सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं
दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ।
सहेत को वानरमुख्य संयुगे
युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६७*

+ पदा * ६५-६७ श्लोकाः क्वचिन्न सन्तीति cr.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं
सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ।
चिराय रामं प्रति शोककर्शितां
कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥६८

स तस्मात् ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः।

३६

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः ।
सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १
युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ।
सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २

युक्तरूपम् अत्यन्तयुक्तम् ।

स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् ।
मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ।
रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥ ४
एतत् ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ।
का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद् वचनमीदृशम् ॥ ५
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ।
चेष्टितं यत् त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६
कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ।
स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत् समुदीरितम् ॥ ७
लङ्घाया दुष्प्रवेशत्वाद् दुस्तरत्वान्महोदधेः ।
सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत् समुदाहृतम् ॥ ८
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना ।
गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथा तदुदाहृतम् ॥ ९
यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ।
अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद् राघवो हि यत् ॥ १०
एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।
उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ।
शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे तदा ॥ १२ *

पादे पर्यन्तलघुपर्वते ।

(राम !)

तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ।
तस्मिन् सिद्धाश्रिते+ देशे मन्दाकिन्या अदूरतः ॥ १३
तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ।
विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४

तापसाश्रमवसिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । अङ्के देहं देहेन स्पृशन्ती पार्श्वे ।

ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ।
तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १६
दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ।
न चाप्युपरमन्मांसाद् भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १७

सीतया (रोहिमृग) मांसमाश्रमभूम्यां विततम्। तत्कर्षन् काकस्तया लोष्टक्षेपेण विनिवारितः। तेन कुपितः स काकः सीतां दारयन् तत्रैव प्रवर्तते स्म। इदं Cr अधःसूचिकापाठान्तरेण स्पष्टं भवति।

---

* एषु श्लोकेषु अङ्किताः संशोधितप्रकाशने सन्ति । आङ्गलाक्षरैर्निर्दिष्टाः पङ्क्तयः तदधःसूचिकातो ग्राह्याः। २६ तमे श्लोके योजयः इति संशोधितप्रकाशनपाठस्य स्थाने उपरिलिखितः पाठो ग्राह्यः । सर्वमिदं सीताभाषणम् । परन्तु कुण्डलेषु संबोधनानि सूचितानि। १३ श्लोकादारभ्य २१ पर्यन्तं चित्रकूटे सीता राममुद्दिश्य यदकथयत् तत् पुनरुक्तम् । a चिह्नितादारभ्य सीता हनुमन्तमुद्दिश्य वदति । २२ श्लोको रामस्य सीतां प्रति वचनस्यानुवादः । २३ श्लोको राममुद्दिश्य सीतावचनस्यानुवादः । २४-२६ श्लोकाः सीतायाः हनुमन्तं प्रति वचनानि । + सिद्धाश्रमे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोहिमांसं पुनश्चापि विततं ह्याश्रमं प्रति।
कर्षन् काको मया चैव लोष्टेन विनिवारितः।
इति Cr अधःसूचिकायामिदं पाठान्तरं १६ श्लोकस्थाने।
उपरमत् उपारमत् ।

उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे ।
स्रंसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १८
त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ।
भक्ष्यगृद्धेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १९
आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् ।
क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ २०

त्वामुपागता पुनरुत्संगमाविशम् इत्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्कादुत्थानमनुधावनं च कृतं देव्येत्यवगम्यते इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ ।

बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती ।
लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २१

(हनुमन्!)

परिश्रमात् प्रसुप्ता च राघवाङ्केऽस्म्यहं चिरम् ॥+ a
पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः ॥ १५
स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् । b
ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात् समुत्थिताम् । c
वायसः सहसागम्य विररद स्तनान्तरे ॥ d
पुनः पुनरथोत्पत्य विररद स मां भृशम् । e
ततः समुक्षितो ++ रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ f
वायसेन ततस्तेन बलवत् क्लिश्यमानया । g
स मया बोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परंतपः ॥ h
स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा ॥+ i
आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन् वाक्यमभाषत 3+ ।

(सीते!)

केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् ।
कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २२

(राम!)

वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षथाः ।
नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २३

(हनुमन्!)

पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।
धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २४
ततस्तस्मिन् महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ।
वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतां वरः+ ॥ २५
स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्रह्मणोऽस्त्रेण योजयत् ++ ।
स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ २६

योजयत् अयोजयत् । काकवृत्तान्ते किमभिज्ञानम् ? ब्रह्मास्त्रेण अनुपतितः स काकः त्रीन् लोकान् बभ्राम । तस्मात् स वृत्तान्तस्त्रिलोकविदितः। सः अभिज्ञानं न भवितुमर्हति । राम इषीकामेव ब्रह्मास्त्रमकरोत् । तत् सीतारामावेव जानीतः । तदेवाभिज्ञानम् । किं च तदा सीतारामयोश्चेष्टितानि चाभिज्ञानं यानि तावेव जानीतः । इमं वृत्तान्तं रामाय हनुमान् ३३ तमे सर्गे संक्षेपत एकेन श्लोकेन (१८) वदति। ६५ तमे सर्गे किंचिद्विस्तरेण वदति । इषीकाप्रयोग एवाभिज्ञानमिति रामोपाख्याने चोक्तम्। महाभारतम् वन २६६.६७.

(राम!)

चिक्षेपिथ प्रदीप्तां तामिषीकां वायसं प्रति ।
अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ।
त्राणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ २७
स पित्रा च परित्यक्तः सुरैः सर्वैर्महर्षिभिः ।
त्रीँल्लोकान् संपरिक्रम्य त्वामेव शरणं गतः ॥ २८

+ a b c d e f g h i + +समुत्थितः । समुक्षितः इति पाठः BD प्रकाशनाभ्यां गृहीतः। ६५-५ श्लोके च समुक्षितः इत्येव पाठः । 3+ अभाषथाः

+ वर ++ योजयः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं त्वं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ।
वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ।
न शर्म लब्ध्वा लोकेषु त्वामेव शरणं गतः ॥ २९
परिद्यूनं विषण्णं च स त्वमायान्तमुक्तवान् ।
मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्राह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ॥ ३०

तत् तेन हेतुना । उच्यताम् किं कार्यमुच्यताम्।

ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥३१

सः दर्भः ।

स ते तदा नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ।
त्वया वीर विसृष्टस्तु प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३२
मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ।
कस्माद् यो मां हरत् त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३३

हरत् अहरत् ।

स कुरुष्व महोत्साहं कृपां मयि नरर्षभ ।
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ ३४

महोत्साहं मयि कृपां च कुरु।

जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ।
अपारपारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात् सागरोपमम् ।
भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ३५

अपारपारम् एतावत् महत्त्वमिति ज्ञातुमशक्यम्।

एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववान् बलवानपि ।
किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयसि राघव ॥ ३६
न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ।
रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमासितुम्+ ॥ ३७
तस्य वीर्यवतः कश्चिद् यद्यस्ति मयि संभ्रमः।
किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ३८
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः ।
कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ३९
यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसौ* ।
सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४०

ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ।
समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परंतपौ ॥ ४१
कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ।
तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ४२
स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः ।
ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ४३
पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रासाद्य च ।
अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ।
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ ४४

प्रिया याश्च वराङ्गनाः । अनेनैव वचनेन लक्ष्मणस्य बह्वयो भार्या आसन्निति न वक्तव्यम् । विवाहानन्तरमेकमेव संवत्सरं ते अयोध्यायामासन् । ४३ तमे श्लोके त्यक्त्वा इत्यध्याहार्यम।

अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् वने ।
सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ ४५
पितृवद् वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ।
ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ४६
वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्शक्तो न बहुभाषिता ।
राजपुत्रः प्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ४७
मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ।
नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ४८
यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्त + मार्यमनुस्मरत् ।
स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ।
मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ४९

वृत्तं मृतम् । अनुस्मरत् अन्वस्मरत् ।

इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ।
जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ।
ऊर्ध्वं मासान्नजीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ॥ ५०

रावणकृतमासद्वयावधिमपि न सा सहिष्यते इत्यभिप्राय इति गोविन्दराजः ।

+ प्रतिसमाधितुम् * वाय्वग्नि इति पाठान्तरम्।

+ वृद्ध

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ।
त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ५१

कौशिक इन्द्रः। कौशिकीम् इन्द्रस्य श्रियम् ।

ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।
प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ५२

शिरोभूषणमिदं सीता संप्रति न धरति स्म। वस्त्रेण बद्ध्वा स्थापितं मुक्त्वा हनुमते ददौ। ६५.३०

प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ।
अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद् भुजः ॥ ५३

अनेन श्लोकेन कीदृशं तत् शिरोभूषणमिति न ज्ञायते । किं च देव्या दत्तमभिज्ञानात्मकं भूषणं भक्त्या तेन रक्षितव्यं यथा रामेण दत्तमङ्गुलीयकं स कृताञ्जलिर्गृहीत्वा मूर्ध्नि स्थापितवान् । कि.४३.१४. अस्मिन् श्लोके हनुमता अयुक्तमाचरितम् । केषुचित् ग्रन्थेषु एष श्लोको न विद्यते इति। Cr.

मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ।
सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ५४
हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ।
हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्ठितः ॥ ५५
मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं
जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ।
द्रुम इव [+] पवनावधूतमूर्तिः[++]
क्षुभिततनुर्हनुमान् कृतस्तदानीम् ॥[3+] ५६

सीताशिरोभूषणमणिप्रभावात् हनुमान् विचलितः।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ।

३७

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमन्तमथाब्रवीत् ।
अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद् रामस्य तत्त्वतः ॥ १
मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ।
वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २

६४-४ श्लोके अस्य वाक्यस्याभिप्रायः स्पष्टीभविष्यति ।

स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो[+] हरिसत्तम ।
अस्मिन् कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३

सः तस्मात् । कार्यसमारम्भे कार्यप्रयत्ने ।

त्वमस्मिन् कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ।
तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४
स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ।
शिरसा वन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥ ५

वन्द्य वन्दित्वा ।

ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् ।
बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
कुशलं हनुमन् ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान् सर्वांश्च वानरान् ॥ ७
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।
अस्माद् दुःखाम्बुसंरोधात् त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ८
जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ।
तत् त्वया हनुमन् वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ ९
नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वयेरिताः [++] ।
वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ १०
मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः ।
पराक्रमविधिं वीरो विधिवत् संविधास्यति ॥ ११
सीतायास्तद् वचः श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १२
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ।
यस्ते युधि विजित्यारीञ् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १३
न हि पश्यामि मर्त्येषु नामरेष्वसुरेषु वा ।
यस्तस्य वमतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १४

[+] गिरिवर [++] मुक्तः [3+] सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे।

[+] समुत्साहे चोदितो [++] मयेरिताः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ।
स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १५
स हि सागरपर्यन्तां महीं शासितुमर्हति [+]।
त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम् ।
जानकी बहु मेनेऽथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १७
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ।
भर्तुः स्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १८

अनुमानयत् अन्वमानयत् सम्मानं चकार ।

यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिंदम ।
कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ १९
मम चैवाल्पभाग्यायाः [++] सान्निध्यात् तव वानर [3+] ।
अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २०
गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ।
प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २१
तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ।
दुःखाद् दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २२
अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २३
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ।
तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २४
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।
शक्तिः स्याद् वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २५
तदस्मिन् कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।
किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २६
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।
पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः[4+] ॥ २७
बलैः समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे ।
विजयी स्वपुरं यायात् तत् तस्य सदृशं भवेत् [5+]॥ २८

जित्य जित्वा । मां मां गृहीत्वा ।

बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।
मां नयेद् यदि काकुत्स्थस्तत् तस्य सदृशं भवेत् ॥२९
तद् यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।
भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३०
तदर्थोपहितं वाक्यं सहितं हेतुसंहितम् ।
निशम्य हनुमाञ् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३१
देवि हर्युक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३२
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ।
क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३३
तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३४
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः ।
न च कर्मसु सीदन्ति महत्त्वमिततेजसः ॥ ३५
असकृत् तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ।
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३६
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।
मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३७
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ।
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३८
तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते ।
एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ३९
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४०
तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४१
सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ।
त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४२

रघुनन्दनः रघुवंशानन्दकरः ।

तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।
नचिराद् द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४३
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे ।
त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४४

[+] मीहते [++] चेदल्पभाग्यायाः [3+] वीर्यवान् [4+] बलोदयः।
[5+] तत् तु मे स्याद् यशस्करम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि ।
रावणं चैव रामेण निहतं द्रक्ष्यसे ऽचिरात् ॥ ४५
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४६
तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ ४७
नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४८
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ ४९
स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा ।
न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ५०
मा रुदो देवि शोकेन मा भूत् ते मनसोऽप्रियम् ।
शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि ॥ ५१
रामाद् विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित् सौमित्रिणा समः।
अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥ ५२
नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे
रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे।
न ते चिरादागमनं प्रियस्य
क्षमस्व मत्संगमकालमात्रम् ॥ ५३

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः।

३८

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ।
उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १
त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ।
अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा ॥ २
यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः ।
संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३

सकामा प्रेमयुक्ता।

अभिज्ञानं च रामस्य दत्तं हरिगणोत्तम ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४
मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ।
त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५

एकदा मम तिलकः प्रनष्टः । राम! तदा त्वया परिहासार्थं मनःशिलया तिलको निवेशितः फालं वञ्चयित्वा मम गण्डपार्श्वे । तत् स्मर्तव्यम् ।

स वीर्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ।
वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६
एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ।
एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७
एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसंभवः ।
अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८
असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ।
राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९
धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ।
मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥ १०
घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ।
त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं [+] न जीवेयमहं क्षणम् ॥ ११

विषज्जन्तं विलम्बमानम्।

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् ।
अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः ॥ १२
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।
रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३
दृष्टा कथंचिद् भवती न कालः परिशोचितुम् ।
इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ ।
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५
हत्वा तु समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ।
राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः ॥ १६
यत् तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ।
प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७

एते श्लोकाः पुनरुक्तप्रायाः ।

साब्रवीद् दत्तमेवेह मयाभिज्ञानमुत्तमम् ।
एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम् ।
श्रद्धेयं हनुमन् वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८

[+] विपद्यन्तं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान् प्लवगसत्तमः ।
प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९
तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुंगवम् ।
वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ।
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २०
हनूमन् सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम् ॥ २१
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।
अस्माद् दुःखाम्बुसंरोधात् तत् समाधातुमर्हसि ॥ २२
इमं च तीव्रं मम शोकवेगं
रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं
शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २३
स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः
कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ।
तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं
दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २४

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः।

३९

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन् पूजितस्तया ।
तस्माद् देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १
अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ।
त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २
न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते
न दानमर्थोपचितेषु वर्तते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः
पराक्रमस्त्वेष ममेह रोचते ॥ ३

अर्थोपचितेषु धनवत्सु ।

न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते
विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ।
हतप्रवीरास्तु रणे हि राक्षसाः
कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४

यदि मया राक्षसानां प्रवीरा हन्येरन् तर्हि शिष्टा मार्दवं गच्छेयुः ।

कार्ये कर्मणि निर्दिष्टो यो बहून्यपि साधयेत् ।
पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५
न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।
यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६
इहैव तावत् कृतनिश्चयो ह्यहं
यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ।
परात्मसम्मर्दविशेषतत्त्ववित्
ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७

इहाहं शत्रूणां बलं ज्ञात्वा आत्मबलपरबलनिर्णयं कृत्वा गमिष्यामि चेत् मम भर्तुः शासनं सम्यक् कृतं भवेत् ।

कथं नु खल्वद्य भवेत् सुखागतं
प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
तथैव खल्वात्मबलं च सारवत्
समानयेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८

कथं नामेह मम राक्षसैः सह युद्धं स्वल्पेन कारणेन भवेत् ? केनोपायेन रावणो मां प्रति सारवत् सैन्यं प्रेषयेत् ?

२, २८ तम सर्गयोः हनुमान् बहुधा वितर्कितवान् लङ्कायां राक्षसैरदृष्टेन मया सीतान्वेषणं कथं करणीयं सीतया सह संभाषणस्य का आवश्यकता कथं च तदपि करणीयमिति । इदानीं स राक्षसैः सह योद्धुं कथं सन्नद्धो भवेत् ? ३७ तमे सर्गे २७-३१ श्लोकाः ५४ तमे सर्गे ३-६ श्लोकाश्च समे एव । तन्मध्ये अशोकवनध्वंसादिकं प्रक्षिप्तं भवेत् । दृश्यतां मम निबन्धः सुन्दरकाण्डपरिशीलनम् सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः । दृश्यतां ४९.१९. दृश्यतां च cr. सुं Introduction Page XXXIV. अत्रायं घट्टः प्रक्षिप्तः स्यादिति सूचितम्।

इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ।
वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ।
अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः ॥ १०
ततो महत् साश्वमहारथद्विपं
बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः ।
त्रिशूलकालायसपट्टिशायुधं
ततो महद् युद्धमिदं भविष्यति ॥ ११
अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः
समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः + ।
निहत्य तद् रावणचोदितं बलं
सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥१२
ततो मारुतवत् क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ।
ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १३
ततस्तद्धनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ।
मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १४
तद् वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः
चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १५
लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितै -
र्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः ।
शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः
प्रनष्टरूपं तदभून्महद् वनम् ॥ १६

प्रनष्टरूपम् अत्यन्तं प्रनष्टम् ।

स तस्य कृत्वा जगतीपतेर्महान् ++ ।
महद् व्यलीकं मनसो महात्मनः ।
युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः
श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः ॥१७

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

४०

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ।
बभूवुस्त्रासंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १
विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः ।
रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ।
तद् वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३
स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ।
चकार सुमहद् रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४
ततस्तं गिरिसंकाशमतिकायं महाबलम् ।
राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५
कोऽयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः ।
कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६
आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत् ते सुभगे भयम् ।
संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७
अथाब्रवीत् तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गशोभना ।
रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने मम का गतिः ॥ ८
यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद् वा करिष्यति ।
अहिरेव अहेः पादान् विजानाति न संशयः ॥ ९
अहमप्यस्य भीतास्मि नैनं जानामि को न्वयम् ।
वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १०
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम् ।
स्थिताः काश्चिद् गताः काश्चिद् रावणाय निवेदितुम् ॥ ११

निवेदितुम् निवेदयितुम् ।

रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः ।
विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२
अशोकवनिकामध्ये राजन् भीमवपुः कपिः ।
सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३
न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ।
अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४
वासवस्य भवेद् दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ।
प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५
तेन त्वद्भुतरूपेण यत् तत् तव मनोहरम् ।
नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६
न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः ।
यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः ॥ १७

+ रसंगविक्रमः ++ अर्थपतेर्महाकपिः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद् वा नोपलभ्यते ।
अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८
चारुपल्लवपत्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ।
प्रवृद्धः शिंशपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९
तस्योग्ररूपस्योग्रं त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ।
सीता संभाषिता येन तद् वनं च विनाशितम् ॥ २०
मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ।
कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात् त्यक्तजीवितः ॥ २१
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।
हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२
आत्मनः सदृशाञ् शूरान् किंकरान् नाम राक्षसान् ।
व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २३
तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् ॥
निर्ययुर्भवनात् तस्मात् कूटमुद्गरपाणयः ॥ २४
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ।
युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २५
ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ।
अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २६
ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ।
आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसन्निभैः ॥ २७
हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान् पर्वतसन्निभः ।
क्षितावाविध्य लाङ्गूलं ननाद च महास्वनम् ॥ २८
तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन् भयशङ्किताः ।
ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ २९
स्वामिसंदेशनिश्शङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ।
चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३०
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ।
आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ३१
स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३२
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ।
विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ३३
स हत्वा राक्षसान् वीरः किंकरान् मारुतात्मजः ।
युद्धाकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं समुपस्थितः ॥ ३४
ततस्तस्माद् भयान्मुक्ताः कतिचित् तत्र राक्षसाः ।
निहतान् किंकरान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥ ३५
स राक्षसानां निहतं महाबलं
निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ।
समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे
प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः।

४१

ततः स किंकरान् हत्वा हनूमान् ध्यानमास्थितः ।
वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ।
तस्मात् प्रासादमप्येवमिमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ १
इति संचिन्त्य हनुमान् मनसा दर्शयन् बलम् ।
चैत्यप्रासादमाप्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ।
आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २
संप्रधृष्य च दुर्धर्षश्चैत्यप्रासादमुन्नतम् ।
हनूमान् प्रज्वलँल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ३
स भूत्वा तु महाकायो हनूमान् मारुतात्मजः ।
धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ४
तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ।
पेतुर्विहंगा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ५
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ६
दासो ऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
हनुमाञ् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ७
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।
शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ८
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।
समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ९
एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान् हरिपुंगवः ।
ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १०
तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः ।
गृहीत्वा विविधानस्त्रान् प्रासान् खड्गान् परश्वधान् ।
विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ ११

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ।
परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १२
ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १३
प्रासादस्य महांस्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ।
उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान् मारुतात्मजः ।
ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १४

उत्पाटयित्वा उत्पाट्य ।

स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ।
बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ १६
शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ।
आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ १७
नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ।
यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन वद्धं वैरं महात्मना ॥ १८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः।

४२

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ।
जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १
रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ।
महान् विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २
धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद् रुचिरसायकम् ।
विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३
तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः ।
प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ।
हनूमान् वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५
तं तोरणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम् ।
जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६

तोरणविटङ्कस्थं मुखद्वारशिखरस्थम् ।

अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ।
बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ ७
तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् ।
शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८
चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ।
ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ ९
तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद् बली ।
तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ १०
विपन्नं कर्म तद् दृष्ट्वा हनूमांश्चण्डविक्रमः ।
सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ ११
भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ।
चिक्षेप सुबहून् बाणाञ् जम्बुमाली महाबलः ॥ १२
सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ।
उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १३
स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः ।
तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगितः ॥ १४

गृह्य गृहीत्वा ।

अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोत्कटः ।
परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १५
तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी ।
न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्राद्दश्यन्त नेषवः ॥ १६
स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः ।
पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ १७
जम्बुमालिं च निहतं किंकरांश्च महाबलान् ।
चुक्रोध रावणः श्रुत्वा कोपसंरक्तलोचनः ॥ १८
स रोषसंवर्तिततामलोचनः
प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ।
अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्
समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४३

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ।
निर्ययुर्भवनात् तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १
महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ।
कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २

अर्चीति इकारान्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः। कृतास्त्राः अस्त्रविदां श्रेष्ठाः। कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः। सन्धिरार्षः। परस्परजयैषिणः । जयार्थं परस्परमतिशयितुं काङ्क्षिणः ।

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ।
तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३
तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ।
विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडित्वन्त[+] इवाम्बुदाः ॥ ४
जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किंकरान् हतान् ।
बभूवुः शोकसंभ्रान्ताः सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५
ते परस्परसंघर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६
सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिस्स्वनाः ।
वृष्टिमन्त इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋतर्षभाः ॥ ७
अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमाञ्शरवृष्टिभिः ।
अभवत् संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८
स शरान् वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः ।
रथवेगांश्च वीराणां विचरन् विमलेऽम्बरे ॥ ९
स तैः क्रीडन् धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ।
धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १०
स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् ।
चकार हनुमान् वेगं तेषु रक्षस्सु वीर्यवान् ॥ ११
तलेनाभिहनत् कांश्चित् पादैः कांश्चित् परंतपः ।
मुष्टिनाभ्यहनत् कांश्चिन्नखैः कांश्चिद् व्यदारयत् ॥ १२

अभिहनत् अभ्यहन् । पादैः पादाघातैः ।

[+] तडिद्वन्तः। Cr. अधः सूचिकायामविद्यमानः त्व इति पाठः BD ग्रन्थाभ्यां गृहीतः। प्राच्यग्रन्थे (४०.४) त्व इति पाठः।

प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान् कपिः ।
केचित् तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३
ततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ।
तत् सैन्यमगमत् सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४
विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ।
भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद् रथैः ॥ १५

नीडः रथान्तर्भागः ।

स तान् प्रवृद्धान् विनिहत्य राक्षसान्
महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ।
युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसै -
स्तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥१६

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

४४

हतान् मन्त्रिसुतान् बुद्ध्वा वानरेण महात्मना ।
रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १

संवृताकारः अप्रकटितमनोविकारः ।

स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ।
प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान् ॥ २
संदिदेश दशग्रीवो वीरान् नयविशारदान् ।
हनूमद्ग्रहणे व्यग्रान् वायुवेगसमान् युधि ॥ ३
यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ।
सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४
यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात् तमासाद्य वनालयम् ।
कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ॥ ५
न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ।
सर्वथा तन्महद् भूतं महाबलपरिग्रहम् ।
भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६
सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः ।
युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ७
तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः ।
तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मात् ते अवश्यमस्माकं कमप्यपकारं कर्तुमिच्छन्ति । इदं भूतं तैरेव सृष्टम् संदेहो नास्ति । तस्मात् तद् भूतं प्रसह्य गृह्णीत ।

नावमान्यो + भवद्भिश्च हरिः क्रूरपराक्रमः ।
दृष्टा हि हरयः शीघ्रा मया विपुलविक्रमाः ॥ ९
वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः।
नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ १०
नैवं ++ तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ।
न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११
महत् सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ।
प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १२

प्रयत्नं महदिति आर्षं क्लीबत्वम् इति महेश्वरतीर्थः ।

कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ।
भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३
तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ।
आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४
ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ।
समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १५
रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ।
शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १६
ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ।
रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ।
तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ १७
महामतिं महोत्साहं महाकायं महाबलम् ॥१८
तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ।
तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ १९

महासत्त्वं महामनोधैर्यसम्पन्नम् ।

तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः सिताः पीतमुखाः शराः ।
शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २०
स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ।
उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २१
ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्जकार्मुकः ।
किरञ् शरशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः ॥ २२
स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ।
वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २३
अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ।
चकार निनदं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४
स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ।
निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५
ततस्तं मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ।
विहाय न्यपतद् भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २६
तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ।
संजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिंदमौ ॥ २७
स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे ।
मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २८
तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः ।
निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ २९
स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः ।
तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३०
ततस्तांस्त्रीन् हताञ्ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ।
अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥ ३१
भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ।
एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितौ ॥ ३२
पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोथयत् ।
भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३३.
स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ।
अभवद् वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४
समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ।
जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५
ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ।
बलं तदवशेषं तु नाशयामास वानरः ॥ ३६

+ नावमन्यो ++ नैव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथै रथान् ।
स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७
हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः ।
हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८
ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे
निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान्।
तदेव वीरः परिगृह्य तोरणं
कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३९

कृतक्षणः निरीक्षमाणः । तस्थौ इत्यध्याहार्यम्।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

४५

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान्
हनूमता सानुचरान् सवाहनान् ।
समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं
कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः+ ॥ १
स तस्य दृष्ट्वार्पणसंप्रचोदितः
प्रतापवान् काञ्चनचित्रकार्मुकः ।
समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो
द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २
ततो महद् बालदिवाकरप्रभं
प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् ।
रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान् ।
महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३
ततः तपस्संग्रहसंचयार्जितं
प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् ।
पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं
मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४
सुरासुराधृष्यमसंगचारिणं
रविप्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं
यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५
विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना
सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ।
दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः
स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६
स पूरयन् रवं च महीं च साचलां
तुरंगमातङ्गमहारथस्वनैः ।
बलैः समेतैः स हि तोरणस्थितं
समर्थमासीनमुपागमत् कपिम् ॥ ७
स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो
युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमः
समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८
स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः
पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ।
विचारयन् स्वं च बलं महाबलो
हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९
स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं
स्थिरः स्थितः संयति दुर्निवारणम् ।
समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे
प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥१०
ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं
जितश्रमं शत्रुपराजयोर्जितम् ।
अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः
सबाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११
स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः
समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ।
तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः
सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः ॥ १२
ररास भूमिर्न ततप भानुमान्
ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ।
कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं
ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३

+ अक्षतम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः स वीरः सुमुखान् पतत्रिणः
सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान् ।
समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववि-
च्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥१४
स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः
क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः ।
नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्
व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५
ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः
समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ।
उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं
जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६
स मन्दराग्रस्थ इवांशुमाली
विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ।
कुमारमक्षं सबलं सवाहनं
ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७
ततः स बाणासनशक्रकार्मुकः
शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ।
शरान् मुमोचाशु हरीश्वराचले
बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८
ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं
विवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् ।
कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे
ननाद हर्षाद् घनतुल्यविक्रमः ॥ १९

घनतुल्यविक्रमः आकाशे मेघवत् संचारदक्षः।

स बालभावाद् युधि वीर्यदर्पितः
प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ।
समाससादाप्रतिमं रणे कपिं
गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २०
स तेन बाणैः प्रसभं निपातितै -
श्चकार नादं घननादनिःस्वनः ।
समुत्पपाताशु नभः स मारुति-
र्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१
समुत्पतन्तं समभिद्रवद् बली
स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
रथी रथश्रेष्ठतमः किरञ्शरैः
पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२
स ताञ्शरांस्तस्य विमोक्षयन् कपि-
श्चचार वीरः पथि वायुसेविते ।
शरान्तरे मारुतवद् विनिष्पतन्
मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३
तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं
खमास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः ।
अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा
जगाम चिन्तां च स मारुतात्मजः॥२४
ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः
कुमारवर्येण महात्मना नदन् ।
महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्
विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५
अबालवद् बालदिवाकरप्रभः
करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ।
न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः
प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६
अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः
समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ।
असंशयं कर्मगुणोदयादयं
सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७
पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः
समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः ।
पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्
सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८
न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः
पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ।
प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते
न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्
स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ।
चकार वेगं तु महाबलस्तदा
मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिः ॥३०
स तस्य तानष्ट हयान् महाजवान्
समाहितान् भारसहान् विवर्तने ।
जघान वीरः पथि वायुसेविते
तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१
ततस्तलेनाभिहतो महारथः
स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।
प्रभग्ननीडः * परिमुक्तकूबरः
पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२
स तं परित्यज्य महारथो रथं
सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतत् ।
तपोऽभियोगाद्दृषिरुग्रवीर्यवान्
विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३

उत्पतत् = उदपतत्।

ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे
पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ।
समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः
क्रमेण जग्राह च पादयोर्दृढम् ॥ ३४
स तं समाविध्य सहस्रशः कपि-
र्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ।
मुमोच वेगात् पितृतुल्यविक्रमो
महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५
स भग्नबाहूरुकटीशिरोधरः
क्षरन्नसृङ् निर्मथितास्थिलोचनः ।
संभिन्नसंधिः ** प्रविकीर्णबन्धनो
हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥ ३६
महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं
चकार रक्षोऽधिपतेर्महद् भयम् ॥ ३७
महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः
समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ।
सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयै -
र्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३८

चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचारिभिः ।

निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं
कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।
तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणं
कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३९

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

४६

ततस्तु रक्षोऽधिपतिर्महात्मा
हनूमताक्षे निहते कुमारे ।
मनः समाधाय तदेन्द्रकल्पं
समादिदेशेन्द्रजितं स रोषात् ॥ १
त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृता वरिष्ठः
सुरासुराणामपि शोकदाता ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा
पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २
तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः ।
न कश्चित् त्रिषु लोकेषु संयुगे न गतश्रमः ॥ ३
भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ।
देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४

गतश्रमः प्राप्तश्रमः । मतिसत्तमः मत्या श्रेष्ठः।

न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा
न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे ।
न सोऽस्ति कश्चित् त्रिषु संग्रहेषु वै
न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ते ॥ ५

त्रिषु संग्रहेषु त्रिषु लोकेषु ।

ममानुरूपं तपसो बलं च ते
पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ।
न त्वां समासाद्य रणावमर्दे
मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६

* स भग्नीडः ** स भिन्नसंधिः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ।
अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥ ७
सहोदररस्ते दयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः ।
न तु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ८
इदं हि दृष्ट्वा मतिमन् महद् बलं
कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ।
त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं
कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ ९
बलावमर्दस्त्वयि संनिकृष्टे
यथा गते शाम्यति शान्तशत्रौ ।
तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च
समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ १०

दृश्यतां परिशिष्टम्।

न खल्वियं मतिः श्रेष्ठा यत् त्वां संप्रेषयाम्यहम् ।
इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ ११
नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिंदम ।
अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १२
ततः पितुस्तद् वचनं निशम्य
प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ।
चकार भर्तारमदीनसत्त्वो
रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १३

दक्षसुतप्रभावः देवतुल्यप्रभावः ।

ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित् प्रतिपूजितः ।
युद्धोद्धतः कृतोत्साहः + संग्रामं प्रतिपद्यत ॥ १४

प्रतिपद्यत प्रत्यपद्यत ।

श्रीमान् पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ।
निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १५
स पक्षिराजोपमतुल्यवैगै-
र्व्यालैश्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः ।
रथं समायुक्तमसंगवेगं
समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १६
स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः ।
रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र सोऽभवत् ॥ १७
स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ।
निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ १८
सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ।
हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ १९
तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे
रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।
दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवु-
र्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २०
समागतास्तत्र तु नागयक्षा
महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।
नभः समावृत्य च पक्षिसंघा
विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २१
आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः ।
विननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २२
इन्द्रजित् तु रथं दिव्यमास्थितश्चित्रकार्मुकः ।
धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिस्स्वनम् ॥ २३
ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ
महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
कपिश्च रक्षोऽधिपतेश्च पुत्रः
सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २४
स तस्य वीरस्य महारथस्य
धनुष्मतः संयति संमतस्य ।
शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृद्ध-
श्चचार मार्गे पितुरप्रमेयः ॥ २५
ततः शरानाययतीक्ष्णशल्यान्
सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् ।
मुमोच वीरः परवीरहन्ता
सुसंततान् वज्रनिपातवेगान् ॥ २६
स तस्य तत् स्यन्दननिःस्वनं च ।
मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ।
विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य
निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ २७

+ युद्धोद्धतकृतोत्साहः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः ।
हरिस्तस्याभिलक्षस्य मोक्षयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ २८
शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ।
प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ २९

समभिवर्तत समभ्यवर्तत ।

तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ।
सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३०
हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं
न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।
परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः
समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३१
ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने
शरेषु मोघेषु च संपतत्सु ।
जगाम चिन्तां महतीं महात्मा
समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३२

समाधिसंयोगसमाहितात्मा लक्ष्यदर्शने बाण-संयोगे च स्थिरबुद्धिः ।

ततो मतिं राक्षसराजसूनु-
श्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये ।
अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य
कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३३
ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३४
अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ।
निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३५
तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ।
अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३६
ततोऽथ बुद्ध्वा स तदास्त्रबन्धं
प्रभोः प्रभावाद् विगतात्मवेगः* ।
पितामहानुग्रहमात्मनश्च
विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ३७

* अल्पवेगः

ततः स्वायंभुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् ।
हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ३८

ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितं ज्ञात्वा।

न मेऽस्त्रबन्धस्य च शक्तिरस्ति
विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ।
इत्येवमेवं विहितोऽ स्त्रबन्धो
मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ३९
स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य
पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।
विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा
पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४०

परिचिन्तयित्वा परिचिन्त्य ।

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ।
पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४१
ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम् ।
राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद् गृह्णन्तु मां परे ॥ ४२
स निश्चितार्थः परवीरहन्ता
समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।
परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य
ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४३
ततस्तं राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम् ।
बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४४
स रोचयामास परैश्च बन्धनं
प्रसह्य वीरैरभिनिग्रहं च ।
कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो
द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४५
स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तो ऽस्त्रेण वीर्यवान् ।
अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४६
अथेन्द्रजित् तं द्रुमचीरबन्धं
विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ।
विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तां
नान्येन * बद्धो ह्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥४७

* अन्येन

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहो महत् कर्म कृतं निरर्थकं
न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।
पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्
प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥ ४८
अस्त्रेण हनुमान् मुक्तो नात्मानमवबुध्यत ।
कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ४९

ब्रह्मास्त्रे विहते किमप्यन्यास्त्रं न प्रवर्तते । अवबुध्यत अवाबुध्यत।

हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः ।
समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५०
अथेन्द्रजित् तं प्रसमीक्ष्य मुक्त-
मस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ।
व्यदर्शयत् तत्र महाबलं तं
हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५१
तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् ।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५२
कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं को व्यपाश्रयः ।
इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः ॥ ५३
हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ।
राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५४
अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा
स तत्र रक्षोऽधिपपादमूले ।
ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्
गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५५
स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ।
रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५६
राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ।
तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ५७
स रोषसंवर्तिततामृदृष्टि-
र्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ।
अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान् ।
समादिशत् तं प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ५८
यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः
कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।
निवेदयामास हरीश्वरस्य
दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ५९

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः।

४७

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ।
हनूमान् रोषताम्राक्षो रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १

कर्मणा आत्मनो ब्रह्मास्त्रबन्धकर्मणा ।

भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता ।
मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २
वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ।
हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३
महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् ।
स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४

भक्तिभिः विविधैरङ्गरागैः ।

विपुलैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ।
दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलम्बदशनच्छदैः ॥ ५
शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम् ।
नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६
नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ।
पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७
बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः ।
भ्राजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८
महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगसंस्कृते ।
उत्तमास्तरणास्तीर्णे उपविष्टं वरासने ॥ ९
अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ।
वालव्यजनहस्ताभिरारात् समुपसेवितम् ॥ १०
दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः ।
कृत्स्नं * परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः ।
अन्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३
अपश्यद् राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् ।
विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४
स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ।
विस्मयं परमं गत्वा रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १५
भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान् राक्षसेश्वरम् ।
मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६
अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ।
अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७
यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः ।
स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८
तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ।
अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ १९
इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् कपिः ।
दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २०

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

४८

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ।
रोषेण महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १
स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् ।
कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ २
दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् ।
वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥ ३
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ।
समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ४
यदि तावत् त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ।
तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद् भयं वानर मोक्ष्यसे ॥ ५
यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ।
चारु रूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ६

* कृत्स्नैः

कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य वा दूतो भूत्वेत्यभिप्रायः।

विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ।
न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ ७
तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे ।
अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ८
अथवा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये ॥ ९
एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ।
अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ १०
धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ।
जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ॥ ११
दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिदं मया ।
वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् ॥ १२
ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ।
रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ १३
अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ।
पितामहादेव वरो ममाप्येषोऽभ्युपागतः ॥ १४
राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ।
विमुक्तो अहमस्त्रेण राक्षसैरत्यतिपीडितः ॥ १५
दूतोऽहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजसः ।
श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १६

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टाचत्वारिंशः सर्गः।

४९

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १
अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवालयम् ।
राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २
भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ।
पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ।
रामो नाम महातेजा धर्म्य पन्थानमाश्रितः ॥ ६
तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता ।
वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७
स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ।
ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च संगतः ॥ ८
तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।
सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९
ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ।
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्युक्षाणां गणेश्वरः ॥ १०
स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसंगरः ।
हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ ११
तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ।
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते अधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १२
वैनतेयसमाः केचित् केचित् तत्रानिलोपमाः ।
असंगगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १३
अहं तु हनुमान् नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ।
समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ॥ १४
तद् भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ।
परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५

तपःकृतपरिग्रहः कृततपःसंपादनः ।

न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ।
शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १७
न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ।
राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ १८
तत् त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुबन्धि च ।
मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् ॥ १९

यंदि रावणः सीतां मे समर्पयिष्यति तर्हि तं क्षमिष्ये इति संदेशेन हनुमान् रामेण न प्रेषितः। केनाधिकारेण हनुमानिदं वदेत्? असमीचीनं तस्येदं प्रतिपादनम्। दृश्यता २.३८. युद्ध ११.५९.

दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ।
उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २०
लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ।
गृह्य यां नाभिजानासि पश्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २१
नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि ।
विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २२
तपःसंतापलब्धस्ते योऽयं धर्मपरिग्रहः ।
न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २३

तपसा संचितं धर्मं तत्फलं दीर्घमायुश्च नाशयितुं न युक्तम् । क्लिष्टः श्लोकः ।

अवध्यतां तपोभिर्या भवान् समनुपश्यति ।
आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २४
सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च मानुषः ।
न राक्षसो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः ॥ २५
मानुषो राघवो राजन् सुग्रीवश्च हरीश्वरः ।
तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं राजन् करिष्यसि ॥ २६
न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ।
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २७
प्राप्तं धर्मफलं तावद् भवता नात्र संशयः ।
फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २८

दृश्यतां परिशिष्टम्।

जनस्थानबधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा ।
रामसुग्रीवसख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ २९
कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ।
लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः * ॥ ३०

* विनिश्चयः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्यैष तु न निश्चयः परन्तु इदं कार्यं रामेण नादिष्टम् ।

रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ ।
उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३१
अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरंदरः ।
न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३२
यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ।
कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्कविनाशिनीम् ॥ ३३
तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३४
सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् ।
दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३५
स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः
कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ।
दशाननः कोपविवृत्तलोचनः
समादिशत् तस्य वधं महाकपेः ॥३६

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः।

५०

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ।
आज्ञापयद् वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ।
निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २
तं रक्षोऽधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ।
विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३
निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं * शत्रुजिदग्रजम् ।
उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४
राजन् धर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् ।
तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ५
असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः
कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ।
न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो
दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ ६
वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो
मौण्ड्यं तथा लक्षणसंनिपातः ।
एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्
वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽपि ॥ ७
कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः
परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ।
भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्
कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ ८

धर्मार्थशिक्षितबुद्धिः सदसद्विवेकवान् भवादृशः कथं कोपवशो भवेत् ? बुद्धिमन्तः कोपं नियच्छन्ति ।

न धर्मवादे न च लोकवृत्ते
न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि ।
विद्येत कश्चित् तव वीर तुल्य-
स्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ ९
न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित् पश्याम्यहं गुणम् ।
तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः ॥ १०
साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेष समर्पितः ।
ब्रुवन् परार्थं परवान् न दूतो वधमर्हति ॥ ११
अपि चास्मिन् हते राजन्नान्यं पश्यामि खेचरम् ।
इह यः पुनरागच्छेत् परं पारं महोदधेः ॥ १२
तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरंजय ।
भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ १३
अस्मिन् विनष्टे न हि दूतमन्यं
पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।
युद्धाय युद्धप्रिय दुर्विनीता-
वुद्योजयेद् दीर्घपथावरुद्धौ ॥ १४
पराक्रमोत्साहमनस्विनां च
सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।
त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां
युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ १५

*पूज्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च
कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ।
मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः
कोट्यग्रतस्ते+ सुभृताश्च योधाः ॥ १६
तदेकदेशेन बलस्य तावत्
केचित् तवादेशकृतोऽभियान्तु ++ ।
तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ
परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ १७

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः।

५१

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः ।
देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १
सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ।
अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २

दूतस्याङ्गदस्य वधो रावणेनादिष्टः यु.३१.७२

कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ।
तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३
ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् ।
समित्रा ज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४
आज्ञापयद् राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ।
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ।
वेष्टन्ते तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ॥ ६
संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः ।
शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥ ७
तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्रावपातयन् ॥ ८

अवपातयन् अवापातयन् ।

लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् ।
रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ९
स भूयः संगतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः ।
निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १०

+ कोट्यग्रशस्ते ++ कृतोपयान्तु

कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ।
छित्त्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामहमिमान् पुनः ॥११

निबद्धमपि मां राक्षसाः किमपि कर्तुं न शक्ताः यतः कस्मिन्नपि क्षणे बन्धान् छित्त्वा उत्पत्य इमान् हन्याम् ।

सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ।
किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ।
लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ॥ १२
रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ।
अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १३
कामं बन्धैश्च मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ।
पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः ॥ १४
ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ।
परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १५
शङ्खभेरीनिनादैस्तैर्घोषयन्तः स्वकर्मभिः ।
राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १६

स्वकर्मभिः तस्य वनभङ्गादिभिरपराधैः ।

हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ।
अथापश्यद् विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १७
संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ।
रथ्याश्च गृहसंबाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ १८
चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ।
घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥ १९
दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमतः ।
राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २०

शंसुः अशंसन् ।

यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ।
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २१
श्रुत्वा तद् वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ।
वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २२

उपागमत् उपास्त । अग्निं प्रज्वाल्य उपासनामकरोत् । D.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ।
उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ २३

मङ्गलाभिमुखी क्षेमाकाङ्क्षिणी ।

यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ।
यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २४
यदि किंचि + दनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः ।
यदि वा भाग्यशेषो ++ मे शीतो भव हनूमतः ॥ २५
यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ।
स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ २६
यदि मां तारयत्यार्यः सुग्रीवः सत्यसंगरः ।
अस्माद् दुःखान्महाबाहुः शीतो भव हनूमतः ॥ २७

अयं श्लोकः असमञ्जसोऽस्ति । उपरि त्रिषु श्लोकेषु सीता स्वस्य पातिव्रत्येन रामस्यानुरागेण च शपथं कृत्वा अग्निदेवं प्रार्थयते । लक्ष्मणमप्युद्दिश्य न ब्रूते । अज्ञातप्रायं सुग्रीवमुद्दिश्य कथं ब्रूयात् ? कथं सा जानाति सुग्रीवस्तारयेन्न वा? D ग्रन्थः । केषुचिद् ग्रन्थेषु अयं श्लोको नास्ति इति cr. अस्य श्लोकस्य स्थाने अधःसूचितकातः अयं श्लोको ग्राह्यः। यद्यहं कर्मणा वाचा मनसा चापि राघवम् । हुताशनानुवर्तेयं शिवो भव हनूमतः ॥ २४,२५,२६ श्लोकेषु शीतो भव इत्यस्य शिवो भव इति पाठान्तरम्।

ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः ।
जज्वाल मृगशाबाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ २८

ततः सीतया उपासनार्थं प्रज्वालितः अग्निः कपेः शिवं सीतायाः शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वाल ।

दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ।
प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ २९
दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ।
शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३०
अथवा तदिदं व्यक्तं यद् दृष्टं प्लवता मया ।
रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३१

यदि तावत् समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ।
रामार्थं संभ्रमस्तादृक् किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३२
सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च ।
पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३३
भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ।
उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ॥ ३४
पुरद्वारं ततः श्रीमाञ् शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ।
विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानिलात्मजः ॥ ३५
स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ।
ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥ ३६

आत्मवान बुध्दिमान्। अवशातयत् अवाशातयत्।

विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः ।
वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ३७
स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ।
रक्षिणस्तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥ ३८

गृह्य गृहीत्वा ।

स तान् निहत्वा रणचण्डविक्रमः
समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली
प्रकाशतादित्य इवांशुमाली ॥ ३९

निहत्वा निहत्य । प्रकाशत प्राकाशत ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः।

५२

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ।
वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १
किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह साम्प्रतम् ।
यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २
वनं तावत् प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ।
बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३

+ कश्चि ++ शेषं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत् सुखपरिश्रमम् ।
अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन् मम स्यात् सफलः श्रमः॥ ४

मया दुर्गे विनाशिते पश्चाद् रामस्य परिश्रमः अक्लेशकरः स्यात् । यद्यहं भूयोऽपि किंचित् परिश्रमं कृत्वा दुर्गध्वंसं करिष्यामि तर्हि मम श्रमः सफलो भवेत् ।

यो ह्ययं मम लाङ्गूले दीप्यते हव्यवाहनः ।
अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५
ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः ।
भवनाग्रेषु लङ्कायां विचचार महाकपिः ॥ ६
मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ७
श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ।
कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ ८
प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयत् ॥ ९

चारयत् अचारयत् ।

तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ।
भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥ १०

अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त ।

तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ।
भवनानीव सिद्धानामम्बरात् पुण्यसंक्षये ॥ ११
वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान्
विचित्रान् भवनाद् धातून् स्यन्दमानान् ददर्श सः॥१२
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां च यथा तथा ।
हनूमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किंचिन्न तृप्यति ॥ १३
हुताशनज्वालसमावृता सा
हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ।
हनूमतः क्रोधबलाभिभूता
बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ १४
ससंभ्रमं त्रस्तविषण्णराक्षसां
समुज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् ।
ददर्श लङ्कां हनुमान् महामनाः
स्वयंभुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ १५
स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा
वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् ।
विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं
जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ १६
लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गूलाग्निं महाकपिः ।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १७

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः।

५३

संदीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ।
अवेक्ष्य हनुमाँल्लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ १
तस्याभूत् सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ।
लङ्कां प्रदहता कर्म किं स्वित् कृतमिदं मया ॥ २
धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ३
यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी ।
दग्धा तेन मया भर्तुर्हितं कार्यमजानता ॥ ४
यदर्थमयमारम्भस्तत् कार्यमवसादितम् ।
मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ ५
ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ।
तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ६

मया महत् कर्म कृतम् । अथ कार्ये किंचिदेवावशिष्यते । परन्तु क्रोधाविष्टेन मया सर्वं विनाशितम्।

विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ।
लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ७
यदि तद् विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् ।
इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यतिरोचते ॥ ८
किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद् वडवामुखे ।
शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ ९

दम्मि ददामि ।

कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ।
तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मया खलु तदेवेदं रोषदोषात् प्रदर्शितम् ।
प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ ११
धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् ।
ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १२

ईश्वरेणापि समर्थेनापि । रागात् रजोगुणप्रभावात्।

विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ।
तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १३
एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥ १४
इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् ।
भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ १५
तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।
रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ १६
इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ।
पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात् पुनरचिन्तयत् ॥ १७
अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा ।
न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ १८
न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्यामिततेजसः ।
स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ १९
नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च ।
यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २०
त्रयाणां भरतादीनां भ्रातृणां देवता च या ।
रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २१
यद् वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ।
न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्या प्रधक्ष्यति ॥ २२

प्रधक्ष्यति । संदेहभूते लृट् ।

तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ।
अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २३
स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ।
शुश्राव हनुमान् वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ॥ २४
अहो खलु कृतं कर्म दुर्विषह्यं हनूमता ।
अग्निं विसृजताभीक्ष्णं भीमं राक्षससद्मनि ॥ २५
दग्धेयं नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणा ।
जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ २६
स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ।
ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत् प्रीतमानसः ॥ २७
ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थ -
स्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ।
प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा
प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ २८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः।

५४

ततस्तु शिंशपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ।
अभिवाद्याब्रवीद् दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ।
भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनूमन्तमभाषत ॥ २
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।
पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः* ॥ ३
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।
मां नयेद् यदि काकुत्स्थस्तस्य तत् सदृशं भवेत् ॥ ४
तद् यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।
भवत्याहवशूरस्य तत् त्वमेवोपपादय ॥ ५
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।
निशम्य हनुमांस्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ६

३-६ श्लोकाः ३७.२७-३१ श्लोका एव पुनरुक्ताः।

क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ।
यस्ते युधि विजित्यारीञ् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ ७
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८
ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः ।
आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ ९

---

* बलोदयः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ।
सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १०

तुङ्गपद्मकजुष्टाभिः तुङ्गपद्मकनामभिर्वृक्षैर्व्याप्ताभिर्वनपङ्क्तिभिः ।

लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् ।
नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ॥ ११
बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ।
महर्षियक्षगन्धर्वकिंनरोरगसेवितम् ॥ १२
लतापादपसंबाधं सिंहाकुलितकन्दरम् ।
व्याघ्रसंघसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ १३
तमारुरोहातिबलः पर्वतं प्लवगोत्तमः ।
रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ १४
तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ।
सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ १५
स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः ।
दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयँल्लवणाम्भसः ॥ १६
अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ।
ददर्श सागरं भीमं मीनोरगनिषेवितम् ॥ १७
स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ।
प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ १८
स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ।
ररास सह तैर्भूतैः प्राविशद् वसुधातलम् ।
कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ १९
तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ।
निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ २०
कन्दरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ।
सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् स शुश्रुवे ॥ २१
स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः ।
विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ २२
अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ।
निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ २३
किंनरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा ।
पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ २४
स च भूमिधरः श्रीमान् बलिना तेन पीडितः ।
सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ २५
दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ।
धरण्याः+ समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ २६

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः।

५५

सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।
तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम् ॥ १
पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ।
ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोडितम् ॥ २
वातसंघातजातोर्मि चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ।
भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ।
अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ३
ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवालिखन् ।
हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ४
मारुतस्यात्मजः++ श्रीमान् कपिर्व्योमचरो महान् ।
हनूमान् मेघजालानि विकर्षन्निन गच्छति ॥ ५
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च ।
हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ६
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनः पुनः ।
प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ७
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ ८
पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ।
ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागतः ॥ ९
स किंचिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ।
महेन्द्रं मेघसंकाशं ननाद हरिपुंगवः ॥ १०
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ।
बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ११
जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ।
उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२

+ धरणयां ++ आलयं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान् नात्र संशयः ।
न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ १३
तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः ।
निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुस्ततस्ततः ॥ १४
ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च ।
प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ १५
ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखाः सुपुष्पिताः ।
वासांसीव प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः ॥ १६
तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् ।
दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ १७
ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरेर्गिरिनिभः कपिः ।
निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ १८
ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुंगवाः ।
हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १९
परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमरोगमुपागतम् ॥ २०
उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ।
प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ २१

प्रत्यर्चयन् प्रत्यार्चयन् ।

विनेदुर्मुदिताः केचिच्चक्रुः किलकिलां तथा ।
हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः ॥ २२
हनूमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ।
कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ २३
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ।
दृष्टा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ २४

दृष्टा सीतेति इति केचन पठन्ति ।

निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ।
रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ २५
हनूमानब्रवीद्धृष्टस्तदा तान् वानरर्षभान् ।
अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ २६
रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ।
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ।
उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ॥ २७
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ।
निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ २८

वानरा भवन् वानराः अभवन् भवन् अभवन् ।
अथवा वानराभवन् आर्षः संधिः।

क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ।
चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥ २९
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ।
अश्चितायतदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ॥ ३०
अपरे तु हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् ।
आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ३१
उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तु तदाब्रवीत् ।
सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम ॥ ३२
सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित् समो वानर विद्यते ।
यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ३३
दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ।
दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम्॥३४
ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ।
परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ३५
श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ।
दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ॥ ३६
तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान् वानरैर्बहुभिर्वृतः ।
उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ३७
हनूमता कीर्तिमता यशस्विना
तथाङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना ।
मुदा तदाध्यासितमुन्नतं मह-
न्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ३८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

५६

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः ।
हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं ततः प्रीतिसंहृष्टः + प्रीतिमन्तं महाकपिम् ।
जाम्बवान् कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २
कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ।
तस्यां वा स कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३
तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ।
श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४
यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ।
रक्षितव्यं च यत् तत्र तद् भवान् व्याकरोतु नः ॥ ५
स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः ।
नमस्यञ् शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६
प्रत्यक्षमेव भवतः महेन्द्राग्रात् खमाप्लुतः ।
उदधेर्दक्षिणं पार्श्वं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७
गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ।
काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८
स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९

मेने । समक्षे च लिट् प्रयुज्यते । दृश्यतां मम निबन्धः शब्दप्रयोगचर्चा तमसो मा ज्योतिर्गमय अन्याश्च रचनाः।

उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् ।
कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ॥ १०
प्रहतं च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः
शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११
व्यवसायं च मे बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ।
पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ॥ १२
पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ।
मैनाक इति ++ विख्यातं निवसन्तं महोदधौ॥ १३
पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ।
छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४
श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः ।
चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५
अहं तु मोक्षितस्तस्मात् तव पित्रा महात्मना ।
मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे ॥ १६

+ प्रतिसंहृष्टः ++ मैनाकमिति

रामस्य च मया साह्यं वर्तितव्यमरिंदम ।
रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य+ मैनाकस्य महात्मनः ।
कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यतं ++ च मनो मम ॥ १८

उद्यतं प्रयाणोन्मुखम्।

तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ।
उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः ॥ १९
ततोऽहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ।
ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् । २०
समुद्रमध्ये सा देवी वचनं मामभाषत ।
मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ।
ततस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥ २१
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयम् ॥ २२

उदीरयम् उदैरयम् ।

रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ २३
तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ।
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २४
कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि ॥ २५
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ।
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २६
एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ।
अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २७
एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ।
ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥ २८
मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तन्मुखं तया ।
तद् दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं वपुः ॥ २९
तस्मिन् मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठसंमितः ।
अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ॥ ३०
अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ।
अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ ३१

+ मया तस्य ++ उद्धतं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ।
सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ॥ ३२
ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ।
ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा ॥ ३३

साध्वीति । दीर्घ आर्ष इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ।

ज्ञाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन ।
सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ।
न किंचित् तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गतिः ॥ ३४
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गमने मम ।
ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३५
अधोभागेन मे दृष्टिः शोचता पातिता मया ।
ततोऽद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥ ३६
प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया ।
अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३७
क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः ।
भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३८
बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः ।
आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ३९
तस्याश्चास्यं महद् भीमं वर्धते मम भक्षणे ।
न च मां सा तु बुबुधे मम वा विकृतं कृतम् ॥ ४०

विकृतं तां हन्तुं ममोपायम् ।

ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ।
तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्तलम् ॥ ४१
सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ।
मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४२
शृणोमि खगतानां च सिद्धानां चारणैः सह ।
राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४३
तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ।
गत्वा चाहं महाध्वानं * पश्यामि नगमण्डितम् ।
दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी ॥ ४४
अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरीम् ।
प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ ४५

* गत्वा च महदध्वानं

तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन् जनकात्मजाम् ।
रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ४६
ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ।
शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ४७
शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् ।
काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ४८

शोचता मया सुदीर्घेण काञ्चनप्राकारेण समावृतमुत्तमं गृहोपवनं दृष्टम् ।

स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ४९
अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपो महान् ।
तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५०

दृश्यतां परिशिष्टम्।

अदूराच्छिंशपावृक्षात् पश्यामि वरवर्णिनीम् ।
श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५१
राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ।
मांसशोणितभक्ष्याभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीं यथा ॥ ५२
तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीमनिन्दिताम् ।
तत्रैव शिंशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ५३
ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ।
शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥ ५४
ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यसंहरम् ।
अहं च शिंशपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ५५

प्रत्यसंहरम् प्रतिसमहरम्।

ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ।
तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताभवत् स्थिता ॥ ५६
तच्च दृष्ट्वा वरारोहा सीता रक्षो महाबलम् ।
संक्षिप्य वाससस्तस्थौ सा बाहुभ्यां परिरभ्य च॥* ५७
तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ।
अवाक्शिराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ॥ ५८
यदि चेत् त्वं तु मां दर्पान्नाभिनन्दसि गर्विते ।
द्विमासानन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ५९

* दृश्यतां परिशिष्टम् । प्राच्य ५६.७६.७७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६०
राक्षसाधम रामस्य भार्यामिततेजसः ।
इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषां दशरथस्च च ।
अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ६१
किंस्विद् वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ ।
अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ६२
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ।
यज्ञीयः सत्यवाक् चैव रणश्लाघी च राघवः ॥ ६३
जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ।
जज्वाल सहसा कोपाच्चितारथ इव पावकः ॥ ६४
विवृत्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ॥ ६५
स्त्रीणां मध्यात् समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ।
वरा मन्दोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥ ६६

मन्दोदरीशब्दस्य कृशोदरीत्यर्थः । २०-३७ श्लोके धान्यामालिनी इत्युक्तम् । अनुमीयते हनुमान् तस्या नाम न जानाति*। समुत्पत्य मन्दोदरी आगता।

उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः ।
सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ।
मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ॥ ६७
देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ।
सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ६८
ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ।
प्रसाद्य + सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ६९
याते तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ।
सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७०
तृणवद् भाषितं तासां गणयामास जानकी ।
तर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ७१
वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ।
रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ७२

+ उत्थाप्य

ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ।
परिक्षिप्य समन्तात् तां निद्रावशमुपागताः ॥ ७३
तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ।
विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ७४
तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीतामा दारुणां दशाम् ।
चिन्तयामास विश्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ७५
संभाषणार्थे च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ।
इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ७६
श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् ।
प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ ७७
कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुंगव ।
का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ७८
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ।
देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ।
सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ७९
तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनूमन्तमिहागतम् ।
भर्त्राहं प्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८०
इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात् तुभ्यं यशस्विनि ॥ ८१
तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ।
रामस्य पादमूलं त्वां प्रापयामि यदीच्छसि ॥+ ८२
एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ।
आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति ॥ ८३
प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ।
राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ ८४
एवमुक्ता वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् ।
प्रायच्छत् परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ ८५
ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ।
प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥ ८६

परिक्रामम् पर्यक्रामम् ।

उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ।
हनूमन् मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ ८७

+ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा श्रुत्वैव नचिरात् तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ ८८
यद्यन्यथा भवेदेतद् द्वौ मासौ जीवितं मम ।
न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ ८९
तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ।
उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ ९०
ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ।
युद्धकाङ्क्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ ९१
तद् भग्नं वनषण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् ।
प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ ९२
मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः ।
ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ९३
राजन् वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ।
वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ ९४
दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः ।
वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ विलयं व्रजेत् ॥ ९५
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जयाः ।
राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोऽनुगाः ॥ ९६
तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ।
मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ९७
तेषां तु हतशेषा ये ते गता लघुविक्रमाः ।
निहतं च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ९८
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् ॥ ९९
तत्रस्थान् राक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ।
ललामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रुषा ॥ १००

प्रासादो विध्वंसितः।

ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ १०१
तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ।
परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ १०२
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान् महाबलान् ।
पदातिबलसंपन्नान् प्रेषयामास रावणः ।
परिघेणैव तान् सर्वान् नयामि यमसादनम् ॥ १०३
मन्त्रिपुत्रान् हताञ् श्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ।
पञ्च सेनाग्रगाञ् शूरान् प्रेषयामास रावणः ।
तानहं सहसैन्यान् वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ १०४
ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ।
बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास संयुगे ॥ १०५
तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ।
सहसा खं समुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् ।
चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ १०६
तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ।
तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ।
व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ १०७
तस्याप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुंगवम् ।
नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १०८
महता हि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ।
प्रेषितो रावणेनैष सह वीरैर्मदोत्कटैः ॥ १०९
ब्राह्मेणास्त्रेण स तु मां प्रबध्नाच्चातिवेगतः ।
रज्जूभिरभिबध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ ११०
रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन् ।
दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ १११
पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तद्वधम् ।
तत् सर्वं च मया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ ११२
अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ।
मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ ११३

अस्याहम् अस्याः अहम् आर्षः संधिः । अस्यास्तु इति पाठान्तरम् ।

रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्समीपमिहागतः ॥ ११४
शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते ।
राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ।
धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमिवाशनम् ॥ ११५
वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे ।
राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ ११६
तेन मे कथितं राजन् भार्या मे रक्षसा हृता ।
तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ ११७
वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण सह प्रभुः ।
चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ ११८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेन वालिनमुत्साद्य शरेणैकेन संयुगे ।
वानराणां महाराजः कृतः संप्लवतां प्रभुः ॥ ११९
तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ।
तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १२०

तुभ्यं तव ।

क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ।
यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १२१
वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा ।
देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १२२
इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ।
मामैक्षत ततो रुष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १२३
तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ १२४
ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ।
तेन राक्षसराजोऽसौ याचितो मम कारणात् ॥ १२५
दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ।
दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना ॥ १२६
सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम ।
विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्तीह शास्त्रतः ॥ १२७
विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ।
राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १२८
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ।
वेष्टितं शणवल्कैश्च पटैः कार्पासकैस्तथा ॥ १२९
राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ।
तदादीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १३०

हनन्तः घ्नन्तः ।

बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ।
न मे पीडाभवत्[+] काचिद् दिदृक्षोर्नगरीं दिवा ॥ १३१
ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ।
अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १३२
ततोऽहं सुमहद् रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ।
विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ १३३

विमोचयित्वा विमोच्य ।

[+] पीडा भवेत्

आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ।
ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवानहम् ॥ १३४

गृह्य गृहीत्वा ।

पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ।
दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १३५
दग्ध्वा लङ्कां पुनश्चैव शङ्का मामभ्यवर्तत ।
दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ॥ १३६
अथाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ।
जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणाम् ॥ १३७
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ।
पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १३८

बुद्धिरुत्पन्ना । सीतां पुनर्दृष्ट्वा ता कुशलां वेत्तुमित्यूह्यम् ।

राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा ।
सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १३९
एतत् सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ।
अत्र यन्न कृतं शेषं तत् सर्वं क्रियतामिति ॥ १४०

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः।

५७

एतदाख्याय तत् सर्वं हनूमान् मारुतात्मजः ।
भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १
सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ।
शीलमासाद्य सीताया मम च प्लवनं महत् ॥ २

शीलमासाद्य पातिव्रत्यकारणेन प्रभावेन च ।

आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ।
तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥ ३

या नारी सीतया सदृशशीला भवति सा तपसा लोकान् धारयेत् क्रुद्धा वा निर्दहेत् ॥

सर्वथातिप्रवृद्धोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः ।
यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतिप्रवृद्धः भाग्यशाली ।

न तदग्निशिखा कुर्यात् संस्पृष्टा पाणिना सती ।
जनकस्यात्मजा कुर्याद् यत् क्रोधकलुषीकृता ॥ ५
अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ।
अधस्ताच्छिंशपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ ६
राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकर्शिता ।
मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा ॥ ७
अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ।
पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ ८

अवष्टब्धा निरुद्धा ।

अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा ।
अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरंदरे ॥ ९
तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ।
शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ १०
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ११
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ।
अधश्शय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ १२
रावणाद् विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ।
कथंचिन्मृगशाबाक्षी विश्वासमुपपादिता ॥ १३
ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता ।
रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १४
नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा ॥ १५
यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा दशाननः ।
निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ १६

यत् सीता स्वयं रावणं न हन्ति तत् तस्य पूर्वतपःपुण्येन । तस्य वधे रामो निमित्तमात्रं भविष्यति।

एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ।
यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत् सर्वमुपपाद्यताम् ॥ १७

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः।

५८

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ।
जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वान् हनूमन्तं च वानरम्* ॥ १
अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ।
न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ २
अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ।
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ३
किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ।
कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ४

कृतात्मभिः नियतमनस्कैः ।

अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ।
सपुत्रं विधमिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ५
ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ।
यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे ।
तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् ॥ ६
भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ ७

इन्द्रजितो महास्त्राणि विध्मास्यामि । भवन्तो मामनुजानन्तु । मम विक्रमो रावणं रुणद्धि ।

मयातुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ।
देवानपि रणे हन्यात् किं पुनस्तान् निशाचरान् ॥ ८
सागरोऽप्यतियाद् वेलां मन्दरः प्रचलेदपि ।
न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ ९
सर्वराक्षससंघानां राक्षसा ये च पूर्वकाः ।
अलमेको विनाशाय वीरो वायुसुतः कपिः ॥ १०
पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ।
मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ ११
सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु ।
मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १२
अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ प्लवगसत्तमौ ।
पितामहवरोत्सेकात् परमं दर्पमास्थितौ ॥ १३

* अनुज्ञाप्य महाकपीन्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ।
सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान् पुरा ॥ १४
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ।
सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवंगमौ ॥ १५
एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ।
लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ १६
अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिः प्लवंगमाः ।
समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ १७
दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् ।
अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ १८
न हि वः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित् पराक्रमे ।
तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ १९
तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता ।
किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ २०
तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान् हरिसत्तमः ।
उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ २१
न तावदेषा मतिरक्षमा नो
यथा भवान् पश्यति राजपुत्र ।
यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा
तथा भवान् पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥२२

अस्माकमेषा मतिरयुक्ता नास्ति । वयमेतत् कर्तुं समर्थाः । तथापि यथा राम एतत् कार्यं कर्तुमिच्छति तथास्माभिः कर्तव्यम् । दृश्यतां परिशिष्टम् ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः।

५९

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ।
अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १
प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ।
महेन्द्राग्रं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २
मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ।
छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३
सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् ।
हनूमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४
राघवे चार्थनिर्वृत्तिं भर्तुश्च परमं यशः ।
समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५

उन्नताः उत्साहवन्तः ।

प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६
प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ।
नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७
यत् तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ।
अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८
यद् रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः ।
मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९
ते तद् वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ।
वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥ १०
ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ।
कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११
ततः कुमारस्तान् वृद्धाञ् जाम्बवत्प्रमुखान् कपीन् ।
अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२

अनुमान्य अङ्गीकार्य । निसर्गं स्वेच्छाम् । मधुभक्षणे मधुपाने ।

ततश्चानुमताः सर्वे संप्रहृष्टा वनौकसः ।
मुदिताश्च ततस्ते च प्रनृत्यन्ति ततस्ततः ॥ १३
गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचि -
न्नृत्यन्ति केचित् प्रहसन्ति केचित् ।
पतन्ति केचिद् विचरन्ति केचित्
प्लवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित् ॥ १४
परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते
परस्परं केचिदतिब्रुवन्ते ।
द्रुमाद् द्रुमं केचिदभिप्लवन्ते
क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ॥ १५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महीतलात् केचिदुदीर्णवेगा
महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ते ।
गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति
हसन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति ॥ १६
रुदन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति
नुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति ।
समाकुलं तत् कपिसैन्यमासी -
न्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ।
न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो
न चात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः + ॥ १७
ततो वनं तत् परिभक्ष्यमाणं
द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ।
समीक्ष्य कोपाद् दधिवक्त्रनामा
निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥१८
स तैः प्रमत्तैः ++ परिभर्त्स्यमानो
वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ।
चकार भूयो मतिमुग्रतेजा
वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ १९
उवाच कांश्चित् परुषाणि धृष्ट-
मसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ।
समेत्य कैश्चित् कलहं चकार
तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २०

असक्तं निर्निरोधं भूयोभूयः ।

स तैर्मदाच्चाप्रतिवार्यवेगै -
र्बलाच्च तेनाप्रतिवार्यमाणैः ।
प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य
प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २१
नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्त -
स्तलैश्च पादैश्च समाप्लुवन्तः ।
मदात् कपिं तं कपयः समग्रा
महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २२

समाप्लुवन्तः निघ्नन्तः इत्यभिप्रायः । निर्विषयं फलशून्यम् ।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ।

६०

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान् वानरर्षभः ।
अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥ १
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ।
प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २
अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ।
अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३
अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ।
साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ।
जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुतम् ॥ ५
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः ।
अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ६

अतिसर्गात् अनुमत्या ।

उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान् समागताः ।
ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान् मधुवने तदा ॥ ७
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ।
घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे ॥ ८
केचित् पीत्वापविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ।
मधूच्चिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योऽन्यमुत्कटाः ॥ ९
अपरे वृक्षमूलेषु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः ।
अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ १०
उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् ।
क्षिपन्त्यपि तथान्योऽन्यं स्खलन्त्यपि तथापरे ॥ ११
केचित् क्ष्वेडान् प्रकुर्वन्ति केचित् कूजन्ति हृष्टवत् ।
हरयो मधुना मत्ताः केचित् सुप्ता महीतले ॥ १२
येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ।
तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १३

+ तृप्तः ++ प्रवृद्धैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जानुभिश्च प्रकृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः ।
अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १४

देवमार्गं दर्शिताः गुह्यप्रदेशं दर्शिताः अथवा विवस्त्राः कृताः । तिरस्कारेण अवहेलनेन च।

हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ।
वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १५
ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः ।
हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान् हरीन् ॥ १६
एतागच्छत गच्छामो वानरानतिदर्पितान् ।
बलेनावारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १७
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ।
पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः ॥ १८
मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य सुमहातरुम् ।
समभ्यधावद् वेगेन ते च सर्वे प्लवंगमाः ॥ १९
ते शिलाः पादपांश्चापि पाषाणांश्चापि वानराः ।
गृहीत्वाभ्यागमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २०
ते स्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् ।
त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २१
वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान् बलदर्पितान् ।
अभ्यक्रामन्त ते वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २२
अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुंगवाः ।
अभ्यधावन्त वेगेन हनूमत्प्रमुखास्तदा ॥ २३
तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ।
आर्यकं प्राहरत् तत्र बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २४

आर्यकं पितामहम् ।

मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोऽयं ममेति सः ।
अथैनं निष्पिपेषाशु वेगवद् वसुधातले ॥ २५
स भग्नबाहुर्विमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ।
मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २६
स कथंचिद् विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ।
उवाचैकान्तमागम्य भृत्यांस्तान् समुपागतान् ॥ २७
एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ।
सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ २८
सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे ।
अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ २९

श्रावयिष्याम लृट् + लोट्

इष्टं मधुवनं ह्येतत् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३०

यस्मिन् वने तालादिभ्मो वृक्षेभ्यो मधु गृह्यते तत् मधुवनम् ।

स वानरानिमान् सर्वान् मधुलुब्धान् गतायुषः ।
घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३१
वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविनः ।
अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३२
एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः ।
जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३३
निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ।
सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४
रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ।
समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निष्पपात ह ॥ ३५

समप्रतिष्ठां जगतीं वसुधायाः समतलम् ।

स निपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः ।
हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३६
स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ३७

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः।

६१

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ।
दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १

मातुलः कथमेवं नमस्कुर्यात् ?

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात् त्वं पादयोः पतितो मम ।
अभयं ते भवेद् वीर सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २
स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।
उत्थाय च महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैवर्क्षरजसा राजन् न त्वया नापि वालिना ।
वनं निसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तत् तु वानरैः ॥ ४
अङ्गदः सहितः + सर्वैर्हनुमत्प्रमुखैः कपिः ।
दृष्ट्वा मधून्यपास्यैव सर्वानस्मानभक्षयत् ॥ ५ ++
एभिः प्रधर्षिताश्चैव वारिता वनरक्षिभिः ।
मधून्यचिन्तयित्वेमान् भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ६
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ।
निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ७
इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः ।
वारयन्तो वनात् तस्मात् क्रुद्धैर्वानरपुंगवैः ॥ ८
ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ ।
संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः संप्रचालिताः ॥ ९
पाणिभिर्निहताः केचित् केचिज्जानुभिराहताः ।
प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्ग च दर्शिताः ॥ १०
एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि ।
कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ ११
एवं विज्ञाप्यमानं तु सुग्रीवं वानरर्षभम् ।
अपृच्छत् तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १२
किमयं वानरो राजन् वनपः प्रत्युपस्थितः ।
कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।
लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १४
आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ।
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १५
नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ।
वनं यथाभिपन्नं तैः साधितं कर्म वानरैः ॥ १६

दधिमुखः सुग्रीवं वानरभाषया मधुवनध्वंसवार्तामकथयत्। तत् लक्ष्मणो न बुबुधे। किं स वदति इति लक्ष्मणेन सुग्रीवः पृष्टः। सुग्रीवः लक्ष्मणं संस्कृतभाषया अवदत्। इत्यूह्यम्। अभिपन्नम् उपभुक्तम्।

दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ।
न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ॥ १७
कार्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुंगवे ।
व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ १८
जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः ।
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ १९
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ।
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुंगवैः ॥ २०
आगतैश्च प्रविष्टं तद् यथा मधुवनं हि तैः ।
धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः ।
वारिताः सहिताः पालास्तथा जानुभिराहताः ॥ २१
एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह ।
नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २२
दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः ।
अभिगम्य यथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २३
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ।
वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २४
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ।
श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥ २५
प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः ।
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ।
वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ २६
प्रीतोऽस्मि सौम्य यद् भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ।
मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ २७
इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्
शाखामृगांस्तान् मृगराजदर्पान् ।
द्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां
श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ २८

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः।

६२

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ।
राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १
स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ।
वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २

+ सहितैः ++ श्लोको ग्राह्यः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितो गतः ।
निपत्य गगनाद् भूमौ तद् वनं प्रविवेश ह ॥ ३
स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ।
विमदानुद्धतान् सर्वान् मेहमानान् मधूदकम् ॥ ४

अनेन श्लोकेन व्यक्तं ज्ञायते तैः मद्यं पीतं न नु माक्षिकम् ।

स तानुपागमद् वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः ।
अज्ञानाद् रक्षिभिः क्रोधाद् भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६
युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ।
मौर्ख्यात् पूर्वं कृतो दोषस्तद् भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ।
इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ८
स त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपैः ।
प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ ९
प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ १०
श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद् वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः ।
अब्रवीत् तान् हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ११
शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ।
तत् क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परंतपाः ॥ १२
पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः ।
किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १३
सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः ।
तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १४
नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि ।
अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १५
ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् ।
प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १६
एवं वक्ष्यति को राजन् प्रभुः सन् वानरर्षभ ।
ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १७
तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।
संनतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभभाग्यताम् ॥ १८
सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ।
स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ १९
त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात् पदम् ।
क्वचिद् गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २०
एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ।
बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा उत्पपात महीतलात् ॥ २१
उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ।
कृत्वाकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः+ ॥२२
तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवंगमाः ।
विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २३
अङ्गदे ह्यननुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः ।
उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २४
समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ।
नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥ २५
न मत्सकाशमागच्छेत् कृत्ये हि विनिपातिते ।
युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २६
यदि ह्यकृतकार्योऽसौ मत्सकाशमुपक्रमेत् ।++
भवेत् तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥ २७
पितृपैतामहं चैतत् पूर्वकैरभिरक्षितम् ।
न मे मधुवनं हन्यादहृष्टः प्लवगेश्वरः ॥ २८
कौसल्यासुप्रजाराम समाश्वसिहि सुव्रत ।
दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ।
न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ॥ २९

दृश्यताम् बाल २२-२

हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ।
व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३०
जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः ।
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३१
मा भूच्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ॥ ३२

+ यज्ञोत्क्षिप्ता इवानलाः ++ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे ।
हनूमत्कर्मदृप्तानां नर्दतां काननौकसाम् ।
किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३३
ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः ।
आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवद्धृष्टमानसः ॥ ३४
आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ।
अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३५
तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुदान्विताः ।
निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६
हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७
निश्चितार्थं ततस्तस्मिन् सुग्रीवं पवनात्मजे ।
लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ३८
प्रीत्या च रममाणोऽथ राघवः परवीरहा ।
बहुमानेन महता हनूमन्तमवैक्षत ॥ ३९

इतिश्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः।

६३

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ।
प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १
युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ।
प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २
रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ।
रामे समनुरागं च यश्चापि समयः कृतः ॥ ३
एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ ।
वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४
क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ।
एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५
रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ।
चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६
श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान् मारुतात्मजः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ ७
समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ।
अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८
तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ।
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९
तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्तःपुरे सती ।
संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १०
दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११
दुःखमापद्यते देवी तवादुःखोचिता सती ।
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ १२
एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ।
अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ १३
रावणाद् विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ।
देवी कथंचित् काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४

विनिवृत्तार्था विमुखी ।

इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयतानघ ।
सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५

अभिज्ञानस्याङ्गुलीयस्य समर्पणं हनुमान् न कथयति । चित्रमिदम् । दृश्यतां परिशिष्टम्।

ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ।
रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६
नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ।
एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी ।
उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १७
अभिज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके ।
चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १८
विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया ।
अखिलेनेह यद् दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ १९
अयं [+] चास्मै प्रदातव्यो[++] यत्नात् सुपरिरक्षितः[3+] ।
ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २०
एष चूडामणिः श्रीमान् मया ते यत्नरक्षितः ।
मनःशिलायास्तिलकस्तं स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २१

[+] इदं [++] प्रदातव्यं [3+] तम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसंभवः ।
एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि + व्यसने त्वामिवानघ ॥ २२
जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ।
ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २३
इति मामब्रवीत् सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ।
रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २४
एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद् यथा ।
सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २५
तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा
तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
देव्या चारव्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्
वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २६

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः।

६४

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ।
तं मणिं हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मणः ॥ १
तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २
यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद् वत्सस्य वत्सला ।
तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥ ३
मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ।
वधूकाले यथाबद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४
अयं हि जलसंभूतो मणिः सज्जनपूजितः++।
यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५
इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् ।
अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६

इमं श्रेष्ठमणिं पश्यन्निदानीं मम पितरं श्वशुरं च पश्यन्निवास्मि। श्वशुरेण सह श्वश्रूमपीति गोविन्दराजः।

अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ।
अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥ ७
किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः ।
शोकाग्निना दह्यमानं सिञ्च मां + वाक्यवारिणा ॥ ८
इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसंभवम् ।
मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ॥ ९
चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ।
क्षणं सौम्य न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् ॥ १०

वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामि । धरिष्यति जीविष्यति ।

नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ।
न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११
कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा ।
भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२
शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ।
आवृतं वदनं तस्या न विराजति सांप्रतम् ++ ॥ १३

राक्षसभयेन दुःखेन च आवृतम् ।

किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयस्व मे ।
एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४
मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ।
मद्विहीना वरारोहा हनुमन् कथयस्व मे ।
दुःखाद् दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ॥ १५

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ।

६५

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ।
सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २
सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ।
वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३

+ प्रमोदिष्ये । ३८-७ श्लोके च प्रहृष्यामि इति पाठः। प्रमोदिष्ये इति लृट् चिन्त्यः। ++ प्रवरपूजितः

+ परासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती ++ राक्षसैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज ।
पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४
ततः पुनरुपागम्य विरराद भृशं किल ।
ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५
वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया ।
बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परंतप ॥ ६
तां तु दृष्ट्वा महाबाहो रादितां च स्तनान्तरे ।
आशीविष इव क्रुद्धो निःश्वसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७
नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् ।
कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८
निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः ।
नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९
सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ।
धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १०
ततस्तस्मिन् महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ।
वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११

कृथाः अकृथाः ।

स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः ।
स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः खगम् ॥ १२

स दर्भं स त्वं दर्भम्।

क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि [+] दर्भं तं वायसं प्रति ।
ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ १३
स पित्रा च परित्यक्तः सुरैः सर्वैर्महर्षिभिः ।
त्रींल्लोकान् संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४
तं त्वं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ।
वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः ॥ १५

परिपालयः पर्यपालयः ।

मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ।
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥१६

सः दर्भः।

राम त्वां स नमस्कृत्वा राज्ञो दशरथस्य च ।
विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १७

एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्शीलवानपि ।
किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयसि राघव ॥ १८
न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ।
तव राम मुखे स्थातुं शक्ताः प्रतिसमासितुम् [+] ॥ १९

मुखे सम्मुखे ।

तव वीर्यवतः कश्चि [++] न्मयि यद्यस्ति संभ्रमः ।
क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २०
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः ।
स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २१
शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ।
सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २२
ममैव दृष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ।
समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते [3+] परंतपौ ॥ २३

किंचित् किमपि ।

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् ।
पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ २४

अब्रुवम् अब्रवम् ।

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ।
रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २५

विमुखः सर्वकार्यविमुखः ।

कथंचिद् भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ।
इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २६
तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावरिंदमौ ।
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २७
हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् ।
राघवस्त्वां महाबाहुः स्वां पुरीं नयते ध्रुवम् ॥ २८
यत् तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ।
प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं तत् त्वमर्हसि ॥ २९
साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् ।
मुक्त्वा वस्त्राद् ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ ३०

[+] स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप

[+] प्रतिसमाधितुम् [++] कच्चि [3+] नापेक्षेते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूत्तम ।
शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमनेऽत्वरे ॥ ३१

त्वरे इति cr. पाठः । अवग्रहः स्थाप्यः ।

गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ।
विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ।
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पसंदिग्धभाषिणी ॥ ३२
हनुमन् सिंहसंकाशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम् ॥ ३३
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।
अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात् तत् समाधातुमर्हसि ॥ ३४
इमं च तीव्रं मम शोकवेगं
रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं
शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ३५
एतत् तवार्या नृपराजसिंह
सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ।
एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं
श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥३६

नृप राजसिंह इति cr.

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः।

६६

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमम् ।
तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य च ॥ १
एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ।
यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिंदम ।
कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३
मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात् तव वानर ।
अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद् विमोक्षणम् ॥ ४
गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै ।
प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५
तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ।
दुःखाद् दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६
अयं तु वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु असंशयः ॥ ७
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ।
तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ।
शक्तिः स्याद् वैनतेयस्य वायोर्वा तव वानघ ॥ ९
तदस्मिन् कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।
किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥ १०
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।
पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः+ ॥ ११
बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ।
विजयी स्वां पुरीं रामो नयेत् तत् स्याद् यशस्करम् ॥ १२
यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ।
रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।
मां नयेद् यदि काकुत्स्थस्तत् तस्य सदृशं भवेत् ॥१४
तद् यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।
भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।
निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७
तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः ।
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९
असकृत् तैर्महाभागैर्वानरैर्बलसंयुतैः ।
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २०
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।
मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१

+ बलोदयः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ।
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२
तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते ।
एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४
अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५
नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ २६
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसे स्वनम् ॥ २७
निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिंदमम् ।
अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८
ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा+
शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा
तवापि शोकेन तथाभिपीडिता ॥ २९

तथा अभिपीडिता जानकी मम पुरस्तात् मया उक्ताभिः शिवाभिर्वाग्भिः आभिप्रसादिता शान्तिं जगाम्।

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः।

श्रीवाल्मीकिरामायणम् परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
लघुव्याख्यासमेतम्
संपादकः विवरणकर्ता च कालूरि हनुमन्तरावः

॥ समाप्तं सुन्दरकाण्डम् ॥

+ भाषिणी

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीवाल्मीकिरामायणम्

युद्धकाण्डम्

१

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम्।
रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १
कृतं हनुमता कार्यं सुमहद् भुवि दुष्करम्।
मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले॥ २
न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम्।
अन्यत्र गरुडाद् वायोरन्यत्र च हनूमतः॥ ३
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्।
अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम्॥ ४
प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य जीवन् को नाम निष्क्रमेत्।
को विशेत् सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम्।
यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः॥ ५
भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत्।
एवं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च॥६

विधाय कृत्वा प्रदर्श्येत्यभिप्रायः।

यो हि भृत्यो नियुक्तः सन् भर्त्रा कर्मणि दुष्करे।
कुर्यात् तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम्॥ ७
नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद् यः समाहितः।
भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम्॥ ८
तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता।
न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः॥ ९
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः।
वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः॥ १०
इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति।
यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम्॥ ११

प्रकर्षति पीडयति। कुर्मि करोमि।

एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः।
मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः॥ १२

कालमिमं प्राप्य अस्मिन् समये।

सर्वथा सुकृतं तावत् सीतायाः परिमार्गणम्।
सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम॥ १३

समासाद्य चिन्तयित्वा इत्यभिप्रायः।

कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भसः।
हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समाहिताः॥ १४
यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम।
समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम्॥ १५
इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः।
हनूमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत्॥ १६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः।

२

तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम्।
उवाच वचनं श्रीमान् सुग्रीवः शोकनाशनम्॥ १
किं त्वं संतप्यसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा।
मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदम्॥ २
संतापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव।
प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः॥ ३
धृतिमाञ् शास्त्रवित् प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव।
त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम्॥ ४
समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम्।
लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम्॥ ५
निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः।
सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति॥ ६

स व्यसनं च प्राप्नोति।

इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपाः।
त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम्॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन् दृढो मम।
विक्रमेणानयिष्यामः[+] सीतां हत्वा रणे रिपून्[++] ॥ ८
सेतुरत्र यथा बध्येद् यथा पश्येम तां पुरीम्।
तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव॥ ९

बध्येत् बध्येत।

दृष्ट्वा तां हि पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम्।
हतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय॥ १०
सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः।
सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्युपधार्यताम्॥११

जितं तावज्जितम्।

इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः।
तदलं विक्लबां बुद्धिं राजन् सर्वार्थनाशिनीम्[3+]॥ १२

अवलम्ब्य इत्यध्याहार्यम्।

पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोकः शौर्यापकर्षणः।
यत् तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता।
अस्मिन् काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा॥ १३

शौर्यमवलम्बमानेन मनुष्येण यत् कार्यं तत् सत्त्वमस्मिन् काले तेजसा आतिष्ठ।

शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम्।
विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः॥ १४

विनष्टे अदर्शनं गते। प्रनष्टे ध्वस्ते।

त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः।
मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहार्हसि॥ १५
न हि पश्याम्यहं कंचित् त्रिषु लोकेषु राघव।
गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे॥ १६
वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते।
अचिराद् द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम्॥ १७
तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते।
निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति॥ १८

प्रयत्नहीनाः क्षत्रिया मन्दाः। सर्वे तीक्ष्णात् बिभ्यति।

लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः।
सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय॥ १९
इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः।
तानरीन् विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः॥२०
कथंचित् संतरिष्यामस्ते [+] वयं वरुणालयम्।
किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान्॥ २१

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

३

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत् परमार्थवित्।
प्रतिजग्रह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत्॥ १
तरसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा।
सर्वथा सुसमर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने॥ २
कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्कायास्तद् ब्रवीहि मे।
ज्ञातुमिच्छामि तत् सर्वं दर्शनादिव वानर॥ ३

ब्रवीहि ब्रूहि।

बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि।
गुप्तिकर्म च लङ्कायां रक्षसां सदनानि च॥४
यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान्।
सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि॥ ५
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान् मारुतात्मजः।
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत्॥ ६
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः।
गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः॥ ७
परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम्।
विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च॥ ८
प्रहृष्टा मुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला।
महती रथसंपूर्णा रक्षोगणसमाकुला॥ ९
दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च।
द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च॥ १०
वप्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च।
आगतं परसैन्यं तैस्तत्र प्रतिनिवार्यते॥ ११

[+] विक्रमेण समानेष्ये [++] यथा रिपुम् [3+] विक्लबा बुध्दी राजन् सर्वार्थनाशिनी

[+] परिपश्यामस्ते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः।
शतशो रचिता वीरैः शतघ्नयो रक्षसां गणैः॥ १२
सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः।
मणिविद्रुमवैदूर्यमुक्ताविरचितान्तरः॥ १३
सर्वतश्च महाभीमाः शीततोया महाशुभाः।
अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः॥ १४
द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः।
यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्दृढसंधिभिः॥ १५
त्रायन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति।
यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः॥ १६

परसैन्ये आगते ते संक्रमा रक्ष्यन्ते। तैर्यन्त्रैः परिखासु समन्ततः (बाणशिलादयः) क्षिप्यन्ते। तथा कृते शत्रवः परिखाद्वारेण दुर्गं न प्रविशेयुः।

एकस्त्वकम्प्यो बलवान् संक्रमः सुमहाद्दृढः।
काञ्चनैर्बहुभिः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः॥ १७

एकः। तेषु संक्रमेषु एको बलिष्ठः।

स्वयं प्रकृतिसंपन्नो युयुत्सू राम रावणः।
उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने॥ १८

प्रकृतिसंपन्नः अप्रमत्तः।

लङ्कापुरी निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा।
नादेयं पार्वतं वन्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम्॥ १९

लङ्का पुरी अधिरोढुमशक्या । सा देवानामपि दुर्गमा। भयावहा। परितो नदीप्रवाहात् सा नदीदुर्गा। पर्वतबहुलत्वात् पर्वतदुर्गा। अरण्यबहुलत्वात् वन्यदुर्गा। निर्मितप्राकारत्वात् कृत्रिमदुर्गा। एवं सा पुरी चतुर्विधदुर्गा अस्ति।

स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव।
नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः॥ २०

निरादेशः वार्तासंचाराभावः तत्र भवति।

शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा।
वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया॥ २१
परिघाश्च शतघ्नयश्च यन्त्राणि विविधानि च।
शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः॥ २२
अयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम्।
शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः॥२३

खड्गाग्रयोधिनः खड्गैस्ते सेनामुखे युध्यन्ते।

नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम्।
चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः॥ २४
प्रयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम्।
चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः॥ २५
अर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम्।
रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः॥ २६
शतं शतसहस्राणां मध्यमं गुल्ममाश्रितम्।
यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम्॥ २७
ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः।
दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः॥ २८

अवपूरिताः शिलादिभिः पूरिताः।

येन केन तु मार्गेण तराम वरुणालयम्।
हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम्॥ २९
अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान् पनसो नलः।
नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव॥ ३०

एते एव वीरा लङ्कां नाशयिष्यन्ति। शेषेण वानरबलेन तव किं प्रयोजनम्?

प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम्।
सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति मैथिलीम्॥ ३१
एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम्।
मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय॥ ३२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः।

४

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः।
ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः॥ १

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यां निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः।
क्षिप्रमेनां बधिष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि ते॥ २
अस्मिन् मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये।
युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः॥ ३
उत्तरा फल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते।
अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः॥ ४
निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति मे।
निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम्॥ ५
उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम।
विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम्॥ ६
अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम्।
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्॥ ७
फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा।
पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय॥ ८
दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम्।
राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः॥ ९
निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः।
अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम्॥ १०

निम्नेषु दुर्गमारण्येषु अरण्येषु च अस्मद्वानराः अभिप्लुत्य पश्यन्तु यदि तत्र शत्रुसैन्यमस्ति वा। यदि शत्रुबलं नास्ति तर्हि अग्रे यास्यामः।

सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः।
कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः॥ ११
गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः।
गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः॥ १२
यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां पतिः।
पालयन् दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः॥ १३
गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः।
यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः॥ १४
यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन्।
अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः॥ १५

ईश्वरः देवेन्द्रः।

अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः।
सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा॥ १६

सार्वभौमं नाम दिग्गजमारूढः कुबेर इव अङ्गदमारूढो लक्ष्मणो यातु। दृश्यतां परिशिष्टम्।

जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः।
ऋक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः॥ १७

महासत्त्व ऋक्षराजो जाम्बवान् सुषेणो वेगदर्शी च वानरास्त्रयः सेनाया मध्यं रक्षन्तु।

राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः।
व्यादिदेश महावीर्यान् वानरान् वानरर्षभः॥१८
ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य युयुत्सवः।
गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा॥ १९
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः।
जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम्॥ २०
शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि।
वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा॥ २१
तं यान्तमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी॥२२
हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः।
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः।
क्ष्वेलन्तो निनदन्तश्च जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम्॥ २३
भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च।
उद्वहन्तो महावृक्षान् मञ्जरीपुञ्जधारिणः॥ २४
अन्योऽन्यं सहसा दृप्ता निर्वहन्ति क्षिपन्ति च।
पतन्तश्चोत्पतन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान्॥ २५

निर्वहन्ति उद्धरन्ति।

रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः।
इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः॥ २६
पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च।
पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभिः सह॥ २७
मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च।
बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः॥ २८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरिः शतबलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः।
सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम्।। २९
कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः।
अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति।। ३०
सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैर्बहुभिरावृतौ+।
सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः।। ३१
तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुंगवः।
संपतन् पततां श्रेष्ठस्तद् बलं पर्यपालयत्।। ३२
दरीमुखः प्रजङ्घश्च जम्भोऽथ रभसः कपिः।
सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवंगमान्।। ३३
एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः।
अपस्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं * द्रुमलतायुतम्।। ३४
सागरौघनिभं भीमं तद् वानरबलं महत्।
निःससर्प महाघोषं भीमवेग इवार्णवः।। ३५
तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः।
तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः।। ३६
कपिभ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते नरर्षभौ।
महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां++ चन्द्रभास्करौ।। ३७
तमङ्कदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा।
उवाच प्रतिपूर्णार्थं3+ स्मृतिमान् प्रतिभानवान्।। ३८

स्मृतिमान् निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान्। प्रतिभानवान् तात्कालिकबुद्धिमान्। इति गोविन्दराजः। प्रतिपूर्णार्थम्। सीतावार्ताधिगमेन सैन्यप्रस्थानेन सर्वेषामुत्साहेन च सिद्धमनोरथात्मकं वचनम्।

हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम्।
समृद्धार्थः समृद्धार्थामयोध्यां प्रतियास्यसि।। ३९

क्षिप्रं रावणं हत्वा समृद्धार्थः सन् हृतां तदा समृद्धार्थां वैदेहीमवाप्य च अयोध्यां प्रतियास्यसि । समृद्धार्थाम् अयोध्यां प्रतियास्यसि इति केचित् ।

महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव।
शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये।। ४०
अनु वाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः।
पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः।। ४१
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः।
उशना च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः।। ४२

अनु त्वां तव पश्चाद्भागे। अनेन प्रतिशुक्रता नास्तीत्युक्तम् इति महेश्वरतीर्थः।

ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः।
अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम्।। ४३

सप्तर्षिमण्डलयुतो ध्रुवः परिशुद्धोऽस्ति। परिशुद्धाः सर्वे सप्तर्षयः कान्तिमन्तस्तं प्रदक्षिणं संचरन्ति।

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः।
पितामहवरोऽस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम्।। ४४
विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे।
नक्षत्रं परमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम्।। ४५

नक्षत्रद्वयत्वात् विशाखे इति प्रयुक्तम्।

नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते।
मूलं मूलवता स्पृष्टं धूप्यते धूमकेतुना।। ४६

राक्षसानां नक्षत्रं मूलं पीड्यते तदन्तिकवता धूमकेतुना तप्यते च।

सर्वं चैतद् विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम्।
काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम्।। ४७

सर्वं चैतद् राक्षसानां विनाशायोपस्थितम्। मृत्युकालगृहीतानां तेषां नक्षत्रं ग्रहपीडितमस्ति। अथवा मृत्युकालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितं भवति।

प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च।
प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धा यथर्तुकुसुमा द्रुमाः।। ४८

परिमलसान्द्रा वायवो वान्ति।

+ तः * विन्ध्यमिति पाठान्तरम् । दृश्यतां परिशिष्टम्।
++ ग्राहाभ्यां 3+ प्रतिपूर्णार्थः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो।
देवानामिव सैन्यानि संग्रामे तारकामये॥ ४९

संग्रामे तारकामये तारकराक्षसपीडात्मके युद्धे।

एवमार्य समीक्ष्यैतान् प्रीतो भवितुमर्हसि।
इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत्॥ ५०
अथावृत्य मही कृत्स्नां जगाम महती चमूः।
ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्टायुधैर्वृता॥ ५१
कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुद्धतं रजः।
भौममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम्॥ ५२
सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी।
हृष्टप्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता॥५३
वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः।
मुमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत॥ ५४
ततः पादपसंबाधं नानामृगसमायुतम्।
सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम्॥ ५५
काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च।
पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च॥ ५६
चम्पकांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्दुवारकान्।
करवीरांश्च तिमिशान् भञ्जन्ति स्म प्लवंगमाः॥ ५७
फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च।
बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां बलोत्कटाः॥ ५८
द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः।
ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः॥ ५९
पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः।
विधमन्तो गिरिवरान् प्रययुः प्लवगर्षभाः॥ ६०
वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिताः।
अन्ये वृक्षान् प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे॥ ६१

मधुपानदर्पिताः केचिद् वानरा वृक्षेभ्यो ययुः। केचिद् वृक्षाणां समीपं जग्मुः। केचित् प्रपेतुः।

बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरिपुंगवैः।
यथा कलमकेदारैः पक्वैरिव वसुंधरा॥ ६२

महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः।
अध्यारोहन्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम्॥ ६३
ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः।
कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत् सलिलाशयम्॥ ६४
ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम्।
आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम्॥ ६५

आनुपूर्व्येण क्रमेण।

अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम्।
रामो रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः॥ ६६
अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः।
वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत्॥ ६७
एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम्।
इहेदानीं विचिन्ता सा या नः[+] पूर्वं समुत्थिता॥ ६८
अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः।
न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः॥ ६९

अस्मात् प्रदेशादपारः सागर एव लक्ष्यते। उपायं विना समुद्रस्तरितुमशक्यः।

तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिह।
यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात्॥ ७०
इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः।
रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत् तदा॥ ७१
संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्येह लङ्घने।
स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित् कुतो व्रजेत्।
गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं भयं च नः॥ ७२

सागरलङ्घनविषये अस्माकमालोचनकालः प्राप्तः। कोऽपि कुतोऽपि स्वां सेनामुत्सृज्य मा गच्छतु। शूराः स्वस्वसेनां पर्यवेक्षन्ताम्। इतस्ततो गत्वा छन्नमस्माकं भयं तैर्ज्ञेयम्।

रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः।
सेनां न्येवशयत् तीरे सागरस्य द्रुमायुते॥ ७३

[+] न। cr अधःसूचिकायामविद्यमानः नः इति पाठः BCD ग्रन्थेभ्यो ग्राह्यः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विरराज समीपस्थं सागरस्य तु तद् बलम्।
मधुपाण्डुजलः श्रीमान् द्वितीय इव सागरः॥ ७४

मधुपाण्डुजलः मधुवदीषत्पीतजलः।

वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुंगवाः।
विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः॥ ७५
सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी।
वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम्॥ ७६
दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम्।
पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः॥ ७७

असंबाधं विशालम्। वरुणावासं समुद्रम्।

चण्डनक्रग्राहघोरं[+] क्षपादौ दिवसक्षये।
चन्द्रोदये समाधूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम्॥ ७८

क्षपादौ दिवसक्षये चन्द्रोदये च समाधूतम्। चन्द्रप्रतिबिम्बैः समाकुलम्।

चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः।
दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजंगैर्वरुणालयम्॥ ७९

चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशवेगमहाग्राहैः इत्यर्थः इति गोविन्दराजः।

अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम्।
दुर्गं दुर्गममार्गं तमगाधमसुरालयम्॥ ८०
मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः।
उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः॥ ८१

नागभोगैः सर्पकायैरिति गोविन्दराजः।

अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बुमहोरगम्।
सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा॥ ८२

उपरि प्रकाशमानः सागरः अग्निचूर्णव्याप्त इवास्ति। प्रकाशमानं जलं महोरगाश्च तस्मिन् सन्ति। स राक्षसानां निवासः। स पातालवद् भयंकरः। तादृशं समुद्रं ते ददृशुः।

[+] चण्डनक्रग्रहं घोरं

सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम्।
सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत॥ ८३

सागरमिति क्लीबत्वमार्षमिति गोविन्दराजः।

संपृक्तं नभसा ह्यम्भः संपृक्तं च नभोऽम्भसा।
तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले॥ ८४

परस्परमेलनात् रत्नपूर्णः समुद्रः नक्षत्रपूर्ण आकाशश्च सदृशौ स्तः।

समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च।
विशेषो न द्वयोरासीत् सागरस्याम्बरस्य च॥ ८५
अन्योऽन्यैराहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिःस्वनाः।
ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे॥ ८६
रत्नौघजलसंनादं विषक्तमिव वायुना।
उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम्॥ ८७
ददृशुस्ते महात्मानो वाताहतजलाशयम्।
अनिलोद्धूतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः।
भ्रान्तोर्मिजलसंनादं प्रलोलमिव सागरम्॥ ८८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः।

५

सा तु नीलेन विधिवत् स्वारक्षा सुसमाहिता।
सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता॥ १

स्वारक्षा सु आरक्षा। सुसमाहिता सुसंघटिता

मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुंगवौ।
विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतोदिशम्॥ २
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः।
पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत्॥ ३
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति।
मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते॥ ४
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च।
एतदेवानुशोचामि वयो यदतिवर्तते[+]॥ ५

[+] वयोऽस्या ह्यतिवर्तते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदं वचनं शोभनं न दृश्यते। किं च रामस्य सीताविियोगकालः किंचिन्न्यूनमेकवर्षमेव। तावतैव कालेन वयोऽतिक्रमणं कथं स्यात्? C ग्रन्थकारः वयोऽस्याः इति पाठेन रावणेन निर्दिष्टः सीताया जीवितावधिरिति व्याख्याति। अनन्तरश्लोकास्तस्याभिप्रायस्य बाधका लक्ष्यन्ते।

वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः॥ ६
तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये।
हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत्॥ ७
तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा।
रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना॥ ८
अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना।
कथंचित् प्रज्वलन् कामः समासुप्तं जले दहेत्॥ ९

लक्ष्मण त्वमत्रैव तिष्ठ। अहं समुद्रमवगाह्य तस्मिन् स्वप्स्यामि। परन्तु तत्र सुप्तमपि मां कामः कथंचिद् दहेत्।

बह्वेतत् कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम्।
यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ॥ १०

सा चाहं च एकस्यामेव धरण्यां स्वः। इदमेव मम महद् भाग्यम्। एतेनापि मम शक्यं जीवितुम्।

केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः।
उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम्॥११

सोदकस्य केदारस्य पार्श्वे स्थितो निरुदकः केदार उपस्नेहेनेव जीवन्तीं सीतां शृण्वन्नहं जीवामि। निरूदकः निरुदकः ।

कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम्।
विजित्य शत्रून् द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम्॥ १२
कदा नु चारुबिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम्।
ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः॥ १३

उन्नम्य उन्नमय्य।

तौ तस्याः संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ।
कदा नु खलु सोत्कम्पौ हसन्त्या मां भजिष्यतः॥ १४

एष श्लोकः क्वचिन्नास्तीति cr.

सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती।
मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति॥ १५
कदा विक्षोभ्य रक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति।
विधूय जलदान् नीलाञ् शशिलेखा शरत्स्विव॥ १६
स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च।
भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात्॥ १७
कदा नु राक्षसेन्द्रस्य विधायोरसि सायकान्।
सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम्॥ १८
कदा नु खलु मां साध्वी सीतामरसुतोपमा।
सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं जलम्॥ १९
कदा शोकमिमं घोरं मैथिलीविप्रयोगजम्।
सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा॥ २०
एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः।
दिनक्षयान्मन्दवपुर्भास्करोऽस्तमुपागमत्॥ २१
आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत।
स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः॥ २२

उपासत उपास्त।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः।

६

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम्।
राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना॥ १
अब्रवीद् राक्षसान् सर्वान् ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः।
धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी।
तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी॥ २
प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः।
आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता॥ ३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम्।
उच्यतां नः समर्थं यत् कृतं च सुकृतं भवेत्॥ ४
मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः।
तस्माद् वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः।
तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ + वदाम्यहम्॥ ६
मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये।
मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः॥ ७
सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्तयेत्।
दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम्॥ ८
एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः।
एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम्॥ ९
गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा दैवव्यपाश्रयम्।
करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत् स नराधमः॥ १०
यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः।
एवं मन्त्रोऽपि विज्ञेय उत्तमाधममध्यमः॥ ११
ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा।
मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम्॥ १२
बह्वीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णयः। ++
पुनर्यत्रैकतां प्राप्तः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः॥ १३
अन्योऽन्यमतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते।
न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते॥ १४

अन्योऽन्यमतिं पृथक्पृथग् बुद्धिम्। श्रेयः प्रीतिः।

तस्मात् सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मन्त्रिसत्तमाः।
कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत् कृत्यं मतं 3+ मम॥ १५
वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः।
रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः॥ १६
तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम्।
तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः॥ १७

युक्तरूपेण तरसा अत्यन्तयुक्तेन बलेन।

तस्मिन्नेवं गते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह।
हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमन्त्र्यतां मम॥ १८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः।

+ गुणदोषं। ++ बह्व्योऽपि मतयो गत्वा मन्त्रिणो ह्यर्थनिर्णये। 3+ कृत्यतमं॥

७

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम्॥१
राजन् परिघशक्तृयष्टिशूलपट्टससंकुलम्।
सुमहन्नो बलं कस्माद् विषादं भजते भवान्॥ २
कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः।
सुमहत् कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः॥ ३
स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो।
निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः॥ ४

महेश्वरस्नेहेन गर्वितः स लोकपालो महाबलः कुबेरः त्वया समरे निर्जितः।

विनिहत्य च यक्षौघान् विक्षोभ्य च विगृह्य च।
त्वया कैलासशिखराद् विमानमिदमाहृतम्॥ ५
मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयाद् सख्यमिच्छता।
दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुंगव॥ ६
दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः।
विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः॥ ७

कुम्भीनस्याः सुखावहः कुम्भीनस्या भर्ता। कुम्भीनसी रावणभगिनी।

निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम्।
वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः॥ ८

ते त्वया।

अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः।
त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो॥ ९
स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिंदम।
मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो राक्षसाधिप॥ १०
शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे।
निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः॥११
मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्वीपमण्डितम्।
अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरम्॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः।
सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र सुतोषिताः॥१३
क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः।
आसीद् वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः॥ १४
तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे।
प्रसह्य ते त्वया राजन् हताः परमदुर्जयाः॥ १५
राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्ञनात्।
हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम्॥ १६

सामान्यजनाद् राघवादियमयुक्ता आपत् ते प्राप्ता। इयं त्वया हृदि नैव कार्या।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः।

८

ततो नीलाम्बुदनिभः प्रहस्तो नाम राक्षसः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ।
न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥ २
सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता ।
न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन् स वनगोचरः ॥ ३
सर्वां सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।
करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मां भवान् ॥ ४
रक्षां चैव विधास्यामि वानराद् रजनीचर ।
नागमिष्यति ते दुःखं किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५
अब्रवीच्च सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ।
इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६
अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च ।
श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेन्द्रप्रधर्षणम् ॥ ७
अस्मिन् मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ।
प्रविष्टान् सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत् सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ।
प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितरूषितम् ॥ ९
किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ।
रामे तिष्ठति दुर्धर्षे सुग्रीवे सहलक्ष्मणे ॥ १०
अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् ।
आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११
कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १२
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन संगताः ।
अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ १३
ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ।
क्रुद्धः परिलिहन् वक्त्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः ।
एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥ १५
स्वस्थाः क्रीड़न्तु निश्चिन्ताः पिबन्तु वरवारुणीम्[+] ।
अहमेको हनिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ।
साङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ १६

रणकुञ्जरम् रणाप्रधृष्यम् । इति गोविन्दराज-महेश्वरतीर्थौ ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ।

९

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः ।
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च महापार्श्वो महोदरः ॥ १
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ।
इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान् रावणात्मजः ॥ २
प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ।
धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३
परिघान् पट्टसान् प्रासाञ् शक्तिशूलपरश्वधान् ।
चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलाञ् शितान् ॥४
प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ।
अब्रुवन् रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५
अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ।
कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६

[+] मधुवारुणीम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तान् गृहीतायुधान् सर्वान् वारयित्वा विभीषणः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते ।
तस्य विक्रमकालांस्तान् युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च ।
विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः॥ ९

अभियुक्तेषु अन्येन शत्रुणा युद्धलग्नेषु ।

अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ।
जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १०
समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् ।
कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत कः ॥ ११

तर्कयेत कः तादृशं कर्म स कुर्यादिति क ऊहेत?

बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः ।
परेषां सहसावज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२
किं नु+ राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ।
आजहार जनस्थानाद् यस्य भार्यां यशस्विनः॥ १३
खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे ।
अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४
एतन्निमित्तं वैदेहीभयं नः सुमहद् भवेत् ।
आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन* किम् ॥ १५

कलहार्थे कृतेन कर्मणा किमित्यभिप्रायः ।

न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना ।
वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १६
यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् ।
पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १७
यावत् सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ।
नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत् सीता प्रदीयताम् ॥ १८
विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः ।
रामस्य दयिता पत्नी न स्वयं यदि दीयते ॥ १९

सर्वे च राक्षसा नश्येयुरिति वचनविपरिणामेन वोद्धव्यम् ।

+ च *कृते न इति cr. । कृतेन इति पठितव्यः ।

प्रसादये त्वां बन्धुत्वात् कुरुष्व वचनं मम ।
हितं पथ्यं त्वहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २०

ब्रूमि ब्रवीमि ।

पुरा शरत्सूर्यमरीचिसंनिभान्
नवाग्रपुङ्खान् सुदृढ़ान् नृपात्मजः ।
सृजत्यमोघान् विशिखान् वधाय ते
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २१

पुरा सृजति अचिरकाले सृजति । दशरथस्यापत्यं दाशरथः तस्येदमिति संबन्धार्थे अण् । संबन्धश्चात्र पुत्रत्वम् । दाशरथाय दाशरथये। इति गोविन्दराजः।

त्यजस्व कोपं सुखधर्मनाशनं
भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ।
प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ।

१०

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १
वसेत् सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा ।
न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ।
हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३
प्रधानं साधकं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४

साधकं कार्यसाधकम्। वैद्यं विद्यावन्तम् ।

नित्यमन्योऽन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ।
प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५

क्रूरा ज्ञातयः स्वहृदयेषु भावान् निगूहन्ति । द्रोहचिन्तका भवन्ति भयावहाश्च । व्यसने जाते ते परस्परं कथयन्ति हृष्यन्ति च ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने क्वचित् ।
पाशहस्तान् नरान् दृष्ट्वा शृणु तान् गदतो मम । ६
नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः ।
घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥ ७
उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः ।
कृत्स्नाद् भयाज् ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः॥ ८

अस्माकं ग्रहणस्योपायं ज्ञातय एव वक्ष्यन्ति । सर्वेभ्यो भयेभ्यो ज्ञातिभयमेव कष्टतममिति अहं जानामि ।

विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ।
विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९

संपन्नं संपत्तिः ।

ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ।
ऐश्वर्यमभिजातश्च रिपूणां मूर्ध्नि च स्थितः ॥ १०

अभिजातः प्राप्तः । सौम्य इति आक्षेपोक्तिः। इष्टं तवेष्टम् ।

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद् वाक्यमेतन्निशाचर ।
अस्मिन् मुहूर्ते न भवेत् त्वां तु धिक् कुलपांसनम् ॥११
इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ।
उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १२
अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ।
अन्तरिक्षगतः श्रीमान् भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥ १३
स त्वं भ्रातासि मे राजन् ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ।
इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ १४
सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ।
न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ १५

सुनीतं सुनिश्चितम् । अकृतात्मानः अशिक्षित-मनसः ।

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १६
बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा ।
न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ १७

उपेक्षेयं उपेक्षेय । अत एव मया त्वं हितवचनमुक्त इत्यभिप्रायः ।

दीप्तपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः ।
न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ १८

अत एव त्वं मया हितमुक्त इत्यभिप्रायः ।

शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ।
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः* ॥ १९
आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २०
निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा
न रोचते ते वचनं निशाचर ।
परीतकाला हि गतायुषो नरा
हितं न गृह्णन्ति सुहृद्विरीरितम् ॥२१

परीतकालाः अन्तकालावृताः ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ।

११

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ।
आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १
तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् ।
गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २
तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ।
वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ३
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ।
हनूमत्प्रमुखान् सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ४
एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ।
राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान् हन्तुं न संशयः ॥ ५
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ।
सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६

---

* वालुकासेतवो यथा इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शीघ्रं व्यादिश नो राजन् वधायैषां दुरात्मनाम् ।
निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पजीविताः ॥ ७
तेषां संभाषमाणानामन्योऽन्यं स विभीषणः ।
उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ ८
उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ।
सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य स्वस्थ एव विभीषणः ॥ ९
रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १०
तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् ।
रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ११
तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ।
साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १२
स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ।
उच्यमानो हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १३

विपरीतः मुमूर्षुरिति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ।

सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ।
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १४
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ।
निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १५
एतत् तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १६

संरब्धं चित्तावेशेन सह ।

रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १७
रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १८

प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तम् । क्षमवतां वर उचितव्यापारज्ञश्रेष्ठ।

राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमुपस्थितः ।
प्रहर्तुं मायया छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ १९
वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः सह ।
रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २०
एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २१
सुग्रीवस्य तु तद् वाक्यं श्रुत्वा रामो महाबलः ।
समीपस्थानुवाचेदं हनूमत्प्रमुखान् हरीन् ॥ २२
यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ।
वाक्यं हेतुमदत्यर्थं भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ २३
सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता ।
समर्थेनापि संदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ २४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः ।
सोपचारं तदा राममूचुर्हितचिकीर्षवः ॥ २५
अज्ञातं नास्ति ते किंचित् त्रिषु लोकेषु राघव ।
आत्मानं पूजयन् राम पृच्छस्यस्मान् सुहृत्तया ॥ २६

आत्मानं पूजयन् स्वगौरवं वर्धयन् ।

त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ।
परीक्ष्यकारी स्मृतिमान् निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ २७
तस्मादेकैकशस्तावद् ब्रुवन्तु सचिवास्तव ।
हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥ २८
इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः ।
विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ २९
शत्रोः सकाशात् संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि ।
विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३०
छादयित्वात्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः ।
प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान् भवेत् ॥ ३१
अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ।
गुणतः संग्रहं कुर्याद् दोषतस्तु विसर्जयेत् ॥ ३२
यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् ।
गुणान् वापि बहून् ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥ ३३
शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् ।
क्षिप्रमस्मिन् नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ३४
प्रणिधाय हि चारेण यथावत् सूक्ष्मबुद्धिना ।
परीक्ष्य, च ततः कार्यो यथान्यायं परिग्रहः ॥३५
जाम्बवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ।
वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद् दोषवर्जितम् ॥ ३६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद् विभीषणः ।
अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ३७
ततो मैन्दस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ।
वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ३८
वचनं नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः ।
पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ३९

रावणस्य कः संदेशः स्यादिति विभीषणः शनैर्मधुरं पृच्छयताम् ।

भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि ।
यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४०
अथ संस्कारसंपन्नो हनूमान् सचिवोत्तमः ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ४१
न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् ।
अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ४२
न वादान्नापि संघर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः ।
वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं राम गौरवात् ॥४३

ममाभिप्रायं स्थापयितुं वा अन्यैर्मन्त्रिभिः संघर्षाद् वा आधिक्यनिरूपणार्थं वा कामतो वा नाहं वक्ष्यामि। आवयोः परस्परगौरवाद् यथार्थं वक्ष्यामि ।

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव ।
तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ४४

विभीषणस्य प्रतिग्रहणे को लाभः किं नष्टमिति यद् भवत्सचिवैः परीक्षा कर्तव्येत्युक्तं तत्राहं दोषं पश्यामि यतः परीक्षा असाध्या ।

ऋते नियोगात् सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ।
सहसा विनियोगो हि दोषवान् प्रतिभाति मे ॥ ४५
चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ।
अर्थस्यासंभवात् तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ४६

चारप्रेषणं व्यर्थं यतो विभीषणः सम्मुखे एवास्ति। स उपायो न संभवति ।

अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद् विभीषणः ।
विवक्षा चात्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति ॥ ४७

विवक्षा वक्तुमिच्छा ।

स एष देशः कालश्च भवतीह यथा तथा ।
पुरुषात् पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ ४८

देशकालावनुसृत्य गुणदोषनिर्णयः प्रतिपुरुषं भिद्यते । अस्पष्टः श्लोकः ।

दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ।
युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ४९
अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन् पृच्छ्यतामिति ।
यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५०

अज्ञातरूपैः तस्य पूर्णतः अज्ञातैः। प्रेक्षा आलोचना।

पृच्छ्यमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान् वचः ।
तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्यापृष्टं सुखागतम् ॥ ५१

बुद्धिमान् कोऽपि सहसा पृष्टो विशङ्केत । स्वेच्छया आगतः सुहृत् कापट्येन पृष्टः सन् दुर्मना विमुखो भवेत् ।

अशक्यः सहसा राजन् भावो वेत्तुं परस्य वै ।
अन्तरेण स्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यं[+] पश्यता भृशम् ॥ ५२

भृशं नैपुण्यं विना भिन्नैः स्वरैः पश्यता परस्य भावः सहसा बोद्धुमशक्यः ।

न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता ।
प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥५३
अशङ्कितमतिः स्वस्थो नशठः परिसर्पति ।
न चास्य दुष्टा वाक् चापि तस्मान्नास्तीह संशयः॥५४
आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो बिनिगूहितुम् ।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ५५

आकारः मुखे भावप्रकटनम् ।

देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर ।
सफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ५६

देशकालानुगुणं कार्यं क्षिप्रं प्रयुक्तं प्रयोक्तारं सफलं कुरुते ।

[+] अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ।
वालिनं च हतं[+] श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥ ५७

मिथ्यावृत्तं दुर्वृत्तम् ।

राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ।
एतावत् तु पुरस्कृत्य युज्यते त्वस्य संग्रहः ॥५८
यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ।
त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ५९

हनुमान् विभीषणो मम ज्ञातपूर्व इति नावदत् । अतः सुन्दरकाण्डे ५० तमः सर्गः प्रक्षिप्तो दृश्यते। दृश्यतां सुं. ३९.८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ।

१२

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १

श्रुतवान् शास्त्रज्ञानवान् ।

ममापि च विवक्षास्ति काचित् प्रति विभीषणम् ।
श्रुतमिच्छामि तत् सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २
मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ।
दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् ॥ ३
रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वर : ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनाभिचोदितः ॥ ४
किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथशिखामणे ।
यत् त्वमार्य प्रभाषेथाः सत्त्ववान् सत्पथे स्थितः ॥ ५
मम चाप्यन्तरात्मायं शुद्धं वेत्ति विभीषणम् ।
अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ६
तस्मात् क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ।
विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ७
स सुग्रीवस्य तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ।
ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवम् ॥ ८
सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ।
सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शक्तः[++] कथंचन ॥ ९

[+] वालिनश्च वधं [++] ममाशक्तः

पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् ।
अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर ॥ १०
श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ११
स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ।
कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ १२

भार्याहर्तारं भार्यां कपोतीं गृहीतवन्तम् ।

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ।
शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिना ॥ १३
बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ १४

आनृशंस्यार्थम् अयं क्रूर इति अपकीर्तिर्मा भूदिति।

आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः ।
अरिः प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ १५
स चेद् भयाद् वा मोहाद् वा कामाद् वापि न रक्षति ।
स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत् पापं लोकगर्हितम् ॥ १६
विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणागतः ।
आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ १७
एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ।
अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ १८
करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ।
धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात् तु फलोदये ॥ १९
सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥ २०
आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ २१
ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य त-
द्वरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ।
विभीषणेनाशु जगाम संगमं
पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ २२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१३

राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः ।
खात् पपातावनिं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १
स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ।
पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २
अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ।
धर्मयुक्तं च युक्तं च साम्प्रतं संप्रहर्षणम् ॥ ३
अनुजो रावणस्याहं तेन चास्म्यवमानितः ।
भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणं गतः ॥ ४
परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च ।
भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥ ५
राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे ।
करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ ६
इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ ७
तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ।
राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ ८
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद् विभीषणम् ।
मध्ये वानरमुख्यानां राजानं रामशासनात् ॥ ९
तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवंगमाः ।
प्रचुक्रुशुर्महानादान् साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ १०
अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ।
कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ ११
उपायैरभिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ।
तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥ १२
एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच विभीषणः ।
समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ १३
खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ।
कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥ १४
एवं विभीषणेनोक्ते राक्षसेन विपश्चिता ।
प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ १५
स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ।
सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ १६

सत्क्रियार्थं विभीषणवचोगौरवार्थम् । इति गोविन्दराजः ।

विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ।
ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ १७
सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान् मन्त्रविचक्षणः ।
उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत् तदुच्यताम् ॥ १८
एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ।
समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ १९
किमर्थं नो नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव ।
विभीषणेन यत्तूक्तमस्मिन् काले सुखावहम् ॥ २०
अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन् वरुणालये ।
लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ २१
विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः ।
अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोऽयं नियुज्यताम् ॥ २२
एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ।
संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः॥ २३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ।

१४

तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ।
नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ १
न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ।
प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ २
समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ।
समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३
पश्य तावदनार्यस्य पूज्यमानस्य लक्ष्मण ।
अवलेपं समुद्रस्य न दर्शयति यत् स्वयम् ॥ ४
प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ।
असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ ५

असामर्थ्यं फलन्ति असामर्थ्यरूपेण गण्यन्ते ।

आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ।
सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ ६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ।
प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि ॥ ७
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् ।
निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ॥ ८
महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह ।
भोगांश्च पश्य नागानां मया भिन्नानि लक्ष्मण ॥ ९

भोगानि शरीराणि । क्लीबत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः । करिणां गजाकारजलजन्तूनाम्।

सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः ।
अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ १०
क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ।
असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ ११
चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ।
अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ १२
वेलासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलम् ।
निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ १३
एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ १४
संपीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् ।
मुमोच विशिखानुग्रान् वज्राणीव शतक्रतुः ॥ १५
ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ।
प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥ १६
ततो वेगः समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् ।
संबभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ १७
महोर्मिमालाविततः शङ्खशुक्तिसमाकुलः ।
सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसाभून्महोदधिः ॥ १८
व्यथिताः पन्नगाश्चासन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ।
दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ १९
ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा ।
विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ २०
आघूर्णिततरङ्गौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः ।
उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाशयः ॥ २१

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ।

१५

ततो मध्यात् समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः ।
उदयन् हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ।
पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ १
स्निग्धवैदूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ।
रक्तमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ २
सागरः समभिक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ ३

शरपाणिनम् । नकारान्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव ।
स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ ४
तत् स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः ।
विकारस्तु भवेद् गाध एतत् ते प्रवदाम्यहम् ॥ ५

यदि गाधो भवेयं स विकारः स्यात् ।

न कामान्न च लोभाद् वा न भयात् पार्थिवात्मज ।
ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ ६
विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा ।
ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत् सेना तरिष्यति ॥ ७

येन येन पथा गमिष्यसि । विषहिष्ये तव सेनायाः पादसम्मर्दं च सहिष्ये । तरणे नक्राः सेनां न बाधेरन्।

अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः ।
पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रतिमो विश्वकर्मणः ॥ ८
एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ।
तमहं धारयिष्यामि तथाह्येष यथा पिता ॥ ९
एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्ततः ।
अब्रवीद् वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः ॥ १०
अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये ।
पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ११

तत्त्वं यथार्थम् ।

मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ।
औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मम मातुर्वरो दत्तः । अष्टमश्लोकद्वितीयपादे वर उक्तः ।

न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ।
काममद्यैव वध्नन्तु सेतुं वानरपुंगवाः ॥ १३
ततो निसृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः ।
अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ १४
ते नगान् नगसंकाशाः शाखामृगगणर्षभाः ।
बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ १५

सागरं सागरं प्रति ।

ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः ।
कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ १६
बिल्वकैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ १७
समूलांश्च विमूलांश्च पादपान् हरिसत्तमाः ।
इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥ १८
प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् ।
समुत्पतितमाकाशमपासर्पत् ततस्ततः ॥ १९
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ २०
शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां तत्र पात्यताम् ।
बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महोदधौ ॥ २१

पात्यतां पात्यमानानाम्।

स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ।
शुशुभे सुभगः श्रीमान् स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ २२

स्वातीपथ इव गगने दृश्यमानो नक्षत्रश्रेणिरिव ।

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २३
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
तमचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं लोमहर्षणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २४
तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ।
वध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥ २५
विशालः सुकृतः श्रीमान् सुभूमिः सुसमाहितः ।
अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ २६
ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ।
परेषामभिघातार्थमतिष्ठत् सचिवैः सह ॥ २७
अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः ।
जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ २८
अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवंगमाः ।
सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ।
केचिद् वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ २९
घोषेण महता घोषं सागरस्य समुच्छ्रितम् ।
भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ३०
वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ।
तीरे निविविशे राज्ञा बहुमूलफलोदके ॥ ३१
तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं
समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ।
उपेत्य रामं सहिता महर्षिभिः
समभ्यषिञ्चन् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥३२
जयस्व शत्रून् नरदेव मेदिनीं
ससागरां पालय शाश्वतीः समाः ।
इतीव रामं नरदेवसत्कृतं
शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ३३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ।

१६

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ।
अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १
समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ।
अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २
सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्दध्यां कथंचन ।
अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३

न श्रद्दध्या कथितमपि न श्रद्दध्याम् ।

भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ ।
परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवंगमाः ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संमताः ।
ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः प्लवंगमाः ॥ ५

ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये सैन्यस्य पुरोभागे वर्तन्ते ।

स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे ।
निवेशश्च यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६

सागरे सलिलार्णवे सगररवानिते लवणजलसमुद्रे इति गो महे ।

रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ।
लक्ष्मणस्य च वीरस्य तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७
कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम् ।
एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९
ततस्तद् वानरं सैन्यमचिन्त्यं लोमहर्षणम् ।
संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १०
तत् स्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च ।
समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ११
तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः ।
निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् ॥ १२
तौ ददर्श महातेजाः प्रच्छन्नौ च विभीषणः ।
आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ।
लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १३
तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा ।
कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १४
आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ ।
परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १५
तयोस्तद् वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ।
अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १६
यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुसमीक्षिताः ।
यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥ १७
प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः ।
वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ १८
यद् बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ।
तद् दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबान्धवः ॥ १९
श्वः काल्ये + नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ।
राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ २०
घोरं रोषमहं मोक्ष्ये बलं धारय रावण ।
श्वः काल्ये ++ वज्रवान् वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥२१
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां राक्षसाधिपम् ॥ २२
विभीषणगृहीतौ तु वधार्हौ राक्षसेश्वर ।
दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २३
एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ।
लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २४
रामो दाशरथिः श्रीमाँल्लक्ष्मणश्च विभीषणः ।
सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २५
एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ।
उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ २६

संक्रामयितुम् अन्यत्र नेतुम् ।

यादृशं तस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च ।
वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ २७
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ।
बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ २८
प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां
महात्मनां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ।
अलं विरोधेन शमो विधीयतां
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ।

१७

तद् वचः पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् ।
निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणम् ॥ १

अक्लीबं पौरुषयुतम् ।

+ ++ काले

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि मामभियुञ्जीरन् देवगन्धर्वदानवाः ।
नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २
त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिर्निर्जितो भृशम् ।
प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ।
को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ ३
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।
आरुरोह ततः श्रीमान् प्रासादं हिमपाण्डुरम् ।
बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ४
ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्छितः ।
पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च ।
ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवंगमैः ॥ ५
तदपारमसंख्येयं वानराणां महद् बलम् ।
आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥ ६
एषां वानरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः ।
के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥ ७
केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ।
सारणाचक्ष्व मे सर्वं के प्रधानाः प्लवंगमाः ॥ ८
सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ।
आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तांस्तु वनौकसः ॥ ९
एष योऽभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ।
यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ १०
यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ।
लङ्का प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ ११
सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ १२
बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ।
लङ्कामभिमुखः कोपादभीक्ष्णं च विजृम्भते ॥ १३

बाहू प्रगृह्य बाहू उद्यम्य ।

गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसंनिभः ।
स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः ॥ १४
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।
एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ।
यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १५
ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेडयन्ति नदन्ति च ।
उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुंगवाः ॥ १६
एते दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ।
अष्टौ शतसहस्राणि दश कोटिशतानि च ॥ १७
य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः ।
एष आशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ १८

चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिनः ।

श्वेतो रजतसंकाशः सबलो भीमविक्रमः ।
बुद्धिमान् वानरः शूरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १९
तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः ।
विभजन् वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २०
यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् ।
नाम्ना संकोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ॥ २१
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ।
योऽसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २२
यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः ।
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥२३

वालाः रोमाणि । श्वेताः अतिसिताः ।

अदीनो रोषणश्चण्डः संग्राममभिकाङ्क्षति ।
एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४

एषैव एष एव ।

यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घकेसरः ।
निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ २५
विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं * पर्वतं च सुदर्शनम् ।
राजन् सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥ २६
शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरियूथपाः ।
परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ २७
यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनः पुनः ।
न च संविजते मृत्योर्न च यूथाद् विधावति ॥ २८
महाबलो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ।
राजन् सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ २९

* सह्यं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः ।
राजञ् शतसहस्राणि चत्वारिंशत् तथैव च ॥ ३०
यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ।
मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३१
भेरीणामिव संनादो यस्यैष श्रूयते महान् ।
घोरः शाखामृगेन्द्राणां संग्राममभिकाङ्क्षताम् ॥ ३२
एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् ।
युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३३
एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते ।
यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ३४
यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् ।
स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ३५
एष दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथपः ।
पिबंश्चरति पर्णाशां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ३६
षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य प्लवंगमाः ।
त्वामाह्वयति युद्धाय क्रथनो नाम यूथपः ॥ ३७
यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ।
गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते ॥ ३८

अभिवर्तते अभियोक्तुमागच्छति ।

एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ।
एष आशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ३९
एते दुष्प्रसहा घोरा बलिनः कामरूपिणः ।
यूथपा यूथपश्रेष्ठा येषां संख्या न विद्यते ॥ ४०

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः।

१८

तांस्तु ते ऽहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ।
राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा वाला लाङ्गूलमाश्रिताः ।
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः ।
पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथपः ॥ ३
यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रुमानुद्यम्य सहिता लङ्कारोहणतत्पराः ॥ ४
एष कोटीसहस्रेण वानराणां महौजसाम् ।
आकाङ्क्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुरंजय ॥ ५
नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ।
असिताञ्जनसंकाशान् युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ ६
नखदंष्ट्रायुधान् वीरांस्तीक्ष्णकोपान् भयावहान् ।
असंख्येयाननिर्देश्यान् परं पारमिवोदधेः ॥ ७
पर्वतेषु च ये केचिद् विषमेषु नदीषु च ।
एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षाः सुदारुणाः ॥ ८
एषां मध्ये स्थितो राजन् भीमाक्षो भीमदर्शनः ।
पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात् परिवारितः ॥ ९
ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् ।
सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ १०
यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् ।
भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमे ॥ ११
स एष जाम्बवान् नाम महायूथपयूथपः ।
प्रशान्तो गुरुवर्ती च संग्रहारेष्वमर्षणः ॥ १२
एतेन साह्यं सुमहत् कृतं शक्रस्य धीमता ।
देवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १३
आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः ।
मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १४
राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च रोमशाः ।
एतस्य सैन्ये बहवो विचरन्त्यग्नितेजसः ॥ १५
यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम् ।
प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थितं यूथपयूथपम् ॥ १६
एष राजन् सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः ।
बलेन बलसंपन्नो रम्भो नामैष यूथपः ॥ १७
यः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वेन सेवते ।
ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १८

स योजनविस्तीर्णो योजनायामश्च ।

यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते ।
श्रुतः संनादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येन युद्धं तदा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ।
पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ।
यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २०
एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मना ।
पुरा देवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१
यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते ।
यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिंनरसेविनाम् ॥ २२

यस्य यस्य गिरेः। जम्बूं जम्बूवृक्षम् ।

विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ।
तत्रैष वसति श्रीमान् बलवान् वानरर्षभः ।
युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ २३
वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः ।
एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४
यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन् हस्तियूथपान् ।
हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५
एष यूथपतिर्नेता गच्छन् गिरिगुहाशयः ।
हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ २६
उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ।
रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ २७
एनं शतसहस्राणां सहस्रमभिवर्तते ।
एष दुर्मर्षणो राजन् प्रमाथी नाम यूथपः ॥ २८
वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ।
विवर्तमानं बहुशो यत्रैतद् बहुलं रजः ॥ २९
एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गूला महाबलाः ।
शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३०
गोलाङ्गूलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् ।
परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३१
भ्रमराचरिता यत्र सर्वकाल+ फलद्रुमाः ।
यं सूर्यस्तुल्य++ वर्णाभमनुपर्येति पर्वतम् ॥ ३२
यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ।
यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥ ३३

+ काम ++ सूर्यतुल्य

तत्रैष रमते राजन् रम्ये काञ्चनपर्वते ।
मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३४
षष्टिर्गिरिसहस्राणि + रम्याः काञ्चनपर्वताः ।
तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ ३५
तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः ।
निवसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ ३६
सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ।
सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ३७
सुदीर्घाश्चितलाङ्गूला मत्तमातङ्गसन्निभाः ।
महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिस्वनाः ॥ ३८
एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ।
नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजञ् शतबलीति यः ।
एषैवाशंसते लङ्कां सेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ३९
गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ।
एकैक एव यूथानां कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४०
तथान्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः ।
न शक्यन्ते बृहत्त्वात् तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४१

लघुविक्रमाः शीघ्रविक्रमाः ।

सर्वे महाराज महाप्रभावाः
सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ।
सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन
कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टादशः सर्गः ।

१९

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ।
बलमादिश्य तत्++ सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १
स्थितान् पश्यसि यानेतान् मत्तानिव महाद्विपान् ।
न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान् सालान् हैमवतानिव ॥ २

आदिश्य प्रदर्श्य गाङ्गेयान् गङ्गातीरभवान् ।

एते दुष्प्रसहा राजन् बलिनः कामरूपिणः ।
दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३

+ सहस्राणां ++ मालोकयन्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ।
तथा शङ्कुसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४
एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा ।
हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५
यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ ।
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६
ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ।
आशंसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७
यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ।
सुमुखो विमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुः समौ ॥ ८
यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
यो बलात् क्षोभयेत् क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ९
एषोऽभिगन्ता लङ्कायां वैदेह्यास्तव च प्रभो ।
एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ १०
ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ।
हनूमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः ॥ ११
कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ।
अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ १२
उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल बुभुक्षितः [+] ।
त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १३
आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत् प्रतियास्यति ।
इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १४
अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिदानवैः ।
अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १५
पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ।
किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनूमानेष तेन वै ॥ १६
सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ।
नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वानुभाषितुम् ।
एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७

आगमः आप्तवाक्यम्।

यश्चैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ।
इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥ १८
यस्मिन् न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ।
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९
यो भिन्द्याद् गगनं बाणैः पर्वतांश्चापि दारयेत् ।
यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २०
यस्य भार्या जनस्थानात् सीता चापहृता त्वया ।
स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन् समभिवर्तते ॥ २१
यश्चैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २२
एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः ।
नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २३
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली ।
रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २४
न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति ।
एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २५

एषैव एष एव।

यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ।
रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २६
श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः ।
त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७
यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् ।
सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥ २८
तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च ।
यः कपीनति-बभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ २९
किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् ।
दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३०
यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा ।
कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३१
एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।
सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३२
एवं कोटिसहस्रेण शङ्कूनां च शतेन च ।
सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ३३
इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनी -
मुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ।
ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां
यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥३४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनविंशतितमः सर्गः।

[+] पिपासितः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२०

शुकेन तु समाख्यातांस्तान् दृष्ट्वा हरियूथपान् ।
समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं विभीषणम् ॥ १
लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ।
सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २
किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः ।
भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ३
अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ।
रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ४
न तावत् सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः ।
विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे विभोः ॥ ५

निग्रहप्रग्रहे विभोः निग्रहानुग्रहसमर्थस्य ।

रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् ।
उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ६

अप्रस्तवे प्रसंगे असति ।

आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः ।
सारं यद् राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥ ७
गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ।
ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम् ॥ ८

युवां शिक्षितौ । परन्तु शास्त्रार्थो न विज्ञातः । युवाभ्यां शास्त्राणां भार उह्यते विवेको नाधिगतः । ईदृशैर्मूर्खैः सचिवैर्युक्तोऽहं दिष्ट्या जीवामि । अनुजीव्यमनुसार्यम्।

किं नु मृत्योर्भयं नास्ति मां वक्तुं परुषं वचः ।
यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ९
अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ।
राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १०

राजदोषपरामृष्टाः राजक्रोधविषयीभूता इति महेश्वरतीर्थः ।

हन्यामहमिमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ ।
यदि पूर्वोपकारैर्मे न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ ११
अपध्वंसत गच्छध्वं संनिकर्षादितो मम ।
न हि वां हन्तुमिच्छामि स्मरन्नुपकृतानि वाम् ।
हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १२

अपध्वंसत गच्छध्वम् इति बहुवचनमार्षम् इति गोविन्दराजः। हतौ हततुल्यौ।

एवमुक्तौ तु सव्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ ।
रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिःसृतौ ॥ १३
अब्रवीत् स दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् ।
उपस्थापय शीघ्रं मे चारान् नीतिविशारदान् ॥ १४
ततश्चराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ।
उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥ १५
तानब्रवीत् ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।
चारान् प्रत्ययिकाञ् शूरान् भक्तान् विगतसाध्वसान् ॥ १६
इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षत [+] ।
मन्त्रेष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ १७
कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति ।
विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ १८
चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ।
युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ १९
चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २०
ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ।
प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २१
ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ।
विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया ॥ २२
वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः ।
पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २३
ततो दशग्रीवमुपस्थितास्ते
चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ।
गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं
न्यवेदयन् भीमबलं महाबलाः ॥ २४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे विंशतितमः सर्गः ।

[+] परीक्षथ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२१

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ।
सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ।
जातोद्वेगोऽभवत् किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ।
नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३
इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् ।
तदा राक्षसशार्दुलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४

उदीरयत् उदैरयत् ।

न ते चारयितुं शक्या राजन् वानरपुंगवाः ।
विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ ५
नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र न लभ्यते ।
सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ ६
प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ।
बलाद् गृहीतो बहुभिर्बहुधास्मि विदारितः ॥ ७
जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ।
परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः ॥ ८
परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ।
रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ॥ ९
हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ।
राघवेण परित्रातो जीवामि ह यदृच्छया ॥ १०
एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् ।
द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ ११
गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः ।
मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १२
पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु ।
सीतां वास्मै [+] प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ १३
मनसा संतताप्राथ तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ।
शार्दूलस्य महद् वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १४

[+] चास्मै

यदि मां प्रतियुध्येरन् देवगन्धर्वदानवाः ।
नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १५
एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ।
चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवंगमाः ॥ १६
कीदृशाः किंप्रभावाश्च वानरा ये दुरासदाः ।
कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥ १७
तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् ।
अवश्यं बलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छता ॥ १८
अथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चरः ।
इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ १९
अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजन् सुदुर्जयः ।
गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानितिविश्रुतः ॥ २०
गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः ।
कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २१

गद्गदस्यैवान्यः पुत्रो धूम्रः । अन्यो जाम्बवान् । अन्यो बृहस्पतिपुत्रः केसरी । तस्य पुत्रेण हनुमता राक्षसानां महत् कदनं कृतम् । अस्पष्टः श्लोकः ।

सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ।
सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन् दधिमुखः कपिः ॥ २२
सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः ।
मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २३
पुत्रो हुतवहस्यात्र नीलः सेनापतिः स्वयम् ।
अनिलस्य च पुत्रोऽत्र हनूमानिति विश्रुतः ॥ २४
नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा ।
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसंभवौ ॥ २५
पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २६
श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ।
वरुणस्य च पुत्रोऽथ हेमकूटः प्लवंगमः ॥ २७
विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः ।
विक्रान्तो वेगवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ २८
दश वानरकोट्यश्च शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम् ।
श्रीमतां देवपुत्राणां शेषान् नाख्यातुमुत्सहे ॥ २९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा ।
दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ ३०
नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ।
विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः॥ ३१
वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद् गुणान् क्षितौ ।
जनस्थानगता येन तावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३२
लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः ।
यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३३

ऋषभः श्रेष्ठः ।

राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः ।
परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३४

परिगृह्य उपरुध्य ।

इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम् ।
सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान् गतिः ॥ ३५

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकविंशतितमः सर्गः।

२२

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्कायां नृपतेश्चराः ।
सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ।
जातोद्वेगोऽभवत् किंचित् सचिवांश्चेदमब्रवीत् ॥ २
मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः ।
अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३
तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन् द्रुतम् ।
ततः संमन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४
मन्त्रयित्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत् समनन्तरम् ।
विसर्जयित्वा सचिवान् प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५

विसर्जयित्वा विसर्ज्य ।

ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम् ।
मायाविदं महामायः प्राविशद् यत्र मैथिली ॥ ६
विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद् राक्षसाधिपः ।
मोहयिष्यामहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७
शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर ।
मां त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८

गृह्य गृहीत्वा ।

एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः ।
तस्य तुष्टोऽभवद् राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥ ९
अशोकवनिकायां तु प्रविवेश महाबलः ।
ततो दीनामदैन्यार्हां ददर्श धनदानुजः ।
अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ १०
भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ।
उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरदूरतः ॥ ११
उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ।
इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ १२

प्रहर्षं नाम कीर्तयन् कामपि हर्षवार्तां कथयन्निव।

सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य वल्गसे ।
खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ १३
छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते निहतो मया ।
व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १४
अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ।
शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ १५
समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ।
वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥ १६

समुद्रान्तं समुद्रस्य दक्षिणतीरमिति वक्तव्यमनन्तरश्लोकात् ।

संनिविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ।
बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १७

उत्तरम् इति अन्यप्रकाशनानि पठन्ति । तदा पूर्वश्लोके उत्तरतीरमिति वक्तव्यम् ।

अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् ।
सुखसुप्तं समासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ १८
तत् प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ।
बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १९

तद् बलं हतम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पट्टसान् परिघान् खड्गांश्चक्रान् दण्डान् महायसान् ।
बाणजालानि शूलानि भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥ २०
यष्टीश्च तोमरान् प्रासांश्चक्राणि मुसलानि च।
उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २१
अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना ।
असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २२

निपुणेन हिंसकेन प्रहस्तेन महासिना तस्य शिरो निर्निरोधं छिन्नम् ।

विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ।
दिशः प्रव्राजितः सर्वैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २३
सुग्रीवो ग्रीवया शेते भग्नया प्लवगाधिपः ।
निरस्तहनुकः शेते हनूमान् राक्षसैर्हतः ॥ २४
जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन् निहतो युधि ।
पट्टसैर्बहुभिरिछन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ २५
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ ।
निःश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण समुक्षितौ ॥ २६
असिनाभ्याहतश्छिन्नो मध्ये रिपुनिषूदनः ।
अभिष्टनति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ २७
नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्या दरीमुखः ।
कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजन् सायकैर्हतः ॥ २८
अङ्गदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ।
पातितो रुधिरोद्गारी क्षितौ विनिहतो युधि* ॥ २९
हरयो मथिता नागै रथजालैस्तथापरे ।
शायिता मृदितास्तत्र वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३०
प्रद्रुताश्च परे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः ।
अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३१
सागरे पतिताः केचित् केचिद् गगनमाश्रिताः ।
ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरैस्तु विमिश्रिताः ॥ ३२
सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च ।
पिङ्गाक्षास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३३
एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ।
क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३४

ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसेश्वरः ।
सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३५

उपशृण्वन्त्याम् उपशृण्वत्याम् ।

राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय ।
येन तद् राघवशिरः संग्रामात् स्वयमाहृतम् ॥ ३६
विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत् सशरासनम् ।
प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३७
तमब्रवीत् ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ।
विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ३८
अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः ।
अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ३९
एवमुक्तं तु तद् रक्षः शिरस्तत् प्रियदर्शनम् ।
उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४०
रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच ह ॥ ४१

त्रिषु लोकेषु विख्यातमिदं धनुरिति सीताया अग्रतः चिक्षेप उवाच च।

इदं तत् तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमन्वितम् ।
इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४२
स विद्युजिह्वेन सहैव तच्छिरो
धनुश्च भूमौ विनिकीर्य रावणः ।
विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं
ततोऽब्रवीत् तां भव मे वशानुगा ॥४३

विद्युजिह्वेन सह विद्युज्जिह्वसहितो रावणः । तकारलोप आर्ष इति गोविन्दराजः ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्वाविंशतितमः सर्गः

२३

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ।
सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १
नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत् सदृशं मुखम् ।
केशान् केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २

* निपतितोऽङ्गदः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ।
विजगर्हेऽथ कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३
सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः ।
कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४
आर्येण किं नु कैकेय्याः कृतं रामेण विप्रियम् ।
यद् गृहाच्चीरवसनस्तया प्रस्थापितो वनम् ॥ ५
एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ।
जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६
सा मुहूर्तात् समाश्वस्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७
हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत [+] ।
इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८
प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते ।
सुवृत्तः साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९

नार्याः प्रथमं भर्तुर्मरणं महान् दोष उच्यते । साधुवृत्ताया ममाग्रतः सुवृत्तस्त्वं मृतः ।

दुःखाद् दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे ।
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽपि त्वं विनिपातितः ॥ १०
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ।
वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११
आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम ।
अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२
अथ वा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ।
पचत्येनं तथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३

अथवा प्राज्ञस्यापि तव प्रज्ञा तदा नष्टा यतो निद्रावशस्त्वं हतः । भूतानां कारणं कालस्तादृशमपि त्वामपचत् ।

अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात् त्वं नयशास्त्रवित् ।
व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४

त्वं नीतिशास्त्रं जानासि । उपायज्ञस्त्वं दुःखानां निवारणे कुशलोऽसि । तथापि कस्माददृष्टं मृत्युं प्राप्तोऽसि ।

[+] व्रता

तथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयातिनृशंसया ।
कालरात्र्या ममाच्छिद्य [+] हृतः कमललोचनः ॥ १५
उपशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् ।
प्रियामिव शुभां नारीं पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६

मम मत्सकाशात्। उपशेषे समीपे शेषे ।

अर्चितं सततं यत्नाद् गन्धमाल्यैर्मया तव ।
इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषितम् ॥ १७
पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ ।
पूर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८
दिवि नक्षत्रभूतस्तु [++] महत् कर्म कृतं प्रियम् ।
पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समुपेक्षसे ॥ १९

त्वं दिवि नक्षत्रं संजातः । आकाशात् त्वया कृतं महत् प्रियं कर्म आत्मनः पुण्यं राजर्षिवंशं च संप्रेक्षसे।

किं मां न प्रेक्षसे राजन् किं मां न प्रतिभाषसे ।
बालां बालेन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २०
संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत् त्वया ।
स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१

चरिष्यामि त्वया सह भवामि धर्मं चाचरिष्यामि ।

कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ।
अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामिह दुःखिताम् ॥२२

गतिमतां वर उत्तमलोकं प्राप्तानां श्रेष्ठ ।

कल्याणै रुचितं * यत् तत् परिष्वक्तं मयैव तु ।
क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥ २३

कल्याणैः अलंकारैः ।

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ।
अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४

इष्टवान् वनवासं निर्वर्त्य पश्चादिति। तदनन्तरं तव मरणमग्निसंस्कारश्च युज्येते ।

प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् ।
परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५

[+] मयाच्छिद्य [++] त्वं * कल्याणैरुचितं इति cr.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते ।
तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६
सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् ।
हृदयेन विदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७
साधु पातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ।
समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २८
शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ।
रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ।
मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता ॥ २९
श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥३०
क्षमा यस्मिन् दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३१
इति सा दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ।
भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य जनकात्मजा ॥ ३२
एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः ।
अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३३
विजयस्वार्यपुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च ।
न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३४
अमात्यैः सहितः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः ।
किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३५
एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् ।
अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३६
स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः ।
सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ३७

समर्थ्य विचार्य ।

अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् ।
जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ३८
राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः ।
समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ३९
अविदूरस्थितान् सर्वान् बलाध्यक्षान् हितैषिणः ।
अब्रवीत् कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः॥ ४०
शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे ।
समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४१
ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद् वचो
बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् ।
समानयंश्चैव समागतं च ते
न्यवेदयन् भर्तरि युद्धकाङ्क्षिणि ॥४२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रयोविंशतितमः सर्गः।

२४

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ।
आससादाशु वैदेहीं प्रियां प्रणयिनी सखी ॥ १
सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ।
रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ २

रावणादिष्टा रावणेन आज्ञापिता । रक्षन्ती सीतां रक्षन्ती ।

सा ददर्श सखीं सीतां सरमा नष्टचेतनाम् ।
उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वडवामिव पांसुषु ॥ ३
तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रताम् [+] ।
उक्ता यद् रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ॥ ४
सखीस्नेहेन तद् भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।
लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ।
तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ५

प्रतिश्रुतम् श्रुतम् ।

स संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः ।
तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ६

अभिनिष्क्रम्य बहिर्गत्वा विचार्य ।

न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः ।
वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ७

सौप्तिकं निद्रायामाक्रमणम् ।

[+] सुव्रता

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न चैव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः ।
सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ ८
दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान् महोरस्कः प्रतापवान् ।
धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ ९

संहननोपेतः सुनिर्मितसर्वाङ्गः ।

विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुशली नयशास्त्रवित् ॥ १०
हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः ।
न हतो राघवः श्रीमान् सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ ११
अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना ।
इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥ १२

अयुक्तबुद्धिकृत्येन अयुक्ता बुद्धिरयुक्तानि च कृत्यानि यस्य सः । तेन ।

शोकस्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम् ।
ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु ॥ १३
उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया ।
संनिविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १४
दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ।
सहितैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः॥ १५
अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः ।
राघवस्तीर्ण इत्येवं प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १६

अनेन रावणेन । लघुविक्रमाः शीघ्रगमनाः ।

स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः ।
एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १७
इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह ।
सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ १८
दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् ।
उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ १९
संनाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका ।
भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिस्वनम् ॥ २०

भयंकरो भेरीनादो युद्धाय सिद्धा भवत इति प्रकटयति । मेघसंरावतुल्यं गम्भीरं तं भेरीनादं शृणु।

कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः ।
तत्र तत्र च संनद्धाः संपतन्ति पदातयः ॥ २१
आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ।
वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २२
शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ।
रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २३
प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् ।
वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २४
घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निस्वनम् ।
हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा ॥ २५
उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् ।
संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलो लोमहर्षणः ॥ २६
श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ।
रामात् कमलपत्राक्षि दैत्यानामिव वासवात् ॥ २७
अवजित्य जितक्रोधस्तमचिन्त्यपराक्रमः ।
रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ २८
विक्रमिष्यति रक्षस्सु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ।
यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ २९
आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम् ।
अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३०
अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने ।
समागम्य परिष्वक्ता तस्योरसि महोरसः ॥ ३१
अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ।
धृतामेतां बहून् मासान् वेणीं रामो महाबलः ॥ ३२
तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३३
रावणं समरे हत्वा नचिरादेव मैथिलि ।
त्वया समग्रं प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३४
समागता त्वं रामेण मोदिष्यसि महात्मना ।
सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३५
गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो
हय इव मण्डलमाशु यः करोति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमिह शरणमभ्युपेहि देवि
दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥३६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुर्विंशतितमः सर्गः।

२५

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम् ।
सरमा ह्लादयामास पृथिवीं द्यौरिवाम्भसा ॥ १

रावणवाक्यैर्मोहितां संतप्तां च सीतां द्यौर्जलेन भूमिमिव सरमा स्ववाक्येन ह्लादयामास ।

ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखी वचः ।
उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २
उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ।
निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम् ॥ ३
न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि ।
समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोऽपि वा ॥ ४
एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां पुनरब्रवीत् ।
मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वशोकाभिपन्नया ॥ ५
समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम् ।
अवगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६

मदन्तरे तव कर्तुमशक्यमपि कार्यं शक्यं जानामि।

मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ।
ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७
स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ।
मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८
तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् ।
राक्षसीभिः सुघोराभिर्या मां रक्षन्ति नित्यशः ॥ ९
उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न च स्वस्थं मनो मम ।
तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १०
यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद् भवेत् ।
निवेदयेथाः सर्वं तत् परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११

कथा वृत्तान्तः । निश्चितं निश्चितविषयः ।

सा त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी ।
उवाच वदनं + तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम् ॥ १२
एष ते यद्यभिप्रायस्तस्माद् गच्छामि जानकि ।
गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३

गृह्य गृहीत्वा ।

एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ।
शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १४
सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ।
पुनरेवागमत् क्षिप्रमशोकवनिकां तदा ॥ १५
सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् ।
प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६

आत्मवाचिनः स्वशब्दस्थ आबन्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः।

तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वल्गुभाषिणीम् ।
परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७
इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः ।
क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः॥ १८
एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया ।
कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः॥ १९
जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद् वचः ।
अविद्धेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २०
दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली ।
निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१
लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः ।
वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२
एवं स मन्त्रिवृद्धैश्च मात्रा च बहु भाषितः ।
न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३
नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ।
सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४
तदेषा सुस्थिरा बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ।
भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ।
राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५

+ वचनं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेन कारणेनैषा सुस्थिरा बुद्धिस्तस्य मर्तुमेव प्राप्ता। युद्धे पराजयं प्राप्य आत्मनः सर्वेषां रक्षसां च वधेनैव त्वां मोक्ष्यति न तु भयेन ।

निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ।
प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः ।
श्रुतो वै सर्वसैन्यानां कम्पयन् धरणीतलम् ॥ २७
श्रुत्वा तु तं वानरसैन्यशब्दं
लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः ।
नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः
श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषैः ॥ २८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चविंशतितमः सर्गः।

२६

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः ।
उपयातो महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १
तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ।
मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २
अथ तान् सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ।
सभां संनादयन् सर्वामित्युवाच महाबलः ॥ ३
तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसंचयम् ।
यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ।
भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ ४
ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान् नाम राक्षसः ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहो +ऽ ब्रवीत् ॥ ५
विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन् नयानुगः ।
स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ६
संदधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह ।
स्वपक्षवर्धनं कुर्वन् महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ७
हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ।
न शत्रुमवमन्येत ज्यायान् कुर्वीत विग्रहम् ॥ ८

+ मातुः पैतामहो

तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण ।
यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ ९
तस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः ।
विरोधं मा गमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ १०
असृजद् भगवान् पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ।
सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ ११
धर्मो हि श्रूयते पक्षः सुराणां च महात्मनाम् ।
अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥ १२

सुराणां च सुराणाम् । च पादपूरणे ।

धर्मो वै ग्रसते ऽधर्म ततः कृतमभूद् युगम् ।
अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ १३
तत् त्वया चरता लोकान् धर्मो विनिहतो महान् ।
अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद् बलिनः परे ॥ १४
स प्रमादाद् विवृद्धस्ते ऽधर्मो हि ग्रसतें हि+ नः ।
विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १५

तवाधर्म एव सुरभावनः सुराणामनुकूलो भवति ।

विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया ।
ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ।
तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ १६
तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ।
मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥ १७
जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद् वेदांश्चोच्चैरधीयते ।
अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ।
दिशो विप्रद्रुताः सर्वे स्तनयित्नुरिवोष्णगे ॥ १८

उष्णगे ग्रीष्मे । विप्रद्रुताः राक्षसा विप्रद्रुताः ।

ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ।
आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ १९
तेषु तेषु च देशेषु पुण्येषु च दृढव्रतैः ।
चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ २०

+ अधर्मोऽ हिर्ग्रसते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्पातान् विविधान् दृष्ट्वा घोरान् बहुविधांस्तथा ।
विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २१
खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः ।
शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥ २२
रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यस्रबिन्दवः ।
ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथापुरम् ॥ २३
व्याला गोमायवो गृध्रा वाशन्ति च सुभैरवम् ।
प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २४
कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः ।
स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥ २५

कालाः स्त्रियः प्रतिकूलं भाषमाणा गृहाणि मुष्णत्यः अभिमुखं स्थिताः पाण्डुरान् दन्तान् प्रदर्शयन्त्यश्च स्वप्नेषु दृश्यन्ते ।

गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपभुञ्जते ।
खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलैः सह ॥ २६
मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकरा शुनकैः सह ।
किंनरा राक्षसैश्चापि समेयुर्मानुषैः सह ॥ २७
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ।
राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ २८
चीचीकूचीति वाशन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ।
पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिभिः + ॥ २९

गृहशारिकाश्चीचीकूचीति वाशन्त्यः कलहैषिभिरन्यैः पक्षिभिर्निर्जिता अपि समूहीभूय पुनः पतन्ति ।

करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ।
कालो गृहाणि सर्वेषां काले कालेऽन्ववेक्षते ।
एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च ॥ ३०
विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं देहमास्थितम् ।
न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ ३१
येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः ।
कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण ॥ ३२*
इदं वचस्तस्य निगद्य माल्यवान्
परीक्ष्य रक्षोऽधिपतेर्मनः पुनः ।
अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली
बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ३३

अनुत्तमेषु श्रेष्ठमन्त्रिषु ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षड्विंशतितमः सर्गः।

२७

तत् तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ।
न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १
स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः ।
अमर्षात् परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २
हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते ।
परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रगतं मम ॥ ३
मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् ।
समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४
रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयंकरम् ।
हीनं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५
वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः ।
त्वयाहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६
प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिधास्यति ।
पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद् रिपोः ॥ ७
आनीय च वनात् सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ।
किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ ८
वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ।
पश्य कैश्चिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९
द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे ।
स कस्माद् रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १०
द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ।
एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११
यदि तावत् समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया ।
रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२
स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह वानरसेनया ।
प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन् प्रतियास्यति ॥ १३

+ कलहैषिणः * ३१,३२ श्लोकौ क्वचिन्न स्त इति Cr.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् ।
व्रीडितो माल्यवान् वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४
जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ।
माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५
रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च ।
लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६
व्यादिदेश च पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् ।
दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७
पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा ।
व्यादिदेश महामायं राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ १८
उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ ।
स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९
राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ।
मध्यमेऽस्थापयद् गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २०
एवं विधानं लङ्कायां कृत्वा राक्षसपुंगवः ।
मेने कृतार्थमात्मानं कृतान्तवशमागतः ॥ २१
विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो
विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् ।
जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो
विवेश सोऽन्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥२२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तविंशतितमः सर्गः।

२८

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १
अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरभः कपिः ।
सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २
गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा ।
अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३

सहदायादः सहबन्धुः । समर्थयन् समार्थयन् । अमन्त्रयन् ।

इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता ।
सासुरोरगगन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४
कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये ।
नित्यं संनिहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५
तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् ।
वाक्यमग्राम्यपदवत् पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६
अनलः शरभश्चैव संपातिः प्रघसस्तथा ।
गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७
भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ।
विधानं विहितं यच्च तद् दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८
संविधानं यथाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ।
राम तद् ब्रुवतः सर्वं याथातथ्येन [+] मे शृणु ॥ ९
पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ।
दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १०
इन्द्रजित् पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ।
पट्टसासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ ११
नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ।
राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १२
युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ।
उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३
विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता ।
बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १४
एतानेवंविधान् गुल्माँल्लङ्कायां समुदीक्ष्य ते ।
मामकाः सचिवाः सर्वे शीघ्रं पुनरिहागताः ॥ १५
गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे ।
हयानामयुते द्वे च साग्रकोटी च रक्षसाम् ॥ १६

साग्रकोटी कोटिद्वयादधिकम् ।

विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः ।
इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७
एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते ।
परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १८
एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः ।
रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ १९

प्रवृत्तिं कथयित्वा विभीषणो रामं पुनरुवाच।

[+] यथातथ्येन

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रत्ययुध्यत ।
षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ २०
पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ।
सदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २१
अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ।
समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २२
तद् भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतम्[+] ।
व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २३

तेन कारणेन महता चतुरङ्गेण बलेन वृतं रावणं वानरसैन्यमिदं व्यूह्य निर्मथिष्यसि । मध्यम पुरुषत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः।

रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ।
शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
पूर्वद्वारे तु लङ्काया नीलो वानरपुंगवः ।
प्रहस्तं प्रतियोद्धा स्याद् वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २५
अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः ।
दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २६
हनूमान् पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनात्मजः ।
प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २७
दैत्यदानवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २८
परिक्रामति यः सर्वाल्लोकान् संतापयन् प्रजाः ।
तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ २९
उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह ।
निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३०
वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च जाम्बवान् ।
राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ॥ ३१
न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे ।
एषा भवतु नः संज्ञा युद्धेऽस्मिन् वानरे बले ॥ ३२
वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन् भविष्यति ।
वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ ३३

[+] वृतः

अहमेव सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा ।
आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम विभीषणः ॥ ३४
स रामः कार्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् ।
सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमांस्तदा[+] ॥ ३५
ततस्तु रामो महता बलेन
प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा ।
प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लङ्कां
कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥३६

इति श्रीमायणे युद्धकाण्डे अष्टाविंशतितमः सर्गः।

२९

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ।
लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १
विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ।
मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २
सुवेलं साधु शैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् ।
अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३
लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ।
येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४
येन धर्मो न विज्ञातो न वृत्तं न कुलं तथा ।
राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद् गर्हितं कृतम् ॥ ५
यस्मिन् मे वर्धते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ।
यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६
एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ।
नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७
एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति ।
रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८
पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत् समाहितः ।
सशरं चापमुद्यम्य सुमहद् विक्रमे रतः ॥ ९

सुमहत् सशरं चापमुद्यम्य ।

तमन्वरोहत् सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः ।
हनूमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ १०

[+] मतिम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ ११
एते चान्ये च नहवो वानराः शीघ्रगामिनः ।
ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ।
अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ १२
ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ।
ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १३
तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारवरशोभिताम् ।
लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ १४
प्राकारचयसंस्थैश्च तथा नीलैर्निशाचरैः ।
ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १५
ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान् युद्धकाङ्क्षिणः ।
मुमुचुर्विपुलान् नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १६
ततोऽस्तमगमत् सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः ।
पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तते ॥ १७
ततः स रामो हरिवाहिनीपति -
र्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः ।
सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः
सुवेलपृष्ठे न्यवसद् यथासुखम् ॥ १८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशत्तमः सर्गः।

३०

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुंगवाः ।
लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १
समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ।
दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २
चम्पकाशोकपुंनागसालतालसमाकुला ।
तमालवनसंछन्ना नागमालासमावृता ॥ ३
हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः ।
तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४
शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः ।
लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५
विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः ।
शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६
गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च ।
धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७
तच्चैत्ररथसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् ।
वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८
नत्यूहकोयष्टिभकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः ।
रुतं परभृतानां च शुश्रुवे वननिर्झरे ॥ ९
नित्यमत्तविहंगानि भ्रमराचरितानि च ।
कोकिलाकुलषण्डानि विहगाभिरुतानि च ॥ १०
भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च ।
कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ ११

कोणालकः रवञ्जनः इति गोविन्दराजः ।

विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ।
हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२
तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ।
पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिलः ॥ १३
अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः ।
सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४
वित्रासयन्तो विहगांश्त्रासयन्तो मृगद्विपान् ।
कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैः स्वैर्नदतां वराः ।
कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५
रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोद्धतम् ॥ १६
ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः ।
तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १७
शिखरं तु त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् ।
समन्तात् पुष्पसंछन्नं महारजतसंनिभम् ॥ १८
शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ।
श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥ १९
मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ।
निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ २०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुवेलपर्वतसमुदायस्य एकः त्रिकूटपर्वतः । तस्य शिखरे लङ्का अस्ति ।

सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुराम्बुदसन्निभैः ।
काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१
प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता ।
घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२

सालः प्राकारः। मध्यमं वैष्णवं पदम् आकाशः ।

यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः ।
कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३
चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् ।
शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४
तां समृद्धां समृद्धार्थो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ।
रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥ २५
तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां
प्रासादमालाभिरलंकृतां च ।
पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां
ददर्श रामो महता बलेन ॥ २६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रिंशत्तमः सर्गः ।

३१

अथ तस्मिन् निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ।
बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २

शीतं जलं फलसमृद्धानि वनानि च उपलभ्य तत्र सैन्यसमूहं विभज्य व्यूह्य तिष्ठेम ।

लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ।
निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३
वाताश्च परुषं वान्ति कम्पते च वसुंधरा ।
पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीधराः ॥ ४
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ।
क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५
रक्तचन्दनसंकाशा संध्या परमदारुणा ।
ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६
आदित्यमभि वाश्यन्ते जनयन्तो महद् भयम् ।
दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ ७
रजन्यामप्रकाशश्च संतापयति चन्द्रमाः ।
कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥ ८
ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ।
आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ ९
दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते ।
युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १०

नक्षत्राणि यथावन्न दृश्यन्ते । (दुश्शकुनसमुदायः) अभिवर्तते लोकस्य प्रलयं शंसतीव ।

काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ।
शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः ॥ ११
क्षिप्रमद्य दुराधर्षां पुरीं रावणपालिताम् ।
अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १२
इत्येवं तु वदन् वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ १३
अवतीर्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलात् स राघवः ।
परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ १४
संनह्य तु ससुग्रीवः कपिराजबलं महत् ।
कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ १५
ततः काले महाबाहुर्बलेन महता वृतः ।
प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ १६
तं विभीषणसुग्रीवौ हनूमाञ्जाम्बवान् नलः ।
ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ १७

विभीषणसुग्रीवौ हनुमान् ऋक्षराजो जाम्बवान् नलो नीलो लक्ष्मणश्च तमन्वयुः ।

ततः पश्चात् सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् ।
प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ १८
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ।
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ १९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तौ त्वदीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिंदमौ ॥ २०
पताकामालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् ।
चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चप्राकारतोरणाम् ॥ २१
तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः ।
यथानिदेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ २२
लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ।
रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ २३
लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः ।
लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥ २४
उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ।
नान्यो रामाद्धि तद् द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ २५
रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ।
सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः ।
लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ २६
विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च ।
ददर्शायुधजालानि तथैव कवचानि च ॥ २७
पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ।
अतिष्ठत् सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ २८
अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ।
ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ २९
हनूमान् पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान् कपिः ।
प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ ३०
मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ।
सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्वसनोपमैः ॥ ३१
वानराणां तु षट्त्रिंशत् कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ।
निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३२
शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ।
द्वारे द्वारे हरीणां तु कोटिं कोटिं न्यवेशयत् ॥ ३३
पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् ।
अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ३४

C D ग्रन्थौ सुग्रीवस्य स्थाने सुषेणः इति पठतः।

ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ।
गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ३५
सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ।
सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ३६
दशनागबलाः केचित् केचिद् दशगुणोत्तराः ।
केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ३७
सन्ति चौघबलाः केचित् केचिच्छतगुणोत्तराः ।
अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ ३८

ओघबलाः दशसहस्रहस्तिबलाः इति गीताप्रेस् ।

अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत् समागमः ।
तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्गमः ॥ ३९
परिपूर्णमिवाकाशं संछन्नेव च मेदिनी ।
लङ्कामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४०
शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम् ।
लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ४१
आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात् प्लवंगमैः ।
अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ४२
वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः ।
सर्वतः संवृता लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ४३
राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाभिनिपीडिताः ।
वानरैर्मेघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ४४
महाञ् शब्दोऽभवत् तत्र बलौघस्याभिवर्ततः ।
सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात् सलिलस्वनः ॥ ४५
तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा ।
लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ४६
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ।
बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ४७
राघवः संनिवेश्यैवं सैन्यं स्वं रक्षसां वधे ।
संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ ४८
आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ।
विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् ।
अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ४९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात् कपे ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ ५०
भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन ॥ ५१
ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥
नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ।
यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ ५२
नूनमद्य गतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ।
यस्य दण्डधरस्तेऽहं दाराहरणकर्शितः ।
दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ५३
पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ।
राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ५४
बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम ।
मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तद् विदर्शय ॥ ५५

अतिक्रामयित्वा अतिक्रम्य ।

अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ।
न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम् ॥ ५६
धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठः संप्राप्तोऽयं विभीषणः ।
लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ ५७
न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया ।
शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविजितात्मना ॥ ५८
युध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस ।
मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ५९
यद्याविशसि लोकांस्त्रीन् पक्षिभूतो मनोजवः ।
मम चक्षुःपथं प्राप्य न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ ६०
ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् [+] ।
सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ६१
इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ६२
सोऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान् रावणमन्दिरम् ।
ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ६३
ततस्तस्याविदूरेण निपत्य हरिपुंगवः ।
दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ६४

[+] देहिकम्

तद् रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् ।
सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ६५
दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
वालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ६६
आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः ।
निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषाधम ॥ ६७
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् ।
निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥ ६८
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ६९
विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ।
न चेत् सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ७०
इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुंगवे ।
अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ७१
ततः स रोषताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा ।
गृह्यतामेष दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥ ७२
रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निसमतेजसः ।
जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ७३
ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मना ।
बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ७४
स तान् बाहुद्वये सक्तानादाय पतगानिव ।
प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ७५
तेऽन्तरिक्षाद् विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः ।
भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ७६
ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ।
तत् पफाल तदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ७७
भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ।
विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसा ॥ ७८
रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ।
विनाशं चात्मनः पश्यन्निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ७९
रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः प्लवंगमैः ।
वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ८०
सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः ।
बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ८१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तु[+] द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात् कपिः ।
पर्याक्रमत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ८२
तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् ।
लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चातिवर्तताम् ॥ ८३
राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे ।
अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेवोपपेदिरे ॥ ८४
कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् ।
ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ८५
तस्मिन् महाभीषणके प्रवृत्ते
कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ।
प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि
युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥ ८६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकत्रिंशत्तमः सर्गः।

३२

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ।
न्यवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १
रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः ।
विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत ॥ २
स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् ।
असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३
स दृष्ट्वा वानरैः सर्वां वसुधां कबलीकृताम् ।
कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ४

कबलीकृताम् आच्छादिताम्।

स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः ।
राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५
प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः ।
राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ ६
ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः ।
लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ७
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ।
प्रासादाग्राणि चोच्चानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ ८
परिखाः पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिलायुताः ।
पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ ९
ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च यूथपाः ।
कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १०
काञ्चनानि प्रमृद्नन्तस्तोरणानि प्लवंगमाः ।
कैलासशिखराभानि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ ११
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
लङ्कां तामभ्यवर्तन्त महावारणसंनिभाः ॥ १२
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ १३
इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ १४
वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ।
निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥ १५
एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ १६
पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ।
आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ १७
दक्षिणद्वारमागम्य वीरः शतबलिः कपिः ।
आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ १८
सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता हरिः ।
आवृत्य बलवांस्तस्थौ षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ १९
उत्तरद्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह ।
आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २०
गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ।
वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २१
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ।
वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २२
संनद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः ।
वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ तत्र महाबलः ॥ २३
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
समन्तात् परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ २४
ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ।
निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत् तदा ॥ २५
निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः ।
समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ २६

[+] चतुः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समपद्यत ।
रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ २७
ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ।
निजघ्नुर्वानरान् घोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ २८
तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ।
निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ २९
राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् ।
भिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ३०
वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान् महीगताः ।
राक्षसान् पातयामासुः समाप्लुत्य प्लवंगमाः ॥ ३१
स संप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ।
रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ३२

अद्भुतोपमः । यदि तस्य युद्धस्य उपमानं स्यात् तर्हि तदद्भुतं स्यात् । निरुपमं तद् युद्धमिति अभिप्रायः।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्वात्रिंशत्तमः सर्गः ।

३३

युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ।
रक्षसां संबभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥ १
ते हयैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः ।
रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २
निर्ययू राक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश ।
राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३
वानराणामपि चमूर्महती जयमिच्छताम् ।
अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४
एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योऽन्यमभिधावताम् ।
रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५
अङ्गदेनेन्द्रजित् सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ।
अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथान्धकः ॥ ६
प्रजङ्घेन च संपातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे ।
जम्बुमालिनमारब्धो हनूमानपि वानरः ॥ ७
संगतः सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः ।
समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन विभीषणः ॥ ८
तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः ।
निकुम्भेन महातेजा नीलोऽपि समयुध्यत ॥ ९
वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः ।
संगतः समरे श्रीमान् विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १०
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ।
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः ।
राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२
वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ।
समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३
धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुषेण इति विश्रुतः ।
स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४
वानराश्चापरे भीमा राक्षसैरपरैः सह ।
द्वन्द्वं समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५
तत्रासीत् सुमहद् युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६
हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रसृताः केशशाद्वलाः ।
शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः ॥ १७

तदा वानरराक्षसशरीरेभ्यो रक्तनद्यः प्रसुस्रुवुः । तेषु प्रवाहेषु केशाः शाद्वलराशय इव शरीराणि काष्ठसंचया इव चासन् । संघाटः काष्ठसंचय इति गोविन्दराजः।

आजघानेन्द्रजित् क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः ।
अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८
तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् ।
जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान् कपिः ॥ १९
संपातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः ।
निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २०

अश्वकर्णेन सालवृक्षेण ।

जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ।
बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१

रथशक्त्या रथे स्थितेन शक्त्यायुधेन ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य तं रथमास्थाय हनूमान् मारुतात्मजः ।
प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२

हनुमान् रथमारुह्य तलप्रहारेण राक्षसेन सह रथं प्रममाथ ।

भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ।
प्रजघानाद्रिशृङ्गेण तपनं मुष्टिना गजः ॥ २३
ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः ।
सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥ २४
प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम् ।
निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥ २५
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ।
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥ २६
तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि समरे शरैः ।
क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २७
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे ।
पपात सरथः साश्वः पुराट्ट इव भूतले ॥ २८

पुराट्टः पट्टणप्राकारशिखरम् ।

वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोऽप्यशनिप्रभम् ।
जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ २९
द्विविदं वानरेन्द्रं तु द्रुमयोधिनमाहवे ।
शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३०
स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्छितः ।
सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३१
निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ ३२
पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः ।
बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३३
तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ।
शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३४
विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः ।
सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३५
तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ।
गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३६
लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ।
अपक्रम्य रथात् तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३७
ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुंगवः ।
शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३८

गृह्य गृहीत्वा । अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ।

तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः ।
वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ३९
गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः ।
तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४०
शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ।
निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४१
एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ।
द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४२

दिवौकसैरित्यकारान्तत्वमार्षम् इति गोविन्दराजः।

भल्लैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टसैः ।
अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४३
निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः ।
चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः ।
बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसेवितम् ॥ ४४
कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् ।
विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे ॥ ४५
विदार्यमाणा हरिपुंगवैस्तदा
निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः ।
पुनः सुयुद्धं तरसा समाश्रिता
दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥४६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

३४

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ।
रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १
अन्योऽन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ।
संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राक्षसोऽसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः ।
अन्योऽन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३
जहि दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च ।
एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिंस्तमसि शुश्रुवे ॥ ४
कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः ।
संप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५
तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्छिताः ।
परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः प्लवंगमान् ॥ ६
ते हयान् काञ्चनापीडान् ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् ।
आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ।
वानरा बलिनो युध्देऽक्षोभयन् राक्षसीं चमूम्॥+ ७
कुञ्जरान् कुञ्जरारोहान् पताकाध्वजिनो रथान् ।
चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्छिताः ॥ ८
लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः ।
दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९
तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुद्धतम् ।
रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १०
वर्तमाने तथा घोरे संग्रामे लोमहर्षणे ।
रुधिरोदा महावेगा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११
ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निस्वनः ।
शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ॥ १२
हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निस्वनः ।
शस्त्राणां वानराणां च संबभूवातिदारुणः ॥ १३
शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद् युद्धमेदिनी ।
दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रवकर्दमा ॥ १४
सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ।
कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १५
ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे ।
राममेवाभ्यधावन्त संहृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १६
तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामभिगर्जताम् ।
उद्वर्त इव सप्तानां समुद्राणामभूत् स्वनः ॥ १७

उद्वर्ते प्रलयकाले इति गो महे ।

तेषां रामः शरैः षड्भिः षड् जघान निशाचरान् ।
निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १८

यज्ञशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ।
वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ १९
ते तु रामेण बाणौघैः सर्वमर्मसु ताडिताः ।
युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २०
ततः काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः ।
दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥ २१
ये त्वन्ये राक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः ।
तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥ २२
सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः सहस्रशः ।
बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २३
राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि गर्जितैः ।
सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥ २४
तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः ।
त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २५
गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन् रजनीचरान् ॥ २६

भक्षयन् अभक्षयन् ।

अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः ।
रावणेर्निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २७
इन्द्रजित् तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ।
अङ्गदेन महामायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ।
ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
अदृश्यो निशितान् बाणान् मुमोचाशनिवर्चसः ॥ २९
स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ।
बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ ३०

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः।

३५

स तस्य गतिमन्विच्छन् राजपुत्रः प्रतापवान् ।
दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १
द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगर्षभम् ।
अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २
विनतं जाम्बवन्तं च सानुप्रस्थं महाबलम् ।
ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् ।
आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४
तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः ।
अस्त्रवित् परमास्त्रेण वारयामास रावणिः ॥ ५

परमास्त्रेणोत्पन्नैरिषुभिः ।

तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविक्षताः ।
अन्धकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६
रामलक्ष्मणयोरेव सर्वमर्मभिदः शरान् ।
भृशमावेशयामास रावणिः समितिंजयः ॥ ७
निरन्तरशरीरौ तु भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८
तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु ।
तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९
ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १०
युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः ।
द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११
प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा ।
एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२
एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३
भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः ।
भूयोभूयः शरान् घोरान् विससर्ज महामृधे ॥ १४

भिन्नाञ्जनचयश्यामः विदीर्णकृष्णाङ्गारराशिसदृशश्यामः।

ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन् निशिताञ् शरान् ।
रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५
बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि ।
निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६
ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ ।
ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७
तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ ।
निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ।
शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९
न ह्यविद्धं तयोर्गात्रं बभूवाङ्गुलमन्तरम् ।
नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमा कराग्रादजिह्मगैः ॥ २०
तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ।
असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१
पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः ।
क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२
नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ।
विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहद्रंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३
स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् ।
भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिणतं रुक्मभूषितम् ॥ २४

विज्यं स्रस्तज्यम्। भिन्नमुष्टिपरीणाहं मुष्टिग्रहणाद् विश्लथम् ।

बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् ।
स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५

लक्ष्मणाद् बाणपतनान्तरे दूरे रामः पतितः।

बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ
तौ वानराः संपरिवार्य तस्थुः ।
समागता वायुसुतप्रमुख्या
विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

३६

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ।
ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १
वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे ।
आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः॥ २
नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणसुमुखाङ्गदाः ।
तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३
निश्चेष्टौ मन्दनिःश्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ ।
शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४
निःश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ ।
रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ ।
यूथपैरस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६
राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ ।
बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७
अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः ।
न चैनं मायया छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८

रणे रणरङ्गे ।

तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः ।
वीक्षमाणो ददर्शाथ भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९
तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ।
ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद् विभीषणः ॥ १०
इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ।
उवाच परमप्रीतो हर्षयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ ११
दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ ।
सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२
नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् ।
सर्वैरपि समागम्य सर्षिसंघैः सुरासुरैः ॥ १३
यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ।
अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १४
कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला ।
सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निहतो मया ॥ १५

येन कारणेन चिन्तामग्नस्य शोकार्तस्य मे पितुः देहेन (निद्राहीनत्वात्) शयनमस्पृष्ट्वा रात्रिर्गच्छति येन च कारणेन सर्वेयं लङ्का वर्षासु नदीव व्याकुला सोऽयं सर्वेषामस्माकं मूलहरोऽनर्थो मया निहतः ।

रामस्य लक्ष्मणस्यैव सर्वेषां च वनौकसाम् ।
विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १६
एवमुक्त्वा तु तान् सर्वान् राक्षसान् परिपार्श्वगान् ।
यूथपानपि तान् सर्वास्ताडयामास रावणिः ॥ १७
तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् ।
प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८
शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे ।
सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ १९
एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ।
परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन तोषिताः॥ २०
विनेदुश्च महानादान् सर्वे ते जलदोपमाः ।
हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २१

ज्ञात्वा मत्वा ।

निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥ २२
हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित् समितिंजयः ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ २३
रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ।
सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ २४
तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः ।
सबाष्पवदनं दीनं शोकव्याकुललोचनम् ॥ २५
अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् ।
एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ २६

एवंप्रायाणि एवंविधानि ।

सशेषभाग्यतास्माकं यदि वीर भविष्यति ।
मोहमेतौ प्रहास्येते भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २७
पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ।
सत्यधर्मानुरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ २८
एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ।
सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः ॥ २९
प्रमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत् कालसंप्राप्तमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ ३०
न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमनुवर्तितुम् ।
अतिस्नेहोऽप्यकालेऽस्मिन् मरणायोपपद्यते ॥ ३१
तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनम् ।
हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम् ॥ ३२
अथवा रक्ष्यतां रामो यावत् संज्ञाविपर्ययः ।
लब्धसंज्ञौ तु काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥ ३३
नैतत् किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ।
न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ३४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ।
यावत् सर्वाणि सैन्यानि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ३५
एते ह्युत्फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः ।
कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिपुंगव ॥ ३६

कर्णे कर्णे प्रकथिताः परस्परं कर्णे व्याहरन्ति।

मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितुम् ।
त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ३७
समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
विद्रुतं वानरानीकं तत् समाश्वासयत् पुनः ॥ ३८
इन्द्रजित् तु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः ।
विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ३९
तत्र रावणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४०
उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे ।
रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥ ४१
उपाघ्राय स मूर्ध्नेनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ।
पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ४२
स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा
श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ।
जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं
प्रहृष्य वाचाभिननन्द पुत्रम् ॥ ४३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ।

३७

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे ।
राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १
हनूमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ।
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २
जाम्बवानृषभः सुन्दो रम्भः शतबलिः पृथुः ।
व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ ३
वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ।
तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ४
रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम् ।
आजुहाव ततः सीतारक्षणी राक्षसीस्तदा ॥ ५
राक्षस्यस्त्रिजटा चापि शासनात् तमुपस्थिताः ।
ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसेश्वरः ॥ ६
हताविन्द्रजिताख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ।
पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हतौ रणे ॥ ७
यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति ।
सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ८
निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली ।
मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९
अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम् ।
अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा नान्यां गतिमपश्यती ॥ १०

अपश्यती अपश्यन्ती ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ।
राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा प्रजग्मुर्यत्र पुष्पकम् ॥ ११
ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया ।
अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ १२
तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपरायणाम् ।
सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३
ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह ।
रावणोऽकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १४
प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः ।
राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १५
विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह ।
ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १६
प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् ।
वानरांश्चापि दुःखार्तान् रामलक्ष्मणपार्श्वतः॥ १७
ततः सीता ददर्शोभौ शयनौ शरतल्पयोः ।
लक्ष्मणं चैव रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १८
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ।
सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ + क्षितौ ॥ १९

+ स्तम्भमयौ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ ।
दुःखार्ता सुभृशं सीता करुणं विललाप ह ॥ २०
सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य
तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ ।
वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा
दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २१

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥

३८

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ।
विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १
ऊचुर्लाक्षणिका + ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ।
तेऽद्य सर्वे हते रामेऽज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २
यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ।
तेऽद्य सर्वे हते रामेऽज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३
वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः ।
तेऽद्य सर्वे हते रामेऽज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४
ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् ।
तेऽद्य सर्वे हते रामेऽ ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः ।
अधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६

यैः पादचिह्नै राजभिः पतिभिः सह स्त्रियो राज्येऽ भिषिच्यन्ते किल तानीमानि खलु मत्पादयोः सन्ति।

वैधव्यं यान्ति यैर्नार्योऽलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ।
नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७

यैरवलक्षणैः स्त्रियो दौर्भाग्यवत्यो भूत्वा वैधव्यं प्राप्नुवन्ति तानि मयि न सन्ति । मयि सर्वाणि शुभलक्षणान्येव सन्ति । परन्तु सर्वाणि तानि व्यर्थानि संजातानि । हतलक्षणा व्यर्थलक्षणा।

सत्यानीमानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणे ।
तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८
केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंगते मम ।
वृत्ते चालोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥ ९
शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू समौ + चितौ ।
अनुवृत्ता नखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १०

शङ्खं ललाटपार्श्वभागः । चितौ पुष्टौ ।

स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ ।
मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्कं च मे चितम् ॥११

उत्संगिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशवती । मम पार्श्वौ पुष्टौ उरश्च पुष्टम् ।

मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च ।
प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः सुभलक्षणाम् ॥ १२

प्रतिष्ठितां द्वादशभिः स्थिताया मम पादयोः दश अङ्गुल्यः पादतलौ च भूमिं स्पृशन्ति ।

समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् ।
मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालाक्षणिका ++ विदुः ॥१३

मम हस्तपादाङ्गुलीषु यवचिह्नानि सन्ति । सन्निहितानां तासां मध्ये विवराणि न सन्ति । मम पाणिपादस्य वर्णः शोभनः । अहं सदा मन्दस्मितवती। इति मां कन्यालाक्षणिका अवदन् ।

अधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ।
कृतान्तकुशलैरुक्तं तत् सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च ।
तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५
ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम् ॥ १६

+ लक्षणिका

+च मे ++ लक्षणिका

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ ।
मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७
न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः ।
जीवन् प्रतिनिवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८
न कालस्यातिभारोऽस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः ।
यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९

यत्र येन कारणेन ।

नाहं शोचामि भर्तारं निहतं न च लक्ष्मणम् ।
नात्मानं जननीं चापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् ॥ २०
सा हि चिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ।
कदा द्रक्ष्यामि सीतां च रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ २१
परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् ।
मा विषादं कृथा देवि भर्तायं तव जीवति ॥ २२
कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च ।
यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३
न हि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ।
भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २४

पतौ प्रभौ ।

इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः ।
दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं+ यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २५
हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा निरुद्यमा ।
सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २६
इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी ।
सेना रक्षति काकुत्स्थौ मायया निर्जितौ रणे ॥ २७
सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः ।
अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद् ब्रवीमि ते ॥ २८
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
चारित्रसुखशीलत्वात् प्रविष्टासि मनो मम ॥ २९

सुरवशीलत्वात् प्रियशीलत्वात् ।

नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
एतयोराननं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव ॥ ३०
इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ।
निस्संज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते ॥ ३१

+न्नेदं

प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२
त्यज शोकं च दुःखं च मोहं च जनकात्मजे ।
रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४
विमानं पुष्पकं तत् तु सन्निवर्त्य मनोजवम् ।
दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५
ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा ।
अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६
प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां
तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ।
संप्रेक्ष्य संचिन्त्य च राजपुत्रौ
परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ।

३९

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ ।
निश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः ।
परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २
एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।
स्थिरत्वात् सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोऽपि सन् ॥३
ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्पितम् ।
भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४

गाढमर्पितम् शरैर्गाढं विक्षतम् ।

किं नु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा ।
शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् । ५
शक्या सीतासमा नारी प्राप्तुं लोके विचिन्वता ।
न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः साम्परायिकः ॥ ६
परित्यक्ष्याम्यहं प्राणान् वानराणां तु पश्यताम् ।
यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७
किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ।
कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
कथमाश्वासयिष्यामि यदि यास्यामि तं विना ॥ ९
कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ।
मया सह वनं यातो विना तेनागतः पुनः ॥ १०
उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ।
इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ ११
धिङ् मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ ।
लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १२
त्वं नित्यं सुविषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ।
गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १३
येनाद्य बहवो युद्धे राक्षसा निहताः क्षितौ ।
तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १४
शयानः शरतल्पे ऽस्मिन् स्वशोणितपरिप्लुतः ।
शरजालैश्चितो भाति भास्करोऽस्तमिव व्रजन् ॥ १५
बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिवीक्षितुम् ।
रुजा चाब्रुवतो ह्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १६
यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः ।
अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १७
इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ।
इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १८
सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे ।
परुषं विप्रियं वापि श्रावितं न कदाचन ॥ १९

श्रावितं न स्मरामि कदापि न स्मरामि। श्रावितं तु इति अन्ये पठन्ति ।

विससर्जैकवेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात् कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २०
अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ।
सो ऽयमुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २१
तच्च मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ।
यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥ २२
अस्मिन् मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि ।
मत्वा हीनं मया राजन् रावणोऽभिद्रवेद् बली ॥ २३
अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः ।
सागरं तर सुग्रीव पुनस्तेनैव सेतुना ॥ २४
कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे ।
ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २५
अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च ।
युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २६
गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च ।
अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥ २७
न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः ।
यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा वा परंतप ।
कृतं सुग्रीव तत् सर्वं भवताधर्मभीरुणा ॥ २८
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ।
अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ २९
शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेवितम् ।
वर्तयांचक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३०
ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः ।
आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ॥ ३१
तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम् ।
वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

४०

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः ।
किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १

मूढवाता वात्याहता।

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ।
न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २
शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ ।
शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३
अथाब्रवीद् वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् ।
नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४
विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ।
प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्योऽन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः ।
विप्रकर्षन्ति चान्योऽन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६
एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ।
सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च निरैक्षत ॥ ७
विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ।
ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८
विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ।
विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९
शीघ्रमेतान् सुवित्रस्तान् बहुधा विप्रधावितान् ।
पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १०
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः ।
वानरान् सान्त्वयामास संनिवर्त्य प्रधावतः ॥ ११
ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसंभ्रमाः ।
ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२
विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ।
लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३
जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च ।
शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४
इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ ।
इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५
भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ।
राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या छलितावृजुविक्रमौ ॥ १६
शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ ।
वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७

शल्यकाविव कण्टकभरितशरीरौ शल्यकमृगाविव ।

ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया ।
तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८

प्रतिष्ठा लङ्काराज्यप्राप्तिः ।

जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः ।
प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९
एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् ।
सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २०
राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः ।
रावणः सह पुत्रेण सकामो न भविष्यति+॥ २१
शरसंपीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ।
त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२
तमेवं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् ।
सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३
सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिंदमौ ।
गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४
अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम् ।
मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् ॥ २५
श्रुत्वैतद् वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरं महायुद्धमनुभूतं सुदारुणम् ॥ २६
तदा स्म दानवा देवाञ् शरसंस्पर्शकोविदाः ।
निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७
तानार्तान् नष्टसंज्ञांश्च परासूंश्च बृहस्पतिः ।
विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८
तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् ।
जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥ २९
हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः ++ ।
संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३०
चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च पर्वतौ सागरोत्तमे ।
अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ३१
ते तत्र निहिते देवैः पर्वते परमौषधी ।
अयं वायुसुतो राजन् हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः ।
पर्यस्यन् सागरे तोयं कम्पयन्निव पर्वतान् ॥ ३३

ववौ।

महता पक्षवातेन सर्वे द्वीपमहाद्रुमाः ।
निपेतुर्भग्नविटपाः समूला लवणाम्भसि ॥ ३४
अभवन् पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः ।
शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५
ततो मुहूर्ताद् गरुडं वैनतेयं महाबलम् ।
वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६

+स राज्यं नेह लप्स्यते ++पार्वती ते महौषधी

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः ।
यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७
ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्द्य च ।
विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ३८
वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः ।
सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९

संरुरुहुः शान्ताः ।

तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणाः ।
प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४०

प्रदर्शनं विषयग्रहणम् ।

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ।
उभौ तौ सस्वजे हृष्टौ रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१
भवत्प्रसादाद् व्यसनं रावणिप्रभवं महत् ।
आवामिह व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च बलिनौ कृतौ ॥ ४२
यथा तातं दशरथं यथाजं च पितामहम् ।
तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३
को भवान् रूपसंपन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः ।
वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४
तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ।
पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५
अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः ।
गरुत्मानिह संप्राप्तो युवयोः साह्यकारणात् ॥ ४६
असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः ।
सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७
नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् ।
मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८
एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ।
रक्षोमायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥ ४९
सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५०
इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणोऽहमागतः ।
सहसा युवयोः स्नेहात् सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१
मोक्षितौ च महाघोरादस्मात् सायकबन्धनात् ।
अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२
प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः ।
शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३
तत्र विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे ।
एतेनैवोपमानेन नित्यजिह्मा हि राक्षसाः ॥ ५४
एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ।
परिष्वज्य सुहृत् स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५
सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६
बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः ।
रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ५७
इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ।
रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५८
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ।
जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ५९
विरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः ।
सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गूलं दुधुवुश्च ते ॥ ६०
ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदङ्गांश्च व्यनादयन् ।
दध्मुः शङ्खान् संप्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६१
आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः ।
द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ६२
विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् ।
लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्योद्धुकामाः प्लवंगमाः॥ ६३
ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो
बभूव शाखामृगयूथपानाम् ।
क्षये निदाघस्य यथा घनानां
नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ।

४१

तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् ।
नर्दतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् ।
सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथासौ संप्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः ।
बहूनां सुमहान् नादो मेघानामिव गर्जताम् ॥ ३
व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ।
तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ४
तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अयं च सुमहान् नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५
एतत् तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः ।
उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६
ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् ।
शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७
तथोक्तास्तेन संभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते ।
ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८
तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ ।
समुत्थितौ महाभागौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९
संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ।
विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १०
तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः ।
कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद् वाक्यकोविदाः ॥ ११
यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ १२
विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे ।
पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः ।
चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोऽब्रवीत ॥ १४
घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः ।
अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५
तमस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ।
संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६
निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः ।
आदत्तं यैस्तु संग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७

आदत्तम् आत्तम् ।

एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निश्वसन्नुरगो यथा ।
अब्रवीद् रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८
बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९
एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ।
कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २०
अभिनिष्क्रम्य तद् द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ।
त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१
धूम्राक्षस्य वचः श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ।
बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२
ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः ।
विनर्दमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥ २३
विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ।
गदाभिः पट्टसैर्दण्डैरायसैर्मुसलैर्भृशम् ॥ २४
परिघैर्भिण्डिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः ।
निर्ययू राक्षसा घोरा नर्दन्तो जलदा यथा ॥ २५
रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः ।
सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६
हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः ।
निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २७
वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ।
आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिस्वनः ॥ २८
स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ।
प्रहसन् पश्चिमद्वारं हनूमान् यत्र यूथपः ॥ २९
प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमदर्शनम् ।
अन्तरिक्षगताः क्रूराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥ ३०
रथशीर्षे महाभीमो गृध्रश्च निपपात ह ।
ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३१
रुधिरार्द्रो महाञ् श्वेतः कबन्धः पतितो भुवि ।
विस्वरं चोत्सृजन् नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३२
ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ।
प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिस्वनः ।
तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३३
स तूत्पातांस्ततो दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ।
प्रादुर्भूतान् सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥ ३४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरै -
वृतो ऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ।
ददर्श तां राघवबाहुपालितां
समुद्रकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३५

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः।

४२

घूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमनिस्वनम् ।
विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १
तेषां तु तुमुलं युद्धं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ।
अन्योऽन्यं पादपैर्घोरैर्निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २
राक्षसैर्वानरा घोरा विनिकृत्ताः समन्ततः ।
वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः ॥ ३

समीकृताः पातिताः इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ।

राक्षसाश्चापि संक्रुद्धा वानरान् निशितैः शरैः ।
विव्यधुर्घोरसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ४
ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टसैः कूटमुद्गरैः ।
घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संशितैः ॥ ५
विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ।
अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ६
शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ।
जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७
ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ।
ममन्थू राक्षसान् भीमान् नामानि च बभाषिरे ॥ ८

नामानि स्वनामानि ।

तद् बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् ।
शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुशारवैश्च पादपैः ॥ ९
राक्षसा मथिताः केचिद् वानरैर्जितकाशिभिः ।
ववर्षू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ १०
पार्श्वेषु दारिताः केचिद् केचिद् राशीकृता द्रुमैः ।
शिलाभिश्चूर्णिताः केचित् केचिद् दन्तैर्विदारिताः ॥११
ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खड्गैश्च + विनिपातितैः ।
रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ १२
वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः ।
राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १३
विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ।
मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १४
अन्ये तु परमक्रुद्धा राक्षसा भीमविक्रमाः ।
तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १५
वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ।
मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥ १६
सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभः ।
क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १७
प्रासैः प्रमथिताः केचिद् वानराः शोणितस्रवाः ।
मुद्गरैराहताः केचिद् पतिता धरणीतले ॥ १८
परिघैर्मथिताः केचिद् भिण्डिपालैर्विदारिताः ।
पट्टसैराहताः केचिद् विह्वलन्तो गतासवः ॥ १९
केचिद् विनिहता भूमौ रुधिरार्द्रा वनौकसः ।
केचिद् विद्राविता नष्टाः संक्रुद्धै राक्षसैर्युधि ॥ २०
विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन शायिताः ।
विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिःसृताः++ ॥ २१
तत् सुभीमं महद् युद्धं हरिराक्षससंकुलम् ।
प्रबभौ शस्त्रबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २२
धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्काितालसमन्वितम् ।
मन्द्रस्तनितसंगीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २३
धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान् रणमूर्धनि ।
हसन् विद्रावयामास दिशस्ताञ् शरवृष्टिभिः ॥ २४
धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः ।
अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २५
क्रोधाद् द्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ।
शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २६
आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमात् ।
स्थादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २७

+ रवरैश्च ++ विनिस्रुताः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि ।
सचक्रकूवरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २८
स भङ्क्त्वा तु रथं तस्य हनूमान् मारुतात्मजः ।
रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ २९
विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः ।
द्रुमैः प्रमथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३०
विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनूमान् मारुतात्मजः ।
गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३१
तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
विनर्दमानः सहसा हनूमन्तमभिद्रवत् ॥ ३२

अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ।

ततः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् ।
पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥ ३३
ताडितः स तया तत्र गदया भीमरूपया ।
स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् ।
धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३४
स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ।
पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ३५
धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ।
त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवंगमैः ॥ ३६
स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं
क्षतजवहाः सरितश्च संविकीर्य ।
रिपुवधजनितश्रमो महात्मा
मुदमगमत् कपिभिश्च पूज्यमानः ॥३७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः।

४३

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।
बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ १
शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः ।
अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम् ॥ २
ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ।
निष्पेतू राक्षसा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ३
रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
राक्षसैः संवृतो घोरैस्तदा निर्यात्यकम्पनः ॥ ४
न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे ।
अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥ ५
तस्य निर्धावमानस्य [+] संरब्धस्य युयुत्सया ।
अकस्माद् दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम् ॥ ६
व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः ।
विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत् स्वरः ॥ ७
अभवत् सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् ।
ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ ८
स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः ।
तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ ९
तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ।
बभूव सुमहान् नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १०
तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ।
द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत ॥ ११

समवतिष्ठत समवातिष्ठत।

तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे कपिरक्षसाम् ।
रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम् ॥ १२
सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसंनिभाः ।
हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ १३
तेषां निनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ।
शुश्रुवे सुमहान् क्रोधादन्योऽन्यमभिगर्जताम् ॥ १४
रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद् भृशम् ।
उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ॥ १५
अन्योऽन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना ।
संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ १६

कौशेयोद्धूतपाण्डुना उद्धूतकौशेयवत् पाण्डुना ।

न ध्वजो न पताका वा वर्म वा तुरगोऽपि वा ।
आयुधं स्यन्दनं वापि ददृशे तेन रेणुना ॥ १७
शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ।
श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ १८

[+] निधावमानस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे ।
राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ १९
परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ।
रुधिरार्द्रा तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥ २०
ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः ।
शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा ॥ २१
द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः ।
हरयो राक्षसास्तूर्णं जघ्नुरन्योऽन्यमोजसा ॥ २२
बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमाः ।
हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥ २३
राक्षसाश्चापि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ।
कपीन् निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २४
हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ।
विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ २५
एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ।
मैन्दश्च परमक्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ २६
ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे ।
कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपाः ॥ २७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

४४

तद् दृष्ट्वा सुमहत् कर्म कृतं वानरसत्तमैः ।
क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १
क्रोधमूर्छितरूपस्तु धुन्वन् परमकार्मुकम् ।
दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

मूर्छित व्याप्त ।

तत्रैव तावत् त्वरितं रथं प्रापय सारथे ।
एतेऽत्र बहवो घ्नन्ति सुबहून् राक्षसान् रणे ॥ ३
एतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः ।
द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४
एतान् निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् ।
एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५
ततः प्रजविताश्वेन रथेन रथिनां वरः ।
हरीनभ्यहनत् क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६

अहनत् अहन् ।

न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ।
अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव प्रदुद्रुवुः ॥ ७
तान् मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान् ।
समीक्ष्य हनुमाञ्ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८
तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः ।
समेत्य समरे वीराः सहिताः पर्यवारयन् ॥ ९
व्यवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा हरियूथपाः ।
बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तमुपाश्रिताः ॥ १०
अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम् ।
महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११
अचिन्तयित्वा बाणौघाञ् शरीरे पतिताञ् शितान् ।
अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२
स प्रहस्य महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
अभिदुद्राव तद् रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३
तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ।
बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४
आत्मानं त्वप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ।
शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुंगवः ॥ १५
तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ।
विनद्य सुमहानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १६
ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ।
यथा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७
अकम्पनस्तु तद् दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम् ।
दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८
तत् पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् ।
विकीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान् क्रोधमूर्छितः ॥ १९
सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ।
तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २०
तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः ।
प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे ॥ २१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रधावन्नुरुवेगेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् ।
हनूमान् परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत् क्षितिम् ॥ २२
गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा ।
जघान हनुमान् धीमान् राक्षसांश्च पदातिकान् ॥ २३
तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् ।
हनूमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४
तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ।
ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥ २५
स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः ।
निर्बिभेद हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६
स तथा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभिः शरवृष्टिभिः ।
हनूमान् ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७
ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ।
शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २८
स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ।
राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ २९
तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ।
व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३०
त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ।
लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३१
ते मुक्तकेशाः संभ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः ।
स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ ३२
अन्योऽन्यं प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगरं भयात् ।
पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३३
तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ।
समेत्य हरयः सर्वे हनूमन्तमपूजयन् ॥ ३४
सोऽपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान् हरीन् संप्रत्यपूजयत् ।
हनूमान् सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३५
विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ।
चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानेव राक्षसान् ॥ ३६
स वीरशोभामभजन्महाकपिः
समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ।
महासुरं भीममित्रनाशनं
यथैव विष्णुर्बलिनं चमूमुखे ॥ ३७

बलिनं बलवन्तम् । तं महासुरम्।

अपूजयन् देवगणास्तदा कपिं
स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ।
तथैव सुग्रीवमुरवाः प्लवंगमा
विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः।

४५

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ।
किंचिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १
स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च ।
पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २
तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ।
ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३
रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।
उवाचामर्षितः काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य च ।
नान्यं युद्धात् प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५

काले तस्मिन् काले । उपनिविष्टस्य उपरुध्दस्य।

अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ।
इन्द्रजिद् वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६
स त्वं बलमितः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ।
विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७
निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी ।
नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८
चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ।
न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९
विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह ।
अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपत् संशयिता श्रेयो नात्र निस्संशयीकृता ।
प्रतिलोमानुलोमं वा यद् वा नो मन्यसे हितम् ॥ ११

युद्धं गतस्य तव जयो भवेत् पराजयो वा । संशयिता सा आपत् । युद्धमगते त्वयि नः आपत् संशयरहिता । अनयोः प्रथमः पक्षो श्रेयान्। तथापि अस्मिन् कर्मणि अस्माकं किमनुकूलं किं प्रतिकूलमिति नः हितं (वक्तुमर्हसि) ।

रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः ।
राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२
राजन् मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः ।
विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३
प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ।
अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत् तथैव नः ॥ १४
सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ।
सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव ॥ १५
न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा ।
त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि ॥ १६
एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ।
उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ।
समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद् बलम् ॥ १७
मद्वाणाशनिवेगेन हतानां तु रणाजिरे ।
अद्य तृप्यन्तु मांसेन पक्षिणः काननौकसाम् ॥ १८
इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वराः ।
बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे ॥ १९
सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधैः ।
लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २०
हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ।
आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २१

राक्षसा हुताशनं तर्पयामासुः ब्राह्मणांश्च नमश्चक्रुः। तदा आज्यगन्धवहः सुरभिर्वायुर्ववौ ।

स्रजश्च विविधाकारा जगृहुश्चाभिमन्त्रिताः ।
संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा ॥ २२

माला जगृहुः अधारयंश्च।

सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः ।
रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २३
अथामन्त्र्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् ।
आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम् ॥ २४
हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतसुसंयुतम् ।
महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २५
उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम् ।
सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २६
ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ।
लङ्काया निर्ययौ तूर्णं बलेन महता वृतः ॥ २७
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ।
शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २८
निनदन्तः स्वरान् घोरान् राक्षसा जग्मुरग्रतः ।
भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरस्सराः ॥ २९
व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात् स निर्ययौ ।
गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३०
सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ।
प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं क्रुद्धः कालान्तकोपमः ॥ ३१
तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ।
लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३२
व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ।
मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥ ३३
वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ॥ ३४
अन्तरिक्षात् पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ ।
अन्योऽन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥३५
मेघाश्च स्वरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः।*
ववर्षू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरःसरान् ।
केतुमूर्धनि गृध्रोऽस्य विलीनो दक्षिणामुखः ॥ ३६
सारथेर्बहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः ।
प्रतोदो न्यपतद्धस्तात् सूतस्य हयसादिनः ॥ ३७
निर्याणश्रीश्च यस्यासीद् भास्वरा च सुदुर्लभा ।
सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः ॥ ३८
प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् ।
युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाभ्यवर्तत ॥ ३९

* पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत ।
वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीश्चागृह्णतां शिलाः ॥ ४०
उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ।
वेगितानां समर्थानामन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणाम् ।
परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४१
ततःप्रहस्तः कपिराजवाहिनी -
मभि प्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ।
विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं
यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥४२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

४६

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् ।
गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ १
ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ।
अतिसंजातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ २
खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च ।
गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ३
धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ।
प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ४
जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान् वानरर्षभाः ।
शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवंगमाः ॥ ५
तेषामन्योऽन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ।
बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ ६
बहवो राक्षसा युद्धे बहून् वानरयूथपान् ।
वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ७
शूलैः प्रमथिताः केचित् केचित् तु परमायुधैः ।
परिघैराहताः केचित् केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ ८
निरुच्छ्वासाः पुनः केचित् पतिता धरणीतले ।
विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंतानसंदिताः ॥ ९

इषुसंतानसंदिताः सततप्रयुक्तबाणबद्धाः ।

केचिद् द्विधाकृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ।
वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्च विदारिताः ॥ १०
वानरैश्चापि सक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः ।
पादपैः गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ ११
वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् ।
वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥ १२
आर्तस्वरं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् ।
बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १३
वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः ।
विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १४
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १५
तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् ।
द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ १६
दुर्मुखः पुनरुत्पाट्य कपिः स विपुलद्रुमम् ।
राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ १७
जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ।
पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ १८
अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ।
वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणांस्तत्याज राक्षसः ॥ १९
अमृष्यमाणस्तत् कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः ।
चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २०
आवर्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा ।
क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २१
महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः ।
अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान् परमाहवे ॥ २२
वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानां च मेदिनी ।
बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥ २३
सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ।
संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २४
हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् ।
शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २५
यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् ।
भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥ २६
गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् ।
मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिस्वनाम् ॥ २७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ।
नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ २८

दुस्तारामित्यत्र वृद्धिरार्षः (आर्षी) इति महेश्वर-तीर्थगोविन्दराजौ ।

राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ।
यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ २९
ततः सृजन्तं बाणौघान् प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् ।
ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवंगमान् ॥ ३०
स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ।
प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३१
स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन् राक्षसपुंगवः ।
ववर्ष शरवर्षाणि प्लवगानां चमूपतौ ॥ ३२
अपारयन् वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ।
यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ ३३
एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षं दुरासदम् ।
निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ३४
रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ।
प्रजघान हयान् नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ३५
विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः ।
प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ३६
तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातरोषौ तरस्विनौ ।
स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ३७
उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ।
सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ३८
विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ ।
काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ३९

विक्रान्तविजयौ सर्वत्र विजयौ ।

आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ।
प्रहस्तः परमायस्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४०
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहातरुम् ।
प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ४१
तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् ।
अभिदुद्राव बलिनं बली नीलं प्लवंगमम् ॥ ४२
तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः ।
ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ४३
तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ।
प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ४४
सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ।
विभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ४५
स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ४६
विभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् ।
शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणं यथा ॥ ४७
हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद् बलम् ।
रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ४८
न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ ।
सेतुबन्धं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ४९

विशीर्णं सेतुबन्धं समासाद्य सलिलं यथा ॥

हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ।
रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमागताः ॥ ५०
ततस्तु नीलो विजयी महाबलः ।
प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन
प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ५१

प्रहृष्टरूपः महाप्रहृष्टः ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः।

४७

तस्मिन् हते राक्षससैन्यपाले
प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ।
भीमायुधं सागरतुल्यवेगं
प्रदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १
गत्वा तु रक्षोऽधिपतेः शशंसुः
सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तच्चापि तेषां वचनं निशम्य
रक्षोऽधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २
संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य
शोकार्दितः क्रोधपरीतचेताः ।
उवाच तान् नैर्ऋतयोधमुख्या -
न्निन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३
नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः ।
सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ४
सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ।
स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५
अद्य तद् वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ।
निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६
स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं
रथं तुरङ्गोत्तमराजियुक्तम् ।
प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं
समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७
स शङ्खभेरीपटहप्रणादै -
रास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः ।
पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमान-
स्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८
स शैलजीमूतनिकाशरूपै -
र्मांसाशनैः पावकदीप्तनेत्रैः ।
बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यै -
र्भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ॥ ९
ततो नगर्याः सहसा महौजा
निष्क्रम्य तद् वानरसैन्यमुग्रम् ।
महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श
समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १०
तद् राक्षसानीकमतिप्रचण्ड -
मालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ।
विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठ-
मुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११
नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं
प्रासासिशूलायुधचक्रजुष्टम् ।
सैन्यं नगेन्द्रोपमनागजुष्टं
कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १२
ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं
विभीषणः शक्रसमानवीर्यः ।
शशंस रामस्य बलप्रवेकं
महात्मनां राक्षसपुंगवानाम् ॥ १३
योऽसौ गजस्कन्धगतो महात्मा
नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ।
प्रकम्पयन्नागशिरोऽभ्युपैति
ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४

४४ तमे सर्गे एकः अकम्पनो हतः । अन्यमन्य इति महेश्वरतीर्थः। प्रवीरबाहुरिति पाठान्तरम्।

योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतु -
र्धुन्वन् धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ।
करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः
स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५

वरप्रधानः वरप्राप्तपराक्रमः ।

यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो
धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीर्यः ।
विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं
नाम्नातिकायोऽतिविवृद्धकायः ॥ १६
योऽसौ नवार्कोदिततामचक्षु -
रारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ।
गजं खरं गर्जति वै महात्मा
महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७
योऽसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्ड-
मारुह्य संध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ।
प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं
पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः ॥ १८

भाण्डमलंकारः । मरीचिनद्धम् किरणावृतम्। पिशाचः पिशाचनामा । स आगच्छति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य
विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ।
वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाश -
मायाति सोऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥१९

किंकरवज्रवेगम् वज्रवेगादप्यधिकवेगमित्यर्थः इति गोविन्दराजः ।

असौ च जीमूतनिकाशरूपः
कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ।
समाहितः पन्नगराजकेतु -
र्विस्फारयन् भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २०
यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं
दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य ।
आयाति रक्षोबलकेतुभूतः
सोऽसौ निकुम्भोऽद्भुतघोरकर्मा ॥ २१
यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं
पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ।
रथं समास्थाय विभात्युदग्रो
नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २२
यश्चैष नानाविधघोररूपै -
र्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगेन्द्रवक्त्रैः ।
भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः
सोऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥ २३
यत्रैतदिन्दुप्रतिमं विभाति
छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् ।
अत्रैष रक्षोऽधिपतिर्महात्मा
भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४
असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो
नागेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ।
महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता
रक्षोऽधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २५
प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिंदमम् ।
अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिभिर्भाति रावणः ।
सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २७
देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् ।
यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत् प्रकाशते ॥ २८
सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ।
सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः ॥ २९
भाति राक्षसराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः ।
भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः ॥ ३०
एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् ।
लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३१
ततः स रक्षोऽधिपतिर्महात्मा
रक्षांसि तान्याह महाबलानि ।
द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु
सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥ ३२

चर्यागृहगोपुरेषु महामार्गपार्श्वस्थितेषु गृहेषु द्वारेषु च ।

विसर्जयित्वा सहसा ततस्तान्
गतेषु रक्षःसु यथानियोगम् ।
व्यदारयद् वानरसागरौघं
महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३३

विसर्जयित्वा विसर्ज्य ।

तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य
दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् ।
महत् समुत्पाट्य महीधराग्रं
दुद्राव रक्षोऽधिपतिं हरीशः ॥ ३४
तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं
प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ।
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य
विभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३५
तस्मिन् प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे
शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम् ।
महाहिकल्पं शरमन्तकाभं
समाददे राक्षसलोकनाथः ॥ ३६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तं गृहीत्वानिलतुल्यवेगं
सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम् ।
बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं
चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३७
स सायको रावणबाहुमुक्तः
शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः ।
सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्
गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥ ३८
स सायकार्तो विपरीतचेताः
कूजन् पृथिव्यां निपपात वीरः ।
तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं
नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ३९
ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्र -
स्तथर्षभो ज्योतिमुखो नलश्च ।
शैलान् समुद्यम्य विवृद्धकायाः
प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४०
तेषां प्रहारान् स चकार मोघान्
रक्षोऽधिपो बाणगणैः शिताग्रैः ।
तान् वानरेन्द्रानपि बाणजालै-
र्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४१
ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणै -
र्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमरूपाः ।
ततस्तु तद् वानरसैन्यमुग्रं
प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४२
ते वध्यमानाः पतिताग्र्यवीरा
नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ।
शाखामृगा रावणसायकार्ता
जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामम् ॥४३
ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मा -
नादाय रामः सहसा जगाम ।
तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य
उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४४
काममार्यः सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ।
विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां विभो ॥ ४५
तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ।
गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ ४६
रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४७
तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च गोपय ।
चक्षुषा धनुषा यत्नाद् रक्षात्मानं समाहितः ॥ ४८
राघवस्य वचःश्रुत्वा संपरिष्वज्य पूज्य च ।
अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥ ४९

पूज्य पूजयित्वा ।

स रावणं वारणहस्तबाहु -
र्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् ।
प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालै -
स्तान् वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान्॥५०
तमालोक्य महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥ ५१
रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ।
त्रासयन् रावणं धीमान् हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५२
देवदानवगन्धर्वा यक्षाश्च सह राक्षसैः ।
अवध्यत्वात् त्वया भग्ना वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५३
एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः ।
विधमिष्यति ते देहाद् भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५४

विधमिष्यति विध्मास्यति। निष्कासयिष्यति ।
भूतात्मानं जीवात्मानम् ।

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ।
संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५५
क्षिप्रं प्रहर निरशङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ।
ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५६
रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत् ।
प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं स्मर सुतं तव ॥ ५७
एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ।
आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ५८
स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ।
आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ५९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना ।
दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६०
संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ।
ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सहासुराः ॥ ६१
अथाश्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ ६२
रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ।
धिगस्तु मम वीर्यं तु यत् त्वं जीवसि रावण ॥ ६३
सकृत् तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे ।
ततस्त्वां मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ।
ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाज्वलत् ॥ ६४
संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ।
हनूमान् वक्षसि व्यूढे संचचाल हतः पुनः ॥ ६५
विह्वलं तं तदा दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम् ।
रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ ६६
पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परममर्मातिभेदिभिः ।
शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ६७
स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः ।
करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोऽधिपतयेऽसृजत् ॥ ६८
हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ।
विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ६९
नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ।
अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७०
रावणोऽपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः ।
आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद् विकीर्णं पपात ह ॥ ७१
तद् विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ।
कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥ ७२
सोऽश्वकर्णान् धवान् सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् ।
अन्यांश्च विविधान् वृक्षान् नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥ ७३
स तान् वृक्षान् समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः ।
अभ्यवर्षत् सुघोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७४
अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः ।
ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७५
पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितम् ।
जज्वाल रावणः क्रोधात् ततो नीलो ननाद ह ॥७६
ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ।
लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ७७
रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ।
अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ७८
ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्ष्याः प्लवंगमाः ।
नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ७९

लब्धलक्ष्याः प्राप्तहर्षावसराः ।

वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ।
संभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित् प्रत्यपद्यत ॥ ८०
आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ।
ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥ ८१
ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ।
कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परयानया ॥ ८२
जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्नोषि वानर ।
तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसे त्वमनेकशः ॥ ८३
तथापि त्वां मया मुक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः ।
जीवितं परिरक्षन्तं जीविताद् भ्रंशयिष्यति ॥ ८४
एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ।
संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८५
सोऽस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ।
निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ८६
पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ।
जानुभ्यामपतद् भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ८७
विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः ।
रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ८८
तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो
विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् ।
अन्वेहि मामेव निशाचरेन्द्र
न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हसि ॥८९
स तस्य वाक्यं परिपूर्णघोषं
ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं
कोपान्वितं वाक्यमुवाच रक्षः॥ ९०
दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं
प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः ।
अस्मिन् क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं
संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९१
तमाह सौमित्रिरविस्मयानो
गर्जन्तमुद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् ।
राजन् न गर्जन्ति महाप्रभावा
विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९२
जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र
बलं प्रतापं च पराक्रमं च ।
अवस्थितोऽहं शरचापपाणि-
रागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९३
स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज
रक्षोऽधिपः सप्त शरान् सुपुङ्खान् ।
ताँल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खै -
श्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९४
तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्
निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् ।
लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम
ससर्ज चान्यान् निशितान् पृषत्कान्॥९५
स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं
रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ।
क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः
शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ ९६
स लक्ष्मणश्चाशु शराञ् शिताग्रान्
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् ।
संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान्
ससर्ज रक्षोऽधिपतेर्वधाय ॥ ९७
स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्र -
श्छित्त्वा च ताँल्लक्ष्मणमाजघान ।
शरेण कालाग्निसमप्रभेण
स्वयंभुदत्तेन ललाटदेशे ॥ ९८
स लक्ष्मणो रावणसायकार्त -
श्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ।
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्रा -
च्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः॥ ९९
निकृत्तचापं त्रिभिराजघान
बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ।
स सायकार्तो विचचाल राजा
कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनरासासाद ॥१००
स कृत्तचापः शरताडितश्च
स्वेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ।
जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः
स्वयंभुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०१
स तां विधूमानलसंनिकाशां
वित्रासनीं वानरवाहिनीनाम् ।
चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं
सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०२
तामापतन्तीं भरतानुजोऽस्त्रै -
र्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः ।
तथापि सा तस्य विवेश शक्ति-
र्भुजान्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०३
शक्त्या ब्राह्म्या तु सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे।
विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥१०४

अनुस्मरत् अन्वस्मरत् ।

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः ।
तं पीडयित्वा वाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् ॥ १०५

लङ्घने चालने इत्यभिप्रायः ।

हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः ।
शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः ॥ १०६
अथैनं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ।
विसंज्ञं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रावणो विस्मितोऽभवत् ॥१०७
अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ १०८

समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः ।
जानुभ्यामपतद् भूमौ चचाल च पपात च ॥ १०९
विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ।
ऋषयो वानराश्चैव नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११०
हनूमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ।
अनयद् राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ १११
वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ।
शत्रूणामप्रकम्प्यो ऽपि लघुत्वमगमत् कपेः ॥ ११२
तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् ।
रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागमत् ॥११३
रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ।
आददे निशितान् बाणाञ्ग्राह च महद् धनुः ॥११४
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ।
विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ ११५
निपातितमहावीरां वानराणां महाचमूम् ।
राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ ११६

समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ।

अथैनमुपसंगम्य हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ।
मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ ११७
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ।
आरोहत् सहसा शूरो हनूमन्तं महाकपिम् ।
रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ ११८
तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः ।
वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ ११९
ज्याशब्दमकरोत् तीव्रं वज्रनिष्पेषनिस्वनम् ।
गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १२०
तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ।
क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १२१
यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान् वा
स्वयंभुवैश्वानरशंकरान् वा ।
गमिष्यसि त्वं दश वा दिशो वा
तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥१२२
यश्चैष शक्त्याभिहतस्त्वयाद्य
गच्छन्[+] विषादं सहसाभ्युपेत्य[++]।
स एष रक्षोगणराज मृत्युः
सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १२३

स लक्ष्मण एव शीघ्रं पुनरुत्थायागम्य युद्धे तव मृत्युर्भवति ।

राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् ।
आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १२४
राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः ।
स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजो व्यवर्धत ॥ १२५
ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ।
दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं क्रोधस्य वशमेयिवान् ॥ १२६
तस्याभिसंक्रम्य रथं सचक्रं
साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ।
ससारथिं साशनिशूलखड्गं
रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १२७
अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान
बाणेन वज्राशनिसंनिभेन ।
भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे
वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १२८
यो वज्रपाताशनिसंनिपातान्
न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ।
स रामबाणाभिहतो भृशार्त -
श्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १२९
तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः
समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ।
तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं
चिच्छेद रक्षोऽधिपतेर्महात्मा ॥ १३०
तं निर्विषाशीविषसंनिकाशं
शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ।
गतश्रियं कृत्तकिरीटकूट -
मुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १३१

[+] इच्छन् [++] पेतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृतं त्वया कर्म महत् सुभीमं
हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ।
तस्मात् परिश्रान्त इति व्यवस्य
न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १३२
स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो
निकृत्तचापः स हताश्वसूतः ।
शरार्दितः कृत्तमहाकिरीटो
विवेश लङ्कां सहसा स्म राजा ॥१३३
तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे
महाबले दानवदेवशत्रौ ।
हरीन् विशल्यान् सह लक्ष्मणेन
चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १३४
तस्मिन् प्रभग्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ
सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ।
ससागराः सर्षिमहोरगाश्च
तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १३५

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

४८

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ।
भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ।
अभिभूतोऽभवद् राजा राघवेण महात्मना ॥ २
ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् ।
स्मरन् राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३
स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् ।
विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
सर्वं तत् खलु मे मोघं यत् तप्तं परमं तपः ।
यत् समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः ॥ ५
इदं तद् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् ।
मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत् तथा ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ।
अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७
एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ ।
राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु ॥ ८
स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा ।
ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ ९
स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् ।
ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १०
द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम्[+] ।
निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ ११
नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः ।
तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १२
स हि संख्ये महाबाहुः ककुदं सर्वरक्षसाम् ।
वानरान् राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १३
कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ।
रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन् सुदारुणे ।
भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ १४
किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ।
ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते ॥ १५
ते तु तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ।
जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ १६
ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः ।
गन्धं माल्यं महद भक्ष्यमादाय [++] सहसा ययुः ॥ १७
तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् ।
कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥ १८
कुम्भकर्णस्य निश्वासादवधूता महाबलाः ।
प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात् प्रविविशुर्गुहाम् ॥ १९
तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् ।
ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥ २०
ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् ।
कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २१
ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् ।
त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २२

[+] प्राकाराश्चाधिरुह्यताम् । cr. अधःसूचिकायामविद्यमानोऽपि प्राकार इति पाठः BCD ग्रन्थेभ्यो ग्राह्यः। प्राच्यपाठश्च प्राकारः ३७.१६ [++] गन्धमाल्यास्तथा भक्ष्यानादाय

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ।
ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २३
ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा ।
मांसानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ २४
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् ।
चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ २५
ततः शोणितकुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च ।
पुरस्तात् कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः ॥ २६
लिलिपुश्च पराध्र्येन चन्दनेन परंतपम् ।
दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ॥ २७
धूपं सुगन्धं ससृजुस्तुष्टुवुश्च परंतपम् ।
जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानाः सहस्रशः ॥ २८
शङ्खानापूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् ।
तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ २९
नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः ।
कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३०
सशङ्खभेरीपटहप्रणाद -
मास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादम् ।
दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः
श्रुत्वा विहंगाः सहसा निपेतुः ॥ ३१

किरन्तः विशन्तः इति गोविन्दराजः।

यदा भृशं तैर्निनदैर्महात्मा
न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ।
ततो भुसुण्डीमुसलानि सर्वे
रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३२
तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभि -
र्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च ।
सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं
रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ३३
तस्य निश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
राक्षसा बलवन्तो ऽपि स्थातुं नाशक्नुवन् पुरः ॥ ३४
ततोऽस्य पुरतो गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ।
मृदङ्गपणवान् भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तथा ।
दशराक्षससाहस्रा* युगपत् पर्यवादयन् ॥ ३५

*स्र

नीलाञ्जनचयाकारं ते तु तं प्रत्यबोधयन् ।
अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव संविविदे तु सः ॥ ३६
यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ।
ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥ ३७
अश्वानुष्ट्रान् खरान् नागाञ्जघ्नर्दण्डकशाङ्कुशैः ।
भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ३८
निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः ।
मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ३९

कटङ्करः स्तम्भभेद इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ।

तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता ।
सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४०
ततः सहस्रं भेरीणां युगपत् समहन्यत ।
मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्तानां समन्ततः ॥ ४१

असक्तानां पृथक् पृथक् स्थापितानाम् ।

एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यत ।
शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ४२

प्रबुध्यत प्राबुध्यत ।

महाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ।
तद् रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ४३
अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् ।
केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ।
न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ४४
अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ।
मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन् कूटमुद्गरान् ॥ ४५

पातयन् अपातयन् ।

रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः ।
वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ४६
वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् ।
कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ४७
स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षै -
रचिन्तयंस्तान् विपुलान् प्रहारान् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निद्राक्षयात् क्षुद्भयपीडितश्च
विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ ४८
स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ
विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ ।
विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं
निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ४९

नागभोग सर्पशरीर ।

तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम् ।
ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५०

जाजृम्भमाणस्य भृशं जृम्भमाणस्य । आर्षः।

विजृम्भमाणोऽ तिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः ।
निश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ५१
रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद् बभौ ।
तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ५२
तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ।
ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ५३
आदद् बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितोऽपिबत् ।
मेदःकुम्भं च मद्यं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ५४
ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः ।
शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ५५
स सर्वान् सान्त्वयामास नैर्ऋतान् नैर्ऋतर्षभः ।
बोधनाद् विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ५६
किमर्थमहमाहत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः ।
कच्चित् सुकुशलं राज्ञो भयं वा नेह किंचन ॥ ५७
अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ।
यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ५८
अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ।
पातयिष्ये महेन्द्रं वा शीतयिष्ये + तथानलम् ॥ ५९
न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां भृशम् ।
तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ६०
एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णमरिंदमम् ।
यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ ६१

+ शातयिष्ये

न नो देवकृतं किञ्चिद् भयमस्ति कदाचन ।
न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् ।
यादृशं मानुषं राजन् भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ६२
वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता ।
सीताहरणसंतप्ताद् रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ६३
एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी ।
कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ६४
स्वयं रक्षोऽधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः ।
मृतकल्पो रणे + मुक्तो रामेणादित्यतेजसा । ६५
यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः ।
कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ६६
स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् ।
कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ६७
सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ।
राघवं च रणे हत्वा पश्चाद् द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ६८
राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ६९
तत् तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य
सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ।
महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः
कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ७०
रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च ।
पश्चादपि महाबाहो शत्रून् युधि विजेष्यसि ॥ ७१
महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ।
कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ७२
तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् ।
राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ७३
ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने ।
ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ७४
प्रबुद्धः कुम्भकर्णोऽसौ भ्राता ते राक्षसर्षभ ।
कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसे तमिहागतम् ॥ ७५

+ मृतेति संयुगे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राक्षसाधिप ! तव भ्राता कुम्भकर्णः प्रबुद्धः । किं स ततो युद्धायैव गच्छतु अथवा इहागच्छतु तव दर्शनार्थम् ।

रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् ।
द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूजितम् ॥ ७६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः ।
कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥ ७७
द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुंगवः ।
गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ७८
कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् ।
तथेत्युक्त्वा महावीर्यः शयनादुत्पपात ह ॥ ७९
प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः ।
पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ८०
ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया ।
मद्यं भक्ष्यांश्च विविधान् क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ८१

उपहारयन् उपाहारयन् ।

पीत्वा घटसहस्रं स गमनायोपचक्रमे ॥ ८२
ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ।
कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ८३
भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोबलसमन्वितः ।
कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ८४
स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्
सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ।
जगाम तत्राऽलिमालया वृतः
शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ८५
तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं
वनौकसस्ते सहसा बहिःस्थिताः ।
दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं
वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ८६ +
केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं
व्रजन्ति केचिद् व्यथिताः पतन्ति ।
केचिद् दिशः स्म व्यथिताः प्रयान्ति
केचिद् भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ८७
तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं
स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ।
वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं
भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्ततः ॥ ८८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

४९

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ।
क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् ॥ २
सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ।
दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ।
सविस्मयमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४
कोऽसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ।
लङ्कायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः ॥ ५
पृथिव्याः केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते ।
यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६
आचक्ष्व मे महान् कोऽसौ रक्षो वा यदिवासुरः ।
न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकारिणा ।
विभीषणो महाप्राज्ञः + काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८
येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः ।
सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥ ९

सैष सः एषः । आर्षः संधिः ।

एतेन देवा युधि दानवाश्च
यक्षा भुजंगाः पिशिताशनाश्च ।
गन्धर्वविद्याधरकिंनराश्च
सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥ १०

+ श्लोको ग्राह्यः

+ महाप्रज्ञः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् ।
हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११
प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः ।
अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२
एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना ।
भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३
तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ।
यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४
स कुम्भकर्ण कुपितो महेन्द्रो
जघान वज्रेण शितेन वज्री ।
स शक्रवज्राभिहतो महात्मा
चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५
तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमतः ।
श्रुत्वा निनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥ १६
ततः कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः ।
विकृष्यैरावताद् दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७
कुम्भकर्णप्रहारार्तो विचचाल स वासवः ।
ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८
प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ।
कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ।
प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् ॥ १९
एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ।
अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २०
वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ।
रक्षांस्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २१
कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ।
दृष्ट्वा निश्वस्य चैवेदं स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २२

इदं रक्षो दृष्ट्वा निश्वस्य स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ।

ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः ।
तस्मात् त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसि ।
ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः ॥ २३
ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ २४

काञ्चनो वृक्षः काञ्चनवत् स्पृहणीयः। चम्पकवृक्षो वा इति गोविन्दराजः।

न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ।
न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः ।
कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २५
रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।
शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ॥ २६
एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः ।
व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान् संक्रुद्ध इव पावकः ॥ २७
सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् ।
त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ २८
स एष निर्गतो वीरः शिबिराद् भीमविक्रमः ।
वानरान् भृशसंक्रुद्धो भक्षयन् परिधावति ॥ २९
कुम्भकर्ण समीक्ष्यैव हरयो विप्रदुद्रुवुः ।
कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३०
उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत् समुच्छ्रितम् ।
इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३१
विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत् सुमुखोद्गतम् ।
उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३२
गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके ।
द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३३
शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चादाय सर्वशः+।
तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३४
राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ।
शशास वानरानीकं यथावत् कपिकुञ्जरः ॥ ३५
ततो गवाक्षः शरभो हनुमानङ्गदो नलः ।
शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३६
ततो हरीणां तदनीकमुग्रं
रराज शैलोद्यतवृक्षहस्तम् ।
गिरेः समीपानुगतं यथैव
महन् महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ३७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः।

+श्चाप्युपसंहरन् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५०

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ।
राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १
राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ।
गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २
स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ।
ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३
स तत् तदा सूर्य इवाभ्रजालं
प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशनम् ।
ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं
स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४
सोऽभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च ।
ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ५
अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् ।
तूर्णमुत्थाय संहृष्टः संनिकर्षमुपानयत् ॥ ६
अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः ।
भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ।
उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिषस्वजे ॥ ७
स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ।
कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ ८
स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ।
संरक्तनयनः कोपाद् रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन् प्रबोधितः ।
शंस कस्माद् भयं तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति॥१०
भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् ।
ईषत् तु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
अद्य ते सुमहान् कालः शयानस्य महाबल ।
सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १२
एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ।
समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिकृन्तति ॥ १३
हन्त पश्यस्व लङ्काया वनान्युपवनानि च ।
सेतुना सुखमागम्य वानरैकार्णवीकृतम् [+] ॥ १४

एतत् सर्वं वानरैकार्णवीकृतम्।

[+] वानरैकार्णवं कृतम्

ये राक्षसा मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ।
वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ १५
सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य माम् ।
त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १६
भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
मयैवं नोक्तपूर्वो हि कश्चिद् भ्रातः परंतप ।
त्वय्यस्ति मम च स्नेहः परा संभावना च मे ॥ १७
देवासुरविमर्देषु बहुशो राक्षसर्षभ ।
त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ।
न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ १८

त्वया प्रतिव्यूह्य देवा असुराश्च निर्जिताः।

कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं
यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय ।
स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं
शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ १९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ।

५१

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् ।
कुम्भकर्णो बभाषेऽथ वचनं प्रजहास च ॥ १
दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये ।
हितेष्वनभियुक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया ॥ २

अनभियुक्तेन श्रद्धाविहीनेन ।

शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ।
निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३
प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ।
केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४
यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ।
पूर्वं चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६

विपरीतवत् प्रातिकूल्येन । अप्रयतेषु अपवित्रेषु ।

त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति ।
सचिवैः समयं कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समयं निश्चयरूपविचारम् । त्रयाणां क्षयवृद्धियथा-स्थानानाम् । अथवा उत्तममध्यमाधमानाम् । आत्माभि-वृद्धिशत्रुक्षयसमये शत्रुदण्डोपयुक्तयानमुत्तमकर्म । आत्मबलशत्रुबलसमत्वे क्रियमाणः संधिः मध्यमकर्म। पराभिवृद्धिस्वक्षये क्रियमाणं दानपूर्वकसामाश्रयणम-धमकर्म । कर्मारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकाल - सम्यग्ज्ञानम् आपदां प्रतिक्रिया कार्यसिद्धिरिति पञ्च विधानानि । इति गोविन्दराजः ।

यथागमं च यो राजा समयं विचिकीर्षति ।
बुध्यते सचिवान् बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८

यथागमं शास्त्रानुसारम् ।

धर्ममर्थं च कामं च सर्वान् वा रक्षसां पते ।
भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९

त्रीणि द्वन्द्वानि । धर्मार्थौ धर्मकामौ अर्थकामौ च।

त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते ।
राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १०

राजमात्रः राजसदृशः ।

उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् ।
योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११
काले धर्मार्थकामान् यः संमन्त्र्य सचिवैः सह ।
निषेवेतात्मवाँल्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२

मन्त्रिभिः सह समालोच्य यो बुद्धिमान् दानं साम भेदं युक्तसमये पराक्रमं कर्मारम्भोपायं नयानयौ च प्रयुङ्क्ते यथाकालं धर्मार्थ-कामांश्च सेवते स न व्यसनं विन्देत् ।

हितानुबन्धमालोक्य कार्याकार्यमिहात्मनः ।
राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः सह जीवति ॥ १३
अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद् वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४
अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः ।
अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५
अहितं च हिताकारं धाष्ट्यार्ज्जल्पन्ति ये नराः ।
अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १६
विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ।
विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७
तान् भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान् मन्त्रनिर्णये ।
व्यवहारेण जानीयात् सचिवानुपसंहितान् ॥ १८

उपसंहितान् उत्कोचादिभिः परिवर्तितान् ।

चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावतः ।
छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ १९
यो हि शत्रुमवज्ञाय नात्मानमभिरक्षति ।
अवाप्नोति हि सोऽनर्थान् स्थानाच्च व्यपरोप्यते ॥ २०
तत् तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् ।
भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमुवाच ह ॥ २१
मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ।
किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयताम् ॥ २२
विभ्रमाच्चित्तमोहाद् वा बलवीर्याश्रयेण वा ।
नाभिपन्नमिदानीं यद् व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः ॥ २३

यन्नाभिपन्नं यन्न कृतम् । तस्येदानीं पुनः कथाः व्यर्थाः ।

अस्मिन् काले तु यद् युक्तं तदिदानीं विधीयताम् ।
ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु ॥ २४
यदि खल्वस्ति मे स्नेहो भ्रातृत्वं वावगच्छसि ।
यदि वा कार्यमेतत् ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २५
स सुहृद् यो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते ।
स बन्धुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २६

अभ्यवपद्यते रक्षति । अपनीतेषु मार्गाच्च्युतेषु ।

तमथैवं ब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् ।
रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २७

कार्यसमालोचनेन धीरं तथापि निष्ठुरं च ।

अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् ।
कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते ।
रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ २९
नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ।
तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३०
अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव ।
बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३१
सदृशं यत् तु काले ऽस्मिन् कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना ।
शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३२
अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ।
हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं हरिवाहिनीम् ॥ ३३
अद्य रामस्य तद् दृष्ट्वा मयानीतं रणाच्छिरः ।
सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३४
अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत् प्रियम् ।
लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः॥ ३५
अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधकारणात् ।
शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यस्त्रप्रमार्जनम् ॥ ३६
अद्य पर्वतसंकाशं ससूर्यमिव तोयदम् ।
विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३७
न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ।
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ३८
यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ।
तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३९
गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ।
नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरंदरः ॥ ४०
अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् ।
न मे प्रतिमुखे कश्चिच्छक्तः स्थातुं जिजीविषुः ॥ ४१
नैव शक्त्या न गदया नासिना न शितैः शरैः ।
हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४२
यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यति ।
ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे+ ॥ ४३
चिन्तया बाध्यसे राजन् किमर्थं मयि तिष्ठति ।
सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः॥ ४४

+ ते

मुञ्च रामाद् भयं राजन् हनिष्यामीह संयुगे ।
राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ।
असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद् यशः ॥ ४५
वधेन ते दाशरथेः सुखावहं
सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ।
निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन
खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥४६
रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं
कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ।
मयाद्य रामे गमिते यमक्षयं
चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥४७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ।

५२

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ।
कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १
कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ।
अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २

प्राकृतदर्शनः साधारणदृष्टिमान् ।

न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ ।
त्वं तु कैशोरकाद् धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित् ।
आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः+ ॥ ४
यत् तु शक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना ।
अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात् तादृशं बुधः ॥ ५

अज्ञो यदनर्हं कर्म कुर्यात् को बुधः तत् कुर्यात्?

यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ।
अनुबोद्धुं स्वभावेन न हि लक्षणमस्ति ते ॥ ६

धर्मार्थकामान् पृथगाश्रयान् त्वं ब्रवीषि । परन्तु तेषां स्वरूपं स्पष्टं ज्ञातुं लक्षणं नास्ति ।

कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनम् ।
श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७

+ राक्षसर्षभ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदि सर्वेषां सुखदुःखादिरूपफलानां कर्मैव साधनं तर्हि पापकर्मणामपि श्रेयः फलं भवति ।

निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ।
अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८

धर्मार्थसाधनकर्माणि अधर्मार्थसाधनकर्माणि च श्रेयः कुर्वन्ति । परन्तु अधर्मार्थसाधनकर्माणि अनुचित-कर्माचरणदुष्फलं च कुर्वन्ति ।

ऐहलौकिकपारत्र्यं कर्म पुम्भिर्निषेव्यते ।
कर्माण्यपि तु कल्यानि लभते काममास्थितः ॥ ९

जना इहपरोपयुक्तानि कर्माणि कुर्वन्ति । कामतः कुर्वन्नपि कश्चित् शुभं प्राप्नोति । विहितकर्मणैव शुभं भवति निषिद्धकर्मणा अशुभं भवतीति नियमो नास्तीति महोदरस्याभिप्रायः ।

तत्र क्लप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः ।
शत्रौ हि साहसं यत् स्यात् किमिवात्रापनीयते ॥ १०

काममेव सेवमानोऽपि सुखानि विन्दतीति निश्चयवता राज्ञा इदं कार्यं कृतम् । अस्माकं च अभिमतमभवत् । संप्रति शत्रौ साहसं कृत्वा को दोषो वा लोपो वा अपनीयते ?

एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्रकृतस्त्वया ।
तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११
येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबला हताः ।
राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥ १२
ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः ।
राक्षसांस्तान् पुरे सर्वान् भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३
तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् ।
सर्पं सुप्तमिवाबुद्ध्या प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४
ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् ।
कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५
संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने ।
एकस्य गमनं तत्र न हि मे रोचते तव ॥ १६
हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं *यथा ॥
निश्चित्य ** जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७

*प्राकृतो ** निश्चितं

यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ।
कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८
एवमुक्त्वा तु संरब्धं कुम्भकर्णं महोदरः ।
उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९
लब्ध्वा पुनस्तां वैदेहीं किमर्थं त्वं प्रजल्पसि ।
यदेच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २०
दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ।
रुचितश्चेत् स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१
अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः ।
पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवघोषय ॥ २२
ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ।
जेष्यामो यदि ते शत्रून् नोपायैः कृत्यमस्ति नः ॥ २३
अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ।
ततः समभिपत्स्यामो मनसा यत् समीक्षितम् ॥ २४
वयं युद्धादिहेष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ।
विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५
भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ।
तव पादौ ग्राहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६

त्वं नः कामं प्रपूरय । पारितोषिकादिप्रदानं कुरु।

ततो ऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव ।
हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७
प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिंदम ।
भोगांश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥ २८

प्रीतो नाम प्रीत इव ।

ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् ।
पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९
ततो ऽस्मिन् बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते ।
प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय ।
धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३०
अनयोपधया राजन् भयशोकानुबन्धया ।
अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३१

अकामा अकामापि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रञनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा ।
नैराश्यात् स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३२
सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्शिता ।
त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३३
एतत् सुनीतं मम दर्शनेन
रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ।
इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भू -
र्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३४
अनष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो
रिपूनयुद्धेन जयञनाधिप ।
यशश्च पुण्यं च महन्महीपतिः +
श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥३५

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ।

५३

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् ।
अब्रवीद् राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १
सोऽहं तव भयं घोरं वधात् तस्य दुरात्मनः ।
रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरस्त्वं सुखी भव ॥ २
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ।
पश्य संपाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३
न मर्षयति चात्मानं संभावयति नात्मना ।
अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४

शूरः अवमानं न सहते । आत्मना आत्मानं न श्लाघते । शूरा बहिर्न प्रकाशयन्तः दुष्करं कर्म कुर्वन्ति।

विक्लवानामबुद्धीनां राज्ञां पण्डितमानिनाम् ।
रोचते त्वद्वचो नित्यं कथ्यमानं ++ महोदर ॥ ५
युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ।
राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद् विनाशितम् ॥ ६
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ।
राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७

अस्य राज्ञो ये सुहृदः सन्ति ते केवलं सुहद इति व्यवह्रियन्ते न तु वास्तवेन सुहृदः । एवममित्रकमिमं राजानं प्राप्य लङ्का राजशेषा कृता । तस्याः कोशो नष्टः बलं हतं च ।

एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ।
दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुं महाहवे ॥ ८

समीकर्तुं दोषं परिमार्ष्टुम् ।

एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन् राक्षसाधिपः ॥ ९
महोदरोऽयं रामात् तु परित्रस्तो न संशयः ।
न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १०
कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ।
गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जयाच च ॥ ११
आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणः ।
सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ १२

सर्वकालायसं पूर्णतया कालायसेन निर्मितम् ।

इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षकिंनरसूदनम् ॥ १३
रक्तमाल्यमहाधाम + स्वतश्चोद्गतपावकम् ।
आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ।
कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं महत् ।
अद्य तान् क्षुधितः क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥ १५
कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ १६
वानरा हि महात्मानः शीघ्राश्च व्यवसायिनः ।
एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ॥ १७
तस्मात् परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ।
रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ++ ॥ १८
अथासनात् समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् ।
आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ १९

+ महीपते । ++ शृण्वतामादित इदं त्वद्विधानां

+ दाम ++ निसूदय

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गदानङ्गुलीवेष्टान् वराण्याभरणानि च ।
हारं च शशिसंकाशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २०
दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ।
श्रोत्रे चासंजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥ २१

कुण्डले च महाधने इति पाठान्तरम् । श्रोत्रे श्रोत्रयोः

काञ्चनाङ्गदकेयूरो निष्काभरणभूषितः ।
कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २२
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन विराजितः ।
अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २३
स काञ्चनं भारसहं निवातं
विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ।
आबध्यमानः कवचं रराज
संध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ २४

निवातं शस्त्राभेद्यम्। आबध्यमानः आबध्नन् । आर्ष इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ ।

सर्वाभरणनद्धाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः ।
त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ २५
भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ।
तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ २६
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ।
तं गजैश्च तुरंगैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ २७
सर्पैरुष्ट्रैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगद्विजैः ।
अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २८
स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो
धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ।
मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो
विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ २९
पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः ।
अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३०
रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः ।
शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३१
बहुव्यामांश्च परिघान् गदाश्च मुसलानि च ।
तालस्कन्धांश्च विपुलान् क्षेपणीयान् दुरासदान् ॥ ३२
अथान्यद् वपुरादाय दारुणं लोमहर्षणम् ।
निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३३
धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः ।
रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ३४
सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ।
कुम्भकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३५
अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ।
निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः शलभानिव पावकः ॥ ३६
नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः ।
जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ३७

पुरोद्यानविभूषणम् । सा वानरजातिरस्माकं पुरोद्यानस्य विभूषणम् । निर्दहिष्यामि निर्धक्ष्यामि ।

पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः ।
हते तस्मिन् हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ३८
एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः ।
नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ३९
तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः ।
बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४०
उल्काशनियुता मेघा विनेदुश्च सुदारुणाः ।
ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४१
घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः ।
मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहंगमाः ॥ ४२
निष्पपात च गृध्रोऽस्य शूले वै पथि गच्छतः ।
प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ४३
निष्पपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्वना ।
आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोऽनिलः ॥ ४४
अचिन्तयन् महोत्पातानुत्थितांल्लोमहर्षणान् ।
निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ४५
स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसंनिभः ।
ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ४६

अभ्रघनप्रख्यं मेघसमूहतुल्यम्।

ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ।
वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ४७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद् वानरानीकमतिप्रचण्डं
दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ।
स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षा -
न्ननाद भूयो घनवद् घनाभः ॥ ४८
ते तस्य घोरं निनदं निशम्य
यथा निनादं दिवि वारिदस्य ।
पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवंगा
निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ४९
विपुलपरिघवान् स कुम्भकर्णो
रिपुनिधनाय विनिःसृतो महात्मा ।
कपिगणभयमाददत् सुभीमं
प्रभुरिव किंकरदण्डवान् युगान्ते ॥५०

दुर्बोधः श्लोकः । शूलपाणिरागतः। अत्र उक्तं परिघपाणिरिति। ४९.५० श्लोकौ क्वचिन्न विद्येते इति cr fn.

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

५४

स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् ।
जनयन्निव निर्घातान् विधमन्निव पर्वतान् ॥ १
तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन च ।
प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ २
तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ।
नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ३
आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च ।
क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ४
साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ ।
नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ५
महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् ।
विक्रमाद् विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवंगमाः ॥ ६
कृच्छ्रेण तु समाश्वास्य संगम्य च ततस्ततः ।
वृक्षाद्रिहस्ता हरयः संप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ७
ते निवृत्य तु संक्रुद्धाः कुम्भकर्ण वनौकसः ।
निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ।
प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलाः ॥ ८
पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ।
तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतशः शिलाः ।
पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ९
सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् ।
ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १०
लोहितार्द्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ।
निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ ११
लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ।
केचित् समुद्रे पतिताः केचिद् गगनमाश्रिताः ॥ १२

नावलोकयन् नावालोकयन्।

वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ।
सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेनैव दुद्रुवुः ॥ १३
ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात् ।
ऋक्षा वृक्षान् समारूढाः केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥ १४
ममज्जुरर्णवे केचिद् गुहाः केचित् समाश्रिताः ।
निषेदुः प्लवगाः केचित् केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ १५
तान् समीक्ष्याङ्गदो भग्नान् वानरानिदमब्रवीत् ।
अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवंगमाः ॥ १६
भग्नानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् ।
स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ ॥ १७
निरायुधानां द्रवतामसंगगतिपौरुषाः ।
दारा ह्यपहसिष्यन्ति स वै घातस्तु जीवताम् ॥ १८

असंगगतिपौरुषाः हे निर्निरोधगतिपौरुषाः ।

कुलेषु जाताः सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च ।
अनार्याः खलु यद् भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ १९
विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि ।
तानि वः क्व च यातानि सोदग्राणि महान्ति च ॥ २०
भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः ।
मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २१

दृश्यतां परिशिष्टम्।

शयामहे वा निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ।
दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः ।
संप्राप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे ॥ २२

शयामहे शेमहे । निहत्वा निहत्य ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् गमिष्यति ।
दीप्यमानं समासाद्य[+] पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २३
पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान् रक्षामहे वयम् ।
एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥ २४

उद्दिष्टाः योद्धुमुद्दिष्टाः ।

एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् ।
द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २५
कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ २६
एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ।
भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ २७
द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः ।
सान्त्वैश्च बहुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ २८

बहुमानैः प्रशंसाभिः

ऋ षभशरभमैन्दधूम्रनीलाः
कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भतारा: ।
द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्या -
स्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥२९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ।

५५

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा ।
नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १

नैष्ठिकीं बुध्दिं स्थिरत्वबुद्धिम् । मर्तुं कृतनिश्चया-
- मिति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

समुदीरितवीर्यास्ते समारोपितविक्रमाः ।
पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २
प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः ।
चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३
अथ वृक्षान् महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च ।
वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रवन् ॥ ४

अभिद्रवन् - अभ्यद्रवन् ।

स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
अर्दयन् सुमहाकायः समन्ताद् व्याक्षिपद् रिपून् ॥ ५
शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ।
प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः ॥ ६

पोथिताः हिंसिताः इति गोविन्दराजः ।

षोडशाष्टौ च दश च विंशत् त्रिंशत् तथैव च ।
परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति
भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७
हनूमाञ् शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान् बहून् ।
ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥ ८
तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन तु बिभेद ह ।
बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ९
ततो हरीणां तदनीकमुग्रं
दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ।
तस्थौ ततोऽस्यापततः पुरस्ता -
न्महीधराग्रं हनुमान् प्रगृह्य ॥ १०
स कुम्भकर्णं कुपितो जघान
वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ।
स चुक्षुभे तेन तदाभिभूतो
मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ ११

मेदस् + आर्द्र मेदार्द्र । संधिरार्ष इति गोविन्दराजः।

स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं
गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् ।
बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान
गुहोऽचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १२
स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः
प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन् मुखात् ।
ननाद भीमं हनुमान् महाहवे
युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ १३
ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा
रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ।
प्लवंगमास्तु व्यथिता भयार्ताः
प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥ १४

[+] दीप्यमानमिवासाद्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीलश्चिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह ॥ १५
मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले ॥ १६
ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ।
पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ १७
शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ।
कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोऽभिनिजघ्निरे ॥ १८
स्पर्शानिव प्रहारांस्तान् वेदयानो न विव्यथे ।
ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ १९
कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः ।
निपपातर्षभो भीमः प्रमुखागतशोणितः ॥ २०
मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे ।
आजघान गवाक्षं च तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २१
दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ।
निपेतुरस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ २२
तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु ।
वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ २३
तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु प्लवगर्षभाः ।
समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥ २४
तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ।
कुम्भकर्णं महाकायं ते जघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ २५
स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः ।
रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ २६

आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः स्वस्मिन् रूढैर्वृक्षैः।

बाहुभ्यां वानरान् सर्वान् प्रगृह्य स महाबलः ।
भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ २७
प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसंनिभे ।
नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ २८
भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो हरीन् पर्वतसंनिभः ।
वभञ्ज वानरान् सर्वान् संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ २९
मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं कुर्वन् स राक्षसः ।
चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्छितः ॥ ३०
वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः ।
शूलहस्तो बभौ युद्धे + कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३१
यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ।
तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ३२

विनिर्दहत् विनिरदहत् ।

ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः ।
वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विस्वरं भृशम् ॥ ३३
अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ।
राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥ ३४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् ।
उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ३५
स पर्वताग्रमुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः ।
अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३६
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवंगमम् ।
तस्थौ विवृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रस्य संमुखः ॥ ३७
कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं महाकपीन् ।
कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८
पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् ।
भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ३९
त्यज तद् वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि ।
सहस्वैकं निपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ४०
तद् वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् ।
श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद् वचः ॥ ४१
प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः ।
श्रुतपौरुषसंपन्नस्तस्माद् गर्जसि वानर ॥ ४२
स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य
व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ।
तेनाजघानोरसि कुम्भकर्ण
शैलेन वज्राशनिसंनिभेन ॥ ४३
तच्छैलशृङ्गं सहसा विकीर्ण
भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ।

+ तस्मिन्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो विषेदुः सहसा प्लवंगमा
रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः॥ ४४
स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप
ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्त्रम् ।
व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं
चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ४५
तत् कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं
शूलं शितं काञ्चनदामजुष्टम् ।
क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां
बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ४६
कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ।
बभञ्ज जानुमारोप्य प्रहृष्टः प्लवगर्षभः ॥ ४७
स तत् तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं
चुकोप रक्षोऽधिपतिर्महात्मा ।
उत्पाट्य लङ्कामलयात् स शृङ्गं
जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ४८
स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः
पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ।
तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं
नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४९
तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं
स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ।
जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य
यथानिलो मेघमतिप्रचण्डः ॥ ५०
स तं महामेघनिकाशरूप -
मुत्पाट्य गच्छन् युधि कुम्भकर्णः ।
रराज मेरुप्रतिमानरूपो
मेरुर्यथात्युच्छ्रितघोरशृङ्गः ॥ ५१
ततः समुत्पाट्य जगाम वीरः
संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः ।
शृण्वन् निनादं त्रिदशालयानां
प्लवंगराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ५२
ततस्तमादाय तदा स मेने
हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ।
अस्मिन् हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्
सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ५३
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः ।
कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ५४
हनूमांश्चिन्तयामास मतिमान् मारुतात्मजः ।
एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ५५
यद् वै न्याय्यं मया कर्तुं तत् करिष्यामि सर्वथा ।
भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५६
मया हते संयति कुम्भकर्णे
महाबले मुष्टिविशीर्णदेहे ।
विमोचिते वानरपार्थिवे च
भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समग्राः ॥५७
अथ वा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ।
गृहीतोऽयं यदि भवेत् त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ५८
मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ।
शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ५९
अयं मुहूर्तात् सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ।
आत्मनो वानराणां च यत् पथ्यं तत् करिष्यति ॥ ६०
मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
अप्रीतिश्च भवेत् कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ६१
तस्मान्मुहूर्तं काङ्क्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य नः ।
भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ६२
इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनूमान् मारुतात्मजः ।
भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ६३
स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां
स्फुरन्तमादाय महाहरिं तम् ।
विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः
पुष्पाद्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ६४
ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्
बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः ।
अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं
विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ६५
एवं गृहीतेन कथं नु नाम
शक्यं मया संप्रति कर्तुमद्य ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथा करिष्यामि यथा हरीणां
भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ६६
ततः कराग्रैः सहसा समेत्य
राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रोः ।
नरवैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां
ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥ ६७
स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो
विदारितस्तेन विमर्दितश्च ।
रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः
सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ६८
स भूतले भीमबलाभिपिष्टः
सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ।
जगाम खं वेगवदभ्युपेत्य
पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ६९
कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः ।
रराज शोणितोत्सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ७०
ततः स पुर्याः सहसा महात्मा
निष्क्रम्य तद् वानरसैन्यमुग्रम् ।
बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः
प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ७१
बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः
प्रविश्य तद् वानरसैन्यमुग्रम् ।
चखाद रक्षांसि हरीन् पिशाचान्
ऋक्षांश्च मोहाद् युधि कुम्भकर्णः ॥७२
एकं द्वौ त्रीन् बहून् क्रुद्धो वानरान् सह राक्षसैः ।
समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन् मुखे ॥ ७३
संप्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ।
वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ।
ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ ७४
तस्मिन् काले सुमित्रायाः पुत्रः परवलार्दनः ।
चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ ७५
स कुम्भकर्णस्य शराञ् शरीरे सप्त वीर्यवान् ।
निचखानाददे चान्यान् विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ ७६
अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः ।
राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ७७
अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ।
कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ् शरान् ॥ ७८
तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः ।
अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ ७९
तस्योरसि निमग्राश्च शरा बर्हिणवाससः ।
हस्ताच्चास्य परिभ्रष्टा पपातोर्व्यां महागदा ॥ ८०
स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः ।
मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ ८१
स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः ।
रुधिरं परिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणानिव ॥ ८२
स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्छितः ।
वानरान् राक्षसान् ऋक्षान् खादन् विपरिधावति ॥ ८३
तस्मिन् काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ।
कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान् परिमृशन् बहून् ॥ ८४
नैवायं वानरान् राजन् न विजानाति राक्षसान् ।
मत्तः शोणितगन्धेन स्वान् परांश्चैव खादति ॥ ८५
साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वतो वानरर्षभाः ।
यूथपाश्च यथामुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ ८६
अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः ।
प्रपतन् राक्षसो भूमौ नान्यान् हन्यात् प्लवंगमान् ॥८७
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं प्लवंगमाः ॥ ८८
कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढः प्लवंगमैः ।
व्यधूनयत् तान् वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ ८९
तान् दृष्ट्वा निर्धुतान् रामो रुष्टोऽयमिति राक्षसः ।
समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ ९०
स चापमादाय भुजंगकल्पं
दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ।
हरीन् समाश्वास्य समुत्पपात
रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ ९१
स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयः ।
लक्ष्मणानुचरो रामः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ९२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् ।
शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ९३

महात्मानं महाशरीरम्।

सर्वान् समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् ।
मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ ९४
विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ।
स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद् वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ ९५
जिह्वया परिलिह्यन्तं शोणितं शोणितोक्षितम् ।
मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ ९६
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ।
विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ ९७
स तस्य चापनिर्घोषात् कुपितो नैर्ऋतर्षभः ।
अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ ९८
ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं
भुजंगराजोत्तमभोगबाहुम्
तमापतन्तं धरणीधराभ -
मुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ ९९
आगच्छ रक्षोऽधिप मा विषाद -
मवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ।
अवेहि मां शक्रसपत्न राम -
मयं मुहूर्ताद् भविता विचेताः॥१००

दृश्यतां परिशिष्टम्।

रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् ।
पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १०१
प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ।
कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १०२
नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च ।
न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः ॥ १०३

नाहं विराधो विज्ञेयो अहं विराध इति न ज्ञातव्यः।

पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् ।
अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च मया पुरा ॥ १०४
विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि ।
स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥ १०५
दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु ।
ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १०६

गात्रेषु मे ममावयवेषु । लघु शीघ्रम् ।

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य
रामः सुपुङ्खान् विससर्ज बाणान् ।
तैराहतो वज्रसमप्रवेगै -
र्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १०७
यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता
वाली हतो वानरपुंगवश्च ।
ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरं
वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ १०८
स वारिधारा इव सायकांस्तान्
पिबञ् शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ।
जघान रामस्य शरप्रवेगं
व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १०९
ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं
वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ।
व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगं
विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ ११०
वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं
रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ।
समुद्गरं तेन जहार बाहुं
स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १११
स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः
समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ।
पपात तस्मिन् हरिराजसैन्ये
जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ ११२
ते वानरा भग्नहतावशेषाः
पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ।
प्रवेपिताङ्गा ददृशुः सुघोरं
नरेन्द्ररक्षोऽधिपसन्निपातम् ॥ ११३
स कुम्भकर्णोऽ स्त्रनिकृत्तबाहु -
र्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्पाटयामास करेण वृक्षं
ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ ११४
तं तस्य बाहुं सहसालवृक्षं
समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ।
ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जहार रामो
बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ ११५
स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः
पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ।
विवेष्टमानो निजघान वृक्षाञ्
शैलाञ् शिला वानरराक्षसांश्च ॥ ११६
तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः
समापतन्तं सहसा नदन्तम् ।
द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य
चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ ११७
निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो
विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् ।
दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्
राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ ११८

ऊरुशेषाभ्यामिति गोविन्दराजः ।

अपूरयत् तस्य मुखं शिताग्रै
रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः ।
स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं
चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ ११९
अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं
स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ।
अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं
रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १२०

अरिष्टं शत्रूणामशुभप्रदम् ।

तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं
प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ।
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं
रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १२१
स सायको राघवबाहुचोदितो
दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ।
विधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो
जगाम शक्राशनितुल्यविक्रमः ॥१२२
स तन्महापर्वतकूटसंनिभं
विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ।
चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तदा
यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ १२३
तद् रामबाणाभिहतं पपात
रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ।
बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि
प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १२४
तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं
रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात ।
ग्राहान् महामीनचयान् भुजंगमान्
ममर्द भूमिं च तथा विवेश ॥ १२५

हिमवत् हिमालयवत् ।

तस्मिन् हते ब्राह्मणदेवशत्रौ
महाबले संयति कुम्भकर्णे ।
चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे
हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १२६
ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः
सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ।
सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः
प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १२७
प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः
प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ।
अपूजयन् राघवमिष्टभागिनं
हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १२८
स कुम्भकर्णं सुरसैन्यमर्दनं
महत्सु युद्धेष्वपराजितश्रमम् ।
ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे
महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १२९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५६

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १
श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ।
रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ २
पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवान्तकनरान्तकौ ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ३
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ४
ततः कृच्छ्रात् समासाद्य संज्ञां राक्षसपुंगवः ।
कुम्भकर्णवधाद् दीनो विललाप स रावणः ॥ ५
हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल ।
शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ६
इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः ।
दक्षिणो यं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरान् ॥ ७
कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ।
कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य राघवेण रणे हतः ॥ ८
यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद् व्यसनं सदा ।
स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोऽसि महीतले ॥ ९

वज्राहतिरपि ते कदापि दुःखं न करोति । स त्वं कथं रामबाणपीडितो भूत्वा महीतले प्रसुप्तोऽसि ?

एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः ।
निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १०
ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्ष्याः प्लवंगमाः ।
आरोक्ष्यन्तीह दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ ११
राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ।
कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥ १२
यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् ।
ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १३
अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ।
न हि भ्रातॄन् समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १४
देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ।
कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि ॥ १५

जयिष्यामि जेष्यामि ।

तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ।
यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ १६
विभीषणवचो यावत् कुम्भकर्णप्रहस्तयोः ।
विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ १७

कुम्भकर्णप्रहस्तयोर्दारुणोऽयं विनाशो यदा संप्राप्तः तदा प्रभृति विभीषणवचो मां व्रीडयति ।

तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः ।
यन्मया धार्मिकः श्रीमान् स निरस्तो विभीषणः ॥ १८
इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा
कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ।
न्यपतदथ दशाननो भृशार्त -
स्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥१९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ।

५७

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ।
न तु सत्पुरुषा राजन् विलपन्ति यथा भवान् ॥ २
नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो ।
स कस्मात् प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३
ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः ।
सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमस्वनः ॥ ४
त्वयासकृद् विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ।
स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५
कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् ।
उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुडः पन्नगानिव ॥ ६
शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ।
तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।
पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ ।
अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९
ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः ।
रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १०
अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ।
सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे च रणदुर्मदाः ॥ ११
सर्वेऽस्त्रबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते स्म निर्जिताः ॥ १२
सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३
स तैस्तथा भास्करतुल्यवर्चसैः
सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः ।
रराज राजा मघवान् यथामरै -
र्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४

विदुषः विद्यावन्तः। वर्चसैः इत्यत्र समासान्त आर्षः। इति गोविन्दराजः।

स पुत्रान् संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ।
आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५
महोदरमहापार्श्वौ भ्रातरौ चापि रावणः ।
रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६
तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १७
सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः ।
निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८
ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसंनिभम् ।
ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ १९
सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च स्वलंकृतम् ।
रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २०
हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २१
त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ।
सविद्युदुल्कः सज्वालः सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २२
त्रिभिः किरीटैस्त्रिशिराः शुशुभे स रथोत्तमे ।
हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २३
अतिकायोऽपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २४
सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं सानुकर्षं सकूबरम् ।
तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २५
स काञ्चनविचित्रेण किरीटेन विराजता ।
भूषणैश्च बभौ मेरुः प्रभाभिरिव भासयन् * ॥ २६
स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः ।
वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २७
हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् ।
मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २८
गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः ।
शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शत्रुष्विवाहवे ॥ २९
देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् ।
परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३०

स्वर्णालंकृतं परिघं परिगृह्य देवान्तकः समुद्रमथनसमये बाहुभ्यां मन्दरपर्वतं धरद् विष्णोः शरीरमनुकुर्वन् अगच्छत् ।

महापार्श्वो महातेजा गदामादाय वीर्यवान् ।
विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३१
ते प्रतस्थुर्महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः ।
सुरा इवामरावत्यां बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३२
तान् गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः ।
अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३३
ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ।
किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३४
प्रगृहीता बभौ तेषां छत्राणामाबलिः सिता ।
शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३५

---

* भास्वतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ।
इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः ॥ ३६
जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ।
जह्रषुश्च महात्मानो निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः ॥ ३७
क्ष्वेडितास्फोटनिनदैः संचचालेव मेदिनी ।
रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटेव तदाम्बरम् ॥ ३८
तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ।
ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ॥ ३९
हरयोऽपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् ।
हस्त्यश्वरथसंबाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४०
नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ।
दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैर्ऋतैः सर्वतो वृतम् ॥ ४१
तद् दृष्ट्वा बलमायातं [+] लब्धलक्ष्याः प्लवंगमाः ।
समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः ॥ ४२
ततः समुद्घुष्टरवं निशम्य
रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ।
अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं
महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४३
उग्रं भीमतरं विनेदुः।

ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ।
विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४४
केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवंगमाः ।
रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४५
ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनुत्तमाम् ।
बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४६
सिंहनादान् विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ।
शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान् प्लवंगमाः ॥ ४७
निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ।
केचिद् रथगतान् वीरान् गजवाजिगतानपि ॥ ४८
निजघ्नुः सहसाप्लुत्य यातुधानान् प्लवंगमाः ।
शैलशृङ्गनिपातैश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ।
चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुंगवाः ॥ ४९

ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ।
मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता ॥ ५०
विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिररिमर्दनैः ।
आसीद् वसुमती पूर्णा तदा युध्दमदान्वितैः।[+]
आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः ।
पुनरङ्गैस्तदा चक्रुरासन्ना युध्दमद्भुतम्॥[++] ५१
वानरान् वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः ।
राक्षसान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५२
आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् ।
तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥ ५३
निजघ्नुः शैलशूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् ।
सिंहनादान् विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ५४
छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हताः ।
रुधिरं प्रसृतास्तत्र [3+]रससारमिव द्रुमाः ॥ ५५
रथेन च रथं चापि वारणेन च वारणम् ।
हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे ॥ ५६
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः ।
राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपाञ् शिलाः ॥५७
विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च संयुगे ।
हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ५८
तस्मिन् प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे
प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ।
निपात्यमानेषु च राक्षसेषु
महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ५९
ततो हयं मारुततुल्यवेग -
मारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ।
नरान्तको वानरराजसैन्यं
महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६०
स वानरान् सप्त शतानि वीरः
प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ।
एकः क्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा
जघान सैन्यं हरिपुंगवानाम् ॥ ६१
ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ।
चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ६२

[+] आयान्तं

[+] [++] द्वे पङ्क्ती ग्राह्ये [3+] प्रसृतास्तत्र

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ।
पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ६३
यावद् विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुंगवाः ।
तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ६४
ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य संग्रामान्ते नरान्तकः ।
ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ ६५
यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ् शैलान् वनौकसः ।
तावत् प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ६६
दिक्षु सर्वासु बलवान् विचचार नरान्तकः ।
प्रमृद्नन् सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ६७
न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं कुतः ।
उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान् विव्याध वीर्यवान् ॥ ६८
एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा ।
भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ६९
वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् ।
न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७०
पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे ।
वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पतताम्विव ॥ ७१
ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः ।
तेऽस्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ७२

ते स्वस्था इति B.C.D.

विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् ।
नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ७३
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् ।
गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ७४
अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ।
कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ७५
गच्छैनं राक्षसं वीर योऽसौ तुरगमास्थितः ।
क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ७६
स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्तदा ।
अनीकान्मेघसंकाशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ७७
शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ।
रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ७८
निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ।
नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रो ऽब्रवीद् वचः ॥ ७९
तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ।
अस्मिन् वज्रसमस्पर्शे प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ।
संदश्य दशनैरोष्ठं निश्वस्य च भुजंगवत् ॥ ८१
स प्रासमाविध्य तदाङ्गदाय
समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज ।
स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे
बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ८२
तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं
सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् ।
तलं समुद्यम्य स वालिपुत्र-
स्तुरंगमस्याभिजघान मूर्ध्नि ॥ ८३
निमग्नपादः स्फुटिताक्षितारो
निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसंनिकाशः ।
स तस्य वाजी निपपात भूमौ
तलप्रहारेण विकीर्णमूर्धा ॥ ८४
नरान्तकः क्रोधवशं जगाम
हतं तुरंगं पतितं निरीक्ष्य ।
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो
जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ८५
अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा
सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ।
मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि
संज्ञां समासाद्य विसिष्मिये च ॥ ८६
अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं
संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ।
निपातयामास तदा महात्मा
नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ८७
स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा
ज्वालां वमञ् शोणितदिग्धगात्रः ।
नरान्तको भूमितले पपात
यथाचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ८८
अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां
वनौकसां चैव महाप्रणादः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बभूव तस्मिन् निहतेऽग्यवीरे
नरान्तके वालिसुतेन संख्ये ॥ ८९
अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं
सुदुष्करं तं कृतवान् हि विक्रमम् ।
विसिष्मिये सोऽप्यतिवीर्यविक्रमः
पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ ९०

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

५८

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ।
देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १
आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः ।
वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २
भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तदा देवान्तको बली ।
आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३

समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ।

रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ।
आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४
स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः ।
वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाङ्गदः ।
महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः ।
स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात ततोऽङ्गदः ॥ ७
स ववर्ष ततो वृक्षाञ् शिलाश्च कपिकुञ्जरः ।
तान् प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८
परिघाग्रेण तान् वृक्षान् बभञ्ज स सुरान्तकः ।
त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९
गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः ।
जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसंनिभैः ॥ १०
देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाङ्गदम् ।
उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११
स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत् समभिद्रुतः ।
न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२
तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ।
पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १३
विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ।
देवान्तकमभिद्रुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १४
स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः ।
लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १५
अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद् देवान्तको बली ।
आविध्य परिघं घोरमाजघान तदाङ्गदम् ॥ १६
परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ।
जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १७
समुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिराशीविषोपमैः ।
घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १८
ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुंगवैः ।
हनूमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ १९
ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ।
तद् रावणसुतो धीमान् विभेद निशितैः शरैः ॥ २०
तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २१
ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद् देवान्तकस्तदा ।
परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २२

जृम्भितं विजृम्भितम् ।

तमापतन्तमुत्पत्य हनूमान् मारुतात्मजः ।
आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ २३
स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा
निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः ।
देवान्तको राक्षसराजसूनु -
र्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २४
तस्मिन् हते राक्षसयोधमुख्ये
महाबले संयति देवशत्रौ ।
क्रुद्धस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं
ववर्ष नीलोरसि वाणवर्षम् ॥ २५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तैः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो
विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ।
नीलो बभूवाथ विसृष्टगात्रो
विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ २६

विसृष्टगात्रः शिथिलावयवः ।

ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां
शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् ।
ततः समुत्पत्य भृशोग्रवेगो
महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ २७
ततः स शैलाभिनिपातभग्नो
महोदरस्तेन सह द्विपेन ।
विपोथितो भूमितले गतासुः
पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ २८
पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ।
हनूमन्तं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ २९
हनूमांस्तु समुत्पत्य हयांस्त्रिशिरसस्तदा ।
विददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३०
अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः ।
चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३१
दिवि क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसंगताम् ।
गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३२
तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां शक्तिं भग्नां हनूमता ।
प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ३३
ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ।
निचखान तदा रोषाद् वानरेन्द्रस्य वक्षसि ॥ ३४
खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान् मारुतात्मजः ।
आजघान त्रिमूर्धानं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३५
स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो + भुवि ।
निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ३६

स्रस्तहस्तायुधः स्रस्तहस्तगृहीतायुधः ।

+ हस्ताम्बरो

स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः ।
ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ ३७
अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ।
उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥ ३८
तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ।
कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥ ३९
स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन
किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ।
क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽ निलस्य
त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥४०
तान्यायताक्षाण्यगसंनिभानि
प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ।
पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां
ज्योतींषि मुक्तानि यथार्कमार्गात् ॥४१

त्वष्टुः सुतस्य विश्वरूपस्य। आयताक्षाणि दीर्घेन्द्रियवन्ति। अगसन्निभानि पर्वततुल्यानि ।

तस्मिन् हते देवरिपौ त्रिशीर्षे
हनूमता शक्रपराक्रमेण ।
नेदुः प्लवंगाः प्रचचाल भूमी
रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४२
हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् ।
हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ४३
चुकोप परमामर्षी महापार्श्वो महाबलः ।
जग्राहार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥ ४४
हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितलेपनाम् ।
विराजमानां वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ४५
तेजसा संप्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ४६

ऐरावतमहापद्मसार्वभौमाः दिग्गजाः ।

गदामादाय संक्रुद्धो महापार्श्वो महाबलः ।
हरीन् समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ४७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् ।
महापार्श्वमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ४८
तं पुरस्तात् स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ४९
स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः ।
भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५०
स संप्राप्य चिरात् संज्ञामृषभो वानरर्षभः ।
क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महापार्श्वमुदैक्षत ॥ ५१
ततः सोऽथ महात्मा च गदामादाय तां बलात् ।+
दुरात्मानं++ महापार्श्वं जघान रणमूर्धनि ॥ ५२
स स्वया गदया भिन्नो विकीर्णदशनेक्षणः ।
निपपात महापार्श्वो वज्राहत इवाचलः ॥ ५३
तस्मिन् हते भ्रातरि रावणस्य
तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम् ।
त्यक्त्वायुधं केवलजीवितार्थं
दुद्राव भिन्नार्णवसंनिकाशम् ॥ ५४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

५९

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं लोमहर्षणम् ।
भ्रातृंश्च निहतान् दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिषूदितौ ।
महोदरमहापार्श्वौ भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २
चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ।
अतिकायोऽद्रिसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३
स भास्करसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् ।
रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४
स विस्फार्य महच्चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः।
नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च ।
ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ।
भयार्ता वानराः सर्वे विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ७

+ तां गृहीत्वा गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ।
++ मत्तानीकं

तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः ।
शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ८
ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् ।
ददर्श धन्विनं दूराद् गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ ९
स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु सुविस्मितः ।
वानरान् सान्त्वयित्वा तु विभीषणमुवाच ह ॥ १०
कोऽसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान् हरिलोचनः ।
युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥ ११
य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ।
अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १२
कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽभिविराजते ।
आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १३
धनूंषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ।
शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचापमिवाम्बरम् ॥ १४
क एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् ।
अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजसा ॥ १५
ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते ।
सूर्यरश्मिप्रभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १६
त्रिणतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलंकृतम् ।
शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १७
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ।
चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिस्वनः ॥ १८
विंशतिर्दश चाष्टौ च तूणीरा रथमास्थिताः ।
कार्मुकाणि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥ १९
द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभिनौ ।
चतुर्हस्तत्सरुचितौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २०
रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसंनिभः ।
कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २१
काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते ।
शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान् पर्वतोत्तमः ॥ २२
कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद् भाति वक्त्रं शुभेक्षणम् ।
पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णबिम्बमिवैन्दवम् ॥ २३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् ।
यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २४
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा ।
आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २५
दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ।
भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २६
तस्यासीद् वीर्यवान् पुत्रो रावणप्रतिमो रणे ।
वृद्धसेवी श्रुतिधरः + सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २७

आसीत् अस्तीत्यभिप्रायः । श्रुतिधरः वेदज्ञः ।

अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे ।
भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २८

कर्षणः पाशादिः तोमरभेदो वा इति महेश्वरतीर्थः।

यस्य बाहुं समाश्रित्य लङ्का भवति निर्भया ।
तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ २९
एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ।
अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३०
सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा ।
एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोऽर्कभास्वरः ॥ ३१
एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ।
रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३२
वज्रं विष्टम्भितं येन वाणैरिन्द्रस्य धीमतः ।
पाशः सलिलराजस्य युद्धे प्रतिहतस्तथा ॥ ३३
एषोऽतिकायो बलवान् राक्षसानामथर्षभः ।
रावणस्य सुतो धीमान् देवदानवदर्पहा ॥ ३४
तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुंगव ।
पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३५

पुरा नयति अचिरकाले नेष्यति ।

ततोऽतिकायो बलवान् प्रविश्य हरिवाहिनीम् ।
विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३६

+ श्रुतधरः

तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ।
अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधानाः प्लवंगमाः ॥ ३७
कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च ।
पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत् समभिद्रवन् ॥ ३८

समभिद्रवन् समभ्यद्रवन् ।

तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः ।
अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ३९
तांश्चैव सर्वान् स हरीञ् शरैः सर्वायसैर्बली ।
विव्याधाभिमुखः संख्ये भीमकायो निशाचरः ॥ ४०
ते ऽर्दिता बाणवर्षेण भिन्नगात्राः प्लवंगमाः ।
न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४१
तत् सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ।
मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनमास्थितः ॥ ४२
स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये
नायुध्यमानं निजघान कंचित् ।
उपेत्य रामं स धनुःकलापी
सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४३
रथे स्थितोऽहं शरचापपाणि
र्न प्राकृतं कंचन योधयामि ।
यस्यास्ति शक्तिर्व्यवसाययुक्ता
ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४४
तत् तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य
चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता ।
अमृष्यमाणश्च समुत्पपात
जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४५
क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् ।
पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद् धनुः ॥ ४६
पूरयन् स महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः ।
ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन् रजनीचरान् ॥ ४७

ज्याशब्द एवमासीत् ।

सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ।
विसिष्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ।
आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः ।
गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५०
न हि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि ।
सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५१
सुखप्रसुप्तं कालाग्निं प्रबोधयितुमिच्छसि ।
न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणाञ् जहि मद्गतः ॥ ५२

जहि जहीहि ।

अथ वा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि ।
तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५३
पश्य मे निशितान् बाणानरिदर्पनिषूदनान् ।
ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५४
एष ते सर्पसंकाशो बाणः पास्यति शोणितम् ।
मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥ ५५
श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं
सगर्वितं संयति राजपुत्रः ।
स संचुकोपातिबलो बृहच्छ्री -
रुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५६
न वाक्यमात्रेण भवान् प्रधानो
न कत्थनात् सत्पुरुषा भवन्ति ।
मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ
विदर्शयस्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५७
कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि ।
पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५८
सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ।
शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ५९
ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ।
मारुतः कालसंपक्वं वृन्तात् तालफलं यथा ॥ ६०
अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
पास्यन्ति रुधिरं गात्राद् बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥६१
बालोऽयमिति विज्ञाय न मावज्ञातुमर्हसि ।
बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ ६२
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत् परमार्थवत् ।
अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६३
ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ।
गुह्यकाश्च महात्मानस्तद् युद्धं ददृशुस्तदा ॥ ६४
ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ।
लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६५
तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६६
तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् ।
अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान् समाददे ॥ ६७
ताञ् शरान् संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ।
तानप्राप्ताञ् शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ६८
स तांश्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा ।
आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ६९
तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ।
विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च सायकम् ॥ ७०
पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा ।
ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७१
स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ।
ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाहवे ॥ ७२
राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रकम्पितः ।
रुद्रबाणहतं भीमं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७३
चिन्तयामास चाश्वस्य विमृश्य च महाबलः ।
साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रियुः ॥ ७४
विचार्यैवं विनम्यास्यं विनम्य च भुजावुभौ ।
स रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह ॥ ७५
एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति सायकान् राक्षसर्षभः ।
आददे संदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७६
ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः ।
हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७७
ततस्तान् राक्षसोत्सृष्टाञ् शरौघान् राघवानुजः ।
असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ७८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताञ् शरान् युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान् रावणात्मजः ।
चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ७९
स संधाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् ।
ततः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८०

उत्सृजत् उदसृजत् । ८९ तमे श्लोके च ।

अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ।
सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८१
स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः ।
जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि समादधे ॥ ८२
आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम् ।
स जज्वाल तदा बाणो धनुश्चास्य महात्मनः ॥ ८३
अतिकायोऽतितेजस्वी सौरमस्त्रं समाददे ।
तेन बाणं भुजंगाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८४
तत्तस्तं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ।
अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८५
आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ।
उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८६
तावुभावम्बरे बाणावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ।
तेजसा संप्रदीप्ताग्नौ क्रुद्धाविव भुजंगमौ ॥ ८७
तावन्योऽन्यं विनिर्दह्य पेततुर्धरणीतले ।
निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥ ८८
ततोऽतिकायः संक्रुद्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् ।
तत् प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रमैन्द्रेण वीर्यवान् ॥ ८९
ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा कुमारो रावणात्मजः ।
याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९०
ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ।
वायव्येन तदस्त्रं तु निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९१
अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः ।
अभ्यवर्षत संक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९२
तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते ।
भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९३
तान् मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
अभ्यवर्षत बाणानां सहस्रेण महायशाः ॥ ९४
स वर्ष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः ।
अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९५
न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य नरोत्तमः ।
अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ९६
ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ।
ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥ ९७
ततः स वायोर्वचनं निशम्य
सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ।
समाददे बाणममोघवेगं
तद् ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥९८
तस्मिन् वरास्त्रे तु नियुज्यमाने
सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ।
दिशः सचन्द्रार्कमहाग्रहाश्च
नभश्च तत्रास ररास चोर्वी ॥ ९९
तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियोज्य चापे
शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् ।
सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य
ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १००
तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं
समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् ।
सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं
तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०१
तं प्रेक्षमाणः सहसातिकायो
जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ।
स सायकस्तस्य सुपर्णवेग -
स्तदातिवेगेन जगाम पार्श्वम् ॥ १०२
तमागतं प्रेक्ष्य तदातिकायो
बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ।
जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः
शूलैर्हलैश्चाप्यविपन्नचेष्टः ॥ १०३
तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि
मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः ।
प्रसह्य तस्यैव किरीटजुष्टं
तदातिकायस्य शिरो जहार ॥ १०४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् ।
पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०५
प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः
प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ।
अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं
हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १०६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः।

६०

ततो हतान् राक्षसपुंगवांस्तान्
देवान्तकादित्रिशिरोऽतिकायान् ।
रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टा-
स्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १
ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य
राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ।
पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं
विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २
ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं
शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ।
रथर्षभो [+] राक्षसराजसूनु -
स्तमिन्द्रजिद् [++] वाक्यमिदं बभाषे॥३
न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि
यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र ।
नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्
प्राणान् समर्थः समरेऽभिधर्तुम् ॥ ४
पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन
मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ।
गतायुषं भूमितले शयानं
शरैः शितैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५
इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः
सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ।
अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन
संतापयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६
अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्र -
साध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः ।
द्रक्ष्यन्ति मे विक्रममप्रमेयं
विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७

मित्रस्थाने रुद्र इति केचित् पठन्ति ।

स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रु -
रापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ।
समारुरोहानिलतुल्यवेगं
रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८

समाधियुक्तम् बद्धम् ।

समास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ।
जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिंदमः ॥ ९

हरिः सूर्यः ।

तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ।
संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १०
गजस्कन्धगताः केचित् केचित् परमवाजिभिः ।
प्राससमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ ११
स शङ्खनिनदैर्भीमैर्भेरीणां च महास्वनैः ।
जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः ॥ १२
स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः ।
रराज परिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १३
अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषणः[+] ।
चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४
ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा ।
रराजाप्रतिवीर्येण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १५
स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता वृतम् ।
राक्षसाधिपतिः श्रीमान् रावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ १६

[+] अथर्षभो [++] अथेन्द्रजित्

[+] हेमविभूषितैः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वमप्रतिरथः पुत्र जितस्ते युधि वासवः ।
किं पुनर्मानुषं धृष्यं न वधिष्यसि राघवम् ॥ १७
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य महाशिषः ।
रथेनाश्वयुजा वीरः शीघ्रं गत्वा निकुम्भिलाम् ॥ १८
स संप्राप्य महातेजा यज्ञ + भूमिमरिदमः ।
स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ १९

इन्द्रजित् प्रथमं निकुम्भिलां यज्ञभूमिं गतः। (पश्चाद् युद्धभूमिं जगाम ।)

ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः ।
जुहुवे राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद् विधिवत् तदा ॥ २०
स हविर्लाजसंस्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः ।
जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २१
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः ।
लोहितानि च वासांसि स्रुवं काष्णायसं तथा ॥ २२

स रक्तानि वासांसि अधरत् । शस्त्राणि बर्हीषि विभीतकवृक्षसमिधः काष्णायसं स्रुवं च यज्ञकर्मणि उपयुयुजे ।

स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ।
छागस्य सर्वकृष्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २३

अग्निं परितः शरपत्राणि तोमरांश्चास्तीर्य सर्वकृष्णस्य छागस्य बलिं ददौ।

सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ।
बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २४
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनसन्निभः ।
हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ २५
सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविदां वरः ।
धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २६
तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके ।
सार्कग्रहेन्दुनक्षत्रं वितत्रास नभस्तलम् ॥ २७
स पावकं पावकदीप्ततेजा
हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।
सचापबाणासिरथाश्वसूतः
खेऽन्तर्दधेऽऽत्मानमचिन्त्यरूपः ॥२८

अन्तर्दधे आत्मानम्। आर्षः संधिः । अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास ।

स सैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं
महारणे वानरवाहिनीषु ।
अदृश्यमानः शरजालमुग्रं
ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु ॥ २९
ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा
मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः ।
रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा
यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ३०
ते केवलं संददृशुः सिताग्रान्
बाणान् रणे वानरवाहिनीषु ।
मायानिगूढं च सुरेन्द्रशत्रुं
न चात्र तं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ३१
ततः स रक्षोऽधिपतिर्महात्मा
सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः ।
प्रच्छादयामास रविप्रकाशै -
र्विषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ३२
स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि
व्याविध्य दीप्तानलसन्निभानि ।
सविस्फुलिङ्गोज्वलपावकानि
ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥ ३३
ततो ज्वलनसंकाशैः शितैर्वानरयूथपाः ।
ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ३४
अन्योऽन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् ।
राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ३५
उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः ।
शरैर्विविशुरन्योऽन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ३६
हनूमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् ।
जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ३७
मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ ।
केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ३८
सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ।
पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ३९

+ युद्ध

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः ।
विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वास्तान् राक्षसोत्तमः ॥ ४०
स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्
निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ।
ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः
सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ४१
स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो
धारानिपातानिव तान् विचिन्त्य ।
समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री
रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ४२
असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो
ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ।
निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्र -
मस्मान् शरैरर्दयति प्रसक्तम् ॥ ४३

परमाद्भुतश्रीः परमाद्भुतशोभावान्। निपातयित्वा निपात्य ।

स्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा
खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकायः ।
कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो
निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ४४
मन्ये स्वयंभूर्भगवानचिन्त्यो
यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च यो ऽस्य ।
बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन्
मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ४५
प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः
सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः ।
एतच्च सर्वं पतिताग्र्यवीरं
न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ४६
आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ
निवृत्तयुद्धौ हतरोषहर्षौ ।
ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवास -
मसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ४७

संप्रति विसंज्ञाविव पतिष्यावः पश्चात् किं करिष्यतीति द्रक्ष्याव इत्यभिप्रायः। D.

ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालै -
र्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ ।
स चापि तौ तत्र विषादयित्वा
ननाद हर्षाद् युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ४८

विषादयित्वा विषाद्य ।

स तत् तदा वानरराजसैन्यं
रामं च संख्ये सहलक्ष्मणेन ।
विषादयित्वा सहसा विवेश
पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ४९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः ।

६१

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे
मुमोह सैन्यं हरियूथपानाम् ।
सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो
न चापि किंचित् प्रतिपेदिरे ते ॥ १
ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं
विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः
उवाच शाखामृगराजवीरा -
नाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २
मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो
यदार्यपुत्रावशौ विषण्णौ ।
स्वयंभुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ
यत् सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३
तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्
स्वयंभुवा ब्राह्ममोघवेगम् ।
तन्मानयन्तौ यदि राजपुत्रौ
निपातितौ कोऽत्र विषादकालः ॥ ४
ब्राह्ममस्त्रं तदा धीमान् मानयित्वा तु मारुतिः ।
विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमांस्तमथाब्रवीत् ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्मिन् निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ।
यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहे ॥ ६
तावुभौ युगपद् वीरौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ ।
उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ७
छिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः ।
स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः ॥ ८
पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंकुलाम् ।
शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुंधराम् ॥ ९
सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् ।
जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥ १०
मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनसं तथा ।
विभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान् रणे ॥ ११
सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् ।
अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुवः ॥ १२

वल्लभेन स्वयंभुवः। ब्रह्मण इष्टेन इन्द्रजिता अथवा ब्रह्मास्त्रेण ।

सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् ।
मार्गते जाम्बवन्तं स्म हनूमान् सविभीषणः ॥ १३
स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ।
प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४
दृष्ट्वा तमुपसंगम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ।
कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैर्न प्राणा ध्वंसितास्तव ॥ १५

जाम्बवान् जीवति । अतः एकादशश्लोके हतान् इत्यस्य गाढं प्रहृतान् इति अंशः वक्तव्यः ।

विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुंगवः ।
कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाभिलक्षये ।
पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७
अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत ।
हनूमान् वानरश्रेष्ठः प्राणान् धारयते क्वचित् ॥ १८

अपि हनुमान् जीवन् क्वचिदस्ति ?

श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ।
आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ॥ १९
नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे ।
आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २०
विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान् वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात् पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१
तस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः ॥ २२
ध्रियते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि ।
वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३
ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् ।
गृह्य जाम्बवतः पादौ हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २४

गृह्य गृहीत्वा ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः ।
पुनर्जातमिवात्मानं स मेने ऋक्षपुंगवः ॥ २५
ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमन्तं स जाम्बवान् ।
आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ २६
नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ।
त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ २७
ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ।
विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८
गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् ।
हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनूमन् गन्तुमर्हसि ॥ २९
ततः काञ्चनमत्युग्रमृषभं पर्वतोत्तमम् ।
कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ ३०
तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ।
सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्यौषधिपर्वतम् ॥ ३१
तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ।
द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३२

ओषधयः ओषधीः दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । इति गोविन्दराजः ।

मृतसंजीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ।
सौवर्णकरणीं चैव संधानीं च महौषधीम् ॥ ३३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताः सर्वा हनुमन् गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ।
आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३४

योज्य योजयित्वा ।

श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमान् हरिपुंगवः ।
आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णवः ॥ ३५
स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन् पर्वतोत्तमम् ।
हनूमान् दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६
हरिपादविनिर्भिन्नो निषसाद स पर्वतः ।
न शशाक तदात्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥ ३७
तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ।
शृङ्गाणि च व्यकीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३८

नगाः वृक्षाः ।

तस्मिन् संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ।
न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९
सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ।
लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत् तदा ॥ ४०
पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य धरणीधरम् ।
पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१
पद्भ्यां तु शैलमापीड्य वडवामुखवन्मुखम् ।
विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४२

बडवा समुद्रे निवसन्ती अग्निज्वाला उद्गिरन्ती अश्वा ।

तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् ।
लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥४३
नमस्कृत्वा स देवेभ्यो+ मारुतिर्भीमविक्रमः ।
राघवार्थे परं कर्म समैहत परंतपः ॥ ४४
स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं
विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य ।
विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभ -
मापुप्लुवे व्योम्नि स चण्डवेगः ॥ ४५
स वृक्षषण्डांस्तरसा जहार
शैलाञ्शिलाः प्राकृतवानरांश्च ।
बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्ना -
स्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ४६
स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ
भुजौ भुजंगारिनिकाशवीर्यः ।
जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं
दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ४७
स सागरं घूर्णितवीचिमालं
तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् ।
समीक्षमाणः सहसा जगाम
चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ४८
स पर्वतान् वृक्षगणान् सरांसि
नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ।
स्फीताञ्जनांस्तानपि संप्रपश्य -
अगाम वेगात् पितृतुल्यवेगः ॥ ४९

स्फीताञ्जनान् जनसमुदायान् ।

आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतश्रमः ।
स ददर्श हरिश्रेष्ठो हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ५०
नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनम्+ ॥ ५१
स तं समासाद्य महानगेन्द्र -
मतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् ।
ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि
सुरर्षिसंघोत्तमसेवितानि ॥ ५२
स ब्रह्मकोशं रजतालयं च
शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ।
हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं
ददर्श वैवस्वतकिंकरांश्च ॥ ५३

तत्र हनुमान् देवस्य ब्रह्मणो गृहं कैलासम् इन्द्रस्य गृहं यत्र शंकरो विलासार्थं बाणान् मुञ्चति तत् स्थलं हयग्रीवाराधनस्थानं यत्र रुद्रो ब्रह्मणः शिरः खण्डयित्वा पातयामास दीप्तं तत् स्थानं सूर्यसंबन्धिनः किंकरांश्च ददर्श । वैवस्वतकिंकरान् यमकिंकरानिति केचित् ।

+अथ रामाय

+दर्शनैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वज्रालयं वैश्रवणालयं च
सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च ।
ब्रह्मासनं शंकरकार्मुकं च
ददर्श नाभिं च वसुन्धरायाः ॥ ५४

वज्रालयं यत्र ब्रह्मा इन्द्राय वज्रायुधं ददौ तत् स्थानम् । सूर्यप्रभं वैश्रवणालयं सूर्यवद् भासमानं कुबेरगृहम् । सूर्यनिबन्धनं छायादेवीप्रीत्यर्थं विश्वकर्मा यत्र सूर्यं शाणमारोपयत् तत् स्थानम् । ब्रह्मासनं ब्रह्मण उपवेशस्थानम् । शंकरकार्मुकं शिवधनुर्न्यासस्थानम् । नाभिं वसुंधरायाः पातालप्रवेशद्वारम् ।

कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च
तथर्षभं काञ्चनशैलमग्र्यम् ।
स दीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं
ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ५५
स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं
विसिष्मिये वासवदूतसूनुः ।
आप्लुत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं
तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ५६

वासवदूतो वायुः । यत इन्द्राज्ञया वायुर्मेघान् प्रेरयति । इति गो. महे ।

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ।
दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन् मारुतात्मजः ॥ ५७
महौषध्यस्तु ताः सर्वास्तस्मिन् पर्वतसत्तमे ।
विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ५८
स ता महात्मा हनुमानपश्यं -
श्चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद ।
अमृष्यमाणो ऽग्निनिकाशचक्षु -
र्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ५९
किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते
यद् राघवे नासि कृतानुकम्पः ।
पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो
विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र ॥ ६०
स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं
सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ।
विकीर्णकूटं चलिताग्रसानुं
प्रगृह्य वेगात् सहसोन्ममाथ ॥ ६१
स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात
वित्रास्य लोकान् ससुरान् सुरेन्द्रान्।
संस्तूयमानः खचरैरनेकै -
र्जगाम वेगाद् गरुडोग्रवीर्यः ॥ ६२
स भास्कराध्वानमनुप्रपन्न -
स्तद् भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ।
बभौ तदा भास्करसंनिकाशो
रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६३
स तेन शैलेन भृशं रराज
शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु ।
सहस्रधारेण सपावकेन
चक्रेण रवे विष्णुरिवोद्धृतेन ॥ ६४
तं वानराः प्रेक्ष्य तदा विनेदुः
स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ।
तेषां समुद्धुष्टरवं निशम्य
लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ६५
ततो महात्मा निपपात तस्मिञ्
शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ।
हर्युत्तमेभ्यः शिरसाभिवाद्य
विभीषणं तत्र च सस्वजे सः ॥ ६६
तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ
तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् ।
बभूवतुस्तत्र तदा विशल्या -
वुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ६७
ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु
तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ।
निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव
पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ६८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६२

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ।
अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनूमन्तं महाबलम् ॥ १
यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ।
नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २

उपनिर्हारं नगरान्निष्क्रम्य युद्धप्रदानम् । इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ।

ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवंगमाः ।
लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ ३

गृह्य गृहीत्वा ।

ततोऽस्तंगत आदित्ये रौद्रे तस्मिन् निशामुखे ।
लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४
उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ।
आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५

आरक्षस्थाः रक्षणस्थानेषु स्थिताः ।

गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च ।
प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ ६
तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् तदा ।
आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ७
हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम् ।
सीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ ८
कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसंजातमन्युनाम् ।
गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ ९

मन्युनाम् मन्यूनाम् दीर्घाभावः आर्षः इति गो. महे।

शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह ।
त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १०
तेषां गृहसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ।
अदहत् पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥ ११
सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ।
हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च ॥ १२

हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि स्वर्णनिर्मितचन्द्रार्धचन्द्राकाराणि । चन्द्रशालोन्नतानि शिरोगृहैरुन्नतानि ।

रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ।
मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव च भास्करम् ॥ १३

साधिष्ठानानि शयनासनयुतानि ।

क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निस्वनैः ।
नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः ॥ १४
ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ।
विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ १५

घर्मगे वर्षर्तुप्रारम्भे ।

विमानेषु प्रसुप्तांश्च दह्यमाना वराङ्गनाः ।
त्यक्ताभरणसंयोगा हाहेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ १६
तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भवनान्यपि ।
वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः ॥ १७
तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ।
हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ १८
हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ।
रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ १९
हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ।
बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २०
अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद् भीतोऽपसर्पति ।
भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते ॥ २१
सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ।
लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुंधरा ॥ २२
नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ।
स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ २३
प्रदग्धकायानपरान् राक्षसान् निर्गतान् बहिः ।
सहसाभ्युत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ २४
उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनः ।
दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयत् ॥ २५

उद्घुष्टं उद्घोषः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
असंभ्रान्तौ जगृहतुस्तावुभौ धनुषी वरे ॥ २६
ततो विस्फारयामास रामस्तद्[+] धनुरुत्तमम् ।
बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ २७
अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन् महत् ।
भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ २८
वानरोद्धुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः ।
ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ २९
तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत् पुरगोपुरम् ।
कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद् भुवि ॥ ३०
ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ।
संनाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३१

विमानेषु सौधेषु । संनाहः युद्धसन्नाहः ।

तेषां संनह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ।
शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ३२
आदिष्टा वानरेन्द्रास्ते सुग्रीवेण महात्मना ।
आसन्नं[++] द्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥ ३३
यश्च वो वितथं कुर्यात् तत्र तत्र व्यवस्थितः ।
स हन्तव्योऽभिसंप्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ३४

तत्र तत्र व्यवस्थितः सन् यो न युध्यते राजशासनदूषकः स उपरि पतित्वा हन्तव्यः ।

तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ।
स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥ ३५
तस्य जृम्भितविक्षेपाद् व्यामिश्रा वै दिशो दश ।
रुपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ३६
स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजाबुभौ ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ३७
शशास चैव तान् सर्वान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः ।
राक्षसा गच्छताद्यैव [3+] सिंहनादं च नादयन् ॥३८

रावणः सिंहनादं कुर्वन् राक्षसा इदानीमेव गच्छत इति शशास ।

ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः ।
लङ्कायां निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ३९
भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम् ।
दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् ॥ ४०
तद् राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपौरुषम् ।
ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४१
हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरश्वधम् ।
व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् ॥ ४२
गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ।
घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम् ॥ ४३
तं दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् ।
संचचाल प्लवंगानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ४४

तमायान्तम् । पुंलिङ्गत्वमार्षम् । तदायातमिति पाठान्तरम् ।

जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद् राक्षसबलं महत् ।
अभ्ययात् प्रत्यरिबलं पतङ्ग इव पावकम् ॥ ४५
तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ।
राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयस्तरमशोभत ॥ ४६
तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः ।
प्रवीरानभितो जघ्नुर्घोररूपा निशाचराः ॥ ४७
घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत् ।
गर्हमाणं जगर्हान्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ४८
देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः ।
किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योऽन्यं बभाषिरे ॥ ४९

देहि मह्यं प्रहारं देहि ।

समुद्यतमहाप्रासं मुष्टिशूलासिसंकुलम् ।
प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वाननरक्षसाम् ॥ ५०
वानरान् दश सप्तेति राक्षसा अभ्यपातयन् ।
राक्षसान् दश सप्तेति वानरा जघ्नुराहवे ॥ ५१
विस्रस्तकेशरसनं विमुक्तकवचध्वजम् ।
बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ५२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः।

६३

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन् घोरे वीरजनक्षये ।
अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १

[+] विस्फारयानस्य रामस्य [++] आसन्ना [3+] अत्रैव

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहूय सोऽङ्गदं कोपात् ताडयामास वेगितः ।
गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ।
अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३
हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा ।
जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ।
आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥ ४

सान्त्वयत् असान्त्वयत् ।

स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः ।
मुमोचाशीविषप्रख्याञ् शरान् देहविदारणान् ॥ ५
तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् ।
विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ६
आकर्णकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ।
तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ७
सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ।
निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ८

विप्रमुक्तपदः नष्टपदन्यासः ।

मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नं तत्र महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ९
तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः ।
विभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ १०

प्रसन्नैः प्रकाशमानैः ।

संधाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ।
आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ११
स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः ।
मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छितः ॥ १२

तेन कुम्भेन मर्मण्यभिहतो मैन्दस्तेन प्रहारेण मूर्छितो भुवि पपात ।

अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तौ महाबलौ ।
अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ १३
तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः ।
त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ १४
सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् ।
अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ १५
अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते ।
शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ १६
स प्रचिच्छेद तान् सर्वान् बिभेद च पुनः शिलाः ।
कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान् वालिपुत्रसमीरितान् ॥ १७
आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् ।
भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् ॥ १८
अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते ।
सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ १९
तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् ।
समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥ २०
स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ।
अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ॥ २१
अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे ।
दुरासदं हरिश्रेष्ठा राघवाय न्यवेदयन् ॥ २२
रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं महाहवे ।
व्यादिदेश हरिश्रेष्ठाञ् जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः ॥ २३
ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ।
अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ २४
ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ।
रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ २५
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ।
कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ २६
समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान् महाबलान् ।
आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ २७
तस्य बाणचयं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् ।
वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ २८
तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ् शरवृष्टिभिरर्दितान् ।
अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ २९
अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे ।
शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ३०
उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान् धवान् बहून् ।
अन्यांश्च विविधान् वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ ३१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् ।
कुम्भकर्णात्मजः श्रीमांश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ३२
अभिलक्ष्येण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः ।
आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ३३

अभिलक्ष्येण सम्यग्लक्ष्ययुतेन । तीव्रेण भयंकरेण।

द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् ।
वानराधिपतिः श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ३४
निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च ताञ्शरान् ।
कुम्भस्य धनुराक्षिप्य वभञ्जेन्द्रधनुःप्रभम् ॥ ३५
अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
अब्रवीत् कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥ ३६
निकुम्भाग्रज वीर्य ते बाणवेगवदद्भुतम् * ।
संनतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ३७

संनतिः राक्षसपक्षपातः ।

प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम ।
एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवत्तरः ॥ ३८
त्वामेवैकं महाबाहुं शूलहस्तमरिंदमम् ।
त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥ ३९
वरदानात् पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ।
कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ४०

पितृव्यः पितुर्ज्येष्ठभ्राता रावणः ।

धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ।
त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥ ४१
महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् ।
अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ४२
कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् ।
पातिता हरिवीराश्च त्वयैते भीमविक्रमाः ॥ ४३
उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हतः ।
कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ४४
तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ।
अग्नेराज्यहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥ ४५
ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपद्य च ।
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ४६
तस्य चर्म च पुस्फोट संजज्ञे चास्य शोणितम् ।
स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ४७

चर्मस्थाने वर्म इति केचित् पठन्ति । कुम्भस्य मुष्टिप्रहारः सुग्रीवस्यास्थिमण्डलमभिहत्य प्रतिहतोऽभवत् ।

तदा वेगेन तत्रासीत् तेजः प्रज्वालितं मुहुः ।
वज्रनिष्पेषसंजातज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥ ४८
स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ।
मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ४९
अर्चिःसहस्रविकचं रविमण्डलसप्रभम् ।
स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ५०

अर्चिःसहस्रविकचम् अर्चिस्सहस्रावृतमित्यर्थः । अत एव रविमण्डलसप्रभम् इति गोविन्दराजः ।

मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ।
लोहिताङ्ग इवाकाशाद् दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ५१
कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना ।
बभौ रूद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ५२

गवां पतेः सूर्यस्य ।

तस्मिन् हते भीमपराक्रमेण
प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ।
मही सशैला सवना चचाल
भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ५३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः।

६४

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ।
प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥ १
ततः स्रग्दामसंनद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ।
आददे परिघं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २

दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दनकुङ्कुमादिनार्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितम् इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

* बाणवेगं तदद्भुतम्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ।
यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३
तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं रणे ।
विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४
उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि ।
कुण्डलाभ्यां च मृष्टाभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५
निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च ।
यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६
परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः ।
प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७

वातग्रन्थिः सप्तमरुतां संधिः ।

नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः ।
सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८
सतारागणनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् ।
निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभस्तलम् ॥ ९
दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ।
क्रोधेन्धनो निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १०
राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ।
हनूमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ ११
परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् ।
बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२
स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः ।
विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३
स तु तेन प्रहारेण चचाल च महाकपिः ।
परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४
स तथाभिहतस्तेन हनूमान् प्लवगोत्तमः ।
मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १५
तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् ।
अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान् वायुविक्रमः ॥ १६
ततः पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् ।
मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ १७
स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह ।
स्वरथश्चापि निजग्राह हनूमन्तं महाबलम् ॥ १८
विचुक्रुशुस्तदा संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः ।
निकुम्भेनोद्धृतं दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम् ॥ १९
स तथा ह्रियमाणो ऽपि कुम्भकर्णात्मजेन हि ।
आजघानानिलसुतो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ २०
आत्मानं मोचयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत ।
हनूमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१
निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष च ।
उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२
परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् ।
उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३
अथ विनदति सादिते निकुम्भे
पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ।
दशरथसुतराक्षसेन्द्रचम्वो -
र्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥२४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः।

६५

निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् ।
रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १
नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्छितः ।
खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २
गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः ।
राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौ सवनौकसौ ॥ ३
रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरो मानी खरात्मजः ।
बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४
सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद् रावणस्याज्ञया बली ॥ ५
समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् ।
रथ आनीयतां + शीघ्रं सैन्यं चाहूयतामिति++ ॥ ६
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ।
स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७

+रथमानीयतां ++ चानीयतां त्वरात्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रदक्षिणं रथं कृत्वा आरुरोह निशाचरः ।
सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥ ८

आवह चालय ।

अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षोऽब्रवीदिदम् ।
यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९
अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना ।
आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १०
अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ।
शाखामृगं च सुग्रीवं वानराश्च शरोत्तमैः॥ ११
अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम्।
प्रदहिष्यामि संप्राप्तां शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२
मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः ।
सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समाहिताः ॥ १३
ते कामरूपिणः शूरा दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः ।
मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४
परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् ।
अभिजग्मुस्तदा हृष्टाश्चालयन्तो वसुंधराम् ॥ १५
शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः ।
क्ष्वेडितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् ॥ १६
प्रभ्रष्टोऽथ करात् तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ।
पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७
तस्य ते रथसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः ।
चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः ॥ १८
प्रवाति पवनस्तस्य सपांसुः खरदारुणः ।
निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः ।
अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २०
घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः
समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः ।
अहमहमिति युद्धकौशलास्ते
रजनिचराः परिबभ्रमुर्नदन्तः ॥ २१

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः।

६६

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरपुंगवाः ।
आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १
ततः प्रवृत्तं सुमहत् तद् युद्धं लोमहर्षणम् ।
निशाचरैः प्लवंगानां देवानां दानवैरिव ॥ २
वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः ।
अन्योऽन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३
शक्तिशूलगदाखड्गैस्तोमरैश्च निशाचराः ।
पट्टसैर्भिन्दिपालैश्च बाणपातैः समन्ततः ॥ ४
पाशमुद्गरदण्डैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा ।
कदनं कपिसिंहानां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५
बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६
तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वनौकसः ।
नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७
विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः ।
रामस्तान् वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८
वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः ।
क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते ।
त्याजयिष्यामि ते प्राणान् धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १०
यत् तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान् मम ।
अनागसं * स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११
दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन् मम राघव ।
यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन् काले महावने ॥ १२
दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ।
काङ्क्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३
अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ।
ये त्वया निहताः शूराः सह तैस्त्वं समेष्यसि ॥ १४
बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ।
पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५

* मदग्रतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा महाहवे ।
अभ्यस्तं येन वा राम तेन वा वर्ततां युधि ॥ १६

दृश्यतां परिशिष्टम्।

मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ।
अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ।
त्रिशिरा दूषणश्चापि दण्डके निहता मया ॥ १८
स्वाशितास्तव मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ।
भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुशाः ॥ १९
एवमुक्तस्तु रामेण खरपुत्रो निशाचरः ।
बाणौघानसृजत् तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २०
ताञ् शराञ् शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ।
निपेतुर्भुवि ते छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २१
तद् युद्धमभवत् तत्र समेत्यान्योऽन्यमोजसा ।
खरराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २२
जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा ।
धनुर्मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

देवदानवगन्धर्वाः किंनराश्च महोरगाः ।
अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २४
विद्धमन्योऽन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते बलम् ।
कृतप्रतिकृतान्योऽन्यं कुर्वाते तौ रणाजिरे ॥ २५

परस्परप्रहारः उभयोर्बलं च द्विगुणमभवत् ।

राममुक्तांस्तु बाणौघान् राक्षसस्त्वच्छिनद् रणे ।
रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥ २६
बाणौघविततः सर्वा दिशश्च विदिशस्तथा ।
संछन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २७
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः ।
अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ।
भित्त्वा शरै रथं रामो रथाश्वान् समपातयत् ।
विरथो वसुधास्थः स[+] मकराक्षो निशाचरः ॥ २८
तत् तिष्ठद् [++]वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ।
त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ २९

[+]वसुधां तिष्ठन् [++]अतिष्ठद्

विभ्राम्य च महच्छूलं प्रज्वलन्तं निशाचरः ।
स क्रोधात् प्राहिणोत् तस्मै राघवाय महाहवे ॥ ३०
तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम् ।
बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३१
स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ।
व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥ ३२
तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाद्भुतकर्मणा ।
साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगताः ॥ ३३

भूतानि नभोगता देवताश्च ।

तद् दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ।
मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥३४
स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः ।
पावकास्त्रं ततो रामः संदधे स्वशरासने ॥ ३५
तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ।
संछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३६
दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् ।
लङ्कामेव प्रधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ३७

प्रधावन्त प्राधावन्त ।

दशरथनृपपुत्रबाणवेगै
रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ।
ददृशुरथ च देवताः प्रहृष्टा
गिरिमिव वज्रहतं यथा विशीर्णम् ॥३८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ।

६७

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिंजयः ।
आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ १
जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ २
त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे ।
किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ३
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ।
यज्ञभूमौ स विधिवज्जुहावाग्निमथेन्द्रजित् [+] ॥ ४
जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः ।
आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ५

[+] पावकं जुहुवेन्द्रजित्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रावणिर्यदा अग्निं जुहोति स्म तदा ऋत्विजां कृते रक्तोष्णीषाणि गृहीत्वा स्त्रियस्तत्र त्वरया आजग्मुः ।

शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः ।
लोहितानि च वासांसि स्रुवं काष्णायसं तथा ॥ ६
सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः समन्ततः ।
छागस्य सर्वकृष्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ७
चरुहोमसमिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ।
बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ८
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसंनिभः ।
हविस्तत् प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ ९
हुत्वाग्निं तर्पयित्वाथ देवदानवराक्षसान् ।
आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ १०
स वाजिभिश्चतुर्भिस्तु बाणैश्च निशितैर्युतः ।
आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमे ॥ ११
जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ।
शरैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १२
जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसंनिभः ।
बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैदूर्यसमलंकृतः ॥ १३

कम्बुर्वलयः।

तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः ।
स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १४
सोऽभिनिर्याय नगरादिन्द्रजित् समितिंजयः ।
हुत्वाग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १५
अद्य हत्वाहवे यौ तौ मिथ्याप्रव्रजितौ वने ।
जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् [+] ॥ १६
कृत्वा निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ।
करिष्ये परमां प्रीतिमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १७
आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ।
तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १८
स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव ।
सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ १९

[+] रणाधिकम्

इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् ।
संततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २०
स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ ।
अचक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध निशितैः शरैः ॥ २१
तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ ।
धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २२
प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ।
तमस्त्रैः सुरसंकाशौ नैव पस्पर्शतुः शरैः ॥ २३

पस्पर्शतुः पस्पृशतुः ।

स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन् नभः ।
दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान् नीहारतमसावृताः [+] ॥ २४
नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः ।
शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २५
घनान्धकारे तिमिरे शिलावर्षमिवाद्भुतम्[++] ।
स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २६
स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् ।
विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २७
तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ ।
हेमपुङ्खान् नरव्याघ्रौ तिग्मान् मुमुचतुः शरान् ॥ २८
अन्तरिक्षे[3+] समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः।
निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ २९

पतगाः शरा इति महेश्वरतीर्थः ।

अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ ।
तानिषून् पततो भल्लैरनेकैर्निचकर्ततुः ॥ ३०
यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपतिताञ् शितान् ।
ततस्ततो दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३१

यतो यतस्तौ पतितान् शितान् शरान् ददृशतुस्ततस्ततो रामलक्ष्मणौ उत्तममस्त्रं ससृजतुः।

रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् ।
विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥३२
तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः ।
बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३

[+] वृतः [++] शरवर्षमिवाद्भुतम् [3+] अन्तरिक्षं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् ।
न चान्यद् विदितं किंचित् सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ ३४

अभ्रसंप्लवे गाढमेघावरणे ।

तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः ।
बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३५
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३६
तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ॥ ३७
अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ।
पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३८
अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल ।
आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ३९

अस्त्रान् अस्त्राणि । लिङ्गव्यत्यय आर्ष इति गोविन्दराजः । आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः।

तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् ।
राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४०
यद्येष भूमिं विशते दिवं वा
रसातलं वापि नभस्तलं वा ।
एवं निगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः
पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४१
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा
रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ।
वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मण -
स्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥४२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः।

६८

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।
संनिवृत्याहवात् तस्मात् प्रविवेश पुरं ततः ॥ १

इन्द्रजित् पुरं प्रविवेश। दृश्यतां परिशिष्टम्।

सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ।
क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगाम महाद्युतिः ॥ २
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ।
इन्द्रजित् तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ ३
इन्द्रजित् तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत् तदा ॥ ४

प्रादुष्करोत् प्रादुरकरोत् ।

इन्द्रजित् तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा ।
बलेन महतावृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५

अरोचयत् निश्चितवानित्यभिप्रायः ।

मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ।
हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६
तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नगर्याः काननौकसः ।
उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७
हनूमान् पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः ।
प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८
स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे ।
एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९
परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् ।
रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १०
तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमध्यवस्य च ।
बाष्पपर्याकुलमुखो हनूमान् व्यथितोऽ भवत् ॥ ११

अध्यवस्य सा सीतेति निश्चित्य ।

अब्रवीत् तां तु शोकार्तां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
दृष्ट्वा रथे स्थितां सीतां राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् ॥ १२
किं समर्थितमस्येति चिन्तयन् स महाकपिः ।
सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १३

अब्रवीत् स्वगतमब्रवीत् ।

तद् वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत् ॥१४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः ।
क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ॥ १५
गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनूमान् दैन्यमागतः ।
दुःखजं वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन् मारुतात्मजः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं क्रोधाद् रक्षोऽधिपात्मजम् ॥ १६
दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ।
ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ।
धिक् त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ १७
नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम ।
अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ १८
च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ।
किं तवैषापराध्दा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि ॥ १९
सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन ।
वधार्हकर्मणानेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २०
ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्यैश्च कुत्सिताः ।
इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान् प्रतिलप्स्यसे ॥ २१

लोकवध्यैरपि ये निन्द्यन्ते ये च स्त्रीघातिनां प्राप्याः तान् लोकान् त्वं मृत्वा प्राप्स्यसि ।

इति ब्रुवाणो हनुमान् सायुधैर्हरिभिर्वृतः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २२
आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् ।
रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु * न्यवारयत् ॥ २३
स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ।
हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित् प्रत्युवाच ह ॥ २४
सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः ।
तां हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २५
इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ।
सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २६
न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद् ब्रवीषि प्लवंगम ।
पीडाकरममित्राणां यत् स्यात् कर्तव्यमेव तत् ॥ २७

* मनीकेन

तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं ततः ।
शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित् स्वयम् ॥ २८
यज्ञोपवीतमार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी ।
सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥ २९
तामिन्द्रजित् स्त्रियं हत्वा हनूमन्तमुवाच ह ।
मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् ॥ ३०
ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित् स्वयम् ।
हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥ ३१
वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ।
व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य तु ॥ ३२
तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः
प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ।
तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा
विषण्णरूपाः समभिप्रदुद्रुवुः ॥ ३३

हृष्टरूपमत्यन्तहृष्टम् । विषण्णरूपाः अत्यन्त-विषण्णाः ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः।

६९

श्रुत्वा तं भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् ।
वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १
तानुवाच ततः सर्वान् हनूमान् मारुतात्मजः ।
विषण्णवदनान् दीनांस्त्रस्तान् विद्रवतः पृथक् ॥ २
कस्माद् विषण्णवदना विद्रवध्वं प्लवंगमाः ।
त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३
पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे ।
शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४
एवमुक्ताः सुसंक्रुद्धा वायुपुत्रेण धीमता ।
शैलशृङ्गान् द्रुमांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५
अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः ।
परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तैर्वानरमुख्यैस्तु हनूमान् सर्वतो वृतः ।
हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७
स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ।
वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८
स तु शोकेन चाविष्टः क्रोधेन च महाकपिः ।
हनूमान् रावणिरथे महतीं पातयच्छिलाम् ॥ ९

पातयत् अपातयत् ।

तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा ।
विधेयाश्वसमायुक्तः सुदूरमपवाहितः ॥ १०
तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् ।
विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११
पतितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः ।
तमभ्यधावञ्शतशो नदन्तः काननौकसः ॥ १२
ते द्रुमांश्च महाकाया गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः ।
चिक्षिपुर्द्विषतां मध्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ १३
वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचराः ।
वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणक्षितौ ॥ १४
स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् ।
प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १५
स शरौघानवसृजन् स्वसैन्येनाभिसंवृतः ।
जघान कपिशार्दूलान् सुबहून् दृष्टविक्रमः ॥ १६
शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टसैः कूटमुद्गरैः ।
ते चाप्यनुचरास्तस्य वानराञ्[+] जघ्नुराहवे ॥ १७
सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः ।
हनूमान् कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १८

कदनं संहारम् ।

स निवार्य परानीकमब्रवीत् तान् वनौकसः ।
हनूमान् संनिवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ १९
त्यक्त्वा प्राणान् विचेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः ।
यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २०
इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च ।
तौ यत् प्रतिविधास्येते तत् करिष्यामहे वयम् ॥ २१

[+] अनुचरांस्तस्य वानरा

इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन् सर्ववानरान् ।
शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः स न्यवर्तत ॥ २२
स तु प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः ।
निकुम्भिलामधिष्ठाय जुहावाग्निमथेन्द्रजित् [+] ॥ २३
यज्ञभूम्यां तु विधिवत् पावकस्तेन रक्षसा ।
हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक् तदा ॥ २४
सोऽर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ।
संध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः[++] समुत्थितः ॥२५
अथेन्द्रजिद् राक्षसभूतये तु
जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् [3+]।
दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते
महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः।

७०

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ।
श्रुत्वा संग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १
सौम्य नूनं हनुमता कृतं कर्म सुदुष्करम् ।
श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २
तद् गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः ।
क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३
ऋक्षराजस्तथेत्युक्त्वा स्वेनानीकेन संवृतः ।
आगच्छत् पश्चिमद्वारं हनूमान् यत्र वानरः ॥ ४
अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिः पथि ।
वानरैः कृतसंग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५
दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम् ।
नीलमेघनिभं भीमं संनिवार्य न्यवर्तत ॥ ६
स तेन हरिसैन्येन सन्निकर्षं महायशाः ।
शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७

हरिसैन्येन सह।

समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां च सः ।
जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद् रावणात्मजः ॥ ८

[+] पावकं जुहुवेन्द्रजित् [++] स तीव्राग्निः [3+] विधानवत्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानाम्।

उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिंदम ।
तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्छितः ।
निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १०
तं भूमौ देवसंकाशं पतितं दृश्य राघवम् ।
अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११
असिञ्चन् सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
प्रदहन्तमसह्यं च सहसाग्निमिवोत्थितम् ॥ १२
तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः ।
उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १३
शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् ।
अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४
भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ।
यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ।
नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६

यथा स्थावरं जङ्गमं च स्पष्टं दृश्येते तथा धर्माधर्मौ प्रत्यक्षं न दृश्येते । अतो धर्मो नास्तीति मे मतिः। यदि धर्माधर्मौ दृश्येते तर्हि त्वादृशस्य आपदो न स्युः ।

यद्यधर्मो भवेद् भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ।
भवांश्च धर्मसंयुक्तो नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७

यद्यधर्मो भवेद् भूतः यद्यधर्मो नाम कश्चित् पदार्थो वर्तमानः स्यात् ।

तस्य च व्यसनाभावाद् व्यसनं चागते [+] त्वयि ।
धर्मेणोपलभेऽधर्ममधर्मेणापि धर्मताम् ॥[++] १८

रावणो दुःखं न विन्दति त्वं दुःखमधिगच्छसि । तस्माद् धर्मेण अधर्मफलमधर्मेण धर्मफलं च प्राप्तं पश्यामि । उपलभे पश्यामि । द्वितीयपादं धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ इति केचन पठन्ति ।

यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ १९

यदि अधर्मकाङ्क्षिणो जना धर्मसत्फलं न प्राप्नुयुस्तर्हि धर्ममाचरतां निश्चयं धर्मफलं स्यात् ।

यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ।
क्लिश्यन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २०

एतौ धर्माधर्मौ ।

वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ।
वधकर्महतो धर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २१

अधर्मेण पापकर्माणो वध्यन्ते इति नियमो नास्ति। लोके कापि क्रिया त्रीन् क्षणानतिरिच्य अधिककालं न तिष्ठति । धर्मो वा अधर्मो वा क्रियैव । तस्माद् धर्मो वा अधर्मो वा चतुर्थक्षणे नश्यति । एवं हतो धर्मो वा अधर्मो वा पुण्यफलं वा पापफलं वा कथं दद्यात् ? केचन वधकर्महतोऽधर्मः इति पठन्ति । अर्थो न भिद्यते।

अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् ।
विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २२

अथवा यदि विधिना कश्चित् हन्ति हन्यते वा तर्हि तत् फलं विधेरेव भवति न तु तस्य ।

अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासता सता ।
कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शन ॥ २३

धर्मस्य फलचिह्नं नास्ति । सः अव्यक्तः । स नास्ति । तेन धर्मेण कथं श्रेयः प्राप्तुं शक्यम् ?

यदि सत् स्यात् सतां मुख्य नासत् स्यात् तव किंचन।
त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात् सन्नोपपद्यते ॥ २४
अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽ नुवर्तते ।
दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २५

अथवा यदि धर्मो दुर्बलः क्लीबश्च भूत्वा प्रबलपुरुषाधीनो भवति तर्हि तादृशो दुर्बलो मर्यादारहितो धर्मो न सेव्य इति ममाभिप्रायः ।

बलस्य यदि चेद् धर्मो गुणभूतः पराक्रमे ।
धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २६

[+] च गते [++] धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्यसाधनविषये यदि धर्मः अप्रधानो भवति बलस्य विधेयश्च भवति तर्हि त्वं धर्मं त्यज । एतावद् यथा त्वं धर्ममाश्रितवानतः परं तथा बलमाश्रयस्व।

अथ चेत् सत्यवचनं धर्मः किल परंतप।
अनृतस्त्वय्यकरुणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २७
यदि धर्मो भवेद् भूत अधर्मो वा परंतप ।
न स्म हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २८
अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ।
सर्वमेतद् यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ २९

यदि सत्यं धर्मः स्यात् तर्हि प्रथमं ते राज्यं ददामीति उक्त्वा पुनरदत्त्वा असत्यमुक्तवान् पिता किं त्वया न बद्धः? इन्द्रो विश्वरूपं नाम मुनिं हत्वा यज्ञमकरोत् । यदि धर्म एव कर्तव्यः स्यात् तर्हि इन्द्रेण यज्ञ एव कार्यः न तु मुनेर्वधः। यदि अधर्म एव कर्तव्यः स्यात् तर्हि तेन मुनेर्वध एव कार्यः न तु यज्ञः। किन्तु इन्द्रेण यज्ञो वध उभावपि कृतौ। अतः सिध्यति कालानुसारेण क्षत्रियो धर्माधर्मावुभावपि करोतु इति। धर्मो वा अधर्मो वा कोऽपि कृतो विनाशयत्येव। अतो नरः स्वेच्छया कमपि करोतु इति । क्लिष्टाः श्लोकाः।

मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव ।
धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३०
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृद्धेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३१
अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः ।
व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥३२
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ।
पापमारभते कर्तुं तथा दोषः प्रवर्तते ॥ ३३
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाल्लौके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥३४
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान्।
यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥३५
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ।
राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३६
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥ ३७

यस्य धनं विद्यते तस्य धर्मकामार्था भवन्ति सर्वं तस्यानुकूलं भवति । विचिन्वतापि अधनेन अर्थो न शक्यः।

हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३८
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ३९

केवलं धर्मचारिणां लोके सर्वाणि कार्याणि नश्यन्ति। मेघावृतदिनेषु यथा ग्रहास्तथा त्वयि अर्था न दृश्यन्ते।

त्वयि प्रव्रजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ।
रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४०
तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् ।
कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४१
अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं
जनकसुतानिधनं विरीक्ष्य रुष्टः ।
सहयगजरथां सराक्षसेन्द्रां
भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम्॥४२

इन्द्रजिता सीता हतेति हनुमता कथितम् । तस्मिन् महाशोकसमये जटिलश्लोकैर्लक्ष्मणस्य धर्माधर्मविचारः कथं भवेत् ? सीतामरणानन्तरं लङ्कायां शौर्यप्रदर्शनेन किं प्रयोजनं स्यात् ? रामः महति दुःखे मग्नः अस्ति । मोहमापन्नः (७१-४) अन्यस्य सामान्य-वचनमपि न अवगच्छति च । (७२-१). अस्य (७०) सर्गस्य वाल्मीकिकर्तृत्वं संदेहास्पदम् ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७१

राममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ।
निक्षिप्य गुल्मान् स्वस्थाने तत्रागच्छद् विभीषणः ॥ १
नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः ।
नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २
सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ।
वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३
राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ।
ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितम् ॥ ४
व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः ।
अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५
विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् ।
उवाच लक्ष्मणो वाक्यमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६
हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः ।
हनूमद्वचनात् सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७
कथयन्तं तु सौमित्रिं संनिवार्य विभीषणः ।
पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ ८
मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तस्त्वं हनूमता ।
तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९
अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ।
सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १०
याच्यमानः सुबहुशो मया हितचिकीर्षुणा ।
वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत् कृतवान् वचः ॥ ११
नैव साम्ना न भेदेन न दानेन कुतो युधा ।
सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनाचित् ॥ १२

अन्येन उपायेन सा द्रष्टुमशक्या।

वानरान् मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ।
चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३
हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ।
दुराधर्षो भवत्येष संग्रामे रावणात्मजः ॥ १४
तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ।
विघ्नमन्विच्छता तात वानराणां पराक्रमे ।
ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते ॥ १५
त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्यासंतापमागतम् ।
सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥ १६
इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः ।
लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७
एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः ।
त्याजयिष्यति तत् कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १८
तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः ।
पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम् ॥ १९

पत्रिपत्राङ्गवाजिनः पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः तेषा-
मङ्गानि बर्हाणि तैः वाजिनः वेगवन्तः इति गोविन्दराजः।

तत् संदिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २०
मनुजवर न कालविप्रकर्षो
रिपुनिधनं प्रति यत् क्षमोऽद्य कर्तुम्।
त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वाणी -
मसुरपुरोन्मथने यथा महेन्द्रः ॥२१

यत् यतः। वाणीम् आज्ञाम् ।

समाप्तकर्मा हि स राक्षसेन्द्रो
भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ।
युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा
भवेत् सुराणामपि संशयो महान् ॥२२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः।

७२

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्शितः ।
नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १
ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरंजयः ।
विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २
नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण ।
भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३
राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ।
यत् तत् पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ।
तत् तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५
तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः ।
विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६
भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ।
त्वय्यकारणसंतप्ते संतप्तहृदया वयम् ॥ ७
त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्यासंतापमागतम् ।
तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी ॥ ८
उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ।
प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ ९
रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ।
साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः ।
निकुम्भिलायां संप्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ १०
धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ।
शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिंजयः ॥ ११
तेन वीरेण तपसा वरदानात् स्वयंभुवः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरंगमाः ॥ १२
निकुम्भिलामसंप्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः ।
त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रो स ते वधः ।
इत्येवं विहितो राजन् वधस्तस्यैव धीमतः ॥ १३
वधायेन्द्रजितो राम तं दिशस्व महाबलम् ।
हते तस्मिन् हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १४
विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।
जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ १५
स हि ब्रह्मास्त्रवित् प्राज्ञो महामायो महाबलः ।
करोत्यसंज्ञान् संग्रामे देवान् सवरुणानपि ॥ १६
तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः ।
न गतिर्ज्ञायते वीर सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ १७
राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ।
लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
यद् वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ।
हनूमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ १९
जाम्बवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः ।
जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २०
अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ।
अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २१
राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ।
जग्राह कार्मुकं श्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः [+] ॥ २२
संनद्धः कवची खड्गी स शरी हेमचापधृक् ।
रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २३
अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् ।
लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २४
अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः ।
विधमिष्यन्ति हत्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २५
एवमुक्त्वा तु वचनं द्युतिमान् [++] भ्रातुरग्रतः ।
स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २६
सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २७

चैत्यं देवालयम् ।

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ।
कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८
वानराणां सहस्रैस्तु हनूमान् बहुभिर्वृतः ।
विभीषणः सहामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ २९
महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ।
ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३०

विष्ठितम् अधिष्ठितम् ।

स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद् व्यूहमास्थितम् ॥ ३१
स संप्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिंदमः ।
तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३२

शत्रुसंहारको धनुष्पाणिर्लक्ष्मणस्तं प्रदेशमासाद्य मायासंबन्धवन्तं तमिन्द्रजितं ब्रह्मोक्तविधानेन होमात् पूर्वं जेतुं तस्थौ ।

[+] अन्यद् भीमपराक्रम :
[++] स एवमुक्त्वा द्युतिमान् वचनं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्
ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च ।
प्रतिभयतममप्रमेयवेगं
तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्वासप्ततितमः सर्गः।

७३

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ।
परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १
अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ।
राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ २
स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन् परान् ।
अभिद्रवाशु यावद् वै नैतत् कर्म समाप्यते ॥ ३
जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् ।
रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ४
विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ५
ऋक्षाः शाखामृगाश्चैव द्रुमाद्रिवरयोधिनः ।
अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ६
राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः ।
उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ७
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ।
शब्देन महता लङ्कां नादयन् वै समन्ततः ॥ ८
शस्त्रैर्बहुविधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ।
उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ ९
ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः ।
निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद् भयम् ॥ १०
तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः ।
अभिजघ्निर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ ११
ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ।
रक्षसां वध्यमानानां महद् भयमजायत ॥ १२
स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् ।
उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १३
वृक्षान्धकारान्निष्क्रम्य जातक्रोधः स रावणिः ।
आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं स राक्षसः ॥ १४
स भीमकार्मुकशरः कृष्णाञ्जनचयोपमः ।
रक्तास्यनयनः क्रूरो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १५
दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद् बलम् ।
रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १६
तस्मिन् काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् ।
धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिंदमः ॥ १७
स राक्षसानां तत् सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् ।
चकार बहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञं युधि वानरः ॥ १८
विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् ।
राक्षसानां सहस्राणि हनूमन्तमवाकिरन् ॥ १९
शितशूलधराः शूलैरसिभिश्चासिपाणयः ।
शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टसैः पट्टसायुधाः ॥ २०
परिघैश्च गदाभिश्च कुन्तैश्च शुभदर्शनैः ।
शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥ २१
घोरैः परशुभिश्चैव भिण्डिपालैश्च राक्षसाः ।
मुष्टिभिर्वज्रवेगैश्च तलैरशनिसन्निभैः ॥ २२
अभिजघ्नुः समासाद्य समन्तात् पर्वतोपमम् ।
तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २३
स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् ।
सूदयानममित्रघ्नममित्रान् पवनात्मजम् ॥ २४
स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः ।
क्षयमेव हि नः कुर्याद् राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २५
इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः ।
वहन् परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २६
सोऽभ्युपेप्य शरान् खड्गान् पट्टसासिपरश्वधान् ।
अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २७
तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः ।
रोषेण महताविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २८
युध्यस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते ।
वायुपुत्रं समासाद्य न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ २९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाहुभ्यां संप्रयुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे ।
वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३०

यदि मे द्वन्द्वं यदि मे द्वन्द्वं प्रयच्छसि ।

हनूमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् ।
रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३१
यस्तु वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः ।
स एष रथमास्थाय हनूमन्तं जिघांसति ॥ ३२
तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः ।
जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३३

अप्रतिमसंस्थानैः अतुल्याकारैः ।

इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा
विभीषणेनारिविभीषणेन ।
ददर्श तं पर्वतसंनिकाशं
रथस्थितं भीमबलं दुरासदम् ॥ ३४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः।

७४

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः ।
धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम सः ॥ १

दृश्यतां परिशिष्टम्।

अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद् वनम् ।
दर्शयामास तत् कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २
नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ।
तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः ।
उपहृत्य ततः पश्चात् संग्राममभिवर्तते ॥ ४
अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ।
निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५
तमप्रविष्टं न्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ।
विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६
तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ ७
स रथेनाग्निवर्णेन बलवान् रावणात्मजः ।
इन्द्रजित् कवची खड्गी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८
तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् ।
समाह्वये त्वां समरे सम्यग् युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९
एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १०
इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद् भ्राता पितुर्मम ।
कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११
न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते ।
प्रमाणं न च सोदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२
शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ।
यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३
नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् ।
क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४
गुणवान् वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा ।
निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः ॥ १५
निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ।
स्वजनेन त्वया शक्यं पौरुषं+ रावणानुज ॥ १६

हे राक्षस ! रावणानुज ! इह लक्ष्मणानयन-मकरुणं कर्म त्वया कृतम् । इदं पौरुषकृत्यं ज्ञातेस्तवैव साध्यम् ।

इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ।
अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे ॥ १७
राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ।
कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ।
गुणो यः++ प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ १८

प्रथमः उत्तमः । स गुण एव मम शीलम् ।

न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे ।
भ्रात्राविषमशीलेन * कथं भ्राता निरस्यते ॥ १९

+ परुषं ++ ऽयं * भ्रात्रा विषमशीलेन इति cr पाठः । भ्रात्राविषमशीलेन इति पाठ्यः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २०

सुहृदां सुमनसाम् ।

महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ।
अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २१
एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः ।
गुणान् प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २२
दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ।
नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २३
अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ।
बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २४
अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किमिह त्वं तु वक्ष्यसि ।
प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ २५
धर्षयित्वा तु काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया ।
युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ।
हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ २६
निदर्शयस्वात्मबलं समुद्यतं
कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ।
न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं
त्वमद्य जीवन् सबलो गमिष्यसि ॥२७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

७५

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १
उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे तु समलंकृते ।
कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २
महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद् दृढम् ।
धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चामित्रनाशनान् ॥ ३
उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ।
तांश्च वानरशार्दुलान् पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ४
अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ।
मुक्तं वर्षमिवाकाशे धारयिष्यथ + संयुगे ॥ ५
अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिःसृताः ।
विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ६
तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाञ् शूलशक्त्यृष्टितोमरैः ।
अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ७
क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि ।
जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ८
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा ।
अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् । ९
उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया ।
कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १०
स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् ।
वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ ११
अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाचरितस्तदा ।
तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ १२
यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस ।
दर्शयस्वाद्य तत् तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे ॥१३

यथा यतः ।

एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः ।
ससर्ज निशितान् बाणानिन्द्रजित् समितिंजयः ॥१४
ते निसृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः ।
संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १५
शरैरतिमहावेगैर्वेगवान् रावणात्मजः ।
सौमित्रिमिन्द्रजिद् युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १६
स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः ।
शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान् विधूम इव पावकः ॥ १७
इन्द्रजित्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याभिगम्य+ च ।
विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः ।
आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तगाः ॥१९
अद्य गोमायुसंघाश्च श्येनसंघाश्च लक्ष्मण ।
गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥ २०
क्षत्रबन्धुः सदानार्यो रामः परमदुर्मतिः ।
भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २१

+ वारयिष्यथ

+ अधिगम्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् ।
हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २२

विशस्तकवचं भिन्नकवचम् ।

इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् ।
हेतुमद्वाक्यमत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २३
अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस ।
कुरु तत् कर्म एनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम् ॥ २४
अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन् ।
अविकत्थन् वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषादन ॥ २५
इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरिताञ् शरान् ।
निचखान महावेगाँल्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ २६
स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः ।
सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ २७
स बभूव महाभीमो नरराक्षससिंहयोः ।
विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परवधैषिणोः ॥ २८
उभौ हि बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ।
उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥ २९
उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ।
युयुधाते महावीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ ३०
बलवृत्राविव हि तौ युधि वै दुष्प्रधर्षणौ ।
युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३१
बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ।
नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३२
सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ
जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ।
परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं
शरौघवर्षेण वलाहकाविव ॥ ३३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः।

७६

ततः शरं दाशरथिः संधायामित्रकर्शनः ।
ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १
तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः ।
विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २
तं विषण्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ।
सौमित्रिं युद्धसंसक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३
निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन् रावणात्मजे ।
त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४
ततः संधाय सौमित्रिः शरानग्निशिखोपमान् ।
मुमोच निशितांस्तस्मै सर्पानिव विषोल्बणान् ॥ ५
शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ।
मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६
उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ।
ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७
सोऽभिचक्राम सौमित्रिं रोषात् संरक्तलोचनः ।
अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८
किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ।
निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा युधि विचेष्टसे ॥ ९

विचेष्टसे विचेष्टमान आसीः ।

युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः ।
शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १०
स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ।
गन्तुमिच्छसि यस्मात् त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥११
यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः ।
अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२
इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ।
दशभिश्च हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ १३
ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् ।
क्रोधाद् द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ १४
तद् दृष्ट्वेन्द्रजितः कर्म कृतं रामानुजस्तदा ।
अचिन्तयित्वा प्रहसन् नैतत् किंचिदिति ब्रुवन् ॥१५
मुमोच स शरान् घोरान् संगृह्य नरपुंगवः ।
अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ १६
नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ति निशाचर ।
लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव ॥ १७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिणः ।
इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १८
तस्य बाणैस्तु विध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् ।
व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ १९
विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः ।
इन्द्रजित् समरे शूरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २०
अभीक्ष्णं निश्वसन्तौ हि युध्येतां तुमुलं युधि ।
शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २१

युध्येताम् अयुध्येताम् ।

अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः ।
शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २२
व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च ।
उभौ तु तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २३
तयोः पृथक्पृथग्भीमः शुश्रुवे तलनिस्वनः ।
सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोरिव ॥ २४
ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि ।
असृग्दिग्धा विनिष्पेतुर्विविशुर्धरणीतलम् ॥ २५
अन्यैः सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघट्टिरे ।
बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चापि तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ २६
स बभूव रणे घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः ।
अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ २७

यज्ञे अग्निद्वयं परितः राशीभूता दर्भा इव।

तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ।
सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥ २८
चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः ।
इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परजयैषिणौ ॥ २९
लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ।
अन्योऽन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ३०
बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ ।
शुशुभाते महावीरौ विरूढाविव पर्वतौ ॥ ३१
तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् ।
बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ३२
तयोरथ महान् कालो व्यतीयाद् युध्यमानयोः ।
न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ३३

अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं
समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ।
प्रियहितमुपपादयन् महौजाः
समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ३४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः॥

७७

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ।
शूरः स रावणभ्राता तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥ १
ततो विस्फारयामास महद् धनुरवस्थितः ।
उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान् राक्षसेषु महाशरान् ॥ २
ते शराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः ।
राक्षसान् दारयामासुर्वज्रा इव महागिरीन् ॥ ३
विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टसैः ।
चिच्छिदुः समरे वीरान् राक्षसान् राक्षसोत्तमाः ॥ ४
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः ।
बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ५
ततः संचोदयानो वै हरीन् रक्षोरणप्रियान् ।
उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ६
एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः ।
एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ७
अस्मिन् विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि ।
रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतम् ॥ ८
प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः ।
कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ ९
अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः ।
कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ[+] देवान्तकनरान्तकौ ॥ १०
एतान् निहत्यातिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् ।
बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु ॥ ११
एतावदिह शेषं वो जेतव्यमिह वानराः ।
हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १२
अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम ।
घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १३

[+] सत्त्ववन्तश्च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यते ।
तदेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ।
वानरा घ्नन्तु संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १४

अहं तं हन्तुमिच्छामि । किं तु मम वाष्पं स्रवति चक्षुश्च निरुध्यते । तस्मात् तं लक्ष्मण एव हनिष्यति। वानराः संभूय तस्य समीपगान् भृत्यान् घ्नन्तु ।

इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः ।
वानरेन्द्रा जहृषिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥ १५
ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेडन्तश्च मुहुर्मुहुः ।
मुमुचुर्विविधान् नादान् मेघान् दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ १६
जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरभिसंवृतः ।
अश्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ १७
निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः ।
परिवव्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ १८
शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टसैर्यष्टितोमरैः ।
जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ १९
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ।
देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २०
हनूमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य पर्वतात् ।
रक्षसां कदनं चक्रे समासाद्य सहस्रशः ॥ २१
स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद् युधि ।
लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत ॥ २२
तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ ।
शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २३

प्रयुद्धौ प्रकृष्टं युद्धं ययोस्तौ ।

अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ।
चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २४
न ह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ।
न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥ २५

विग्रहः अवस्थानविशेषः ।

न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ।
अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् ॥ २६
चापवेगप्रमुक्तैश्च बाणजालैः समन्ततः ।
अन्तरिक्षेऽभिसंछन्ने न रूपाणि चकाशिरे ।
तमसा पिहितं सर्वमासीद् भीमतरं महत् ॥ २७
न तदानीं ववौ वायुर्न जज्वाल च पावकः ।
स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षयः ।
संपेतुश्चात्र संप्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ २८
अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान् कनकभूषणान् ।
शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ २९
ततोऽपरेण भल्लेन सूतस्य विचरिष्यतः ।
लाघवाद् राघवः श्रीमाञ् शिरः कायादपाहरत् ॥ ३०

विचरिष्यतः विचरतः ।

निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः ।
प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ३१
विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः ।
ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ३२
ततः प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादनः ।
अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ३३
ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्पत्य वानराः ।
चतुर्षु सुमहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ३४
तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः ।
मुखेभ्यो रुधिरं व्यक्तं हयानां समवर्तत ॥ ३५
ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ।
पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ३६
स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः ।
शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ३७
ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः
पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः ।
सृजन्तमाजौ+ निशिताञ् शरोत्तमान्
भृशं तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥ ३८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः।

+ आदौ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७८

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः ।
इन्द्रजित् परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १
तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योऽन्यमिषुभिर्भृशम् ।
विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २

विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ परस्परं विजेतुं वनाद् बहिर्निष्क्रान्तौ । गजवृषौ श्रेष्ठगजौ ।

निबर्हयन्तश्चान्योऽन्यं ते राक्षसवनौकसः ।
भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३

भर्तारं स्वप्रभुम् ।

स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरंदरः ॥ ४
मुक्तमिन्द्रजिता तत् तु शरवर्षमरिंदमः ।
अवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ ५
अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः ।
ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् ।
अविध्यत् परमक्रुद्धः शीघ्रमस्त्रं प्रदर्शयन् ॥ ६
तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः ।
रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७
स तथाप्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे ।
तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ॥ ८
लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ ।
अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वाणैर्विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ९
तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ।
घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ १०
तस्मै दृढतरं क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः ।
वज्रस्पर्शसमान् पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ११
ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः ।
बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ १२

निमित्तगाः लक्ष्यं प्रति गच्छन्तः ।

स पितृव्यस्य संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे ।
उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ १३
तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संहितम् ।
लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ १४
कुबेरेण स्वयं स्वप्ने यद् दत्तममितात्मना ।
दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १५
ताभ्यां तौ धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ।
विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ १६
तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ।
मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ १७
तौ महाग्रहसंकाशावन्योऽन्यं संनिपत्य च ।
संग्रामे शतधा यातौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ १८
शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि ।
व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ ॥ १९
सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ।
रौद्रं महेन्द्रजिद् युद्धे व्यसृजद् युधि विष्ठितः ॥ २०
तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् ।
गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ २१
भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् ।
भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ २२
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः ।
शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ २३
अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः ।
हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ २४
सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् ।
सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ २५
दुरावारं दुर्विषहं राक्षसानां भयावहम् ।
आशीविषविषप्रख्यं देवसंघैः समर्चितम् ॥ २६
येन शक्रो महातेजा दानवानजयत् प्रभुः ।
पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ २७
तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् ।
शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसंदधे ॥ २८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संधायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् ।
सज्यमायम्य दुर्धर्षः कालो लोकक्षये यथा ॥ २९
संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ।
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ३०
धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वस्तदेनं जहि रावणिम् ॥ ३१
इत्युक्त्वा बाणमाकर्ण विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ।
ऐन्द्रास्त्रेण समायुज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ३२
तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले+ ॥ ३३
तद् राक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् ।
तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ३४
हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः ।
कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ३५
चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ।
हृष्यन्तो निहते तस्मिन् देवा वृत्रवधे यथा ॥ ३६
अथान्तरिक्षे भूतानामृषीणां च महात्मनाम् ।
अभिजज्ञे च संनादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ३७
पतितं समभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः ।
वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ३८
वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ।
लङ्कामभिमुखाः सर्वे नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ३९
दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ।
त्यक्त्वा प्रहरणान् सर्वे पट्टसासिपरश्वधान् ॥ ४०
केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः ।
समुद्रे पतिताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥ ४१
हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ ।
राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित् प्रत्यदृश्यत ॥ ४२
यथास्तंगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ।
तथा तस्मिन् निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥४३

+ पपात धरणीतले

शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः ।
स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ४४

सः इन्द्रजित् । व्यपास्तः विक्षिप्ताङ्गः ।

प्रशान्तपीडाबहुलो विनष्टारिः प्रहर्षवान् ।
बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ४५
हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः ।
जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि ॥ ४६
शुद्धा आपो नभश्चैव जहृषुर्दैत्यदानवाः ।
आजग्मुः पतिते तस्मिन् सर्वलोकभयावहे ॥ ४७

आजग्मुः तत्र आजग्मुः ।

ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।
विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ४८
ततोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः ।
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुंगवम् ॥ ४९
विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः ।
विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ५०
क्ष्वेडन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ५१
लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ।
लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं व्यश्रावयंस्तदा ॥ ५२
अन्योऽन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ।
चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ५३

उच्चावचगुणाः विविधगुणाः ।

तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः
प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ।
परममुपलभन् मनःप्रहर्षं
विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥५४

उपलभन् उपालभन्त । प्राप्नुवन् ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७९

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १
ततः स जाम्बवन्तं च हनूमन्तं च वीर्यवान् ।
संनिवर्त्य महातेजास्तांश्च सर्वान् वनौकसः ॥ २
आजगाम ततः शीघ्रं यत्र सुग्रीवराघवौ ।
विभीषणमवष्टभ्य हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३
ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च ।
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थः शक्रस्येन्द्रानुजो यथा ।
आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ४
रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ।
न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ५
उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् ।
उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ ६
कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकारिणा ।
निरमित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः ।
बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ ७
तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् ।
बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ ८
त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे ।
न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ ९
स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ।
रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १०
सशल्योऽयं महाप्राज्ञः सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ।
यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुपाचर ।
विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः ॥ ११
ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ।
ये चान्येऽत्र च युध्यन्तः सशल्या व्रणिनस्तथा ।
ते ऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ १२
एवमुक्तः स रामेण महात्मा हरियूथपः ।
लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधम् ॥ १३
स तस्य गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ।
तदा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥ १४

संरूढव्रणः शान्तव्रणः ।

विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया ।
सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाकरोत् ॥ १५
ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथः ।
सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ १६
तथैव रामः प्लवगाधिपस्तदा
विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ।
अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं
मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ १७

जहर्षिरे जहृषिरे ।

अपूजयत् कर्म स लक्ष्मणस्य
सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ।
हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा
निशम्य तं शक्रजितं निपातितम् ॥१८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः।

८०

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् ।
आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥ १

अभिज्ञाय निश्चयरूपेण ज्ञात्वा ।

युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ।
विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युते ॥ २
शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः ।
लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते विबुधेन्द्रजित् ॥ ३
स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ।
घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्मलं प्राविशन्महत् ॥ ४

कश्मलं मूर्छाम् ।

उपलभ्य चिरात् संज्ञां राजा राक्षसपुंगवः ।
पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ ।
जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६
ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि ।
मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं रणे ॥ ७
अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ।
येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८
एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ।
यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान् स्वर्गमृच्छति ॥ ९
अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः ।
हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १०
अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्नाः पृथिवी च सकानना ।
एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११
अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् ।
करेणुसंघस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२
यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप ।
मातरं मां च भार्यां च क्व गतोऽसि विहाय नः ॥१३
मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ।
प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४
स त्वं जीवति सुग्रीवे राघवे च सलक्ष्मणे ।
मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १५
एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् ।
आविवेश महान् कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६
घोरं प्रकृत्या रूपं तत् तस्य क्रोधाग्निमूर्छितम् ।
बभूव रूपं रुद्रस्य क्रुद्धस्येव दुरासदम् ॥ १७
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रबिन्दवः ।
दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ १८
दन्तान् विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः।
यन्त्रस्यावेष्ट्यमानस्य महतो दानवैरिव ॥ १९
कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत ।
तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संनिलिल्यिरे ॥२०
तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् ।
वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २१
ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ।
अब्रवीद् रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २२
मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः ।
तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयम्भूः परितोषितः ॥ २३

संस्तम्भयिषुराहवे युद्धे स्थातुमिच्छुः । अवकाशेषु तपस्समाप्तिषु। इति गो. महे ।

तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः ।
नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २४
कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् ।
देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ २५
तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे ।
प्रतीयात् को ऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरंदरः ॥ २६
यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् ।
देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ २७
अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां महत् ।
रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ २८
स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ।
समीक्ष्य रावणो बुद्धया सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ २९

व्यवस्यत व्यवास्यत् ।

प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनान् ।
दीनो दीनस्वरान् सर्वास्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३०
मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् ।
किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३१
तदिदं सत्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः ।
वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ।
इत्येवमुक्त्वा सचिवान् खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३२
उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् ।
निष्पपात स वेगेन सभायाः सचिवैर्वृतः ॥ ३३

गुणसंपन्नं श्रेष्ठम्।

रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ।
संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ३४
व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः ।
ऊचुश्चान्योऽन्यमाश्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥३५
अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः ।
लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ।
बहवः शत्रवश्चान्ये संयुगेष्वभिपातिताः ॥ ३६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् ।
अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ ३७
वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ३८
मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता ।
ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥ ३९
तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा ।
निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनिवर्तिनम् ॥ ४०
यथायं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ।
वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४१
बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ।
भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातोऽभवन्मया ॥ ४२
सोऽयं मामनुपस्थानाद् व्यक्तं नैराश्यमागतः ।
क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ४३
अथ वा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ ।
अहो धिङ् मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥ ४४
हनूमतो हि तद् वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ।
यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदायासमनिन्दिता ।
नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ४५
मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति ।
एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ४६

फलिष्यति विदीर्णं भविष्यति ।

सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः ।
धर्मकार्याणि रूपं च रुदती संस्मरिष्यति ॥ ४७
निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ।
अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ ४८
धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् ।
यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ४९
इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम् ।
रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ५०
सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं राक्षसेश्वरम् ।
निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१
कथं नाम दशग्रीव साक्षाद् वैश्रवणानुज ।
हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद् धर्ममपास्य हि ॥ ५२
वेदविद्याव्रतस्नातः स्वधर्मनिरतः सदा ।
स्त्रियाः कस्माद् वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ५३
मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव ।
त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ५४

रूपवत्या मैथिल्याः कृते प्रतीक्षां कुरु । अस्माभिः सह रामे क्रोधमुत्सृज ।

अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।
कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ५५

अद्य कृष्णपक्षचतुर्दश्यां युद्धसन्नाहं कृत्वा सैन्यैर्वृतो विजयाय अमावास्यायां निर्याहि ।

शूरो धीमान् रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः ।
हत्वा दाशरथिं रामं भवान् प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥५६
स तद् दुरात्मा सुहृदा निवेदितं
वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ।
गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्
पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः॥ ५७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः।

८१

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः ।
निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १
अब्रवीच्च तदा सर्वान् बलमुख्यान् महाबलः ।
रावणः प्राञ्जलीन् वाक्यं पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ २
सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः ।
निर्यान्तु रथसंघैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३
एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ।
प्रहृष्टाः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४
अथ वाहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे ।
भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्येवं राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ।
निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रं नागानीकैश्च संवृताः ॥ ६
स संग्रामो महाभीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ७
ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ।
अन्योऽन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ ८
मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्या ध्वजद्रुमाः ।
शरीरसंघाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ ९

शरीरसंघाटवहाः शरीराण्येव काष्ठैर्निर्मिताः प्लवाः तान् वहन्त्यः शोणितापगाः ।

ध्वजवर्मरथानश्वान् नानाप्रहरणानि च ।
आप्लुत्याप्लुत्य समरे वानरेन्द्रा बभञ्जिरे ॥ १०
केशान् कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवंगमाः ।
रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि व्यकर्तयन् ॥ ११
एकैकं राक्षसं संख्ये शतं वानरपुंगवाः ।
अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १२
तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ।
निर्जघ्नुर्वानरान् घोरान् राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १३
राक्षसैर्वध्यमानानां वानराणां महाचमूः ।
शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १४
ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥ १५
प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे ।
नाभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १६
कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः ।
रणे चित्राणि[+] ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ १७
चालयन्तं महानीकं विधमन्तं महारथान् ।
ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ १८
छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् ।
बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ १९

[+] रामस्य

प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् ।
इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २०

भूतात्मानं जीवात्मानम् ।

एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ।
एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन् वाजिभिः सह ॥२१
इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान् रणे ।
अन्योऽन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद् राघवस्य ते ॥ २२

रामकृतेन घोरसंघातवधेन संभ्रान्ता राक्षसाः अभिमुखपार्श्वस्थितेषु राक्षसेषु रामस्य सादृश्यं पश्यन्तः कुपिता परस्परं जघ्नुः ।

न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ।
मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ २३
ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः ।
पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २४
भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः ।
अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २५
शरीरनाभि सत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् ।
ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धिगुणप्रभम् ॥ २६
दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ।
ददृशू रामचक्रं तत् कालचक्रमिव प्रजाः ॥ २७

कालचक्रं मृत्युचक्रम् ।

अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ।
अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ २८
चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ।
पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ २९
दिवसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः ।
हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३०
ते हताश्वा हतरथाः श्रान्ता विमथितध्वजाः ।
अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३१
हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद् बभूव रणाजिरम् ।
आक्रीडभूमी रुद्रस्य क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ॥ ३२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
साधु साध्विति रामस्य तत् कर्म समपूजयन् ॥ ३३
अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् ।
एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३४
निहत्य तां राक्षसवाहिनीं तु
रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ।
अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च
संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३५

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः।

८२

तानि नागसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ।
रथानां चाग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १
राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् ।
काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ।
रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३
दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः ।
राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥ ४
विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः ।
राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५
कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ।
आससाद वने रामं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥ ६
सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ।
तं दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७
कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् ।
सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८
जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद् वलिनी + श्वेतमूर्धजा ।
अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९

वलिनी वलिना । आर्षो ङीप् इति गोविन्दराजः।

राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ।
चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १०
तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ।
वधाय नीता सा सीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११
न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ।
बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण ह ॥ १२
वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ।
हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४
खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ।
शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५
हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः ।
क्रोधार्तो विनदन् सोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६
जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ।
वालिनं मेघसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७
ऋश्यमूके वसञ् शैले दीनो भग्नमनोरथः ।
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८
धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ।
युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात् तस्य न रोचते ॥ १९
विभीषणवचः कुर्याद् यदि स्म धनदानुजः ।
श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्कापुरी भवेत् ॥ २०
कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् ।
प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१
मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः ।
इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुले कुले ॥ २२

कुले कुले गृहे गृहे ।

रथाश्चाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः ।
रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २३
रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः ।
हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥ २४

+ पलिनी

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् ।
अपश्यन्त्यो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २५
रामहस्ताद् दशग्रीवः शूरो दत्तवरो युधि ।
इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २६
न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २७
उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे ।
कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २८
पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ।
रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ २९
तदिदं मानुषान्मन्ये प्राप्तं निस्संशयं भयम् ।
जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३०
पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ।
दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३१
देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ।
उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद् वचः ॥ ३२
अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन् सर्वे दानवराक्षसाः ।
भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३३
दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः ।
वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥ ३४
प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद् वचोऽब्रवीत् ।
उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३५
एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद् यथा दानवान् पुरा ।
भक्षयिष्यति नः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३६
रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः ।
अयं निष्टानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३७

अपनीतेन अपनयेन । निष्टानकः विनाश इति गोविन्दराजः ।

तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ।
राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३८

उपसृष्टानाम् आक्रान्तानाम् ।

इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः
परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ।
निषेदुरार्तातिभयाभिपीडिता
विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥३९

आर्ताः अतिभयाभिपीडिताः आर्तातिभयाभिपीडिताः। आर्षः संधिः।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः।

८३

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ।
रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १
स तु दीर्घं विनिश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ।
बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २
संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्छितः ॥ ३
उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः ।
भयाव्यक्तकथांस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४

भयाव्यक्तकथान् भयेन अस्पष्टभाषिणः ।

महोदरं महापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसम् ।
शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः ।
चोदयामासुरव्यग्रान् राक्षसांस्तान् नृपाज्ञया ॥ ६
ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः ।
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रावणाभिमुखा ययुः ॥ ७
प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८
अथोवाच प्रहस्यैतान् रावणः क्रोधमूर्छितः ।
महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९
अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसंनिभैः ।
राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा ।
करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागरः ।
प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृताः ॥ १२
अद्य वानरयूथानां तानि यूथानि भागशः ।
धनुःसमुद्रादुद्धूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १३
व्याकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् ।
अद्य यूथतटाकानि गजवत् प्रमथाम्यहम् ॥ १४

यूथतटाकानि वानरयूथतटाकानि । पद्मकेसरवर्चसां वानराणाम् ।

सशरैरद्य वदनैः संख्ये वानरयूथपाः ।
मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १५
अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् ।
मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १६
हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः ।
वधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यस्रप्रमार्जनम् ॥ १७
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः ।
करोमि वानरैर्युद्धे यत्रावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १८
अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽ परे ।
सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्दितैः ॥ १९
कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ।
अनुप्रयान्तु मां युद्धे येऽवशिष्टा निशाचराः ॥ २०
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद् वचः ।
बलाध्यक्षान् स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २१
बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान् गृहाद् गृहात् ।
चोदयन्तः परिययुर्लङ्कां लघुपराक्रमाः ॥ २२

लघुपराक्रमाः शीघ्रपराक्रमाः ।

ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमविक्रमाः ।
नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २३
असिभिः पट्टसैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः ।
शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २४
यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः ।
भिण्डिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २५
अथानयन् बलाध्यक्षाश्चत्वारो रावणाज्ञया ।
द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ २६
आरुरोह रथं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद् दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २७
रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ ।
विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥ २८
ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् ।
नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥ २९
ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ।
निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ३०
ततः प्रजवनाश्वेन रथेन स महारथः ।
द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३१
ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ।
द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचाल च मेदिनी ॥ ३२
ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुश्च तुरंगमाः ।
ध्वजाग्रे न्यपतद् गृध्रो विनेदुश्चाशिवं शिवाः ॥ ३३
नयनं चास्फुरद् वामं सव्यो बाहुरकम्पत ।
विवर्णवदनश्चासीत् किंचिदभ्रश्यत स्वरः ॥ ३४
ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ।
रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ३५
अन्तरिक्षात् पपातोल्का निर्घातसमनिस्वना ।
विनेदुरशिवं गृध्रा वायसैरनुनादिताः ॥ ३६
एतानचिन्तयन् घोरानुत्पातान् समुपस्थितान् ।
निर्ययौ रावणो मोहाद् वधार्थी कालचोदितः ॥ ३७
तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् ।
वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ३८
तेषां सुतुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् ।
अन्योऽन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ॥३९
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः ।
वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ४०
निकृत्तशिरसः केचिद् रावणेन वलीमुखाः ।
निरुच्छ्वासा हताः केचित् केचित् पार्श्वेषु दारिताः ।
केचिद् विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः ॥ ४१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो
यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये ।
ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं
सोढुं न शेकुर्हरियूथपास्ते ॥ ४२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः।

८४

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः ।
बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिर्वृता ॥ १
रावणस्याप्रसह्यं तं शरसंपातमेकतः ।
न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा इव पावकम् ॥ २
तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः ।
पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३
प्लवंगानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः ।
स ययौ समरे तस्मिन् विधमन् रावणः शरैः ॥ ४
कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् ।
आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा ॥ ५
सुग्रीवस्तान् कपीन् दृष्ट्वा भग्नान् विद्रवतो रणे ।
गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धे द्रुतं मनः ॥ ६
आत्मनः सदृशं वीरं स तं निक्षिप्य वानरम् ।
सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७
पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपाः स्वयम् ।
अनुजह्रुर्महाशैलान् विविधांश्च महाद्रुमान् ॥ ८
स नदन् युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ।
पातयन् विविधांश्चान्याञ्घानोत्तमराक्षसान् ॥ ९
ममर्द च महाकायो राक्षसान् वानरेश्वरः ।
युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १०
राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह ।
अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसंघेषु कानने ॥ ११
कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः ।
विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः ॥ १२
अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः ।
सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु विनदत्सु च ॥ १३
विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः ।
रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥ १४
स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः ।
विनदन् भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत ॥ १५
सुग्रीवे स शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे ।
स्थापयामास चोद्विग्नान् राक्षसान् संप्रहर्षयन् ॥ १६
सोऽतिविद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ।
चुक्रोध च महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७
ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधने हरिः ।
अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं महागजम् ॥ १८
स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ।
अपासर्पद् धनुर्मात्रं विषसाद ननाद च ॥ १९
गजात् तु मथितात् तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ।
राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २०
आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ।
भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१
स हि तस्याभिसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ।
विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२
स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुंगवः ।
अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत् तदा ॥ २३
तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ।
कवचं पातयामास स खड्गाभिहतोऽपतत् ॥ २४
स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ।
तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्वनम् ॥ २५
तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ।
नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २६
ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥ २७
स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ।
ततो न्यपातयत् क्रोधाच्छङ्खदेशे महातलम् ॥ २८
महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ।
पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं स समुद्वमन् ॥ २९
विवृत्तनयनं क्रोधात् सफेनरुधिराप्लुतम् ।
ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् ।
करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३१
तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ
तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ।
बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं
महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥ ३२
विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं
महाबलं तं हरिपार्थिवेन
बलं समस्तं कपिराक्षसाना -
मुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः।

८५

हन्यमाने बले तूर्णमन्योऽन्यं ते महामृधे ।
सरसीव महाघर्मे सूपक्षीणे बभूवतुः ॥ १

सरसीव सरसी इव सन्धिरार्षः। १-१-११

स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च ।
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २
प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः ।
बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् ॥ ३
उवाच च समीपस्थं महोदरमरिंदमम् ।
अस्मिन् काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ ४
जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ।
भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्वेष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ५
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रं महोदरः ।
प्रविवेशारिसेनां स पतङ्ग इव पावकम् ॥ ६
ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः ।
भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७
प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ ८
प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् ।
चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ ९
तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ।
असंभ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदाम् ॥ १०
रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा ।
निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ ११
तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्छितः ।
सालमुत्पाट्य चिक्षेप रक्षसे रणमूर्धनि ।
शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरंजयः ॥ १२
स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ।
आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् ।
परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १३
तस्माद्धतहयाद् वीरः सोऽवप्लुत्य महारथात् ।
गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १४
गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः ।
नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥ १५
आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः ।
पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥ १६
ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् ।
आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ १७
तं समुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यन्यां व्याक्षिपद् गदाम् ।
भिन्नावन्योऽन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥ १८
ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः ।
तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ १९
जघ्नतुस्तौ तदान्योऽन्यं नेदतुश्च पुनः पुनः ।
तलैश्चान्योऽन्यमाहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २०
उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ।
भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योऽन्यमपराजितौ ॥ २१
आजहार तदा खड्गमदूरपरिवर्तिनम् ।
राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २२
तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह ।
जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ २३
तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् ।
उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि शस्त्रविशारदौ ॥ २४
दक्षिणं मण्डलं चोभौ तौ तूर्णं संपरीयतुः ।
अन्योऽन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ २५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः ।
महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ २६
लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः ।
जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ २७
निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ।
तद् बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठति ॥ २८
हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः ।
चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ २९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः।

८६

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः ।
अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १
स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वशः ।
पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २
केषाञ्चिदिषुभिर्बाहून् स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः ।
वानराणां सुसंक्रुद्धः पार्श्वं केषाञ्चिदाक्षिपत् + ॥ ३
तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ।
विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४
निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् ।
वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥ ५
आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् ।
समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥ ६
स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ।
ससूतः स्यन्दनात् तस्माद् विसंज्ञः प्रापतद् भुवि ॥ ७
सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः ।
निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद् यूथान्मेघसंनिभात् ॥ ८
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः स विपुलां शिलाम् ।
अश्वाञ्जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ॥ ९
मुहूर्तालब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः ।
अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १०
जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ।
ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११

+ केषां व्यदारयत्

गवाक्षं जाम्बवन्तं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ ।
जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्छितः ॥ १२
तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् ।
दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३
द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् ।
महापार्श्वाय चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४
स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः ।
धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५
तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् ।
तलेनाभ्यहनत् क्रुद्धः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६

अहनत् अहन् ।

स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः ।
करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७
तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् ।
राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८
तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपातितम् ।
अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९

तेन महापार्श्वेन । मोक्षयमास प्रहारं वञ्चितवान्।

स वीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः ।
संवर्तयन् सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २०
राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१
तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे ।
पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२
तस्मिन् निपतिते भूमौ तत् सैन्यं संप्रचुक्षुभे ।
अभवच्च महान् क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः।

८७

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ ।
तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥ १
आविवेश महान् क्रोधो रावणं तु महामृधे ।
सूतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ।
दुःखमेषोऽपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३
रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलान्वितम्[+] ।
प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान् कुमुदो नलः ॥ ४
स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ।
नादयन् प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ५
पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना ।
संचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥ ६
तामसं सुमहाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् ।
निर्ददाह कपीन् सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ७
तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ।
दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ ८
स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा ॥ ९
आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद् धनुः ।
पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ १०
वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ।
समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ ११
विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् ।
महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १२
तयोः शरपथं प्राप्य रावणो राजपुत्रयोः ।
स बभूव यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १३
रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च ।
शब्देन राक्षसास्तेन पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १४
तमिच्छन् प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः ।
मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १५
तान् मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धमुष्मता ।
बाणान् बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १६
एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन् दशभिर्दश ।
लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १७
अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिंजयः ।
आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् ॥ १८

[+] प्रदम्

स संख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः ।
व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ १९
शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः ।
दृष्ट्वैवापतिताः शीघ्रं भल्लाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २०
ताञ्शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ।
दीप्यमानान् महावेगान् क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ २१
राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तथा ।
अन्योऽन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ २२
चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् ।
बाणवेगात् समुत्क्षिप्तौ [+] समरेष्वपराजितौ ॥ २३

समुत्क्षिप्तौ व्यवहितौ ।

तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः ।
रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥ २४
संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा ।
घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २५
गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ।
महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः॥ २६
शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः परमं तदा ।
गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ २७
बभूव तुमुलं युद्धमन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणोः ।
अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ २८
उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ ।
उभौ चास्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ २९
उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः ।
ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३०
ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः ।
नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३१

संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः इति महेश्वरती-
र्थगोविन्दराजौ ।

रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् ।
शिरसा धारयन् रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३२

[+] बाणवेगान् समुद्वीक्ष्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ मन्त्रानपि जपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन् ।
शरान् भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ ३३
मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ।
ताञ् शरान् राक्षसेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्नसायकः ॥ ३४
ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः ।
अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३५

जनयन् अजनयन् ।

पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ।
ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलोऽभिनत् ॥ ३६
ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः ।
श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३७

पञ्चशीर्षसर्पसमास्ते बाणा रावणस्य अस्त्राणि भित्त्वा तेन प्रतिहता भूत्वा भूमिं विविशुः ।

निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्छितः ।
आसुरं सुमहाघोरमन्यदस्त्रं समाददे ॥ ३८
सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान् कङ्ककाकमुखानपि ।
गृध्रश्येनमुखांश्चापि सृगालवदनांस्तथा ॥ ३९
ईहामृगमुखांश्चान्यान् व्यादितास्यान् भयावहान् ।
पञ्चास्याँल्लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ ४०
शरान् खरमुखांश्चान्यान् वराहमुखसंस्थितान् ।
श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४१
एतांश्चान्यांश्च मायाभिः ससर्ज निशिताञ्शरान् ।
रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४२
आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः ।
ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४३
अग्निदीप्तमुखान् बाणांस्तथा सूर्यमुखानपि ।
चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥ ४४
ग्रहनक्षत्रवर्णांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ।
विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान् ससर्ज निशिताञ् शरान् ॥४५
ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ।
विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४६
तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥ ४७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः।

८८

तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ।
क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १
मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ।
उत्स्रष्टुं रावणो घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २
ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च ।
कार्मुकाद् दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३
कूटमुद्गरपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ।
निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४
तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः ।
जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५
तस्मिन् प्रतिहते ऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ।
रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदीरयत् ॥ ६

उदीरयत् उदैरयत् ।

ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च ।
कार्मुकाद् भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७
तैरासीद् गगनं दीप्तं संपतद्भिरितस्ततः ।
पतद्भिश्च दिशो दीप्तैश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८
तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि तु स राघवः ।
आयुधानि विचित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९
तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १०
स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः ।
रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिंजयः ।
राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली ।
लक्ष्मणः सायकान् सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः ।
ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४
सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५
तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ।
लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६
नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान् पर्वतोपमान् ।
जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७
हताश्वाद् वेगवान् वेगादवप्लुत्य महारथात् ।
क्रोधमाहारयत् तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८
ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्तां दीप्ताशनीमिव ।
विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९
अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ।
अथोदतिष्ठत् संनादो वानराणां तदा रणे ॥ २०
सा पपात त्रिधा छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी ।
सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥२१
ततः संभाविततरां कालेनापि दुरासदाम् ।
जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२
सा वेगिता बलवता रावणेन दुरात्मना ।
जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् ।
प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमेवाभ्यपद्यत ॥ २४
तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ।
रावणं शक्तिहस्तं तं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५
कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना ।
न प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६

महात्मना लक्ष्मणेन शरैः कीर्यमाणो रावणो विभीषणं पहर्तुं विमुखो बभूव ।

मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ।
लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
मोक्षितस्ते बलश्लाघिन् यस्मादेवं विभीषणः ।
विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८
एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ।
मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९
इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् ।
मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३०
लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१
सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना ।
शक्तिरभ्यपतद् वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२
तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः ।
स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३
न्यपतत् सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ।
जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३४
ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया ।
शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३५
तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः ।
भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३६
स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः ।
बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३७
न विषादस्य कालोऽयमिति संचिन्त्य राघवः ।
चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥ ३८
स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ।
लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ३९
तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ।
यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ।
अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४०
सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ।
तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ।
बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवद् विचकर्ष च ॥ ४१
तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ।
शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४२
अचिन्तयित्वा तान् बाणान् समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् ।
अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ।
लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः ॥ ४३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ।
पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः ।
काङ्क्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४४
अस्मिन् मुहूर्ते नचिरात् सत्यं प्रतिशृणोमि वः ।
अरावणमरामं वा जगद् द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४५
राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् ।
वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४६
प्राप्तं दुःखं महद् घोरं क्लेशं च निरयोपमम् ।
अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये हत्वा तं रावणं रणे ॥ ४७
यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया ।
सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ४८

निहत्वा निहत्य ।

यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे ।
सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ४९
चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ।
दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५०
स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुंगवाः ।
आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५१
अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे ।
त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ॥ ५२
अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः ।
सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥ ५३
एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ।
आजघान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५४
अथ प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः ।
अभ्यवर्षत् तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५५
रामरावणमुक्तानामन्योऽन्यमभिनिघ्नताम् ।
शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ५६
ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः ।
अन्तरिक्षात् प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५७
तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ।
त्रासनः सर्वभूतानां स बभूवाद्भुतोपमः ॥ ५८
स कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभि-
र्महात्मना दीप्तधनुष्मतार्दितः ।
भयात् प्रदुद्राव समेत्य रावणो
यथानिलेनाभिहतो वलाहकः ॥५९

प्राच्यग्रन्थे एष श्लोको नास्ति ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः।

८९

स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ।
विसृजन्नेव बाणौघान् सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
एष रावणवेगेन लक्ष्मणः पतितः क्षितौ ।
सर्पवद् वेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ २
शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतरं मम ।
पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ३
अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः ।
यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन वा ॥ ४
लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद् धनुः ।
सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता ।
चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ ५
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ।
परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ६
न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ७
किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते ।
यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ८
राममाश्वासयन् वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ।
न मृतोऽयं महाबाहुर्लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ ९
न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यामं न निष्प्रभम् ।
सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते ॥ १०
पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ।
एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशां पते ।
मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमरिंदम ॥ ११
आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले ।
सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ १२

आख्यास्यते आचष्टे। लडर्थे लृट् इति गो.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः ।
समीपस्थमुवाचेदं हनूमन्तमभित्वरन् ॥ १३
सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् ।
पूर्वं ते कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता शुभः ॥ १४
दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय ।
विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ १५

विशल्यकरणीं शरीरात् शल्यानि अपनयति तामोषधिम् ।

सौवर्णकरणीं चापि तथा संजीवनीमपि ।
संधानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ।
संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ १६
इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतम् ।
चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्ता महौषधीः ॥ १७
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः ।
इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ १८
अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् ।
कालात्ययेन दोषः स्याद् वैक्लव्यं च महद् भवेत् ॥१९
इति संचिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः ।
उत्पपात गृहीत्वा तु हनूमाञ् शिखरं गिरेः ॥ २०
ओषधीर्नावगच्छामि ता अहं हरिपुंगव ।
तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ २१
एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम् ।
सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीः ॥ २२
ततः संक्षोदयित्वा तामोषधिं वानरोत्तमः ।
लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ॥ २३

प्रशस्य प्रशंस्य । संक्षोदयिवा संक्षोद्य ।

सशल्यः स समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा ।
विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ २४
समुत्थितं ते हरयो भूतलात् प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ।
साधु साध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ २५
एह्येहीत्यब्रवीद् रामो लक्ष्मणं परवीरहा ।
सस्वजे स्नेहगाढं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ २६
अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ।
दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात् पुनरागतम् ॥ २७
न हि मे जीवितेनार्थः सीतया च जयेन वा ।
को हि मे जीवितेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ २८
इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ।
खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥२९
तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ।
लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥ ३०
न प्रतिज्ञां हि कुर्वन्ति वितथां साधवोऽनघ ।
लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ३१
नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ ।
वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ३२
न जीवन् यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः ।
नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ३३
अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ।
यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ३४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः।

९०

लक्ष्मणेन तु तद् वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ।
रावणाय शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे ॥ १
दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ।
आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ २
दीप्तपावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ।
निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ३
भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः ।
न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४
ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः ।
तरुणादित्यसंकाशो वैदूर्यमयकूबरः ॥ ५
सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ।
हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः ॥ ६

प्रकीर्णकैः चामरैः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान् देवराजरथो वरः ।
अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ ७
अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः ।
प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ ८
सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते ।
दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमाञ् शत्रुनिबर्हणः ॥ ९
इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसंनिभम् ।
शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १०
आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् ।
मया सारथिना राम महेन्द्र इव दानवान् ॥ ११
इत्युक्तः स परिक्रम्य रथं तमभिवाद्य च ।
आरुरोह तदा रामो लोकाँल्लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १२
तद् बभूवाद्भुतं युद्धं द्वैरथं लोमहर्षणम् ।
रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १३
स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः ।
अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १४
अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ।
ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ १५
ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ १६
ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः ।
राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ १७

व्यादित व्यात्त ।

तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः ।
दिशश्च संततास्तैः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ १८
तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे ।
अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ १९
ते राघवधनुर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः ।
सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥ २०
ते तान् सर्वाञ् शराञ्जघ्नुः सर्परूपान् महाजवान् ।
सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २१
अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ।
अभ्यवर्षत् तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २२
ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् ।
अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २३
पातयित्वा रथोपस्थे रथात् केतुं च काञ्चनम् ।
ऐन्द्रानभिजघानाश्वाञ् शरजालेन रावणः ॥ २४
विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ।
राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ २५
व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ।
रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा ॥ २६
प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ।
समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ २७

प्रजापतिदेवताकं चन्द्रस्य प्रियां रोहिणीं नक्षत्रं प्रजानामशुभं सूचयन् बुध आक्रम्य तस्थौ ।

सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ।
उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ २८
शस्त्रवर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ।
अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ २९
कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् ।
आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ ३०

इक्ष्वाकुवंशीयानामिन्द्राग्निदैवतं नक्षत्रं विशाखामाक्रम्य अङ्गारक आकाशे स्थितः।

दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ।
अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ ३१
निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ।
नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान् रणमूर्धनि ॥ ३२
स कृत्वा भ्रुकुटीं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः ।
जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः।

९१

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ।
सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिंहशार्दूलवाञ्शैलः संचचाल चलद्द्रुमः [+] ।
बभूव चापि क्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥ २
खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषस्वनाः ।
औत्पातिका विनर्दन्तः समन्तात् परिचक्रमुः ॥ ३
रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याविशद् भयम् ॥ ४
विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः ।
ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५
ददृशुस्ते तदा युद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् ।
नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ६

लोकसंवर्तसंस्थितम् प्रलयकालसदृशम् ।

ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ।
प्रेक्षमाणा महायुद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७
दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ।
देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद् राघवस्य स रावणः ।
प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन् प्रहरणं महत् ॥ ९
वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १०
सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् ।
अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११
त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तथा ।
प्रदीप्त इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२
तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् ।
अनेकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १३
समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ।
संरक्तनयनो रोषात् स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ।
प्राकम्पयत् तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५
अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ।
सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६

स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद् रावणो महत् ।
विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७
शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ।
तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ॥ १८

ते इति पदमनावश्यकम् ।

रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे ।
त्वां निहत्य रणश्लाघिन् करोमि तरसा समम् ॥१९

त्वां निहत्य निहतानां राक्षसानां समं करोमि ।

तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ।
एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २०
आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः ।
उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २१
निर्ददाह स तान् बाणान् रामकार्मुकनिःसृतान् ।
रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २२
तान् दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताञ् शूलसंस्पर्शचूर्णितान् ।
सायकानन्तरिक्षस्थान् राघवः क्रोधमाहरत् ॥ २३
स तां मातलिनानीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् ।
जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २४

रघुनन्दनः रघुवंशानन्दकरः ।

सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ।
नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ २५
सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिञ् शूले पपात ह ।
भिन्नः शक्त्या महाञ् शूलो निपपात गतद्युतिः ॥२६
निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् ।
रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥ २७
निर्बिभेदोरसि तदा रावणं निशितैः शरैः ।
राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ २८
स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः ।
राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ २९

समूहस्थः वृक्षसमूहस्थः ।

[+] संचचालाचलद्द्रुमः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स रामबाणैरतिविद्धगात्रो
निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः ।
जगाम खेदं च समाजमध्ये
क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ३०

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः।

९२

स तु तेन तदा क्रोधात् काकुत्स्थेनार्दितो रणे ।
रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १
स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् ।
अभ्यर्दयत् सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २
बाणधारासहस्रैस्तु स तोयद इवाम्बरात् ।
राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३

अभ्यर्दयत् अभ्यार्दयत् । पूरयत् अपूरयत् ।

पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे ।
महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४
स शरैः शरजालानि वारयन् समरे स्थितः ।
गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ।
निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६
स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ।
दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान् किंशुकद्रुमः ॥ ७
शराभिघातसंरब्धः सोऽपि जग्राह सायकान् ।
काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यवर्चसः ॥ ८
ततोऽन्योऽन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ ।
शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९
ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ।
उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १०
मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद् राक्षसाधम ।
हृता ते विवशा यस्मात् तस्मात् त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११

ते त्वया । अज्ञानात् मम परोक्षम्!

मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ।
वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२
स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक ।
कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३
भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित ।
दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ।
श्लाघनीयं प्रशस्यं च कृतं कर्म महत् त्वया ॥ १५
उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च ।
कर्मणः प्राप्तुहीदानीं तस्याद्य सुमहत् फलम् ॥ १६
शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते ।
नैव लज्जास्ति ते सीतां चोरवद् व्यपकर्षतः ॥ १७
यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात् त्वया बलात् ।
भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८
दिष्ट्यासि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः ।
अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९
अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २०
निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ।
पिबन्तु रुधिरं तर्षाद् बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१
अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ।
कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२
इत्येवं स वदन् वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः ।
राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २३
बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे ।
रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः ॥ २४
प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः ।
प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५
शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः ।
भूय एवार्दयद् रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २६
हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् ।
हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम् ।
नास्य प्रत्यकरोद् वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना ॥ २८
क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च ।
न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥ २९
सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थं निरीक्ष्य तम् ।
शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३०

अपवाहयत् अपावाहयत् ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः।

९३

स तु मोहात् सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः ।
क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १
हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् ।
भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २
विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् ।
मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३
किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च ।
त्वया शत्रुसमक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४
त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालसमार्जितम् ।
यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५

प्रत्ययः अयं शूर इति मयि अन्येषां वर्तमानो विश्वासः ।

शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः ।
पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६
यस्त्वं रथमिमं मोहान्न चोद्वहसि दुर्मते ।
सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७
न हीदं विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः ।
रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत् स्वनुष्ठितम् ॥ ८

त्वया कृतमिदं कार्यं हितकाङ्क्षिणो मित्रस्य नास्ति। शत्रूणां सदृशमस्ति ।

निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नापैति मे रिपुः ।
यदि वाप्युषितोऽसि त्वं स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥९
यदि वाप्युषितोऽसि त्वं यदि त्वं मया सह दीर्घकालमुषितोऽसि ।
एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना ।
अब्रवीद् रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १०
न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि शत्रुभिः।
न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥११
मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता ।
स्नेहप्रस्कन्नमनसा हितमित्यप्रियं + कृतम् ॥ १२
नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् ।
कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३
श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ।
नदीवेग इवाभोगे ++ संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४

आभोगे उन्नतप्रदेशे इति गोविन्दराजः ।

श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा ।
न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५
रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः ।
दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६
निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः ।
तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७

अभिपन्नेषु परीक्षितेषु । अप्रदक्षिणम् अननुकूलत्वम्।

देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च ।
दैन्यं हर्षश्च खेदश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८
स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च ।
युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९
उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् ।
सर्वमेतद् रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २०

रथकुटुम्बिना रथरक्षकेण ।

तव विश्रामहेतोस्तु तथैषां रथवाजिनाम् ।
रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१

रौद्रं खेदम् भयावहां श्रान्तिम्।

+ प्रियमित्यप्रियं ++ इवाम्भोभिः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ।
भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २२
आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन ।
तत् करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ।
प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २४
रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु ।
नाहत्वा समरे शत्रून् निवर्तिष्यति रावणः ॥ २५
एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ।
ददौ तस्य शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २६
ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः ।
प्रचोदयामास हयान् स सारथिः ।
स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः
क्षणेन रामस्य रथाग्रतो+ ऽभवत् ॥ २७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः।

९४

तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महाध्वजम् ।
रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ १
कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ।
तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधप्रभम् ++ ।
शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ॥ २
तं दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ।
गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् ।
उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥ ३
मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ।
यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ।
समरे हन्तुमात्मानं तथानेन कृता मतिः ॥ ४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तदप्रमादमातिष्ठ प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ।
विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ५
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ।
रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ ६
कामं न त्वं समाधेयः पुरंदररथोचितः ।
युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ ७

समाधेयः बोधनीयः ।

परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ।
प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ ८
अपसव्यं ततः कुर्वन् रावणस्य महारथम् ।
चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधूनयत् ॥ ९

व्यवधूनयत व्यवाधूनयत् । अपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां परिहरन् । इति गोविन्दराजः। रावणस्य रथमपसव्यं कुर्वन् ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः ।
रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १०

अवधूनयत् अवाधूनयत् ।

धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् + ।
जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ।
शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ ११
तदुपोढं महद् युद्धमन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणोः ।
परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १२
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १३
समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा लोमहर्षणाः ।
रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ १४
ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि ।
वाता मण्डलिनस्तीव्रा अपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ १५
महद् गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्तले ।
येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ १६

+ रणाग्रतो ++ इन्द्रायुधायुधम्

+ लङ्घयन्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया ।
दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ १७
सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रचेरुर्महास्वनाः ।
विषादयन्त्यो रक्षांसि रावणस्य तदाहिताः ॥ १८
रावणश्च यतस्तत्र प्रचचाल वसुंधरा ।
रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ १९
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः ।
दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः ॥ २०
गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः ।
प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २१
प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून् समुत्किरन् ।
तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन् दृष्टिविलोपनम् ॥ २२
निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः ।
दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २३
दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ।
पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ २४
कुर्वन्त्यः कलहं घोरं सारिकास्तद्रथं प्रति ।
निपेतुः शतशस्तत्र दारुणा दारुणस्वनाः ॥ २५
जघनेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् ।
मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ २६
एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः ।
रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ २७
रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शिवानि च ।
बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ २८
ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो
रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ।
जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं
चकार युद्धेऽभ्यधिकं च विक्रमम् ॥२९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ।

९५

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा ।
सुमहद् द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १
ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद् बलम् ।
प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥ २
संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ ।
व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३
नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः ।
तस्थुः प्रेक्ष्य च संग्रामं नाभिजघ्नुः परस्परम् ॥ ४

दृश्यतां परिशिष्टम्।

रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ।
पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५
तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा राघवरावणौ ।
कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते अभीतवत् ॥ ६
जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ।
धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७
ततः क्रोधाद् दशग्रीवः शरान् संधाय वीर्यवान् ।
मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८
ते शरास्तमनासाद्य पुरंदररथध्वजम् ।
रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९

शक्तिः रथशिखरं यस्मिन् ध्वजो बद्ध इति रथावयवविशेष इति रथप्रभाव इति च व्याख्याः।

ततो रामोऽभिसंक्रुद्धश्चापमायम्य वीर्यवान् ।
कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १०
रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् ।
महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११
जगाम स महीं भित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः ।
स निकृत्तोऽपतद् भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥ १२
ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः ।
क्रोधजेनाग्निना संख्ये प्रदीप्त इव चाभवत् ॥ १३
स रोषवशमापन्नः शरवर्षं महद् वमन् ।
रामस्य तुरगान् दिव्याञ् शरैर्विव्याध रावणः ॥ १४
ते विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन् नापि बभ्रमुः ।
बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ १५
तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ।
भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गदाश्च परिघांश्चैव चक्राणि मुसलानि च ।
गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७
मायाविहितमेतत् तु शस्त्रवर्षमपातयत् ।
सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥ १८

अश्रान्तहृदयोद्यमः अश्रान्तहृदयः अश्रान्तोद्यमश्च।

तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ।
तद्वर्षमभवद्+ युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ १९
विमुच्य राघवरथं समन्ताद् वानरे बले ।
सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् ।
मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २०

निःसंगेन प्राणेषु आशां त्यक्त्वा ।

व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ।
प्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे सायकाञ् शितान् ॥ २१
स मुमोच ततो बाणान् रणे शतसहस्रशः ।
तान् दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२
ततस्ताभ्यां प्रयुक्तेन शरवर्षेण भास्वता ।
शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥ २३
नानिमित्तोऽभवद् बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ।
तथा विसृजतोर्बाणान् रामरावणयोर्मृधे ॥ २४

अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता इति गोविन्द-राजः।

प्रायुध्येतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् ।
चक्रतुस्तौ शरौघैस्तु निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २५
रावणस्य हयान् रामो हयान् रामस्य रावणः ।
जघ्नतुस्तौ तदान्योऽन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः।

९६

तौ तथा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ।
ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १
अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ।
परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २

+ दुर्धर्षमभवत्

मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ।
दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसामर्थ्यजां+ गतिम् ॥ ३
अर्दयन् रावणं रामो राघवं चापि रावणः ।
गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४
क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ।
चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदाविव ॥ ५
दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ।
परस्परस्याभिमुखौ पुनरेव च तस्थतुः ॥ ६
धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ।
पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥ ७
रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ।
चतुर्भिश्चतुरो दीप्तान् हयान् प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८

प्रत्यपसर्पयत् प्रत्यपासर्पयत् ।

स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ।
मुमोच निशितान् बाणान् राघवाय निशाचरः ॥ ९
सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ।
जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १०
चिक्षेप च पुनर्बाणान् वज्रपातसमस्वनान् ।
सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११
मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ।
न सूक्ष्ममपि सम्मोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२
तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः ।
चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३
विंशतिं त्रिंशतं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः ।
मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोः ॥ १४
गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्वनैः ।
शराणां पुङ्खवातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ १५
क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ।
व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥ १६
चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १७
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिंनरमहोरगाः ॥ १८

+ सूतौ सारथ्यजां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः।
जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ १९
ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ।
संधाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ।
रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥२०

अच्छिन्दत् अच्छिनत् ।

तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ।
तस्यैव सदृशं चान्यद् रावणस्योत्थितं शिरः ॥ २१
तत् क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ।
द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ २२
छिन्नमात्रं च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते + ।
तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामेण सायकैः ॥ २३
एवमेव शतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ।
न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ २४
ततः सर्वास्त्रविद् वीरः कौसल्यानन्दिवर्धनः ।
मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ २५
मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः ।
क्रौञ्चारण्ये विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ २६
त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रत्ययिता++ मम ।
किं नु तत् कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ २७
इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे ।
ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ २८
रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ।
गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद् रणे ॥ २९

प्रत्यर्दयत् प्रत्यार्दयत् ।

देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
पश्यतां तन्महद् युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ ३०
नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् ।
रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ३१

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः।

+ पुनरन्यत् स्म दृश्यते ++ प्रत्ययिका

९७

अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा ।
अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १

एनमनुवर्तसे एतावन्तं कालं तेन सह युध्यसे ।

विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ।
विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ २
ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ।
जग्राह स शरं दीप्तं निश्वसन्तमिवोरगम् ॥ ३
यमस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ।
ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं + युधि वीर्यवान् ॥ ४
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा ।
दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५
यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ ।
शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६
जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् ।
तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७
सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषं यथा ।
रथनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८
द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् ।
नानारुधिरसिक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९
वज्रसारं महानादं नानासमितिदारुणम् ।
सर्वत्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १०
कङ्कगृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् ।
नित्यं भक्षप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११

बला गृध्रविशेषा इति गोविन्दराजः।

नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् ।
वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२
तमुत्तमेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ।
द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३
अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः ।
वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४

+ महद्बाणममोघं

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १५
स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रबाहुविसर्जितः ।
कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद् रावणोरसि ॥ १६
स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः ।
विभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १७
रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः ।
रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश धरणीतलम् ॥ १८
स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रकृतच्छविः ।
कृतकर्मा निभृतवत् स्वतूणीं पुनराविशत् ॥ १९
तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तत् ससायकम्।
निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानस्य जीवितात् ॥ २०
गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ।
पपात स्यन्दनाद् भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २१
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २२
नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान् वानरा द्रुमयोधिनः ।
दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ २३
अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन् भयात् ।
हताश्रयत्वात् करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २४
ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ।
वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तं वधम् ॥ २५
अथान्तरिक्षे व्यनदत् सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः ।
दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ २६
निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि ।
किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोहरा ॥ २७
राघवस्तवसंयुक्ता गगने च विशुश्रुवे ।
साधु साध्विति वागग्र्या देवतानां महात्मनाम् ॥ २८
आविवेश महान् हर्षो देवानां चारणैः सह ।
रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ २९
ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च विभीषणम्[+] ।
चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुंगवम् ॥ ३०

[+] महाबलम्

ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा
दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ।
मही चकम्पे न च मारुता ववुः
स्थिरप्रभश्चाप्यभवद् दिवाकरः ॥ ३१

मही न चकम्पे। तस्मात् मारुताः तीव्रं न ववुः। सुखं ववुः।

ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः
सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा ।
समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं
रणेऽभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् ॥ ३२
स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः
स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज ।
रघुकुलनृपनन्दनो महौजा -
स्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेन्द्रः ॥ ३३

दृश्यतां परिशिष्टम्।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः।

९८

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना ।
अन्तःपुराद् विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥ १
वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु ।
विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता यथा ॥ २

वत्सहताः हतवत्साः । २-२-३७.

उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ।
प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३
आर्यपुत्रेति वादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ।
परिपेतुः कबन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४
ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः ।
करिण्य[+] इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः ॥ ५
ददृशुस्ता महाकायं महावीर्यं महाद्युतिम् ।
रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६
ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु ।
निपेतुस्तस्य गात्रेषु छिन्ना वनलता इव ॥ ७

[+] करेण्व

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहुमानात् परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह ।
चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित् कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८
उद्धृत्य च भुजौ काचिद् भूमौ स्म परिवर्तते ।
हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९
काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ।
स्नापयन्ती मुखं बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १०
एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि ।
चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद् भूयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११
येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः ।
येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः ॥ १२
गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् ।
भयं येन महद् दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥ १३
असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा ।
न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद् भयम् ॥ १४
अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ।
हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५
यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा ।
सोऽयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः ॥ १६
एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः ।
भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः ॥ १७
अशृण्वता तु सुहृदां सततं हितवादिनाम् ।
एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः ॥ १८

ते एताः वयं त्वत्संबन्धिन्योऽत्र वयम् ।

ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः ।
धृष्टं परुषितो मोहात् त्वयात्मवधकाङ्क्षिणा ॥ १९
यदि निर्यातिता ते स्यात् सीता रामाय मैथिली ।
न नः स्याद् व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २०
वृत्तकामो भवेद् भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् ।
वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१

भवदनुनयेन विभीषणः सिद्धाभिलाषो भवेत् । रामः अस्मन्मित्रं भवेत् । वयमविधवा भवेम । शत्रवो देवाः सकामा न भवेयुः ।

त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात् ।
राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥ २२
न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुंगव ।
दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३

राक्षसश्रेष्ठ ! यथार्थतः तव स्वेच्छाचरणमेवास्य कारणं नास्ति । सर्वं कर्म दैवमेव कारयति । दैवहतमेव सर्वं विनश्यति ।

वानराणां विनाशोऽयं राक्षसानां च ते रणे ।
तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४
नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया ।
शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५
विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः ।
कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ २६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः।

९९

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् ।
ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १
दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ।
पतिं मन्दोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २
ननु नाम महाबाहो तव वैश्रवणानुज ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरंदरः ॥ ३
ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ।
ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ ४
स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ।
न व्यपत्रपसे राजन् किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ५
कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ।
अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६
मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ।
विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७
न चैतत् कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे ।
सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८
इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ।
स्मरद्भिरिव तद् वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ वा रामरूपेण वासवः स्वयमागतः ।
मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १०
यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ।
खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥ ११
यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ।
प्रविष्टो हनुमान् वीर्यात् तदैव व्यथिता वयम् ॥ १२
क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ।
उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १३
अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुंगव ।
ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ १४
अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ।
सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ १५
न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ।
मयाधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ १६
सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ।
तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ १७

अलक्षणः अकारणः ।

मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ।
अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ १८
कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ।
देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ १९
विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया ।
पश्यन्ती विविधान् देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगम्बरा ।
भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर वधात् तव ॥ २०
सत्यवाक् स महाभागो देवरो मे यदब्रवीत् ।
अयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः ॥ २१
कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ।
त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ २२
न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ।
स्त्रीस्वभावात् तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ २३
सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ।
आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दुःखिता + ॥ २४

+ दुःखिताम्

नीलजीमूतसंकाशः पीताम्बरशुभाङ्गदः ।
सर्वगात्राणि विक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः ।
प्रसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५
महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ।
यातुधानस्य दौहित्रीं किं त्वं मां नाभ्युदीक्षसे ॥ २६
येन सूदयसे शत्रून् समरे सूर्यवर्चसा ।
वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥ २७
रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः ।
परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ २८

हेमजालपरिष्कृतः अधिकस्वर्णालंकृतः।

धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ।
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह ।
संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ३०
तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः ।
विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ।
रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ३१

रामस्यैवानुवृत्त्यर्थं ममाभिप्रायं श्रुत्वा यदि रामो मां पुनर्वदेत् तर्हि करिष्यामीति ।

त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ।
नाहमर्होऽस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शकम् ॥ ३२
भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः ।
रावणो नार्हते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवात् ॥ ३३
नृशंस इति मां राम वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ।
श्रुत्वा तस्यागुणान् + सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥ ३४

यद्यहं मम भ्रातुः संस्कारं न करोमि तर्हि भुवि सर्वे मानवा मां क्रूरं वदेयुः । परन्तु तस्यागुणान् श्रुत्वा मया सुकृतमिति वदेयुः ।

तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः ।
विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ३५

परमप्रीतः परम् अप्रीतः । परमप्रीतः सत्यवचन कथनादिति भावः इति च गोविन्दराजः।

+ तस्य गुणान्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् ।
अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥ ३६
अधर्मानृतसंयुक्तः काममेष निशाचरः ।
तेजस्वी बलवाञ्शूरः संग्रामेषु च नित्यशः ॥ ३७
शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः ।
महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ ३८
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ ३९

ममाप्येष यथा तव यथा स तव भ्राता अस्ति ममापि बन्धुसदृश एवेदानीम् ।

त्वत्सकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकम् ।
क्षिप्रमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ ४०
राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ।
संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ ४१
स ददौ पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ।
ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुनः पुनः ॥४२
प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः ।
रामपार्श्वमुपागम्य तदातिष्ठद् विनीतवत् ॥ ४३

विनीतवत् विनीतः सन् ।

रामोऽपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ।
हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ ४४

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे नवनवतितमः सर्गः।

१००

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः ।
जग्मुस्तैस्तैर्विमानैः स्वैः कथयन्तः शुभाः कथाः ॥१
रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् ।
सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २
अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च ।
कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ ३
राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् ।
अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४
राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ।
दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवारुरोह सः ॥ ५
तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे ।
राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६
परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेनाभिवादितः ।
पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥ ७

बलालयम् सेनानिवासम् ।

अब्रवीच्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनम् ।
सौमित्रिं सत्त्वसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८
विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय ।
अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९
एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजम् ।
लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १०
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ।
तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११
घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद् विभीषणम् ।
लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ १२
अभ्यषिञ्चत् स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ।
तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ १३
दृष्ट्वाभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
राघवः परमां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः ॥ १४
स तद् राज्यं महत् प्राप्य रामदत्तं विभीषणः ।
प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् ॥ १५
अक्षतान् मोदकाँल्लाजान् दिव्याः सुमनसस्तथा ।
आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ १६
स तान् गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् ।
माङ्गल्यं [+]मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ १७

माङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं सर्वाणि मङ्गलद्रव्याणि मङ्गलं यथा भवति तथा ।

कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम् ।
प्रतिजग्राह तत् सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ १८

[+] मङ्गल्यं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं पार्श्वतः स्थितम् ।
अब्रवीद् राघवो वाक्यं हनूमन्तं प्लवंगमम् ॥ १९
अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ।
प्रविश्य रावणगृहं विनयेनोपसृत्य च ॥ २०
वैदेह्या मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ।
आचक्ष्व जयतां श्रेष्ठ रावणं च मया हतम् ॥ २१
प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर ।
प्रतिगृह्य च संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २२

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ।

१०१

इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान् मारुतात्मजः ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १
प्रविश्य तु महातेजा रावणस्य निवेशनम् ।
ददर्श शशिना हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम् ॥ २
निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोऽभिवाद्य च मैथिलीम्[+] ।
रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३

निभृतः निश्चलः ।

वैदेहि कुशली रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ।
कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदमः ॥ ४
विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह ।
निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ५
पृष्ट्वा च कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ।
अब्रवीत् परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ६
प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये ।
दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम संयुगे ।
लब्धो नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा ॥ ७

२,३ षड्कृत्योः रामवाक्यं हनुमाननुवदति ।

रावणः स हतः शत्रुर्लङ्का चेयं वशे स्थिता ॥ ८
मया ह्यलब्धनिद्रेण धृतेन तव निर्जये ।
प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बध्दा सेतुं महोदधौ ॥ ९
संभ्रमश्च न कर्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये ।
विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १०
तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे ।
अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ ११

अयं विभीषणः।

एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना ।
प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १२
अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् ।
किं त्वं चिन्तयसे देवि किं च मां नाभिभाषसे ॥१३
एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता ।
अब्रवीत् परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १४
प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् ।
प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १५
न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवंगम ।
मत्प्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम् ॥ १६
न च पश्यामि तत् सौम्य पृथिव्यामपि वानर ।
सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत् समम् ॥ १७
हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ।
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥ १८

हिरण्यं रजतम् । एतत् सर्वं तव सदृशमिति भाषितुं नार्हति ।

एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवंगमः ।
प्रगृहीताञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ १९
भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि ।
स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २०
तवैतद् वचनं सौम्ये सारवत् स्निग्धमेव च ।
रत्नौघाद् विविधाच्चापि देवराज्याद् विशिष्यते ॥२१
अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ।
हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि यत् स्थितम् ॥ २२
इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ।
हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ २३

राक्षस्यः राक्षसीः ।

क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ।
घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥ २४

[+] गम्याभिवाद्य च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतं प्रयच्छ मे ।
इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ २५
मुष्टिभिः पाणिभिश्चैव चरणैश्चैव शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः ॥ २६
भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ।
भृशं शुष्कमुखीभिश्च दारुणैर्लङ्घनैर्हतैः ॥ २७

शुष्कमुखीभिस्ताभिर्यथा मरणं प्राप्यते तथा।

एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि ।
हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ २८
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ।
उवाच धर्मसहितं हनूमन्तं यशस्विनी ॥ २९
राजसंश्रयवश्यानां कुर्वतीनां पराज्ञया ।
विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद् वानरोत्तम ॥ ३०
भाग्यवैषम्ययोगेन पुरा दुश्चरितेन च ।
मयैतत् प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ३१
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ।
दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ३२
आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् ।
हते तस्मिन् न कुर्युर्हि तर्जनं वानरोत्तम ॥ ३३
अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंहितः ।
ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तं निबोध प्लवंगम ॥ ३४
न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ।
समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ३५

केचिदन्येषां पापमाचरन्ति । उत्तमाः तानपि प्रति पापं न कुर्वन्ति । अपकर्तुरपि प्रत्यपकारो न कर्तव्य इति नियमो रक्षितव्यः । सतां सच्चरित्रमेवालङ्कारः ।

कश्चिद् व्याधो व्याघ्रेणानुधावितो वृक्षमारुरोह । तत्र भल्लूक आसीत् । व्याघ्रो भल्लूकमवदत् अयं मनुष्यः अस्माकं शत्रुः । तमधो निपातय इति । ऋक्षो नाङ्गीचकार । व्याधस्याभयं दत्त्वा निद्रां गतः । तदा व्याघ्रो भल्लूकं पातय इति व्याधमवदत्। स तमपातयत्। परन्तु अभ्यासवशेन ऋक्षः शाखामगृह्णात् न च पपात। अपकर्तुरपि व्याधस्य प्रत्यपकारं कर्तुमनिच्छन् ऋक्षः अमुं श्लोकं पपाठ इति पुराणगाथा।

कोऽपि अन्यकृतस्य पापस्य फलं न आदत्ते न विन्दति। सर्वः स्वकृतस्यैव पापस्य फलमनुभवति। अतः तादृशस्य प्रत्यपकारो नावश्यकः। इति च व्याख्यातः श्लोकः। D.

पापानां वाशुभानां * वा वधार्हाणां प्लवंगम ।
कार्यं कारुण्यमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ३६
लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ३७
एवमुक्तस्तु हनुमान् सीतया वाक्यकोविदः ।
प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३८
युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी ।
प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ३९
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ।
अब्रवीद् द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४०
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा हनुमान् पवनात्मजः ।
हर्षयन् मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥ ४१
पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् ।
स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ४२
तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ।
आजगाम महावेगो हनूमान् यत्र राघवः ॥ ४३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः।

१०२

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवंगमः ।
रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः ।
तां देवीं शोकसंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २

* वा शुभानामिति cr पाठः। वाशुभानामिति पाठद्वयः । व्याख्यातारस्तु शुभानामिति व्याख्यान्ति । वाशुभानाम् इति पाठान्तरमपि cr अधःसूचिकायामस्ति । प्राच्य ९८.३४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३
पूर्वकात् प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया ।
भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ।
अगच्छत् सहसा ध्यानमासीद् बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य मेदिनीमवलोकयन् ।
उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६
दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः ।
प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्त्रीभिः स्वाभिरचोदयत् ॥ ८
दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ।
यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ।
अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ १०
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ।
यथाह रामो भर्ता ते तत् तथा कर्तुमर्हसि ॥ ११
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता ।
भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १२
ततः सीतां शिरःस्नातां युवतीभिरलंकृताम् ।
महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १३

रामोपाख्यानकथनादिदं भिद्यते। तत्र सीता मलिना जटिला कृष्णवसना रामेण दृष्टा। महभा, अरण्य. २७५.९

आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् ।
रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १४
सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वाभिध्यानमास्थितम् ।
प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १५
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् ।
हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १६
ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् ।
विभीषणमिदं वाक्यमहृष्टो राघवोऽब्रवीत् ॥ १७
राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत ।
वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १८
स तद् वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः ।
तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ १९
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात् परिचक्रमुः ॥ २०
ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वतः ।
वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्ससृजुस्ततः ॥ २१

दृश्यतां परिशिष्टम्।

तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः ।
वायुनोद्वर्तमानस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २२
उत्सार्यमाणांस्तान् दृष्ट्वा समन्ताज्ज्ञातसंभ्रमान् ।
दाक्षिण्यात् तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २३
संरब्धश्चाब्रवीद् रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ।
विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २४
किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः ।
निवर्तयैनमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २५
न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः ।
नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥ २६

स्त्रियः स्त्रियाः ।

व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धे न स्वयंवरे ।
न क्रतौ नो विवाहे च दर्शनं दुष्यते स्त्रियः ॥ २७
सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे महति च स्थिता ।
दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥ २८
तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण ।
सीतां पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम् ॥२९
एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः।
रामस्योपानयत् सीतां संनिकर्षं विनीतवत् ॥ ३०
ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनूमांश्च प्लवंगमः ।
निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३१
कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः ।
अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३२

अस्मिन् ग्रन्थे कलत्रशब्दः एषु रलोकेषु च विद्यते। अयो १०८.२२ कि ५८.१९, ६४.२३,२४ सुं. ३५.४८,५०.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कि सु. श्लोकेषु अस्य शब्दस्य रक्षणीयम् इत्यर्थः। अयो श्लोके रक्षणीयं भार्या इति च अर्थद्वयं युज्यते। उपरिश्लोके तु भार्यार्थः स्फुटं दृश्यते। तस्मादयं भागो वाल्मीकिकृतो न स्यात् । रामोपाख्यानकथनादिदं भिद्यते। दृश्यतां मम ग्रन्थः सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः यत्र अन्याश्च उपपत्तयः सूचिताः। दृश्यतां परिशिष्टम्।

लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली ।
विभीषणेनानुगता भर्तारं साभ्यवर्तत ॥ ३३
सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि ।
रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३४
विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ।
उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३५
अथ समपनुदन् मनःक्लमं सा
सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ।
वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं
विमलशशाङ्कनिभानना तदासीत् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः।

१०३

तां तु पार्श्वे स्थितां प्रह्वां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ।
हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १
एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे ।
पौरुषाद् यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २
गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ।
अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३
अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ।
अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात् प्रभवामीह चात्मनः ॥ ४
यत्[+] त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ।
दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५
संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ।
कस्तस्य पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६
लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् ।
सफलं तस्य तच्छ्लाघ्यमद्य कर्म हनूमतः ॥ ७
युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे ।
सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८
निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ।
विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद् वचः ।
मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १०
पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधोऽभ्यवर्तत ।
प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११
स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः ।
अब्रवीत् परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२
यत् कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता ।
तत् कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकाङ्क्षिणा [+] ॥ १३
निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ।
अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४
विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः ।
स तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५
रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः ।
प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिमार्जता ॥ १६

न्यङ्गं कलङ्कम् ।

प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ।
दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७
तद् गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे ।
एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८
कः पुमान् हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ।
तेजस्वी पुनरादद्यात् सुहृल्लेख्येन[++] चेतसा ॥ १९

सुहृल्लेख्येन आसक्तियुतेन ।

रावणाङ्कपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ।
कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन् महत् ॥ २०
तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया ।
नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २१

तदर्थम् कुलगौरवार्थम्।

[+] या

[+] सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् [++] लेखेन

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत् कृतबुद्धिना ।
लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२
सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे ।
निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३

अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तत्तद्गृहे वर्तनम् भर्त्रा परित्यक्तायाः स्त्रियो (स्त्रियाः) बन्धुगृहे वासविधानात् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति स्मृतेः। न त्वत्रान्यथा ग्रहीतुं युक्तं महापुरुषेण तादृशोक्त्ययोगात् इति गोविन्दराजः । (गो ११८.२३-२४)

दृश्यतां परिशिष्टम्।

न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४
ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं
प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ।
मुमोच बाष्पं सुभृशं प्रवेपिता
गजेन्द्रहस्ताभिहतेव वल्लरी ॥ २५

प्रियार्हश्रवणा प्रियश्रवणार्हा ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः।

१०४

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं लोमहर्षणम् ।
राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥ १
सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ।
श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जयावनताभवत् [+] ॥ २
प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा ।
वाक्शल्यैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३
ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् ।
शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४
किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ।
रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५
न तथास्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि ।
प्रत्ययं गच्छ मे स्वेन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६
पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशङ्कसे ।
परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७

जातिं स्त्रीजातिम् । यदि तेऽहं परीक्षिता यतो मम स्वभावस्ते ज्ञातः ।

यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो ।
कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८
मदधीनं तु यत् तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ।
पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९

किं करिष्यामि । शङ्कितभूते लृट् ।

सहसंवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद ।
यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १०
प्रेषितस्ते यदा वीरो हनूमानवलोककः ।
लङ्कास्थाहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११
प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ।
त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२
न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात् संशये न्यस्य जीवितम् ।
सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३
त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता ।
लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेवं पुरस्कृतम् ॥ १४

स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् एषा स्त्री इत्येव त्वया दृष्टं न तु मम शीलं परिगणितम् ।

अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ।
मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु ते न पुरस्कृतम् ॥ १५

अहं जनकस्य पुत्री इति लोकप्रसिद्धिरेव । मम उत्पत्तिर्वसुधातलादभवत् । इदं मम सर्वं वृत्तं च त्वया न पुरस्कृतम् । जनकादुत्पत्तिः इति केचन पठन्ति ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।
मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६
एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ।
अब्रवील्लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७

[+] व्रीडिताभवत्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ।
मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८
अप्रीतेन गुणैर्भर्त्रा त्यक्तायाः+ जनसंसदि ।
या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९
एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा ।
अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २०
स विज्ञाय मनश्छन्दं रामस्याकारसूचितम् ।
चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१
अधोमुखं स्थितं++ रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २२
प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २३
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २४
एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २५
जनः स सुमहांस्तत्र बालवृद्धसमाकुलः ।
ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २६
तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः ।
रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ २७

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः।

१०५

ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः ।
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परंतपः ॥ १
षडर्धनयनः श्रीमान् महादेवो वृषध्वजः ।
कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ २
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसंनिभैः ।
आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ३
ततः सहस्ताभरणान् प्रगृह्य विपुलान् भुजान् ।
अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ४

प्रगृह्य उद्धृत्य ।

+ अप्रीतस्य गुणैर्भर्तुस्त्यक्तया ++ ततो

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः ।
उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ।
कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ५
ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः ।
त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ६
रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः ।
अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥ ७

अष्टमो रुद्रो महादेवः। पञ्चमः साध्यो वीर्यवान्नाम। इति गोविन्दराजः।

अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परंतप ।
उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ८
इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ।
अब्रवीत् त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः ॥ ९
आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ।
योऽहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद् ब्रवीतु मे ॥ १०
इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः।
अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ ११
भवान् नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ।
एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १२

भूतभव्यसपत्नजित् गतकालभविष्यत्कालशत्रु-जेता ।

अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ।
लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १३
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।
अजितः खड्गधृग् विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १४
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ।
प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १५
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ।
शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १६
सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परंतप ॥ १७

दृश्यतां परिशिष्टम्।

प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ।
दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ।
दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ १८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहस्रचरणः श्रीमाञ् शतशीर्षः सहस्रदृक् ।
त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ १९
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ।
त्रील्लोकान् धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान् ॥ २०
अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ।
देवा गात्रेषु लोमानि निर्मिता ब्रह्मणा प्रभो ॥ २१
निमेषस्तेऽभवद् रात्रिरुन्मेषस्तेऽभवद् दिवा ।
संस्कारास्ते ऽभवन् वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २२

संस्काराः विधिनिषेधाः । तद् लोके किमपि ।

जगत् सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ।
अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षण ॥ २३
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः ।
महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥ २४
सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ।
वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २५
तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर ।
निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ २६
अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः ।
अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ २७
ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।
प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥+ २८

ये त्वां भक्ताः त्वामुद्दश्य भक्ताः ते प्राप्नुवन्ति ।

इममार्ष स्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम् ।++
ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ २९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चाधिकशततमः सर्गः ।

१०६

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ।
अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ।
रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ २
अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम् ।
ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ३

तथारूपाम् अग्निप्रवेशात् पूर्वं यद्रूपा आसीत् संप्रति तद्रूपाम्। अङ्के कृत्वा पार्श्वेन गृहीत्वा।

अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ।
एषा ते राम वैदेही पापमस्या न विद्यते ॥ ४
नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा ।
सुवृत्ता वृत्तशौण्डीरा न त्वामतिचचार ह ॥ ५
रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ।
त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद् वनात् ॥ ६
रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ।
रक्षिता राक्षसीसंघैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ७
प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली ।
नाचिन्तयत तद् रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ८
विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव ।
न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९
एवमुक्तो महातेजा धृतिमान् दृढविक्रमः ।
अब्रवीत् त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १०
अवश्यं देव+ लोकेषु सीता पावनमर्हति ।
दीर्घकालोषिता चेयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ ११
बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः ।
इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥ १२
अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् ++।
अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १३
प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ।
उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १४
इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १५
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् ।
प्रधर्षयितुमप्राप्यां 3+ दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १६
नेयमर्हति वैक्लव्यं 4+ रावणान्तःपुरे शुभा ।
अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ १७

+ पङ्क्तिर्ग्राह्या ++ पङ्क्तिर्ग्राह्या

+ त्रिषु ++ परिरक्षिणीम् 3+ अप्राप्तां 4+ चैश्वर्यं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ।
न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ १८
अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां वो वचो हितम् ।
स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च ब्रुवतां हितम् ॥ १९
इतीदमुक्त्वा वचनं महाबलैः
प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य रामः प्रियया महाबलः
सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २०

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षडधिकशततमः सर्गः।

१०७

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् ।
इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १
पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परंतप ।
दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतां वर ॥ २
दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः ।
अपावृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३
आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४
प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् ।
इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५
इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६
एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव ।
काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७
इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८
महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ।
विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत् पितुः ॥ ९
दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोऽम्बरधारिणम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं प्रभुः ॥ १०
हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः ।
प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११
आरोप्याङ्कं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२
न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः ।
त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३
कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ।
तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥ १४
त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् ।
अद्य दुःखाद् विमुक्तोऽस्मि नीहारादिव भास्करः ॥१५
तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ।
अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥ १६
इदानीं च विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ।
वधार्थं रावणस्येह विहितं पुरुषोत्तमम् ॥ १७
सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ।
वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यते शत्रुसूदन ॥ १८
सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् ।
जलार्द्रमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥ १९
अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा ।
इच्छेयं त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २०
चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया ।
वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता ॥ २१
निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा सफला कृता ।
रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥ २२
कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन ।
भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३
इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ २४
सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ।
स शापः कैकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत् प्रभो ॥ २५
स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् ।
लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २६
रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ।
कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २७

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि ।
रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २८
रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन ।
रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ २९
एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अभिगम्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ३०
एतत् तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्मनिर्मितम् ।
देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परंतपः ॥ ३१

हे सौम्य । परंतपो रामः अव्यक्तमक्षरं देवानां हृदयं गुह्यं तदेतद् ब्रह्म निर्मितम् । एवमुक्तम् ।

अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया ।
रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३२
स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् ।
उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥ ३३
कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति ।
रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥ ३४
न त्वं सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति ।
अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥ ३५

समाधेया उपदेष्टव्या ।

इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम् ।
इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे सप्ताधिकशततमः सर्गः।

१०८

प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः ।
अब्रवीत् परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १
अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परंतप ।
प्रीतियुक्तोऽस्मि तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ॥ ३
यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर ।
वक्ष्यामि कुरु मे सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४
मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् ।
ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५
मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ।
त्वत्प्रसादात् समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥ ६

मत्प्रियेषु मत्प्रियकार्येषु । समेयुः जीवितं प्राप्य आगच्छेयुः ।

नीरुजान् निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् ।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ७
अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ।
नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ ८
श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः ।
महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥ ९
महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन ।
समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ १०
सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनेन च ।
सर्व एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ ११
अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः ।
भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १२
सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृतैर्निर्व्रणैः पुनः ।
बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १३
काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ।
ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सहलक्ष्मणम् ॥ १४
गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ।
मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां तपस्विनीम् ॥ १५
भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद् व्रतचारिणम् ।
अभिषेचय चात्मानं पौरान् गत्वा प्रहर्षय ॥ १६
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥ १७
अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत् तदा ॥ १८

वासम् वानराणां सर्वेषां च विश्रामम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता
महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ।
श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो
निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥१९

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

१०९

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिंदमम् ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १
स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ २

जयं पृष्ट्वा जयशब्दं वदन् । अङ्गरागांश्च इति पाठान्तरम् ।

अलंकारविदश्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ।
उपस्थितास्त्वां विधिवत् स्नापयिष्यन्ति राघव ॥ ३
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ।
हरीन् सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनोपनिमन्त्रय ॥ ४
स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः ।
सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः ॥ ५
तं विना कैकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् ।
न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ६
एतत् पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छाम्यहं[+] पुरीम् ।
अयोध्यामायतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ७
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ।
अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥ ८
पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसंनिभम् ।
मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात् ॥ ९
तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ।
तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ १०
अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ।
वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ ११
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ।
अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ १२

[+] इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छाम तां

प्रीतियुक्तस्तु मे राम ससैन्यः ससुहृद्गणः ।
सत्क्रियां विहितां तावद् गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ १३
प्रणयाद् बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव ।
प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १४
एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् ।
रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १५
पूजितोऽहं त्वया वीर साचिव्येन परंतप ।
सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १६
न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ।
तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १७
मां निवर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः ।
शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ १८
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ।
गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥ १९

तान् द्रष्टुमुत्कण्ठितोऽस्मीत्यभिप्रायः।

उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर ।
कृतकार्यस्य मे वासः कथंस्विदिह सम्मतः ॥ २०
अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण ।
मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितस्त्वानुमानये ॥ २१
ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यमणिवेदिकम् ।
कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २२

कूटागारैः मण्डपैः ।

पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ।
शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २३
प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् ।
घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २४
तन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा ।
बहुभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितैः [+] ॥ २५
तलैः स्फटिकचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ।
महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २६

[+] संनिभैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपस्थितमनाधृष्यं तद् विमानं मनोजवम् ।
निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २७

निवेदयित्वा निवेद्य ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः।

११०

उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ।
अविदूरे स्थितं रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १
स तु बद्धाञ्जलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः ।
अब्रवीत् त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ।
विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३
कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौकसः ।
रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चाभिपूजय ॥ ४
सहैभिरर्दिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर ।
हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५
एवं संमानिताश्चेमे मानार्हा मानद त्वया ।
भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ६
त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं यशस्विनम् ।
यतस्त्वामवगच्छन्ति ततः संबोधयामि ते ॥ ७

संग्रहीतारं मित्रकर्तारमित्यभिप्रायः ।

एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान् विभीषणः ।
रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवान्वपूजयत् ॥ ८
ततस्तान् पूजितान् दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् ।
आरुरोह ततो रामस्तद् विमानमनुत्तमम् ॥ ९
अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १०

अङ्केनादाय पार्श्वे उपस्थाप्य ।

अब्रवीच्च विमानस्थः काकुत्स्थः सर्ववानरान् ।
सुग्रीवं च महावीर्यं राक्षसं च विभीषणम् ॥ ११
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः ।
अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १२
यत् तु कार्यं वयस्येन सुहृदा वा परंतप ।
कृतं सुग्रीव तत् सर्वं भवता धर्मभीरुणा ।
किष्किन्धां प्रतियाह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १३
स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण ।
न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥ १४
अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वानामन्त्रयामि वः ॥ १५
एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः ।
ऊचुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ।
अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान् नयतु नो भवान् ॥ १६
दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च ।
अचिरेणागमिष्यामः स्वान् गृहान् नृपतेः सुत ॥ १७
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः ।
अब्रवीद् राघवः श्रीमान् ससुग्रीवविभीषणान् ॥ १८
प्रियात् प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः ।
सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ १९
क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह ।
त्वमध्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २०
ततस्तत् पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ।
अध्यारोहत् त्वरञ्शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २१
तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ।
राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २२
ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ।
प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २३

हंसयुक्तेन हंसप्रतिमाभिर्युक्तेन इत्यभिप्रायः ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः।

१११

अनुज्ञातं तु रामेण तद् विमानमनुत्तमम् ।
उत्पपात महामेघः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ १
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ।
अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ २

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ।
लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३
एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् ।
हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४
तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ।
कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ ५
लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे ।
विरूपाक्षश्च दुष्प्रेक्ष्यो महापार्श्वमहोदरौ ॥ ६
अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ ७
अत्र मन्दोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् ।
सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता ॥ ८
एतत् तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ।
यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ ९
एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे [+] ।
तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १०
पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ।
अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ ११
हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि ।
विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ १२
अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ १३
एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना ।
सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥ १४
दृश्यतेऽसौ महान् सीते सविद्युदिव तोयदः ।
ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥ १५
अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः ।
समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ १६
एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना ।
त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ १७
अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ।
अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ १८

[+] सलिलार्णवे

दृश्यतेऽसौ जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः ।
यत्र युद्धं महद् वृत्तं तव हेतोर्विलासिनि ।
रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ १९
खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ।
त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगैः ॥ २०
पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना ।
यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ २१
एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा ।
अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ २२
वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ।
उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरंदरः ॥ २३
एते ते तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे ।
अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ।
अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ २४
अस्मिन् देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ २५
असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ।
यत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ २६
एषा सा यमुना दूराद् दृश्यते चित्रकानना ।
भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ २७
एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि ।
शृङ्गबेरपुरं चैतद् गुहो यत्र समागतः ॥ २८
एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम ।
अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ २९

दृश्यतां परिशिष्टम्।

ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ।
उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ३०
ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं
विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलाम् ।
पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवंगमाः
पुरीं महेन्द्रस्य यथामरावतीम् ॥ ३१

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११२

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ।
भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १
सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् ।
शृणोषि कच्चिद् भगवन् सुभिक्षानामयं पुरे ।
कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः ॥ २
युक्तः प्रजापालने समाहितः ।
एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः ।
प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३
पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ।
पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४
त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् ।
स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद् धर्मकामं च केवलम् ॥ ५
पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ।
सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ ६
दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं ममासीत् समितिंजय ।
कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशनम् ॥ ७
साम्प्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम् ।
समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८
सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ।
यत् त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थानवधादिकम् ॥ ९
ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षतः सर्वतापसान् ।
मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ १०
कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा ।
सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ ११
मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ।
विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ।
यथा च दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥ १२
सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ।
यथा च निहतः संख्ये रावणो देवकण्टकः ॥ १३
समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः ।
सर्वं ममैतद् विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ १४
अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर ।
अर्घ्यं प्रतिगृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १५
तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ।
बाढमित्येव संहृष्टः श्रीमान् वरमयाचत ॥ १६
अकालफलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ।
भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥ १७
निष्फलाः फलिनश्चासन् विपुष्पाः पुष्पशालिनः ।
शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥ १८

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः।

११३

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः ।
चिन्तयित्वा ततो दृष्टिं वानरेषु न्यपातयत् ॥ १
प्रियकामः प्रियं रामस्ततस्त्वरितविक्रमम् ।
उवाच धीमांस्तेजस्वी हनूमन्तं प्लवंगमम् ॥ २
अयोध्यां त्वरितो गच्छ क्षिप्रं त्वं प्लवगोत्तम ।
जानीहि कच्चित् कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ ३
शृङ्गबेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् ।
निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ४
श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् ।
भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ५
अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ।
निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ६
भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ।
सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ७
हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ।
सुग्रीवेण च संवादं वालिनश्च वधं रणे ॥ ८
मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ।
लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् ॥ ९
उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ।
यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ १०
वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ।
महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ ११
जित्वा शत्रुगणान् रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलः ॥ १२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्ततः ।
स च ते वेदितव्यः स्यात् सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १३
ज्ञेयाः सर्वे च वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च ।
तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषणेन च ॥ १४
सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम् ।
पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १५
संगत्या भरतः श्रीमान् राज्येनार्थी स्वयं भवेत् ।
प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनन्दनः ॥ १६
तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ।
यावन्न दूरं याताः स्मः क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १७
इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान् मारुतात्मजः ।
मानुषं धारयन् रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १८
लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् ।
गङ्गायमुनयोर्भीमं संनिपातमतीत्य च ॥ १९

भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गायमुनासंगमविशेषणम् । इति गोविन्दराजः । विहगेन्द्रालयमिति केचित् पठन्ति।

शृङ्गबेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ।
स वाचा शुभया हृष्टो हनूमानिदमब्रवीत् ॥ २०
सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ।
ससीतः सहसौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ २१
पश्चमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः ।
भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २२

अद्यैव अचिरे श्व एव इत्यभिप्रायः । ११२-१५

एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २३
सोऽपश्यद् रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा ।
गोमतीं तां च सोऽपश्यद् भीमं सालवनं तथा ॥ २४

रामतीर्थं परशुरामतीर्थम् ।

स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः ।
आससाद द्रुमान् फुल्लान् नन्दिग्रामसमीपजान् ॥ २५
क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।
ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रम्वासिनम् ॥ २६
जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ।
फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ २७
समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् ।
नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ २८
पादुके ते पुरस्कृत्य शासन्तं वै वसुंधराम् ।
चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ २९
उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ।
बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ३०

युक्तैः सावधानैः ।

न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।
परिमोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलाः ॥ ३१
तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३२

दृश्यतां परिशिष्टम्।

वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ।
अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वा कुशलमब्रवीत् ॥ ३३
प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यक्ष्यसि दारुणम् ।
अस्मिन् मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह संगतः ॥ ३४
निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ।
उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३५
लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ।
सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण शची यथा ॥ ३६

समग्रा समेता ।

एवमुक्तो हनुमता भरतः कैकयीसुतः ।
पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ३७
ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः ।
हनूमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ३८
अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्य संभ्रमात् ।
सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरश्रुबिन्दुभिः ॥ ३९
देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ।
प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४०
गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् ।
सकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥ ४१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः ।
सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४२
निशम्य रामागमनं नृपात्मजः ।
कपिप्रवीरस्य तदाद्भुतोपमम् ।
प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत्
पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद् वचः ॥ ४३

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ।

११४

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद् वनम् ।
शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २
राघवस्य हरीणां च कथमासीत् समागमः ।
कस्मिन् देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३

रामस्य वानरैः सह समागमोऽभवदिति भरतः कथं जानाति? हनुमता न कथितः । चारैः सर्वो वृत्तान्तो ज्ञात इत्यूह्यम् ।

स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः ।
आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४
यथा प्रव्रजितो रामो मातुर्दत्ते वरे तव ।
यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५
यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात् प्रभो ।
त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥ ६
चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शनः ।
निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७
स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् ।
आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८

गृह्य गृहीत्वा ।

सर्वमेतन्महाबाहो यथावद् विदितं तव ।
त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद् वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९
अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् ।
प्रविवेशाथ विजनं सुमहद् दण्डकावनम् ॥ १०
तेषां पुरस्ताद् बलवान् गच्छतां गहने वने ।
विनदन् सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ ११
तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ।
निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १२
तत् कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १३
शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ।
अभिवाद्य मुनीन् सर्वाञ् जनस्थानमुपागमत् ॥ १४
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १५
ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ।
ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः ।
प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ १६

हनुमत्कथने प्रक्रमभङ्गः अस्ति । प्रथमं शूर्पणखागमनं पश्चात् खरदूषणादिवधश्च । B C D ग्रन्थाः १६, १५, पठन्ति । प्राच्यरामायणं च शूर्पणखाविरूपणं ततः खरदूषणादिवधं च कथयति ११०.१८.२०. महाभारतरामोपाख्यानं च प्रथमं शूर्पणखायाः कर्णच्छेदं पश्चात् खरदूषणादिवधं च कथयति । वन.२६१. ४१-४३.

ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ १७
रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ।
लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ १८
सा राममब्रवीद् दृष्ट्वा वैदेही गृह्यतामिति ।
अहो मनोहरः कान्त आश्रमे नो भविष्यति ॥ १९
ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति ।
स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २०
अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे ।
लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ।
जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥ २१

ग्रहः अङ्गारकग्रहः ।

त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ।
प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥ २२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ।
सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः ।
ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २३
प्रविवेश तदा लङ्कां रावणो लोकरावणः ॥ २४
तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि ।
प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास निष्फलम्+॥२५
निवर्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे ॥ २६
गृध्रं हतं तदा दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः ।
गोदावरीमनुचरन् वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ।
आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥ २७

रामो गोदावरीमनुचरन् जगाम। ततो रामलक्ष्मणौ कबन्धमासेदतुः।

ततः कबन्धवचनाद् रामः सत्यपराक्रमः ।
ऋश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ २८
तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ।
इतरेतरसंवादात् प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ २९

पूर्वं प्रारम्भे एव ।

रामः स्वबाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् ।
वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३०
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ।
रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्यास्तु मार्गणम् ॥ ३१
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना ।
दश कोट्यः प्लवंगानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ३२
तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ।
भृशं शोकाभितप्तानां महान् कालोऽत्यवर्तत ॥ ३३
भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् ।
समाख्याति स्म वसतिं सीताया रावणालये ॥ ३४
सोऽहं दुःखपरीतानां ज्ञातीनां दुःखशान्तये ++।
आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ ३५
तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् ।
कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ३६
तया समेत्य विधिवत् पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् ।
अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ३७
मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः ॥ ३८
श्रुत्वा तां मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे स जीवितम् ।
जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः ॥ ३९
उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे लङ्कावधे मनः ।
जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाल्लोँकान् विभावसुः ॥ ४०
ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् ।
अतरत् कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ४१
प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः ।
लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ४२
स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च ।
सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वरांल्लेभे परंतपः ॥ ४३
स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः ।
पुष्पकेण विमानेन कोशलानभ्युपागमत्+ ॥ ४४
तं गङ्गां पुनरागम्य वसन्तं मुनिसंनिधौ ।
अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ४५
ततः स सत्यं हनुमद्वचो मह -
न्निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः।
उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं
चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः ॥४६

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ।

११५

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः ।
हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १
दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ।
सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥ २

दैवतानि गृहदैवतानि । चैत्यानि नगरदेवमन्दिराणि ।

राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः ।
अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ ३

+ रावणः। सान्त्वयामास प्रियवचनान्युवाच । ++ दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् । ज्ञातिनाम् इति आर्ष इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । ज्ञातीनाम् ।

+ किष्किन्धामभ्युपागमत्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेनागणाङ्गनाः विविधसैनिकानां स्त्रियः ।

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ।
विष्टीरनेकसाहस्त्रीश्चोदयामास वीर्यवान् ॥ ४

विष्टीः कर्मकरीः कर्मकरांश्च । विष्टीः भृतिकरान् इति महेश्वरतीर्थः।

समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ।
स्थानानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ॥ ५

नन्दिग्रामादयोध्यां यावत् निम्नानि पूरयत । समविषमभेदो यथा न ज्ञायते तथा सर्वं समीकुरुत ।

सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ।
ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वतः ॥ ६
समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ।
शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ७

रथ्याः समुच्छ्रितपताकाः क्रियन्ताम् ।

स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः ।
राजमार्गमसंबाधं किरन्तु शतशो नराः ॥ ८

स्रक्पङ्क्तिभिः पञ्चवर्णकैः सुगन्धैर्मुक्तपुष्पैश्च शतशो नराः विशालं राजमार्गं किरन्तु ।

मत्तैर्नागसहस्रैश्च शातकुम्भविभूषितैः ।
अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः ।
निर्ययुस्त्वरया युक्ता रथैश्च सुमहारथाः ॥ ९

शत्रुघ्नशासनेन मन्त्रिसेनान्यादय इत्थं निर्गताः ।

ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ।
कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १०
अश्वानां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी ॥ ११
कृत्स्नं च नगरं तत् तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥ १२
द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ।
माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ।
शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिवन्दितः ॥ १३
आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ।
पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम् ॥ १४

आर्यपादौ भ्रातुः पादुके ।

शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ।
उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ १५
भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ।
प्रत्युद्ययौ तदा रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ १६
समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ।
कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता ।
न हि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परंतपम् ॥ १७
अथैवमुक्ते वचने हनूमानिदमब्रवीत् ।
अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥ १८
सदाफलान् कुसुमितान् वृक्षान् प्राप्य मधुस्रवान् ।
भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ १९
तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परंतप ।
ससैन्यस्य तदातिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ २०
निस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ।
मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ २१
रजोवर्ष समुद्धूतं पश्य वालुकिनीं प्रति ।
मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवंगमाः ॥ २२

वालुकिनी नाम नदी।

तदेतद् दृश्यते दूराद् विमलं चन्द्रसन्निभम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥ २३
रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ।
धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ २४
एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ ।
सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २५
ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत् ।
स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ २६
रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः ।
ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ २७
प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ।
स्वागतेन यथार्हेण + ततो राममपूजयत् ॥ २८

+ यथार्थेन

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने लक्ष्मणाग्रजः ।
रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥ २९
ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ।
ववन्दे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३०
आरोपितो विमानं तद् भरतः सत्यविक्रमः ।
राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३१
तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् ।
अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ३२
ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः ।
अभ्यवादयत प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ३३
सुग्रीवं कैकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाङ्गदम् ।
मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं चैव सस्वजे ॥ ३४
ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ।
कुशलं पर्यपृच्छन्त प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ३५
विभीषणं च भरतः सान्त्वयन् वाक्यमब्रवीत् ।
दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ३६
शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ।
सीतायाश्चरणौ पश्चाद् ववन्दे विनयान्वितः ॥ ३७
रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककर्शिताम् ।
जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ॥ ३८
अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ।
स मातृश्च तदा सर्वाः पुरोहितमुपागमत् ॥ ३९
स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन ।
इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ४०
तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः ।
आकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ४१
पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ।
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ ४२
अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ।
एतत् ते रक्षितं राजन् राज्यं निर्यातितं मया ॥ ४३
अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ।
यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ४४
अवेक्षतां भवान् कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् ।
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ४५
तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ।
मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ४६
ततः प्रहर्षाद् भरतमङ्कमारोप्य राघवः ।
ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ४७
भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ।
अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ४८
अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।
वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ४९

वैश्रवणं कुबेरम् ।

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद् विमानमनुत्तमम् ।
उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगाम धनदालयम् ॥ ५०
पुरोहितस्यात्मसमस्य राघवो
बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ।
निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे
सहैव तेनोपविवेश वीर्यवान् ॥ ५१

आत्मसमस्य आत्मानुगुणस्य ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः।

११६

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेयीनन्दिवर्धनः ।
बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम
तद् ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २

दृश्यतां परिशिष्टम्।

धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा ।
किशोरवद् गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३

न्यस्तामनायासमूढाम् ।

वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ।
दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महता जलवेगेन भिन्नः स्रवज्जलः सेतुरिव बहुच्छिद्रवद् राज्यं यदि सम्यगनावृतं तदा बन्धुमशक्यं मन्ये ।

गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ।
नान्वेतुमुत्सहे देव तव मार्गमरिंदम ॥ ५
यथा च रोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने ।
महांश्च सुदुरारोहो महास्कन्धः प्रशाखवान् ॥ ६

प्रशाखवान् इति ह्रस्वश्चिन्त्यः ।

शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयेत् ।
तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥ ७
एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि ।
यद्यस्मान् मनुजेन्द्र त्वं भक्तान् भृत्यान् न शाधि हि ॥ ८
जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः ।
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९
तूर्यसंघातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः ।
मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेष्व च ॥ १०
यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ।
तावत् त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमभिवर्तय ॥ ११

चक्रं रथचक्रम्।

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः ।
तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२
ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धका : ।
सुखहस्ताः सशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३

श्मश्रुवर्धकाः नापिताः। वर्धनं छेदने इत्यमरः।

पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ।
सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४
विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ।
महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५
प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ।
लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६
प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ।
आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७
ततो राघवपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ।
चकार यत्नात् कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला ॥ १८

वीर्यवान् शत्रुघ्नः आत्मनैव स्वयम्। राघवपत्नीनां रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नपत्नीनाम् ।

ततः शत्रुघ्नवचनात् सुमन्त्रो नाम सारथिः ।
योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९
अर्कमण्डलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितम् ।
आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २०
अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये ।
पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ।
मन्त्रयन् रामवृद्ध्यर्थं वृत्त्यर्थं नगरस्य च ॥ २१
सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ।
कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २२

मन्त्रयन् अमन्त्रयन् ।

इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् ।
नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २३
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः ।
प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २४
जग्राह भरतो रश्मीञ् शत्रुघ्नश्छत्रमाददे ।
लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् ॥ २५
श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २६
ऋषिसंघैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः।
स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ २७
ततः शत्रुंजयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् ।
आरुरोह महातेजाः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २८
नव नागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ २९
शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः ।
प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३०
ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरस्सरम् ।
विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३२
अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः ।
श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३३
स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः ।
प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३४

स्वस्तिको वाद्यविशेष इति गोविन्दराजः।

अक्षतं जातरुपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः ।
नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३५

अक्षतान् सुवर्ण च गृहीत्वा केचित् ।

सरव्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ।
वानराणां च तत् कर्म व्याचचक्षेऽथ मन्त्रिणाम् ।
श्रुत्वा च विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ३६
द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ३७
ततो ह्यभ्युच्छ्रयन् पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ।
ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ३८

अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदश्रयन् ।

पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः ।
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ ३९
अथाब्रवीद् राजपुत्रो भरतं धर्मिणां वरम् ।
अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४०
यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् ।
मुक्तावैदूर्यसंकीर्णं सुग्रीवस्य निवेदय ॥ ४१
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ।
पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४२
ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च ।
गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४३
उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ।
अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ४४
सौवर्णान् वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ।
ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ४५
यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् ।
पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ४६
एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः ।
उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ४७
जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः ।
ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ।
नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भैरुपाहरन् ॥ ४८
पूर्वात् समुद्रात् कलशं जलपूर्णमथानयत् ।
सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ४९
ऋषभो दक्षिणात् तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् ॥ ५०
रक्तचन्दनशाखाभिः+ संवृतं काञ्चनं घटम् ।
गवयः पश्चिमात् तोयमाजहार महार्णवात् ॥ ५१

घटम् घटमादायेत्यभिप्रायः ।

रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ।
उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ।
आजहार स धर्मात्मा नलः सर्वगुणान्वितः ॥++ ५२

केचिद् धर्मात्मानिलः इति पाठं गृहीत्वा धर्मात्मा अनिलः हनुमानिति व्याख्यान्ति ।

ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ।3+
अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ।
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५३
ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ।
रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत् ॥ ५४
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ५५
अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ५६
ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ।
योधैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते संप्रहृष्टाः सनैगमैः ॥ ५७
सर्वौषधिरसैश्चापि दैवतैर्नभसि स्थितैः ।
चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ५८
छत्रं तस्य च जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् ।

+ कर्पूरैः ++ पङ्क्तिर्ग्राह्या 3+ पङ्क्तिर्ग्राह्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ५९
मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ।
राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६०
सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् ।
मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ६१
प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ६२
भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ।
गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ६३
सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ।
ददौ शतं वृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ ६४

धेनूनां गवां नवप्रसूतानां गवाम् ।

त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ।
नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ६५
अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् ।
सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥ ६६

मणिविग्रहाम् मणिबहुलाम् ।

वैदूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते ।
वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥ ६७
मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् ।
सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ६८
अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ।
अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ६९
अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी ।
अवैक्षत हरीन् सर्वान् भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७०
तामिङ्गितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् ।
प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥ ७१
पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि नित्यदा ।
ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ ७२
हनूमांस्तेन हारेण सुशुभे वानरर्षभः ।
चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥ ७३
ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परंतपः ।
सर्वान् कामगुणान् वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७४

कामगुणान् श्रेष्ठगुणवन्तिवस्तूमि ।

सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ७५
यथार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ७६
राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ।
उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ७७
आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां
गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ।
तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या
तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ७८
सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो
यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ।
नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये
ततोऽभ्यषिञ्चद् भरतं महात्मा ॥ ७९
राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ।
ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुहृद्भ्रातृबान्धवः ॥ ८०
पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् ।
अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत् पार्थिवर्षभः ॥ ८१
राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ।
शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान् भूरिदक्षिणान् ॥ ८२
आजानुलम्बिबाहुश्च महास्कन्धः प्रतापवान् ।
लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ ८३
न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम् ।
न व्याधिजं भयं वापि रामे राज्यं प्रशासति ॥ ८४
निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थः कंचिदस्पृशत् ।
न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ८५
सर्वं मुदितमेवासीत् सर्वो धर्मपरोऽ भवत् ।
राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन् परस्परम् ॥ ८६

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आसन् वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ ८७
नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः ।
कालवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ ८८
स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ।
आसन् प्रजा धर्मपरा रामे शासति नानृताः ॥ ८९
सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ।
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ९०

लक्षणसंपन्नाः उत्तमलक्षणसंपन्नाः । अकारयत् अकरोत् स्वार्थे णिच् ।

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः।

श्रीवाल्मीकिरामायणम् परीक्षितनूतनप्रकाशनम्
लघुव्याख्यासमेतम्
संपादकः विवरणकर्ता च कालूरि हनुमन्तरावः

॥ समाप्तं युद्धकाण्डम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुबन्धः १

रामायणस्य महाभारतस्य च संशोधितप्रकाशनयोः Critical Editions

तत्र तत्र पाठपरिवर्तनं संयोजनं च आवश्यकम् ।

भारतवर्षे ग्रन्थमुद्रणमितः प्रायः सार्धशतसंवत्सरेभ्यः पूर्वं प्रारब्धमासीत्। ततः पूर्वं सर्वे ग्रन्थाः तालपत्रसंपुटेषु अभवन्। एवं रामायणस्य महाभारतस्य च भारते सर्वत्र बहुसहस्राणि लक्षा वा तालपत्रग्रन्था अभवन्। तान् स्थूलरूपेण औत्तराहदाक्षिणात्यप्राच्यप्रतीच्यमध्यदेशीया इति विभक्तुं शक्यते। एते तालपत्रग्रन्थाः परस्परं पाठेषु पङ्क्तिषु श्लोकेषु अध्यायेषु च तत्र तत्र भिद्यन्ते। इत्थं खलु कश्चिद् वङ्गदेशीयः पठिता कस्माच्चित् महाराष्ट्रदेशीयात् प्रयागस्थात् केरलदेशीयाद् वा पठितुः अन्यरूपेण रामायणं महाभारतं च पठति स्म प्राचीनकाले। एवं संवत्सराणां बहूनि शतानि गतानि। ततः क्रैस्तीयाया ऊनविंशशताब्द्या मध्ये ग्रन्थमुद्रणमुपक्रान्तम्। तदा प्रभृति रामायणस्य महाभारतस्य च मुद्रितप्रकाशनानि कृतानि क्रियन्ते च। एतानि Bombay Edition, Gorakhpur Edition, Southern Edition इत्यादीनि।

एतेषां मृद्रितप्रकाशनानां द्वैविध्यं वर्तते। एकतः संपादकपरिष्कृतानि व्याख्यानसंयुतानि साधारणप्रकाशनानि अन्यतः संशोधितप्रकाशने Critical Editions पूनानगरस्थाया भण्डारकरप्राच्यपरिशोधनसंस्थाया महाभारतस्य वटोदरनगरस्थायाः प्राच्यपरिशोधनसंस्थाया रामायणस्य च सन्ति।

साधारणप्रकाशनानां लक्षणम्।

साधारणप्रकाशनानामिदं मुख्यं लक्षणमस्ति। प्रतिश्लोकं संपादकैरर्थविचारः कृतः। तैर्दृष्टेषु तालपत्रग्रन्थेषु विद्यमानानां पाठानां युक्तपाठा गृहीताश्च येन यावत्साध्यं श्लोकार्थः अवगम्यते। परन्तु एते ग्रन्थाः परिवर्तनप्रक्षेपसंकुलाः सन्ति। प्रक्षिप्ताः पदरूपेण पङ्क्तिरूपेण श्लोकरूपेण घट्टरूपेण सर्गरूपेण अथवा अध्यायरूपेण च भवन्ति। कानिचन उदाहरणानि पृथग्लेखे (अनुबन्धः २) द्रष्टव्यानि।

संशोधितप्रकाशनयोः लक्षणम्

बहुतालपत्रादिग्रन्थपरिशीलनेन बहुप्रयासेन इमौ ग्रन्थौ निर्मितौ। गतशताब्द्यां संस्कृतसाहित्यस्य सुमहत् प्रदानमनयोर्ग्रन्थयोर्निर्माणमिति निस्संशयं वक्तुं शक्यते। प्रक्षिप्ता भूम्ना परिहृताः। यावच्छक्यं वाल्मीकिरामायणस्य व्यासमहाभारतस्य च मूलस्वरूपमाविष्कृतकल्पं केचन प्राचीनाः पाठाः स्थापिताश्च। पाठान्तराणि अधःसूचिकासु प्रदर्शितानि। अपसारिता भागा अनुबन्धेषु प्रदर्शिताः। इत्थमिमौ ग्रन्थौ संशोधनप्रयोजनं सुष्ठु निर्वहतः। इमौ ग्रन्थौ काव्यप्रयोजनं सुष्ठु निर्वहतो वेत्यत्र विचार्यते।

पाठपरिशीलनम्

स चचालाचलश्चारु मुहूर्तं कपिपीडितः। सुं. १.११. चारु इत्यस्य स्थाने चापि इति पाठः अधः सूचिकातो गृहीत्वा स्थाप्यः। स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः। BCD ग्रन्थाः चापि इति पठन्ति।

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम्।
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मदकामविवर्धिनी।। अयो. ५७.१०.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C ग्रन्थः मम कामविवर्धिनी इति पठति। (६३.१४). ABD ग्रन्थाः मद इति पठन्ति। अत्र अधःसूचिकायां मनःसंहर्षिणी मम इति हृद्यः पाठो विद्यते। स प्रधानपाठत्वेन ग्राह्यः। प्राच्य (गोर्रेसियो। प्रकाशने अयमेव पाठः। ६५.१२.)

वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम्
ताराविलापसमयं वर्षरात्रनिवासनम्। बाल. ३-१६.

अधःसूचिकातः पाठं गृहीत्वा ताराविलापं समयं इति तत् पदं परिवर्तनीयम्।

दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा।
पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ।। बाल. ४३.११

शङ्किता इति पाठस्य स्थाने शकिता इति पाठः अधःसूचिकातो ग्राह्यः।

प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवितः।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये।। अयो. २.८.

जीवितः इत्यस्य स्थाने जीवतः इति अधःसूचिकापाठो ग्राह्यः।

भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः।
विनष्टे भ्रातरि प्राप्ते न च त्वं मामवाप्स्यसि।। अर. ५७. १५.

प्राप्ते इत्यस्य स्थाने अधःसूचिकातः प्राप्तुम् इति पाठो ग्राह्यः।

तं भीतमिति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः। कि. ११.१४.

भीत इति अधःसूचिकापाठो ग्राह्यः।

अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम्।
यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना।। सुं. ३४.९

BCD ग्रन्थाश्च एवमेव श्लोकं पठन्ति। हनुमतो रामवार्ताकथनं रामवर्णनं च श्रुत्वा अभिज्ञानमङ्गुलीयकं दृष्ट्वा स रामदूत इति सीता पूर्णविश्वासं प्राप। तेन सह संभाषितुं निश्चिकाय। अतः अस्मिन् श्लोके यदि इति पाठो न युज्यते। यत् इति पाठान्तरमधःसूचिकातो गृहीत्वा यदसि इति पठितव्यम्। यतस्त्वं रामेण प्रेषितस्ततो मम अभिभाषणमर्हसीति सरसः अर्थो भवति।

महाभारतविराटपर्वस्थोऽयं श्लोकः परिशील्यताम्।

मा दीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसम्मितम्।
पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि।। २०.१३

कीचकेन पराभूता द्रौपदी अर्धरात्रे रहसि भीमसेनान्तिके विललाप। तदा तां सान्त्वयन् भीम इदमुवाच। नीलकण्ठचतुर्धरव्याख्यायुते महाभारतेऽत्र मासमर्धं च सम्मितम् (२१.१७) इति पाठः। चशब्दोऽत्र अवधारणे पादपूरणे वा। एवं पञ्चदशदिनान्येव क्षमस्वेति तस्यार्थो भवति योऽभिमतः। दिवसद्वयात् पश्चात् त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि। (२३.२७) इति द्रौपदी सुदेष्णां प्रार्थयते यतोऽयं विषयः स्पष्टो भवति तत्र पञ्चदशदिनार्थक एव पाठः साधुर्भवेदिति। अध्यर्ध इति संशोधितप्रकाशनस्वीकृतस्य पाठस्य सार्धमास इत्येवानुचितार्थो भवति। अर्धमास इत्यर्थोऽसाध्यः। अतः मासमर्धं च सम्मितम् इति पाठः तत् cr अधःसूचिकातः ग्रहणीयः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाभारतादिपर्वणि बकासुरवधघट्टे ब्राह्मण इत्थं विलपति।
धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम्। (१४५.२०)

नीलकण्ठव्याख्यायुतग्रन्थेऽत्र गतसारमनर्थकम् इति पाठः। (१५७.२०). अस्मिन् पाठे कोऽपि विवादो नास्ति। cr धृतपाठे स्थापितः अवग्रहश्चिन्त्यः। महानान्ध्रकविः नन्नय्यभट्टः आन्ध्रमहाभारतेऽत्र नलसारमु संसारमु इति रचितवान्। (६.२४८). तस्मात् नलसारमिति पाठः समीचीनः। परन्तु अनलसारमिति अवग्रहयुतः पाठः संशोधितप्रकाशनग्रन्थे वर्तते। तस्यार्थः जीवितं भस्मान्तमिति वक्तव्यः। नन्नय्यभट्टेन अनुवादार्थं स्वीकृते महाभारते ग्रन्थे नलसारमिति समीचीनः पाठ आसीदिति तर्कयामः। तालपत्रग्रन्थेषु अवग्रहा न भवन्तीति ज्ञायते। अद्यतनप्रकाशितेषु रामायणमहाभारतादिषु मुद्रितग्रन्थेषु अवग्रहाः तत्तत्संपादकैरेव स्थापिता इति च। तस्मात् मुद्रितग्रन्थेषु अवग्रहाः परिशीलनीयाः सन्ति। द्वे अन्ये च उदाहरणे।

विषादोऽयं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ।। कि. ६३.११

विषादो यं इति गोविन्दरजः पठति। (६४.१२). प्रसहते अभिभवति इति व्याख्या। विक्रमे कर्तव्ये यं विषाद आक्रमते तस्य तेजोहीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यतीत्यर्थः। cr. पाठे अवग्रहः अनुचितः।

ततः संस्तीर्य रत्नैस्तामक्षानावाप्य सर्वशः।
सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदयत मे शनैः ।। (महाभारतम्.सभा.४५.४७)

पाठपरिवर्तनेन प्रथमः पाद एवं पठितव्यः। ततः संस्तीर्य रत्नैस्तां तक्ष्ण आनाय्य सर्वशः इति। द्वितीयपादे मेऽशनैः इति अवग्रह आवश्यकः। दक्षिणात्यप्रकाशने (७६.७४) अवग्रहोऽस्ति। कोऽपि कर्मकरान् यावच्छक्यं तावच्छीघ्रं क्रियतामिति निर्दिशति न तु शनैः क्रियतामिति ।

विराटपर्वण उत्तरगोहरणसंदर्भे युद्धप्रस्थिते उत्तरे उत्तरा सख्यश्च बृहन्नलामूचुः बृहन्नले कुरुवीराणामुष्णीष-वसनानि पाञ्चालिकार्थमानयेति। तदायं श्लोकः।

यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान्।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च।। ३५.२५

संशोधितग्रन्थेन सह नीलकण्ठगीताप्रेस्दाक्षिणात्यग्रन्थाः यद्युत्तरोऽयम् इति पठन्ति। अनेन पाठेन उत्तरश्चेत् कुरून् विजेष्यते तदा वासांसि आहरिष्यामीति श्लोकार्थो भवति। तद् वचनमुत्तरस्य पराक्रमे संशयं व्यनक्ति न च युज्यते सारथेरेवं भाषणम्। अतः यद् इति पाठः तत् cr अधःसूचिकातो ग्राह्यः। तदा यदुत्तरोऽयम् इति भवति। उत्तरः कुरून् विजेष्यते। ततोऽहं वासांसि आहरिष्ये इत्यर्थः।

संयोजनपरिशीलनम्

cr ग्रन्थे (A) तत्र तत्र कथने विच्छेदः अनुभूयते आवश्यकानां श्लोकानां पङ्क्तीनां वा लोपात्। इमान्युदाहरणानि परिशीलनीयानि।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः।
हितमुद्धर्षणं चेदमुवाचाप्रतिमं वचः।।
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना।
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन्।।
सोऽहमिक्ष्वाकुभिः पूर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम्।
श्रेयसा योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत्।। (रामा. अयो. २.१-३)

तृतीयश्लोकादौ स्थितं सोऽहम् इति पदद्वयं तत्पूर्वश्लोकेन अन्वेतव्यम्। परन्तु द्वितीयश्लोकेन तस्यान्वयो न भवति। तस्मात् अधःसूचिकातः द्वौ श्लोकौ गृहीत्वा तृतीयश्लोकात् पूर्वं संयोज्यौ।

राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान्।।
विदितं भवतामेतद् यथा मे राज्यमुत्तमम्।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत् परिपालितम्।।

अनेन संयोजनेन सोऽहम् इत्यस्य तादृशे वंशे उत्पन्नोऽहम् इत्यर्थो भवति। तत एतत्संयोजनमावश्यकम्। BCD ग्रन्था एवमेव पठन्ति।

अरण्यकाण्डे द्वौ श्लोकौ एवं स्तः।

प्रथमं चोपदिश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुंगवः।
उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम्।।
अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन्।
दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत्।। (११-२५,२६)

अनयोः श्लोकयोर्मध्ये एका पङ्क्तिर्लुप्ता या संयोज्या अर्थावगमाय।

अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत्। इति । BCD ग्रन्थेषु इयं पङ्क्तिर्विद्यते।

बालकाण्डे द्वौ श्लोकौ एवं स्तः।

विश्वामित्रं मुनिश्रेष्ठं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा।
शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम्।।
ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम्।
विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम्।। (४९.६-७)

अनयोः षष्ठस्य श्लोकस्य अर्थः असंपूर्णः। अर्थपूरणाय अधःसूचिकातः एका पङ्क्तिर्ग्राह्या पञ्चमश्लोकान्ते संयोज्या च।

प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः।

अस्याः पङ्क्त्याः संयोजनेनैव षष्ठः श्लोकः अर्थवान् भवति। BCD ग्रन्थाः इमां पङ्क्तिं पठन्ति।

अयोध्याकाण्डे (५५ सर्गे) एते श्लोकाः।

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत्।।१
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद् यशः।
सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः।। २
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया।
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः।। ३

द्वितीयः श्लोकः असंपूर्णः। तस्मिन् एका पङ्क्तिः अधःसूचिकातो गृहीत्वा संयोज्या।

पुत्रप्रव्राजनात् तत् ते प्रनष्टमिति लक्ष्यते।। इति। यद्यपि यदिदम् इति परिवर्तनीयम् ।

महाभारतविराटपर्वणि अयं श्लोकः।

अजयत् पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः।
तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि।। ५.२२

तत्रान्येषु श्लोकेषु अर्जुनयुधिष्ठिरभीमसहदेवानां नामानि कथितानि। अस्मिन् श्लोके तु नकुलस्य नाम न कथितम्। अतः तदधःसूचिकातो द्वे पङ्क्ती ग्राह्ये। तदा श्लोकौ इत्थं भवतः।

अजयत् पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः।
माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता।।
तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि।
कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः।। इति।

सभापर्वणः ६७ तमाध्याये त्रयः श्लोकाः।

शकुनिरुवाच।
गवाश्वं बहुधेनूकमपर्यन्तमजाविकम्।
गजाः कोशो हिरण्यं च दासीदासं च सर्वशः।। १८
एष नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवाः।
यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः।। १९
अनेन व्यवसायेन दीव्याम भरतर्षभ।
समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत।। २०
१९ श्लोकादनन्तरमेका पङ्क्तिः तदधःसूचिकातो गृहीत्वा संयोज्या।
त्रयोदशं च वै वर्षमज्ञाताः सजने तथा।। इति।

तर्हि अन्ये च बहवः श्लोका घट्टाश्च अर्थपुष्टये काव्यपुष्टये च किमर्थं न गृह्येरन् इति प्रश्नः स्यात्। एवं समाधीयंते यन्महाभारतस्य रामायणस्य च प्रक्षिप्तैर्विवृद्ध्या समं तत्र तत्र भागा नष्टाः। नष्टा भागाः केषुचित् तालपत्रग्रन्थेषु पूरिताः केषुचिन्नेति। तस्मात् संशोधितग्रन्थावेव गृहीत्वा पाठानां तत्र तत्र परिवर्तनानि आवश्यकभागपूरणानि च कार्याणि। **एवं खलु रामायणस्य महाभारतस्य च परीक्षितनूतनप्रकाशनमावश्यकमस्ति।**

नायं ममैवाभिप्रायः। महाभारतसंशोधितग्रन्थोपोद्घाते संपादकेन वि.एस्. सुक्थङ्करमहाभागेन चायमेवाभिप्रायः सूचितः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"What is the constituted text? It is but a modest attempt to present a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach with some semblance of confidence. It is in all probability not the best text of the Great Epic, possible or existing, not necessarily even a good one. It only claims to be the most ancient one according to the direct line of transmission, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious addition." " Who and what is to prevent him(reader of the Critical Edition) from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text-even if Brihaspati himself were to come down and constitue the text-the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text." C11 C111 LXXXIV.

(किमिदं संशोधितप्रकाशनम्? उपलब्धतालपत्रगन्थाधारेण तत्समस्तग्रन्थपरिशीलनजातप्रत्ययलेशेन वेदव्यासकृतमहाभारतस्य यथाशक्यं प्राचीनतमरूपमिदं स्यादिति कृतो विनीतः प्रयत्न एवेदं प्रकाशनम्। सम्भवत इदं महाभारतस्य उत्तमं प्रकाशनं न भवेत् यन्निर्मातुं शक्यते अस्ति वा। (पठनसौलभ्यदृष्ट्या) सुनिर्मितं प्रकाशनमपीदं न स्यात्। परन्तु अस्य ग्रन्थस्य महत्त्वमिदं नूनं भवति यदयं परम्परीणतालपत्रग्रन्थानुसारेण प्राचीनतम इति अन्यप्रकाशनेभ्यः परिशुद्धतरः प्रक्षिप्तलेखकदोषविवर्जितश्चेति।

को वा किं वा निरुणद्धि तं (संशोधितप्रकाशनग्रन्थपाठकं) स्वकीयेष्टानुसरेण अस्मादेव संशोधितप्रकाशनात् स्वकीयमहाभारतग्रन्थनिर्माणात्? यदि नाम साक्षाद् बृहस्पतिर्महाभारतग्रन्थं निर्मिमीत तथापि तत्पाठकः तं ग्रन्थं प्रत्याख्यायात् युक्तायुक्तविषयविसंवादात्। संशोधितप्रकाशनपाठकस्येयं स्वेच्छा विद्यते यत् स स्वमहाभारतग्रन्थं संशोधितप्रकाशनग्रन्थाद् वा साधारणप्राचीनमहाभारतग्रन्थाद् वा निर्मातुं शक्नोति। मम तु विवेकोऽयमस्ति अस्मिन् कार्ये संशोधितप्रकाशनग्रन्थात् नीलकण्ठादिभिर्व्याख्यातः सुपरिचितः साधारणप्रकाशनग्रन्थ उपकुर्यात्तरां नैवेति।)

अतोऽहं सविनयं प्रतिपादयामि महाभारतस्य रामायणस्य च पुनःपरिशीलनमावश्यकं परीक्षितौ ग्रन्थौ निर्मातव्याविति च।

महाभारतस्य सभापर्वणः (अध्यायाः ४३-७२) विराटपर्वणश्च परीक्षितनूतनप्रकाशनं मम नम्रः प्रयत्नः अभवत् अस्यां दिशायाम्। सरलगद्यात्मके रामायणे (बाल-किष्किन्धाकाण्डानि) च एतादृश एव प्रयत्नो मया कृतः। सर्वोऽयं प्रयत्न एव न तु निर्णयः।

संशोधितप्रकाशनयोः एतानि परिवर्तनानि करणीयानि।

१. तत्र तत्र पाठपरिवर्तनम्। २. तत्र तत्र आवश्यकपङ्क्तीनां श्लोकानां च संयोजनम्।

३. अवग्रहस्थापनम्।

४. पदसंघटनं विघटनं च क्वचित् क्वचित् कर्तव्यम् । नृप राजसिंह (सु.६५.३६) इति cr. ग्रन्थे। नृपराजसिंह इति मम ग्रन्थे। सर्वापूर्वमियं इति cr ग्रन्थे। सर्वा पूर्वमियं इति मम ग्रन्थे। (१.५.१) बाल. २२.२. एतेषु ३,४ परिणामेषु केचिन्मुख्या मया पृथक् सूचिताः।

एवं वाल्मीकिरामायणव्यासमहाभारतगन्थौ नूतनौ निर्मातव्यौ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुबन्धः २

रामायणे महाभारते च साधारणप्रकाशनेषु विद्यमानाः प्रक्षिप्ताः।

प्रक्षेपः सर्गः अथवा अध्यायः स्यात्। घट्टः श्लोकसमुदायः श्लोकः पङ्क्तिः पदानि पदं वा स्यात्। कानिचन उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते।

रामायणे खरदूषणादिवधवार्तां शूर्पणखायाः पूर्वमकम्पनो नाम राक्षसो रावणं वदति BCD ग्रन्थेषु। अरण्यकाण्डे एकत्रिंशसर्गे पञ्चाशति श्लोकेषु इदं कथितम्। अयं सर्गः प्रक्षिप्तः।

महाभारतारण्यपर्वणि अर्जुनस्य उर्वशीशापवृत्तान्तः ४६ तमे अध्याये ६३ श्लोकेषु कथितोऽस्ति नीलकण्ठव्याख्यासहितग्रन्थे। अयमध्यायः प्रक्षिप्तः। वस्तुतः अज्ञातवासार्थं विराटसभां प्रविश्य अर्जुनः अहं षण्ड इति मिथ्या अवदत्। स षण्डो नैवाभवत्। विराट. ४०.१०-१४. द्रष्टव्यो मम ग्रन्थः महाभारतम् विराटपर्व परीक्षितनूतनप्रकाशनम् तथा सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः।

रामायणसुन्दरकाण्डे लङ्कां प्रविशन् हनुमान् लङ्कारक्षिण्या प्रतिरुद्धः तां प्रहरति। झटिति सा वदति यदा कश्चिद् वानरः त्वां प्रहृत्य विवशां करिष्यति तदैव लङ्काया विपदासन्नेति विद्धि इति मां ब्रह्मा उक्तवान्। यथाकामं लङ्कां प्रविश्य सीतान्वेषणं कुरु इति। अयं घट्टः प्रक्षिप्तः। लङ्कारक्षिण्या अनेन वचनेन सीता लङ्कायामस्तीति ज्ञायते खलु। किन्तु लङ्कायां सीतामन्विष्यान्विष्य तामदृष्ट्वा निराशो हनुमान् सा मृता स्यादिति संदेग्धि। (सुं. १०.२,३, ११-७-१०). लङ्कारक्षिणीघट्टश्चेद् रामायणे अभविष्यत् हनुमतोऽस्य संदेहस्यावकाशो नाभविष्यत्। किञ्च सीता अशोकवने अस्तीति प्रायेण जानती अपि लङ्कारक्षिणी तदनुक्त्वा गच्छ तामन्विष्य पश्य इति हनुमन्तं किमर्थं वदति? सीता अशोकवने अस्तीति यदि तया उक्तं स्यात् तर्हि हनुमतः अशोकवनप्रवेशात् पूर्व कृतं सर्वमन्वेषणं व्यर्थं स्यात् यत्कथनं (३-११) नवसु सर्गेषु प्रचलति। अस्य घट्टस्य प्रक्षेपकारेण अयं विरोधो दृष्टः परन्तु उपरि आपतितो विरोधो न लक्षितः।

महाभारते लक्ष्यं (मत्स्ययन्त्रं) भेत्तुमुपक्रान्ते कर्णे सूतपुत्रत्वात् सः अनर्ह इति द्रौपदी तं न्यषेधीदिति किञ्चन कथनं श्रूयते। गीताप्रेस् ग्रन्थे १८६ तमे अध्याये त्रिषु (२१-२३) श्लोकेषु कथितमिदम्। अयं घट्टः प्रक्षिप्तः। कर्णश्च मत्स्ययन्त्रभेदनप्रयत्नं कृत्वा विफलो बभूवेति महाभारते स्पष्टमस्ति। (आदि १७९.४). किञ्च कर्णं तथा निषेद्धुं द्रौपद्याः कारणमपि नास्ति। मत्स्ययन्त्रं भेत्तुमुद्युक्तः सर्वः प्रथमं राज्ञो द्रुपदस्यानुज्ञां गृह्णाति। पश्चात् तत्परीक्षापर्यवेक्षकं धृष्टद्युम्नमतिक्रम्य गच्छति। यदि कर्णो निषेद्धव्यः स्यात् तर्हि तयोरेकतरेण निषिद्धः स्यात्। किञ्च त्वदर्थमिमे इमे राजान आगता इति धृष्टद्युम्नो द्रौपदीं तेषां नामानि वदन् कर्णस्य च नाम अवदत्। (१७७.४). मत्स्ययन्त्रभेदनप्रतियोगिता चतुर्णामपि वर्णानामासीत्। (१८५.२३, १८७.१-३). धृतराष्ट्रस्य दासीपुत्रो युयत्सुश्च कथितः। १७७.२.

रावणशक्तिघातेन मूर्छितं लक्ष्मणमुद्दिश्य रामविलापरूपेण साधारणरामायणग्रन्थेषु एष श्लोको दृश्यते।

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः।। (युद्ध. B.102.13. CD 101.15)

रामस्य भ्रातृप्रेम्णः श्लोकमिममुदाहरन्ति केचन प्रवचनकर्तारः पौराणिकाश्च। प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः। अस्मिन् श्लोके कानिचिदनौचित्यानि सन्ति। लक्ष्मणो रामस्य विमातृपुत्रो भ्राता अस्ति न तु सहोदरः। अस्य श्लोकस्याभिप्रायः सत्यः स्यात् परन्तु प्रतिदेशं भार्या लभ्यन्ते इति कथनविधानमनुचितम्। कोऽपि सुपुरुष एवं न वदेत्। एकपत्नीव्रतस्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्ममूर्ते रामस्यैवं भाषणमनुचितम्।

सीताया आभरणानि आनीय सुग्रीवो रामाय दर्शयति। तानि दृष्ट्वा रामो दुःखितो भूत्वा इमान्याभरणानि त्वमपि पश्येति लक्ष्मणं वदति। तदा लक्ष्मणवचनरूपेण प्रसिद्धाः पङ्क्तयः साधारणरामायणग्रन्थेषु दृश्यन्ते।

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्
नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्।। (BCD कि. ६.२२)

सीताया आभरणानि लक्ष्मणाय प्रदर्श्य रामः केवलं स्वदुःखं प्रकटितवान्। न तु तानि प्रत्यभिज्ञातुं पृष्टवान्। सीताया बहून्याभरणान्यासन् यानि लक्ष्मणो रामो वा नाभिज्ञातुं शक्नुयात्। किमथ लक्ष्मणो भ्रातृजायाया मुखं कदापि न दृष्टवान्? सीतां हस्ते गृहीत्वा लक्ष्मणो नावमारोपयद् गङ्गातरणे (अयोध्या. ४६.६३). इदं च लक्ष्मणवचनं परिशीलनीयम्।

ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते।
सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न तु शोभते।। (अरण्य १५.१४)

अत एवमुक्तस्तु इति ताः तिस्रः पङ्क्तयः प्रक्षिप्ता इति स्फुटमवसीयते। लक्ष्मणस्य सौशील्यं रामायणे सुनिरूपितम्। तद् वाच्यं न कार्यमस्मिन्निव श्लोके।

अन्योऽयं श्लोकः।

चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका।
अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम्।। (BCD कि. ३०.४५)

अस्मिन् सर्गे शरदृतुवर्णनं प्रवर्तते। तन्मध्ये सन्ध्यावर्णनात्मकोऽयं श्लोकः असन्दर्भः प्रक्षिप्तः।

अस्मिन् सर्गे प्रक्षिप्ताः श्लोका बहवः सन्ति।

महाभारतादिपर्वणि ''एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद् वर्षमकल्मषा'' इति एका पङ्क्तिः दाक्षिणात्यप्रकाशने (सद्गुरुपब्लिकेशन्स् २३२.२९) दृश्यते। सा पङ्क्तिः प्रक्षिप्ता। तादृशः कोऽपि नियमो द्रौपद्यां नासीत्।

तत्रैव बकासुरवधघट्टे ब्राह्मणो विलपति स्वकुटुम्बादेको राक्षसाय आहारार्थं प्रेषणीय इति। केषुचित् साधारणप्रकाशनेषु (गीता १५६) भार्यां पुत्रं पुत्रीं वा प्रेषयितुं न शक्नोमीति विलपन् कारणानि वदति एभिः कारणैर्भार्यामेभिः कारणैः पुत्रीं च प्रेषयितुं न शक्नोमीति। पुत्रस्य अप्रेषणे कारणं न वदति। अत्र पुत्रप्रेषणपाठः प्रक्षिप्तः। ब्राह्मणस्य पुत्रप्रेषणाभिप्रायो नासीत्। कारणं पुत्रः अर्भकः। राक्षसस्य आहाराय पुरुषः (१४८.६) (अतीतबाल्यः पुमान् स्त्री वा) प्रेषणीयः। यदि पुत्रः प्रेष्यः स्यात् तर्हि तेन सह अन्यश्च तस्य सहायः प्रेष्यो भवेत् शकटेन। असुर उभावपि भक्षयेत्। अपि च कुमारः वंशाङ्कुरमस्ति। तस्मिन्नसति सर्वो वंशो नरके निपतिष्यति। कुमारं प्रेषयितुं न शक्नोमीति पाठः प्रक्षिप्तः।

भण्डारकरप्रकाशने श्लोक एवमस्ति।

कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम्।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम्।। (१४५.३४)

अयमेव श्लोको गीताप्रेस् प्रकाशने एवमस्ति।

कृत एव परित्यक्तुं सुतं शक्ष्याम्यहं स्वयम्।
बालमप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम्।। (१५६.३५)

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुताम् बालाम् इति द्वे पदे दीर्घापाकरणेन सुतं बालम् इति परिवर्तिते साधारणप्रकाशने तथा पुत्रश्च तन्मध्ये निक्षिप्तः प्रक्षिप्तकारेण।

अधस्तात् रामायणस्य संशोधितप्रकाशनस्य (Oriental Institute, Vadodara) गोविन्दराजादिव्याख्यायुतप्रकाशनस्य च सर्गश्लोकसंख्याः प्रदर्शिताः।

काण्डम्	संशोधितप्रकाशनम्		गोविन्दराजादिव्याख्याप्रकशनम्	
	सर्गाः	श्लोकाः	सर्गाः	श्लोकाः
१.बाल	७६	१९४१	७७	२२२९
२.अयोध्या	१११	३१६०	११९	४३०७
३. अरण्य	७१	२०८०	७५	२४५४
४. किष्किन्धा	६६	१९८४	६७	२४६४
५. सुन्दर	६६	२४७७	६८	२८११
६. युद्ध	११६	४४३५	१३१	५७७३
७. उत्तर	१००	२६८९	१११	३४६०
अहत्य	६०६	१८७६६	६४८	२३४९८

अधस्ताद् महाभारतस्य संशोधितप्रकाशनस्य (Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune) नीलकण्ठव्याख्यायुतप्रकाशनस्य च आदिपर्वणः सभापर्वणश्च अध्यायश्लोकसंख्याः प्रदर्शिताः।

पर्व	संशोधितप्रकाशनम्		नीलकण्ठव्याख्याप्रकाशनम्	
	अध्यायाः	श्लोकाः	अध्यायाः	श्लोकाः
आदि	२२५	७१९६	२३४	८३७३
सभा	७२	२३९०	८१	२७२२

आसां संख्यानां दर्शनमात्रेण ज्ञायते साधारणरामायणमहाभारतग्रन्थेषु प्रक्षिप्तानां राशिः कियान् स्यादिति।

कश्चित् चित्रकारः स्त्रीमुखं चित्रितवान्। अन्यः कश्चित् तस्य चित्रस्य नासाया अधः श्मश्रु कृतवान्। कश्चिदपरस्तस्य कपोलचिबुकयोः श्मश्रु कृतवान् । इत्थं श्मश्रुणा आवृतं तच्चित्रं दृष्ट्वा को नाम प्रथमचित्ररूपं ज्ञातुं शक्नुयात्? इत्थं प्रक्षिप्तसंकुलं रामायणं महाभारतं वा यावत्कालं पठ्यते तावत्कालं तत्काव्यस्य यथार्थता पाठकस्य न ज्ञायते। संशोधितप्रकाशनयोः प्रक्षिप्ता भूयसा अपसारिताः। तस्मादेतौ ग्रन्थौ पठितव्यौ।

परन्तु अनयोः संशोधितप्रकाशनयोः केचन पाठाः सम्यग् न सन्ति। ते परिवर्तनीयाः तत्स्थानेषु समीचीनाः पाठाः स्थापनीयाश्च। अयं विषयो मया निरूपितः प्रथमे अनुबन्धलेखे।

तालपत्रादिग्रन्थप्रामाण्येन रामायणमहाभारतसंशोधितप्रकाशनयोः प्रक्षिप्ता अपनीताः। लेखनात् पूर्वं बहुकालं गेयरूपेण रामायणं महाभारतं च प्रचारितं बभूव। तदा च प्रक्षिप्ताः तयोः अभवन्। ते संभवतः सर्वेषु तालपत्रादिसंपुटेषु वर्तन्ते संशोधितप्रकाशनयोश्च। अस्य चर्चा कृता मया बहुषु निबन्धेषु सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः इति ग्रन्थे।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुबन्धः ३

वाल्मीकिरामायणस्य उत्पत्तिविकासौ

वाल्मीकिरामायणमस्माकमादिकाव्यमस्ति। रामो वेदकालिको राजा आसीत्। प्र तद्दुशीमे पृथवाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु इति ऋग्वेदे (१०.९३.१४) रामस्य नाम विद्यते। किञ्च रामः त्रेतायुगस्थ इति पुराणादिषु कथितम्। वाल्मीकिः वेदकालिकः कविर्नास्ति। स लौकिकसंस्कृतभाषया रामायणमरचयत्। वेदेषु वैदिकसंस्कृतभाषया श्लोकाः सन्ति। तथापि यतो लौकिकसंस्कृतभाषया वाल्मीकिः रामायणमरचयत् ततः स आदिकविः कथितः। अनेन सिध्यति रामाद् बहुकालानन्तरं (शतानां सहस्राणां वा संवत्सराणामनन्तरं) वाल्मीकिना रामायणं रचितम्। वाल्मीकिः रामस्य समकालिक इति यद् रामायणे क्वचिदस्ति तदविश्वसनीयम्। रामवाल्मीक्योर्मध्यकाले रामकथा जनेषु व्याप्ता। रामो रावणसंहारार्थं विष्णोरवतार इति भावना जनेषु तदा व्याप्ता भवेत् या वाल्मीकिना स्वीकृता। अतः अनुमीयते वाल्मीकिना रामो विष्णोरवतार इति भावनयैव रामायणं रचितम्। रामे विष्णुत्वारोपणं वाल्मीकिकृतं नास्ति केनापि पश्चात् रामायणे संयोजितं स्यात् तदिति कश्चिदाधुनिकः अभिप्रायः (Cr. १.४२६)। परन्तु केनापि रामयाणे संयोजितमात्रया तया भावनया जनेषु रामो विष्णोरवतार इति दृढो विश्वासो भवेत् किम्? बहूनि शतानि सहस्राणि वा वर्षाणि रामकथा जनेषु व्याप्ता। तदैव रामो विष्णोरवतार इति विश्वासो जनेषु संजातो दृढीभूतश्च भवेत्। स एव विश्वासो वाल्मीकिना गृहीतः। रामायणे बह्वयः कथाः सन्ति। वातापील्वलौ कबन्धः शबरी अनसूया रावणादयः हनुमान् इत्यादीनाम्। ताश्च कथा वाल्मीकेः पूर्वं जनेषु व्याप्तास्तेन गृहीताश्च भवेयुः।

वानरा ये पर्वतनिवसिनो मानवा आसन् ते शारवामृगा इति हनुमान् वायुपुत्र इति अन्ये च वानरा रामसहायतार्थं जाता देवता इति रावणकुम्भकर्णविभीषणानां कथा अन्याश्च काश्चित् कथा जनेषु तदा व्याप्ता एव स्युः या वाल्मीकिना गृहीता रामायणे।

वाल्मीक्युपज्ञं रामायणकाव्यं प्रथमं गानरूपेण समाजेषु व्याप्तम्। तदा केचन प्रक्षिप्ता रामायणे आपतिता भवेयुः। किष्किन्धाकाण्डे वालिनो द्विवारं मरणं सुन्दरकाण्डे हनुमता अशोकवनध्वंसः राक्षसैः सह युद्धं लङ्कादाहः इत्यादयः प्रसंगाः तादृशा भवेयुः।

रामायणं वाल्मीकिना प्रायेण अनुष्टुभा छन्दसा काण्डसर्गविभागं विना एकरूपेण रचितं स्यात्। काले गते पश्चात् केनाप्यन्येन अन्यैर्वा रामायणस्य सर्गरूपेण विभागः कृतो दृश्यते। सर्गान्तेषु अनुष्टुब्भिन्नच्छन्दस्सु प्रायेण नूतनभावरहिता ये श्लोका दृश्यन्ते ते तै रचिता भवेयुः। तेषु श्लोकेषु वैविध्यं दृश्यते। एते श्लोकाः सर्वेषु सर्गान्तेषु न विद्यन्ते। सर्गमध्येषु च क्वचित् क्वचिद् विद्यमाना इन्द्रवज्रादिश्लोका वाल्मीकिकृता न स्युः। सर्गाणां काण्डरूपेण विभागः पश्चाज्ञातो भवेत्। सर्गविभागः काण्डविभागश्च दक्षिणप्राच्यप्रकाशनयोर्भिद्यते।

क्रमेण रामायणे अन्ये च प्रक्षिप्तपरिवर्तनान्यापतितानि। किष्किन्धाकाण्डे वालिसुग्रीवयोर्द्विवारं युध्दं तत्र एकमुदाहरणम्। महाभारतरामोपाख्याने तयोरेकयुद्धमेव कथितम्। रामायणयुद्धकाण्डान्ते विद्यमानः सीताग्निप्रवेश-प्रसंगः रामोपाख्याने अन्यधा वर्तते। रामायणस्य उत्तरकाण्डं वाल्मीकिकृतं न भवतीति संप्रति केचन रामायणपरिशीलका अभिप्रयन्ति। एतानि प्रक्षिप्तपरिवर्तनानि रामायणे बहोः कालात् पूर्वमेव अभवन् प्रायेण बहुषु वाल्मीकिरामायण-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तालपत्रसंपुटेषु प्रविष्टानि च। ये केचित् प्रक्षिप्ताः पश्चात् कृतास्ते सर्वेषु प्राचीनतालपत्रादिसंपुटेषु एकरूपेण न विद्यन्ते प्रक्षिप्तरूपेण अभिज्ञायन्ते च। रामायणसुन्दरकाण्डे लङ्कारक्षिणीप्रसंगः तादृशमेकमुदाहरणम्। द्वितीयानुबन्धे इदं चर्चितम्।

एवं स्थिते साम्प्रतिके वाल्मीकिरामायणे के के भागाः श्लोकाश्च वाल्मीकिकृता इति निर्णयः असाध्यप्रायः। बालकाण्डे काश्चन कथा अवाल्मीकीयाः स्युः। अयोध्यारण्यकाण्डयोरधिकभागा वाल्मीकिकृता एव स्युः। किष्किन्धाकाण्डे वालिसुग्रीवयोरभियोगादारभ्य कथनद्वयसम्मेलनं दृश्यते। सुन्दरकाण्डे अशोकवनध्वंसादिघटनाः प्रक्षिप्ता दृश्यन्ते। युद्धकाण्डे बहवो भागा अवाल्मीकीया भवेयुः । उत्तरकाण्डमवल्मीकीयं स्फुटं दृश्यते।

महाभारतारण्यपर्वणि विद्यमानं रामोपाख्यानं वाल्मीकिरामायणस्य संक्षेपकथनमस्ति। केचित् तु वदन्ति रामोपाख्यानमेव प्राचीनं रामायणमर्वाचीनं चेति। अयमभिप्रायः समीचीनो न स्यात्। बहोः कालात् रामायणमादि-काव्यमिति वाल्मीकिरादिकविरिति च जनवाक्यं प्रचलति। रामायणसंशोधितप्रकाशनकथनेन रावणसंहारानन्तरं रामः पुष्पकविमानेन लङ्काया अयोध्यां गच्छन् मध्ये क्वापि न अवतरति। केषुचिदन्यप्रकाशनवाल्मीकिरामायणेषु रामो मार्गे किष्किन्धां गत्वा तैर्जनैः सह अयोध्यां गच्छति। गीताप्रेस १२३. २४-३७। इदं कथनं रामोपाख्याने चास्ति। २७५.५५-५८। अनेन सिध्यति रामोपाख्यानरचनायाः पूर्वमेव रामायणे केचित् प्रक्षिप्ता निपतिताः। तस्माद् रामायणं महाभारतात् पूर्वतरं निर्णीयते।

संप्रति मुद्रिता रामायणग्रन्थाः प्रायेण दाक्षिणात्यपाठान् अनुसरन्ति। ग्रन्थमुद्रणात् पूर्वं रामायणस्य स्थूलरूपेण द्वैविध्यमासीत् उत्तरदेशीयं दक्षिणदेशीयं चेति। उत्तरदेशीयरामयणं पुनः पश्चिमोत्तरं प्राच्योत्तरं चेति द्विधा अभवत्। प्राच्योत्तरदेशीयग्रन्थः प्राच्यग्रन्थ इति गोर्रेसियो ग्रन्थ इति च कथ्यते। अयं ग्रन्थः प्रायेण प्रतिश्लोकं पाठेषु संशोधितप्रकाशनग्रन्थाद् भिद्यते। श्लोकानां सर्गाणां सन्निवेशश्च क्वचित् क्वचित् अनयोर्भिद्यते। केचन पाठास्तु प्राच्यप्रकाशने संशोधितप्रकाशनपाठेभ्यः समीचीनाः सन्ति। ते केचन मया गृहीताः। दृश्यतां अयो ४७.२२.

वाल्मीकिना किं विरचितमिति इदानीं स्पष्टं न ज्ञायते। अतः समीचीनाः पाठा ग्राह्याः त एव वाल्मीकिकृता इति विश्वसनीयाश्च। अनेन विधानेन बहुधा विभक्तस्य वाल्मीकिरामायणस्य पूनरेकीकरणप्रयत्नः करणीयः। वाल्मीकिना एकमेव रामायणं रचितं न द्वे त्रीणि बहूनि वा। बहुना कालेन रामायणे वैविध्यं जातम्। वैविध्यं परिशील्य पुनश्च एकीकरणं कार्यम्। स प्रयलो मया कृतः अस्मिन् ग्रन्थे यावच्छक्यम्।

अस्मिन् लेखे वाल्मीकिरामायणस्य उत्पत्तिविकासौ संक्षेपेण समीक्षितौ। पठितृषु विज्ञाप्यते मम इमे ग्रन्थाः पठितव्या येषु रामायणमहाभारतपरिशीलनात्मका निबन्धाः बहवः सन्ति। १. साहितीजगती २. सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ३. तमसो मा ज्योतिर्गमय अन्याश्च रचनाः।

यद्यपि बहुपाठान्तरप्रक्षिप्तपरिवर्तनव्याकुलमस्ति रामायणं तथापि काव्यस्य प्रधाना विषयाः स्पष्टा विभासन्ते। रामस्य पितृवाक्यपरिपालनं सत्यनिष्ठा। सीतायाः पत्यौ अनुरागः पातिव्रत्यम्। लक्ष्मणभरतयोर्भ्रात्रनुरक्तिः। रामवनगमनसमये एते चत्वारश्च सप्तदशवर्षा बालाः। बाल्येऽपि ते तैरुत्तमगुणैः प्रावर्तन्त। रावणेनापहृता अन्यदुरासदे अशोकवने स्थापिता च सीता यद्यपि तं पश्यन्ती भयाद् वेपते तथापि तस्मै प्रतिवचनं ददती तृणमन्तरतः कृत्वा निर्भयं ब्रूते स्म। एभिः प्रधानविषयैः सह सुग्रीवस्य मैत्री हनुमतः प्रभुसेवा अन्ये बहवो विषयाश्च काव्ये सुष्ठु निरूपिताः। एभिरुत्तमैः काव्यगुणैः रामायणं विभासते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुबन्धः ४

रामायणीयाः केचन भाषाविशेषाः

रामायणे केचन भाषाविशेषाः सन्दृश्यन्ते। तेषां मुख्याः प्रायेण पाणिनीयातिक्रमा अस्मिन् लघुलेखे संक्षिप्यन्ते।

१. प्रायेण सर्वे धातव उभयपदिनः।

२. शत्रन्तस्त्रीरूपेषु नकारः सर्वत्र विकल्पः।

३. अनुपसर्गस्य धातोर्ल्यप् उपसर्गयुतस्य धातोः त्वा च क्वचित् क्वचित्। बाल १.५९ अयो १३.१, ७८.९ कि. २९.२२, ३६.३३

४. क्वचित् लङ्रूपेषु अडागमाभावः। यथा सुग्रीवाय च तत् सर्वं शंसद् रामो महाबलः। बाल. १.४८. शंसद् अशंसत्। कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन्। बाल २३.१८. प्रमोचयन्। प्रामोचयन्। छन्दस आनुकूल्येऽपि अडागमाभावः क्वचित्। ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत। बाल. ३६.१९. अभिजायत अभ्यजायत। तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत इति रचयितुं शक्यते। तथापि अडभावः। प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात् कैकयीसुतम्। व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी। अयो. ७७.१८. व्यवतिष्ठत व्यवातिष्ठत। अवेक्षत शिवां पम्पां रम्यवारिवहां शुभाम्। कि १.४७. अवेक्षत अवैक्षत।

क्वचिदुपसर्गयोर्मध्ये अडागमः।

सु. ५६.५५

५. लकारप्रयोगव्यत्यासः।

उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे।

कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम्। युद्ध. ८२. २८

कथयिष्यन्ति कथयन्ति।

ततोऽपरेण भल्लेन सूतस्य विचरष्यितः। लाघवाद् राघवः श्रीमाञ्शिरः कायादपाहरत्। युद्ध. ७७.३०. विचरिष्यतः विचरतः।

एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिझरि।

प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण।। किष्किन्धा. १.१४.

शोचयिष्यति शोचयति।

न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां भृशम्।

तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम्।। युद्ध. ४८.६०

बोधयिष्यति बोधयति।

तस्यासीद् वीर्यवान् पुत्रो रावणप्रतिमो रणे।

वृद्धसेवी श्रुतधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः।। युद्ध. ५९.२७.

आसीत् अस्ति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६. क्वचित् लृट्लोटोः संयोगः।

मां द्रक्ष्यध्वम्। किष्किन्धा. ६६.१८. भविष्यध्वम् बाल. २६.२४. करिष्याम ३९.८. वत्स्याम अयो. १५.६ न गमिष्याम दण्डकान्। अयोध्या. ८५.५५. इह वत्स्याम सौमित्रे। अरण्य. १४.१९. दर्पमस्या विनेष्यन्तु। अरण्य. ५४.२४. श्रावयिष्यामः। सुं. ६०.२९ प्राप्स्याम बाल. ४४.१६ अन्यत्र च । दृश्यताम् अयो ५०.७.

७. कर्मवाच्यप्रयोगे धातोः परस्मैपदरूपं क्वचित्।

अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः। अयोध्या. ५७.१६. पूर्यतः पूर्यमाणस्य।
ब्रूहि सुग्रीव तं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया। किष्किन्धा. ६.२०. ह्रियन्ती ह्रियमाणा।
बाल ६६.१८. दीर्यतः दीर्यमाणस्य। कि ११.३९ पात्यतः पात्यमानस्य। कि २३.१६ वार्यामि वार्ये। ३८.२३

८. भयवाचकपदेन सह षष्ठी द्वितीय च।

कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे। बाल. १.४. बिभ्यतो रामबाणानाम्। सुं. ११.७. २१.१६ युद्ध ५६.७

९. समक्षे च लिट्।

पक्षाभ्यां छादयामास। किष्किन्धा. ५७.६.
स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम्। सुन्दर. ५६.९. बभूवाहं क्षणेन तु। सुंदर. ५६.२८
अहं प्रसादयांचक्रे। किष्किन्धा. १०.१.

१०. कथने भूते क्वचित् लट्।

ऋतुरिष्टः प्रवर्तते। अरण्य १५.१
त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति। सुंदर. ६५.१४.
लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते। सुंदर. १.५७.
जीमूत इव गर्जति। सुंदर. १.६०. जटायुरवसीदति। किष्किन्धा. ५७. ५.
असिते राक्षसे भाति। किष्किन्धा. ५७. १७.

दृश्यतां A Higher Sanskrit Grammar M.R. Kale 918.C. अनुयायिनावास्ताम्। तौ च परस्परं मन्त्रयतः। मि.भे.

११. शक्यशङ्काद्यर्थे वर्तमाने भूते च लृट् । अयो ५३.२०, अरण्य १०.५१, ५६.१६, ५७.११ सुं. ३५.६३ अन्यत्र च । महाभारतम्. विरा. ५.६ रघु ८.४४. वाग्व्यवहारादर्शः पृष्ठम् ५२. चारुदेवशास्त्री।

१२. कारकविशेषः।

तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः। सुंदर. ५६. १२०. तुभ्यं तव। अप्रमेयबलं तुभ्यम्। बाल. ५३.१५. तुभ्यं तव। हृदयं सुस्थिरं मह्यम्। किष्किन्धा. २०.१०. मह्यं मम। श्रुत्वैव तु वचो मह्यं । सुंदर. ३४. ३२. मह्यं मम। भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यम्।बाल.१२.३. मह्यं मम। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। २-३-६२. अनृतं नोक्तपूर्वं मे। कि १४.१३ मे मया। तृतीयायामप्यार्षे। गोविन्दराजः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१३. अनादराभावे च षष्ठी।

निषादस्तस्य पश्यतः। बाल. २.१०. दृश्यतां व्याख्या। दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा। बा. ५९.१५. पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः। आरोपयत् स धर्मात्मा सलीलमिव तद् धनुः। बाल. ६६.१६.

१४. समासान्तविधिरनित्यः।

१५. ईकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां द्वितीयाबहुवचने क्वचिद् विशेषः।

रावणस्योपशायिन्यो ददर्श। सुंदर. ५.२७. उपशायिन्यः उपशायिनीः।

ददर्श गिरिनिद्यश्च। किष्किन्धा. ३२. ८. गिरिनद्यः गिरिनदीः।

वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे कपिः। सुंदर. ८.३०. धारिण्यः धारिणीः।

तस्यादूरस्य पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः। ददर्श कपिशार्दूलो हनूमान् मारुतात्मजः। सुंदर. १२.३२.

पद्मिन्यः पद्मिनीः।

१६. धृधातोः क्विबन्तरूपं धृक् इति।

अयोध्या. ८१.२३. अरण्य. ८. १४, १६. ११. सुन्दर. ५.१.

१७. जहि जहीहि। किष्किन्धा. १४.१४. १६.७.

१८. विसर्गव्यवहितयोरचोः सन्धिः। बाल ८.१९, १९.३, अयो १७.२१, कि. ५९.८

१९. सः सा च तेन कारणेन तस्यां स्थितौ इत्याद्यर्थेषु प्रयुक्तौ।

अयोध्या. ८.१७., १००. ७,१६,१७. अरण्य. ४५.२०. सुन्दर २४.४६, ३५.६८

२०. वाक्यार्थनिश्चये वाक्यालङ्कारे पादपूरणे च सर्वलकरेषु स्मशब्दप्रयोगः।

प्रायेण केचिदेते अपाणिनीयाः सौलभ्येन आर्षा इति निर्दिश्यन्ते।

एते केचन व्याख्यायां सूचिताः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिशिष्टम् -५

बालकाण्डम्

1.5 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । अस्य अर्थः स्पष्टः । गोविन्दराजस्तु व्याख्याति वाल्मीकेः प्रश्नः सर्वजनविदितं रामं प्रति नास्ति प्रत्युत वेदान्तेषु नानाविद्यासु च प्रतिपादितं परं तत्त्वमुद्दिश्य इति ।

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।

राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ।। 2.27.3

अत्र गोविन्दराजः । स्त्रियं पुरुषविग्रहमिति पुरुषत्वेऽपि मोहिनीरूपभ्रमकृत्त्वं पूर्वकृतं सूचयतीति प्राहुः इति । ईदृशानि असहजानि व्याख्यानानि मया उपेक्षितानि ।

प्राच्यग्रन्थे एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो नारद तत्त्वतः इति पाठः । 1.1.7

1.10 अजानुबाहुः इति cr.

1.25 एष श्लोकः संयोज्यः इति cr. notes.

गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम्।
गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया।।

रामो गङ्गातीरे शृङ्गबेरपुरे प्रियं निषादाधिपतिं गुहमासाद्य गुहेन लक्ष्मणेन सीतया च सहितो बभूव।

1.29 अनन्तरमिमाः पङ्क्तयः संयोज्या इति cr. notes.
अयाचद् भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ।
त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् ।
न चैच्छत् पितुरादेशाद् राज्यं रामो महाबलः ।

1.48 अनन्तरं द्वे पङ्क्ती संयोज्ये इति cr. notes.
सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ।
चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ।

2.40 कृपया पठितारो गोविन्दराजादीनां व्याख्याः सर्वत्र पश्यन्तु केन केन तत्तद् रचितमिति । संभवतः सर्वं रामायणं वाल्मीकिना अनुष्टुभा छन्दसा रचितम् । सर्गकाण्डविभागो नासीत् । पश्चात् सर्गविभागो जातः अन्यच्छन्दोभिः कृतैः सर्गान्तश्लोकैश्च सह । काण्डविभागः पश्चाज्जातः। अत एव सर्गकाण्डविभागे तालपत्रसंपुटेषु वैविध्यं भवति। सर्गमध्येषु अन्यच्छन्दस्सु श्लोकाश्च पश्चात् संयोजिता भवेयुः। दृश्यतां मम निबन्धः रामायणसमालोचनम् । सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ।

3.9 वास्तुकर्म निवेशं च । गृहनिर्माणं तस्मिन् निवासं च ।

3.11 मार्कण्डेयसमस्या च । महाभारतम् आदि 2.45. सहास्याम् इति B D.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3.26 सीताग्निप्रवेशः अत्र न कथितः । अतः cr. notes अभिप्रैति सीताग्निप्रवेशः अवाल्मीकीयं पश्चात् कृतं संयोजनं स्यादिति ।

4.27 देशी मार्गश्चेति द्वौ गानप्रकारौ । तत्र मार्गः सार्वत्रिकः देशी क्वाचित्क इति गोविन्दराजः । 1-4 सर्गा वाल्मीकिकृता न स्युरिति cr. notes. सर्वं बालकाण्डं पश्चात् संयोजितमिति च Cr. अभिप्रैति । Page 435. परन्तु रावणसंहारार्थं रामरूपेण विष्णोरवतारः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां जननमित्यादि कथनं रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना विवाहिता इति च महाभारतरामोपाख्यानेऽस्ति । (3.258-260) (261.5) तस्मात् बालकाण्डे मुख्यभागो वाल्मीकिकृत एव भवेत् ।

5.11 सूतास्तोत्रपाठकाः मागधा वंशपाठका इति cr. notes.

6.22 इयं पङ्क्तिः संयोज्येति cr. notes.
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा।

12.23 यतः सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रा अयोध्यायाः पश्चिमदिशायां सन्ति ततः प्राचीनपदं भ्रमपूर्वकम् (error) इति cr notes. प्राग्दिशायां स्थितान् राज्ञः सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रराजांश्च आनय इति BCD व्याख्याः।

15.27 प्राच्यरामायणे पायसविभागः अन्यथा अस्ति ।
पुत्रीयं पायसं देवि प्राशेदं हितमात्मनः ।
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषोऽर्धं नराधिपः ॥
स्वयमेव समं कृत्वा भागं भागचतुष्टयम् ।
अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः॥
चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा ।
प्रददौ चावशिष्टं तत् पायसं देवनिर्मितम् ।
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव नराधिपः ॥ 15.20-22

रामायणमञ्जर्यां क्षेमेन्द्रेण इदमेव कथनमनुसृतम् ॥ 1.74-75

16.7 वानरा यथार्थतः विन्ध्यपर्वतेषु तान् परितश्च ऊषिवांसः पर्वतजातीया मनुष्या भवेयुः । Savara - Arsi, Arisi or Lombo Lanjia. Arsi means monkey and Lombo Lanjia indicating long-tailed, is the name by which members of this section are called, in reference to the long piece of cloth, which the males allow to hang down. Castes and Tribes of Southern India, Thurston.

वानरकपिप्लवगादिपर्यायपदानि उपयुज्यापि वाल्मीकिः सकृदपि मर्कटपदं न उपयुक्तवान् वानराणां कृते । किञ्च पुरुषाणामेव वानराणां वालाः कथिता न तु स्त्रीणाम् । (रामायणमुनन्दु वानरुलेवरु? रामायणीया वानराः के? आन्ध्रनिबन्धः । गो.रामदासु । भारति । मार्च एप्रिल् 1926.

रावणेन अपह्रियमाणा सीता ऋष्यमूके पञ्च वानरान् दृष्ट्वा ते रामाय शंसेयुरिति स्वाभरणानि तेषां समीपे अपातयत् 3.52.1, 2. यतस्ते मनुष्यास्ततः सीता तथा चकार । यदि ते मर्कटाः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्युस्तर्हि सीता आभरणानि तत्र न पातयेत् । वानराः संस्काराचारसंपन्ना मेधाविनश्च । cr किष्किन्धा xxxiv. काव्ये वानरेषु मानवगुणा वर्णिताः । ते उत्तमाचारवन्त आसन्। किन्तु तेषां किञ्चित्कपिचेष्टाकथनं च कृतम् । ते देवांशसंभूता इति च कथितम् । विस्तरो द्रष्टव्यो मम निबन्धे। रामायणसमालोचनम् । सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः ।

42.31 cr. अधःसूचिका । प्राच्यग्रन्थे 25-31 श्लोका न सन्ति । अत एते रामायणान्तर्गता न स्युः ।

58.14 यस्य क्षत्रियो याजकः विशेषतश्चण्डालस्य तस्य सदसि सुरा ऋषयश्च हविः कथं भोक्तारः?

60.14 इतः एतेषु सुतेषु । मूल्यम् = विक्रेतुर्देयं सर्वं धनम् (Total Price). ४-४-९१ पाणिनिसूत्रेण तत्पदं विक्रेतुर्लाभं निर्दिशति। १६४३ बा.म.। अयमर्थो व्यवहारविरुद्धः रामायणप्रयोगविरुद्धश्च।

61.21 cr. अधःसूचिकासु पाठान्तराणि बहुलघ्वक्षरेषु सन्ति। पाठकेषु विज्ञाप्यते । पाठान्तराणि पाठान्तराभावा अन्ये च विषयाः स्वयं परिशील्यन्तामिति ।

66.4 महात्मनां महाबलानाम् । महाबलाः पुरुषाः पञ्चाशत् शतानि अष्टचक्रां मञ्जूषामूहुः । ते तां मञ्जूषां कष्टेनोहुः । पुरुषाणां शतान्यष्टौ इति पाठान्तरम् ।

71.3 श्लोकार्थः अस्पष्टः। प्राच्यग्रन्थे एवमस्ति।

सदृशोऽपत्यसंबन्धो युवयोरिति मे मतिः।
सीताया ऊर्मिलायाश्च रामलक्ष्मणयोस्तथा ॥ 74.3

अयोध्याकाण्डम्

1.4 विश्वामित्रानुगमनसमये रामस्य वयः षोडश। बाल १९.२. सम्प्रति सप्तदश। १७.२६. अतः विवाहादेकवर्षानन्तरं भरतं नेतुं युधाजित् पुनरागत इत्यूह्यं यतो विवाहितं पुत्रं सपदि मातामहगृहं गन्तुं न अनुमन्येत कैकेयी । पतिभ्यां सह माण्डवी श्रुतकीर्तिश्च जग्मतुरित्यूह्यं यतः सपत्नीकं दौहित्रं द्रष्टुमिच्छेत् केकयराजः । काव्ये गाढमसम्बद्धान् विषयान् नैव कथयति वाल्मीकिः ।

1.23 लोकेऽतिरथसम्मतः। लोके सर्वत्र अतिरथानाम् अप्रतिहतरथगतीनां सम्मतः पूजितः। मतिबुद्धि इत्यादिना क्तः । क्तेन च पूजायाम् इति समासप्रतिषेधाभाव आर्षः इति गोविन्दराजः । परन्तु रामायणे एवंप्रयोगाः सन्ति। बाल 34.19, 20. अयो 110.15, 111.9 अरण्य 1.18, 69.20 कि. 33.11 मनुस्मृतिः 3.39. दृश्यतां सि कौ 706 तत्वबोधिनी 1024.

1.26 एवं रामः श्रेष्ठैर्गुणैः प्रजानां युक्तः त्रिषु लोकेषु सम्मतः बुद्धया बृहस्पतेः क्षमागुणैर्वसुधायाश्च तुल्य आसीत्।

3.26 कामक्रोधजव्यसनानि । कामजानि -

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रोधजानि -

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
तौर्यत्रिकं नृत्यं गीतं वाद्यं च । अर्थदूषणमर्थानामपहरणम् । मनुस्मृति : 7.47, 48

4.7 अस्य स्थाने अधःसूचिकाश्लोको वरम् ।

तेन चावेदितं तस्य रामस्यागमनं ततः।
द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां शीघ्रमागन्तुमर्हसि ॥
आगमनमागमनकारणम् ।

8.18 विवाहशुल्करूपेण भरतस्य राज्याधिकारः । सम्प्रति रामस्तं विन्दति । एवं प्राप्तमधिकारं स्थिरीकर्तुं रामो भरतं हनिष्यतीति मन्थरा वदति ।

10.3 दशरथो वृद्धः कैकेयी तरुणी च । विवाहकाले सा नवयुवतिः स गतप्रायौवनश्च। अत एव भवेत् विवाहे कैकेयीपिता दशरथेन प्रतिश्रुतिमकारयत् कैकेयीपुत्रस्य राज्याधिकारो भवतु इति। 99.3.

16.33 यदि तदा भरतो धनुर्भङ्गसमये तत्रासीत् यदि च तस्याभिलाषः स्यात् तर्हि धनुःपूरणावकाशः तस्मै मया दत्तः स्यात् इति रामस्याभिप्रायो भवेत् । क्लिष्टः cr. श्लोकः।

16.57 यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति ।

मित्रतामनुवृत्तं तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ (महाभा. सभा 57.10)

अपृष्टोऽपि बलाद् योऽनुशास्ति स शत्रुतां प्राप्नोति । यदि कश्चित् मित्रत्वं प्राप्नोति तं पण्डितः समाद्रियेत । समुपेक्षेत सम्यग्वीक्षेत ।

प्रेक्षापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ।

मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ॥ 65.12

सम्यग् विचिन्त्यैव मयेदं द्यूतमभिलषितं मित्राणि द्रष्टुं पुत्राणां बलमबलं च ज्ञातुम् । उपेक्षितम् अभिलषितम् । विस्तरेण द्रष्टव्यं मम महाभारतसभापर्वणि ।

17.26 दृश्यताम् अरण्य 45.4, 5, 10. सु. 31.13, 14

द्रष्टव्यो मम निबन्धः सीतारामवयोनिर्णयः । सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः । अस्मिन् 17.26 श्लोके जातपदस्य उपनयनार्थः (गोविन्दराजस्य) अनावश्यकः ।

28.7 दशरथेन कैकयीविवाहसमये अधिविन्नायाः कौसल्यायाः सहस्रग्रामाणामायो दत्त इति cr notes.

28.11 वनं गन्तुं यदा रामो मातुः कौसल्याया अनुमतिमगृह्णात् तदा लक्ष्मणो रामेण सह आसीत् । रामवनगमनं निश्चितमजानात् । पश्चाद् यदा रामः स्वगृहं सीतासकाशमगच्छत् तदा लक्ष्मणः स्ववनगमनाय मातुः सुमित्रायाः पत्न्या ऊर्मिलायाश्च अनुमतिमगृह्णादित्यूह्यम् । लक्ष्मणेन मातुरनुज्ञा गृहीतेति रामेण ऊहितं भवेत् । अत एवेदानीं सुहृज्जनमापृच्छस्वेति वदति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

30.3 अस्य स्थाने cr अधःसूचिकातः पाठान्तररूपेण अयं श्लोको ग्राह्यः । प्राच्य 33.3

ततः स्ववेश्मशृङ्गाणि हर्म्याणि च समन्ततः ।
ददृशुस्तांस्तदारुह्य पौरजानपदस्त्रियः ।।

31.17 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन् ।। १७

33.12 ।। श्लोकस्थाने केषुचिद् ग्रन्थेषु अयं श्लोक इति cr अधःसूचिका ।
इत्युक्त्वा चीरमेकं सा स्वस्मिन् स्कन्धे समासजत् ।
द्वितीयं च परिदधौ चीरमादाय मैथिली ।
चीरस्याकुशला देवी सम्यङ् निवसने शुभा ।
12 श्लोकः केषुचिद् ग्रन्थेषु नास्ति इति cr.

33.6 श्लोके कैकेयी सीतारामलक्ष्मणानां चीराणि ददाति। कथं सा जानाति सीतालक्ष्मणौ च गमिष्यत इति? रामोऽपि न जानाति। रामेण सह तौ च गमिष्यत इति मत्वा कैकेयी चीराणि तदा संपादितवती इति कथञ्चिदूह्यम्।

33.17 अक्षुद्रशीला उदारा ।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ।। अत्र विरोधार्थः । एवं 48.13 अनिन्दिता श्लाघ्या । अन्यत्र च ।

36.3 20.7 श्लोके अभिशंससि श्लाघसे इति वर्तते। अस्मिन् श्लोके अभिशस्तः निन्दित इति। अस्मिन् श्लोके अभिशप्त इति पाठान्तरम्।

41.14, 16 अनयोः श्लोकयोः स्थाने प्राच्यग्रन्थे इमौ श्लोकौ विद्येते ।
जाग्रतोरेव सा रात्रिः सारथेर्लक्ष्मणस्य च ।
जगाम तमसातीरे रामस्य ब्रुवतोर्गुणान् ।।
उत्थायाथार्धरात्रे तु प्रजाः सुप्ता निशम्य च ।
अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।। 44.17, 18

46.24 शास्त्रोदितज्येष्ठानुवर्तनरूपपरमधर्मवेदित्वात् लक्ष्मणस्यार्यत्वोक्तिः इति गोविन्दराजः । विदुषो लक्ष्मणस्य इति महेश्वरतीर्थः। दृश्यतां. 76.18.

46.72 काटकटीका इति cr. ब्रह्मलोकात् प्रवर्तसे इति पाठान्तरम् ।

46.80 सर्गान्तश्लोका अश्रद्धेयाः । cr अधःसूचिकाश्लोकयोः एक एव पृषतमृगो हतः ।
तत्र तौ पीतपानीयौ हत्वैकं पृषतं मृगम् ।
ज्वालयित्वा हुतवहं पेचतुस्तौ नरर्षभौ ।।
भक्षयित्वा च तन्मांसं सीतया सह राघवौ ।
वासाय मेध्यं न्यग्रोधं कल्पयामासतुस्तदा ।। प्राच्य 52.37, 38.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

49.14 अयं श्लोकः प्राच्यग्रन्थे एवमस्ति ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलमासाद्य तद् वनम् ।
हत्वा तत्र मृगं मेध्यं पक्त्वा तमुपभुज्य च ।। 55.19

50.12 १२, १३ श्लोकयोर्मध्ये B C D ग्रन्थेषु सीतारामलक्ष्मणा वाल्मीकेराश्रमं गच्छन्ति । 56.14-18. एते श्लोकाः प्रक्षिप्ताः। cr. मूलग्रन्थे न सन्ति।

57.7 पलाशांश्च न्यषेचयम् । पलाशवृक्षान् जलसेचनेन व्यवर्धयम् । आम्रवणं छित्त्वेत्यनेन अभिषेकविघातपूर्वकं रामविवासनं लक्ष्यते । पलाशांश्च न्यषेचयमित्यनेन कैकेयीप्रियकरणं लक्ष्यते इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ । अथवा कौसल्यामुपेक्ष्य आत्मनः कैकेय्यामासक्तिं सूचयति ।

57.31 आशाकृतां तृष्णां पुत्रो मे जलमाहरिष्यतीत्याशासहितां पिपासाम् इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ। किन्तु अर्थो न हृदयंगमः । अधःसूचिकापाठः स्पष्टः ।

अमू हि कृपणावन्धावनाथौ विजने वने ।
मदीयौ पितरौ वृद्धौ प्रतीक्षेते ममाशया ।। प्राच्य 65.35

57.36 श्लोकार्थः सम्यक् न भाति। प्राच्यपाठः सुगमः ।
विशल्यं मां कुरु क्षिप्रं त्वयायं योऽर्पितः शरः।
हृदि वज्राग्निसंस्पर्शः प्राणानुपरुणद्धि मे ।
सशल्यो मरणं नाहमाप्नुयां शल्यमुद्धर ।। 65.42

63.1 यामेव रात्रिं ..... तां रात्रिं । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । वार्तिकम् । सि कौ 539. व्याकरणचंद्रोदय १.९. सप्तम्यर्थे द्वितीया छान्दसी इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ ।

65.23 नक्तं वनमतिक्रम्य प्रभातवेलायां भरतः अयोध्यां प्रविष्टः (13) । परन्तु सायंसमये उद्यानेषु क्रीडित्वा (रात्र्याः पूर्वं) गृहं निवर्तमानान् पौरानहं नेदानीं पश्यामीति वदति भरतः (19) । जनानां तुमुलो ध्वनिः (17) रथगजाश्वानां गतागतं च (20) प्रभाते कथं भवेत् ? अत्र कथने पूर्वापरविरोधो दृश्यते ।

69.14 पितृमरणभ्रातृविवासनयोः सह भरतं बाधते मातृकारणेन स्वस्य प्राप्ता निन्दा। तां निन्दामपनेतुमियं तस्य शपथपरम्परा ।

94* अस्मिन् सर्गे बहूनां श्लोकानां वाल्मीकिकर्तृत्वं संदेग्धि cr notes. किञ्च केचन एते श्लोका महाभारतसभापर्वणः पञ्चमाध्याये सन्ति । पितृमरणवार्ताकथनावकाशमपि भरताय अदत्त्वा रामस्य राजकीयप्रश्नपरम्परा विचित्रा इति Cr.

94-47 अस्मिन् श्लोके अपृष्टशास्त्रकुशलैः अदृष्टशास्त्रकुशलैः इति पाठान्तरे । यदि कश्चिदार्यः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असत्येन चोरकर्मणा अभियुक्तः स्यात् किं सः अदृष्टशास्त्रकुशलैस्तव मन्त्रिभिर्लोभान्न वध्यते किम्? इति । महाभारतसभापर्वणि एष श्लोक एवंविध एवास्ति । 5.93

99.3 विवाहशुल्करूपेण स्वायत्तं पुत्रराज्याधिकारं ज्येष्ठाय रामाय हातुमैच्छत् प्रथमं कैकेयी । अतः सा गुणवती । परन्तु मन्थरा अवदत् रामो भरतं हनिष्यतीति (8.18) । तेन वचनेन कैकेयी दुष्प्रभाविता। दशरथस्य मनसि धर्मद्वयसंघर्षः अभवत्। विवाहशुल्करूपेण भरताय ज्येष्ठपुत्रत्वेन रामाय च राज्यं देयमभवत्। ज्यायान् द्वितीयो धर्मस्तेनानुसृतः। तदर्थमेव तेन सामन्तनृपमन्त्रिब्राह्मण- पौरानुमतिर्गृहीता। नो चेत् ज्येष्ठपुत्राय यौवराज्याभिषेकार्थं तावतः प्रयत्नस्य का आवश्यकता स्यात्? अपि भरतः तत्पूर्वमजानादिमां पितुः प्रतिश्रुतिम्? ज्ञातैव स्यात् तेन भूयो भूयो मातुलगृहं गतागतेन। मन्थरया वा तस्मै कथिता स्यात्। कैकेय्याः नूनं ज्ञातैव भवेत् । कथं रामो ऽजानात् पितुर्विवाहप्रतिश्रुतिम्? नूनं मात्रा उक्तो भवेत् । दृश्यन्तां अयो ४.३९-४१. कैकेयी- विवाहप्रतिश्रुतिमनुसृत्य भरत एव राज्याधिकारीति कौसल्यायाश्चिन्तनं स्यात् । परन्तु स्वगुणैः पितरं संतोष्य पुत्रो रामस्तमधिकारमिदानीं विन्दतीति तस्या अभिप्रायः। एवमूह्यम् । काव्ये गाढसंबद्धानेव प्रसंगान् वाल्मीकिः कथयति। किं च रामायणे तत्र तत्र केचन भागा नष्टाः स्युः।

99.12 पुरा गयाक्षेत्रे पितॄनुद्दिश्य यजमानेन यशस्विना गयेनेयं गाथा गीता श्रूयते । पुन्नाम्नो नरकात् त्रायते इति पुत्रः । पितॄन् प्रति तदुद्देशकृतेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकं प्रापय्य रक्षतीत्यर्थ इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।

104.21 रामेण १०३.३१ श्लोके उक्तं चतुर्दशवर्षानन्तरमरण्यात् प्रत्यागम्य राज्यं ग्रहीष्यामीति । भरतो तदनङ्गीकृत्य तदानीमेव निवर्तितुं प्रार्थयत । तद्रामेण प्रत्याख्यातम् । अतो भरतेन राज्यं न्यासरूपेण स्वीकृतम् । भरतेन कृतोऽयं सर्वो महान् प्रयत्नः स्वस्य निर्दोषतानिरूपणार्थम् ।

110.49 पितृसम्मतिप्रतीक्षा तस्य सम्मानार्थम् । अनेन रामस्य पितृगौरवं सूचितम् । यदैव रामः शिवधनुर्बभञ्ज तदैव सीता तस्य पत्नी निश्चिता । विवाहार्थं पितृसम्मतिः रामेण अपेक्षिता इत्येव सीता रामस्य पितृकृता भार्या न भवति । सीता रामेण स्वयं विजिता । जनकविश्वामित्राभ्यां सा रामस्य पत्नी निश्चिता । दशरथस्य सम्मतिः अभ्यर्थिता च । अत एव वाल ७६.१५ श्लोके दाराः पितृकृताः इति पाठस्य स्थाने मया दाराः प्रियकृताः इति पाठः गृहीतः । राज्यत्यागेन वनगमनेन च रामस्य पितृभक्तिः काव्ये निरूपिता । तदर्थमन्यानि स्वल्पनिरूपणानि अनावश्यकानि।

अरण्यकाण्डम्

1.1 दण्डका । इदं सवरभाषापदमिति अस्यार्थः बहुजलयुतमिति गो. रामदासः। बाल 16.7. एवमेव जटायुः (पितृपक्षवान्) सरमा (प्रियभाषिणी) इत्यादीनि कानिचन रामायणपदानि । The Aboriginal Names In The Ramayana. G. Ramadas. Cr. उत्तरकाण्डम् Intr. Page 40 f.n.

11.7 cr. पङ्क्तय एवं सन्ति।

पुत्रौ दरारथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च ।
प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ।
द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ ।।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

12.18 इयं गोदावरी नदी साम्प्रतिकी न स्यात् । विन्ध्यपर्वतेषु पुरा गोदावरीति स्वल्पा नदी आसीत्। इदानीं सा नास्ति । इति Ramayana Myth or Reality पुस्तके H.D. Sankaliya. And it was Cunningham who more than fifty years ago expressed the opinion that the Godavari of the Ramayana was the holy Gupta Godavari or hidden Godavari which rushes forth from a cave in the hill nine miles south-south-west of Chitrakuta. Ramayana Critical Edition. Uttarakanda Introduction Page 36. पञ्चवटी च तत्रत्यैव स्यात्। सर्वं तद् दण्डकारण्यम्।

14.29 सीतालक्ष्मणसहितो रामो मुन्याश्रमेषु दश वर्षाणि उवास (10.25) पञ्चवट्यां त्रीणि वर्षाणि च। सीताया रावणनिर्बन्धकाल एकः संवत्सरः । 54.22 सु 20.9 35.7,8.

16.20 लोके कोऽपि स्वजातिनिन्दां न करोति। शूर्पणखायाः प्रथमपङ्क्तिवचनमसहजम् ।

18-1 17.25, 26 सर्गान्तश्लोकावश्रद्धेयौ (पश्चात् संयोजितौ) भवेताम् । तर्हि 18.1 श्लोके तथापतितां तथा अकस्मादागतामिति स्यात् ।

18.14 असती कुलटा इति गोविन्दराजः । अनाथा सती इति छेदे अरक्षका स्थिता इवेत्यर्थः ।

19.9 पञ्चमः सर्गः अश्रद्धेयः तदनुसृतानीदृशान्यन्यकथनानि च । ते ते भागा अवाल्मीकीयाः पश्चात् संयोजिता भवेयुः । रामायणे केचन भागाः परिवर्तिताः संयोजिताश्च । अरण्येषु शबरी अगस्त्यः तस्य भ्राता सुतीक्ष्णः अत्रिः अन्ये च मुनयो राक्षसैरबाधिता आसन्। द्रष्टव्यश्च 1.9.

22.3 अलातचक्रपदाधारेण संप्रति विद्यमानयोर्वाल्मीकिरामायणमहाभारतयोः केचन भागा बौद्धकालात् पश्चात् रचिताः स्युरिति अस्य श्लोकस्य व्याख्याने cr. notes लिखति।

27.12 अस्मिन्नेव श्लोके रवरः सिंहेन उपमितः । अतः तत्सदृशः पाठो गृहीतः ।

30* एतत्पूर्वमकम्पनकथनसर्गः (BCD 31-50 श्लोकात्मकः) A ग्रन्थे नास्ति । प्रक्षिप्तत्वेन अनुबन्धे प्रदर्शितः। इत्थं तत्र तत्र सर्गाः सर्गभागादयश्च ।

33.24 समूहानि । नपुंसकत्वमार्षमिति गोविन्दराजः । एवं शैलानि । अन्ये च केचन।

45.10 प्राच्यप्रकाशनेऽयं श्लोक एवमस्ति ।

मम भर्ता महावीर्यो गुणवान् सत्यवाक् शुचिः ।
रामेति प्रथितो लोके सर्वभूतहिते रतः ॥ 53.12

दृश्यतां मम निबन्धः वाल्मीकिरामायणस्य संशोधितप्राच्यप्रकाशनयोः तुलना । तमसो मा ज्योतिर्गमय अन्याश्च रचनाः ।

50.21 नीलशरीरं रावणमाश्रिता काञ्चनवर्णा सीता नीलमणिसमीपस्था काञ्चीव शुशुभे ।

51.18 निवाहिनीं प्रवाहिनीम् । रक्तमयी वैतरिणी नदी रवड्गपत्रकीर्णं वनं च नरकस्य मार्गे भवत इति विश्वासः ।

54.22 अवधिम् इत्यध्याहार्यम् । द्वादशमासानवधिं ते ददामि । 22 श्लोकः केषुचित् ग्रन्थेषु न विद्यते इति cr. 21 श्लोकस्थाने प्राच्यग्रन्थ एवं पठति ।

स सीताया वचः श्रुत्वा परुषं लोमहर्षणम् ।
रावणः क्रोधरक्ताक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ 62.28

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतद्नन्तरं cr 24 श्लोकसदृशः श्लोक एवं विद्यते ।

शीघ्रमायान्तु राक्षस्यो विकृता घोरदर्शनाः ।

दर्पमस्या विनेष्यन्ति मांसशोणितभोजनाः ।। 62.29

63.15 अत्र जटायुः रामं स्पष्टमवदत् रावणेन सीता हृतेति । तथापि वास्तविकचरित्रे म्रियमाणो जटायुः किमपि वक्तुमशक्तः अभवत् केवलं दक्षिणदिशं निर्दिशन् संज्ञाभिरेव सीता तेन मार्गेण अपहृतेति सूचयन् मृत इति ऊहामहे । जटायुर्बहुभिः श्लोकै रावणमुद्दिश्य राममकथयत्। परन्तु तस्य निवासो लङ्केति न तेन कथितम् । तदसंभाव्यम् । दृश्यतां कि 48.22

तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थ रावणाद् वधम्!
अपृच्छद् राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ।। २०

दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन् पितुः ।। २१

महाभारतम् अरण्य २६३.२०-२१

64.5 किंकारणो रावणः सीतामहरत? तस्य किं मया अपराद्धम् ? यमपराधं दृष्ट्वा रावणेन प्रिया हृता।

70.1 पम्पा सरस् विन्ध्यर्पतस्थम्। दृश्यतां cr. किष्किन्धा Intr. LVIII.

70.18 अथवा यज्ञमकुर्वन् । प्राच्यपाठः सुगमः।
जुहवांचक्रुरनलं मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ।। 77.22

किष्किन्धाकाण्डम्

1.19 अस्मिन् सर्गे 1.12 कैश्चिदन्यैश्च श्लोकैस्तदा वसन्तकालः प्रचलति । वालिवधो वर्षाकाले कृतः। कथमेतावान् व्यवधिः स्यात्? पम्पासरसो नातिदूरे ऋश्यमूकः । रामोपाख्याने तदा वसन्तकाल इति न कथितम् । 264.1-2. तस्मात् येषु श्लोकेषु तदा वसन्तकालः कथितः एतत्सर्गस्थास्ते श्लोकाः प्रक्षिप्ता भवेयुः । अस्मिन् सर्गे B D ग्रन्थयोः 131 C ग्रन्थे 130 प्राच्यग्रन्थे 51 च श्लोकाः सन्ति । अस्मिन् ग्रन्थे 49 श्लोकाः सन्ति।

5.9 एकादशे श्लोके सुग्रीवो रामं वदति वानरेण मया सह इति । अतः राममासाद्य स पुनः वानररूपं प्राप्त इति कथञ्चिदूह्यम् ।

12.20 अस्तु नाम वालिनः कण्ठे काञ्चनमाला । दूरस्थेन रामेण सा स्पष्टं न लक्षिता स्यात् । तयोर्विवेचने मनागपि संदेहे जाते रामो बाणं मोक्तुं नैच्छदिति तर्कणीयम् ।

12.36 वालिसुग्रीवयोर्द्विवारयुद्धमसहजम् । घोरं मल्लयुद्धं कुर्वतः कण्ठे पुष्पमाला अत्रुटिता न स्थास्यति। महाभारतरामोपाख्याने (3-264.33) वालिसुग्रीवयोः सकृदेव युद्धं प्रचलति । रामायणकथनं वाल्मीकिकृतात् परिवर्तितं दृश्यते । चर्चितोऽयं विषयो मया सीताग्निप्रवेशपुस्तके । यथार्थचरित्रे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथममेव सुग्रीवो बद्धपुष्पमालो युद्धाय प्रेषितो वा स्यात् युद्धारम्भे एव वाली निहतश्च । रामलक्ष्मणसुग्रीवादिभिः प्रथममेव सम्यग् विचारितं स्याद् वालिवधविधानम् । दूरे युध्यमानयोर्विवेचनं कष्टं स्यादिति तयोः सोदरयोरतीव सारूप्यं चास्तीति तैः प्रथममेव विचिन्त्य वद्धपुष्पमाल एव सुग्रीवो युद्धाय प्रेषितः स्यात् । 14 सर्गे श्लोका इममभिप्रायं मनाक् सूचयन्ति। इदं कथनं पश्चाद् रामोपाख्याने किञ्चित् परिवर्तितं स्यात् । तस्मात् प्रस्तुतरामायणकथनं भृशं परिवर्तितं स्याद् युद्धद्वयरूपेण।12.14 श्लोकः पुनरूक्तः 14.1. अथवा रामोपाख्यानकथनमेव सत्यं स्यात्।

14.8 अस्य श्लोकस्य स्थाने cr. अधःसूचिकायामयं श्लोको विद्यते ।

कृतचिह्नस्त्वमनया मालया वानरेश्वर ।
विस्रब्धं वालिनं भूयः समाह्वय सखे युधि ।। प्राच्य 13.33

18-8 दृश्यतां cr. notes. कोसलराज्यं शृङ्गिबेरपुरसमीपे अवसितम् । अयो 43.2, 44.1. न ज्ञायते किष्किन्धा कोसलराजानामधिकारे आसीन्न वा । यद्यासीत् तर्हि रामलक्ष्मणौ वालिसुग्रीवौ च परस्परं ज्ञातपूर्वाः श्रुतपूर्वा वा स्युः । काव्ये तु तथा न दृश्यते । किन्तु दृश्यताम् अयो 43.11 अर. 1.19.

18.26 सुग्रीव एव तेनोपकारेण तोषितो भूत्वा प्रत्युपकाररूपेण सीतान्वेषणादिमहाकार्ये मम सहायतां करिष्यति इति रामस्याभिप्रायः । सीतान्वेषणं पश्चाद् रावणेन सह युद्धं च सुमहत् कार्यम् । तत् कार्यं वाली रामस्य किमर्थं कुर्यात्? उपकृतः सुग्रीव एव कुर्यात् । रामः प्रथमं सुग्रीवेण स्नेहमकरोत् । 5.15. वालिबधं प्रतिश्रुतवान् । 8.20. तदनन्तरं वैरकारणमपृच्छत् 8.40 अजानाच्च 9. कबन्धवचनप्रत्ययेन (अरण्य 68.8-22) रामः सुग्रीवेण स्नेहमकरोत् ।

18.34 कूटैः कपटैः । अतिविष्ठितान् समीपे स्थितान् । मर्कटं हत्वा प्रायश्चित्तं करणीयमिति मनुस्मृतौ। (11-135) इति धर्माकूते ।

19.9 एतत्स्थाने cr. अधःसूचिकायामेष श्लोकोऽस्ति ।

कच्चिद् भ्राता च रौद्रेण राज्यलुब्धेन घातितः।
रामेण विकृताकारैः शरैराशीविषोपमैः ।।
अत्र कच्चित् प्रश्नार्थकः ।

27.32 15-32 श्लोकाः प्राच्यग्रन्थे न सन्ति । एवमनुष्टुबितरश्लोका अश्रद्धेयाः ।

40.9 कृष्णावेणीम् इति Cr. कृष्णवेणीम् इति B.C.D.

52.12 वानरा विन्ध्यपर्वतं परित एवान्विष्यन्ति स्म । प्रस्रवणपर्वतः सागरश्च ततो नातिदूरे ततः किञ्चिद्दूरे लङ्का च । cr. कि. उपोद्घातः LIX काव्यातिशयोक्तीर्विहाय स सागरः समुद्रो न स्यात् यस्योपरि वृक्षशिलादिभिः सेतुर्निर्मितः तत्पूर्वं यं च रावणो रथेन क्रान्तः। स प्रायेण गाधो विस्तीर्णः कश्चिज्जलाशयो भवेत् न तु समुद्रः । LXII. Cr. उत्तरकाण्डम् Introduction Pages 31-50. रामायणवास्तववृत्ते एवं स्यात् । काव्ये तु समुद्र एव ।

52.17,18 इमौ श्लोकौ केषुचिद् ग्रन्थेषु न स्त इति cr. 17 श्लोके दृष्ट्वा हैमन्तिकान् वृक्षान् इति 18 श्लोके हेमन्तम् इति च पाठान्तरे ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

54.4 यदि मायावी बहिरागमिष्यति तर्हि तेन सह युध्यस्वेति नियुक्तेन येन दुरात्मना बिलस्य मुखं पिहितं स सुग्रीवः कथं धर्मं जानीते?

सुन्दरकाण्डम्

5.26 रावणेन सीता अपहृता । तस्मात् हनुमता प्रथमं रावणगृहं द्रष्टव्यम् । हनुमता तथा न कृतम्। तस्याशोकवनप्रवेशसमये रात्रिर्गतप्राया । 16.1. रामोपाख्याने सर्वमिदं नास्ति। 266.57,58. नक्तं रावणान्तःपुरं प्रविश्य हनुमता सीताया अन्वेषणं रामायणयथार्थवृत्तं न स्यात् । दृश्यतां मम निबन्धः रामायणरामोपाख्यानयो रामकथा । तमसो मा ज्योतिर्गमय अन्याश्च रचनाः ।

7.68 एतावत् हनुमान् भगवत्याः सीतायाः स्वभावं न जानाति। दैत्यगन्धर्वस्त्रिय इव यदि सीता रावणवशा स्यात् तर्हि रामेण तस्य वधो न स्यादिति हनुमतः अभिप्रायः। मन्दोदरीं दृष्ट्वा सा सीतेति हनुमान् प्रथमं बभ्राम। 8.49. हनुमतो भ्रमः अनुचितो न स्यात्।

12.2 अस्य श्लोकस्य स्थाने प्राच्यग्रन्थे एवमस्ति ।

स तु शोकसमाविष्टः प्राकारस्थो महाकपिः। पुष्पिताग्रानथापश्यदेकत्र विविधान् द्रुमान्। 16.1 दृश्यताम् कि. 52.18

13.39 अत्र प्राच्यग्रन्थे श्लोका एवं सन्ति ।

पीतं कनकवर्णाभमस्यास्तद् वसनोत्तमम् ।
उत्तरीयं नगे त्यक्तं दृष्टं मे वानरैः सह ।।
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।
अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ।।
सुकृतौ कर्णवेष्टौ च कुण्डले च सुसंस्कृते ।
मणिविद्रुमयुक्तानि हस्तयोर्भूषणानि च ।
यानि चैव विमुक्तानि तथा संस्थानवन्ति च ।
तान्यस्या एव मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ।।
अनया तु विहीनानि तान्येतानि न संशयः।
इमां तु शीलसंपन्नां प्रष्टुमिच्छामि मैथिलीम् । 19.10-14
एतानि भूषणानि तदा सीतया ऋश्यमूके विसृष्टानि । संप्रति सा भूषणरहिता ।

15.17 कर्णप्रावरणां आवरणसदृशकर्णवतीम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकां शिरोव्याप्तनासिकाम् । केशकम्बलधारिणीं कम्बलवद्व्याप्तकेशाम् । लम्बकर्णललाटां दीर्घकर्णां विशाललललाटाम्। चिबुकोष्ठीं आचिबुकव्याप्तोष्ठीम्। निखातशिरसः गलरहितशिरसः। पादचूलिकाः पादस्थितके-शवत्यः।

16.5 इमं श्लोकं महेश्वरतीर्थ एवं व्याख्याति । नियुक्तः प्रेरितः वस्तुतस्तु मदने सत्यपि मदनोत्कटो न अत एव तस्यां सीतायां नियुक्तः नितरां युक्तः विनीत इत्यर्थः। अत एव राक्षसः तं काममात्मनि गूहितुं न शशाकेति काकुः । व्याख्याभिप्रायः रावणस्य सीतायां भक्तिरस्ति दुर्बुद्धिर्नास्तीति। इयं व्याख्या वाक्यार्थानुसारिणी न भवति। द्दश्यन्तां १९, २८ श्लोकौ १८-३ च। रामायणं काव्यमस्ति । काव्यं काव्यवत् पठितव्यम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17.8,9 सा मणिमन्त्रैर्बद्धा वेष्टमाना महापन्नगीव धूमकेतुग्रहणेन क्लिष्टश्वासा रोहिणीवास्ति । सा धार्मिके उत्तमे कुले जाता उत्तमकुलजेन रामेण परिणीता च । तथापि सा दुष्कुले जातेव दृश्यते।

20.13 अस्मिन् श्लोके नकराद्वयं चिन्त्यम् । गोविन्दराजस्तु एवं व्याख्याति। ते निःश्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनः नास्ति । यः अस्मात् विगर्हितात् कर्मणस्त्वां निवारयति स चापि नास्ति । नूनमिति योजना । तवेष्टप्रापकः अनिष्टनिवारकश्च नास्तीत्यर्थः ।

24.23 यथाहमेवं रुदती (कृतास्मि) तथा सलक्ष्मणो रामो रक्षसाम् (राक्षसान्) अन्विष्य विहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे लङ्कां भूयः (रुदतीम् to be supplied) कुर्यात् न संशयः । cr notes.

31.8 कमपि मृतं त्वमनुशोचसीव। कः स मृतः? तव पुत्रः पिता भ्राता पतिर्वा? सुतरामनुचितोऽयं श्लोकः। केषुचिद् ग्रन्थेषु नास्तीति Cr.

46.10 अस्त्रविदां श्रेष्ठ! कुमार! त्वयि युद्धरङ्गं प्रविष्टे शत्रुः शाम्यति म्रियते युद्धं च अवसितं भवति। यथा एवं भवति तथा स्वबलं शत्रुबलं च समीक्ष्य कार्यमारभस्व । श्लोके पदानामन्वयो न सम्यगस्ति । प्राच्यपाठः सुगमः ।

बलावमर्दस्त्वयि संनिविष्टो
यथा न गर्हेयुरुदारसत्त्वाः ।
तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च
व्रजाहवं कर्म समारभस्व ॥ 43.11

युद्धं त्वयि सन्निविष्टम् । त्वं युद्धं व्रज । यथा त्वां महाबलशालिनो न आक्षिपेयुस्तथा स्वबलं शत्रुबलं च समीक्ष्य कार्यमारभस्व ।

49.28 अधर्मे बलीयसि सति धर्मो हीयते । पुरा त्वया धर्मः कृतो नाम । सम्प्रति त्वया अधर्मफलमनुभवनीयम् ।

56.50 सोऽहं प्राकारमवप्लुत्य बहुपादपमुद्यानमपश्यम् । अशोकवनमध्ये महान् शिंशुपावृक्षो ऽस्ति । तमारुह्य काञ्चनं कदलीवनमपश्यम् ।

56.57 तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोगणेश्वरम् ।
संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥
अस्मिन् श्लोके वित्रस्ता स्थिता इति पूरणेन अर्थः अवगन्तव्यः ।

गृहीतश्लोकार्थः तं राक्षसं दृष्ट्वा सीता आत्मानं संक्षिप्त बाहुभ्यां वासः परिरभ्य तस्थौ ।

58.22 एष श्लोकः केषुचिद् ग्रन्थेषु नास्तीति Cr. तत्स्थाने

नैषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद् ब्रवीषि महाकपे ।
विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम् ।
आनेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ।
इत्यादयः पङक्तयः सन्ति Cr. अधःसूचिकायाम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

62.7 अनन्तरं स्थित एष श्लोकः त्पाज्य इति Cr. Notes
यथैव हि पिता तेऽभूत् पूर्वं हरिगणेश्वरः ।
तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम ।।

63.15 रामोपाख्याने अङ्गुलीयकं नास्ति। शिरोभूषणं काकवृत्तान्तश्च स्तः। 266.66,67. सीता जीवति न वा कुत्रास्ति इति ज्ञातुमेव रामेण हनुमान् प्रेषितः । कि 39.10,11. सीता अशोकवने अस्तीति तया सह हनुमान् संभाषणं करिष्यतीति रामेण ऊहितं न स्यात्। सा कारायां वा गृहे वा बद्धा स्यात्। अशोकवनाद् रावणे गते हनुमान् विचिकित्सति किमहमिदानीं सीतया सह भाषणं कुर्यामुत न कुर्यामिति। 28.5 - 16,36. यदि रामेणाङ्गुलीयकं दत्तं स्यात् तर्हि हनुमत इयं विचिकित्सा न स्यात्। तेन भाषणं कर्तव्यमेव स्यात्। यदि अङ्गुलीयकं स्यात् तर्हि हमुमता तत् सीतायै प्रथममेव प्रदर्श्य संदेहो निवर्तनीयः । किन्तु हनुमान् विलम्बेन अङ्गुलीयकमदर्शयत् । आत्मनः सीतादर्शनवृत्तान्तं रामं कथयता हनुमता अङ्गुलीयकदानं न कथितम् । तस्मात् अङ्गुलीयकं संदेहं जनयति। यतः सीतया अभिज्ञानरूपेण शिरोभूषणं दत्तं ततो रामेणापि अभिज्ञानरूपेण किमपि वस्तु देयमिति चिन्तयता प्रक्षिप्तकारेण अङ्गुलीयककथनं प्रक्षिप्तं स्यात्। अभिज्ञानं द्विविधं भवति वस्तु किंचन रहस्यवृत्तं च । रहस्यवृत्तं मुख्यम् । वस्तु प्रमादवशान्नश्येत्। सीता प्रथमं काकवृत्तं कथयति पश्चाच्छिरोभूषणं यच्छति । हनुमान् च रामाय एवमेव करोति। रामः अङ्गुलीयकं ददाति किमपि वृत्तं न कथयति । तदपि संदेहं वर्धयति । अहं रामप्रेषितो दूतोऽस्मि इति सीतां विश्वासयितुं हनुमता तिस्रो घटनाः कथिता याः सैव जानाति। भूषणानां पातः ३३.३५ जटायोर्मरणम् ३३.६१. तृतीया एवमस्ति। सीतामपहरतो रावणस्याभिमुखमायातो महेन्द्रगिरिसमीपे संपातेः पुत्रः । तेन रावणस्य मार्गो दत्तः । कि. ५८.१६ (पुत्रात् संपातिरजानात् सीतावृत्तान्तम् ।) संपातिरस्मानकथयत् भवत्याः स्थानमिति च हनुमानवदत् । ३३.६१. सर्वेणानेन कथनेन सीता विश्वासं गमिता । ३३.७६. हनुमता अङ्गुलीयकं पश्चादेव दत्तम् । ३४.२ अतः अङ्गुलीयकमनावश्यकं दृश्यते । अङ्गुलीयकप्रदानं 34.1-5 श्लोकाः क्वचिन्न सन्तीति cr.fn. प्राच्यग्रन्थे तु सन्ति 32.44-47.

युद्धकाण्डम्

4.16 यथा रामायणे अस्ति सुं 33.29, युद्ध 4.15,16,37 ; 47.118 तथा महाभारतरामोपाख्याने अधिरोहणं नास्ति । सर्वे पद्भ्यां गताः । 267.15-19. पठ्यतां मम निबन्धः रामायणरामोपाख्यानयोः रामकथा। तमसो मा ज्योतिर्गमय अन्याश्च रचनाः। सुं 33.29 प्राच्यरामायणे नास्ति ।

4.34 सह्यम् इति प्रधानतया दाक्षिणात्यपाठः । विन्ध्यम् इति पाठान्तरम् । cr Uttarakandam. Introduction page-33 Editor U.P. Shah. अतः परं सर्वत्र सह्यस्य स्थाने विन्ध्य इति पाठान्तरं वर्तते । अथवा एष सह्यः पश्चिमपर्वतेभ्योऽन्यः कश्चित् स्यात् ।

6.3 युद्धकाण्डे तत्र तत्र इदं कथनं दृश्यते । किन्तु सुन्दरकाण्डे हमुमतः अशोकवनयुद्धं प्रक्षिप्तं दृश्यते। अतो युद्धकाण्डे यत्र यत्र स प्रस्तावो वर्तते स स भागः प्रक्षिप्तो भवेत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

11.24 शाश्वतमैश्वर्यमिच्छता समर्थेन बुद्धिमता सता सुहृदा अर्थकृच्छ्रेषु उपदेष्टुं युक्तम् ।

38.14 पत्या सह मम अधिराज्ये अभिषेको भविष्यतीति दैवज्ञैर्ब्राह्मणैरुक्तम् । सर्वं तद् व्यर्थं संजातम्।

54-21 धिक्कृतो यो जीवति तस्य भीरोः लोके निन्दाः श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः सेवितो मार्गः सेव्यताम् । भयं त्यज्यताम् ।

54-29 त्वरिततराभिमुखं त्वरिततराः अभिमुखम् । आर्षः संधिः । त्वरिततरम् अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणम् इति गोविन्दराजः । अत्र वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किन्तु ऋषभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थे निवृत्त इति ज्ञेयम् इति गोविन्दराजमहेश्वरतीर्थौ । एष श्लोकः केषुचिन्नास्तीति Cr.

55.100 प्राच्यग्रन्थे 3,4 पादावेवं स्तः ।
अवेहि मां मृत्युमुपस्थितं त्वम्
प्रेतो मुहूर्ताद् भवितासि पाप ॥ 46.93

55-129रामोपाख्याने (271-17) कुम्भकर्णो लक्ष्मणेन हतः ।

66.16 भवानिति शेषः इति महेश्वरतीर्थगोविन्दराजौ ।
वर्ततां तेन वा मृधम् इति पाठान्तरम् ॥

66-23 तदा ज्यातलयोः शब्दः धनुर्मुक्तः उत्कृष्टः स्वनश्च आकाशे जीमूतयोरिव रणरङ्गे श्रूयते स्म । स्वनः उत्कृष्टः स्वनोत्कृष्टः । आर्षः संधिः ।

68.1 प्राच्यग्रन्थे (60.1) अस्य श्लोकस्य प्रथमा पङ्क्तिरेवं वर्तते ।
विद्राव्य वानरानीकमिन्द्रजित् समितिञ्जयः ।

74.1 धनुष्पाणिनम् । पाणिशब्दो नकारान्तश्च दृश्यते। सुं 33.25 महाभारतम् विरा 18.19 उद्यो 50.27 हरिवं वि.प. 88.75.

93.23 शत्रुविनाशक! वीर! आज्ञापय त्वं तत् कार्यं यथा वक्ष्यसि तदहं गतानृण्येन चेतसा तथा करिष्यामि ।

94.4 मातले! संरब्धमापतन्तं रिपोः रथं पश्च । अपसव्यं महता वेगेन पुनः पतता अनेन समरे आत्मानं हन्तुं यथा तथा मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमिति गोविन्दराजः। शत्रोरात्मनो वा वधे कृतनिश्चयः ।

95.4 विस्मितबुद्धयस्ते हस्तैर्नानायुधानि गृहीत्वा तस्थुः । परस्परं योद्धुं नाभिजग्मुः ।

97.33 रामायणयुद्धेषु रामपक्षे रामलक्ष्मणौ शरैरस्त्रै रणं चक्रतुः विभीषणो प्रायेण गदया च । रावणपक्षे सर्वे बाणैरस्त्रैः खड्गगदादिभिश्च अयुध्यन्त । 81-8 श्लोके वानराश्च खड्गगदादिभिरयुध्यन्तेति कथितम्। स तु श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते इति cr । वानराः प्रायेण वृक्षशिलादिभिर्नखदंष्ट्राभिश्च अयुध्यन्त। तदसंभाव्यम्। सर्वे राक्षसनायका हताः। वानरनायक एकोऽपि न हतः । तदसंभाव्यतरम्। रामाद् बहोः कालात् पश्चात् वाल्मीकिना रामायणं रचितम् । अनुबन्धः ३ । रामकथा यथा श्रुता तथा वाल्मीकिना रचिता स्यात् । युद्धकाण्डे पुनः पुनः सुन्दरकाण्डे हनुमत्कृतो लङ्काविध्वंसः सूचितः।सुन्दरकाण्डे स भागः प्रक्षिप्तः स्यात् । अतस्तर्क्यते युद्धकाण्डं च प्रक्षिप्तपरिवर्तन-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संवलितमिति । रावण एकैकशः स्वसेनानायकान् युद्धाय प्रेषयामास। कथमेवम्? महाभारते एकः अर्जुनः कौरवसेनां प्रविश्य विजयते। अभिमन्युरेकः चक्रव्यूहं प्रविश्य बहून् पराजयते। एतानि युद्धानि अस्माकमूहातीतानि । दृश्यतां 58.34-36 खड्गप्रहाराभिहतस्य हनुमतः किमपि न अभवत् । दृश्यतां 86.10 महापार्श्वेन प्रयुक्ता बहवो बाणा अङ्गदस्याकिञ्चित्कराः । अङ्गदेन मुष्टिना ताडितः स हतः। 22. कोऽपि शत्रौ प्रथमप्रहारं कर्तुं प्रयतेत। हनुमद्रावणयोर्मुष्टियुद्धं तद्भिन्नं हास्यं जनयति। 47.56. भाति तानि युद्धानि वाल्मीकिव्यासाभ्यां यथा श्रुतानि तथा वर्णितानि न तु यथा दृष्टानि । वानरबलं संख्यया राक्षसबलात् महदधिकं स्यात् तस्माद् वानरैर्जितं भवेत् ।

102.21 उत्ससृजुः अपचक्रमुः इति गोविन्दराजः। ससृर्दूरतरं ततः इति एकं पाठान्तरम् ।

102.32 मारीचो रावणं वदति ।

कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ।। अरण्य 38.32 BCD
देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ।। युद्ध 101.15 CD 102.13 B

अनयोः श्लोकयोः कलत्रपदं भार्यार्थे प्रयुक्तम् । इमौ cr ग्रन्थे न स्तः ।

रामोपाख्याने सीताग्निप्रवेशो नास्ति । रामायणस्थोऽयं कथाभागः प्रक्षिप्तो भवेत् । बाल 1.66 श्लोके अग्निप्रवेशसूचना नास्ति । तत्र cr. notes लिखति (page 427) सीताग्निप्रवेशो युद्धकाण्डे पश्चात् प्रक्षिप्तः स्यादिति ।

103.23 पुत्रसदृशेषु लक्ष्मणादिषु मध्ये यत्र कुत्रापि मनो निवेशय आत्मभरणार्थम् इति महेश्वरतीर्थः। परन्तु पितरि जनके स्थिते कथं सीताया अन्यपोषणावश्यकता भवेत्? जानक्या अग्निप्रवेशस्तु निरपराधः अग्निना न दह्यते जले न मज्जतीति जनविश्वासस्य कविकृतं काव्यकल्पनम्। मृच्छकटिके मृषाहत्यापराधे विहितमरणदण्डः चारुदत्तो राजा ममाग्निजलपरीक्षामकृत्वा दण्डनं व्यधादिति विलपति। (9.43). यदा हनुमतो वालो दग्धः तदा सीता स्वपातिव्रत्यप्रभावेण तस्य तमग्निं शीतलीकरोति। (सुं. 51.24-30). अर्थात् परीक्षार्थं सीताया अग्निप्रवेशात् पूर्वमेव सोऽग्निः शीतोऽ भवत् । कवचकुण्डलैः सह कर्णो जात इति पश्चात् तानि कर्तित्वा इन्द्राय ददाविति शूलारोपितोऽपि आणिमाण्डव्यो जीवन्नासीदिति एवमादीनि अलौकिकघटनानि काव्यदृष्ट्या अङ्गीकुर्मः। सीताग्निप्रवेशे अनौचित्यं रामनिराकरणवचनेषु विद्यते। दृश्यते एष काव्यभागः वाल्मीकिकृतो नास्ति। पठ्यतां मम निबन्धः सीताग्निप्रवेशः। दृश्यतां बाल 3.26.

105.17 सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपकशृङ्गः। शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः ।
शतशीर्षः इति पाठान्तरम् । बहुविधविधिवाक्यशिराः। ऋषभः कर्मणामालोचयिता। इति व्याख्याः।

111.29 अस्मिन् श्लोके कृधातुर्द्विकर्मको दृश्यते। अयोध्यायै इत्यर्थे अयोध्यामिति प्रयुक्तः। एवम् अयो 22.15 ओषधीम् ओषध्या । अकथितं च। 1-4-51. एवमेव अयो 82.18 वनं वनाय। स कदाचिद् वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात्। महाभा आदि 166.2 मृगयां मृगयायै। प्रतिगृह्णामि ते राजन्

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्नुषां दुहितरं तव । विरा. 66.29 स्नुषां स्नुषायै। रामायणमहाभारतयोर्ण्यन्ता द्विकर्मका दृश्यन्ते। अयो 5.2 काकुत्स्थं काकुत्स्थेन। अयो 58.24 मुनिं. मुनिना। अयो 88.2 भार्यां भार्यायै। युद्ध 71.18 रावणिं रावणिना । करमाहारयिष्यामि राज्ञः। महाभा सभा. 23.3 राज्ञः राजभ्यः। यो ह्यसौ छद्मनाचार्यं शस्त्रं सन्यासयत् तदा । द्रोण 166.27 आचार्यमाचार्येण। दृश्यतां च रघु 15.88, अनर्घः 1.53 ण्यन्तत्वाद् द्विकर्मकता । रुचिपतिः । अयो 35.8 युद्ध 55.74 अनयोस्तु उद्देश्यविधेययोः साम्यात् द्विकर्मकता। दृश्यतां व्याकरणचंद्रोदय। 1.3 चारुदेवशास्त्री।

113.32 धर्मज्ञं देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितं तं भरतं प्राञ्जलिर्हनुमानुवाच । द्वितीय इवशब्दः अनावश्यकः।

116.2 मम माता राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अनन्तरमिदं राज्यमनङ्गीकुर्वता. त्वया मह्यं चित्रकूटे दत्तम् । तद्राज्यं त्वं येन प्रकारेण मह्यमददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि इति गो-महे । अथवा मम माता मया सम्मानिता । तस्याः सम्मतिः प्राप्ता । यद् राज्यं तया मह्यं दत्तं तदिदानीं ते पुनर्ददामि । संप्रति राज्यं भरताधीनमेवास्ति । तत् स रामाय ददाति। दृश्यन्तां अयो 103.31, 104.17 युद्ध 113.15,16 अयोध्याकाण्डे भरतेन रामाय राज्यं दातुमुद्युक्तम् । 98.4. तदा रामेण न गृहीतम् । इदानीं गृहीतम् ।

सूचना - रामायणमहाभारतसंशोधितप्रकाशनयोः प्रधानपाठत्वेन गृहीताः सर्वे श्लोकाः सर्वाः पङ्क्तयश्च सर्वेषु तालपत्रादिग्रन्थेषु विद्यन्ते इति न निर्णेयम् । इदं सूचितं तदधःसूचिकासु । तादृशाः केचन मुख्या मया सूचिताः । cr. अधःसूचिकासु बहूनि पाठान्तराणि विद्यन्ते । मम सूचितं पाठान्तरं तेषामन्यतमम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे रामायणस्य चारित्रिकविचारप्रयत्नः कृतः प्रक्षिप्ताश्च तर्किताः । निर्णये पाठकाः प्रमाणम् ।

वाल्मीकिना अप्रयत्नमुक्तो मा निषाद श्लोको लौकिकसंस्कृते प्रथमः श्लोकः । अतो वाल्मीकिरादि-कविः । आदिकविना विरचितं रामायणमादिकाव्यभिति सौलभ्येन न वाच्यम् । आदिकाव्यमित्यस्यादिमहाकाव्यमित्यभिप्रायः । रामायणं वीरकथात्मकमादिमहाकाव्यम् । स वीरो रामो महासंस्कृतिसदाचारचरित्रसंपन्ने रघुवंशे उद्भूतः। रामायणे अन्ये च द्वे जाती स्तः। वानरा वीराः संस्कृतिसंपन्नाश्च । तेषां तु महत् चरित्रं नस्ति। राक्षसाः प्रतिनायकवंशीयाः । अतस्ते क्रूरा विकृतरूपा इति काव्ये प्रायेण वर्णिताः । ते च वीराः। तेषां च चरित्रमस्ति । रावणस्य सीतापहरणं न तेषां केनापि प्रमुखेन समर्थितम् एकमिन्द्रजितं विहाय। तेनापि केवलयुद्धोत्साहिना समर्थितम् । यथा महाभारतयुद्धस्य दुर्योधन एव मुख्यकारणमभवत् तथा रामायणयुद्धस्य रावण एव मुख्यकारणम् । किंच अशोकवने सीतायाः सख्यः संजाता या तस्या सहाया अभवन् । अतो दृश्यते राक्षसजात्याश्च केचन सदाचाराः सन्ति ।

रामायणकाव्यस्य त्रीणि नामानि सन्ति । रामायणम् सीताचरितम् पौलस्त्यवधम् इति ।

बाल ४.६.

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

K. Hanumantha Rao
B.Sc., M.Pharm, Ph.D.
Retired Professor,
College of Technology
Osmania University
Hyderabad - 500007

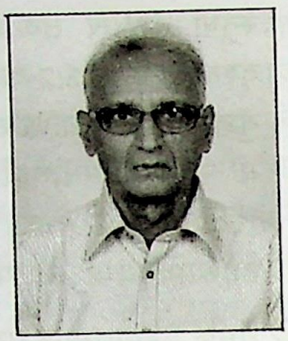

ग्रन्थकर्तुः अन्याः रचनाः

साहितीजगती - निबन्धसंग्रहः

सीताग्निप्रवेशः अन्ये च निबन्धाः - निबन्धसंग्रहः

सीताहरणम् - नाटकम्

कालूरि हनुमन्तराव काव्यसंग्रहः

महाभारतम् विराटपर्व परीक्षितनूतनप्रकाशनम्

संस्कृतलघुविवरणसमेतम्

सभापर्व द्यूतपर्व

भल्लटशतकम् संस्कृतविवरणसमेतम्

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् सरलगद्यात्मकम्

बालकाण्डम् अयोध्याकाण्डम् अरण्यकाण्डम् किष्किन्धाकाण्डम्

नातिचरामि अन्याश्च कथाः

तमसो मा ज्योतिर्गमय अन्याश्च रचनाः

कथाकवितानाटकनिबन्धानां कदम्बकम्

To be published

महाभारतम् - आदिपर्व सभापर्व

परीक्षितनूतनप्रकाशनम् संस्कृतलघुविवरणसमेतम्

आन्ध्रकाव्यसुषमा

ग्रन्थकर्तुः जन्मदिवसः २०-९-१९३१

विजयनगरम् आन्ध्रप्रदेशः

पिता कालूरि व्यासमूर्तिः माता रमणम्मा

पत्नी वेङ्कट शेषुबाई

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शोधनम्

पृष्ठे	भागे	पङ्क्तौ	स्थितम्	स्थेयम्
44	2	4	-	त्पा
46	1	23	महय	महा
68	2	1	अया	आया
85	2	11	च	स
133	1	21,24	विसृ	निसृ
136	1	15	र्धि	र्ध्
167	1	27	दश	दर्श
175	1	17	निकां	नकां
	2	19	हिता	हितो
182	1	22	एका	एको
		23	तमवं	तमेवं
230	2	fn.	ना ना	नां नां
233	1	11	अचिरा	अचिरात्
		13	सता	सतो
		fn.	शरी	शारी
241	2	27	ताद्ध	तद्धि
267	1	5	रव्य	रव्ये
		7	वमा	वर्मा
	2	6	यसेः	यसैः
269	2	fn	शिल	शिला
279	2	19	भया	भयो
281	2	3	घोर	घोरं
288	2	27	तेर	तरे
318	1	1	विमान	विमाने
329	1	2	हनू	हनु
333	1	2	अस	असं
362	2	19	सित	सिते
389	2	20	र्वा ता	र्वास्ता
			-	चारि
		21	-	श्वास्येद
				मब्रवीत्
		22	-	द्रुमल
				तायुतः

पृष्ठे	भागे	पङ्क्तौ	स्थितम्	स्थेयम्
		23	-	महो
				दधिः
		25	-	र्षभाः
393	1	27	-	राघ
397	1	fn	ष्यि	ष्यि -
410	2	12	हनु	हनू
411	2	fn	फ	प
427	2	21	हनु	हनू
436	2	16	हनु	हनू
464	1	14	र्यु	र्यृ
485	1	12	र्यु	र्यृ
492	2	30	या	यो
493	1	11	त	तां
		12	-	रं
497	2	12	ता	तां
506	1	12	माम्	fn.ताम्
				इति
				पाठान्तरम्
510	2	9	हनु	हनू
525	2	3	त्पा	प्ता
531	1	13	प्रभा	प्रभो
540	2	14	हि॰	॰हि
564	2	26	लच्चि	लचि
605	1	24	अथ	अर्थः
618	1	1	वतः	वृतः
		2	नीम	नीम्
667	2	11	णय	पाग
677	1	10	र्ण	र्णं
690	-	7	मव	मवा
691	-	29	श्रुत	श्रुति
694	-	26	क्ततैः	कृतैः
v		12	जनी	जानी

पुस्तकालय D029 181?08

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय 18/2/68

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या 700 राव-श्री आगत संख्या D-29

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब शुल्क लगेगा ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

GURUKUL KANGRI LIBRARY

	Signature	Date
Access		21/11/14
Class		8/2/14
Cat		
Tag		8/2/01
E.A.		
Recom.	Donation	
Data Ent. by		27/01/14
Checked		

Donor 20/10/14

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar